Г. І. КОВАЛЬЧУК

Книжкові пам'ятки (рідкісні та цінні книжки) в бібліотечних фондах

П-57

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ імені В. І. ВЕРНАДСЬКОГО
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ КНИГИ

Г. І. КОВАЛЬЧУК

Книжкові пам'ятки (рідкісні та цінні книжки) в бібліотечних фондах

Київ 2004

ВА654404З

ББК Ч611.68В2:Ч73+Ч611.63В2:Ч73+Ч7336.831.1(4УКР)5

УДК 094+025.171

Ковальчук Г. І. Книжкові пам'ятки (рідкісні та цінні книжки) в бібліотечних фондах. – К.: НБУВ, 2004. – 644 с.

ISBN 966-02-3344-2

У монографії розглядаються основні питання формування, складу і змісту, специфіки наукового опрацювання (бібліотечного, бібліографічного та книгознавчого), збереження фондів стародруків, рідкісних і цінних видань XIX–XX ст., принципи діяльності відповідних підрозділів наукових бібліотек. Значна увага приділена визначенню основних термінів та понять у цій галузі знань, передусім «рідкісна книга», «цінна книга», «книжкова пам'ятка» тощо, якими оперує книгознавство. Ці питання пов'язуються з діяльністю в рамках міжнародних та вітчизняних програм реєстрації книжкових пам'яток.

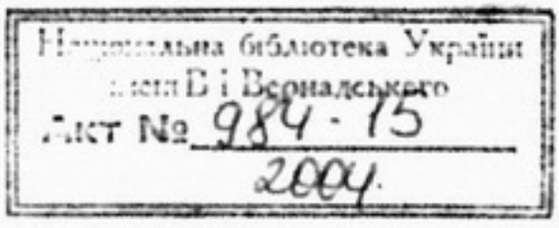
Додатки містять широку бібліографію та словник спеціальних термінів.

Праця призначена спеціалістам, що працюють зі стародруками, цінними та рідкісними виданнями – книжковими пам'ятками.

Науковий редактор
Л. А. Дубровіна, д-р іст. наук, професор

Рецензенти
І. Я. Лосієвський, д-р філол. наук
А. С. Чачко, д-р пед. наук
В. П. Ляхоцький, д-р іст. наук

Затверджено до друку вченою радою
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

ISBN 966-02-3344-2

© Ковальчук Г. І., 2004
© Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, 2004

ЗМІСТ

Вступ 5

Розділ 1. **Книжкові пам'ятки в сучасному світі: основні завдання їх збереження, обліку, дослідження** 13

1.1. Світові та регіональні програми стосовно книжкових пам'яток 15

1.2. Закони та правові акти України, що регулюють збереження, інформаційне розкриття, оцінку та використання пам'яток історії та культури 53

1.3. Проблеми створення Державного реєстру книжкових пам'яток України як складової частини Державного реєстру національного культурного надбання 84

Розділ 2. **Розвиток понять «рідкісна» та «цінна книга» та їх трансформація в бібліотечній справі** 109

2.1. Від «рідкісних книжок» до «книжкових пам'яток» – еволюція термінів і понять 109

2.2. Виділення рідкісних книжок і створення відповідних відділів у великих бібліотеках 157

Розділ 3. **Книгознавство в контексті роботи з бібліотечними фондами книжкових пам'яток** 190

3.1. Традиційні критерії відбору рідкісних та цінних видань у бібліотеках 190

3.2. Сучасні книгознавчі погляди і визначення щодо книжкових пам'яток 234

3.3. Поняття про мистецтво книги та книжкову культуру в аспекті формування колекцій рідкісних видань 264

Розділ 4. **Книгознавча діяльність у бібліотечній справі – специфіка роботи у відділах стародруків та рідкісних видань** 283

4.1. Принципи бібліографування книжкових пам'яток ... 283

4.2. Збереження стародруків і рідкісних видань 352

4.3. Професіограма співробітника відділу стародруків та рідкісних видань і проблеми підготовки кадрів 416

Післямова 429

Література 444

Додатки

Словник історико-книгознавчих та бібліотекознавчих термінів 541

Зразок паспорта колекції 638

ВСТУП

Серед пам'яток історії та культури, які кожне покоління, одержавши від попереднього, повинно зберегти, примножити й передати майбутнім поколінням, особливе місце належить книжкам. У науковій і суспільній думці книга незмінно постає як символ традиційної культури. Суспільство не може розвиватися достатньо цивілізовано, якщо серед своїх пріоритетів не бачить завдання збереження духовного надбання нації, в тому числі книжкових пам'яток історії та культури. Вони мають величезну наукову, історичну, духовну, а також матеріальну цінність. Рукописні книги, стародруки, рідкісні та цінні видання XIX–XX ст., тобто **книжкові пам'ятки** – це своєрідна духовна скарбниця людства, його колективна пам'ять. Зберегти їх, створити ключі до розкриття вміщеної в них інформації, зробити доступним сучасним та майбутнім споживачам документальний спадок минулого – обов'язок усіх установ, які мають фонди книжкових пам'яток. Ці фонди є базою для вивчення світової історії книги та книжкової справи, літератури та мистецтва, історії науки та техніки, підготовки фундаментальних видань з названих питань. Адже книжкові пам'ятки – це не тільки витвори друку, це ще й джерела для вивчення розвитку науки, культури, політичних рухів. Стародруки та рідкісні видання є також незамінним джерелом з історії нашого народу, його культури та освіти, їх вивчення сприяє поверненню історичної пам'яті. В увазі до книжкових раритетів виявляється глибока зацікавленість суспільства до культурних традицій, піклування про охорону пам'яток історії та культури.

Історико-культурна роль унікальних книжок і загалом фондів рідкісних видань полягає також у впливі духовної культури минулого на духовний світ сучасної людини. Епоха науково-технічної

революції відучила, а багатьох – і це цілі соціальні верстви – відлучила від гуманітарної культури, від усвідомлення її великої цінності для людини. Кожен примірник стародрукованої книги, що містить інформацію про культуру, рівень художньої та друкарської справи, несе також ідею неповторного, унікального, специфічного як філософську категорію, становить особливу цінність, утрачену в епоху стандартизації всіх галузей життя. Унікальні книжки та колекції, стародруки та рукописи спроможні зіграти свою специфічну роль у формуванні історичної свідомості, колективної соціальної пам'яті людства як духовного базису, фундаменту соціального прогресу. Рідкісні та цінні книжки виступають засобом збереження та передачі наступним поколінням інформації в її діалектичному розвитку, визначаючи такі важливі атрибути духовної культури, як спадкоємність, усталеність спадку, безперервність розвитку.

Виокремлення та державна реєстрація найціннішої історичної частини сукупного Національного бібліотечного фонду України – стародруків та рідкісних видань – є важливим напрямом книгознавчих та бібліотекознавчих досліджень. Бібліотеки виділяють такі книжкові пам'ятки у підрозділи, що традиційно називаються відділами рідкісних книг (або видань; скорочено – ВРК чи ВРВ, ВСРВ: відділ стародруків та рідкісних видань). Спеціалізовані фонди стародруків та рідкісних видань є джерелом історико-книгознавчої науки бібліотеки. Характерною особливістю цих фондів є те, що вони самі теж становлять важливий об'єкт для дослідження.

Для адекватного розкриття книжкових пам'яток потрібні спеціалісти, що володіють унікальною сукупністю знань – старих книжок, бібліографії, історії книги, культури, мистецтва, філософії, давніх мов – і добре усвідомлюють значення довірених їм скарбів. Завдання книгознавців-бібліотекарів – збирати, зберігати й популяризувати унікальні фонди книжкових пам'яток історії та культури, що є невід'ємною частиною світового культурного спадку.

Бібліотека робить доступною певну систему цінностей не тільки для сучасних, але й для наступних поколінь. Функції зміцнення зв'язку між поколіннями властиві всім типам бібліотек. Духовні цінності, зібрані протягом віків у книгосховищах, надходили до володіння

нових і нових поколінь, зв'язуючи їх у єдине й нерозривне ціле. Бібліотеки існують значно довше, ніж триває життя одного покоління. Фонди рідкісних та цінних видань концентрують друки, що випускалися протягом шести століть, універсальні за змістом, різні за типами і видами, за технікою відтворення. Структура старих книжкових зібрань дозволяє з'ясувати, яким цінностям надавалася перевага, які з них вважалися найбільш необхідними. На структуру таких збірок, втім, як і зараз, впливали різні фактори, а саме: елементи суспільного устрою, особливості історичної епохи, а також індивідуальні риси організатора бібліотеки. Класична і гуманістична література епохи Відродження або філософська література, белетристика і швидко зростаюча література в галузі природничих і точних наук епохи Просвітництва – це, насамперед, характерний для даної епохи склад бібліотечних зібрань. Аналіз структури великих книжкових зібрань дозволяє простежити процес поступового зростання окремих книжкових пластів, які висували кожний раз нові цінності.

На всіх етапах своєї еволюції вивчення рідкісних книжок було нерозривно пов'язано з розвитком книгознавчого знання, збагачуючи і живлячи його. Книгознавча наука в рамках бібліотечної системи має свої специфічні завдання, що обумовлені практичними цілями підвищення ефективності бібліотечної справи. Саме практична діяльність з формування, збереження й пропагування фондів книжкових пам'яток як у межах однієї бібліотеки, так і в межах держави, служить фактичною основою для вирішення методологічних, історіографічних та джерелознавчих проблем історії книги як наукової дисципліни, для дослідження проблем рідкісних та цінних видань як специфічного аспекту вивчення книги в бібліотеках. Так, однією з основних функцій Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського є зберігання, консервація та реставрація рукописів, стародруків, рідкісних видань, бібліотечних зібрань і колекцій та створення умов для їх доступності широкому колу читачів [1].

---

[1] Положення про Національну бібліотеку України імені В. І. Вернадського // Бібліотечний вісник. – 1996. – № 5. – С. 4.

Сукупність традиційних бібліотечних процесів, пов'язаних з роботою над книжкою – пам'яткою друку, відрізняється від аналогічних процесів, коли об'єктом дослідження та практичної діяльності служить книга – джерело інформації. В поняття «книга – пам'ятка друку» (й ширше – «пам'ятка культури», «книжкова пам'ятка») ми включаємо стародруки – видання XV–XVIII ст., незалежно від мови чи місця видання, а також цінні та рідкісні видання XIX–XX ст. У свою чергу рідкісними ми вважаємо не лише видання, що були надруковані малим накладом чи основний тираж яких був знищений з різних причин після виходу, а також нелегальні й заборонені видання, що теж збереглися в незначній кількості примірників. Рідкісними та цінними вважаються, крім того, видання – шедеври книжкового мистецтва, що включають кращі зразки шрифтового та художнього оформлення, поліграфічного виконання, незвичайний папір, оправу, формат тощо. Цінними є також, як правило, прижиттєві, особливо перші, авторизовані видання творів класиків літератури, науки, суспільних рухів, примірники з автографами видатних історичних осіб, їх маргінальними записами та помітками. Ці основні параметри будуть деталізовані в книзі, як і питання вартості таких книжок.

Створення спеціалізованих фондів книжкових пам'яток, забезпечення їх збереженості й раціональної доступності для наукових та просвітницьких цілей є важливим завданням бібліотек та інших установ. Слід підкреслити складний комплексний характер діяльності відділів рідкісних книг, у якому поєднується комплектування, організація, збереження фонду з його науковим описом, створенням каталогів і картотек, що розкривають ці фонди, а також із обслуговуванням читачів, науково-дослідною діяльністю в галузі історії книги, розробкою книгознавчої методики та пропагандою історико-книгознавчих знань.

Після значного періоду практичної роботи з формування фондів книжкових пам'яток як вітчизняної, так і світової історії та культури в бібліотечній системі країни, протягом останніх двох десятиріч у книгознавстві відбувся перехід від емпіричного накопи-

чення практичного досвіду в галузі діяльності з фондами рідкісної книги до етапу його теоретичного осмислення. Незважаючи на досягнуте, у даній галузі бібліотечної діяльності є багато невирішених проблем. Численні підрозділи рідкісних та цінних видань різних бібліотек не функціонують як система.

Роботі з книжковими пам'ятками бібліотеки, музеї, архіви приділяють значну увагу. Проте їх зусилля, за одностайною думкою спеціалістів, виявляються явно недостатніми у зв'язку з досить низьким рівнем матеріально-технічної бази. Єдине загальнодержавне наукове, інформаційне, методичне й організаційне забезпечення діяльності з виявлення та збереження книжкових пам'яток тільки розпочинається. Досі невідомий точний обсяг рідкісних і цінних видань у бібліотечних фондах країни, не кажучи вже про окремі примірники, стан їх збереженості та використання.

Активізація роботи з наукового опису стародруків та рідкісних видань визнана в наш час першочерговим завданням відповідних відділів бібліотек. Опис стародруків, узятих у їх максимально повному обсязі, в єдиному державному реєстрі, не вибірково, дозволить здійснити точний облік, виправити можливі огріхи в попередній атрибуції, виявити рідкісні, а інколи унікальні примірники, встановити необхідність і першочерговість реставрації, зібрати джерелознавчий матеріал для подальших досліджень. Опублікування подібних описів вводить у науковий обіг певний книжковий масив, полегшуючи його використання спеціалістами різних галузей знань.

Вагомий аспект названої теми – недостатня розробленість понять «рідкісна книга», «цінна книга», «книжкова (книжна) пам'ятка», відсутність чітких критеріїв визначення пам'яток різних рівнів (світового, національного, місцевого), основних засад і принципів роботи з ними. Існують точні кваліфікаційні визначення брошури, мініатюрної книжки, альбому, але якою є оптимальна формула поліпшеного, подарункового, цінного, унікального видання? Спеціалісти на місцях відзначають також нестачу методичних рекомендацій щодо опрацювання наявних фондів рідкісних книжок,

підходів до комплектування відповідних відділів, зберігання раритетів, умов їх видачі користувачам, книгознавчого опису, створення зведених електронних каталогів тощо.

Ми поставили своїм завданням вивчити історію феномену рідкісної книги, розуміння цього поняття вченими та практиками в різний час; проаналізувати принципи бібліотечного підходу до всього комплексу питань, пов'язаних з теорією рідкісної та цінної книжки, практикою формування та роботи з фондами стародруків, рідкісних та цінних видань пізнішого часу; уточнити термінологічні тлумачення понять «рідкісна книга», «цінна книга», «унікальна книга (унікум)», «раритет», «книжкова пам'ятка» і т.п., визначити відповідні критерії відбору таких книжок до спеціалізованих історико-культурних фондів; зібрати інформацію щодо існуючих міжнародних програм стосовно роботи з рідкісними та цінними книгами, окреслити правове поле України в цій галузі та виявити основні завдання і проблеми створення Державного реєстру книжкових пам'яток України як пріоритетного напряму діяльності бібліотек, архівів, музеїв, які мають такі фонди; узагальнити науково обґрунтовані підходи до опису, інформаційного розкриття книжкових пам'яток, вимоги до зберігання таких видань, а також сформулювати професіональні знання та навички, котрими повинні володіти співробітники відділів стародруків та рідкісних видань бібліотек.

Наслідком розробки названих проблем у бібліотечній практиці країни будуть можливими, крім інших, названих вище, такі заходи: єдині підходи до формування, збереження та використання загальнодержавного фонду (що топографічно перебуває в різних книгозбірнях) книжкових пам'яток; створення в масштабах країни єдиної спеціалізованої системи каталогів книжкових пам'яток; участь у бібліографічному відтворенні національного книжкового репертуару; організація в бібліотеках музейних експозицій книжкових пам'яток; відтворення історії книги та бібліотечної справи у формі монографічних досліджень тощо.

Намічена проблематика книгознавчих досліджень бібліотечних фондів знаходиться у повній відповідності з програмами IFLA.

Підтримуючи основну ідею про загальну доступність видань, IFLA проголосила ще в 70-х рр. минулого століття пріоритет збереження цінних оригіналів над їх доступністю, необхідність забезпечення відкритості раритетів шляхом створення й видачі їх копій (мікроформ, факсиміле та ін.), а також розвиток інформаційних систем про цінні фонди як одну з форм забезпечення їх збереженості [2].

На пострадянському просторі провідним центром з дослідження книжкових пам'яток є Науково-дослідний відділ рідкісних книг (Музей книги) Російської державної бібліотеки (РДБ). Його розробки останнього часу безперечно вплинули на нашу позицію щодо роботи з рідкісними та цінними книжками в бібліотеках, що є цілком закономірним. У представленій праці максимально враховано відомий нам досвід діяльності великих відділів стародруків та рідкісних видань, насамперед РДБ – з огляду на його активну популяризаторську роботу.

Мета даної праці – проаналізувати спектр знань, напрацьованих теорією та практикою роботи багатьох людей, установ, країн з книжками–пам'ятками історії та культури; знань, зафіксованих лише фрагментарно у великій кількості джерел. Здійснення цієї мети пов'язано нами з питаннями бібліотечної теорії та практики, в контексті досвіду НБУВ та найзначніших наукових бібліотек світу. Цей аналіз дозволяє узагальнити величезний досвід у даному напрямі бібліотечної, бібліографічної, книгознавчої в широкому розумінні цього слова справи, запропонувати теоретичні підвалини та комплекс практичних дій щодо формування, обліку, вивчення унікальних фондів. Цілком зрозуміло, що наша праця не вичерпує всіх актуальних питань роботи з книжковими пам'ятками. Нашим завданням, окрім узгодження теоретичних книгознавчих питань щодо рідкісних і цінних видань, виявлення й узагальнення існуючої юридичної бази стосовно пам'яток історії та культури, зокрема. книжкових пам'яток, була задача розкрити специфіку та визначити основи науково обґрунтованої практики діяльності відділів стародруків та рідкісних видань бібліотек України.

---

[2] *Кондакова Т. И., Петрова Л. Н., Яцунок Е. И.* Проблемы создания единого фонда книжных памятников // Библиотековедение. – 1994. – № 4. – С. 69–82.

У кінці роботи вважаємо за доцільне подати широкий список літератури з обраної теми, що, сподіваємось, допоможе бажаючим детальніше ознайомитися з певними питаннями; словник термінів, який узагальнює тлумачення понять, котрі використовуються в нашій галузі; зразок паспорта книжкової колекції

РОЗДІЛ 1

Книжкові пам'ятки в сучасному світі: основні завдання їх збереження, обліку, дослідження

Проблеми роботи з книжковими пам'ятками – рукописними, стародрукованими та рідкісними й цінними книжками – постійно перебувають у центрі уваги міжнародного співтовариства, насамперед UNESCO – міжурядової Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки та культури (ЮНЕСКО), IFLA (Міжнародної федерації бібліотечних асоціацій, ІФЛА), ICA (Міжнародної ради архівів), ICOM (Міжнародної ради музеїв). З метою збереження рукописів, стародруків, рідкісних та цінних документів у бібліотеках і архівах ЮНЕСКО 1992 року приступила до реалізації комплексної програми «Пам'ять світу», спрямованої на широке використання історичної та культурної спадщини людства, накопичених народами духовних цінностей. Її основна мета – сприяння у збереженні всесвітнього документального спадку і розширення доступу до нього, широке розповсюдження інформації про існування інтелектуальних скарбів [1]. ЮНЕСКО, разом з IFLA та ICA,

[1] *Смагулов М. А.* Программа «Память мира»: ее основные цели и задачи // Первая Казахстанская конф. «Проблемы сохранности документального письменного наследия библиотек и архивов». – Алматы, 1998. – С. 34–40.

укладає всесвітній перелік документів, що перебувають у критичному стані, та зібрань, що гинуть; реєструє діяльність, яка проводиться у світі для спасіння й збереження документального спадку людства. Провідна програма IFLA – PAC (Preservation and Conservation, збереженість та консервація) має на меті забезпечення збереженості документів, насамперед рідкісних і цінних, на максимально довгий час.

Питання щодо збирання, зберігання, обліку та використання цінних і рідкісних документів (книг) у бібліотеках усіх типів є основними в діяльності Секції рідкісних книг і рукописів IFLA, що входить складовою частиною до одного з восьми основних відділів цієї поважної організації – фондів та обслуговування. Секція проголосила своєю метою роз'яснення на міжнародному рівні значимості рідкісних та унікальних видань як джерел наукових досліджень [2]. Велика увага приділяється науковому спілкуванню спеціалістів у даній галузі з різних країн на зустрічах різного рівня. Передбачається продовження випуску крупних бібліографічних видань під егідою Секції. Планується активна підтримка національних та інтернаціональних проектів машиночитних конверсій бібліографічних записів стародруків. На засіданнях Секції відбуваються дискусії щодо визначень понять «рідкісна книга», «цінна книга», «книжкова пам'ятка»; програми історії книги як академічної дисципліни (лідер у цій галузі Франція). Обговорюються такі питання, як підготовка та видання каталогів стародруків; історія оправи; ретроконверсія традиційних каталогів рідкісних книжок та ін. Відбувається загальне усвідомлення виключної важливості збереження рукописних, стародрукованих та рідкісних видань для закріплення історії людства.

Збереження бібліотечних фондів загалом висувається сьогодні чи не на перше місце у бібліотекознавстві й становить багатогранну проблему, тісно пов'язану з філософськими, соціальними, суспільними, технічними й природничими науками. Збирання та зберіган-

---

[2] *Кондакова Т. И.* Проблемы работы с книжными памятниками (по материалам 57-й сессии Совета и Генеральной конференции ИФЛА в Москве. Август 1991 г.) // Седьмая науч. конф. по проблемам книговедения. – М., 1992. – С. 32–33.

ня спадку минулого є однією з функцій наукової бібліотеки. Зрештою, значення наукових бібліотек, так само як музеїв і архівів, вимірюється багатством їхніх фондів, у т. ч. унікальних книг та рукописів. Книга – це не просто носій інформації; в будь-яку епоху це насамперед пам'ятка, що об'єднує в собі духовне життя суспільства й технологічний рівень його розвитку. Основне піклування про збереження книжкових цінностей повинна нести кожна держава, проте книги й бібліотеки потребують і міжнародної охорони, і це знаходить підтримку й розуміння в цивілізованих країнах. Сучасне розуміння рідкісної книги як загальнолюдської цінності, унікальної призми, що фокусує важливі ознаки прогресу книги, книжкової справи та історії науки, культури, освіти та суспільства в цілому, викликає незмінний інтерес до цього явища в історичному, історіографічному, теоретичному та практичному аспектах.

1.1
Світові та регіональні програми стосовно книжкових пам'яток

Програма ЮНЕСКО «Пам'ять світу»

У міжнародній термінології книжкові пам'ятки найчастіше входять до складу більш широкого поняття – «документальний спадок», який складає головну частину колективної пам'яті народів світу. Значення цього спадку є загальновизнаним. Проте унікальні рукописи, цінні документи й книжки, а інколи навіть цілі бібліотечні колекції чи архіви назавжди втрачаються внаслідок природних або викликаних людиною катаклізмів. Це становить небезпеку для колективної пам'яті людства, і ця небезпека добре усвідомлена міжнародним співтовариством. Зокрема, у світі зараз триває підготовка списку бібліотечних колекцій та архівних фондів, зруйнованих та втрачених протягом лише XX ст.[3].

Серед природних причин, що призводять до загибелі документального спадку – старіння матеріальної основи документів (особ-

---

[3] *Абид А.* Предисловие // Память мира. Память России. – М., 1999. – С. 11.

ливо кислотного паперу), їх зношення, занедбання людьми, крім того – природні лиха (землетруси, урагани, повені, пожежі) та військові конфлікти, не кажучи вже про розпорошення фондів при переміщенні архівів та бібліотек.

Усвідомлюючи власну відповідальність за захист світового культурного спадку, ЮНЕСКО визнала необхідним невідкладні дії щодо забезпечення захисту документальної пам'яті людства від знищення і проголосила в 1992 р., як уже вказувалось, Програму «Пам'ять світу» (Memory of the World). Стимулом до розробки Програми стала активно поширювана інформація про небезпечний стан збереження й доступу до документального спадку в різних частинах світу. Мета Програми: 1) забезпечити збереження найбільш адекватними засобами документального спадку, що має світове значення, і підтримати збереження документального спадку національного та регіонального значення; 2) зробити цей спадок доступним широким колам, заохочувати доступ до нього; 3) розповсюджувати продукти, одержані з оригіналів культурного спадку; 4) розширювати інформацію про його важливість і необхідність збереження.

Співробітник ЮНЕСКО В. Монтвілов розтлумачив завдання і Програми так: «Врятувати те, що існує в одному примірнику і може безслідно зникнути. Кожна країна вирішує, що є важливим врятувати в першу чергу. Друга мета програми – просвітницька. Переведення книжкових пам'яток на електронні носії дає можливість надавати у користування вченим, викладачам, студентам копії пам'яток, а не самі оригінали»[4].

У співробітництві з двома головними неурядовими професійними організаціями, що представляють бібліотеки та архіви – Міжнародною федерацією бібліотечних асоціацій та установ (IFLA) та Міжнародною радою архівів (ICA) – було розроблено проект Загального керівництва управлінням Програмою «Пам'ять світу». Завдання це було покладене на спеціалістів, які брали участь в основній програмі IFLA збереження й консервації фондів, при

---

[4] *Еремина Л. М.* Программа «Память России»: проблемы реализации и перспективы // Вестник БАЕ. – 2000. – № 3. – С. 80.

підтримці різних зацікавлених організацій з Франції, Австралії, США та ін. Виходячи з того, що літератури з цієї проблематики явно бракує в Україні, а Internet на сьогодні доступний у нас далеко не всім, вважаємо за потрібне детально викласти основні вихідні положення, цілі, стратегію їх реалізації, управління Програмою та інші моменти, зафіксовані в Загальному керівництві [5].

Програма «Пам'ять світу» виходить із того положення, що деякі книжки, колекції чи фонди є частиною всесвітнього спадку, вони перебувають поза межами часу. Тому подібні пам'ятки світового значення повинні бути збережені для майбутніх поколінь і доступні в якійсь формі для людей Всесвіту. Програма має виявити документальний спадок міжнародного, регіонального та національного значення. Планується скласти списки (реєстр) усіх матеріалів, визнаних частиною Пам'яті світу, причому списки можуть продовжуватись [6].

Стосовно дефініцій: документальним спадком може бути визнаний окремий документ, колекція, бібліотечні та архівні фонди. Документ, як відомо, має дві складові: інформація, що в ньому міститься, та носій, що її містить. В ідеалі, зберігати треба і те, і те. Під колекцією в даному випадку розуміється сукупність індивідуально відібраних документів. Фонд – це колекція чи сукупність колекцій, що належить інституції або індивідууму [7]. В останньому випадку наповненість деяких приватних колекцій невідома, доступ до них закритий або обмежений, хоча є багато приватних колекціонерів, готових розкрити інформацію про власні фонди, що дозволить оцінити значення таких зібрань. У Програмі «Пам'ять світу» приватний документальний спадок розглядається як потенційна частина загальної програми. В інтересах людства зберегти цей спадок, незалежно від того, в чиїх руках він знаходиться.

Не слід забувати, що пам'ять світу зберігається і в усному вигляді, тому слід підтримувати документування цієї традиції.

---

[5] Память мира: общее руководство по сохранению документального наследия // Память мира. Память России. – М., 1999. – С. 7–102.

[6] Там само. – С. 16.

[7] Там само. – С. 22.

Для реалізації цілей Програми намічено 4 основні стратегічні напрями:

1) Ідентифікація документального спадку, що має всесвітнє значення, та включення його до Реєстру Пам'яті світу. Головне питання тут не збереження, а вирішення, чи має він світове значення.

2) Пропагування Програми, оскільки деякі країни не усвідомлюють цінності свого документального спадку, і розширення поінформованості, обізнаності може зберегти пам'ятки.

3) Здійснення проектів збереження книжкових пам'яток, уже включених до Реєстру Пам'яті світу. Це не значить, що включення до Реєстру автоматично вирішує питання фінансування в рамках Програми. Рішення про фінансування певних проектів збереження приймається на основі аналізу доцільності й фінансової можливості Програми.

4) Забезпечення широкого доступу до світового документального спадку – як комерційного, так і некомерційного маркетингу та розповсюдження.

Підкреслено, що успіх Програми значною мірою залежатиме від енергії, ентузіазму, ініціативи національних та регіональних комітетів, які доповнюють міжнародну Програму. Національним меншинам слід розглядати свій документальний спадок як потенційну частину загального світового спадку, адже може так статися, що деякі групи меншин чи етнічні групи мають документальний спадок, який виходить за національні межі.

Управління Програмою «Пам'ять світу» має трирівневу структуру: 1) Міжнародний консультативний комітет; 2) Регіональні та національні комітети; 3) секретаріат. Міжнародний комітет має регулярно надавати рекомендації з відбору документального спадку для включення до Реєстру Пам'яті світу; асигнувати кошти на запропоновані проекти; схвалювати окремі проекти, які фінансуються не ЮНЕСКО; збирати кошти; виключати записи з Реєстру; вносити зміни до «Загального керівництва зі збереження документального спадку». Секретаріат відповідає за створення й ведення Реєстру Пам'яті світу, включаючи документацію стосовно стандартів, питань висування та реєстрації пам'яток; за управління ре-

алізацією Програми; за управління Фондом Пам'яті світу; за моніторинг Програми тощо.

Регіональні та національні комітети Пам'яті світу відповідають за реалізацію таких завдань: ідентифікації та представлення до Міжнародного консультативного комітету документального спадку для включення до реєстру Пам'яті світу; те саме відносно виключення записів з Реєстру; загальне управління й координація проектів і заходів на регіональному чи національному рівні для досягнення цілей Програми; загальне управління коштами, зібраними для цих проектів, включаючи виділення коштів; детальний моніторинг регіональних чи національних проектів і заходів, що здійснюються як частина Програми.

Регіональні комітети об'єднують, як правило, людей з двох чи більше країн, які бажають спільно працювати над реалізацією Програми. Такі комітети можуть базуватися на географічному принципі або об'єднувати людей з різних країн, які тим не менше поділяють інтерес до конкретного документального спадку.

Залежно від різних факторів, країни можуть або створювати тільки національний комітет, або не створювати національний, а брати участь в регіональному, або працювати в обох. Усі регіональні та національні комітети мають представляти в Секретаріат копію своїх правил, копії протоколів усіх засідань, а в Міжнародний комітет – звіт з регіональної чи національної Програми до початку кожної Генеральної конференції ЮНЕСКО.

Окремий розділ «Загального керівництва Програмою «Пам'ять світу» присвячено збереженню пам'яток, під яким розуміються всі необхідні дії для того, щоби зробити документальний спадок доступним так довго, як це потрібно [8]. Складовою частиною збереження, підкреслено, є консервація, що визначається тут як дії, пов'язані з мінімальним технічним втручанням, яке необхідне для запобігання подальшому руйнуванню оригінальних матеріалів. Програма «Пам'ять світу» сприяє збереженню пам'яток різними шляхами, включаючи підтримку в принципі, поширення поінформованості, освіту та навчання, заходи технічного

[8] Там само. – С. 45.

співробітництва і пряму підтримку обмеженої кількості конкретних проектів.

Увага акцентується на таких проблемах: середовище; природа матеріалу; стратегія зберігання й консервації; доступ до даних про збереження; методи обліку існуючого документального спадку; необхідний доступ.

Так, середовище, в якому існує документальний спадок, включає: політичний клімат, фізичне або природне середовище, фізичні умови. Політичний клімат країни може мати вирішальне значення для визначення безпеки документального спадку, проте це фактор, на який Програма навряд чи зможе вплинути. А от природне середовище, дії якого піддається документальний спадок, справляє великий вплив на його довговічність. На фізичний стан документального спадку впливають, як відомо, природне старіння, користування, поводження з матеріалами та їх експонування. Правильному зберіганню часто заважають недостатні знання механізму руйнування, потрібні нові дослідження в цій галузі. Специфічними природними факторами, шкідливими для документального спадку, є, як відомо, висока температура, вологість, освітленість, забруднення повітря, тварини та комахи, поганий догляд та виставкова практика. Важливими є також проблеми безпеки.

Природа матеріалу в «Загальному керівництві» оцінюється відповідно до обсягу матеріалу, його цінності, стану, складу чи структури. Стосовно обсягу: більшість країн мають велику кількість важливих бібліотечних і архівних матеріалів, які потребують певних заходів щодо збереження. Йдеться і про ретроспективні, і про поточні матеріали. Відповідно до сучасних поглядів, індивідуальна консерваційна обробка великої кількості документів нерентабельна: необхідно спочатку забезпечити загальну стабілізацію всієї колекції чи фонду, а тоді вже зосередити зусилля на роботі з конкретними матеріалами, важливість, стан та використання яких потребують цього. Детальне розкриття термінів «консервація», «стабілізація» та інших, які тут використовуються, ми подаємо в спеціальному підрозділі нашої

роботи щодо збереження книжкових пам'яток, а також у словнику – в додатках.

Широко визнано, що попередження – найрентабельніший метод забезпечення збереження документального спадку. Превентивні заходи включають: адекватні будинки, сховища, вміле поводження з боку співробітників та користувачів, безпеку, використання довговічного паперу, підтримку відповідних умов навколишнього середовища, дотримання стандартів, удосконалену оправу чи упаковку, планування запобігання стихійним лихам. Бажано також сприяння дослідженням методів уповільнення процесів ушкоджень.

Властива матеріалу або надана йому людиною цінність визначає, чи повинен він зберігатися в оригінальній формі, чи його значення збережеться і у вигляді копії. Користувачі можуть потребувати доступу або до оригіналу, або до копії, причому оригінал, як правило, є необхідним для обмеженого кола вчених, але потреби більшості читачів задовольняються копіями, тобто інформацією, що міститься в джерелі, в оригіналі. Отже, очікуваний рівень зацікавленості в матеріалі також впливає на технологію репродукування, що використовується для надання копії в загальне користування.

Для забезпечення більш широкого доступу до документального спадку розроблені різні методи зміни форми, або репродукування. Ці методи, що включають фотокопіювання, мікрофільмування, рефотографування, перезапис і перетворення даних у цифрову форму, також полегшують збереження оригіналів шляхом обмеження доступу до них. Рішення щодо форми часто потребують вибору між необхідністю консервації і наданням доступу до оригіналу, та, в інших випадках, необхідністю надання доступу до його інтелектуального, інформаційного й культурного змісту у формі копії. Ідеальне рішення – і консервація оригіналу, і виготовлення його копії в будь-якій формі для поліпшення доступу. Тим не менше, приймаючи рішення відносно форми копії, необхідно враховувати вартість її виготовлення, зручність користування, вартість і вимоги до зберігання, вартість підтримки репродукцій, стан техно-

логії, наявність стандартів, які забезпечують довговічність і рівень необхідного доступу.

Враховуючи величезні можливості доступу, що надаються цифровою технологією, і визнаючи досить короткі терміни життя цих продуктів, Міжнародний консультативний комітет створив підкомітет для розробки детальних рекомендацій з технічних аспектів зберігання. В додатках до «Загального керівництва» ці рекомендації (найперші) представлені. Тут, насамперед, роз'яснено, що традиційні методи консервації, котрі використовуються для підтримки документів у формі, що забезпечує їх використання, не будуть замінені в зв'язку з початком програми оцифрування. Завершення процесу оцифрування колекції може тривати багато років, і тому програма збереження оригінальних пам'яток повинна продовжуватись. Копія в цифровій формі у більшості випадків не стане заміною оригіналу, а тільки становить примірник, доступний великій кількості користувачів, допомагаючи таким чином зменшити навантаження на оригінал. Оскільки технологія постійно просувається вперед, рекомендації слід розглядати як проект, що потребує постійного перегляду та оновлення. Не заглиблюючись у технічні деталі, спробуємо максимально коротко викласти основні моменти даного додатку. Попередні зауваження:

1) програма перетворення документів у цифрову форму – найкращий компроміс між суперечливими вимогами більшого доступу до колекцій і кращим захистом документів;

2) здійснення великомасштабної програми перетворення документів у цифрову форму не повинно розглядатись як етап, що передує програмі знищення більше непотрібних оригінальних носіїв;

3) переваги оцифрування. Названо 9 показників, серед яких: можливість виготовлення копій з оцифрованої інформації тієї ж форми, що використовується для зберігання, або іншої цифрової форми, без втрат якості; автоматизація; автоматизація перевірки та відновлення; пошук по каталогах на місці, на відстані, мережа відсилок, повнотекстовий пошук; доступ; швидкість копіювання; якість; вимоги до розміщення (щільність збереження цифрової інформації); вартість у майбутньому;

недоліки оцифрування: видатки; вимоги до зберігання; поточні видатки (є побоювання, що оцифрована колекція потребує частого копіювання: гарантований термін життя цифрової інформації на оптичному диску – 3–5 років); видатки на підготовку.

Підкомітет з технології обговорив ці пункти й зробив такі висновки: I. Можливе спільне користування групою невеликих архівів і бібліотек комплектом обладнання для оцифрування; II. Оптичні диски не потребують надзвичайної чистоти або кліматичного контролю, приміщення для них достатньо досить невелике. III. Кількість випадків утрати інформації дуже мала. Псування цифрових даних відбувалося, головним чином, з причин корозії, викликаної чорнилами, що використовувались на ярликах дисків. Проблема була виявлена й вирішена. IУ. Матеріал, призначений для мікрофільмування, потребує реставрації до фотографування, а матеріал, що перетворюється у цифрову форму, часто не потребує фізичної реставрації перед оцифруванням. Навпаки, «реставрацію» інформації можна здійснити більш ефективно та недорого в електронній формі.

Далі в документі наголошується на факторах витрат і якості при оцифруванні, на питаннях доступу і збереження копій, на обмеженнях в оцифруванні, на його небезпеці. Окремий розділ присвячено стандартам: технічним, використання, оптичного розпізнавання знаків, стискування й скорочення даних.

У підсумках підкомітет з технології рекомендує хранителям колекцій знов-таки розглядати оцифрування документів як метод забезпечення кращого доступу до документів, що перебувають у їхньому віданні, без одночасного зростання ризику зіпсування колекцій. Оцифрування слід також використовувати, де це необхідно, і для створення копій з метою збереження інформації. Переваги крупно-масштабних програм оцифрування значно перевищують їх недоліки.

Головні параметри, що впливають на якість оцифрованих копій книжок, рукописів та інших матеріалів на паперовій основі, це ступінь деталізації зображення та діапазон (напівтонова або кольорова шкала). В документі вказані цифри мінімальних показників за

кожним параметром певної групи матеріалів, причому підкреслено, що деякі документи можуть вимагати більш високих показників. Цифри дано для копій посередницького доступу, тоді як копії, що виконуються відповідно до стандартів факсиміле, вимагають більш високих показників.

Пласкі документи можуть оброблятися за допомогою планшетного сканера, а документи не пласкі та старі книжки в оправах, які не можна розкрити повністю, повинні оброблятися цифровим апаратом. Стандарти для рукописів і стародруків передбачені такі:

1. Монохромний матеріал: параметри зйомки 100 крапок на дюйм, 128 відтінків сірого; стискання JPEG без утрат; формат файла TIFF 6.0.

2. Кольоровий матеріал: параметри зйомки 100 крапок на дюйм, 24 біт на крапку; стискання JPEG без утрат, JPEG з утратами в деяких випадках; формат файла TIFF 6.0; альтернативний стандарт de-facto – RHOTO-CD.

Карти розміром більше А3 повинні спочатку фотографуватися, одержане зображення оцифровуватись.

По змозі, документи слід обробляти відповідно до високих стандартів, відтворюючи в подальшому, при потребі, копії більш низьких стандартів.

Усі вищевикладені зауваження виходять із сьогоденних можливостей, оскільки ідеальний стандарт є ще недосяжним. Якщо документ перебуває в задовільному стані, він не оцифровується доти, доки технологія не дасть можливості обробити його відповідно до ідеального стандарту. Проте якщо стан документу поганий або вимагається частий доступ до нього, оцифрування рекомендується відповідно до найкращих сьогоднішніх можливостей.

Загальні елементи пропозицій з оцифрування наукових матеріалів повинні охоплювати набір конкретних питань, згрупованих відповідно до стандартних елементів пропозиції: 1) Значення матеріалів; 2) Технічний план; 3) Методологія проекту; 4) Збереження і доступ; 5) Розповсюдження оцифрованих ресурсів.

Слід погодитися: технологічний прогрес йде настільки швидкими темпами, що виникає небезпека відносно того, що багато з

матеріалів, які випускаються сьогодні в цифровій формі, виявляться недоступними в майбутньому. Значить, або дані треба переміщувати в найновіші форми, або слід зберігати застарілі технічні засоби та операційні системи. З огляду на швидкий прогрес технології і повільність, з якою розробляються стандарти, на сьогодні не існує загальноприйнятих міжнародних стандартів у цій галузі, проте деякі стандарти широко використовуються de facto. Якщо не використовувати визнані стандарти, передача даних може виявитись проблематичною і навіть неможливою.

Ці проблеми призвели до так званого змішаного підходу. Мається на увазі виготовлення копій як у мікроформі, так і у цифровій формі. Мікроформа може бути виготовлена з оригіналу, а потім використана для виготовлення цифрової копії, або навпаки, спочатку виготовити цифрову копію, а з неї – варіант у мікроформі. Цифрові сучасні апарати дають можливість здійснювати те й інше одночасно.

Проте повернемося до питань збереження оригіналів (п. 7.5. «Загального керівництва зі збереження документального спадку»). Тут підкреслено, що консервація оригінальних матеріалів, які мають велику цінність, потребує професійного вміння спеціально підготовлених і досвідчених хранителів. Ці документи часто є дійсно безцінним національним скарбом, і для роботи з ними неможливо виробити єдине керівництво. Їм треба забезпечувати високий рівень безпеки адекватно до прийнятих правил.

Копіювати цей документальний спадок необхідно також з великою обережністю. Досить часто матеріалам спричиняють ушкоджень при мікрофільмуванні, фотографуванні чи оцифруванні. Щоби звести до мінімуму ризик стосовно оригіналів, краще оцифровувати фотокопію з оригіналу. Важливо документувати обробку та вести детальний облік усіх заходів з консервації, що здійснюються стосовно матеріалів документального спадку. Це важливо з кількох причин, у т. ч. для полегшення прийняття рішень у майбутньому, для моніторингу ефективності певних процесів консервації тощо.

Визнано, що для хранителів і всіх, хто піклується про документальний спадок, необхідно забезпечити високі стандарти навчан-

ня та освіти, включаючи, за відсутності таких у державі, можливість навчання в іншій країні чи запрошення міжнародних експертів. Рівень професіоналізму є також показником уваги, що приділяється урядом бібліотекам і архівам. Не варто ігнорувати роль мови у професійній освіті. Міжнародною мовою в діяльності зі збереження стає англійська, і багато дискусій в Internet, значна частина літератури також публікується англійською. Сьогодні відчувається нагальна потреба в перекладі ряду важливих праць із збереження на інші мови.

Програма «Пам'ять світу», як зафіксовано в «Загальному керівництві» (п. 7.9), надає можливості для технічного співробітництва в роботі зі збереження на міжнародному, регіональному чи національному рівнях. Технічні складнощі збереження, особливо щодо перетворень у цифрову форму, вимагають створення технічних консультативних органів. Технічна допомога та кооперація необхідні, як вже зазначалося, і в розробці стандартів. Досвід країн, відносно розвинутих у плануванні збереження документального спадку, свідчить про те, що ця проблема настільки величезна й пов'язана з такими високими витратами, що прогрес тут можливий лише за умов зацікавленості в програмі кожної організації-учасниці; нав'язування центральним координуючим органом до успіху не приводить. Проте співробітництво обов'язково потребує створення ефективного координаційного органу, підтриманого відповідною інфраструктурою.

Етичні правила, що стосуються діяльності зі збереження, розроблені деякими професійними організаціями, проте всесвітнього кодексу етики для хранителів немає. Міжнародний консультативний комітет планує розробити Кодекс етики для Програми «Пам'ять світу».

Доступ до записів «Пам'яті світу» планується розширити наскільки можливо. Для цього передбачається розробити широке коло продуктів, які можуть мати форму друкованої копії рукопису чи таку складну форму, як цифрове представлення тексту та мультимедійне зображення. Розповсюдження матиме дві форми: комерційний маркетинг продуктів або їх безкоштовне надання. Комер-

ційний маркетинг забезпечить кошти для фінансування проектів збереження, і більша частина матеріалів, можливо, буде розповсюджуватись за допомогою маркетингу. Маркетингова мета Програми полягає в просуванні її до конкретних цільових груп та у зборі коштів з різних джерел. При вмілому управлінні це може принести значну користь.

Але всі проекти та окремі заходи програми «Пам'ять світу» повинні враховувати обсяг, у якому продукти надаються безкоштовно певним групам людей та організацій, наприклад: власнику документального спадку; хранителю; штаб-квартирі або регіональним офісам ЮНЕСКО; відповідним регіональним чи національним інституціям; відповідним провінційним чи місцевим інститутам; відповідним міжнародним інститутам; відповідним національним інститутам інших країн.

На всіх продуктах Програми на помітному місці має розміщуватися емблема Пам'яті світу. Для забезпечення відповідного стандарту якості зразки всіх продуктів до розповсюдження повинні бути представлені до схвалення Міжнародним консультативним комітетом: два примірники безкоштовно передаються до Секретаріату, який веде базу даних і довідковий апарат усіх продуктів Пам'яті світу.

В «Загальному керівництві» Програмою звернута увага також на правові та етичні ускладнення, що можуть виникати в процесі роботи, оскільки законодавства різних країн відрізняються одне від одного. Головний підхід – права власників колекцій та фондів слід поважати. Оскільки Програма може розповсюджуватись на документальний спадок, який зберігається як у суспільній, так і у приватній власності, громадські інвестиції можуть захищатися шляхом контракту між приватним власником і відповідним комітетом.

Для успіху Програми є важливим, щоби якомога більша кількість людей розуміла важливість документального спадку та необхідність його збереження. Стратегії, що можуть підняти рівень інформації, включають рекламні матеріали, виставки, відеокліпи, статті в засобах масової інформації, створення спілок

з іншими організаціями, які займаються спадком у музеях, галереях і т.п.

Вирішальну роль у розширенні поінформованості щодо документального спадку світу та про те, що він перебуває під загрозою, відіграє освіта, котра повинна обіймати питання управлінських та технічних проблем зберігання, реалізації наукових і технічних процесів консервації та відтворення, застосування відповідних методик зберігання і пошуку документального спадку та його інтелектуального змісту. Варто організовувати навчання процесам зберігання на курсах чи семінарах для бібліотекарів, працівників архівів, якщо це необхідно.

Ефективне та вміле управління Програмою потребує системи моніторингу проектів, заходів та їх результатів. Кожний рівень Програми розробляє основи моніторингу заходів, за які він відповідає, і національні комітети звітують перед Міжнародним консультативним комітетом, а той, у міру необхідності, перед Генеральним директором ЮНЕСКО.

Програма «Пам'ять світу» практично одразу після проголошення викликала інтерес у національних бібліотеках різних країн, де розроблялися свої аналогічні програми. Так, велику роботу по програмі «Пам'ять Америки» здійснила з 1990 р. Бібліотека Конгресу США. Пам'ять нації повинна бути доступною всій нації – така головна ідея цієї програми, що передбачає за допомогою електронних засобів інформації зробити доступними фонди Бібліотеки Конгресу читачам кожного штату, школи, коледжу, університету й окремому користувачеві. Ряд найцінніших колекцій переноситься на тиражовані оптичні диски. Одночасно надається дистанційний доступ до електронної пам'яті, що накопичується в самій бібліотеці Конгресу.

Аналогічні програми були проголошені національними бібліотеками Японії, Австралії, Франції. У Японії також здійснюється формування оптичних дисків, з копіями документів особливої цінності. Дещо інший зміст і форми реалізації має Австралійський проект, у відповідності до якого у різних країнах розшукують, мікрокопіюють і збирають разом всі документи, пов'язані з істо-

рією Австралії та країн Океанії. Всю німецьку літературу старанно розшукують, мікрофільмують і збирають як пам'ять нації бібліотекарі Німеччини. Програма Чеської національної бібліотеки, що брала участь в «пілотному» проекті ЮНЕСКО «Пам'ять світу», передбачала переведення на електронні носії книжкових пам'яток, створення електронних колекцій.

Для бібліотек країн СНД участь у програмі ЮНЕСКО «Пам'ять світу» є важливим етичним і професійним завданням, проте погляди розробників щодо наповнення національних програм виявилися дещо різними. Нижче буде представлено характеристику програми «Пам'ять Росії», документи та позиції України стосовно даної проблематики. Підготовлено проект програми «Пам'ять Узбекистану»[9], де зроблено теоретичне обґрунтування проблеми, спробу проаналізувати склад рідкісних фондів, давніх колекцій, виявити національне надбання для його адекватного збереження та виготовлення копій. Заплановано перевести частину фондів на CD–ROM, мікрофіші; створити Раду експертів з вивчення унікального спадку, скоординувати діяльність зі створення зведеного електронного каталогу, приступити до підготовки кадрів реставраторів та хранителів рідкісних фондів.

Реєстр «Пам'яті світу»

Для забезпечення доступу до документального спадку велике значення має добре поставлений бібліографічний та архівний облік. Державні або національні програми збереження фондів вимагають гарантованого доступу всіх партнерів до бібліографічної інформації. Обов'язкові відомості – назва, місцезнаходження, кількість примірників, стан і заходи з консервації. Бажано також до міжнародних баз у форматі MARC вводити дані про матеріали, перетворені в іншу форму. Стандарт обліку MARC – це стандарт, який дозволяє бібліотекам і країнам обмінюватись бібліографічними даними в автоматизованій формі. Необхідність створення

---

[9] *Маминова И. З.* Редкие фонды Национальной библиотеки Республики Узбекистан: история создания и проблемы сохранности // Вестник БАЕ. – 2002. – № 3. – С. 16–19.

міжнародного реєстру основних репродукцій документального спадку, доступного через Internet, була визнана на другому засіданні Міжнародного консультативного комітету Програми «Пам'ять світу» в Парижі в травні 1995 р. Доцільність такого реєстру визнала також IFLA.

Реєстр «Пам'яті світу», як зафіксовано в «Загальному керівництві» (С. 31), включає весь документальний спадок, ідентифікований Міжнародним консультативним комітетом і схвалений Генеральним директором ЮНЕСКО як такий, що відповідає критеріям відбору з точки зору всесвітнього значення. Укладання списку здійснюється секретаріатом, а через *on line* реєстр стає доступним усім країнам.

Колекції або фонди, прийняті для включення до національних чи регіональних реєстрів, одержують назву у формі «Пам'ять країни» або «Пам'ять регіону», наприклад: «Пам'ять України»; «Пам'ять країн Тихого океану».

Слід підкреслити, що регіональні та національні реєстри не є нижчими за значенням варіантами реєстру «Пам'яті світу», а є, по суті, основними засобами збереження документального спадку регіону чи країни. Адже не весь документальний спадок має всесвітнє значення, проте збереження документальної спадщини нації, країни є інтегральною частиною всесвітньої пам'яті, і її збереження важливе так само, як і світовий спадок. Функція національних реєстрів полягає в інформуванні урядів про те культурне надбання, яке зберігається в країні у бібліотеках, архівах, музеях, інших установах, у приватних осіб, а також у доведенні необхідності відповідної політики, яка забезпечить збереження документального спадку.

В «Загальному керівництві» Програмою наголошено, що кожен реєстр повинен ґрунтуватись на чітко визначених критеріях оцінки культурного значення документального спадку. Зрозуміло, що нема і не може бути абсолютної міри культурного значення, всі оцінки відносні. Тому Міжнародний комітет розробляє критерії оцінки пам'яток. Серед них:

1) Вплив на світову історію, вихід за межі національної культури: політичні та релігійні книги, які допомогли сформувати світову історію.

2) Час – книжкові пам'ятки відбивають періоди важливих змін у світі: політичних, соціальних, економічних, технологічних, філософських, релігійних. Взагалі концепція давності є теж відносною, оскільки деякі країни вважають давнім для своєї історії документи 100-річної давності, а для інших країн цей період вважається сучасним з огляду на значну історію даної країни.

3) Місце: документальний спадок має всесвітнє значення, якщо він містить важливу інформацію про місцевість чи регіон, які зробили вирішальний внесок у світову історію та культуру.

4) Народ: якщо документальний спадок пов'язаний з життям чи діяльністю особи чи народу, що зробив видатний внесок у світову історію.

5) Тема: пам'ятки документують важливе питання чи тему світової історії та культури. Наприклад, «Хроніка Радзивілів» простежує походження народів Європи та важливі події їх історії. Вона має всесвітнє значення з точки зору її теми, форми й рідкісності.

6) Форма і стиль. Документальний спадок має естетичні чи стилістичні характеристики, котрі високо оцінюються за межами окремого регіону чи нації. Це можуть бути також приклади носія чи технології, які або зникли, або зникають. Прикладами є рукописи на пальмовому листі, ілюстровані рукописи та ін.

7) Соціальна цінність – якщо соціальна, культурна чи духовна цінність документального спадку виходить за межі національної культури, наприклад, важливий політичний чи релігійний документ.

8) Цілісність і рідкісність – два другорядні критерії, які теж треба враховувати, оскільки значення документального спадку може зрости, якщо воно достатньо повне, унікальне чи надзвичайно рідкісне.

Для включення до всесвітнього реєстру документальний спадок може відповідати одному критерію, але частіше він оцінюється за кількома критеріями.

Для національних реєстрів критерії відбору можуть бути змінені, проте вищеназвані характеристики світового реєстру Міжнародний комітет радить ураховувати.

Висунення документального спадку до світового реєстру передбачається насамперед через регіональні або національні комітети, хоча можливо, що висунення певного документального спадку буде ініційовано Міжнародним комітетом за узгодженням з власником або хранителем.

Для представлення (висунення) документального спадку обов'язковою є така інформація:

1. Прикметні риси і місцезнаходження: 1. Назва документального спадку; 2. Країна; 3. Штат, провінція чи регіон (область); 4. Адреса; 5. Назва організації.

2. Правова інформація: 1. Власник (ім'я та подробиці для контактів); 2. Хранитель (ім'я та подробиці для контактів); 3. Юридичний статус: а) категорія власності (державна, приватна, інша); б) подробиці про законодавчі чи адміністративні положення про збереження документального спадку; в) доступність; г) статус відносно авторського права; 4. Відповідальна адміністрація: подробиці про механізм або організацію, існуючу чи заплановану, для забезпечення управління.

3. Ідентифікація: 1. Опис; 2. Бібліографічні (реєстраційні) деталі; 3. Візуальна документація, якщо потрібно (фотознімки чи відеозапис); 4. Історія; 5. Бібліографія; 6. Імена, кваліфікація та подробиці для контактів з незалежними особами чи організаціями, що володіють експертними знаннями про цінність і походження спадку.

4. Оцінка відповідно до критеріїв відбору: 1. Оцінка документального спадку відповідно до кожного критерію, описаного в «Загальному керівництві» (див. вище); 2. Ситуативна оцінка, включаючи оцінку важливості серій документів у конкретному середовищі та стосовно іншого документального спадку; 3. Оцінка оригінальності, автентичності; 4. Оцінка рідкісності (якщо необхідно).

5. Управлінський план (див. нижче);

6. Консультації: 1. Подробиці про консультації віщодо висунення з: а) власником, б) хранителем, в) національним комітетом.

7. Інформація про особу, що висуває: 1. Ім'я; 2. Відношення до документального спадку; 3. Контактна особа (якщо необхідно); 4. Подробиці для контактів.

Додаткова інформація: оцінка ризику, тобто природа й масштаби небезпеки, що загрожують документальному спадку; оцінка збереженості.

Управлінський план має продемонструвати розробку відповідних стратегій збереження документального спадку й надання доступу до нього. Серед елементів плану – заява про важливість документального спадку, політика й форми доступу до нього, деталі бюджету зі збереження, дані контролю фізичного середовища (якість повітря, температура, вологість, рівень освітлення, розміщення на полицях, безпека збереження, ставлення персоналу та користувачів), подробиці консервації, план запобігання стихійним лихам, кількість співробітників, зайнятих збереженням та їх кваліфікація, можливості навчання, опис інших заходів щодо збереження.

Відбіркову оцінку для включення до Реєстру «Пам'яті світу» проводить Міжнародний консультативний комітет, залучаючи, при потребі, експертизу інших установ та організацій. Ключовою частиною процесу оцінки висунутого документального спадку є зіставлення його з іншим документальним спадком.

Зміна обставин може призвести до переоцінки значення документального спадку й, відповідно, до виключення його з Реєстру.

Для здійснення цілей Програми «Пам'ять світу» щодо документального спадку, включеного до Всесвітнього реєстру, можуть укладатися окремі проекти, що асигнуватимуться з Фонду Пам'яті світу або з джерел поза ЮНЕСКО. Гранти надаються щорічно і організуються Секретаріатом тільки для сприяння збереженню й забезпечення доступу до документального спадку, включеного до Всесвітнього реєстру. Проте оскільки у Фонду недостатньо коштів для фінансування, хранителі документального спадку заохочуються до пошуку коштів з інших джерел для здійснення проектів. Для документального спадку, включеного до світового реєстру, застосовується емблема «Пам'ять світу».

Дуже важливо, аби професіонали відповідних галузей були добре поінформовані про розвиток Програми, включаючи складання

Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського
Акт № 984-15
2004

реєстрів різних рівнів і проекти, що підтримуються Фондом Пам'яті світу. Всесвітній Реєстр буде широко доступним on line і у вигляді друкованого тексту, з постійним поновленням. Передбачено, що коли буде накопичено значну кількість записів, буде опублікована книга, яка проілюструє різноманітність всесвітнього документального спадку, важливість його збереження та переваги Програми «Пам'ять світу». На додаток до традиційної друкованої версії книга може бути випущена у формі CD–ROM.

Діяльність Консорціуму європейських наукових бібліотек

Проблеми ретроспективної бібліографії та створення електронних каталогів стародруків національного та світового рівнів останнім часом посідають важливе місце в діяльності бібліотек різних країн, і не лише в рамках Програми «Пам'ять світу». Сучасний етап характеризується інтеграційними процесами в цій галузі – створенням та використанням міжнародних баз даних (БД), погодженням каталогізаційних правил, форматів тощо.

Наприкінці 80-х рр. у Західній Європі виникла ідея щодо створення єдиного машиночитного каталогу стародруків, або, як їх назвали, книг ручного друку (Hand Press Book: HPB) – від початку європейського друкарства до 1830 р., коли змінилася технологія друкування, тобто ручний верстат замінила машина.

Головна мета цього проекту – розкриття стародрукованого спадку для оптимального спільного використання. За задумом ініціаторів, здійснення цього проекту дозволить утворити незамінний посібник не лише для бібліотекарів, але й для вчених, тим самим стимулюючи наукові дослідження. Проте практичне здійснення даної ідеї одразу наштовхнулося на ряд обставин, які суттєво ускладнювали цю діяльність. По-перше, національні бібліотеки європейських держав перебували на різних стадіях підготовки переведення власних каталогів стародруків у машиночитну форму. По-друге, суттєвими виявилися відмінності в стані автоматизації та її мережі в різних країнах. Необхідною була також розробка загального формату, оскільки описи в різних бібліотеках досить сильно різнилися. Нарешті, постало питання про значні фінансові кошти, потрібні для здійснення такого масштабного проекту.

На міжнародній конференції з цих питань, яка відбулася в Мюнхені в січні 1992 р. з ініціативи Британської бібліотеки та Баварської державної бібліотеки, було проголошено створення в Європі єдиного комп'ютерного забезпечення для початкового збереження бази даних європейських видань 1450–1830 рр. У якості формату для цього, а також для обміну інформацією було прийнято UNIMARC (Universal machine-readable cataloguing), а як стандарт каталогізаційних визначень – ISBD(A) (International standard bibliographic description for older monographic publication (Antiquarian). Стандарт на бібліографічний опис стародруків ґрунтується на описі ідеального примірника (подає елементи, характерні для всіх копій видання, тобто всіх примірників тиражу), а також специфічні елементи примірників з фондів конкретної бібліотеки. Таким чином, можна говорити про два рівні каталогізації стародруків.

У зв'язку з вищенаведеним, у квітні 1992 р. у Парижі було створено Консорціум європейських наукових бібліотек (Consortium of European Research Libraries: CERL), куди одразу вступило 14 бібліотек, а за наступні півроку ще 10. CERL офіційно зареєстрований 1994 р. у Великобританії і є некомерційною організацією. Основна мета консорціуму – створення бази даних, яка міститиме описи книжок періоду ручного друку (Data base Hand Press Book) з наукових бібліотек європейських країн. Йдеться про об'єднання ресурсів різних книгосховищ, різних країн, з метою доступності укладених у одній бібліотеці автоматизованих записів для інших бібліотек, і створення, тим самим, літопису європейського друкованого спадку. Як показала практика, в крупних бібліотеках світу надзвичайно багато матеріалів, не пов'язаних з національним друкованим спадком даної країни, тобто було виявлено значну нову інформацію, ніколи до цього не представлену в сукупності. База даних формується з файлів, які створюють бібліотеки – учасники проекту [10]. Було розроблено вимоги до запланованої бази даних, насамперед про те, що вона повинна бути доступною для внесен-

---

[10] *Вербина Н.* Предисловие // Машиночитаемая каталогизация старопечатной книги. – СПб., 2000. – С. 6.

ня записів, необхідних для створення каталогу. Файли бази даних стали доступними для пошуку в 1997 р., проте доступ для одержання та завантаження інформації надається лише членам CERL. Формування бази даних фінансується виключно за рахунок членських внесків, які виплачують бібліотеки-учасниці.

До останнього часу членами Консорціуму було зареєстровано більше 70 бібліотек із 16 європейських країн [11]. Серед них Баварська державна бібліотека, Королівська Шведська бібліотека, Центральний інститут зведених каталогів Італії, Національна бібліотека Франції, Національна бібліотека Шотландії, Національна та Університетська бібліотеки Хорватії, Російська національна та Російська державна бібліотеки. У Консорціуму є інтерес також до використання інформаційних ресурсів крупних наукових бібліотек, які з фінансових чи технічних причин не стали його членами.

Виконання цього проекту взяла під контроль секція рідкісних книг і рукописів IFLA, котра періодично розглядає стан справ щодо даного проекту [12]. З 1998 р. Російська національна бібліотека (РНБ) проводить у Санкт-Петербурзі навчальні семінари з проблем машиночитної каталогізації стародруків.

Щодо актуальності цієї діяльності, то на думку Відповідального секретаря CERL доктора Л. Хеллінга, для сучасного академічного світу характерним є небажаність розриву між бібліотечною та науковою роботою. Він же відзначив стрімко зростаючу популярність історії книги, що пояснюється усвідомленням «історичної значущості революції в галузі комунікацій, котра розпочалась ще в XV ст., з моменту винаходу Гутенбергом друкарства» [13].

Проблем у створенні бази даних виявилося дуже багато, і не тільки в галузі конверсії UNIMARC в USMARC, коли провайдер (RLIN – інформаційна мережа наукових бібліотеках США) пере-

---

[11] *Вербина Н. Ф.* Российская национальная библиотека в Консорциуме европейских научных библиотек // Библиотековедение. – 2003. – № 1. – С. 92.

[12] Формирование, сохранение и использование единого фонда книжных памятников: Метод. рекомендации. – М., 1997. – С. 28–31.

[13] *Хеллинг Л.* Консорциум европейских научных библиотек // Машиночитаемая каталогизация старопечатных книг. – СПб., 2000. – С. 9–10.

буває в Америці, а користувачем є Європейське співтовариство наукових бібліотек. Потрібно було враховувати також відмінності в практиці каталогізації, коли, скажімо, частина бібліотек дотримується однієї схеми транслітерації, частина – іншої, а деякі чітко передають графіку титульного аркушу або тексту; власні імена передаються відповідно до прийнятої національної чи навіть локальної авторитетної форми.

Першим файлом, який ліг в основу бази даних Консорціуму, став каталог стародруків Баварської державної бібліотеки. В ньому було представлено бл. 500 тис. записів друкованих книжок 150–1840 рр. видання. Записи створювалися шляхом ретроконверсії каталогу і каталогізації de visu. Спочатку вони робились у німецькому форматі MAB, а згодом, перед доставкою до CERL, пройшли додаткове перетворення в UNIMARC [14].

Повчальним є досвід діяльності Національної та Університетської бібліотек у Загребі. Виходячи з того, що керівництво з UNIMARC 1987 р. не враховувало специфіки каталогізації стародруків, Відділ рідкісної книги названих установ надав відповідному Постійному Комітету IFLA пропозиції щодо доповнення формату [15]. Нові поля було опубліковано у виданні: UNIMARC Manual: Bibliographic Format, 2-nd ed. Update 1. – 1996. Того ж 1996 р. IFLA опублікувала Інструкцію № 3, що представляла використання формату UNIMARC для каталогізації стародруків; пізніше вона була виставлена і в Інтернеті. Модель UNIMARC для бібліографічного опису стародруків побудована у взаємозв'язках ідеального примірника та об'єкта опису (конкретного примірника); передбачено варіанти опису, пов'язані з конволютами та багатотомними виданнями, наведено зразки повних записів. Адже відомо, що у фондах стародруків зберігається багато так званих власницьких конволютів, кожна частина яких – аліґат – була свого часу надрукована самостійно й тому повинна бути представлена в каталозі окремим бібліографічним записом. Про-

---

[14] *Хендерсон Р.* База данных Книги периода ручного пресса в RLIN // Машиночитаемая каталогизация старопечатных книг. – СПб., 2000. – С. 14.

[15] *Катич Т.* Unimarc и каталогизация старопечатных книг // Машиночитаемая каталогизация старопечатных книг. – СПб., 2000. – С. 24–25.

те зв'язок між алігатами, тобто склад конволюту, потрібно зазначати в електронному каталозі.

З травня 1996 р. РНБ приступила до створення машиночитного каталогу іноземних стародруків [16]. Спочатку це було доповнення й продовження бази даних російської книги гражданського друку XVIII ст. Програма ретроконверсії каталогів передбачала сканування генерального алфавітного каталогу, переведення в електронну форму існуючих друкованих каталогів, підготовку локальних БД окремих колекцій чи окремих хронологічних періодів. База даних містить кілька тисяч повних наукових описів іншомовних видань, випущених в Росії протягом XVIII ст. Записи створювались у форматі UNIMARC. Співробітниками групи зведених каталогів та групи ретроспективної каталогізації книг іноземними мовами було підготовлено список полів, заповнення яких необхідно при описі стародруків (70 полів та 140 підполів) [17]. У РНБ прийнято рішення створювати повні описи, що значно розширює можливості пошуку. Завантаження в НРВ файлу РНБ, який містив близько 10 тисяч записів на книги, видані в Росії в 1701–1800 рр. західноєвропейськими мовами та книги російською мовою 1725–1800 рр., що зберігаються в РНБ, відбулося в березні 2001 р.

Надалі першочерговим об'єктом ретроспективної каталогізації книжок періоду ручного пресу тут були обрані видання XVI ст., оскільки вони ближчі за інших до початків друкарства й найкраще можуть задовольнити зростаючий в світі інтерес до історії та культури; це найбільш цінні, інколи унікальні документи, що існують у світі в одиничних примірниках; ці книги найбільше могли постраждати внаслідок тривалого зберігання, тому база даних дозволить вирішити питання поліпшення бібліографічного обліку, збереження стародруків і широкої інформації про них.

---

[16] *Ридер Г. Р.* Каталогизация иностранных книг периода ручного пресса: проблемы, состояние, перспективы, будущее // Машиночитаемая каталогизация старопечатных книг. – СПб., 2000. – С. 35–36.

[17] *Румянцев А. Р.* Отечественные ретроспективные сводные каталоги и база данных Консорциума европейских научных библиотек // Машиночитаемая каталогизация старопечатных книг. – СПб., 2000. – С. 39.

Після введення до БД НРВ каталогу анонімів Національної бібліотеки Франції, БД Інституту Зведених каталогів Італії та БД XVI ст. Національної та Університетської бібліотек Хорватії, з'явилася реальна можливість бібліотекам – учасникам Консорціуму перевіряти правильність описів іноземних стародруків для подальшої рекаталогізації.

Перелік включених до 2000 р. даних у сукупності становив 4 млн записів [18]. Консорціум використовує для збереження своєї бази видань ручного пресу базу RLIN, як уже підкреслювалося, що є, по суті, зведеним каталогом американських наукових бібліотек. Загальний обсяг цієї бази більше 30 млн записів. За домовленістю між Консорціумом та RLIN бібліотеки – члени CERL мають право безкоштовного пошуку (в межах певної квоти) не тільки в БД стародруків Консорціуму, але й в основній книжковій БД RLIN, яка включає також велику кількість описів стародруків, які зберігаються в США. Це дозволяє уточнити правильні написання імен, назв, дат життя авторів, вихідні дані тощо.

Консорціум може одержати кілька різних варіантів опису одного видання з різних бібліотек, і методичне питання – як правильно виставити даний опис в БД – лишається поки ще не вирішеним. Отже, на перший план висувається питання оптимальної обробки й передачі науковому співтовариству всіх накопичених і представлених у об'єднаному вигляді даних. Напружена робота буде спрямована на запровадження «тезаурусних файлів», які полегшують пошук за місцем видання, друкарем, персоналіями – за запитами різної направленості. Створення єдиного інформаційного простору книг, виданих до 1830 р., що складає важливу частину культурного спадку Європи, об'єднання записів у одній спеціалізованій базі даних, котра згодом буде представлена в Інтернеті, стане цінним інструментарієм для вчених.

---

[18] *Фабиан К.* Развитие базы данных НРВ и планы на будущее // Машиночитаемая каталогизация старопечатных книг. – СПб., 2000. – С. 19.

Діяльність Бібліотечної Асамблеї Євразії у підготовці закону «Про книжкові пам'ятки»

1992 року сформувалася ще одна міжнародна громадська організація – Бібліотечна Асамблея Євразії (БАЄ). Вона об'єднує бібліотеки різних типів і відомчого підпорядкування всіх країн СНД. У Протоколі засідання Координаційного бюро VIII сесії Бібліотечної Асамблеї Євразії (22.03.2000 р., Москва) [19] зафіксована законодавча програма БАЄ 2000 р.: підготовка третьої частини модельного Бібліотечного кодексу – проектів модельних законів «Про книжкові пам'ятки» та «Про бібліографічні записи на машиночитних носіях». Керівникові проекту БАЄ «Про книжкові пам'ятки» Н. Є. Добриніній було рекомендовано сформувати робочу групу з підготовки проекту модельного закону «Про книжкові пам'ятки», який має бути представлений до ПК Міжпарламентської Асамблеї СНД з культури. Дійсно, справа збереження культурного спадку стосується всіх країн, де є такі пам'ятки, тому розробка законодавчих питань у країнах СНД в цьому напрямку визнана спільним завданням.

Даний законодавчий акт, проект якого прийнятий Міжпарламентською Асамблеєю СНД 26 листопада 2000 року, розроблений в рамках модельних законів Бібліотечного кодексу [20], присвячено захисту та, одночасно, забезпеченню доступності книжкових пам'яток, які становлять світову чи національну цінність і охороняються державою. Тут використовуються й розкриваються поняття «книга», «книжкові пам'ятки», «одинична книжкова пам'ятка», «колекція», «фонд книжкових пам'яток», «облік книжкових пам'яток», «звід книжкових пам'яток», «державний реєстр», «збереженість книжкових пам'яток».

Закон визначає систему заходів з обліку, ідентифікації, зберігання й використання книжкових пам'яток, порядок ввезення та вивезення їх за кордон. На підставі цього Закону країни СНД можуть розробляти власні нормативні акти. Наприклад, в Азербай-

---

[19] Вестник БАЕ: Научно-практический журнал. – 2000. – № 3. – С. 19.

[20] Модельный библиотечный кодекс для государств – участников СНГ (часть третья). Раздел IV. О книжных памятниках // Вестник БАЕ. – 2001. – № 1. – С. 7–11.

джані розроблено «Положення про облік національних культурних цінностей в охоронних відомостях культурного спадку», «Про відповідальність читачів, фізичних та юридичних осіб за заподіяні збитки бібліотечним фондам», «Облік, збереження й використання книжкових фондів та інших друкованих матеріалів», правила «Переоцінки книжкових фондів» тощо [21].

Відповідно до цього Закону розробляється міждержавний стандарт 7.87 «СИБИД. Книжные памятники», метою якого є встановлення єдиного порядку функціонування фондів книжкових пам'яток для всіх установ-фондоутримувачів у країнах – членах СНД. Детальніше положення цього стандарту будуть розглянуті в наступному параграфі.

Національні бібліотеки багатьох країн СНД також зайняті проблемами виявлення та збирання книжкових пам'яток (як бачимо, терміни дещо змінюються відповідно до прийнятих у тій чи іншій Програмі). Відомо, що з часів появи книжності протягом всієї людської цивілізації книги мігрували з бібліотеки до бібліотеки. Постійно відбувався й процес знищення книжок – з причин природного старіння, стихійних лих, війн. В останньому, XX ст., знищення книжок відбувалося чи не найбільш цілеспрямовано в ході революцій, громадянських війн, освячуючись ідеологічними, класовими гаслами і тоді, і пізніше. Так, у Радянському Союзі в 20–30-х роках «Міжнародна книга» в ім'я індустріалізації провадила вилучення та продаж за кордон безцінних книжкових пам'яток. Під час Великої Вітчизняної війни – що не згорало (причому, палили і наші, й німці), вивозилося з держави з німецькою педантичністю. Масові чистки фондів, списання «непрофільної» літератури в 50–60-х рр., загальна байдужість до бібліотечних справ у подальшому, що утримувало й утримує хранителів книжності на рівні жебраків – ніяк не сприяли збереженню національного надбання.

Але не тільки в СРСР, але й у багатьох країнах світу з різних причин постраждали важливі колекції, відбувалося пограбування, розпорошення, незаконна торгівля, неадекватне розміщення й руйнування при зберіганні, відчувалися фінансові складнощі для

---

[21] Вестник БАЕ. – 2002. – № 3. – С. 26.

забезпечення нормальної організації збереження книжок. Багато цінного документального спадку, як це не прикро, зникло назавжди. Сьогодні явно відчувається нестача інформації про існуючі фонди та окремі пам'ятки.

Починаючи з 1980 р. у СРСР велася робота над створенням Зведеного каталогу стародруків кириличного та глаголичного шрифтів. Було підготовлено ряд методичних рекомендацій «В помощь составителям Сводного каталога...», кілька випусків, присвячених книговидавничій діяльності слов'янських першодрукарів, підготовлені до друку «Сводный каталог старопечатных изданий глаголического шрифта 1483–1812 гг.» (укладач А. Крумінг), «Сводный каталог книг кирилловской печати XV–первой половины XVI вв.» (укладач Є. Немировський), «Сводный каталог книг кирилловской печати второй половины XVI в.» (укладач О. Гусєва). Опубліковані «попередні списки» кириличних стародруків (Ю. Лабинцев), старообрядницьких кириличних видань XVIII ст. (А. Вознесенський) та ін. Зведені каталоги містять інформацію про видання кириличного друку незалежно від мови видання. Мета такого зведеного каталогу – максимально повне виявлення всіх примірників кириличних стародруків, що збереглися в світі.

Ще в Положенні про бібліотечну справу в СРСР (1984 р.) було проголошено здійснення формування єдиного бібліотечного фонду країни, частиною якого мав стати єдиний загальносоюзний фонд друкованих пам'яток історії та культури. Час довів «глобалізм» і нереальність швидкого виконання цього завдання, проте як ідеальне завдання чи проект цей напрям є цікавим і вартим уваги. Дійсно, підходи до зберігання та інформаційного розкриття книжкових пам'яток повинні бути однаковими в усіх країнах співдружності. Тому діяльність БАЄ в цьому напрямі, необхідність координації аналогічних робіт у країнах СНД є, безперечно, дуже актуальною і очікуваною спеціалістами на місцях.

Програма «Пам'ять Росії»

1993 р. у Росії, в Російській державній бібліотеці (РДБ) розпочалася розробка програми «Пам'ять Росії», що наступного, 1994 року, набула статусу федеральної. За своєю метою та фор-

мами роботи ця програма відповідає міжнародній програмі ЮНЕСКО «Пам'ять світу» і є, серед аналогічних інших національних програм, складовою її частиною. Розробники російської програми розуміють вади, що ускладнюватимуть їх діяльність порівняно з іншими країнами: величезну територію Росії, слабку матеріально-технічну базу бібліотек, небезпеку фізичного знищення й розкрадання рідкісних та цінних документів. Проте благородна мета – захист від руйнування та забуття цих пам'яток, які є надбанням не лише російського народу, але й всього людства – дають підстави для сподівання на успіх програми. Вона передбачає реставрацію та консервацію окремих документів і колекцій, розширення доступу до них всіх вітчизняних та іноземних користувачів за допомогою застосування новітніх технологій, у т.ч. електронних, і сприяння тим самим розвиткові науки, культури, освіти.

Критеріями відбору є цілий комплекс параметрів, аналогічний завданням «Пам'яті світу» [22]. Серед них: 1) Значення для вчених та дослідників: кодикологічна або друкарська унікальність; лінгвістична цінність. 2) Значення для культури: літературна цінність (видатні зразки літературної творчості; твори, що найповніше відбивають епоху); культурна та історична цінність. 3) Фізичні характеристики: матеріальна цінність (зразки унікальних матеріалів та технологій); естетична та художня цінність (вишукана оправа та інші елементи оформлення); фізичний стан документів та колекцій (необхідність термінових заходів щодо їх спасіння). 4) Контекст: важливість збереження комплексу документів, а також важливість збереження документів в комплексі із засобами їх зберігання (приміщення, меблі). 5) Фактори ризику: стихійні лиха чи їх загроза; загроза пошкоджень або викрадання.

Об'єктами програми на першому етапі визнані:

1) Слов'янські першодруки – книжки, надруковані кириличним шрифтом у XV – першій чверті XVI ст. Сьогодні відомо

---

[22] *Морозова И. В.* Программа «Память России». Концепция // Память мира. Память России: Сб. инструктивных и методических материалов. – М., 1999. – С. 104–113.

63 [23] таких видання обсягом близько 13 тис. сторінок. Повного зібрання цих видань немає в жодній країні світу. Об'єднання розпорошених по світу видань та їх фрагментів на компактному носії могло б стати розв'язанням великого культурного завдання світового значення;

2) Давньоруські рукописні книги. Їх вік і фізичний стан виключають можливість безпосереднього звернення до них читачів. Видання книг на CD–ROM зробить їх доступними для всіх дослідників;

3) Цінні давні рукописи зі згасаючими текстами. Факсимільне відтворення цих текстів або переведення їх у цифровий формат дозволили б зберегти унікальні зникаючі пам'ятки;

4) Російський лубок (народні картинки);

5) Російський плакат;

6) Перші карти Росії.

На реалізацію першого експериментального етапу проекту «Пам'ять Росії» ЮНЕСКО виділила 80 тис. доларів США.

В концепції підкреслено, що робота з виявлення документальних пам'яток є невід'ємною частиною програми «Пам'ять Росії», і розрахована вона на багато років. Координувати діяльність має національний комітет програми «Пам'ять світу». Списки же конкретних пам'яток – потенційних об'єктів програми – мають затверджуватися Міністерством культури РФ.

Послідовність робіт представлена в концепції такою: спочатку найбільші книгосховища федерального рівня (РДБ, РНБ, БРАН), далі національні бібліотеки суб'єктів федерації, університетські та обласні наукові бібліотеки з їх раритетами та краєзнавчими масивами документів. Одночасно повинна здійснюватись взаємодія із зарубіжними колегами та приватними власниками, в колекціях яких зберігається чимало пам'яток.

---

[23] *Морозова И. В.* Программа «Память России» в аспекте сохранения книжных памятников и расширения их использования // Государственная политика в области сохранения библиотечных фондов: РНБ, материалы совещания 10–14 апреля 2000 г. – СПб., 2000. – С. 123.

Обов'язковою визнана наукова обробка документів: вступні статті та наукові коментарі, інформація про ступінь дослідженості, бібліографія, довідково-пошуковий апарат, а також завершення розпочатих і створення нових зведених каталогів документальних пам'яток, опис історії створення та побутування оригіналів.

Програма передбачає також створення проектів консервації документів: обстеження їх фізичного стану, визначення адекватних засобів їх реставрації та консервації, створення нормативних умов зберігання та використання. Засобами їх захисту знов-таки можуть стати мікрофільмування та мікрофішування, виготовлення слайдів, факсимільних видань, переведення в цифровий формат. Останнє означатиме для бібліотек виробництво нового культурного продукту, введення якісно нової системи формування, зберігання й використання фондів. Технічні можливості компакт-дисків – зміни масштабу зображення, багатоаспектний пошук текстів за різними ознаками – відкривають багато нетрадиційних можливостей для дослідників.

Механізмом реалізації програми мають бути технічні засоби у всіх її учасників: засоби оперативного зв'язку (телефакс, електронна пошта), обладнання й матеріали, необхідні для реставрації оригіналів, належні умови зберігання й безпеки документів, обладнання й матеріали для виготовлення копій (мікроформ, факсиміле).

У рамках програми РДБ приступила до створення серії CD–ROM, куди увійшли рукописи, стародруки, ілюстративний матеріал та ін. Серед них колекція книг на CD–ROM, виданих Ш. Фіолем в Кракові в 1491–1493 рр.; електронні колекції книг, виданих першодрукарями Макарієм, Ф. Скориною та ін. Електронна колекція розпочинається вступною статтею про її склад, особливості формування, можливості використання й придбання. Обов'язковою частиною є наукова стаття або монографія про життя та діяльність видавця, характеристика книжок, їх особливості. Вказуються сторінки, що доповнюють той чи інший примірник, взятий за основу. До колекції створюється науково-довідковий апарат. Склад елек-

тронної колекції слов'янських першодруків, які можна буде придбати в РДБ, опубліковано [24].

Проект програми «Пам'ять Росії» було винесено на обговорення учасників пленарного засідання конференції «Румянцевские чтения – 2001», де вона була затверджена як національна міжвідомча програма, що об'єднує різні суспільні інституції [25].

Підпрограма «Книжкові пам'ятки Російської Федерації»

Практично одночасно з Програмою «Пам'ять Росії» Міністерством культури РФ була прийнята підпрограма «Книжкові пам'ятки Російської Федерації» (в складі «Національної програми збереження бібліотечних фондів РФ»), розроблена теж спеціалістами РДБ [26]. Початок розробки теми було покладено ще 1986 р., коли спеціалістами Відділу рідкісних книг ДБЛ (Державної бібліотеки ім. В. І. Леніна) було розроблено проект технічного завдання за темою «Загальносоюзний фонд книжкових пам'яток історії та культури. Теоретичні та методичні проблеми його формування, збереження, використання, дослідження й пропаганди».

Підпрограма поставила такі основні завдання:

1. Створення нормативно-правової бази відносно книжкових пам'яток, що передбачає затвердження «Положення про книжкові пам'ятки РФ» і розробку комплексу регламентуючих документів для реалізації всіх напрямків роботи з книжковими пам'ятками. Як результат передбачається законодавче закріплення основних принципів і напрямків роботи та забезпечення юридичного захисту книжкових пам'яток;

2. Формування єдиного фонду книжкових пам'яток РФ як системи взаємодоповнюючих фондів різних установ (бібліотек, музеїв, архівів тощо). Передбачено уточнення та поповнення існуючих

---

[24] *Еремина Л. М.* Программа «Память России»: проблемы реализации и перспективы // Вестник БАЕ. – 2000. – № 3. – С. 84–86.

[25] «Память России» в книжной культуре: Румянцевские чтения 2001 // Библиотековедение. – 2001. – № 3. – С. 129

[26] *Яцунок Е. И.* Современная постановка проблемы сохранения книжных памятников // Девятая Международ. науч. конференция по проблемам книговедения. – М., 2000. – С. 243–244.

фондів і створення нових фондів книжкових пам'яток; уніфікація їх опису та обліку; забезпечення пріоритету збереженості над доступністю, застосування архівно-музейних режимів роботи; популяризація книжкових пам'яток через виставкові експозиції та виготовлення факсимільних копій, у т. ч. електронних; створення особливої системи безпеки; дотримання санітарних та технічних вимог щодо умов зберігання; організація консервації книжкових пам'яток відповідно до принципів, які застосовуються до пам'яток історії та культури; кадрове та матеріально-технічне забезпечення;

3. Створення банку даних «Фонди книжкових пам'яток Росії». Як результат – здійснення першого рівня централізованого обліку книжкових пам'яток (на рівні фондів);

4. Створення Зводу книжкових пам'яток РФ, організованого як єдиний розподільчий банк даних про книжкові пам'ятки всіх рівнів, що включає ранжирування, бібліографічний опис, книгознавчі анотації пам'яток у складі розпорошених по країні фондів, загальну методику роботи, що забезпечить пошук в єдиній інформаційній мережі. Це буде означати здійснення централізації обліку книжкових пам'яток на рівні видань та примірників;

5. Укладання Державних реєстрів книжкових пам'яток – взяття під особливу державну охорону найбільш цінної частини книжкового культурного спадку;

6. Наукове та методичне забезпечення роботи з книжковими пам'ятками: розробка теоретичних основ ідентифікації, опису, обліку, зберігання й консервації, безпеки й використання книжкових пам'яток; відтворення репертуару книжкових пам'яток різних хронологічних періодів і різного рівня цінності; підготовка комплексу методичних документів для реалізації роботи; створення на всіх рівнях науково-методичних центрів роботи з книжковими пам'ятками;

7. Підготовка кадрів: включення до системи середньої та вищої освіти та системи перепідготовки працівників культури підготовки кадрів, спеціально орієнтованих на роботу з книжковими пам'ятками; проведення науково-практичних семінарів, курсів, індивідуальних консультацій.

З огляду на важливість названої проблематики, Росія неодноразово скликала наради, семінари, «круглі столи», обговорюючи як теоретичні проблеми цього напряму, так і практичні питання виокремлення, збереження, обліку найцінніших книжкових скарбів. Лідером у цій роботі є Науково-дослідний відділ рідкісних книг РДБ (Музей книги). Йому передана Міністерством культури РФ роль методичного центру в даному напрямку діяльності. Саме цей відділ направляє та координує підпрограму «Книжкові пам'ятки», що є одночасно частиною програми «Пам'ять Росії». Колективом спеціалістів РДБ у складі Яцунок К. І., Петрової Л. М., Толчинської Л. М., Стародубової Н. З., за участю Хахалевої Н. І., першого заступника директора РДБ, і Щербачової Н. А., заступника начальника Відділу бібліотек Департаменту культурного спадку Міністерства культури РФ, розроблено проект Положення про книжкові пам'ятки, що має затверджуватись урядом Росії. Початок обговорення цього проекту було покладено на семінарі «Проблеми створення єдиного фонду книжкових пам'яток Росії»[27] 18–21 січня 2000 р., який був організований Міністерством культури РФ, Російською бібліотечною асоціацією та РДБ. На семінар були винесені також питання сучасної постановки проблеми збереження книжкових пам'яток, яка сформульована в проектах «Положення про книжкові пам'ятки РФ» і підпрограмі «Книжкові пам'ятки РФ».

У І – загальному – розділі «Положення про книжкові пам'ятки» викладено визначення основних понять, таких як: пам'ятки історії та культури; книга; книжкові пам'ятки (далі – к. п.); одинична книжкова пам'ятка; колекція – книжкова пам'ятка; фонд к. п.; єдиний фонд к. п.; облік к. п.; звід к. п.; державний реєстр к. п.; збереження к. п. Крім того, сформульовано сферу застосування Положення та форми власності на книжкові пам'ятки.

Другий розділ Положення – види книжкових пам'яток: одиничні к. п. та колекції – к. п., тлумачиться розуміння цих понять.

---

[27] *Ковальчук Г.* Проблеми створення єдиного фонду книжкових пам'яток Росії // Вісник Книжкової палати. – 2000. – № 4. – С. 17–18; *Ковальчук Г.* Книжкові пам'ятки: досвід Росії // Бібліотечний вісник. – 2000. – № 3. – С. 46–49; *Яцунок Е. И.* Всероссийский научно-практический семинар «Проблемы создания единого фонда книжных памятников России» // Вестник БАЕ. – 2000. – № 3. – С. 63–64.

Положення визначає категорії книжкових пам'яток за ступенем історико-культурної цінності: світові, національні, регіональні, місцеві; подано характеристику кожної категорії.

Для ідентифікації книжкових пам'яток рекомендовано застосовувати хронологічний, соціально-ціннісний, кількісний та документуючий критерії. Найбільш детально пояснюються ознаки цінності книги як єдності духовної та матеріальної культури, а також функціональні ознаки – етапність, унікальність, пріоритетність, меморіальність і колекційність, про що детальніше йтиметься в наступних розділах нашої роботи.

Чи не найбільший розділ Положення – облік книжкових пам'яток. Тут пояснюються моменти виявлення книжкових пам'яток, експертизи, питання присвоєння книжкам статусу пам'яток світового чи національного рівня, деталізуються питання обліку.

Підкреслено, що при описі книжкових пам'яток специфічну частину складає анотація, котра включає детальну книгознавчу характеристику видання, дані про художнє оформлення, ілюстрації, техніку друку, носій (папір), дарчі написи, замітки, екслібриси, власницькі оправи і т. п., відомості про історію конкретного примірника, його фізичний стан, а також інвентарний номер і шифр. Державні реєстри книжкових пам'яток РФ формуються в процесі укладання Зводу книжкових пам'яток шляхом відбору об'єктів, що мають особливо видатну історико-культурну значимість. Включенню до Державних реєстрів підлягають найбільш давні, особливо цінні та унікальні книжкові пам'ятки. Визначається порядок затвердження реєстрів різного рівня.

Дуже важливим є положення про те, що в бібліотеках і музеях книжкові пам'ятки виділяються із загальних зібрань документів в окремі фонди або підфонди. Архіви здійснюють збереження книжкових пам'яток з урахуванням історичної ситуації, що склалася. За пропозицією фондоутримувачів допускається науково обґрунтований перерозподіл книжкових пам'яток у системі державного збереження. Проте зареєстровані колекції і фонди не підлягають розформуванню, розукомплектуванню або ліквідації без спеціального дозволу органів охорони культурного спадку. Виключення

складають ординарні тиражні примірники видань після 1830 р., що входять до складу колекцій і фондів, які можуть бути замінені примірниками того ж видання кращої збереженості. Не допускається виключення з фондосховищ книжкових пам'яток з причин застарілості. Статус державного хранителя надає установам право виготовлення факсиміле, а також страхових і робочих копій книжкових пам'яток за рахунок коштів, що виділяються на реалізацію національних програм збереження національного культурного спадку і створення російського страхового фонду документації.

Чільна увага приділяється державному збереженню книжкових пам'яток, під яким розуміється організована система заходів, що забезпечує їх належне зберігання в різних установах будь-якої системи власності. Державне зберігання має три рівня організації – національний. регіональний, місцевий. На першому рівні забезпечується формування і збереження зібрань книжкових пам'яток світового та національного рівнів, відповідно на регіональному й місцевому рівнях створюються та зберігаються найбільш повні зібрання книжкових пам'яток регіонального чи місцевого значення. Разом усі фонди книжкових пам'яток утворюють Єдиний фонд книжкових пам'яток держави, тобто систему взаємодоповнюючих фондів бібліотек, музеїв, архівів усіх відомств. Державна підтримка зберігання книжкових пам'яток має здійснюватись урядом та місцевими органами влади.

В розділі «Збереження книжкових пам'яток» подається також тлумачення основних понять з даної теми. Так, сам вищеназваний термін розуміється як збереження книжкових пам'яток у максимально повному обсязі первинних характеристик і важливих у історико-культурному відношенні особливостей, набутих у процесі побутування книги. Підкреслено вимоги до умов зберігання книжкових пам'яток, а саме температурно-вологісний, санітарно-гігієнічний, світловий режими. Збереженість пам'яток забезпечується завдяки їх консервації, тобто створенню і підтриманню нормативного режиму зберігання, стабілізації та реставрації, відповідно до діючих регламентуючих документів. Наголошено, що консервація повинна проводитись із застосуванням неруйнівних,

екологічно чистих технологій, довговічних речовин і матеріалів, методами, рекомендованими існуючими сучасними нормативами. Стабілізація означає захист книжкових пам'яток від механічного, фізико-хімічного та біологічного впливів навколишнього середовища шляхом їх обробки, що уповільнює процеси старіння й запобігає пошкодженням. Реставрація книжкових пам'яток повинна здійснюватися лише за умов обов'язкового погодження зі спеціалістами в галузі історії книги. Стабілізацію та реставрацію книжкових пам'яток виконують лише висококваліфіковані спеціалісти, що мають відповідний дозвіл. Під реставрацією в Положенні розуміється відновлення форми і зовнішнього вигляду документів, що виконується шляхом очистки, доповнення, зміцнення документів з обов'язковим збереженням ознак їх оригінальності. Найбільш цінні об'єкти копіюються з використанням нешкідливих методів. Слід підкреслити записану в проекті Положення тезу про те, що установи-фондоутримувачі зобов'язані проводити консервацію книжкових пам'яток, яка забезпечує їх збереженість.

Не менш важливою є безпека книжкових пам'яток, під якою розуміється сукупність правових, інженерно-технічних, організаційних та спеціальних заходів, які запобігають утратам книжкових пам'яток внаслідок крадіжок, фактів вандалізму, аварій техногенного характеру, стихійних лих, інших небезпечних обставин. Щодо книжкових пам'яток розробляються й реалізуються (поряд із загальними) особливі нормативи і вимоги, які відповідають специфіці даного виду культурного спадку.

Основним принципом у використанні книжкових пам'яток є пріоритет збереження над доступністю оригіналів. Установи-хранителі повинні забезпечувати заходи з розкриття книжкових цінностей. Обов'язковими формами інформації є створення розгорнутої системи наукових каталогів і описів книжок-пам'яток, організація музейних і виставкових історико-книжних експозицій. Не слід забувати, що книжкові пам'ятки в складі бібліотек знаходяться в режимі використання, наближеного до архівного й музейного. Тому загальними правилами користування книжковими пам'ятками є максимально можлива заміна оригіналів копіями при

видачі користувачам. Особливі правила встановлюються для книжкових пам'яток вищої категорії охорони. Безпосередній доступ до оригіналів здійснюється в тих випадках, коли опублікований твір досліджується в органічній єдності з матеріальною формою його відтворення, проте й тоді оригінали видаються на обмежений час. На книжкові пам'ятки створюють страхові, резервні та робочі копії на носіях, які дозволяють їх наступне багаторазове копіювання. Страхові копії обліковуються та зберігаються на випадок утрати оригіналів, резервні копії використовуються для тиражування, робочі – для обслуговування читачів.

Приділено увагу також кадровому забезпеченню. В Положенні підкреслено, що роботу з книжковими пам'ятками повинні вести лише висококваліфіковані спеціалісти відповідного профілю. Підготовка кадрів повинна здійснюватися в системі вищої та середньої спеціальної освіти, а також у системі перепідготовки кадрів працівників культури.

Останній розділ Положення регламентує управління системою книжкових пам'яток, починаючи від уряду та органів управління, які забезпечують фінансові та інші необхідні умови. Міністерство культури затверджує нормативну документацію, а національним науково-дослідним, науково-методичним і координаційним центром по роботі з книжковими пам'ятками РФ є Російська державна бібліотека, її науково-дослідний відділ рідкісної книги (Музей книги). Федеральні галузеві та відомчі бібліотеки виконують функції галузевих науково-методичних центрів по роботі з книжковими пам'ятками.

Усі установи – хранителі фондів книжкових пам'яток повинні організовувати й систематично проводити роботу з їх виявлення, реєстрації, збереження та використання, забезпечувати їх фізичну збереженість та безпеку, ведення облікової документації, заходи з розкриття книжкових культурних цінностей, їх використання в наукових, культурних, просвітницьких і творчих цілях.

Необхідно підкреслити, що всі вищеназвані принципи роботи з книжковими пам'ятками є актуальними і для бібліотек України. Стан юридичного забезпечення діяльності в цій галузі та проблеми створення Державного реєстру книжкових пам'яток України розглянуто в наступних підрозділах.

1.2
Закони та правові акти України, що регулюють збереження, інформаційне розкриття, оцінку та використання книжкових пам'яток

Основний Закон України – Конституція, прийнята Верховною Радою 26 червня 1996 р., законодавчо закріпила основоположні моменти стосовно пам'яток історії та культури, а саме: культурна спадщина охороняється законом. Держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей, які знаходяться поза її межами.

Діяльність щодо книжкових пам'яток у нашій державі регулюють насамперед «Основи законодавства України про культуру», прийняті на початку 1992 р., а також ряд законів, названих тут у хронології прийняття: Про інформацію (2 жовтня 1992 р.); Про авторське право і суміжні права (23 грудня 1993 р.); Про національний архівний фонд і архівні установи (24 грудня 1993 р.); Про бібліотеки і бібліотечну справу (27 січня 1995 р.); Про музеї та музейну справу» (29 червня 1995 р.); Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей (21 вересня 1999 р.); Про внесення змін до Закону України «Про бібліотеки і бібліотечну справу» (16 березня 2000 р.); Про охорону культурної спадщини (8 червня 2000 р.); Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну вартість в Україні (12 липня 2001 р.); Про страховий фонд документів України (22 березня 2003 р.).

Так, у ст. 14 «Основ законодавства України про культуру» – «Збереження і використання культурних цінностей» – зафіксовано, що до культурних цінностей належать об'єкти матеріальної і духовної культури, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення. Унікальні цінності, які мають виняткове історичне значення для формування національної самосвідомості українського народу, визнаються об'єктами національного культурного надбання і заносяться до Державного реєстру. Обмеження вільного доступу до пам'яток історії та культури зумовлюється

лише специфікою цінностей та особливими умовами їх збереження, що визначається законодавством. Забороняється вилучення друкованих видань, творів, експонатів, документів з бібліотечних, музейних, архівних фондів.

Найголовнішим для бібліотек є, безумовно, Закон України «Про бібліотеки та бібліотечну справу». Зокрема, в статті 7 закріплено: «Бібліотечний фонд національної бібліотеки є національним культурним надбанням українського народу, невід'ємною складовою частиною культурної спадщини, що перебуває під охороною держави». Стосовно книжкових пам'яток у Законі сказано (стаття 16): «Для документів, що внесені або підлягають внесенню до складу Державного реєстру національного культурного надбання, та документів, що є унікальними пам'ятками Національного архівного фонду України і зберігаються в бібліотеках, встановлюється особливий режим охорони, зберігання та використання». А за статею 19 бібліотеки, незалежно від форм власності, що мають у своїх фондах особливо цінні та рідкісні видання, колекції, віднесені до національного культурного надбання, забезпечують належне зберігання цих пам'яток і несуть відповідальність за їх облік, включення до автоматизованих баз даних, а також державну реєстрацію. Таким чином, на законодавчому рівні підтверджено усвідомлені теорією та підтверджені практикою вимоги щодо виокремлення та особливо дбайливого ставлення до книжкових пам'яток, їх обліку, зберігання та інформативного розкриття.

Закон «Про внесення змін до Закону України «Про бібліотеки і бібліотечну справу» (2000 р.) визначає Державний бібліотечний фонд України як складову частину вітчизняної та світової історико-культурної спадщини та інформаційних ресурсів суспільства. Важливе місце в цьому фонді посідають книжкові пам'ятки – рукописні, стародруковані, рідкісні й цінні видання більш пізніх років, які виділяються для особливого зберігання та використання, а також колекції таких видань.

У Законі України «Про Національний архівний фонд та архівні установи» документом НАФ (Національного архівного фонду) визнається архівний документ, культурна цінність якого визнана відпо-

відною експертизою і який зареєстрований як складова частина НАФ. Унікальним тут називається документ, який становить виняткову культурну цінність, має важливе значення для формування національної самосвідомості українського народу і визначає його внесок у всесвітню культурну спадщину.

Безумовно, чинними для України є і міжнародні документи, зокрема:

- «Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту», де культурними цінностями визнаються цінності рухомі чи нерухомі, що мають велике значення для культурної спадщини кожного народу, серед них книги, а також наукові колекції книг (Гаага, 14 травня 1954 р., ООН);
- «Декларація принципів міжнародного культурного співробітництва» (Генеральна конференція ЮНЕСКО, XIV сесія, Париж, 4 листопада 1966 р.);
- «Конвенція про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності», де культурними цінностями визнані, серед інших, рідкісні рукописи та інкунабули, старовинні книги, документи і видання, що становлять особливий інтерес (історичний, художній, науковий, літературний), окремо і в колекціях. Культурна спадщина включає пам'ятки a) створені громадянами країни; b) знайдені на її території; c) набуті експедиціями; d) одержані внаслідок обміну; e) одержані в дар або законно куплені. Вважаються незаконними ввезення, вивезення та передача права власності на культурні цінності, вчинені з порушенням існуючих правил. У «Конвенції» рекомендовано створити в державах відповідні національні служби, а також забороняти ввезення викрадених пам'яток і вживати заходів для виявлення і повернення цінностей, за умов, що компенсацію добросовісному покупцеві сплачує держава, яка звертається з проханням про повернення цінностей. Всі витрати, пов'язані з їх поверненням, несе держава, що їх вимагає; митом чи збором культурні цінності не обкладаються. Крім того, рекомендовано притягати до кримінальної та адміністративної відповідальності всіх осіб, які відповідають за порушення даної конвенції (XVI сесія ООН, Париж, 14 листопада 1970 р.);

- «Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини» (XVII сесія ООН, Париж, 17 жовтня – 21 листопада 1972 р.);
- «Угода про повернення культурних та історичних цінностей державам їх походження» (СНД, Мінськ, 14 лютого 1992 р.);
- «Чорноморська конвенція про співробітництво у галузі культури, освіти, науки та інформації» (Стамбул, 6 березня 1993 р.).

Окреме місце займає Закон «Про книжкові пам'ятки», проект якого, про що йшлося в попередньому параграфі, прийнято Міжпарламентською асамблеєю країн СНД. Логічним кроком, який повинен сприяти уніфікації розуміння термінів, що використовуються в Законі, та взагалі його дії в усіх країнах СНД, стала розробка міждержавного стандарту «Книжные памятники», підготовленого та ініційованого для загального прийняття Росією.

Завданням стандарту є визначення критеріїв, ознак і характеристик для виявлення книжкових пам'яток; визначення їх видів і категорій; встановлення єдиного порядку обліку та експертизи, опису, зберігання, використання книжкових пам'яток. Тут застосовано наступні терміни з відповідними визначеннями: книжкові пам'ятки, одинична книжкова пам'ятка, колекція – книжкова пам'ятка, фонд книжкових пам'яток, єдиний фонд книжкових пам'яток, облік книжкових пам'яток, їх науковий опис, звід книжкових пам'яток, збереження, державний облік, безпека, експертиза.

Детальне ознайомлення з проектом даного стандарту, який безумовно потрібний, змусило нас підготувати зауваження та пропозиції, надіслані НБУВ в січні 2003 р. через Держстандарт України розробникам стандарту. Оскільки саме цей документ найбільше стосується нашої теми, вважаємо за потрібне подати детальний його аналіз. Так, ми пропонували в даному контексті замінити термін «документи» на визначення «книги», оскільки мова йде саме про книжкові пам'ятки, а не будь-який документ, що має видатні властивості. Визначення книжкової пам'ятки, запропоноване в проекті, на нашу думку, дещо неконкретне, розпливчасте, в стандарті так не можна: «Друковані і рукописні книги та книж-

кові колекції (у т. ч. газети, журнали, картографічні, нотні, живописні і т. п.), які мають видатні духовні, естетичні, поліграфічні чи документуючі властивості, що становлять суспільно значиму наукову, історичну або культурну цінність і охороняються спеціальним законодавством». Натомість ми запропонували два варіанти даного визначення: «Рукописні та стародруковані книги, рідкісні й цінні видання більш пізнього часу, інші види видань (у т. ч. картографічні, нотні, образотворчі), а також їх колекції, що мають... (далі по тексту)»; або: «Цінні й рідкісні книжки, як рукописні, так і друковані; останні можуть мати статус книжкової пам'ятки як на рівні видання (всі примірники тиражу), так і на рівні окремого примірника (з цінним автографом, екслібрисом, вклейками, варіантами набору, ілюстраціями, рукописними коментарями тощо), а також колекції пам'яток, що мають у своїй сукупності властивості історико-культурного об'єкту».

Певний сумнів викликає в нас застосування терміну «книжкова пам'ятка» до інших видів видань: газета – це книжкова пам'ятка? Не впевнені, але якщо так, то і фонд газет може бути колекцією-книжковою пам'яткою. А так виходить протиріччя: газета визнається книжковою пам'яткою, а фонд газет – ні. Не зовсім ясною виглядає в запропонованому проекті різниця між колекцією та фондом: колекція – організоване зібрання одиничних книжкових пам'яток, а фонд – представницьке спеціалізоване зібрання одиничних книжкових пам'яток та (чи) колекцій-книжкових пам'яток. Прийнятнішим є, на нашу думку, такий варіант: Колекція-книжкова пам'ятка – організоване зібрання одиничних книжкових пам'яток або книжок, які окремо можуть і не становити цінності, але в сукупності мають властивості історико-культурного об'єкту (наприклад, бібліотечні зібрання наукових, культурно-просвітницьких і громадських установ, монастирів, колекційні зібрання приватних осіб тощо). Фонд книжкових пам'яток – спеціалізовані зібрання рукописних книг і стародруків, а також примірники видатних в історико-культурному відношенні видань більш пізніх періодів або цінні колекції, сформовані з метою оптимізації їх зберігання, дослідження й популя-

ризації, котрі розглядаються як комплексний цінний історико-культурний об'єкт.

Серед видів книжкових пам'яток у стандарті розглядаються одиничні пам'ятки та колекції-книжкові пам'ятки. До колекцій-книжкових пам'яток віднесені тільки тематичні зібрання бібліотек, що є явно недостатнім; варто додати хронологічні, шрифтові, видові, видавничі та інші.

У розділі 5 – Категорії книжкових пам'яток – виділено 4 рівні: світові, державні (федеральні), регіональні, місцеві (муніципальні). Було б доцільніше сформулювати це визначення в однині: пам'ятки світового рівня, а замість «федеральні» подати «національні», оскільки федерація в СНД є лише в Росії.

Щодо опису книжкових пам'яток сумнів викликала позиція про зазначення в описі історії видання – що саме потрібно тут вказувати? Що книжка надрукована Іваном Федоровим у певному році – так це загальні бібліографічні відомості. В інших випадках цей пункт може перетворитися в тривалі пошуки й наукові дослідження, що зробить роботу з укладання зводу пам'яток абсолютно нереальною.

Найбільш важливою та хвилюючою всіх фондоутримувачів є позиція щодо єдиної методики опису та єдиної інформаційної мережі, але в стандарті це просто продекларовано й не розкрито. Незрозуміло, кому надаються наукові описи для Зводу, і хто саме бере на себе здійснення авторитетного контролю в таких величезних (мільйонних) обсягах, наскільки це реально взагалі. Певна відповідь на ці питання міститься в наступному, 8 розділі – «Облік і експертиза книжкових пам'яток»: централізований облік здійснюється в Зводах книжкових пам'яток кожної з країн-членів СНД під керівництвом Міністерств культури, адміністративно-територіальних органів управління культурою на єдиній науково-методичній основі по роботі з книжковими пам'ятками. Але питання – хто все-таки відповідальний за єдину методичну основу, перевірку, уніфікацію та зведення описів – провисає.

Нез'ясованою є і позиція щодо реєстрації та прийняття під державну охорону: «Організації та установи державного зберігання

книжкових пам'яток повинні вести окремі інвентарні книги і спеціальний каталог для обліку книжкових пам'яток». Якби мова була про нові зібрання, це правильний шлях. Проте фонди, як правило, давно сформовані, пам'ятки обліковані в документації певної бібліотеки, краще чи гірше описані. Невже в стандарті йдеться про переінвентаризацію діючих книжкових фондів, що призведе до гасіння старих інвентарних номерів, псування книжкових пам'яток новими штампами й цифрами? Не до кінця зрозумілою є й теза про маркування пам'яток – однакове в усіх бібліотеках СНД чи кожна держава, кожна бібліотека це робить по-своєму?

В останньому розділі проекту, в п. 10.3, вказується, що «Особливі правила користування встановлюються для книжкових пам'яток вищої категорії охорони», проте в тексті запропонованого документу таке поняття жодного разу не застосовувалося. Припускаємо, що маються на увазі пам'ятки світового рівня, але це повинно в стандарті бути чітко прописаним.

І останнє зауваження до цього стандарту. В п. 10.4 передбачено виготовлення ксерокопій книжкових пам'яток, але ж це може призвести до втрати чи псування фізичного стану пам'ятки, з чим погодитися неможливо. Згадка ж про єдиний Страховий фонд документації країн – членів СНД також «провисає», бо немає посилання на законодавчу базу щодо створення такого єдиного фонду в межах СНД.

Вимоги до забезпечення збереження та використання книжкових пам'яток, поставлені в міжнародних документах, у т. ч. Програмі «Пам'ять світу», рекомендаціях ІФЛА, у розглянутих проектах Закону та стандарту СНД, вищеназваних Законах України потребують більш детального з'ясування стану законодавчої бази в Україні щодо книжкових пам'яток, проблем, які тут існують і визначення питань, які можна вирішити в найближчий час.

Аналіз існуючих в Україні документів щодо нашої теми варто розпочати з «Положення про Державний реєстр національного культурного надбання», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 466 від 12 серпня 1992 р. Тут зафіксовано, що даний реєстр запроваджується відповідно до Основ законо-

давства України про культуру з метою обліку об'єктів матеріальної та духовної культури виняткової історичної, художньої, наукової чи іншої культурної цінності, що мають важливе значення для формування національної самосвідомості українського народу і визначають його внесок у всесвітню культурну спадщину. Державний реєстр національного культурного надбання має складатися з окремих розділів: пам'ятки історії, археології, містобудування, мистецтва та ін. Серед об'єктів, які мають заноситися до Державного реєстру в позиції «документальні пам'ятки», останніми названо «старовинні рукописи, рідкісні друковані видання». Розмитість даних дефініцій (що означає «старовинні», які критерії визначення рідкісності друкованих видань), суб'єктивність їх розуміння, відсутність або пасивність координуючого центру в цій діяльності позначилися на тому, що й через 10 років Державний реєстр за цією позицією не лише не був створений, а доладу і не розпочатий.

Через 5 років Кабінетом Міністрів було затверджено «Положення про порядок визначення наукових об'єктів, що становлять національне надбання» (№ 174 від 18 лютого 1997 р.). У ньому визначено: «Науковий об'єкт, що становить національне надбання – це унікальний об'єкт, що не піддається відтворенню, втрата або руйнування якого матиме серйозні негативні наслідки для розвитку науки та суспільства». До об'єктів можуть бути віднесені, серед інших, « колекції, особливо цінні та рідкісні видання, інші пам'ятки історії та культури». Як бачимо, знов-таки дуже загальні визначення, які явно потребували конкретизації. До речі, постановою Кабінету Міністрів № 1709 від 19 грудня 2001 р. «Про затвердження переліку наукових об'єктів, що становлять національне надбання» сюди були віднесені, серед інших, «фонд рукописів, стародруків, рідкісних видань, історичних колекцій, архівний фонд України та депозитарій Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського».

У Законі «Про охорону культурної спадщини», підписаному Президентом України Л. Д. Кучмою 8 червня 2000 р., саме поняття терміну «культурна спадщина» дещо розпливчасте («сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь об'єктів культур-

ної спадщини»). Наш інтерес викликала стаття 49 розділу «Міжнародні договори у сфері охорони культурної спадщини», де передбачено подання Кабінетом Міністрів за рекомендацією центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини та Українського національного комітету Міжнародної ради з питань пам'яток та визначних місць (ІКОМОС) документів про внесення пам'яток до Списку всесвітньої спадщини. Сподіваємося, що серед інших, маються на увазі й книжкові пам'ятки.

Відповідно до міжнародної програми «Пам'ять світу» та рекомендацій Генеральної конференції ЮНЕСКО 1993 р., вищеназваних Законів України, Кабінет Міністрів України затвердив постановою № 1716 від 15 вересня 1999 р. «Програму збереження бібліотечних та архівних фондів на 2000–2005 роки». В Програмі констатовано, що в бібліотеках та архівах України зберігається майже 2 млн рідкісних та цінних документів, які поступово руйнуються. Основними засадами Програми є координування роботи установ і організацій у справі обліку, консервації, репрографії бібліотечних та архівних фондів; координація фінансових, матеріально-технічних і трудових ресурсів для забезпечення довготривалого збереження документів та їх використання; створення системи єдиного загальнодержавного обліку документальних пам'яток національного культурного надбання, зокрема, старовинних рукописів, рідкісних і цінних видань; забезпечення безпеки фондів бібліотек і архівів; створення системи підготовки і перепідготовки кваліфікованих спеціалістів – хранителів і реставраторів та ін. Загальний обсяг фінансування завдань Програми передбачений в розмірі 10890,9 тис. гривень, з них з державного бюджету – 3257,7 тис. гривень, місцевих бюджетів – 1521,2 тис., з позабюджетних джерел – 6112 тис. гривень.

У позиції «Державний облік документів, які є національним культурним надбанням», насамперед йдеться про присвоєння рідкісним і цінним виданням з фондів бібліотек і архівів статусу документальної пам'ятки національного культурного надбання, що передбачає 3 етапи: перші два – розроблення програмного забезпечення та оснащення бібліотек і архівів загальнодержавного зна-

чення технічними засобами – на 2000 р., а III етап – оснащення регіональних бібліотек та архівів і створення баз даних – на 2002 р. Забезпечення державної реєстрації рідкісних і цінних документів передбачено на 2003 р, а створення державного реєстру «Книжкові пам'ятки України» – на 2003–2005 рр., причому експертна оцінка книжкових пам'яток передбачена на 2003 р., а видання державного реєстру – на 2005 р. Питанням створення державного реєстру присвячено наступний підрозділ нашої роботи, проте варто зауважити, що зрозуміти конкретну різницю між поняттями «присвоєння статусу пам'ятки національного надбання», «забезпечення державної реєстрації рідкісних і цінних документів», «експертна оцінка книжкових пам'яток», оскільки в документі це не прописано, видається складним і проблематичним.

Якщо керуватися положенням програми ЮНЕСКО «Пам'ять світу», до цього – світового – рівня реєстру пам'яток потрібно заносити унікальні книжки, що збережені в світі в 1–2 примірниках, і то не всі, а ті, що справили значний влив на розвиток людства. Значить, Державний реєстр національного культурного надбання, в т. ч. його розділ «Книжкові пам'ятки України» – це національний рівень, умовно – «Пам'ять України». Після його укладання, зведення всієї інформації про цінні та рідкісні книжки, що зберігаються в нашій державі, можна буде вибрати унікальні, найцінніші, і саме їх список подати до реєстру «Пам'ять світу».

Отже, питання про створення Державного реєстру національного культурного надбання було визнано необхідним, закріплено в багатьох документах. На виконання вищеназваних законів відомствами, де зберігаються книжкові пам'ятки (бібліотеки, архіви, музеї), були підготовлені відповідні документи, що розкривали комплекс організаційних, наукових, методичних і практичних заходів щодо встановлення принципів і критеріїв визначення рідкісності, цінності, унікальності пам'яток та занесення їх до Державного реєстру, а також щодо організації обліку та забезпечення належних умов зберігання.

Спочатку наказом Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України і Національної академії наук від 19 листо-

пада 1998 р. за № 73/298 було затверджено «Методику і критерії виявлення і включення унікальних документальних пам'яток національного архівного фонду України до Державного реєстру національного культурного надбання». В цьому документі подано визначення критеріїв зарахування документів НАФ до унікальних документальних пам'яток, методику щодо організації роботи, включення пам'яток до Державного реєстру, настанови щодо обліку унікальних пам'яток, забезпечення їхнього збереження. В 7 додатках представлено зразки відповідної документації.

Стосовно бібліотек наказом Міністерства культури і мистецтв № 708 від 20 листопада 2001 р., за погодженням з Національною Академією наук України та Міністерством науки і освіти, була затверджена «Інструкція про порядок відбору рукописних книг, рідкісних і цінних видань з бібліотечних фондів до Державного реєстру національного культурного надбання». Інструкція визначила основні групи документів для включення до Державного реєстру та порядок відбору документів і проведення роботи. Дана інструкція поширюється на бібліотеки всіх форм власності та підпорядкування. Отже, всі книжкові пам'ятки розділено, для зручності, на такі категорії: рукописи та рукописні книги до XVII ст. включно – всі, а починаючи з XVIII ст. – лише унікальні, з урахуванням особливостей письма, матеріалів, мови, оформлення та змісту; інкунабули, палеотипи та іноземні стародруки до 1800 р.; видання глаголичного друку – всі, кириличного друку – до 1800 р., гражданського друку (включаючи періодику) – до 1830 р.; українські видання – до 1860 р. – всі; видання, відібрані на основі експертної оцінки: українські за 1861–1945, російські – за 1831–1925, іноземні – за 1801–1900 рр.; подано критерії щодо експертної оцінки. Безумовно, така градація має допомогти бібліотекарям на місцях визначитися щодо відбору книжок до реєстру, хоча певні зауваження лишаються: рукописи, що не є книгами, мають обліковуватися в частині документальних пам'яток реєстру національного культурного надбання, оскільки є документами Національного архівного фонду; не прописана в критеріях відбору різниця між цінним виданням і цінним примірником. З іншими заува-

женнями, що були висловлені спеціалістами під час обговорення проблем укладання державного реєстру книжкових пам'яток, можна ознайомитися за інформацією про відповідний семінар [1].

Приблизно одночасно був затверджений Міністерством культури і мистецтв «Порядок занесення унікальних пам'яток Музейного фонду України до Державного реєстру національного культурного надбання» (наказ № 653 від 25 жовтня 2001 р., зареєстровано в Міністерстві юстиції 14 лютого 2002 р.). Документ містить загальні положення, принципи й критерії визначення унікальності пам'яток Музейного фонду України, порядок виявлення та занесення їх до Державного реєстру, а також вимоги щодо охорони, зберігання й використання цих пам'яток. У додатках подано вимоги щодо заповнення наукового уніфікованого паспорта на музейні предмети (рухомі), які входять до складу державної частини Музейного фонду України. Книжкові пам'ятки, разом з архівними документами, віднесено до «письмових пам'яток», хоча нам здається, що це не дуже вдале формулювання.

Після розгляду вищенаведених документів трьох відомств складається враження, що кожне з них готує власний реєстр пам'яток, які зберігаються у фондах підлеглих ним установ. Наприклад, в умовно кажучи, музейному буде і реєстр музейних предметів, і книжки, і документи, і картини, і фотографії, і фонопам'ятки. Проте за первісним, вихідним документом Кабінету Міністрів від 1992 р. – Положенням про Державний реєстр національного культурного надбання – реєстр має бути єдиний в державі. Відбувається підміна чи ототожнення понять Музейного фонду України і Державного реєстру, який має бути чітко структурований за видами пам'яток національного культурного надбання: архітектурні пам'ятки, археологічні, образотворчі, книжкові і т. п., де б вони не зберігалися й під чиєю юрисдикцією не перебували (мається на увазі відомче підпорядкування). Так, в частині Державного реєстру національного культурного надбання, яка називатиметься «Книжкові пам'ятки України» (див. Про-

[1] *Ковальчук Г. І.* Проблеми створення Державного реєстру книжкових пам'яток України // Бібліотечний вісник. – 2002. – № 6. – С. 39–43.

граму збереження бібліотечних та архівних фондів, п. 3), мають бути обліковані саме книжкові пам'ятки, які є в державі: в бібліотеках, архівах, музеях, інших установах і, за згодою з власниками, у приватних осіб (у перспективі). Державний реєстр у сконцентрованому вигляді повинен показати, скільки, наприклад, примірників Острозької Біблії, надрукованої Іваном Федоровим, є в державі взагалі, в т. ч. в бібліотеках (яких), музеях, архівах. Іншими словами, примірники одного видання мають бути обліковані один раз, де б вони історично не збереглися.

Інформація про унікальні документи (або документальні пам'ятки), на нашу думку, має бути відбита в окремій частині Державного реєстру національного культурного надбання, оскільки де б не зберігалися такі документи, вони становлять частину Національного архівного фонду. Таким чином, інформацію про наявність унікальних документів і бібліотеки, і музеї повинні передавати для зведення в одну частину Державного реєстру – документальних пам'яток (архівам).

Так само, і бібліотеки, і архіви, інші установи повинні передавати для розділу Державного реєстру «Музейні пам'ятки України» (умовно) підготовлену ними інформацію про унікальні меблі, картини, скульптури, вишивки та інші предмети, що історично знаходяться в них. Наприклад, у відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ найбільш давні та цінні стародруки зберігаються в т. зв. «королівських» шафах – справжніх бібліотечних шафах XVIII ст., що належали колись останньому польському королю Станіславу Августу. Це справді музейні речі (меблі), і на нашу думку, мають бути враховані в Державному реєстрі національного культурного надбання – скільки разів Польща ставила питання про повернення їх до Королівського замку в Польщі, але архівні документи переконливо свідчать про законність перебування цих шаф і самої королівської бібліотеки в Україні: вони були продані свого часу нащадками Станіслава Августа Кременецькому ліцею, надалі офіційно передані до Київського університету св. Володимира, а в 20-х рр. XX ст. за постановою уряду передані до Всенародної бібліотеки України. Державний реєстр – це наче охоронна грамота нашого

національного надбання, адже за всіма міжнародними нормами національне надбання складають не лише пам'ятки, створені на цій території, але й збережені тут.

Це не означає, що ті чи інші пам'ятки вилучатимуться у власників і передаватимуться в інше відомство. Вони лишаються, як і раніше, частиною загального Музейного фонду України чи Національного архівного фонду, вони давно обліковані і продовжують перебувати у власності тієї чи іншої бібліотеки, архіву, музею, у внутрішніх документах вони все одно одержать маркування і позначки в обліковій документації про занесення їх до державного реєстру (як це має бути з часом зроблено), проте державі в даному випадку не важливо, де саме вони збереглися, реєстр має чітко структурувати всі пам'ятки. Наприклад, в існуючому вже і опублікованому реєстрі «Архітектурні пам'ятки України» чи не на першому місці обліковано Києво-Софійський архітектурний заповідник, який є, безумовно, частиною Музейного фонду України, але його не потрібно вдруге буде подавати в реєстрі в частині «Музейні пам'ятки», потрібна буде хіба що відсилка на відповідний розділ реєстру.

Поряд із завданням створення реєстрів пам'яток культурного надбання, що дійшли до нашого часу, не менш важливим є їх страхове копіювання на випадок втрати оригіналів у наслідок викрадення, стихійного лиха чи техногенних аварій. В Україні, згідно з Законом «Про страховий фонд документації України» (2003 р.), при Міністерстві з питань надзвичайних ситуацій створено Державний страховий фонд документації, департамент якого знаходиться в Харкові, а на місцях функціонують регіональні центри. Зокрема, в Києві – Північний центр страхового фонду документації. Одним з напрямків діяльності фонду є страхування пам'яток історії та культури через виготовлення копій на мікроносіях. Керівними нормативними документами цієї організації є «Технічні вимоги до підготовки і відправки рухомих пам'яток історії, культури та документації до них для створення страхового фонду документації України», «Порядок створення страхового фонду документації на пам'ятки історії та культури», «Технічні вимоги докумен-

тації на пам'ятки історії та культури, яка підлягає закладанню до страхового фонду документації» тощо.

Безумовно, створення в державі такого фонду є позитивним фактором, адже відомо, що страхові копії повинні зберігатися окремо від оригіналів, інакше, у випадках надзвичайних ситуацій, загине і оригінал, і копія, а вільних площ сховищ для зберігання копій на власні фонди, тобто окремих будівель для цього, не має, мабуть, жодна установа-фондоутримувач.

Ураховуючи кількість пам'яток світового та національного рівня в Україні, слід визнати, що робота попереду колосальна. Основним гальмом на шляху її мобільного виконання, на нашу думку, є, насамперед, відсутність відповідних коштів у державних архівів, бібліотек, музеїв, адже копія 1 аркушу документу формату A^4 коштує у фонді страхування 1,5–2 гривні. Крім того, пам'ятки світового рівня потрібно возити власним транспортом і лишати у фонді документації (що збільшує ризик втрати пам'ятки чи пошкодженні її при транспортуванні). Якщо, наприклад, в книзі 1000 чи більше сторінок, її перефотографувати не можна й за 3 дні, а мова ж не про одну книжку, це тисячі й тисячі перевезень з однієї установи. Витрати на копіювання, транспортні видатки, робочий час співробітників, що оформляють і супроводжують пам'ятки світового рівня, потрібно закладати у бюджет, тобто значно збільшувати бюджетне фінансування. Наскільки це реально, залишається питанням.

Інша проблема: в старих книгах великого формату дуже часто глухий корінець, тобто вона погано відкривається в розвороті. Притиснути її з метою виготовлення якісного знімку – значить пошкодити, зламати в корінці. Якщо ж допустити можливість неякісних копій, формалізму, втрачає сенс вся робота. Отже, потрібно ще відпрацювати детальну технологію прийому–передачі пам'яток, а також технологію копіювання саме книжкових пам'яток, а не просто документів. Думається, можуть бути і інші варіанти, наприклад: в НБУВ останнім часом придбана сучасна апаратура для страхового копіювання, якої немає у Страховому фонді документації. Можливо доцільніше для Національної бібліотеки виготовляти копії на унікальні пам'ятки (за технічними вимогами фонду)

безпосередньо на місці, а передавати на зберігання вже готову копію (мікроплівку).

Окремий блок проблем пов'язаний з питанням про переміщення книжкових пам'яток (в числі інших культурних цінностей). В Радянському Союзі, згідно з наказом Міністерства культури СРСР № 120 від 23.03.1987 р., діяв список «Твори друку, що не підлягають вивезенню з СРСР». Серед них: книги російською мовою, що вийшли по 1925 р., для народів СРСР можна було встановлювати інший строк; іноземні, кириличні, глаголичні книжки – по 1800 р.; періодичні та продовжувані видання – по 1945 р. Крім того, твори друку, що становили рідкісні зразки художнього оформлення та поліграфічного виконання: розмножені незвичайним способом (гравіровані, з витканим текстом); надруковані на незвичайних матеріалах (шовку, пергаменті та ін.); у художніх оправах індивідуальної роботи, в т. ч. із застосуванням дорогоцінних каменів, металів, перламутру, цінних порід деревини, сортів хутра, шкіри; твори друку з автографами, рукописними помітками, екслібрисами; видання з печатками діючих бібліотек і установ.

Для України головним документом у цьому питанні є, насамперед, Закон «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей», прийнятий 21 вересня 1999 р. Серед об'єктів, що становлять культурні цінності, тут виокремлюються «старовинні книги та інші видання, що становлять історичну, художню, наукову та літературну цінність, окремо чи в колекції; манускрипти та інкунабули, стародруки». Найважливіше, на нашу думку, положення про те, що не підлягають вивезенню з України культурні цінності, занесені до Державного реєстру національного культурного надбання; включені до Національного архівного фонду або до Музейного фонду України. Проте реєстр для вивезення та Державний реєстр книжкових пам'яток не є, зновтаки, тотожнім поняттям, це не синоніми. Так, окремі примірники видань, відсутніх у державних фондах, повинні бути представлені в реєстрі на вивезення цінностей, адже це єдині примірники в державі. Так само, як і невідомі в бібліотеках примірники з автографами видатних особистостей. Іншими слова-

ми, систему критеріїв, що забороняє вивезення книжок за межі держави, треба ще відпрацьовувати.

Відповідно до Закону постановою Кабінету Міністрів № 221 від 7 лютого 2000 р. було утворено Державну службу контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон, затверджено Положення про неї (постанова Кабінету Міністрів № 983 від 20 червня 2000 р.) та про Міжвідомчу раду з питань вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей (постанова Кабінету Міністрів № 15 від 12 січня 2001 р.).

Існує «Інструкція про порядок оформлення права на вивезення, тимчасове вивезення культурних цінностей та контролю за їх переміщенням через державний кордон України», затверджена наказом Міністерства культури і мистецтв № 258 від 22 квітня 2002 р. У ній подано визначення таких термінів: культурні цінності, колекція культурних цінностей, експертиза, власник та ін. Затверджено, що для вивезення культурних цінностей за межі України потрібний висновок державної експертизи і дозвіл від уповноваженого Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України у вигляді штампу «Дозволено до вивезення з України». Культурні цінності повинні бути задекларовані в установленому порядку митному органу, а громадяни, винні у порушенні цих правил, несуть належну відповідальність. До інструкції додано Перелік предметів, на вивезення яких дозволу Державної служби контролю не потрібно, серед них – твори друку, видані після 1945 р.

15 листопада 2002 р. наказом Міністерства культури і мистецтв було затверджено «Перелік державних установ, закладів культури, інших організацій, яким надається право проведення державної експертизи культурних цінностей». Серед установ, яким доручено проведення експертизи книжок, названо Національну парламентську бібліотеку, Державну історичну бібліотеку, Національну бібліотеку України імені В. І. Вернадського. 26 серпня 2003 р. постановою Кабінету Міністрів № 1343 затверджено «Порядок проведення державної експертизи культурних цінностей та розмірів плати за її проведення». Порядок регулює проведення

державної експертизи культурних цінностей, заявлених до вивезення, тимчасового вивезення та повернутих в Україну після тимчасового вивезення. Експертиза поділяється за видами на попередню, первинну, повторну, додаткову, контрольну наукову і науково-технічну, а за ступенем складності на просту і складну. Експертний висновок має містити аргументовану рекомендацію щодо доцільності включення об'єкта (в даному випадку – книги) до Державного реєстру національного культурного надбання та можливості вивезення його з території України. Експертиза проводиться після здійснення попередньої оплати замовником, тобто зацікавленою особою. За просту експертизу книжок встановлюється розмір оплати 7,03 гр. (без ПДВ), за складну – 14, 06 гр.

Отже, головним критерієм для дозволу чи заборони вивезення тієї чи іншої книжки за кордон є позиція, чи становить даний примірник книжкову пам'ятку, чи буде він включений до Державного реєстру національного культурного надбання. Таким чином, і з огляду на це питання створення Державного реєстру є актуальним і значущим.

При комплектуванні фондів стародрукованих та рідкісних видань, їх інвентаризації, експертизі та в інших випадках (викраденні, псуванні, експонуванні та ін.) виникає питання щодо їх фінансової оцінки та вартості. В полемічній статті, з погляду вічності, можна стверджувати, що такі книжки безцінні. Проте все має певну вартість.

Відомо, що вартість (у даному випадку – книжкових пам'яток) може бути балансова, оціночна, страхова. Це різні речі, і порядок цін при встановленні кожного виду вартості суттєво різниться. Вивчення відповідної бібліотечної документації, методичних розробок у ретроспекції, за час існування СРСР, переконали, що балансові ціни на рукописи, стародруки, рідкісні та цінні видання в бібліотеках, музеях, архівах СРСР не проставлялися в інвентарних книгах чи іншій обліковій документації, оскільки вони не відповідають реальній вартості таких раритетів. Лише у випадках надзвичайних ситуацій ту чи іншу книжку або масив документів оцінювала спеціальна експертна (оціночна) комісія. Таким чином,

Музейний фонд України, Національний архівний фонд, Загальнодержавний бібліотечний фонд не мають грошової оцінки, а відповідно до сучасної правової бази повинні бути оцінені.

Слід зазначити, що існуючі документи щодо названого питання суперечать один одному, допускають різночитання. Бібліотекарю, не маючи економічної, бухгалтерської освіти, важко та навіть неможливо розібратися в них. Так, за бухгалтерськими канонами бібліотечний фонд був віднесений до основних засобів. Ні музейні, ні архівні, ні довідково-інформаційні фонди, ні бібліотечні фонди зарубіжних країн, за твердженням відомого бібліотекознавця Ю. М. Столярова [2], у такій якості не фігурують. До того ж бухгалтерія ставить на балансовий облік тільки книги, а періодичні видання – ні, тоді як журнали, скажімо, XVIII ст. є також стародруками, і становлять не меншу цінність, власне, як і періодика XIX ст., ніж тогочасні книжки. Це стосовно точності балансового обліку.

Тепер, згідно з «Інструкцією з обліку основних засобів та інших необоротних активів бюджетних установ», затвердженою наказом Державного казначейства № 64 від 17.07.2000 р. і зареєстрованою в Міністерстві юстиції 31.07.2000 за № 459/4710, бібліотечний фонд віднесено до «інших необоротних активів»; знос на бібліотечні фонди не нараховується. Чи означає це, що бібліотечні фонди не зношується, не псуються при багаторазовому обігу серед читачів? Інше питання: договір на матеріальну відповідальність за фонд з бібліотекарем не заключається, так було завжди і скрізь, і не існує документу, який передбачав би таку юридично оформлену відповідальність. Отже, обов'язки оцінювати, переоцінювати фонд, відповідальність за це покладені на бухгалтерію? Начебто теж ні.

У даному випадку нас цікавить не ринкова, тим більше аукціонна ціна, як для бібліотек – завжди значно завищена, і не балансова ціна – умовна, відверто кажучи, занижена. Мова йде про ту вартість, яку належить заплатити при покупці раритету бібліоте-

---

[2] *Столяров Ю. Н.* Как сохранить библиотечный фонд (Секреты старого книгохранителя): Учебно-методическое пособие. – М., 2001. – С. 88.

кою, враховуючи відомі фінансові обставини. Отже, як оцінити книжкову пам'ятку? Безперечно, потрібно мати в державі орієнтовні ціни на таку продукцію, принаймні, для букіністичних магазинів (як це було за радянських часів), на котрі можна було б спиратися. На жаль, такого документу немає, букіністична торгівля ледь жевріє, тож не існує і сучасних досліджень на цю тему. В Росії таку спробу зробили. За відомостями російських колег з РДБ, оголошеними на семінарі «Проблеми створення єдиного фонду книжкових пам'яток Росії» в січні 2000 р., найдешевшими стародруками тут (що зрозуміло – нема попиту) є іноземні стародруки XVIII ст., навіть французькі, які так цінуються на Заході. Орієнтовна ціна кириличних стародруків XVI–XVII ст. у переведенні в гривні складає від 500 гр. до 1700; XVIII – поч. XIX ст. – від 340 до 680 гр.; XIX – поч. XX ст. – від 85 до 340 гр., старообрядницькі видання XIX ст. – 85 гр. Вартість книжок гражданського друку коливається від 170 гр. до 3400; заборонених, конфіскованих царською цензурою видань – від 500 до 1700; видання класичної літератури періоду 1917–1930 рр. оцінюються від 15 до 125 гр.; 1931–1940 рр. – 15–85 гр.; 1941–1945 – від 35 до 45 гр.; 1946–1960 – від 3 до 15 гр. Підкреслюємо, мова про приблизну букіністичну оцінку, бібліотеки можуть оцінювати книжки, як правило, нижче їх торгівельної вартості.

Питання про доцільність покупки, наприклад, стародруку має вирішувати експертиза спеціалістів, далі – оціночна комісія; потрібні висновки також реставраторів та біологів. Ураховуючи всі параметри (а не тільки час створення), бібліотека встановлює ціну, за яку вона готова придбати ту чи іншу книжку, і сповіщає дану суму подавцеві. Для покупки унікального примірника ціна може бути збільшена. Наприклад, Російська державна бібліотека має 34 примірники Біблії, надрукованої Іваном Федоровим. Але коли читач запропонував придбати ще один примірник, у якому було виявлено спеціалістами РДБ т. зв. «віленські аркуші» (зі 133 по 180), що буває дуже рідко, бібліотека знайшла можливість придбати даний примірник за $ 5 тис. До речі, ця книгозбірня останнім часом активно закуповує кириличні видання – до 900 примірників

на рік. Міністерство культури РФ спеціально виділяє головній бібліотеці країни значні кошти на закупівлю стародруків, насамперед вітчизняних. Така ж практика існує, наскільки нам відомо, в Німеччині: в бюджеті закладено значні кошти для поповнення лакун німецької книги в Державній бібліотеці в Берліні, котра зобов'язана збирати репертуар національного друку. Це ті приклади, які варто наслідувати будь-якій державі, що піклується про утвердження самосвідомості свого народу.

У випадках необхідності перевезення книжкових пам'яток з метою експонування або реставрації обов'язковою є встановлення їх страхової вартості. Це закріплено в Законі України «Про музеї та музейну справу» (1995 р.), в «Інструкції про порядок визначення оціночної та страхової вартості пам'яток Музейного фонду України», що затверджена наказом Міністерства культури і мистецтв № 325 від 13 липня 1998 р., а також у методичних рекомендаціях з цього питання та інших документах. Підхід до книжкових пам'яток, що перебувають у бібліотечних фондах, має бути аналогічним. Визначення оціночної та страхової вартості таких книжок проводять відповідні оціночні комісії. При цьому, крім загальних критеріїв, слід ураховувати кон'юнктуру зовнішнього та внутрішнього антикварного ринку, рівень попиту і пропозицій, а також рідкісність і цінність книжки, її стан, повноту примірника. Основою для визначення страхової вартості потрібно брати аукціонні ціни. Страхова вартість книжкової пам'ятки складається з її оціночної вартості та, додатково, ступеня ризику (при транспортуванні, експонуванні, пошкодженні при реставрації тощо). Страхова вартість зазначається в договорі при передачі пам'ятки іншій організації – на експонування чи для іншої мети, й у випадку втрати чи пошкодження книги виплачується цією організацією згідно з договором.

А який порядок компенсації подібних збитків у інших випадках? За Законом «Про бібліотеки та бібліотечну справу» (стаття 20) бібліотеки мають право визначати види та розміри компенсації шкоди, заподіяної користувачами, у т. ч. замінювати втрачені (пошкоджені) документи рівноцінними або відшкодовувати їх ринкову

вартість у розмірах, установлених правилами користування бібліотекою (стаття 23). Для бібліотек мережі Національної академії наук діє Розпорядження Президії НАНУ № 1203 від 24.05.1993 р., за яким розрахунки за втрачену цінну наукову літературу здійснюються згідно з «Вказівками про порядок оцінки шкоди від розкрадання, недостачі, знищення та зіпсування матеріальних цінностей», затвердженими постановою № 16 Міністерства економіки України від 30.04.1992 р.

Наказом Міністерства культури і мистецтв № 274 від 5.05.1999 р. була введена в дію «Інструкція про порядок застосування в бібліотеках України грошової застави за особливо цінні книги та об'єкти користування», згідно з якою (п. 2.12) в разі втрати, пошкодження книги чи іншого документа застосовується кратне грошове відшкодування її реальної вартості. Розмір відшкодування визначається бібліотекою залежно від цінності видання. Для цього потрібно обов'язково перевіряти, знов-таки, ціни на аналогічні видання за аукціонними каталогами, на відповідних сайтах в Internet.

Ми спробували зібрати і звести існуючу документацію щодо оцінки та інвентаризації бібліотечного фонду. Почнемо з того, що «Інструкцією з інвентаризації основних засобів, нематеріальних активів, товарно-матеріальних цінностей, грошових коштів і документів, розрахунків та інших статей балансу», затвердженою Міністерством фінансів і Головним управлінням державного казначейства № 90 від 30 жовтня 1998 р., у п. 1.5. передбачено, що установи зобов'язані проводити інвентаризацію майна, в т. ч. бібліотечних фондів – 1 раз на 5 років, тоді як інших засобів 1 раз на рік чи на 3 роки. Тут необхідно підкреслити, що інвентаризація в бібліотечній справі традиційно означала постановку книги на облік, тобто запис даних про неї в інвентарну книгу, звідси і назва – інвентаризація. В бухгалтерській термінології інвентаризація означає, по суті, переоблік. Ця термінологічна плутанина і є причиною багатьох непорозумінь. Наприклад, за різними регламентуючими документами, інвентаризація (в даному контексті – переоблік) є обов'язковою при зміні матеріальної особи, при вста-

новленні фактів викрадень, псування цінностей (на день установлення таких фактів), після пожежі або стихійного лиха, у випадку ліквідації установи. З другого боку, в документах закріплено, що переінвентаризація фондів заборонена (в даному випадку – взяття на повторний облік, присвоєння нових інвентарних номерів, заведення нових інвентарних книг на той самий фонд тощо).

Традиційно книжкові пам'ятки (рукописи, рукописні книги, стародруки, рідкісні та цінні видання) в бібліотечних фондах прирівнювалися до музейних пам'яток, які не мали балансової ціни, вона не проставлялася при інвентаризації чи не завжди проставлялася, відповідних загальних документів стосовно оцінки названих документів не було. Більше того, в «Инструкции по учету и хранению музейних ценностей, находящихся в государственных музеях СССР» (1984 р.) закріплено, що всі пам'ятки історії та культури бухгалтерському обліку за вартістю не підлягають. Зрозуміло, що об'єктивна вартість стародруків не нижча, ніж сучасних масових книжок, незважаючи на «застарілість» в них інформації, а значно вища, враховуючи їх історичну цінність. Оцінка кожного давнього примірника потребує врахування багатьох чинників і відповідної високої кваліфікації спеціалістів, які займаються їх обліком та оцінкою. В радянський час на обкладинках книжок друкувався їх номінал, що й був, власне, балансовою вартістю книжки. А на старих книжках його нема. Різні спроби формальної оцінки, скажімо, за кількістю сторінок у книжці, що існували в окремих бібліотеках, не просто дуже умовні, як значилося в назві відповідних інструкцій, але й, головне, неадекватні справжній вартості давніх друків. Враховуючи величезні обсяги (сотні тисяч томів) старої літератури у великих бібліотеках, зрозуміло, що проводити засідання експертних оціночних комісій з визначення вартості кожної такої книжки неможливо, тому й розроблялися інструкції щодо умовної оцінки, балансової. При створенні відділів рідкісних видань у великих бібліотеках СРСР певний час (20–30-ті рр.), як буде показано в наступних розділах, головними завданнями були відбір рукописів, стародруків та рідкісних видань до спеціалізованих підрозділів, їх «сортування» або розподіл по певних ко-

лекціях, більш-менш систематична розстановка (за шрифтами, мовами, століттями, алфавітом, форматами), технічна обробка (штемпелювання, шифрування), каталогізація, інвентаризація. Війна об'єктивно відкинула всю цю діяльність назад, призвела до значних втрат, необхідності перевірки наявних фондів і їх відповідності каталогам. Питання балансової вартості в таких умовах було явно не першочерговим, головне – фізична наявність книжок, їх облік. Тому, мабуть, в масовому порядку до питань оцінки (умовність якої добре розуміли всі) стародруків та видань XIX ст. підійшли лише в середині 80-х рр. У різних варіантах відповідних інструкцій ЦНБ АН УРСР (нині НБУВ) зафіксовано, що основою визначення вартості книг і періодичних видань є посторінкова оцінка з розрахунку 1 коп. за сторінку з округленням вартості книги до цілих рублів. Проте надалі варіанти даної інструкції принципово різняться. В одному варіанті, в залежності від наукової, історико-культурної, художньої цінності книги, її поліграфічного виконання, фізичної збереженості, вартість могла підніматись на 10–30 %. Особливо цінні видання, до яких відносили інкунабули, палеотипи, кириличні стародруки XVI–XVII ст., оцінювалися індивідуально. Богослужбові, церковно-релігійні видання XIX– поч. XX ст. оцінювалися з розрахунку 20 коп. за 100 сторінок, тобто значно дешевше, ніж аналогічні книжки цього ж періоду іншої тематики – ознака атеїстичної політики держави того часу. Варіант – такий же підхід до оцінки інших видів вітчизняних та іноземних видань XIX–XX ст.: окремих розрізнених томів із зібрання творів, підручників, примірників із пошкодженими оправами. При оцінці конволюта враховувалася загальна кількість сторінок.

Це, так би мовити, витратний метод оцінки – більше паперу, фарби, поліграфічних потужностей пішло на виготовлення книжки – більша ціна. Історико-культурна значимість твору, час його створення бралися певною мірою до уваги, але нівелювалися свідомо заниженою, балансовою, умовною вартістю. Величезні обсяги літератури, яку потрібно було заінвентаризувати і взяти на баланс, не давали фізичної можливості проводити серйозні експертизи кож-

ної книжки, вивчати її значення чи новизну художньо-поліграфічного оформлення. До речі, певний час в інвентарних книгах була надрукована загальносоюзна інструкція щодо їх заповнення, де, зокрема, підкреслено: книги, на яких ціна не зазначена (а саме такі, як правило, зберігаються у відділах стародруків та рідкісних видань), треба оцінювати від 2 до 5 коп. сторінка (в залежності від якості видання), з округленням одержаної суми, зазначивши ціну в квадратних дужках.

Але існував і інший варіант Інструкції з умовної оцінки літератури, що зберігалася у фондах філії № 1 НБУВ, на нашу думку, більш цікавий. Тут дається посилання на інструктивно-методичні вказівки ДБЛ, котрі були обов'язковими, як відомо, для бібліотек усього СРСР: «Библиотечная документация. Первичные учетные документы. Требования к оформлению бланков. – М., 1983. – С. 7». У даному документі рекомендовано проводити оцінку рідкісних і цінних видань шляхом консультацій у бібліотечному колекторі чи букіністичному магазині, а видання, що одержані бібліотекою безкоштовно і не мають оголошеної вартості, не оцінювати. В документі також закріплено: стародруки та особливо цінні видання не підлягають умовній оцінці і при інвентаризації враховуються «без ціни» (б/ц) як видання, що оцінюються індивідуально і тільки у випадку закупки чи іншої операції, котра потребує встановлення ринкової вартості.

Приблизно в той же час, на початку 1988 р., була затверджена аналогічна інструкція в Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника. Тут підкреслено, зокрема, що «уникаючи завищених цін, державні книгосховища інколи змушені враховувати реальний стан справ і у виключних випадках підвищувати вартість окремих видань з метою збереження їх в руках держави». Мова йде про закупівлю стародруків та рідкісних видань у приватних осіб, і посилання йде на інший документ для службового користування: «Методические рекомендации по денежной оценке актовых документов эпохи феодализма и капитализма, рукописных и старопечатных книг и документов личного происхождения XVIII–XX вв., приобретаемых в собственность государства» (М.: Главархив, 1983. – 87 с.).

У даній інструкції вартість стародрукованої книги не ставилася в залежність від кількості в ній сторінок, і могла підвищуватися чи знижуватися відповідно до наукової, історико-культурної та художньої цінності книги, її поліграфічного оформлення та фізичного збереження на 10–30 %. При оцінці конволюта пропонувалося зазначати суму вартості кожного включеного до його складу видання.

При визначенні вартості кожного конкретного примірника (стародрука) за основу бралися такі критерії оцінки книги: 1. Зміст: особливу цінність становлять книжки навчального характеру, книги для читання, збірники літературного та полемічного характеру. Їх вартість рекомендовано було встановлювати вищою, ніж вартість літургійних книг. 2. Рідкісність видання: наявність примірників даного видання у фондах Бібліотеки та книгосховищах країни і світу. Особливо цінними визначено інкунабули та вітчизняні першодруки. 3. Формат видання: чим більший формат, тим вища ціна, проте особливу цінність становлять малоформатні Псалтирі та Часослови, які були основними книжками для читання і збереглися в невеликій кількості примірників. 4. Стан збереженості примірника: ціна пошкоджених видань знижується. Відсутність титульної сторінки, окремих аркушів, вирізаних гравюр знижує вартість видання до 50 %. Разом з тим, наявність значної кількості давніх рукописних аркушів замість утрачених, автографів, власницьких записів, екслібрисів, печаток, ілюстрацій суттєво збільшують вартість книги. 5. Збереження оправи: добре збережена первісна палітурка є умовою для підвищення ціни книги. Також вагомо збільшує вартість примірника наявність пізнішої високохудожньої палітурки.

До інструкції додано таблиці оцінки умовної вартості видань за шрифтами, часом, тематикою, оформленням, а також список каталогів-прейскурантів на купівлю і продаж букіністичних та антикварних книг, що діяли на той час.

На сьогодні стосовно оцінки пам'яток історії та культури існує затверджена наказом Міністерства культури і мистецтв України № 325 від 13.07.1998 р. «Інструкція про порядок визначення оціночної та страхової вартості пам'яток Музейного фонду України»,

хоча музеї, наскільки відомо, не поспішають приступити до масової оцінки своїх фондів, що має об'єктивні причини. В інструкції підкреслено, що визначенню оціночної вартості пам'яток передує їх наукова атрибуція. За максимальною шкалою цінності визначається вартість пам'яток, занесених до Державного реєстру національного культурного надбання. В документі сформульовано принципи (об'єктивності, історизму, рівня художньої майстерності, всебічності та комплексності) та критерії визначення оціночної вартості пам'яток (походження та час, зміст, оригінальність, унікальність, реліквійність, збереженість), причому наголошено, що для цього необхідно враховувати кон'юнктуру зовнішнього та внутрішнього антикварного ринку, рівень попиту і пропозиції. Підкреслено, що комерційну цінність найбільш об'єктивно відображає аукціонна торгівля.

Книжкові пам'ятки, як і в інших документах щодо музейних фондів, називаються тут «письмові джерела», поряд з іншими видами документів. При визначенні вартості рукописних книг і стародруків рекомендовано керуватись, крім загальних критеріїв, «каліграфічною якістю письма (для рукописних книг), якістю паперу, наявністю записів, що вказують на час і місце створення книги або на її походження, наявністю автографів відомих історичних осіб, художніми якостями і станом збереження». Зазначено, що вартість книг може бути залежною від кількості аркушів (обсягу); в окремих випадках слід враховувати вартість подібних джерел на антикварно-букіністичному ринку, серед колекціонерів. За особливою шкалою пропонується оцінювати такі книги, як Євангелія та Апостол, що мають найякісніший друк. Залежно від змісту, обсягу, стану збереження, якості оправи вартість книги може бути збільшена на 30–50 %. Найбільше підвищує вартість давніх книжок наявність мініатюр, гравюр, орнаментів. Страхова вартість пам'яток визначається при укладанні відповідного договору для їх експонування на виставках. Основою для визначення страхової вартості є аукціонні ціни, що діють на момент укладання договору. Страхова вартість складається, як вже зазначалося, з оціночної вартості пам'ятки та ступеня ризику.

Чинною є затверджена постановою Кабінету Міністрів № 1447 від 26 вересня 2002 р. «Методика грошової оцінки пам'яток», яка визначає процедури проведення грошової оцінки пам'яток археології, історії, монументального мистецтва, архітектури та містобудування, садово-паркового мистецтва, ландшафтних пам'яток національного та місцевого значення, занесених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Цікавим для нашої теми є, зокрема, позиція, що для визначення розміру відшкодування внаслідок заподіяння будь-якої шкоди пам'ятці використовується вартість відтворення її пошкоджених елементів (частин); для визначення збитків визначається ринкова вартість пам'ятки.

«Методика грошової оцінки документів Національного архівного фонду України», яка поки що не затверджена, розроблена Науково-дослідним інститутом архівної справи та документознавства. У проекті даного документу підкреслено, що грошова оцінка документів НАФ здійснюється у разі купівлі-продажу, застави, обміну, інших угод, пов'язаних з передаванням права власності на документи НАФ, що не належать державі; визначення розміру збитків, яких зазнав власник документів НАФ унаслідок їх пошкодження, крадіжок, незаконного вивезення або знищення; проведення страхування унікальних документів НАФ, а також страхування інших документів НАФ у разі їх депонованого зберігання, видавання для реставрації, експонування чи іншого користування поза архівними установами, перевезення на нове місце зберігання або в інших випадках, передбачених законодавством. Грошову оцінку проводять експертно-перевірні комісії (ЕПК) державних архівів, державних наукових установ, музеїв та бібліотек, що створюються і діють у порядку, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 16 листопада 2002 р. № 1739. Передбачено, що грошова оцінка проводиться на підставі договору між державною установою та замовником оцінки – власником документів НАФ, а якщо документи належать державі і зберігаються в державному архіві, бібліотеці, музеї, грошова оцінка здійснюється на підставі наказу керівника цієї установи. При здійсненні грошової оцінки враховуються такі основні критерії, наповнення яких розкрито в «Методиці»: інфор-

маційна цінність, споживча цінність, цінність, обумовлена збереженістю документа.

Для визначення вартості документа проводиться його наукове атрибутування та вивчення інформації Інтернет про аналогічні види документів на сайтах аукціонів. Експерт за Примірною шкалою оцінок, що наведена в додатках до «Методики», визначає кількість балів конкретного документа за кожним критерієм і заповнює графи Таблиці визначення рангу документів НАФ, яка також наведена в додатках. Ранг документа визначається шляхом складання балів, внесених експертом до таблиці, що дозволяє зробити висновок відносно ціни документа. Рішення щодо ціни документа приймається за згодою всіх членів ЕПК.

У 2002 р. Міністерство фінансів України запропонувало Міністерству культури і мистецтв та Національній академії наук розглянути проект міжвідомчої програми «Оцінка культурних, історичних та наукових пам'яток України». В даному документі, поряд із поняттям страхової вартості, застосовується новий термін – «прогнозна вартість»: вартість пам'яток культури, історії та науки, цитую, «має статус прогнозної і необхідна лише для здійснення операцій страхування та визначення міри відповідальності матеріально-відповідальних осіб за належний облік і стан збереження пам'яток, а також у разі їх викрадення або навмисного пошкодження за збитки, заподіяні посадовими особами народу України». Підкреслено, що визначення страхової і прогнозної вартості пам'яток в Україні ніколи не проводилося, відповідної нормативної бази не існує. Очікуваними наслідками виконання програми передбачалися дуже вагомі й потрібні державі зрушення: підготовка кваліфікованих експертів з числа працівників музеїв та впровадження правил щодо їхньої акредитації як експертів для роботи в різних установах України, а також розробка відповідного порядку відомчої звітності про їхню роботу; вдосконалення нормативно-правової бази для забезпечення потреб облікової та оціночної діяльності в музеях згідно з вимогами чинного законодавства; розробка відповідного міжнародним нормам порядку проведення операцій страхування пам'яток; розробка сучасних фінансових механізмів щодо

забезпечення кредитування виставкової та освітньої діяльності із залученням позабюджетних джерел фінансування; вдосконалення системи експертного контролю пам'яток при перетині митного кордону України та при надходженні їх до складу колекцій музеїв України в результаті зміни прав власності (передача в дарунок, конфіскація, виведення зі стану безгосподарності).

У проекті наголошено, що завдання оцінки пам'яток історії та культури випливає з вимог чинного законодавства і тому не має альтернативи, хоча ця робота є адитивною стосовно повсякденних завдань музейної справи. Оптимальним варіантом для вирішення поставленої проблеми передбачено поділ всіх пам'яток на такі категорії за їх значимістю: загальносвітового, загальнодержавного, регіонального й місцевого значення. В межах кожної категорії пропонується виділити не більше трьох порядків значимості: типові пам'ятки, які широко представлені в різних музеях і приватних колекціях, добре описані і придатні для ідентифікації без застосування складних експертних методів; рідкісні пам'ятки, описані в спеціальній літературі як рідкісні, представлені лише в деяких музеях і колекціях, мають високий рівень збереженості, непересічні споживчі якості; унікальні пам'ятки, представлені лише в одному музеї або колекції, а їх унікальність може бути підтверджена багатьма незалежними експертами.

Основними недоліками цього проекту, на нашу думку, що було своєчасно передано до Міністерства фінансів, є те, що тут абсолютно не розроблено поняття «пам'ятки культури, історії та науки». Автори явно розуміють під цим поняттям лише коштовності, але ж відомо, що пам'ятками історії та культури є також книги, документи, картини, скульптура, декоративно-прикладне мистецтво, не кажучи вже про архітектурні, природні чи археологічні пам'ятки. Ніякої згадки немає про Державний реєстр національного культурного надбання і про діяльність музеїв, архівів, бібліотек у цьому напрямі, «Інструкцію про порядок визначення оціночної та страхової вартості пам'яток Музейного фонду України», про діяльність Державної служби контролю за переміщенням культур-

них цінностей через державний кордон, про існування Державного страхового фонду документації та інші вищенаведені документи. З огляду на це, незважаючи на певні цікаві пропозиції та напрацювання, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського виступила з конкретними зауваженнями проти даного проекту програми.

Таким чином, за останні роки, після проголошення незалежності України, в державі напрацьована істотна юридична база документів, які регламентують ставлення до книжкових пам'яток. Є всі основні підвалини для проведення єдиної державної політики в галузі виявлення, дбайливого зберігання та зведення в національному масштабі інформації про пам'ятки історії та культури, в тому числі рідкісні та цінні книжки, що зберігаються в Україні. Безумовно, потрібний цілий ряд методичних рекомендацій і щодо уніфікації опису за категоріями пам'яток, і щодо їх фінансової оцінки тощо. Доцільною, на нашу думку, була б підготовка підзаконного акту «Про книжкові пам'ятки» до Закону України про бібліотеки та бібліотечну справу, що надало б юридичного статусу цим пам'яткам.

На нинішньому етапі пріоритетним напрямом є створення загальнодержавного реєстру «Книжкові пам'ятки України» як частини Державного реєстру національного культурного надбання, для чого потрібна єдина методика експертизи та опису книжкових пам'яток, висока кваліфікація посадових осіб, які здійснюватимуть цей опис, належна матеріально-технічна база, єдине програмне забезпечення, а також вирішення цілого комплексу проблем щодо створення оптимальних умов зберігання пам'яток та їх безпеки. Детальному розгляду цих питань присвячено наступні розділи та підрозділи нашого дослідження.

1.3
Проблеми створення Державного реєстру книжкових пам'яток України як складової частини Державного реєстру національного культурного надбання

Положення про Державний реєстр національного культурного надбання, де серед документальних пам'яток названі «старовинні рукописи, рідкісні друковані видання», було прийняте Кабінетом Міністрів, нагадаємо, ще 1992 року. За наказом Міністерства культури та мистецтв № 373 від 30 грудня 1993 р. потрібно було організувати підготовку Державного реєстру рідкісних та цінних видань. Але робота ця відбувалась досить кволо.

Питання – чи створювати Державний реєстр книжкових пам'яток (рукописних книг, стародруків, рідкісних та цінних видань), чи не створювати з огляду на методичну нерозробленість даної роботи, відсутність відповідного кадрового, фінансового та програмного забезпечення, належної координації такої глобальної діяльності в плані уніфікації описів, їх перевірки та відповідальності за якість, зведення інформації в колосальних обсягах – на сьогодні вже не стоїть. Розуміючи необхідність збереження духовної пам'яті людства, що зосереджена переважно в бібліотеках, музеях і архівах, Кабінет Міністрів України видав 15 вересня 1999 р. постанову за № 1716 «Про затвердження Програми збереження бібліотечних та архівних фондів на 2000–2005 роки»[1], про що вже йшлося в попередньому підрозділі.

Державним замовником робіт з виконання завдань Програми визначено Міністерство культури і мистецтв, а Міністерству фінансів, Міністерству економіки було доручено передбачити кошти на фінансування Програми в межах загального обсягу бюджетних ресурсів.

Сама Програма розроблена відповідно до рекомендацій Генеральної конференції ЮНЕСКО в зв'язку з початком здійснення

---

[1] Програма збереження бібліотечних та архівних фондів на 2000–2005 роки // Бібліотечний вісник. – 1999. – № 6. – С. 5–10.

міжнародної Програми «Пам'ять світу», що спрямована, як ми побачили, на спільну реалізацію проектів збереження бібліотечних та архівних фондів у різних країнах світу. Осмислення категорії «пам'ять» є актуальним сьогодні не лише в історико-культурному та інформаційному контекстах, але і як фундаментальне системне наукове поняття в плані його використання в бібліотечній справі.

Проте для виконання в Україні цих надзвичайної ваги програм необхідно створення відповідної нормативно-правової бази, окрім розглянутої в попередньому підрозділі, – можливо, підзаконного акту до Закону про бібліотеки та бібліотечну справу – стосовно книжкових пам'яток; потрібна база даних про фонди рукописних книг, стародруків, рідкісних та цінних видань у бібліотеках, музеях і архівах України. Ми є настільки багатою державою, що досі не знаємо, скільки, де і які саме книжкові пам'ятки зберігаємо в державних фондах, не кажучи вже про приватні колекції.

Серед завдань Програми – державний облік документів, які є національним культурним надбанням. Тут передбачено: 1) Присвоєння рідкісним і цінним виданням статусу документальної пам'ятки національного культурного надбання; 2) Забезпечення державної реєстрації рідкісних і цінних документів; 3) Створення державного реєстру «Книжкові пам'ятки України». На жаль, методично ці напрямки діяльності достатньо не пророблено, питання юридичного оформлення книжкових пам'яток залишається не вирішеним (п. 1).

Згідно з Державною програмою збереження бібліотечних та архівних фондів усі установи-фондоутримувачі книжкових пам'яток зобов'язані проводити необхідну роботу з даними фондами. Розв'язання грандіозних завдань створення єдиного державного реєстру книжкових пам'яток не під силу, безумовно, одній бібліотеці, навіть національній. У цій роботі повинні брати участь не тільки великі бібліотеки, але й всі установи, у фондах яких є цінні книжки зазначених категорій. Проте брак належної технічної бази, потрібних матеріальних ресурсів і кваліфікованих кадрів унеможливлює на належному рівні розв'язання проблем збереження та загальнодержавного обліку книжкових пам'яток самими фондо-

утримувачами. Для єдиного підходу до даного виду культурного спадку, координації діяльності, потрібно створити міжвідомчу експертну раду. Необхідну нормативну документацію з питань формування, збереження, обліку й використання книжкових пам'яток цілком може затверджувати Міністерство культури та мистецтв за погодженням з іншими зацікавленими міністерствами та відомствами.

Отже, виявлення, збереження, взяття під державну охорону книжкових пам'яток повинно забезпечуватись не лише на рівні бібліотек, а й на рівні уряду та обласних органів управління. Державний контроль стосовно книжкових пам'яток, пріоритетність роботи з ними, створення матеріально-технічної бази для забезпечення їх охорони та інші відповідні питання має здійснювати знов-таки Міністерство культури та мистецтв, а для бібліотек іншого підпорядкування – їх безпосередні керівники. В кожній галузі існують крупні бібліотеки, які, на нашу думку, повинні організовувати роботу з фондами книжкових пам'яток у відповідних галузевих бібліотеках на основі єдиної політики діяльності з цією специфічною категорією видань. Так, на виконання державної програми збереження бібліотечних та архівних фондів Українська академія аграрних наук підготувала й затвердила блок відповідних документів (червень 2001), серед яких: анкета щодо вивчення видового та кількісного складу рідкісних друкованих видань в структурі фондів бібліотек УААН; Інструкція про проведення перевірки фондів; Інструкція про виявлення, облік та збереження особливо цінних документів ЦНСГБ УААН.

Підготовці зведеної у межах країни інформації повинна передувати серйозна наукова робота з формування зібрань, насамперед тих, що використовуватимуться як базові. Об'єктом опису можуть бути як окремі документи, так і їх групи та комплекси (зібрання, колекції, особові архіви та приватні бібліотеки)[2]. Для початку потрібно визначити, що зберігається в бібліотеці: колекція, особова бібліотека

---

[2] *Муха Л.* Бібліотечні книжкові колекції та зібрання: паспортизація фондів (для Державного реєстру національного культурного надбання України) // Бібліотечний вісник. – 1997. – № 3. – С.3–7.

чи книжкове зібрання (тлумачення дефініцій див. у словнику в додатках та в Розділі 3 нашої роботи). І зібрання, і колекція є результатом цілеспрямованого збирання літератури за певними комплексними (для зібрання) або за однорідними (для колекції) ознаками.

Один із можливих шляхів, що пропонується – зробити спочатку сумарний облік пам'яток: реєстрацію фондів рукописних книг, стародруків та рідкісних видань, структуровану за окремими категоріями, а також окремих колекцій. Майже всі крупні бібліотеки розкрили склад своїх зібрань у путівниках, каталогах, оглядах фондів. Певною мірою ця робота проведена й зафіксована у виданні «Бібліотечна Україна»[3], де міститься інформація про фонди, в т. ч. рідкісні видання та колекції. Інформацію про особові книжкові зібрання в бібліотеках НАНУ можна знайти у довіднику «Бібліотеки Національної Академії наук України» (К., 1996). Проте це лише початок великої важливої роботи загальнодержавного значення. Хочемо наголосити, що не кожна колекція є книжковою пам'яткою. Необхідно провести паспортизацію колекцій та реєстрацію на цій основі зібрань–книжкових пам'яток, що дозволить вирішити питання їх опрацювання та введення до наукового та культурного обігу.

Впевнені, що за кілька років, які минули з часу публікації проекту паспорта бібліотечних зібрань та колекцій, котрий наведено в статті Л. Мухи та її ж брошурі [4], спеціалісти мали можливість ознайомитись з ним, і оскільки особливих зауважень не було висловлено, прийняти до користування. Ще один варіант Паспорта–характеристики колекції, особової бібліотеки, книжкового зібрання наведено у третьому випуску серії видань «Організація роботи бібліотеки науково-дослідної установи Національної Академії наук України»[5]. Підходи до паспортизації історико-культурних фондів містяться в ряді статей, зокрема молодої дослідниці

---

[3] Бібліотечна Україна: Довідник. – К, 1996. – 384 с.

[4] *Муха Л. В.* Бібліотечні книжкові колекції та зібрання: походження, історія, реконструкція. – К., 1997. – 52с.

[5] Методичні матеріали з питань організації роботи з колекціями, особовими бібліотеками та книжковими зібраннями у бібліотеках науково-дослідних установ НАН України: Додаток 1 // Організація роботи бібліотеки науково-дослідної установи НАН України: Зб. док. і матеріалів. – К.: НБУВ, 2000. – С. 62–63.

Л. В. Лисенко [6], у ряді наших публікацій [7]. Рубрики паспортів на колекції можуть дещо різнитися, головне – паспорти на колекції книжкових пам'яток мають бути створені в кожній бібліотеці, це охоронна грамота даної частини фонду, необхідний обліковий документ, який засвідчує обсяг, склад, наповненість колекції чи зібрання, їх історію. Проте в загальнодержавному масштабі на сьогодні питання ставиться про створення системи єдиного загальнодержавного обліку національного культурного надбання. А це означає, переконані, створення трьох рівнів обліку, про що йтиметься в Розділі 3, зокрема: 1) банк даних про фонди книжкових пам'яток (пофондовий рівень обліку). Тут повинні бути зібраними кумулятивні довідки про склад, обсяг, розпізнавальні ознаки окремих фондів книжкових пам'яток, їх інформативне розкриття; 2) банк даних про колекції – книжкові пам'ятки (спеціально організовані зібрання одиничних книжкових пам'яток або книжок, які можуть і не становити цінності окремо, але в сукупності, як колекція, зібрання видатної особи чи історичної установи, мають історико-культурну значимість); 3) Державний реєстр одиничних книжкових пам'яток (рукописних книг, стародрукованих, рідкісних і цінних видань, з вказівкою кількості їх примірників).

Державний реєстр одиничних книжкових пам'яток формується шляхом відбору об'єктів, що мають особливо видатну історико-культурну цінність. Включенню до Державного реєстру підлягають найдавніші, особливо цінні й унікальні книжкові пам'ятки. Книжкові пам'ятки, що не входять до складу існуючих історичних колекцій чи зібрань, повинні бути виділені з основних фондів у окремі

---

[6] *Лисенко Л. В.* Створення паспортної системи на історичні книжкові колекційні фонди // Колекції пам'яток писемності та друку у бібліотечних фондах України: проблеми формування, збереження, розкриття: Матеріали наук.-практ. конф., присвяченої 100-річчю відділу рідкісних видань і рукописів ХДНБ ім. В. Г. Короленка. – Х., 2003. – С. 127–137.

[7] *Ковальчук Г. І.* Колекції стародруків і рідкісних видань у бібліотеках України: історія створення, проблеми обліку та інформаційного розкриття // Колекції пам'яток писемності та друку у бібліотечних фондах України: проблеми формування, збереження, розкриття: Матеріали наук.-практ. конф., присвяченої 100-річчю відділу рідкісних видань і рукописів ХДНБ ім. В. Г. Короленка. – Х., 2003. – С. 6–22.

фонди чи підфонди. Склад цих фондів чи колекцій може змінюватись як у бік поповнення, так і науково обґрунтованого відчуження окремих примірників, якщо поглиблене подальше вивчення не підтверджує їх відповідності статусу книжкової пам'ятки. Проте не можна допускати виключення чи списання книжок з фондів книжкових пам'яток з причин застарілості, морального та фізичного зносу.

Отже, на першому місці – облік книжкових пам'яток. Необхідні фактори виконання програми: 1) спеціалісти, підготовка нових фахівців через систему освіти; 2) технічне забезпечення – допомога держави та різного роду благодійних фондів, оскільки бібліотеки чи музеї не мають на це коштів. За таких умов можливе створення системи єдиного загальнодержавного обліку документальних пам'яток національного культурного надбання. Відбір здійснюватимуть фондоутримувачі, а експертизу мають проводити спеціальні експертні ради з фахівців. Статус пам'ятки світового та національного рівнів після всіх формальностей з представлення та експертизи затверджуватиме Міністерство культури та мистецтв, а регіонального та місцевого рівнів – відповідні обласні організації. Реєстри рукописних пам'яток повинні бути узгоджені з архівними органами. Міністерство культури має встановити форму й процедуру представлення книжкових пам'яток до Державного реєстру. Національна комісія України у справах ЮНЕСКО, враховуючи дані цього реєстру і одержавши від установ-фондоутримувачів заявки, має представити до Комітету експертів ЮНЕСКО список книжкових пам'яток світового значення, для їх внесення до світового реєстру «Пам'ять світу».

До речі, ми повинні розуміти: далеко не все, що бібліотеки будуть пропонувати для включення до Державного реєстру, дійсно є цінним і рідкісним (отут саме зведення інформації виявить деякі рідкості й навпаки), так що включати все, що будуть надсилати бібліотеки–учасники – не можна. Звідси випливає переконання, що для якісного, а не формального виконання цієї величезної роботи, державі потрібен спеціальний підрозділ, який буде займатися тільки цим: організацією, координацією роботи,

зведенням інформації (кілька років, на час виконання проекту). В світі такі аналоги є: національні комітети програми «Пам'ять світу» (як міжвідомчі організації); в Росії це 2 спеціальні підрозділи у складі РДБ, які відповідають за проекти «Пам'ять Росії» та «Книжкові пам'ятки». Мінімальний склад такого підрозділу для початку може бути 3 особи: книгознавець-бібліограф, який перевіряє, редагує записи; оператор, що вводить і зводить інформацію, надіслану на паперових носіях; програміст, який займається підтримкою, настройкою системи, прийманням, виставленням баз даних тощо. Безперечно, потрібен потужний комп'ютер, електронний зв'язок. Надалі, для підготовки цілого ряду томів реєстру до друку, потрібні будуть редактори, верстальники, коректори. Це, повторюю, мінімум. Якщо ж залишити все як зараз, поклавши відповідальність на відділи рідкісних видань, з яких ніхто не знімає інших проблем: комплектування, обслуговування, створення внутрішніх бібліотечних (традиційних картків, друкованих та електронних) каталогів на власні фонди (де опис відрізняється повнотою від реєстру), знепилення, облік фондів, перевірку наявності, контроль за мікологічним та фізичним станом, наукову роботу, консультації, виставки та багато іншого, створення реєстру, а головне – його зведення, буде пробуксовувати. Крім того, не секрет, так вже склалося, що рідкісні та цінні видання й окремі примірники зберігаються не лише в спеціалізованих підрозділах рідкісних книжок, а фактично у всіх підрозділах, в основних фондах, а інколи і в резервних. Потрібна величезна, довготривала робота з їх виявлення, опису чи переопису, атрибуції дефектних та сфальсифікованих видань з боку працівників всіх цих підрозділів, а не тільки відділів рідкісних книг. Так, за даними Історичної бібліотеки в основних фондах тут є до 150 тисяч книжкових пам'яток. Вилучати їх фізично нема куди, значить їх треба виявляти, перевіряти, переописувати при потребі, повертати назад, в основні фонди, вводити інформацію в комп'ютер – і це все 3 особи відділу. В НБУВ загалом, за приблизними підрахунками, до 1 млн книжкових пам'яток, і вони також розпорошені по всіх підрозділах.

Основні параметри опису для реєстру подані в «Інструкції про порядок відбору рукописних книг, рідкісних і цінних видань з бібліотечних фондів до Державного реєстру національного культурного надбання», затвердженій наказом Міністерства культури і мистецтв України від 20.11.2001 р. № 708 і зареєстрованій в Міністерстві юстиції України 12.12.2001 р., № 227/6218.

Тут окреслені також порядок відбору документів і проведення роботи щодо включення їх до Державного реєстру. Головною бібліотекою в організації цієї діяльності визначена Національна парламентська бібліотека України, яка здійснює збір даних з інших установ, і на корпоративних засадах з Національною бібліотекою України імені В. І. Вернадського, Харківською державною науковою бібліотекою ім. В. Г. Короленка, Одеською державною науковою бібліотекою ім. М. Горького, Львівською науковою бібліотекою ім. В. Стефаника НАН України опрацьовує дані, отримані з регіонів.

Як відомо, існують два способи організації роботи над зведеними каталогами: «конвеєрний», коли зроблені в базовій бібліотеці описи послідовно передаються в інші установи для доробки й доповнень, або виставляються на сайті в Інтернеті (цими даними зможуть користуватися в регіонах, додавати кількість своїх примірників того чи іншого видання та власні описи на ті книжки, яких немає в центральних бібліотеках – укладачах реєстру), і «зірчастий» або «віяльний» (рос. «звездный» або «веерный»), за яким кожна установа самостійно описує свої фонди й далі направляє описи до базової бібліотеки. Для якихось колекцій більш підходить спосіб збирання інформації, коли кожна бібліотека-учасниця надсилає свої дані до координатора, для інших – коли одна найбільша бібліотека описує власні фонди і роздає бібліотекам-учасницям, які додають сигли своєї бібліотеки поряд з описом книжки, що є в них у фондах, або додають описи книжок, відсутніх у початковій базі. Вважається, що перший спосіб забезпечує глибше опрацювання матеріалів, другий – ширше коло його учасників [8]. Наприклад, історично склалося так, що інкунабули в наших кни-

[8] Формирование, сохранение и использование единого фонда книжных памятников страны: Метод. рекомендации. – М., 1997. – С. 19.

гозбірнях збереглися переважно по 1 примірнику з видання, таким чином, кожна бібліотека повинна описувати свою збірку і для авторитетного контролю та зведення передавати в одну установу. Натомість, примірники видань гражданського друку можуть бути присутні в багатьох бібліотеках, отже, щоби їх не описувати багато разів, доцільніше базу з їх описами, створену в одній бібліотеці, де вони представлені найбільше, пропонувати для доповнення іншим книгозбірням. Найкращий результат досягається при поєднанні обох способів.

Отже, фондоутримувачі повинні описувати і вводити інформацію про власні фонди за уніфікованими вимогами, про які й треба домовитись, а держава, у даному випадку в особі Міністерства культури та мистецтв, повинна подбати про етап зведення, перевірки, експертної оцінки і т. п., тобто про одержання кінцевого продукту. Це не може бути дуже швидким за всіма категоріями пам'яток: навіть якщо б готовими були реєстрові списки, для того, щоби ввести і відредагувати більше 2 млн бібліографічних записів потрібен час. Скільки років готується національний репертуар, а кінця ще не видно, а там же критеріїв відбору значно менше, і виявити їх, відповідно, легше. Єдиний реальний шлях прискорити роботу і йти поступово, конкретними кроками, ми бачимо в тому, що потрібно домовитися з найбільшими бібліотеками про пріоритетність роботи і розподіл зведення окремих баз.

Для злагодженої та синхронної роботи зі створення загальнодержавного каталогу книжкових пам'яток потрібно домовитися про стратегію, послідовність та терміни виконання окремих етапів роботи, без чого успіх всього проекту стає дуже проблематичним. Можливо, доцільним є створення зведених по сховищах держави спочатку каталогів вітчизняних видань XVI–поч. XX ст., включаючи видання різними шрифтами: кириличним, латинським (латинською, польською та ін. мовами), гражданським, «кулішівкою», українським – як підетапи роботи. А можливо, треба розпочинати з найдавніших друків – інкунабул.

Не торкаючись питання темпів і строків створення реєстру – чи реально за 2–3 роки ввести в базу даних, об'єднати, відредагу-

вати близько 2 млн назв книжок – хочемо наголосити на інших питаннях, зокрема на проблемі координації роботи та уніфікації описів, інакше всі зусилля будуть витрачені дарма: при зведенні інформації машина не зможе розпізнати примірники одного видання, й ті самі книжки будуть обліковані по кілька разів за різними назвами. Крім того, неможливо допустити, щоби документ державного значення був примітивно неграмотним.

Таким чином, при описі книжкових пам'яток фондоутримувачі повинні керуватися спільною методикою, що забезпечить пошук у єдиній інформаційній мережі. Лише за такої умови можлива справжня централізація та координація обліку книжкових пам'яток. Опис стародруків має обов'язково узгоджуватися з Міжнародним стандартним бібліографічним описом стародруків (ISBD (A) і підготовленими в свій час на його ґрунті «Правилах составления библиографического описания старопечатных изданий» (М., 1989, доповнене перевидання 2003 р.). При цьому повна однаковість опису є, на думку спеціалістів, утопією [9]. Проте варіативність методичних підходів не позбавляє від необхідності точно передавати вихідні дані, тим більше, якщо книга не відбита в зведених каталогах.

Одна з проблем, на якій хочемо наголосити, в тому, що фахівці наполягають на необхідності опрацювання сьогодні стародруків на рівні опису примірника, поняття «дублет» до стародруків не застосовується. Це абсолютно правильно, проте реєстр – це така форма бібліографічного джерела, де фіксуються лише короткі, основні бібліографічні відомості видань (для друків), і лише загальна кількість примірників, а не їх індивідуальні особливості. В ідеалі, спочатку повинна бути проведена науково достовірна атрибуція книги, її детальний повний опис – на рівні видання і примірника, а далі – представлення основних відомостей про неї до реєстру. Там, де основна робота з атрибуції та створення глибоких наукових описів проведена, виокремити короткі бібліографічні відомості не становить складності. В інших випадках це має відбу-

---

[9] *Соколинский Е. К.* Репертуар русской книги периода ручного пресса и комплексная программа ретроконверсии каталогов РНБ // Машиночитаемая каталогизация старопечатной книги. – СПб., 2000. – С. 50.

ватися паралельно, причому активно, не затримуючи зведення баз даних на певні категорії пам'яток по державі.

Беззаперечно, що повний опис, який включає як формальні ознаки видання, так і індивідуальні особливості примірника, повинний бути абсолютно достовірним, що може бути досягнуто лише у випадку складання подібного опису спеціалістом. У багатьох же бібліотеках опис стародруків ведеться спеціалістами широкого профілю, які працюють над стародруками уривками, у перервах між обслуговуванням читачів, виставками, розстановкою карток, роботою з фондом тощо. Укладачі каталогів не мають під руками потрібних довідників, що неминуче при тиражах таких видань у 200–300 примірників. За відсутності вихідних даних, дефектності примірників, що для стародруків є частим явищем, ідентифікувати видання без відповідних довідників – справа дуже складна, якщо не безнадійна. І навіть коли примірник не дефектний, виникає багато питань, які повинні тлумачитись однозначно, наприклад, при описі кириличних стародруків, в полі автора треба вказати чернечу особу: Димитрій Ростовський, Симеон Полоцький – не можна розривати, це не звичайні ім'я та прізвище (не може бути Ростовський Д.!). Інший приклад: без варіантів потрібно вказувати друкарню. Треба домовитись, і всім вказувати однозначно – Київ: Друкарня Лаври; чи Київ: Друкарня Печерської лаври; чи Київ: Друкарня Києво-Печерської лаври. Основні методичні підходи до опису стародруків та рідкісних видань ми подаємо в останньому розділі, проте для реєстру треба укласти чіткі спеціальні методичні поради, що виключатимуть варіанти опису.

Але і наявність детально розроблених методик опису стародруків не замінює безпосередніх консультацій спеціалістів. У цьому ми переконалися при проведенні семінару-практикуму з атрибуції та опису стародруків, який проводили у відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ 26 травня 1999 р. в рамках Міжнародної наукової конференції «Львівському Апостолу – 425» [10]. Увага, з якою слухалися доповіді досвідчених спеціалістів, безліч питань

---

[10] *Солонська Н., Ковальчук Г., Баркова О.* Міжнародна наукова конференція «Львівському Апостолу – 425» // Бібліотечний вісник. – 1999. – № 4. – С. 44–51.

від співробітників відділів рідкісних видань різних бібліотек, музеїв та архівів, як практичних, так і теоретичних, їх скарги на відсутність методичних матеріалів, каталогів і довідників переконали нас, що такі зібрання спеціалістів корисні і навіть необхідні для якісного виконання описів колекцій стародруків та координації такої діяльності в плані уніфікації описів, створенні згодом зведених електронних і друкованих каталогів. Так само активною та зацікавленою була дискусія на проведеному 9 жовтня 2002 р. у рамках Міжнародної наукової конференції «Професійний імідж бібліотекаря інформаційного суспільства» семінарі «Проблеми створення Державного реєстру національного культурного надбання»[11].

Зокрема, доречними були пропозиції професора І. Я. Лосієвського обговорювати всі регламентуючі документи щодо Державного реєстру на міжвідомчому рівні, серед фахівців, які створюватимуть реєстр, оскільки існують різні підходи до цієї роботи. Нереально створити реєстр зразу за всіма критеріями відбору. Потрібно домовитись, розділитися, враховуючи наповненість фондів тієї чи іншої бібліотеки та кваліфікацію працюючих там спеціалістів, хто зводить яку базу. Власне, головним здобутком даного семінару ми і вважаємо досягнуту домовленість про розподіл роботи і визначення головних бібліотек з методичного забезпечення та подальшого авторитетного контролю окремих розділів реєстру. Так, за НБУВ попередньо закріплюються методичне забезпечення та консультативне керівництво частинами реєстру «Рукописні книги» та «Кириличні стародруки»; «Інкунабули» – за науковою бібліотекою Львівського національного університету; «Палеотипи» – за науковою бібліотекою Одеського національного університету; книжки гражданського друку – за Національною парламентською бібліотекою; рідкісні та цінні видання XIX–XX ст. – за Державною історичною бібліотекою. Не визначеним залишилося питання координаторів баз даних «Іноземні стародруки», «Періодика» та деякі інші. Проте в цьому розподілі зовсім не враховані можливості, професійний досвід співробітників Львівської наукової бібліотеки

---

[11] *Ковальчук Г.* Проблеми створення Державного реєстру книжкових пам'яток України // Бібліотечний вісник. – 2002. – № 6. – С. 39–43.

ім. В. Стефаника, Харківської наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка, Одеської державної наукової бібліотеки ім. М. Горького, Київського та Харківського національних університетів та деяких інших великих бібліотек.

Отже, з метою найбільш раціонального та якісного виконання роботи необхідно підготувати й роздати всім установам–учасникам роботи методичні рекомендації та посібники, де буде сформульовано методологічні підходи та чіткі критерії відбору та опису для кожного розділу реєстру – наприклад, інкунабул, кириличних друків, періодики та ін. Зокрема, в основу правил передачі тексту (назв) кириличних видань відділ стародруків та рідкісних видань НБУВ пропонує покласти принцип заміни літер церковнослов'янської абетки з усіма її модифікаціями, які можуть бути в українських, білоруських та російських стародруках, засобами сучасної графіки української та російської мов. Цей принцип не передбачає відтворення оригінальної вимови тексту і враховує можливе фонетичне значення лише настільки, наскільки це дає змогу зробити обраний ступінь уніфікації.

Інкунабули також мають свою специфіку, що відрізняє їх від пізніших видань. Існує методика їх опису, прийнята в світі. Рано чи пізно Україна повинна буде, як і всі країни, передати описи найдавніших та найцінніших книжок, що тут зберігаються, до світових баз даних: програми «Пам'ять світу», банку даних Консорціуму Європейських наукових бібліотек, у даному випадку ще й до Всесвітнього каталогу інкунабулів. Адже мова йде про збереження пам'яті людства загалом. Українською мовою методичні рекомендації щодо опису інкунабулів до Всесвітнього каталогу перекладені й доопрацьовані заввідділом рукописних, стародрукованих та рідкісних видань наукової бібліотеки Львівського університету Н. П. Швець, яка на професійному рівні готує зведений каталог інкунабулів Львова. Отже, перспектива бачиться такою: по мірі введення всього банку даних інкунабулів, що зберігаються в Україні, готується до друку відповідний зведений каталог інкунабулів із загальною шапкою «Державний реєстр книжкових пам'яток України» – до 1 тисячі примірників (мабуть, менше, нема досі статистики на рівні фондів) – як один з етапів реєстру,

самостійна база даних. Для якісного виконання цієї роботи потрібні не тільки знання старих мов, хоча і це дуже важливо. Необхідно мати масив спеціальних видань, напрацьованих людством, щодо атрибуції таких книжок: каталоги інкунабульних шрифтів, філіграней, бібліографічні покажчики, в яких можна перевірити правильність опису, адже титульних листів інкунабули не мали. При довільному, некваліфікованому описі, як ми вже зазначали, машина не зможе адекватно звести дані: ті самі видання будуть описані по-різному. Робота втратить всякий глузд. Для таких давніх видань, як інкунабули, значення має реєстрація і фрагментів таких видань, у тому числі виокремлених з оправ стародруків, т. зв. макулатури. Це можуть бути унікальні речі, відомі в єдиному примірнику в світі [12].

Окремо слід зупинитись на роботі з рукописами. Насамперед: рукописи, що не є книгами (рукописні документи) потрібно описувати як частину Національного архівного фонду й передавати інформацію до архівів, які будуть зводити частину Державного реєстру національного культурного надбання «Документальні пам'ятки України». Керуватися тут потрібно відпрацьованими інструкціями щодо опису архівних документів (див. попередній підрозділ). Але й поняття «рукописна книга» повністю не вкладається в поняття «книжкова пам'ятка» й навпаки, тобто вони не цілком тотожні. За хронологічною ознакою пам'яткою світового значення вважають всі рукописні книги до кінця XVI ст. включно; цілком припустимо вважати книжковими пам'ятками національного рівня всі рукописні книжки XVII ст. Вони можуть бути одночасно пам'ятками писемності, літератури, образотворчого мистецтва. Але окрім хронології, рукописні книги можна класифікувати за іншими ознаками, наприклад, книга аристократична (князівська, митрополича, створена найкращими майстрами, розкішна, унікальна в своєму оформленні), або книга службова, дещо примітивна, створена ремісником (без берегів, колонтитулів, текстовий зміст мінімальний); актові документи при цьому до уваги не беруться,

---

[12] *Ковальчук Г.* Борис Зданевич і його відкриття Provinciale Romanum // Наукові праці НБУВ. – 2003. – Вип. 10. – С. 67–82.

навіть у формі кодексу, з палітуркою. З XVIII ст. книжок збереглося порівняно більше, на дешевшому папері, простих за оформленням, хоча вони також дуже різні. Тут важливим є розрізнення документальних і ціннісних категорій рукописних книг, про що буде мова в 3 розділі нашої роботи. Отже, книжковими пам'ятками можуть бути не всі рукописні книги XVIII–XIX ст., і для надання такого статусу потрібна відповідна експертиза спеціалістів.

У плані опису рукописних книг за останні 10 років серйозні зрушення відбулися в Інституті рукопису НБУВ, де видано друком каталог «Слов'янська кирилична рукописна книга XV ст.» (Л. Гнатенко), створено власну програму для бази даних «Кодекс», підготовлено описи книг XVI–XVII ст. Слід пам'ятати, що старі описи рукописних книг, які існують у бібліотеках, для Державного реєстру необхідно обов'язково перевіряти на їх достовірність, адже існуючі на сьогодні допоміжні джерела можуть значно уточнити старі описи. Отже, потрібно провести колосальну дослідницьку роботу щодо визначення чи уточнення датування рукописної книги, уніфікації її назви чи встановлення самоназви пам'ятки та багато іншого. Ці уточнення, крім наукової достовірності, необхідні також і в плані збереженості, щоби уникнути підмін. Якщо в тій чи іншій бібліотеці існують науково достовірні детальні описи рукописних книг, вносити до реєстру короткі розпізнавальні дані не становитиме складності. Таким чином, потрібно виробити загальні підходи з метою запобігання викривлення інформації у реєстрі, тобто укласти методику, на основі якої співробітник будь-якої бібліотеки встановить дату, назву, мову пам'ятки. Таку методику, за домовленістю, має підготувати Інститут рукопису НБУВ, аби не допустити примітивні, недостовірні описи рукописних книг у загальнодержавному документі. Національний формат опису рукописних книг створено проф. Л. А. Дубровіною та с. н. с. О. М. Гальченко [13]. Для реєстру рукописних книг, так само, як і для наукового опису, важливими є такі елементи, як тип письма, матеріал, на якому створено пам'ятку, можливо, й водяні знаки на

[13] *Дубровіна Л. А., Гальченко О. М.* Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису. – К., 1992. – 154 с.

папері, записи на полях та інші ідентифікуючі пам'ятку зовнішні особливості. Стосовно мови спеціалісти обов'язково підкреслюють необхідність вказівки на певну редакцію: церковнослов'янська мова болгарської редакції, наприклад. Це потрібно для пошукових цілей і для правильної ідентифікації рукописів.

Але існують кадрові питання – молоді співробітники часто не вміють читати старі книги, не знають палеографії. Проблема підготовки кадрів для такої діяльності не вирішується.

Інші бібліотеки, які не мають, скажімо, стародруків чи рукописних книг, можуть у цей же час працювати зі своїми пам'ятками, вони просто швидше закінчать власну участь у підготовці реєстру. Кожна бібліотека–фондоутримувач таких книжкових пам'яток повинна подбати про їх належний облік – індивідуальний та сумарний, а також про створення каталогу книжкових пам'яток. У такому каталозі специфічну частину опису книжкової пам'ятки складає анотація [14] – детальна книгознавча характеристика видання в цілому і конкретного примірника зокрема: художнє оформлення, ілюстрації, техніка друку, папір (носій), дарчі написи, помітки в тексті, екслібриси, власницькі оправи, відомості про історію примірника, його фізичний стан, а також інвентарний номер та шифр. Так чи інакше, але якщо для таких категорій колекцій попримірниковий опис є обов'язковим, оскільки крім інформаційних, має ще й охоронні функції, то до зведеного каталогу, функція якого в першу чергу облікова, у 90 % необхідні лише заголовок, вихідні дані, формат, і тільки в 10 % повні описи унікальних примірників. У сучасних умовах, коли почастішали випадки крадіжок з фондів рідкісних видань, зведені каталоги мають велике державне значення. Для книжок XIX–XX ст. слід іти по шляху вузької спеціалізації, поклавши за основу не хронологічний, а тематичний принцип: зведений каталог нелегальних та заборонених видань; зведений каталог прижиттєвих видань видатних діячів XIX ст.; каталог т. зв. шедеврів книжкової справи, каталог книжок з автографами видатних діячів і т. п.

---

[14] *Немировский Е. Л.* Сводный каталог редких и особенно ценных изданий. К постановке вопроса // Редкие книги и рукописи: Изучение и описание. – Л., 1991. – С. 44–52.

Записи повинні бути однакові за структурою і організовані, як вже наголошено вище, за загальною методикою. Відповідно, центри координації за цими групами можуть бути різними, залежно від наявних колекцій та кадрів (запропонований розподіл координаторів див. вище, але, мабуть, одна Історична бібліотека весь масив у плані авторитетного контролю фізично не потягне).

У Державному реєстрі ж, повторюємо, фіксуються лише короткі бібліографічні відомості, для першої довідки та для статистики. При потребі можна звернутися до фондоутримувачів за детальною інформацією. Кількість елементів, що вноситься в реєстр, має бути обмежена, опис повинний бути спрощений, на відміну від наукових каталогів бібліотек. Варто підкреслити, що електронний ресурс, який готується, означає, що на будь-якому етапі, скільки не було б введено записів, це вважається опублікованим. Щороку ця інформація буде доповнюватися і теж вважатися опублікованою. Найважливіше – це усвідомлення необхідності якості описів.

Отже, найперше (а реально – паралельне) завдання – створення сучасних електронних та друкованих каталогів на колекції стародруків та рідкісних видань власної бібліотеки, і передача цих або частини цих відомостей до Державного реєстру книжкових пам'яток держави. Це різні форми обліку. Головна умова – електронні каталоги повинні спиратися на MARC-формат і мати розроблену систему кодів для опису стародруків, рукописів та рідкісних видань.

Для створення Державного реєстру книжкових пам'яток Міністерством культури і мистецтв була обрана російська програма «ИРБИС», яка, за дорученням Міністерства, була перекладена спеціалістами Кіровоградської обласної бібліотеки українською мовою, роздана основним учасникам роботи, проте питання про її адаптацію під реєстр лишається відкритим. Не слід забувати, що це все-таки програма технічної бібліотеки для поточного каталогу, тому без відповідних доробок створення на її базі Державного реєстру давніх рукописних книг, стародруків, рідкісних та цінних видань XIX–XX ст. здається проблематичним. На нашу думку,

для реєстру непотрібний АРМ «Читач». Натомість, як би спростило введення інформації наявність чітких коротких робочих листів згідно інструкції. В останній версії програми, продемонстрованій розробниками на семінарі в Криму на початку 2004 р., це зроблено, але дана версія відсутня в укладачів Державного реєстру книжкових пам'яток України (про першу версію, перекладену українською мовою, годі й казати, вона абсолютно не пристосована під опис рідкісних видань. Зокрема, вона не підтримує давній кириличний шрифт, але ж багато пам'яток у наших фондах – кириличні). Ніяких обмежень у порівнянні з описом для каталогу технічної бібліотеки не зроблено, все існуюче в ІРБІСі наповнення не знадобиться для реєстру. Крім інсталяції програми, бажано однієї версії, всім основним учасникам проекту, потрібні ще й навчальні семінари – саме для реєстру.

Технічного ж координатора робіт, який би адаптував програму стосовно до потреб реєстру, в державі немає. У виданих Національною парламентською бібліотекою України рекомендаціях «Створення баз даних документів, визначених для включення до Державного реєстру національного культурного надбання, за допомогою системи автоматизації бібліотек ІРБІС». – К., 2002. – 20 с. (надалі – Рекомендації) подається відповідне роз'яснення виконання технічних процесів щодо застосування системи ІРБІС і додано таблицю відповідності міток (назв) полів для опису документів згідно «Інструкції» і назв полів у системі «ІРБІС». Але безліч питань, які виникають під час внесення бібліографічних відомостей на стародруки, лишаються без відповіді.

Бази даних реєстру доцільно створювати за певними групами або колекціями, відповідно до Інструкції по відбору: рукописні книги, інкунабули, палеотипи, іноземні стародруки до 1800 р., кириличні стародруки, книжки гражданського друку, рідкісні та цінні видання XIX–XX ст. та ін. У Рекомендаціях передбачено створення 12 баз даних: DB-1 – рукописні книги, код СР; DB-2 – інкунабули, код І; DB-3 – палеотипи, код П; DB-4 – іноземні стародруки, код ІС; DB-5 – видання глаголичного друку, код Гл; DB-6 – видання кириличного друку, код Кир; DB-7 – видання гражданського

друку, код Гр; DB-8 – українські видання, код Укр; DB-9 – документи з експертною оцінкою, код ЕОУ, ЕОР, ЕОІ; DB-10 – періодичні видання гражданського друку, код Гр.-п; DB-11 – українські періодичні видання, код Укр.-п; DB-12 – періодичні видання з експертною оцінкою, код ЕОУ-п, ЕОР-п, ЕОІ-п. Деякі видання можуть підпадати під кілька вищеназваних баз, але обліковувати їх потрібно лише 1 раз. Наприклад, в інкунабульний період, власне як і серед палеотипів, існували видання кириличного друку, зокрема Ш. Фіоля, Макарія, Ф. Скорини та ін. До якої бази даних чи, іншими словами, до якої частини реєстру їх вносити? Д. і. н. І. Я. Лосієвський пропонує пріоритетом обрати в даному випадку хронологію видання, тобто друки Фіоля та Макарія віднести до бази інкунабулів, Скорини – палеотипів, а базу даних кирилиці розпочинати з 1551 р., як і відповідну базу іноземних стародруків (DB-4). Але всі учасники створення Державного реєстру повинні робити це однаково.

Практика внесення описів за прийнятою «Інструкцією по відбору» засвідчила на сьогодні певні недоліки, нестачу деяких параметрів для характеристики рукописної книги або видання, зокрема, невідповідності Інструкції опису багатотомних пам'яток, збірників кількох авторів, де треба ще вказати укладача, переписувача; вимозі описувати книжки мовою оригіналу – а якщо це східні шрифти, грецький чи ін.? Знов-таки, треба домовитись, і всім учасникам передавати їх однаково. Наприклад, грецька назва передається сучасними українськими літерами, як і глаголична. Але потрібно зробити вказівку на те, як подано назву в оригіналі. Треба домовитись, де це вказувати: в примітках чи біля назви, в дужках. А де зазначити, що даний примірник видання на пергамені – це надає особливої цінності йому. Чи правильно всі особливості закидати в одне поле приміток? Взагалі-то до приміток варто вносити інформацію, що стосується лише тих полів, які введено в реєстр. Це можуть бути відомості стосовно неправильно вказаних в книзі місця, часу видання, гіпотетичного авторства, паралельних текстів різними мовами, передруку тощо. До приміток не треба вносити інформацію про пошкодження при-

мірника, ілюстрації, власницькі записи та ін.: наприклад, якщо виявиться, що в бібліотеках України дане видання представлено в 20 (чи більше) примірниках, то до якого з них відноситься примітка про втрачені аркуші, адже вони втрачені в одному примірнику, а запис в реєстрі має бути один на видання, а не на примірник. Значить, в описі має бути зазначене кількість сторінок чи аркушів повного примірника, а не того дефектного, що є в бібліотеці. Дефектність можна подати або в полі «стан примірника», або в полі «сигли бібліотек», яке повинно бути в реєстрі для зведення інформації, наприклад, НБУВ 5 прим., з них 1 фрагмент. Проте ще раз мусимо наголосити, всі повинні робити це за однією схемою, в одних і тих же полях.

Подібні питання будуть виникати по мірі роботи, їх неможливо, без відповідного досвіду, передбачити завчасно. Наприклад, для адекватного опису кириличних книжок, як підкреслено вище, треба розробити правила передачі кириличного тексту засобами сучасної українсько-російської графіки, адже, наприклад, літера «ять» в східнослов'янських мовах передає різні звуки: в українській – і (в деяких регіонах – и); в білоруській та російській – е. Отже, можливими є два шляхи: або в полі назви зберігати написання оригіналу, і тоді програма повинна мати відповідні настройки, однакові можливості для всіх учасників користуватися декількома архаїчними літерами, або хоча б однією – «ять», або домовитися, і заміняти в українських пам'ятках цю літеру на і, а в російських та білоруських – на е, хоча це менш науково (не скрізь і не завжди в білоруських пам'ятках ця літера передавала е, не кажучи вже про сербські літери, звучання яких ми просто не знаємо).

Постають труднощі й при визначенні пам'ятки за мовною ознакою (давньоруська, церковнослов'янська із впливом давньоруської, українська тощо) – в якому полі це вказувати (чи не вказувати?). Оскільки більшість рукописних книг і вітчизняних стародруків богослужбові, доцільно в полі назви вказувати спочатку уніфіковану назву богослужбового твору, а потім самоназву (одна з пропозицій – через знак рівняння), але головне – всі учасники повинні робити це уніфіковано, однаково. Значить, потрібно уточ-

нювати Інструкцію – це можна робити в Методичних рекомендаціях до кожної бази даних.

Нерозв'язаними лишаються такі проблеми: продуманої та затвердженої методики виготовлення копій унікальних фондів, вироблення послідовності, першочерговості цієї роботи, що не дозволяє скоротити видачу оригіналів книжкових пам'яток; нема пропорційного співвідношення між обсягами фондів, завданнями з їх наукової обробки та штатами відділів у багатьох бібліотеках.

Про технологію передачі інформації між відомствами треба також домовлятися. Без урахування книжкових перлин колекцій архівів і музеїв Державний реєстр книжкових пам'яток буде неповний. Не кажучи вже про спеціалізовані музеї книги (київський, львівський, острозький), розуміємо, що цінні книги як експонати зберігаються і в інших музеях, до речі, не тільки Міністерства культури.

Досі не дуже зрозуміло шлях надсилання підготовлених описів (і, чесно кажучи, їх вид). Наприклад, кому має відправляти свої дані бібліотека Ужгородського університету – в ЛНБ ім. В. Стефаника (Західний регіон України) чи по своїй мережі вузівських бібліотек, скажімо, до бібліотеки Київського університету. Або бібліотека якогось медичного університету – до Республіканської медичної бібліотеки чи знов-таки до Київського університету. Це треба оговорити, з ким люди будуть зв'язані, хто відповідає за яку мережу. Зокрема, зрозуміло, що НБУВ – за мережу бібліотек в академічних інститутах. А в проектних інститутах – ДРНТБ чи хто? А раптом в якійсь бібліотеці галузевого інституту є унікум світового значення? І взагалі, чи всі бібліотеки і бібліотекарі знають про роботу над укладанням Державного реєстру книжкових пам'яток?

Для узгодження цих та інших питань знов-таки потрібні конкретні методичні рекомендації по видах пам'яток на допомогу бібліотекарям-укладачам реєстру.

Стосовно використання демонстраційної версії і взагалі спеціального сайту щодо реєстру. НБУВ підготувала спектр відповідної інформації, що містить Закон України «Про бібліотеки та бібліо-

течну справу» та «Про внесення змін до Закону», Програму збереження бібліотечних та архівних фондів, Інструкцію про порядок відбору рукописних книг, стародруків, рідкісних та цінних видань, зразки описів та ін. Сюди ж можна було б додати демоверсію ІРБІС для реєстру, поточну інформацію, розпорядження, оголошення. При погодженні між Міністерством культури і дирекцією НБУВ це може бути оперативно виставлено в Інтернет, передано на сайт Національної парламентської бібліотеки, адже ми робимо одну справу. Таким чином рядові бібліотеки–учасниці зможуть звертатися не в Росію, а за українською версією, яку ще, правда, треба адаптувати під потреби реєстру. Необхідно, щоби програма могла побудувати дані, що будуть надсилатися, в хронології, чи за друкарнями, назвами та ін.

Міністерство культури має вирішити питання щодо розширення штатів відповідних відділів у бібліотеках, які братимуть участь у створенні реєстру; створити міжвідомчу координаційну раду з проблем створення Державного реєстру книжкових пам'яток; домовитись про розмежування діяльності з архівами, музеями; забезпечити постійну участь у зведенні та оформленні інформації програміста та ін.

Все вищевикладене ніяким чином не означає, що дану роботу, в зв'язку з проблемами, проводити неможливо. Навпаки, її треба активізувати. З цією метою Національна парламентська бібліотека розіслала в квітні 2004 р. листи обласним універсальним бібліотекам з пропозицією дати відповіді на такі запитання: якою є в даній бібліотеці орієнтовна кількість документів, що підлягають включенню до Державного реєстру (окремо за категоріями документів); яку кількість з них описано вже, за допомогою якого програмного забезпечення створюються бази даних, які труднощі чи питання виникають у процесі цієї діяльності. Надалі нагадується, що після опрацювання документів своєї бібліотеки, зведення даних, одержаних від бібліотек регіону, обласна бібліотека повинна упорядковану електронну базу надіслати на адресу Парламентської бібліотеки. Проте, на жаль, бібліотекам інших відомств ніхто не нагадує і не координує їх зусиль у плані створення реєстру. Для

порівняння: в Росії, де активно створюється база даних «Фонди книжкових пам'яток Росії», робота має міжвідомчий характер і виконується під керівництвом Міністерства культури РФ (Департаменту з культурного надбання) при сприянні Федеральної архівної служби, РАН, Міносвіти та інших міністерств і відомств. Відповідальний виконавець – Російська державна бібліотека.

Державний реєстр книжкових пам'яток України потрібен не тільки для статистики, обліку книжкових пам'яток у межах держави, вирішення питань щодо можливості їх вивезення за кордон, але й також для визначення першочергових завдань консервації, реставрації, виготовлення страхових копій тощо. Створення такого багатотомного джерела і, одночасно, документу загальнодержавного значення є справою дуже важливою і необхідною.

Досвід роботи в цій ділянці дозволяє нам зробити такі попередні висновки: укладання державного реєстру одиничних книжкових пам'яток (на рівні видань і примірників) – робота довготривала, на десятиліття, хоча робити її, безумовно, потрібно. Це найбільший і найтрудніший за виконанням вид реєстрації книжкових пам'яток. Реальний шлях – відпрацювання окремих розділів реєстру: інкунабулів, палеотипів, рукописних книг, кириличних видань і т. ін. Крім того, потрібно пам'ятати, що реєстр – це форма коротких бібліографічних записів, різновид бібліографічного списку видань і кількості їх примірників, на відміну від наукових каталогів книжкових пам'яток (всіх примірників), які також потрібно створювати. Але представлення в єдиному державному реєстрі ґрунтовних описів всіх примірників книжок, що становлять національне культурне надбання, є поки що нереальним фізично, це б дуже істотно загальмувало створення Державного реєстру. Варто ще раз підкреслити необхідність градації книжкових пам'яток за рангами: світового рівня (це, фактично, одиниці), їх описи передаються через Національну комісію України у справах ЮНЕСКО до реєстру «Пам'ять світу»; державного рівня – Державний реєстр національного культурного надбання, розділ «Книжкові пам'ятки України» (за критеріями відповідної «Інструкції»); місцевого рівня – книжки одержують статус пам'яток місцевого рівня, їх реєстрові

списки затверджують обласні управління культури. Найчастіше це дуже цінна для даного регіону краєзнавча література.

Друге, а вірніше перше (воно логічно повинно передувати попримірниковому обліку) – пофондовий облік пам'яток. Необхідно розробити анкету і розіслати її всім більш-менш крупним фондоутримувачам книжкових пам'яток, доцільно – по певній мережі чи відомчій приналежності: бібліотекам міністерства культури, освіти, Національної Академії наук, галузевим міністерствам, які мають відповідні великі бібліотеки, а також музеям і архівам тощо. Без такої інформації, котра повинна містити невеликі статистичні довідки про кількісний склад пам'яток (за тими категоріями, які представлені в «Інструкції про порядок відбору рукописних книг, рідкісних і цінних видань з бібліотечних фондів до Державного реєстру національного культурного надбання по відбору»), а також правильну сучасну назву установи, її адресу та ін., ми ніколи не будемо впевнені, що уявляємо порядок цифр загальної кількості книжкових пам'яток у державних фондах, їх місцезнаходження та ін. Цю інформацію зібрати і звести достатньо просто.

Внесення до Державного реєстру невеликих за обсягом (1 сторінка), але переконливих описів колекцій, що в сукупності складають книжкову пам'ятку, з коротким обґрунтуванням її цінності, повинно, на нашу думку, становити окремий розділ реєстру. Ця інформація дозволить на даному етапі зафіксувати книжкові пам'ятки на колекційному рівні, надати їм відповідного статусу книжкових пам'яток, які становлять цінність і особливо охороняються державою, не підлягають розформуванню, переміщенню, вивезенню за кордон і т. п. Скажімо, наявність на пересічній книжці печатки, штампу, екслібрису колекції, що внесена до Державного реєстру, автоматично виключає можливість її законного вивезення з України, надає їй статус пам'ятки. Таким чином, ми можемо зосередити увагу на описі одиничних пам'яток, що не входять до колекцій, зареєстрованих в Державному реєстрі, відклавши їх попримірникові описи на майбутнє, коли буде виконаний основний обсяг робіт.

Саме таким чином – на рівні фондів, на рівні колекцій, на рівні видань, зі структуруванням останнього за пам'ятками світового, державного та місцевого рівнів – ми досягаємо комплексного підходу до обліку книжкових пам'яток в Україні (власне, приблизно таким же шляхом рухається в цій галузі Росія). Ці завдання мають дійсно загальнодержавне значення, є дуже актуальними і з огляду аналогічних міжнародних програм, і з огляду на випадки крадіжок книжкових раритетів. Але проводити цю роботу можна лише спільними зусиллями, значно активніше. Сподіваємося, що відповіді на певні питання організації та виконання робіт у цій справі ми дали в даному розділі нашої праці.

РОЗДІЛ 2

Розвиток понять «рідкісна» та «цінна книга» та їх трансформація в бібліотечній справі

2.1
Від «рідкісних книжок» до «книжкових пам'яток» - еволюція термінів і понять

За час існування книжності накопичено величезну кількість публікацій щодо рідкісних книжок. Проте більшість із них складають нариси про певні раритети, а також каталоги зібрань приватних чи державних бібліотек. Стосовно ж теоретичних напрацювань картина виглядає значно скромніше, і вирішення питання рідкісності (цінності) книги на теоретичному рівні залишається суб'єктивним і остаточно не з'ясованим напрямом книгознавства. Даний розділ є спробою узагальнити історію розвитку цього питання. Підґрунтям стали публікації західноєвропейських та російських авторів, присвячені рідкісним книжкам. На жаль, спеціальних праць українських дослідників, за винятком суто бібліотечних статей про власні фонди, немає. Найбільш ґрунтовно істо-

ричні та теоретичні аспекти поняття рідкісної книги розроблені в публікаціях Г. Геннаді, Д. Ульянінського, О. Малеїна, М. Флеера, І. Розанова, О. Маркушевича, П. Бєркова, О. Горфункеля, І. Поздєєвої і, особливо, Г. Шапкіної-Петренко, К. Яцунок, О. Жаворонкової, якими ми, безумовно, скористалися.

Розуміння рідкісної книги своїми коренями сягає книжкових традицій давнини, оскільки тісно пов'язане із загальною історією книги та книжкової справи. У філософському плані це відбивається в потягу людини до цінного й рідкісного взагалі. Поняття рідкісної книги, як і будь-якого явища культури, обумовлене розвитком суспільства: поступове зростання духовних запитів особистості, вибірковість її інтересів закономірно призводили до виділення частини книжок, які мали певні переваги, достоїнства в очах суспільства. Відбувалося це на емпіричному рівні і визначалося потребами практики. Загальні характеристики подібних книжок носили більш художній, ніж науковий присмак. Але за своєю суттю, як відзначала російська дослідниця Г. Є. Шапкіна[1], те, що вкладає наш сучасник у дане поняття, не дуже сильно відрізняється від уявлень, які існували раніше.

У різних соціально-історичних обставинах розуміння рідкісної книги мало відтінок або бібліографічний, або книготорговельний, або бібліотечний, або бібліофільський, і до сьогодні, як підкреслено вище, це лишається однією із суб'єктивних, до кінця не вирішених категорій теоретичного книгознавства.

Саме поняття «рідкісна книга» було відомо ще в період рукописної книжності, зокрема, зустрічається в середньовічному трактаті Р. де Бері «Philobiblon» («Любов до книжок») 1345 р., уперше опублікованому в 1473 р. в Кельні. Завдяки запровадженню друкарства в середині XV ст. і різкому, колосальному для тогочасного суспільства збільшенню кількості існуючих книжок розуміння рідкісної книги набуло евристичного характеру і стало інструментом бібліографії. Тоді воно слугувало орієнтиром для пошуків

---

[1] *Шапкина А. Е.* Редкая книга как предмет исторического изучения (Историография. Понятийный и книговедческий анализ): Автореферат дис. ... к. и. н. – М., 1989. – С. 9.

книжок, які рідко зустрічаються, і відповідні визначення книжкової рідкісності з'являються в назвах бібліографічних списків вже з XVI ст.

З XVII ст. беруть початок витоки інкунабулознавства – дисципліни, що вивчає первістки друкарського верстату – інкунабули, або видання XV ст. Вже тоді інкунабули вважалися рідкісними книжками. Наскільки відомо, першим застосував термін «інкунабули» історик Б. фон Маллінкродт з Мюнстера. У своїй праці про виникнення й розвиток друкарства[2] він назвав книги, що побачили світ до 1500 р., «prima typographiae incunabula». Остаточно це визначення утвердилося в середині XVII ст. завдяки французькому бібліографу Філіпу Лаббе[3]. При цьому хисткість самого терміну «інкунабули» («колискові книжки», від incunabula – колиска, пелюшки) не давала чіткої установки на наукове або хоча б колекціонерське відокремлення книжок XV ст.: ще довгий час, приблизно до середини XIX ст., ці друки звичайно об'єднують з виданнями наступного сторіччя, проводячи межу то в його середині, то в кінці першої чверті XVI ст.[4]. Причому досі тривають суперечки щодо точної хронології інкунабул, зокрема: до 1499 року включно чи включати 1500 рік. Є й інші підходи. Зрозуміло, що ці датування в значній мірі умовні, оскільки книжки, випущені 1497 чи 1499 років, нічим особливо не відрізняються від тих, що були видані, скажімо, 1501 року. Проте більшість дослідників цієї проблематики домовились вважати інкунабулами всі друки XV ст. – по 31 грудня 1500 р. включно. Їх поважний вік є беззаперечною ознакою рідкісності, і цей хронологічний підхід усвідомлювався вже досить рано.

Міркування, роздуми щодо рідкісності книжок, зроблені впродовж XVI–XVII ст., найбільше відбилися у вигляді записів, поміток, коментарів на таких книжках, а також у каталогах, при описі подібних видань. Саме там формувалася особлива термінологія для визначення різних ступенів рідкісності.

---

[2] *Mallinckrodt B. de.* De ortu et progressu artis tupographica. – Coloniae, 1639.

[3] *Labbé Ph.* Nova bibliotheca librorum manuscriptorum. – Parisiis, 1653.

[4] *Люблинский В. С.* О значении советских собраний инкунабулов // Люблинский В. С. Книга в истории человеческого общества. – М., 1972. – С. 200.

В епоху Просвітництва активно розвивається бібліофільська література, насамперед учені описи приватних бібліотек різних збирачів. Якщо взяти до уваги зачатковий стан бібліографії на той час, стане зрозумілим наукове значення подібних бібліофільських каталогів, які нерідко є єдиними джерелами відомостей про певні видання, що не збереглися в державних книгосховищах, оскільки останні виникли пізніше. Саме в той час у бібліофілів виник потяг до збирання не просто книжок, а книжок рідкісних.

Умовно комплекс вивчення рідкісних книжок у той час можна поділити на 3 напрями: теоретичний, укладання каталогів певних зібрань і укладання так би мовити рекомендаційної бібліографії для збирачів раритетів. Розглянемо ці напрями детальніше.

1729 року в Берліні вийшла в світ перша «Вчена розвідка про особливо рідкісні книжки» («Diatribe de libris rarioribus») І. Е. Бергера, яку можна назвати однією з перших теоретичних праць у цій галузі. Німецькі укладачі каталогів рідкісних книжок вже на початку XVIII ст. усвідомлювали необхідність узагальнення накопиченої інформації, але, зрозуміло, не змогли цього зробити належним чином, а обмежувались простим переліком рідкісних книжок без групування причин їх рідкісності. В розвитку третього напряму можна зазначити, що поряд з каталогами бібліотек, які складалися з рідкісних книжок, з'являються у XVIII ст. «списки рідкісних книг», за якими наступні бібліофіли починають формувати свої зібрання (Д. Клеман, Дебюри, П. Фурн'є, Ж. Ш. Брюне).

Перші спроби впорядкувати знання про рідкісну книгу, науково їх осмислити були зроблені в середовищі бібліофілів, переважно серед аристократів, які мали можливість купувати книжки, насамперед цінні, дорогі. Це не могло не накласти певний відбиток престижності на уявлення про рідкісну книгу. Власне, тому й були перші бібліографії рідкісних книжок за своєю суттю рекомендаційними, хоча з дуже обмеженим колом адресатів: чим важче було знайти книжку, чим рідше вона зустрічалася, тим була бажанішою й вище цінувалася збирачами.

Характерний приклад – капітальний бібліографічний довідник Гійома Франсуа Дебюра молодшого «Керівництво з бібліографії або

Трактат про пізнання рідкісних і незвичайних книг, що містить тлумачний каталог більшої частини цих цінних книжок...»[5] у 7 томах, який і сьогодні є не лише унікальним джерелом бібліофільських відомостей, але й прикладом ідеального зібрання раритетів тих часів. Восьмий і дев'ятий томи покажчика вийшли 1769 р. у формі каталогу бібліотеки радника парламенту Л. Ж. Генья[6]. Пізніше Не де ла Рошель уклав 10-й том (1782 р.), виклавши в передмові до покажчика анонімних книжок власне трактування бібліографії. Загалом це величезне бібліографічне зведення рідкісних і цінних книг у XVIII ст. було основним довідником і критичним керівництвом для всіх, хто цікавився книжками. Двоюрідний брат Г. Ф. Дебюра – Гійом Дебюр, якого в історії книги і бібліографії називають «старшим», хоча насправді він був молодшим за віком, уклав каталог іншої дуже цінної бібліотеки інкунабул і рідкісних книжок (32305 назв) – герцога Ла Вальєра, 9 томів якого вийшли 1783–1788 рр.[7].

До середини XVIII ст. превалював кількісний підхід у розумінні рідкісності книги: скільки відомо примірників того чи іншого видання. Такі відомості, за дослідженням Г. Є. Шапкіної-Петренко[8], можна знайти в працях німецьких бібліографів першої третини XVIII ст. І. А. Грошуффа[9], І. К. Вендлера[10], І. Г. Шельхорна[11], І. Е. Бергера[12]. У цих працях, які мали загалом практичний характер, існувало вже певне теоретичне ядро, що містило деякі спе-

---

[5] *De Bure G. F.* Bibliographie instructive ou Traité de la connaissance des livres rares et singuliers, contenant un catalogue raisonné de la plus graude partie de ces livres précieux... – Paris, 1763–1768. – 7 t.

[6] Дебюры // Книга: Энциклопедия. – М., 1999. – С. 192.

[7] Catalogue des livres de la biblithèque de feu M. le duc de la Vallière.

[8] *Шапкина-Петренко А. Е.* К истории возникновения и формирования понятия «редкая книга» // Восьмая науч. конф. по проблемам книговедения: Тезисы докладов. – М., 1996. – С. 225.

[9] *Groschuff H. A.* Nova librorum rariorum conlectio... – Halle, 1709–1716.

[10] *Wendler J. Ch.* De variis raritatis librorum impressorum causis. – Jena, 1711.

[11] *Schelhorn J. C.* Dissertatio de libris rarioribus et variis raritatis eorum causis // Amoenitates literariae quibis variae observations. – Frankfurt; Leipzig, 1725. – Vol. 2. – P. 321–436.

[12] *Berger J. E.* Diatribe de libris rarioribus, horumque notis diagnosticis. – Berlin, 1729.

цифічні критерії та ознаки визначення та вивчення рідкісної книги, тобто в названих дослідженнях здійснювався поступовий перехід від емпірії, накопичення фактів, до вироблення теорії. Наступний – науковий, книгознавчий етап вивчення рідкісної книги починається з праці німецького вченого І. Фогта (1732 р.) [13], який спробував поєднати теоретичне визначення рідкісності з її практичними книготорговельними ознаками. Незважаючи на цілком зрозумілу певну історичну обмеженість уявлень, він, як довела Г. Шапкіна, зумів виявити сутнісні ознаки рідкісності: суб'єктивність, історичну конкретність, відносність [14].

У середині того ж сторіччя французький бібліограф Д. Клеман [15] запропонував власне трактування рідкісності, розділивши за кількісним критерієм всі книжки на безумовно і умовно рідкісні. Закладені автором положення стали основою для подальшого бібліофільського розуміння рідкісності і, певною мірою, навіть передвісником зародження книгознавчої науки. Спроби класифікації рідкісної книги на абсолютно і відносно рідкісну були здійснені його співвітчизником А. Ш. Кайо [16]. Але й у бібліофільській бібліографії, і в теоретичних працях раритети досліджувалися суто з практичної точки зору. На перше місце висувалися питання, пов'язані з їх розшуком і придбанням, описом існуючої колекції, визначенням ступеня рідкісності книжки для встановлення її ціни, з'ясуванням причин, за якими книга стала рідкісною. Класифікації рідкісної книги носили також суто практичний характер. Майже не було теоретичних розробок, термінологія застосовувалась найрізно-

---

[13] *Vogt J.* Catalogus historico-chriticus librorum rariorum. – Hamburg, 1732.

[14] *Шапкина А.Е.* Редкая книга как предмет исторического изучения (Историография. Понятийный и книговедческий анализ): Автореферат дис. ... к.и.н. – М., 1989. – С. 11–12.

[15] *Clement D.* Bibliothèque curieuse, historique et critique ... – Gottingen; Hannover; Leipzig, 1750–1760, 9 vol.

[16] *Cailleau A. Ch., Duclos R.* Dictionnaire bibliogrphique... – Paris, 1790. – T. 3. – P. 481–503.

[17] *Шапкина А. Е.* Редкая книга. К истории вопроса (на примере Франции конца XVIII – начала XIX в.) // Шестая Всесоюзная науч. конф. по проблемам книговедения. Секция библиофильства. – М., 1988. – С. 20.

манітніша й неусталена [17]. Лише в концепції рідкісності відомого австрійського бібліографа, книгознавця, інкунабулознавця й бібліотекаря М. Деніса [18] були посилені вже бібліотечно-змістовні аспекти рідкісності книги, взагалі наголошено на багатоаспектності даного явища, що є значно ширшим чисто кількісного підходу. За бібліографією закріплюється значення книгознавчого дослідження рідкісних видань.

У цій праці, що в перекладі звучить як «Вступ до книгознавства», М. Деніс, якого вважають одним з перших теоретиків книгознавства, подав історію книги до XVIII ст. і описав у першому виданні (1777–1778 рр.) 2500, а в другому (1795–1796 рр.) – 3000 назв книжок. Він сформулював власну класифікацію знань і визначив своє розуміння книгознавства. Критерії відбору рідкостей Деніс виклав у § 42 «Про рідкісні видання» свого фундаментального твору «Вступ до книгознавства» [19]. На думку М. Деніса, особливе значення для бібліографа повинно мати знання старовинних і рідкісних книжок. У наступній роботі – «Доповненні до Друкарських анналів М. Меттера» [20] – Деніс подав опис 6311 інкунабул, у т. ч. більше 2 тисяч недатованих видань, приналежність яких до XV ст. встановив сам.

У 1796 р. юрист, історик і бібліограф А. Г. Камю представив у Національному інституті наук і мистецтв доповідь «Зауваження про розподіл та класифікацію книжок у бібліотеці» [21]. Бібліографія, вказував він, може бути двох видів, перший з яких призначений для збирачів рідкісних книжок.

Праці названих авторів заклали основи системного вивчення рідкісності стосовно книжок і, одночасно, обумовили статичність розуміння цього поняття в подальшому. Сенс науки, як відомо, в тому й полягає, що від опису предметів, явищ і процесів людство

---

[18] *Denis M.* Einleitung in die Bьcherkunde. T. 1. – Wien, 1777. – S. 236–246.

[19] Von den seltenen Büchern // Denis M. Einleitung in die Bücherkunde. – Wien, 1795. – S. 252–261.

[20] Annalium typographicorum V. Cl. Michaelis Maittaire Supplementum, p. 1–2, 1789.

[21] Observations sur la distribution et le classement des livres d'une bibliothèque. – Paris, 1796. – p. 643–666.

переходить до розкриття їх суті, до встановлення законів їх розвитку (в межах можливого), до управління цими предметами, явищами й процесами. Роботи названих книгознавців знаходили своїх послідовників і популяризаторів у різних країнах.

Наукові міркування з даного питання містили виділені у XVIII ст. основні частини: історичну, теоретичну й прикладну, що передбачало поділ книжок на абсолютно й відносно рідкісні, залежно від кількісного критерію, а також укладання класифікації видань за критеріями їх рідкісності.

Отже, поняття «рідкісна книга» застосовувалося ще в епоху існування лише рукописних книг і одержало подальший розвиток і дещо інший зміст в епоху утвердження нового, механічного способу розмноження текстів і зображень; інформація про давні, рідкісні, найцікавіші книжки накопичувалась у спеціальних каталогах, де вже на початок XVIII ст. була сформована дещо примітивна система рідкісних книжок з виділенням лише деяких специфічних критеріїв рідкісності.

На початку XIX ст. у загальних, а згодом у спеціальних бібліофільських журналах (паризькому «Bulletin du bibliophile et du bibliothécaire» з 1834 р., брюссельському «Bulletin du bibliophile belge» з 1845 р.) друкуються описи окремих видань, цікавих у певному смислі – за суспільним значенням, власною долею, біографією їх авторів чи друкарів, художньою зовнішністю; публікуються відомості про книжкові аукціони, повідомляються ціни на рідкісні книжки. Постійним співробітником французького «Бюлетеня бібліофіла» був відомий знавець рідкісних і цінних книжок, автор двох керівництв зі збирання рідкісних книжок Ф. Ш. Лоншан.

На цей час нараховувалось близько десяти праць про книжкові рідкості, в яких було закладено принципові основи системного вивчення рідкісної книги. Серед них роботи французького книгознавця Е. Г. Пеньйо (Peignot): «Бібліографічне керівництво або Дослідження про давні й сучасні бібліотеки та про пізнання книг...»[22]; перший покажчик втрачених книжок – «Критичний,

[22] Manuel bibliographique, ou Essai des bibliohéques anciennes et modernes et sur la connaissance des livres..., 1800.

літературознавчий і бібліографічний словник найважливіших книг, присуджених до спалення, заборонених або підданих цензурі»[23]; алфавітний предметний звід покажчиків «Універсальний бібліографічний репертуар»[24]; «Тлумачний словник з бібліології»[25]. Пеньйо зазначав: «Власне, бібліографія, як це багато разів уже повторено, це наука, яка полягає у пізнанні книжок, їх різних видань, ступеня їх рідкісності, визначних особливостей, їх внутрішньої та зовнішньої цінності (тобто з точки зору учених на книжковому ринку)»[26].

Перша половина XIX ст. у плані дослідження нашого предмету, як справедливо зазначає Г. Є. Шапкіна-Петренко [27], була часом подальшого узагальнення й осмислювання існуючого емпіричного й теоретичного досвіду. Існував стандартний набір критеріїв оцінки рідкісності, раритетності. Загалом нараховувалось до 20 пунктів у класифікації рідкісних книг. Як наслідок комерціалізації книжкової справи формується інтерес до вивчення ціни на рідкісну книгу і вперше висувається критерій попиту для її оцінки, що відбивається на трактуванні поняття рідкісної книги в книжковій торгівлі. Це дещо новий ступінь усвідомлення рідкісності, відбиття економічних закономірностей розвитку капіталістичного книжкового ринку, який урешті решт призвів до прагматичної спрямованості більшості подібних праць.

Бібліофільські пошуки в галузі класифікації рідкісних книжок у цей час не принесли нових тлумачень. А от бібліотечні дослідження продемонстрували прагнення до подальшого узагальнення теорії і поглибили вивчення історії цього питання. На перший план висувається розробка ціннісного критерію рідкісної книги.

---

[23] Dictionnaire critique, littéraire et bibliographique des princpaux livres condamnés au feu, supprimés ou censurés, t. 1–2, 1806.

[24] Répertoire bibliographique universel. – Paris, 1812.

[25] Dictionnaire raisonné de bibliologie..., t. 1–2, suppl., 1802 – 1804.

[26] *Peignot G.* Répertoire bibliographique universel. – Paris, 1812. – p. XII.

[27] *Шапкина-Петренко А. Е.* Основные направления изучения редкой книги в XIX веке // Девятая Международная науч. конф. по проблемам книговедения. – М., 2000. – С. 176.

У середині XIX ст. була зроблена нова спроба об'єднати знання, що стосуються книги, де приділена увага й рідкісним книжкам. Йдеться про велику працю І.-А.-Ф. Шмідта «Керівництво з бібліотекознавства, літератури й книгознавства» [28], в IV розділі якої – «Бібліографія взагалі або книгознавство в прямому смислі» – він розглядає: «1) Формат книжок; 2) Так звані інкунабули; 3) Рідкісні книжки; 4) Інші знаменні книжки; 5) Різні роди прикрас книжок; 6) Вибір видань і примірників».

Популяризація досліджень відбувалася також і через запровадження спеціальної освіти, читання відповідних курсів лекцій. У 1797 р. Міністерство внутрішніх справ республіканської Франції випустило спеціальний циркуляр щодо організації в основних містах департаментів республіки курсів для підготовки бібліографів при вищих та центральних школах для всіх бажаючих. У 1799 р. Ф. К. Лер (Laire) приступив до читання курсу бібліографії, що складався з двох частин. У першій – «пізнання книг» – після розповіді про історію письма і книги, бібліотеки й бібліотекарів, бібліотечні порядки й звичаї, обладнання бібліотек тощо, знайшло відбиття загальне поняття про рідкісність книжок, їх ціни та способи їх розпізнавання. Друга частина, основна, містила шість розділів, з яких третій – про відносну рідкісність книжок та її визначення, а четвертий – про рідкісні книги [29]. На жаль, у зв'язку зі смертю автора лекцій, курс не було закінчено, неповні матеріали знайдені й опубліковані лише 1899 р. [30] (розділи про рідкісну книгу там були відсутні). Ф. К. Лер уклав також опис бібліотеки першодруків кардинала Е. Ш. Ломні де Брієна під назвою «Покажчик книг від винаходу друкарства до 1500 р., розташованих у хронологічному порядку, з примітками, що пояснюють історію

---

[28] *Schmidt I.-A.-F.* Handbuch der Bibliothekwissenschaft der Literatur und Bücherkunde. – Weimar, 1840.

[29] *Гречихин А. А.* Библиографоведение: Возникновение и особенности формирования: Учебное пособие. – М., 1988. – С.15.

[30] *Schmidt Ch.* Un cours de bibliographie a la fin du XVIII s. // La bibliographe moderne. – 1899. – A. 3. – P. 113–127.

друкарства й писемності»[31], в якому вперше була розроблена методика інкунабулознавства[32].

В українських землях першим курс книгознавства (бібліології) розробив і читав у Кременецькому ліцеї Павло Йосипович Ярковський, бібліотекар ліцею, а згодом бібліотекар Київського університету Св. Володимира[33]. Ще у його програмі курсу бібліології за 1814 р., у III розділі – «Власне бібліографія» – 10-й пункт називався «Про рідкісні книжки»[34]. В програмі 1820 р.[35], у другій частині – «Засоби збереження й розповсюдження вчених праць» – П. Ярковський робить спробу пов'язати читання курсу з книгарством, і в рубриці «Відомості про склад книгосховища або книжкового магазину» подає нарис про рукописні книги, їх значення, розміщення, класифікацію, а серед друкованих книжок відзначає рідкісні та схвалені вченими книжки. Він наполягав, що потрібно окремо розташовувати рукописні книги, друковані «широкого використання» та цінні й рідкісні видання; крім обов'язкових каталогів (систематичного, алфавітного, предметного) та деяких інших (мовних, етнографічних, топографічних, друкарських) необхідно укладати також спеціальні каталоги інкунабул та рідкісних книжок пізнішого часу. Можемо лише шкодувати, що тексти лекцій П. Ярковського так і не надруковано, й не можна точно сказати, що ж він вкладав у це поняття.

Окремий розділ (12-й) «Про книжки рідкісні й дорогоцінні» виділяє в 60-х рр. XIX ст. в навчальному курсі «Читання з бібліології» Т. Гар[36], професор і бібліотекар Неаполітанського університету.

---

[31] Index librorum ab inventa typographia ad annum 1500... – P. 1–3. – 1791–1792.

[32] *Немировский Е. Л.* Лер // Книга: Энциклопедия. – М., 1999. – С. 368.

[33] *Ковальчук Г. І.* Книгознавча концепція П.Й. Ярковського (до джерел вітчизняної бібліологічної науки) // Наукові праці НБУВ: Вип. 3. – К., 2000. – С. 167–175.

[34] Materyie z nauk w Liceum Wolynskiem w przreciagu roku Szkolnego wylozonych na popisu publiczne uczniom tegoz Liceum. W Miesicu Lipcu, 1814. – W Kremiencu, 1814. – S. 111–113.

[35] Materyie z nauk w Liceum Wolynskiem w przreciagu roku Szkolnego wylozonych na popisu publiczne uczniom tegoz Liceum. – W Kremiencu, 1820.

[36] *Gar T.* Letture di Bibliologia. – Turin, 1868.

Протягом XIX ст. відбувалося поступове становлення наукового знання про рідкісну книгу з його диференціацією за бібліофільським, книготорговельним, бібліотечним і, насамперед, бібліографічним напрямами. В їх основі було інтуїтивне розуміння рідкісної книги як певної цінності та прагнення осмислити її з точки зору конкретної функціональної групи, що призводило до формалізованого підходу стосовно книжної рідкісності з пріоритетом якогось одного з критеріїв [37].

Розробки XVIII–XIX ст. становлять зараз історичний інтерес як початковий етап в історії розуміння цього терміна. Незважаючи на загальну методологічну слабкість трактувань, їх однобічність та еклектичність, слід відзначити наукові розробки, що мали принципове значення для подальшого вивчення рідкісних книжок. Насамперед, це «Загальний бібліографічний словник» німецького бібліографа та бібліотекознавця Ф. А. Еберта (Allgemeines bibliographisches Lexicon, Bd. 1–2, 1821–1830) – анотоване алфавітне зведення 24 тисяч цінних і рідкісних книжок, у передмові до якого викладені теоретичні погляди автора на бібліографію як на допоміжну історичну дисципліну [38]. До речі, в статті «Бібліографія» в «Загальній енциклопедії наук і мистецтв» Ерша і Грубера [39] Ф. Еберт поділяв бібліографію на «чисту» й «прикладну». Завданням першої він вважав «показати взагалі все, що є», а прикладна, на його думку, підходить до книжок з урахуванням потреб книгозбирача, встановлюючи підстави, які надають цінність певному виданню чи примірнику. Таким чином, бібліографія рідкісних книжок – прикладна, рекомендаційна.

Вельми позитивну роль у розвитку книгознавчої думки щодо рідкісних книжок зіграла бібліофільська бібліографія в період свого розквіту – в кінці XVIII – початку XIX ст. Найвищим досягнен-

---

[37] *Шапкина-Петренко А. Е.* Основные направления изучения редкой книги в XIX веке // Девятая Международная науч. конф. по проблемам книговедения. – М., 2000. – С. 177.

[38] Эберт // Книга: Энциклопедия. – М., 2000. – С. 726.

[39] *Ersch J. S., Gruber J. G.* Allgemeine Encyclopädie der Wissenschafften und Künste. Sect. 1, T. 10. – 1823.

ням XIX ст. у цій галузі вважається довідник Ж. Ш. Брюне «Керівництво для бібліотек і для любителів книжок»[40]. Уперше посібник вийшов у 3-х томах 1810 р. у Парижі, надалі він доповнювався й неодноразово перевидавався, останнє видання, наскільки відомо, вийшло в 20-х роках XX ст. Ми посилаємось на найбільш розповсюджене видання в 6-ти томах знаменитої фірми Ф. Дідо (F. Didot) 1860–1865 рр. У 1878 –1880 рр. вийшло ще 2 томи «Додатків» до цього видання, упорядковані вже Деканом і Г. Брюне. Перші 5 томів подають у алфавітному порядку перелік рідкісних і цінних книжок, які вийшли в різних країнах, у різні часи, переважно французькою, латинською, німецькою мовами. Специфіка бібліофільської бібліографії, в розумінні бібліографії рідкісних і цінних книжок, вимагала прискіпливого, хоча й під дуже своєрідним кутом зору, аналізу книг, включених до таких каталогів. Опис книжок дуже детальний, містить відомості з історії того чи іншого видання, ціни. У шостому томі представлено систематичний покажчик книжок, згаданих у попередніх томах, а також додано описи інших, не менш цікавих видань, пропущених у цих томах. У розділі «Історія Російської імперії» є інформація про книжки, видані в Польщі, Литві, Україні. Праця Брюне зберігає донині своє інформаційне, практичне значення як для антикварної торгівлі, так і для укладання й перевірки бібліографічних описів у відділах стародруків великих бібліотек.

Цей напрямок реєстрації рідкісних та цінних видань було продовжено у праці німецького історика літератури, бібліографа, бібліотекаря саксонського короля І. Г. Т. Гресе, що одержала адекватну назву: «Скарбниця [в іншому перекладі – «Тезаурус» – *Г. К.*] рідкісних і цінних книжок»[41]. Це так званий «німецький Брюне», проте повніший, містить більше 100 тис. назв книжок, у т. ч. мова-

---

[40] *Brunet J.-Ch.* Manuel du libraire et de l'amateur de livres. 5-me éd. Paris, 1860–1865. – 6 t.

[41] *Graesse J. G. Th.* Trésor de livres rares et precieux ou Nouveau dictionnaire bibliographique contenant plus de cent mille articles de livres rares, curieux et recherchés, d'ouvrages de luxe... Dresde; Genéve; Londres; t. 1–6, suppl. t. 7. – Paris, 1859–1869.

ми Центральної та Північної Європи [42]. Тезаурус є, по суті, описом ідеальної колекції книжок.

Велике значення в англомовних країнах мала двотомна праця Т. Х. Хорна «Вступ до вивчення бібліографії» – «An Introduction to the study of bibliography» (Лондон, 1814), в якій до бібліографії, серед іншого, відносились: види і форми книжок, їх оцінка, рідкісні книги та їх класифікація. На думку польського дослідника К. Мігоня, розпочата Хорном традиція англійської історичної бібліографії, що була тісно пов'язана з бібліофільським рухом, внесла до науки про книгу точні методи досліджень і значний фактографічний матеріал стосовно давніх книжок [43].

Отже, сформована впродовж XIX ст. історична або історико-філологічна наука про книги, яку іноді називали тоді то бібліографією, то бібліологією, мала одним із предметів дослідження критерії визначення рідкісних або цінних книжок. В основі провідних трактувань рідкісності, зроблених з позицій конкретної функціональної групи – бібліографів, книготорговців, бібліотекарів, бібліофілів – було інтуїтивне розуміння рідкісної книги як певної цінності. Особливе значення для подальшого розвитку знання про рідкісні книжки мали, незважаючи на однорідність та еклектичність, наукові праці Ж. Ш. Брюне [44], Дж. Г. Бетона [45], в яких відбилися пошуки нового критерію рідкісності; Т. Гара [46], Ж. Кузена [47], де зроблено спроби виявити співвідношення між цінністю й рідкісністю; Т. Ф. Дібдіна [48], який поглибив змістовні аспекти рідкісності; А. Греселя [49], Г. Мейснера [50], де переглянуто схеми абсолютно чи відносно рідкісних кни-

---

[42] Грессе // Книговедение: Энциклопедический словарь. – М., 1982. – С. 157.

[43] *Мигонь К.* Наука о книге. – М., 1991. – С. 42–43.

[44] *Brunet J. Ch.* Manuel du libraire et de l'amateur des livres. – Paris, 1860. – T. 1. – P. XXXI–XXXIX.

[45] *Burton J. H.* The Book Hunter. – New Jork, 1883. – P. 218–282.

[46] *Gar T.* Letture de Bibliologia. – Torino, 1868. – P. 209–220.

[47] *Cousin J.* De l'orguanisation et de l'administration des bibliothèques publiques et privées. – Paris, 1882. – P. 106–114.

[48] *Dibdin Th. F.* Reminiscences of Literary life. – London, 1836. – Vol. 1.

[49] *Graessel A.* Manuel de bibliotheconomie. – Paris, 1897. – P. 177–182.

[50] *Meisner H.* Seltene Bücher // Zeitschrift für Bücherfreunde. – Leipzig, 1899–1900. – S. 147–152.

жок. Наприкінці сторіччя, поряд із спеціалізацією основних концепцій, чітко простежується тенденція до їх взаємопроникнення, поєднання переваг, використання елементів системного підходу до рідкісної книги або, як стали називати, бібліографічної рідкості [51].

У XX ст. у книгознавстві час від часу зверталися до вироблення й перегляду поняття особливо значимих видань серед безмежної вже кількості існуючих друків. Головна проблематика наукових робіт з початку XX ст. – знов-таки поділ книжок на абсолютно і відносно рідкісні залежно від кількісного критерію, виділення хронологічного, ціннісного і функціонального (бібліофільського, книготорговельного, бібліотечного) критерію; виявлення співвідношення рідкісності й цінності книги, створення класифікацій книжок за ознаками їх рідкісності.

Як зазначав відомий німецький бібліотекознавець Х. Кунце, слово «рідкісний» дорівнювало переважно поняттю «старий», «старовинний». Але у зв'язку з удосконаленням мистецтва книги, що стало загальноєвропейським явищем на рубежі XIX–XX ст., поняття «цінні видання» розповсюдилось і на нові твори книговидавничої справи. Вік перестав бути вирішальним критерієм цінності книги. Так, в «Lexikon des gesamten Buchwesen» (Т. 3, 1937, С. 634) подано визначення того, що відноситься в бібліотеках до цінних творів: «Фрагменти античних рукописів (папіруси), знамениті рукописи середньовіччя, інші пам'ятки книжкового мистецтва, ксилографічні книги, рідкісні інкунабули або такі інкунабули, що містять цінні ілюстрації (гравюри), альдини, ельзевіри та інші книжки видатних поліграфістів, всі види рідкостей, перші видання, книги з достойними уваги посвятами, екслібрисами, власноручними примітками їх знаменитих власників, нові рукописи авторів, автографи, цінні гравюри і естампи, книги для бібліофілів з друком на одному боці, видатні твори мистецтва ілюстрації та оправи» [52]. З часом спостерігається подальше розши-

---

[51] *Cousin J.* De l'orguanisation et de l'administration des bibliothèques publiques et privèes. – Paris, 1882. – P. 106–114; *Meisner H.* Seltene Bücher // Zeitschrift für Bücherfreunde. – Leipzig, 1899–1900. – Jg. 3, Bd. 1. – S. 147–152.

[52] *Кунце Х.* Избранное. – М., 1983. – С. 287.

рення інтересу до теорії питання, виділення загального теоретичного ядра в різних концепціях рідкісності і поєднання кращих наукових досягнень [53].

Постійно відбувався пошук терміна для «особливо цінних і рідкісних» книжок. Ці напрацювання, переважно з бібліофільським та книготорговельним аспектами, відбиваються в книгознавчих енциклопедіях та словниках. Недоліком більшості публікацій є збереження пріоритету кількісного підходу для тлумачення рідкісності книжки, з елементами комерційних трактувань ступенів рідкісності. Слід підкреслити, що для німецької та польської книгознавчих шкіл характерним був бібліотечний аспект, в якому на перше місце висувався критерій суспільної цінності книги (праці Х. Кунце, М. Дембровської тощо).

Головними результатами вивчення західними дослідниками теорії рідкісної та цінної книги в XX ст. є поглиблення методологічних розробок, усвідомлення ціннісної природи рідкісних книжок, вироблення комплексу їх критеріїв, спроби побудови єдиної системи поглядів на книжкові раритети (пам'ятки історії та культури). Основні, прийняті спеціалістами різних кран терміни, звучать Seltenes Buch, Rare book, Livre rare та ін.

Наприкінці XX ст. в міжнародних документах ці пам'ятки одержали узагальнююче визначення: документальний спадок, що має культурне та історичне значення. В «Керівництві» до виконання міжнародної програми ЮНЕСКО «Пам'ять світу», зокрема зафіксовано такі критерії визначення пам'яток документального спадку: 1) політичні та релігійні книги, які допомогли сформувати світову історію; 2) час, хоча концепція давності є теж відносною, оскільки деякі країни вважають давнім для своєї історії документи 100-річної давності, а для інших країн цей період вважається сучасним з огляду на значну історію даної країни; 3) документальний спадок має всесвітнє значення, якщо він містить важливу інформацію про місцевість чи регіон, які зробили вирішальний

---

[53] *Carter J.* ABC for book collectors. – London, 1952. – P. 147–148; *Carter J.* Taste and technique in book-collecting. – Cambridge, 1949. – P. 137–171; *Cave R.* Rare book Librarianship. – London, 1982. – P. 20–21.

внесок у світову історію та культуру; 4) якщо документальний спадок пов'язаний з життям чи діяльністю особи чи народу, що зробив видатний внесок у світову історію; 5) пам'ятки документують важливе питання чи тему світової історії та культури; 6) документальний спадок має естетичні чи стилістичні характеристики, котрі високо оцінюються за межами окремого регіону чи нації. Це можуть бути також приклади носія чи технології, які або зникли, або зникають; 7) якщо соціальна, культурна чи духовна цінність документального спадку виходить за межі національної культури, наприклад, політичний чи релігійний документ; 8) цілісність і рідкісність – два, як вважається для цієї програми, другорядні критерії, котрі теж треба враховувати, оскільки значення документального спадку може зрости, якщо воно достатньо повне, унікальне чи надзвичайно рідкісне.

Консорціум європейських наукових бібліотек в кінці 90-х рр. XX ст. визначив предметом свого піклування «книги ручного друку» (Hand Press Book: HPB) – від початку європейського друкарства до 1830 р., коли змінилася технологія друкування, тобто ручний верстат замінила машина. Іншими словами, рідкісними й цінними виданнями визнано стародруки в нашому традиційному розумінні; за критерії взято час і спосіб створення книжок.

Нові засоби масової комунікації, насамперед Інтернет, надають незнані раніше можливості оперативно знайомитися з новими розробками в галузі роботи зі стародруками та рідкісними виданнями. Електронні публікації на такі теми можна знайти на різних сайтах, що й було деякою мірою використано в даному дослідженні. Переважна більшість таких матеріалів присвячена темі зберігання рідкісних книжок, а також інформації про існуючі проекти роботи з ними, бібліографування стародруків тощо.

Так, на сайті www.rmbs.nd.edu/yob.html Відділення рідкісних книг та рукописів Асоціації вузівських та наукових бібліотек (Rare Books and Manuscripts Section, Association of College and Research Libraries) нашу увагу в свій час привернув матеріал, підготовлений спеціалістом з мистецтва книги, рідкісних і спеціальних колекцій Бібліотеки Конгресу Петером Ван Вінгеном «Ваші старі

книги» (Peter Van Wingen. Your Old Books), де, зокрема, обмірковуються такі питання: «Чи свідчить мала кількість про рідкісність?» Висновок публікації: книга, відома лише у кількох примірниках, може мати цінність лише в тому разі, якщо вона важлива і користується попитом.

Одним з критеріїв віднесення книги до категорії рідкісних автор вважає поняття «перше видання», з огляду на те, що колекціонери літературних творів особливо цікавляться саме першими виданнями, і в Америці існує жвавий і добре документований ринок таких книжок. При цьому стан збереженості примірника відіграє тут вирішальну роль у встановленні цінності й грошової вартості таких книжок. Певне уявлення про кількість збережених примірників того чи іншого видання в основних бібліотеках Північної Америки можуть дати бази даних OCLC, RLIN, але визначити кількість примірників у приватних зібраннях практично неможливо.

Етапи розвитку і формування поняття «рідкісна книга» в Західній Європі та США відповідні аналогічним процесам, з деяким хронологічним відставанням, і в Росії, і в українських землях, хоча й мають власні національні особливості. Західна наукова думка, безумовно, справила вплив на формування поняття «рідкісна книга» тут, хоча вивчення цього поняття було закономірним у розвитку власної культури.

Як і на Заході, в Росії у XVIII ст. починають укладати й друкувати описи приватних бібліотек, зокрема пастора Плашника, Я. Леванідова, Д. Бутурліна, А. Головкіна, О. Разумовського, М. Голіцина, А. Власова та ін. У бібліотеках цих та інших аристократів обов'язково були інкунабули, книги XVI ст., видання прославлених видавців Альдів, Ельзевірів, тобто переважно іноземна література. Надалі поступово з'являються бібліофільські каталоги, що містять описи і вітчизняних книжок, серед них зразкові для свого часу каталоги бібліотеки графа Ф. А. Толстого: «Обстоятельное описание славяно-российских рукописей, хранящихся в Москве в библиотеке тайного советника <...> графа Ф. А. Толстова. Издали К. Калайдович и П. Строев» (М., 1825) і «Обстоятельное опи-

сание старопечатных книг славянских и российских, хранящихся в библиотеке тайного советника <...> графа Ф. А. Толстова. Издал П. Строев» (М., 1829). Надалі спостерігається поступове відсунення хронологічних меж інтересів бібліофілів, наприклад, каталог бібліотеки С. Д. Полторацького, виданий в Москві в 1862 р., з якого можна починати відлік того напряму, що превалював надалі в Росії і суть якого полягала в описі саме рідкісних видань із зібрання бібліофіла. Власне, тоді й виникає поняття «рідкісна друкована книга XVIII – початку XIX сторіччя»[54]. З'являється особлива категорія російських бібліофілів – збирачів порівняно «недавніх» книжкових рідкостей, серед яких Г. Геннаді, М. Лонгінов, М. Губерті, Я. Березін-Ширяєв. Починається новий етап – період опису й вивчення «рідкостей».

Я. Ф. Березін-Ширяєв з 1868 р. почав видавати під довгими і дещо незграбними назвами (варто підкреслити терміни, які він часто вживав: «замечательных и редких книг», «особенно замечательных и редких...») описи рідкісних книжок власної бібліотеки[55], які тоді ж були піддані справедливій критиці з боку вчених і бібліофілів, оскільки в цих працях не було нумерації сторінок, нумерації описів, алфавітного чи якогось іншого допоміжного покажчика, але було достатньо помилок, особливо в описах іноземних книжок. Крім того, саме зібрання Березіна-Ширяєва являло собою велике, проте абсолютно безсистемне «Книжное сборище», як писав С. Соболевський[56], різних рідкостей.

Монументальна праця М. В. Губерті «Материалы для русской библиографии. Хронологическое обозрение редких и замечательных русских книг XVIII столетия, напечатанных в России гражданским шрифтом 1725–1800» (вып. I: М., 1878. – 732 с.; вып. II:

---

[54] Из истории русской библиофильской литературы // Берков П. Н. Русские книголюбы. – М., 1967. – С. 136–310.

[55] Материалы для библиографии, или Обозрение русских и иностранных книг, находящихся в библиотеке любителя исторических наук и словесности N.N....: В 8 кн. – СПб., 1868–1870.

[56] *Березин-Ширяев Я. Ф.* Сергій Александрович Соболевський (Из воспоминаний библиофила) // Библиограф. – 1892. – № 1. – С. 9.

М., 1881. – 660 с.; вып. III: М., 1891. – 888 с.) була в основному укладена за примірниками його власної бібліотеки, тому там є деяка непослідовність у відборі видань. Особливістю праці є те, що поряд із фіксацією бібліографічної характеристики джерел, Губерті подає (іноді досить детально) їх зміст, біографічні та історичні довідки, літературу про даного автора чи твір. У зв'язку з цим покажчик Губерті завжди цінувався дослідниками.

Парадоксальною була діяльність М. М. Лонгінова: як начальник Головного управління з питань цензури він проводив жорстку цензурну політику, і, одночасно, був відомий як автор близько 300 праць, переважно присвячених книжковим рідкостям [57]. Свою позицію до цього питання М. Лонгінов виклав у статті «Библиографическая редкость. Мешенина. Журнал 1773 года», присвяченій маловідомому журналу «Мешенина»: «Бібліограф незцілимий. Він знайшов пусту книжку, але вона надзвичайно рідкісна – і він щасливий, і знов починає шукати іншу, невідому, можливо ще більш пусту».

Першим теоретичним вирішенням питання про рідкісність книжок вважається стаття відомого бібліографа Г .М. Геннаді «Коечто о редких книгах» в № 129 і 130 «Санкт-Петербургских Ведомостей» за 1852 рік. Слід відзначити, що й у більш ранніх працях, зокрема, в «Предуведомлении», яким відкривався I том «Опыта российской библиографии» одного з основоположників російської бібліографії В. С. Сопікова, знаходили відбиття певні міркування щодо розуміння природи рідкісних книжок та їх бібліографічне розкриття. Так, серед методів бібліографії як способів досягнення поставленої мети бібліограф називав «докладні відомості про корисні, рідкісні та цікаві книжки, не за одними лише їх заголовками та форматом, але й за їх змістом <...>», «мистецтво робити описи рідкісних та цікавих творів, вірно зазначати назви, рік і місце видання, ім'я автора твору й друкаря, що іноді містяться в заголовку, а іноді в посвяті, передмові, дозволі й нерідко в післямові та висновках» [58].

---

[57] *Равич Л. М.* Лонгинов // Книга: Энциклопедия. – М., 1999. – С. 384.

[58] *Сопиков В. С.* Опыт Российской библиографии... – СПб., 1813. – Ч. 1. – С. IX–XX.

В описах певних книжок у названій праці В. Сопікова зустрічаються помітки на зразок «редка», «весьма редка», «редчайшая» та ін. Безумовно, бібліограф любив книжкові рідкості, проте не мав чітких критеріїв їх визначення; його помітки ґрунтувалися на власному досвіді роботи з книжками. Він розглядає рідкісність не як абсолютно категорію, а вводить ступінь рідкісності в це поняття.

Таким чином, існували окремі емпіричні спостереження й практичні рекомендації, причому з плутаниною щодо рідкісності видання й цінності літературного тексту. Дещо пізніше в Росії було видано друком переклад праці Л. Вахлера[59], в якому підкреслено риси змістовного трактування рідкісної книги. Але це був тільки переклад дослідження західного автора, і знов-таки, з акцентом на цінність змісту твору. Отже, можемо погодитись, що найпершою спеціальною теоретичною працею, першим обґрунтуванням «учения про книжкові рідкості» в Росії була названа стаття Г. Геннаді.

Газетна публікація, безперечно, не мала такого значення, як її друга редакція, що становила вступ до книги Г. Геннаді «Русские книжные редкости. Библиографический список русских редких книг» (СПб., 1872). Бібліограф обґрунтував тут поняття про безумовну і відносну рідкісність книжок. Він не торкався церковнослов'янських видань, а також книжок гражданського друку, виданих за часи царювання Петра I, хоча визнавав, що всі вони рідкісні, але вже описані в бібліографічних працях. Список запропонованих ним рідкісних російських книжок (246 позицій) Геннаді вважав можливим доповнити надалі вказівками про дійсно та свідомо рідкісні книжки.

Роздуми Г. Геннаді, якого вважають провідною фігурою серед російських бібліофілів XIX ст., є показовими для свого часу, його «Русские книжные редкости» називають навіть «Кораном бібліофілів кінця XIX – початку XX ст.»[60], тому варто зупинитися на них уважніше. Він писав: «Власне рідкісною книжкою можна назвати будь-яку книжку, яку важко здобути; але це визначення

---

[59] *Вахлер Л.* Руководство к истории литературы. – СПб., 1836. – Ч. I. – С. 23 – 34.

[60] *Берков П. Н.* Русские библиофилы. – М., 1967. – С. 183.

очевидно надто широке. Потрібно ближче окреслити значення рідкісності книжок і вдатися до деяких подробиць. Інакше довелося б вважати рідкісними велику кількість книг, особливо російських, оскільки внаслідок недостатнього розвитку нашої книжкової торгівлі важко іноді знайти книжку дуже не рідкісну, яка можливо лежить де-небудь у значній кількості примірників. Трапляється, що не знайдеш у Москві та Петербурзі книжок, надрукованих у провінції, котрі на місці не мають збуту»[61]. Слід підкреслити, що Г. Геннаді був добре ознайомлений з тогочасною західною літературою в цій галузі, називає таких бібліографів – укладачів відповідних каталогів, як «наприклад, у французів Клеман, Пеньйо, Барбьє, Брюне; у англійців Дейбдін, у німців Еберт, Грессе та ін.» (там само, С. 5). Він був явно під впливом західноєвропейської традиції бібліофільського розуміння рідкісності з абсолютизацією кількісного критерію і загальною методологічною слабкістю.

Бібліограф стверджував, що прийнятий поділ книжок на рідкісні, дуже рідкісні і надзвичайно рідкісні є абсолютно необумовленим і довільним, тому пропонував поділяти рідкісні книжки на безумовно й умовно рідкісні. До перших він відносив насамперед надруковані в малій кількості відбитків книжки, зокрема інкунабули, особливо до 1470 р., а також первістки різних друкарень, наприклад англійського першодрукаря Кекстона, перші московські друки, видання мандрівних («кочевых») друкарень, перші книжки гражданського друку, т. зв. Петровські видання, а також книжки, що вийшли за царювання Катерини І, Анни Іоанівни та Іоанна Антоновича, або книжки, випущені за наказом Петра І російською мовою в Амстердамі; нові книжки, надруковані в малій кількості примірників, видання Товариства бібліофілів – за кількістю членів товариства – в певній, нумерованій кількості примірників; нарешті, видання в одному примірнику, для урядових осіб. Серед прикладів, а отже зразків безумовно рідкісних книг, які наводить Г. Геннаді, нашу увагу при-

---

[61] О редких книгах в особенности русских // Русскія книжныя редкости: Библіографическій списокъ русскихъ редкихъ книгъ / Составилъ Григорій Геннади. – СПб., 1872. – С. 1.

вернули друки, що мають відношення до України: перша книжка, видана в «Новороссийском крае» – «Канон вопіющія во гріхах души» (Кременчук, 1791 р., 12°); малотиражна брошура «Для немногих. Пять месяцев на Волыни. Острожская летопись» (СПб., 1867, 8°).

В один ряд з цими книжками Г. Геннаді ставить видання, що зробилися рідкісними внаслідок великого попиту на них: каталоги, списки, вірші, оголошення, афіші, газети, брошури, серед них – казки, пісенники, календарі. Тут же він називає рідкісними книжки, котрі існують у обмеженій кількості тому, що основна частина видання була знищена, спалена тощо. До числа зниклих книжок він відносить також книги, знищені з цензурних чи адміністративних розпоряджень, вилучені з книжкових крамниць чи винищені. Дослідник називає дуже рідкісними також деякі примірники видань, які відрізняються від решти тиражу особливостями, що в очах бібліофілів підвищує цінність книжки: примірники, надруковані з особливою пишністю, на пергамені, шовку, кольоровому папері, особливим шрифтом, з гравюрами перших відбитків, з особливими додатками. Сюди ж він відносить повні й добре збережені примірники, що відрізняються чимось від решти тиражу, вийшли під іншою назвою тощо.

Стосовно другого класу Г. Геннаді зазначав, що рідкісність часто буває відносною, і залежить від різних причин, абсолютно випадкових і тимчасових. Відносно рідкісними він називав багатотомні твори, майже всі книжки, надруковані у віддалених місцях, а також видання наукових товариств та академій, особливо, якщо вони виходили в обмеженій кількості; каталоги приватних бібліотек, описи приватних музеїв, галерей, будинків; «раскольничьи» (старообрядницькі) видання, що випускалися в Клинцях, у Почаєві та інших місцях. Варто наголосити на розумінні бібліографом рідкісності книги як категорії плинної, нестабільної, що змінюється з часом, як до певної міри моди збирати ті чи інші книжки. Він виявив також аспект розуміння рідкісних книг як дорогих, розкішних, красивих – «замечательных в разных отношениях» (С. 25). Г. М. Геннаді першим вказав на різницю і взаємо-

зв'язок понять «рідкісна» і «цінна» книга, визнаючи цінність ширшим поняттям і вважаючи, що рідкісність може бути її ознакою, а не навпаки (С. 15).

Деякі бібліографи та бібліофіли, як зазначав іще В. Я. Адарюков[62], не зовсім погоджувалися з Г. Геннаді. Зокрема, Д. В. Ульянінський і той же В. Я. Адарюков пізніше підкреслювали, що Г. Геннаді змішує поняття розпроданих видань з книжковими рідкостями, хоча визнавали визначальні його міркування, котрі залишалися незмінною схемою для всіх наступних бібліографів. За пізнішою оцінкою М. Флеєра[63], всі спроби російських бібліофілів та бібліографів, починаючи з Г. М. Геннаді і закінчуючи М. О. Обольяніновим, дати точне визначення поняття рідкісності, закінчувалися поразкою. Справа звичайно обмежувалась класифікацією книжок на розряди: книжки рідкісні, дуже рідкісні, надзвичайно рідкісні, найрідкісніші і т.п. Ще тоді було визначено, що поняття рідкісності є досить відносним.

Праця Г. Геннаді, проте, викликала появу цілої течії бібліофілів «геннадієвського толку», які шукали рідкісні у фізичному розумінні книжки, а також публікацію описів відповідних колекцій, зокрема: «Русские книжные редкости. Библиографическое описание» І. М. Остроглазова (М., 1892, відбиток з журналу «Русский архив»), «Русские книжные редкости. Библиографический список редких русских книг» О. Є. Бурцева (СПб., 1895) та ін. Крім того, з'являються подібні описи з оцінкою рідкісних книжок: «Русские книжные редкости. Опыт библиографического описания редких книг с указанием их ценности» М. І. Березіна (М., 1902–1903); «Редкие русские книги и летучие издания XVIII века. С библиографическими примечаниями, указанием степени редкости и ценами антикваров на них, с приложенем списка календарям XVIII века и списка книгам XVIII века, слывущим за редкие у некоторых антикваров, но имеющимся до сих пор в продаже» Ю. Ю. Битовта (М., 1905).

---

[62] *Адарюков В. Я.* Редкие русские книжные знаки. – М., 1923. – С. 9.

[63] *Флеер М. Г.* Редкие книги. Мысли и факты из области книжного собирательства // Малеин А. И., Флеер М. Г. О редкой книге. – М.; П., 1923. – С. 36.

Зокрема, М. Березін, який друкувався під криптонімом Н.Б. [64], рідкісними вважав насамперед книжки, що друкувалися в обмеженій кількості примірників і не потрапляли у продаж; знищені з будь-якого приводу; відбитки з журналів, як правило, випущені невеличким накладом, до 100 примірників, але оформлені як самостійні видання, з обкладинкою та власною нумерацією сторінок; друки віддаленої провінції; родовідні або генеалогічні дослідження, призначені лише для рідних чи знайомих, надруковані в дуже малій кількості примірників; народні й так звані «летючі» видання, що зберігаються найгірше. Таким чином, поняття «рідкісна книга» охоплювало всі малотиражні видання або книги, що збереглися в малій кількості примірників, незалежно від їх якості.

Серед спеціалістів ясно усвідомлювалась актуальність роботи з рідкісними книжками, адже з часом зникали не лише поодинокі унікати, але й цілі бібліотеки. Відомий дослідник стародруків І. П. Каратаєв писав: «Якщо ми тепер не постараємося докласти нашої праці до дослідження <...> й опису рідкісних і маловідомих книг, поки вони внаслідок різних випадків – що вже часто бувало – взагалі ще не знищені, то легко може прийти час, коли вже старання й навіть витрати будуть зайвими і неможливо буде одержати ніяких більше відомостей про зниклу безслідно книжку» [65].

Підкреслимо, що Г. М. Геннаді, М. І. Березін, Д. В. Ульянінський та інші діячі книги цього часу, визнаючи основною ознакою рідкісності кількісну характеристику – кількість існуючих чи збережених примірників – вважали необхідним збирати й особливо дбайливо зберігати всі книжки, що існують в абсолютно малій кількості примірників, а для цього встановити межу рідкісності, наприклад 100 примірників (М. Березін), 60 (Д. Ульянінський), 10 (С. Мінцлов). Отже, єдності у визначенні кількісної межі рідкісності не було, і це зрозуміло: навряд чи можливо обґрунтувати це науково.

---

[64] *Н. Б.* Русские книжные редкости: Опыт библиографического описания редких книг с указанием их ценности. – М., 1902. – Ч. 1. – 180 с.; М., 1903. – Ч. 2. – 100 с.

[65] *Каратаев И. П.* Библиографические заметки о старославянских печатных изданиях 1491–1730. – СПб., 1872. – С. 54.

Д. В. Ульянінський, якого по праву вважали найзначнішою постаттю передреволюційного бібліофільства, поділяв книжкові раритети за ознакою «істинної рідкісності» на 5 розділів, серед яких «інкунабули XV і XVI віків безумовно, а первістки гражданського друку Петровського часу з великими обмеженнями»[66]. Таким чином він підкреслював необхідність врахування значимості твору, хоча головним критерієм все-таки вважав кількісний. Квінтесенція теоретичних напрацювань Д. Ульянінського представлена в такій тезі: «... в книжній рідкості потрібно розрізняти: категорію, клас чи ступінь та цінність. Для віднесення тієї чи іншої рідкісної книги до певної категорії є достатньо точні ознаки, які обумовлюють причину рідкісності, але для класу та цінності немає ніяких загальних положень, причому немає і взаємного співвідношення чи пропорційності між цими фактами, отже будь-яка рідкісність цілком, так би мовити, індивідуальна за її класом і цінністю»[67]. Однією з ознак рідкісності книжки, цінної для бібліофілів, Д. Ульянінський вважав стан примірника – бездоганної збереженості і неодмінно необрізаний, «мохнатий». Племінник Дмитра Васильовича – М. Ю. Ульянінський пізніше зазначав: «Його міркування щодо книжної чи бібліографічної рідкості залишається до цього часу єдиною серйозною, я б сказав науковою, спробою термінологічного визначення цього поняття»[68].

Бібліофіл і бібліограф С. Р. Мінцлов, онук організатора т. зв. «Кабінету Фауста» – зала середньовічної книги в Імператорській публічній бібліотеці, вважав рідкісними головним чином розпродані в свій час книжки; надруковані в малій кількості примірників; ті, що абсолютно не потрапили до продажу за бажанням автора; знищені до виходу в світ або зразу ж після виходу. Кількісним критерієм найрідкісніших книжок він вважав 10 існуючих примірників[69]. Рідкісні книжки С. Мінцлов поділяє на 3 розряди і відпо-

---

[66] *Ульянинский Д. В.* Среди книг и их друзей. – М., 1903. – С. 28.

[67] *Ульянинский Д. В.* Среди книг и их друзей. – М., 1903. – С. 35.

[68] *Ульянинский Н. Ю.* Д. В.Ульянинский (Опыт характеристики по личным воспоминаниям, рукописным и печатным источникам) // Дмитрий Васильевич Ульянинский: Сб. статей. – М., 1927. – С. 39.

[69] *Минцлов С. Р.* Предисловие // Редчайшие книги, напечатанные в России на русском языке / На правах рукописи. Напечатано сто экземпляров не для продажи. – СПб., 1904. – 50 с.

відно помічає зірочками: 3 зірочки – книжки, знищені до випуску з друкарень; 2 зірочки – книжки без передруків певних сторінок, що робилося в деяких виданнях до їх виходу з друкарні; 1 зірочка – книжки, вилучені з книжкових магазинів і знищені. Він підкреслював, що книжки, надруковані до 1865 р., проходили попередню цензуру і порівняно довго перебували в продажу, тому можуть бути лише відносно рідкісними, а особливо цікавими за вище наведеними параметрами можуть бути книжки тільки з 1866 р. Для книжок, що уціліли «в меншій проти так би мовити узаконеної природою кількості примірників», він застосовує терміни «редчайшая» та «большая редкость».

Інформацію про рідкісні книжки в Росії подавали журнали М. В. Соловйова «Антиквар» (1902–1903) і «Русский библиофил» (1911–1916). На цю ж тему публікував статті М. В. Лемке на сторінках журналів «Вестник права» (1905, кн. 3), «Книга и революция» (1920, № 5) та ін. Досить типовим явищем були друковані каталоги рідкісних книжок магазинів: М. В. Соловйова (за його життя було надруковано 139 випусків, після смерті – ще 6; серед них № 105 (1910 р.) – «редкие книги»), Ф. Г. Шилова (до 1917 р. випустив 31 каталог), П. П. Шибанова та ін.

Ще 1881 р., сімнадцятирічним юнаком П. П. Шибанов уклав бібліографічний покажчик «Список редких русских книг со ссылками на библиографические источники», справді наукову працю, складену за друкованими джерелами. З 1885 по 1916 р. він видав друком укладені ним 168 випусків каталогу «Антикварная книжная торговля П. Шибанова», що є цінним джерелом з історії російської книги XVIII–XIX ст.[70] Це був найкрупніший в Росії букініст, чудовий знавець антикварної, цінної та рідкісної книги. Значний інтерес становить його бібліографія «Desiderata русского библиофила (Редчайшие книги и их современная расценка)», надрукована в 200 примірниках як попереднє, т. зв. коректурне видання для обговорення на спеціальному засіданні московського «Русского общества друзей книги» 15 квітня 1927 р., активним членом якого

---

[70] *Дорошевич А. В.* Шибановы // Книга: Энциклопедия. – М., 1999. – С. 718.

він був. Відомо, що «Desiderata» була надрукована також у вигляді каталогу «Международной книги» під назвою «Ищем купить», й була предметом дискусій професіоналів не тільки в Москві, але й у Ленінграді [71]. Вона викликала значні критичні зауваження сучасників. Зокрема, відомий дослідник М. П. Ліхачов наголошував на необхідності розділяти цінні й рідкісні книжки: «Описание вши», «Реприманд воронин» – раритетні курйози різного рангу – одне, а «Древняя Российская Вифлиофика», двадцять томів якої не вважаються рідкістю, але становлять основу нашої археографії – інше» [72]. Ліхачов побачив у списку Шибанова спробу створення керівництва для бібліофілів і всіх, хто займається старою книгою, й пропонував надалі поділяти книжки по окремих рубриках:

1) Книги цінні (хоча й не зараховані до рідкостей).
2) Книги рідкісні.
3) Книги дуже рідкісні.
4) Книги надзвичайної рідкісності, відомі в одному чи кількох примірниках.

Невирішеними, за справедливим зауваженням М. П. Ліхачова, залишалися визначення «сортів» книжок і брошур за змістом, а також питання, чи включати до таких списків аркушеві видання, журнали, ноти. Ноти, вважав дослідник, потребують виділення в окремі списки, питання щодо бібліографування нот вже тоді здавалося цілком назрілим.

Головні ж позитивні якості праці П. Шибанова полягають у тому, що вона містить перелік майже 400 дійсно дуже рідкісних видань, у т.ч. таких, які не зареєстровані в каталогах великих книгосховищ, а також у запропонуванні, враховуючи значний досвід антиквара, цін на книжки, що є цікавим не лише для історії, але й у порівнянні може підказати відносну вартість (цінність) того чи іншого видання. Таким чином, «Desiderata» Шибанова й сьогодні має наукове та практичне значення. Хронологічно вона була ос-

---

[71] *Шибанов П. П.* Дезидерата русского библиофила / Публикация, подготовка текста, предисловие и примечания А. П. Староверова // Книга. Исследования и материалы. – 1989. – Сб. 59. – С. 168.

[72] Письмо Н. П. Лихачева П. П. Шибанову // Там само, С. 181.

таннім за часом списком рідкісних російських книжок, після аналогічних покажчиків книжкових рідкостей Г. Геннаді, І. Остроглазова, М. Березіна, С. Мінцлова, П. Картавова[73] та ін.

Таким чином, на початку XX ст. основним терміном для категорії книжок, що розглядаються, був термін «рідкісна книга», хоча деякі дослідники (М. П. Ліхачов, Д. В. Ульнінський, М. Ю. Ульянінський) до кількісного критерію рідкісності додавали вже критерій цінnісний.

Одночасно починає народжуватися новий, естетський напрямок розуміння рідкісності книги, що був пов'язаний з виникненням в літературі декадентства, в мистецтві – модернізму. З'являється поняття «розкішне видання», що означало книгу великого формату, надруковану найчастіше на крейдованому або ручного способу виготовлення папері, із застосуванням різних, не завжди гармонуючих шрифтів, перевантажену ілюстраціями та іншими прикрасами і, відповідно, дуже дорогу[74]. Ясна річ, такі видання не були багатотиражними. Проте не вони викликали інтерес бібліофілів, а вишукані невеличкі альманахи, ілюстровані видання XVIII – першої пол. XIX ст.; описи коронацій, свят, феєрверків, садиб, палаців, одягу та зброї, портретів. На перший план виходила не лише рідкісність у фізичному розумінні, а краса й естетична привабливість книжок, теж далеко не масових. Апологетом цього напряму розуміння рідкісних книжок можна вважати В. А. Верещагіна з його працею «Русские иллюстрированные издания XVIII и XIX столетий (1720–1870). Библиографический опыт« (СПб., 1898). Пізніше були підготовлені й вийшли під маркою «Кружка любителей русских изящных изданий« 4 випуски «Материалов для библиографии русских иллюстрированных изданий». Певну цінність для виявлення рідкісних ілюстрованих видань мають також покажчики М. О. Обольянінова «Каталог русских иллюстрированных изданий. 1725–1860 гг.» (в двох томах, 1914–1915 рр.), В. Я. Адарюкова «Добавления и исправ-

---

[73] *Картавов П. А.* Библиографические известия о редких книгах: Изд. второе, исправл. и дополн. – СПб., 1898. – 48 с.

[74] *Берков П. Н.* Русские библиофилы. – М., 1967. – С. 136 – 310.

ления к «Подробному словарю русских гравированных портретов» Д. А. Ровинского» (1911) та ін.

Цікаву сентенцію щодо співвідношення кількості та якості висловлював представник естетського напряму в бібліофільстві початку XX ст. П. П. Вейнер, який стверджував: машинне виробництво погано уживається з художністю – що виграється в кількості, втрачається в якості, це доля всього, що демократизується. Він рішуче виступав проти блискучого крейдованого паперу і вважав цінними в художньому плані лише книжки, надруковані на папері вищих сортів – японському, китайському, папері з водяними знаками, обов'язково непрозорому, котрий добре всмоктує фарбу, трохи жовтуватого кольору, що є приємнішим для очей [75]. Ці підходи згодом, у 20-х рр. XX ст., одержали розквіт у концепції напряму «мистецтва книги» (праці О. Сидорова, Е. Голлербаха, М. Щелкунова), про що детальніше йдеться в третьому параграфі даного розділу нашої роботи.

Крім цих двох напрямів тлумачення рідкісності книги, на що вказував на початку XX ст. бібліофіл А. В. Петров в статті «Пристрастие к книгам» [76], на противагу так званому «Геннадієвському толку» існує «толк Єфремовський», послідовники якого на перше місце висувають інтерес до книги з точки зору її змісту, необхідності для наукових чи літературних студій. Один з представників цього напряму, бібліофіл і бібліограф С. О. Соболевський підкреслював: «Бібліофіл цінує книжки не тому, що їх в певний момент немає на ринку – в продажу, не тому, що вони зустрічаються рідко в даній місцевості – а за сукупними достоїнствами їх змісту, краси видання, збереженості примірника й вишуканості оправи, причому головна умова, щоби обов'язково стосувалися тих гілок науки чи літератури, для вивчення яких бібліотека ця зібрана та – наскільки можливо, щоб ця книжка поповнила цю гілку» [77]. Таким

---

[75] *Вейнер П. П.* Художественный облик книги // Искусство. – 1912. – № 3–4. – С. 121–128.

[76] «Антиквар». – 1902. – № 1. – С. 18.

[77] *Соболевский С. А.* Новые явления в русской библиографии // Русский архив. – М., 1869.

чином, представники протилежного школі Г. Геннаді напряму вносили до розуміння поняття рідкісної книги ознаку якості – значення змісту, оформлення, інших ціннісних якостей книги. За справедливою оцінкою сучасної дослідниці О. Ю. Жаворонкової, наведена вище теза подає чітке уявлення про позицію книгозбирачів і дослідників цього напряму: враховувати не лише цінність книжки, але й відповідність її профілю комплектування бібліотеки.

П. Єфремов, відомий історик літератури, бібліофіл та бібліограф, як і багато бібліофілів другої половини XIX ст., вирізав з журналів чи збірників статті і робив з них тематичні збірники, для яких замовляв у друкарнях спеціальні палітурки – друковані обкладинки неіснуючих видань, своєрідні містифікації. Безумовно, це є дуже рідкісною річчю і цінується колекціонерами, хоча іноді вводить дослідників у оману; це, так би мовити, штучні рідкості.

Отже, в кінці XIX ст. – на початку XX ст. у бібліофільстві, в рамках якого розвивалося тоді поняття про рідкісну та цінну книгу, простежується існування різних напрямів, а саме: необхідність збирання й дослідження книжок, які фізично рідко зустрічаються на книжковому ринку чи в бібліотеках; збирання книжок, цінних за змістом, корисних, які становлять інтерес для науки чи літератури; збирання книжок – витворів мистецтва. Геннадієвський напрям збирання «рідкостей» явно згасав. Але основним критерієм рідкісності було все одно прийнято малотиражність, а звідти –незначна кількість примірників, що існує. Проте завжди, мабуть, були видання великотиражні, які не знаходили попиту, їх тиражі гнили по підвалах і тому погано збереглися, від цього ставали рідкісними. З огляду на це, з часом набула розповсюдження теза про необхідність ввести до розуміння рідкісності поняття інтересу, що викликає книжка в суспільстві, її важливості, хоча, слід визнати, інтерес часто з'являється і зникає під впливом моди. Зокрема, О. І. Малеїн та М. Г. Флеер підкреслювали необхідність якісної диференціації книжок, які існують у малій кількості примірників. Вони наполягали на доцільності включення в поняття «рідкісна книга» тільки тих нечисленних

книжок, які мають наукове значення [78]. Ця теза викликала різко негативну оцінку провідного українського бібліографа й книгознавця Ю. О. Меженка, котрий в рецензії на книжку російських колег писав: «Ми гадаємо, що внесення принципів науковості змісту йде всупереч з методою бібліології, що визнає книжку як соціально-економічне явище, а не як наукову працю. Можливо, що фронтова література 1917–1918 р. змістом своїм наукового значення не має, але зараз для нас вона є величезним раритетом і об'єктивним матеріалом, по якому можна вивчати цілу добу початку революції. На наш погляд, внесення понять змісту для бібліології є зайвим і шкідливим, бо звужує можливості і перспективи книгознавства як дисципліни» [79]. Статтю М. Флеера Юр Олексійович із притаманною йому емоційністю та відвертістю взагалі назвав «анальфабетизмом».

Тут доречно навести витяги з документу, підготовленого талановитим вітчизняним ученим та організатором бібліотечної справи Віктором Федоровичем Іваницьким – «Про хронологічні рамці відділу стародруків» [80], що залишився, як і більшість його праць, неопублікованим. Вважаємо його міркування щодо термінів «інкунабули», «першодруки», «рідкісні та цінні видання» не просто слушними, а такими, що випередили аналогічні розробки російських та зарубіжних колег. Так, рідкісними і цінними він називає насамперед інкунабули, але наводить різні позиції щодо позначення їх верхньої межі: до 1500, 1515, 1525 рр. Іваницький розкриває поняття «першодруки» стосовно видань в різних країнах, де друкарство розпочалося пізніше, і як приклад, наводить друки І. Федорова. «Ці першодруковані видання певно не можна назвати інкунабулами в розумінні сучасно вживаємої термінології; однак для історії друкування у відповідних країнах, а також для їх культурної історії вони являють не меншу цінність, ніж інкунабули у власному розумінні слова», – писав він, наполягаючи, що не

---

[78] *Малеин А. И., Флеер М. Г.* О редкой книге. – М.; Пг., 1923. – С. 26, 37.

[79] *Ю. М.* [Рец. на кн.:] Малеин А. И., проф., Флеер М. Г. О редкой книге. – М., Пг., 1923. – 48 с. // Бібліологічні вісті. – 1923. – № 2. – С. 26–28.

[80] Архів НБУВ, оп. 1, од. зб. 76, арк. 4–6.

лише інкунабули потрібно виділяти в окремі фонди стародруків, але й першодруки того чи іншого народу. Зокрема, для України, зазначав він, важливе значення мали Києво-Печерська, Віленські, Львівські, Чернігівські друкарні, видання яких віналежать уже до XVII ст., а в Сибіру, наприклад, перша друкарня з'явилася в Тобольську тільки в 1789 р. Всі ці видання цілком підпадають під категорію рідкісних книжок, стверджував дослідник. Іншим критерієм цінності він вважав приналежність видань до первістків серед різних типів та видів друкованої продукції: енциклопедичні словники, газети, журнали, календарі, підручники. Незалежно від часу появи цінними Іваницький називає книжки, що вирізняються формою, особливостями набору, шрифтів, друкарських марок, матеріалів тощо. В історії друкарства, зазначав він, особливо цінними визнаються видання Альдів (1495–1597), Етьєнів (1523–1627) і Ельзевірів (1592–1681), тому й ці видання вважав доцільним включити до розряду цінних, як і перші видання гражданським шрифтом. Не зважаючи на те, що він пропонував механічно виокремлювати для особливого зберігання всі видання XV–XVIII ст., за хронологічною ознакою, проте рідкісними й цінними вважав далеко не всі з них, хоча відмічав: «з плином часу книги просто старовинні переходять у розряд «рідких». У цьому відношенні нема сумніву, що вже роки революції з їх знищенням цілої низки старовинних приватних бібліотек перевели чимало книжок з розряду просто старовинних у розряд рідких». Окремо дослідник підкреслював, що при переході хронології в XIX ст. «вимагатиметься індивідуалізація відбору».

Таке розуміння рідкісної книги призводило до відбору до відділів рідкісних видань великих бібліотек не лише стародруків, але й книжок пізнішого часу видання за якісними ознаками, що збереглися в малій кількості примірників.

Певним узагальненням існуючих на той час у суспільстві напрямів розуміння природи рідкісної книги можна вважати дослідження відомого російського книгознавця, що часто друкувався в Україні, зокрема – в Українському науковому інституті книгознавства (УНІК), М. М. Куфаєва «Библиофилия и библиомания»

(1927 р.). Проаналізувавши різні підходи до цього поняття, дослідник підкреслив необхідність розрізняти й розмежувати терміни «рідкісна», «цінна» й «розпродана» книга, подавши тлумачення кожної з цих категорій. Так, рідкісною він вважав книжку, що існує в дуже незначній кількості примірників; цінною він визначав книгу, котра становить особливу значимість за формою, змістом або за іншою ознакою, незалежно від кількості; відповідно під розпроданою він розумів книгу, яка відсутня чи рідко зустрічається на ринку, але представлена в достатній кількості в бібліотеках і приватних зібраннях [81]. Отже, спираючись на світовий досвід і враховуючи власні спостереження, М. Куфаєв одним з перших подав визначення цінної книги, яке дозволяло побачити принципову різницю між поняттями «рідкісна» й «цінна», хоча, безумовно, його дефініція «цінні книга» потребувала детального розкриття характеристик даної категорії книжок.

Прибічником М. М. Куфаєва виступав М. Ю. Ульянінський, який стверджував: «У слові рідкісний міститься ознака кількості. Привнесення сюди ознаки цінності є вже звужуюча поодинокість, яка дозволяє з категорії рідкісних за кількістю предметів виокремити предмети, придатні для даного часу чи для даної мети». Узагальнюючі висновки він робив такі: «Ознака рідкісності є поняття об'єктивне, завжди незмінне й стійке, ознака ж придатності й цінності – поняття нестійке, суб'єктивне і, отже, має тимчасовий характер» [82]. Ми не можемо погодитися з таким визначенням, адже відомі факти, коли та чи інша книжка вважалася абсолютно рідкісною (наприклад, О. Радіщева «Путешествие из Петербурга в Москву», СПб., 1792), а пізніше ставали відомі нові й нові примірники даного тиражу, отже, ознака рідкісності теж поняття суб'єктивне, і, навпаки, цінність певних категорій книг, наприклад – рукописних, стародрукованих, підносних примірників XIX ст. – є постійною, об'єктивною.

---

[81] *Куфаев М. Н.* Библиофилия и библиомания. – Л., 1927. – С. 22.

[82] *Ульянинский Н. Ю.* О библиофилии. Факты и мысли // Альманах библиофила. – Л., 1929. – С. 20.

Слід зазначити, що дослідження М. Куфаєва та М. Ульянінського практично не вплинули (принаймні, це не зафіксовано в публікаціях) на погляди більшості радянських дослідників.

Вітчизняні вчені, зокрема, співробітники Всенародної бібліотеки України, виявляли підходи до розуміння рідкісної книги стосовно українських видань. Так, у протоколах засідань президії ВБУ за 1931 р. нашу увагу привернула резолюція по обговоренню Інструкції до розподілу книжкових фондів між спеціалізованими відділами, підготовлена В. Ф. Іваницьким [83]. В ній було доручено М. І. Ясинському, С. І. Маслову, П. М. Попову опрацювати питання про рідкісні «українські та українознавчі стародруковані й рукописні матеріали». В окремі теоретичні розробки це доручення не вилилося, але ж треба пам'ятати, в якій час це відбувалося – за кілька місяців по тому розпочався розгром вітчизняного книгознавства, всі українознавчі студії одержували ярлик «буржуазно-націоналістичний», на перше місце агресивно висувався класовий підхід, а рідкісна книга завжди мала присмак речі аристократичної, а отже – класово ворожої пролетаріату.

Всі вище розглянуті публікації можна, знов-таки, умовно поділити на 3 типологічні групи: каталоги рідкісних видань певних бібліотек (чи, пізніше, антикварних магазинів); бібліографічні покажчики рідкісних видань (зведені); теоретичні дослідження бібліофілів, бібліографів, книгарів та книгознавців. Найбільшу групу історично складають бібліографічні описи рідкісних книжок, що не втратили свого значення з часом. Ці «Опыты», «Обозрения», «Материалы для библиографии» та ін. становлять значну історичну та бібліографічну цінність. Вони містять відомості про книжкові пам'ятки, багато з яких втрачено; про збирачів; стан книгознавчої та бібліографознавчої науки свого часу; про ступінь розробленості бібліографічного опису. Надалі в багатьох радянських книгознавчих працях провідним був тематичний аспект: захоплюючись тим, *що* видавалося (зміст, ідеологічне спрямування), дослідники поза увагою залишали питання, *як* саме видавали видавці-класики, чий

---

[83] Протокол № 7 від 13 березня 1931 р. – Архів НБУВ, оп. 1, од. зб. 345, арк. 8.

досвід і майстерність заслуговують на вивчення. Іншими словами, пріоритет надавався масовій, а не рідкісній, цінній книжці.

Так чи інакше, але з 20-х рр. XX ст. у визначення «рідкісна книга» настійливо закладалася якісна характеристика як обов'язковий додаток до характеристики кількісної (за межі книг, існуючих у незначній кількості примірників, дослідники майже не виходили). Саме таке розуміння рідкісної книги утвердилося надалі в радянському книгознавстві і було закріплене в книгознавчих словниках [84]. Зокрема, в першому радянському книгознавчому словнику Є. Шамуріна тлумачення терміну «рідкісна книга» нема, а дається відсилка до термінів «бібліографічний унікум» і «бібліографічна рідкість»; в останньому закріплюється розуміння рідкісності, висловлене свого часу О. Малеїним.

Відомо, що після бурхливого розвитку в 20-х рр. XX ст. книгознавство в Радянському Союзі до кінця 50-х було в занепаді. В 1959 р., який можна вважати переломним в галузі, вийшов I випуск наукового збірника «Книга. Исследования и материалы». Саме в ньому, в статті І. М. Розанова «О редкой книге», вперше в такому досить широкому обсязі якісна характеристика поняття «рідкісна книга» не ставилася в обов'язкову залежність від кількісної, хоча й висувалася на перше місце [85]. І. М. Розанов пропонував поділяти рідкісні книжки за такими основними ознаками (в статті наведено детальні підвиди їх, подано приклади): 1) рідкісні, що збереглися в невеликій кількості примірників з різних причин; 2) книги, рідкісні за зовнішнім виглядом; 3) рідкісні примірники із записами та помітками; 4) книги, рідкісні за іншими ознаками (насамперед, за змістом). Тут відбувається деяке змішування понять, наприклад: він називає рідкісними «прижиттєві видання письменників, особливо класиків, їх перші й останні видання; книги забутих авторів, анонімів або тих письменників, у яких став популярним один твір» (С. 284). Думається, що це ознаки категорії цінності

---

[84] *Шамурин Е. И.* Словарь книговедческих терминов. – М., 1958. – С. 25; Книговедение: Энциклопедический словарь. – М., 1982. – С. 440.

[85] *Розанов И. Н.* О редкой книге // Книга. Исследования и материалы. – М., 1959. – Сб. 1. – С. 283–300.

книг, незалежно від кількості збережених примірників. Проте автор не застосовує термін «цінна книга». Не можна погодитися і з твердженням І. Розанова щодо рідкісності будь-якого примірника з позначками читача чи власника – таким чином до категорії рідкісних потраплять мільйони примірників звичайних багатотиражних видань.

Деяку ретроспекцію розвитку поняття «рідкісна книга» в контексті бібліофільства можна простежити певною мірою за нарисами П. Н. Бєркова «Из истории русской библиофильской литературы»[86], «О людях и книгах» (1965), «История советского библиофильства» (1971). Розкриваючи погляди бібліофілів минулого на цю проблему, П. Н. Бєрков постійно підкреслює необхідність розглядати рідкісність тієї чи іншої книжки з позицій її ідеологічного змісту, що було в дусі тогочасних реалій і з чим ми погодитися не можемо; суспільно-політичної, наукової чи літературної ролі, яку вона зіграла в суспільстві. Він писав: «Таким чином, поняття «рідкісності» залежить не від кількості збережених примірників. Та й де кінець-кінцем межа кількості примірників, за якою книжка перестає бути рідкісною? П'ять, десять, п'ятдесят, сто? Адже значення має і те, коли й де видано книгу в такій обмеженій кількості примірників: якщо в XV чи XVI сторіччях – це одне, а якщо в 1964 році – інше; якщо в Москві чи Ленінграді – одне, а якщо в Глазові чи Крем'янці – інше»[87]. П. Бєрков упритул підійшов до визнання того, що поняття «рідкісна» стосовно до книги не є адекватним для правильного визначення таких раритетів, як, скажімо, пам'ятки друкарського мистецтва давнини, видання першодрукарів та визначних друкарів XVI–XVIII ст., вишуканих художніх видань пізнішого часу, книжок з автографами тощо, і запропонував термін «цінна книга»: «Адже ясно, що книга може бути рідкісною, але не цінною, і може бути цінною, але не рідкісною» (там само, С. 20). Більше того, він висловив переконання, що знайти універсальне визначення поняття «рідкісна

---

[86] *Берков П. Н.* Русские книголюбы. – М., 1967. – С. 136–310.

[87] *Берков П. Н.* О людях и книгах. – М., 1965. – С. 19.

книга» неможливо. Міркування щодо іншого визначення – «хороша книга» – було справедливо ним відкинуто, оскільки, по-перше, воно розуміється різними людьми по-різному, а по-друге, має відтінок рекомендаційності, нав'язливості, що вороже сприймається певними колами читачів.

На початку 70-х рр. відомий бібліофіл О. І. Маркушевич опублікував дослідження «О книжных редкостях», де підкреслював, що рідкість тому і є рідкістю, що відрізняється від усього повсякденного, відомого, що зустрічається скрізь[88]. Рідкісними книжками він вважав насамперед книжки, що існують у малій кількості примірників. Подібно до «Табеля о рангах», запровадженого Петром I у XVIII ст., а також до практики відомого польського бібліофіла Йосифа Залуського, який зірочками помічав рідкісні книжки (на досить рідкісних – 1 зірочка, на рідкісних – 2, дуже рідкісних – 3, і так до 6 зірочок – «книжок-феніксів»), О. І. Маркушевич виділяв 8 класів рідкісності. До І класу він відносив книжки, що збереглися в одному – двох примірниках. Наприклад, «Граматика» І. Федорова належить до І класу. У кожному наступному класі, за його класифікацією, кількість існуючих примірників не більше ніж вдвічі перевищує кількість екземплярів у попередньому. Таким чином, 8 клас складають книжки, що існують не більш ніж в 200 примірниках. Математичний підхід до визначення книжкової рідкісності, який можна пояснити тим, що за освітою О. Маркушевич був математиком, ще раз підтверджує відносність цього поняття, її умовність, оскільки при сучасному, а тим більше існувавшому на початку 70-х років стані бібліографічної інформації в галузі рідкісних книг, говорити про кількість таких видань чи примірників у державі не доводиться. Маркушевич визнавав, що значимість книги не вичерпується її рідкісністю. Бібліофільський підхід до критеріїв книжкових раритетів він подав у статті «Советское библиофильство»[89]: «Бібліофіл

---

[88] *Маркушевич А. И.* О книжных редкостях // Альманах библиофила. – М., 1973. – С. 15–19.

[89] *Маркушевич А.* Советское библиофильство // Альманах библиофила. – М., 1975. – С. 15–26.

– збирач книжок, цінність яких полягає в їх рідкісності (перші видання), давності (середньовічні рукописи, інкунабули), походженні з уславлених друкарень (видання Альдів, Ельзевірів, Бодоні), ілюстраціях, матеріалі (видання на пергаменті, на папері найтоншого вироблення), приналежності колишнім відомим власникам, чи, нарешті, в змісті книжок», а отже, додамо, в її цінності, яку він відрізняв від вартості в грошовому еквіваленті.

Найбільш характерним і загальновизнаним вважається визначення рідкісної книги, наведене в енциклопедії «Книговедение» [90]:

1) видання, що збереглося у відносно малій кількості примірників і має певну цінність – загальнополітичну, ідейно-естетичну, наукову, художньо-друкарську, історико-побутову, мемуарну, краєзнавчу, бібліографічну та ін.

2) примірник видання, що має неповторні прикмети, які відрізняють його від решти тиражу видання – іменний, розфарбований від руки, з автографом письменника, читацькими замітками, цікавим в історичному або мемуарному відношенні екслібрисом, особливо оправлений, з додатковими вкладеннями і т.п.

Отже, як бачимо, рідкісні видання слід відрізняти від рідкісних примірників. Термін же «цінна книга» в цій енциклопедії, власне, як і у всіх інших, відсутній, можливо тому, що цінність тієї чи іншої книжки, вірніше, певні ознаки цінності, насамперед змістовні, дійсно можуть залежати від часу, в який визначається ця цінність, тобто від суспільно-політичної обстановки в тій чи іншій державі.

Одночасно з енциклопедичним словником «Книговедение» з'явилися в спеціальній літературі дві статті на тему, яку ми розглядаємо. В статті бібліофіла В. О. Петрицького «К определению понятия «редкая книга» [91] цей предмет розглядається як органічна єдність якісної та кількісної його сторін, причому на перше місце висувається якісний критерій, тобто йдеться про цінну книгу, але

---

[90] Редкая книга // Книговедение: Энциклопедический словарь. – М., 1982. – С. 440.

[91] Актуальне проблемы теории и истории библиофильства. – Л., 1982.

даний термін автор не застосовує. Основну увагу він приділяє розрізненню понять «рідкісна книга», «рідкісний примірник книги», «дефіцитні книжки» та ін. і не зупиняється, на жаль, на заплутаних питаннях щодо рідкісності та цінності книги.

Ленінградські дослідники, співробітники університетської бібліотеки О. Х. Горфункель і М. І. Ніколаєв також визнавали кількісний критерій недостатнім для визначення книжкової рідкісності, вважаючи, що «час та історія роблять книжку рідкісною»[92]. Розуміння рідкісності в їх інтерпретації є синонімічним поняттю цінності. Вони не відмовляються від терміну «рідкісна», оскільки це відповідає традиціям, але по суті зараховують сюди цінні книги: прижиттєві видання класиків, примірники з автографами видатних особистостей, приватні колекції, що мають історико-культурне значення тощо.

Значний інтерес щодо розвитку нашої теми становить стаття О. Х. Горфункеля «Что такое редкая книга?»[93], що вийшла через кілька років. Не відмовляючись, знов-таки, від терміну «рідкісна книга», автор статті заперечив чисто кількісний «арифметичний» підхід до проблеми, а на перше місце висуває цінність у науковому та історико-культурному відношенні пам'яток книжкової культури. Рідкісність, навіть кількісна, на думку дослідника, не є первісною властивістю книжки, а наслідком її історико-культурного побутування. Сама по собі малотиражність книги не робить її рідкісною автоматично: багато відомчих видань друкуються в обмеженій кількості примірників. Деякі з них у певних умовах і зможуть потрапити до розряду рідкісних, але з інших обставин, наприклад, за змістом (секретні державні документи), або внаслідок особливого значення для історії якоїсь галузі. О. Горфункель робить цікаве порівняння між книгами й людьми: людина може народитися з задатками геніальності, але геніальною вона стає внаслідок власної творчої діяльності й визнання нащадками. Він на прикладах демонструє умовність розуміння рідкісності книги: 42-ряд-

---

[92] *Горфункель А. Х., Николаев Н. И.* Неотчуждаемая ценность: Рассказы о книжних редкостях университетской библиотеки. – Л., 1984. – С. 7–8.

[93] Редкие книги и рукописи: Изучение и описание. – Л., 1991. – С. 11–19.

кова Біблія Й. Гутенберга відома в 48 неповних примірниках – небагато. Проте якщо взяти до уваги, що її тираж становив 150 паперових і 30 пергаментних примірників, то виходить, що за 550 років збереглася чверть тиражу – це не мало! А от дрібні друки Гутенберга дійшли до нашого часу в одиничних примірниках, хоча їхній тираж був значно більшим. І ще на один парадокс звернув увагу дослідник: цензурні заборони та вогнища з книжок сприяли не тільки їх загибелі, але й рятуванню, стаючи наче рекомендаційними списками для видавців і бібліофілів.

Рухомість критеріїв рідкісності книги, за О. Горфункелем, не означає відсутності певних орієнтирів. Безумовно рідкісними він називає стародруки, нелегальні та заборонені дореволюційні видання, видання періодів революцій та громадянської війни – всі. Умовно рідкісними – бібліофільські раритети, книги з автографами – лише визначних діячів. Стосовно деяких книжок О. Горфункель застосовує визначення «редчайшая» (найрідкісніша).

Отже, ми підійшли до нового розуміння поняття «рідкісна книга» – **цінна** книга, цінний примірник. Цей новий термін (саме як дефініція, а не як просто прикметник, ознака книги, що вживалося й раніше) з'явився, як вже зазначено, в кінці 50-х – на поч. 60-х років XX ст. Означає, про що також йшлося вище, якісно значимі книжки, незалежно від кількості збережених примірників. Таким чином, ці два терміни – рідкісна й цінна книга, дещо перетинаючись, доповнюють один одного. Проте чіткого визначення терміну «цінна книга», яке б не лише констатувало видатне історико-культурне значення таких книжок, але й містило відповідь – в чому ж полягає їхня історична та культурна цінність – тоді ще не було, хоча було усвідомлено, що далеко не всі видання XIX–XX ст. (а іноземні для вітчизняної культури й XVIII ст.) можна віднести до цінних. У зв'язку з цим формування таких зібрань у бібліотеках виявлялося досить складним, про що йтиметься в наступному підрозділі.

Співробітники відділу рідкісної книги Державної публічної бібліотеки ім. М. Е. Салтикова-Щедріна (нині – Російська національна бібліотека, РНБ) довели, що унікальний або абсолютно

рідкісний характер конкретного примірника (чи сукупності примірників) й, відповідно, цінність визначається його індивідуальною долею, незалежно від рідкісності видання і навіть повноти примірника. Значимість його обумовлюється культурно-історичною, книжково-оформлюваною або видавничо-друкарською цінністю: примірники чи цілі бібліотеки, що належали видатним історичним особам, зі слідами їхньої роботи, дарування, екслібрисами, помітками історичного характеру; примірники, оправлені відомими палітурниками, пам'ятки інтроліґаторського мистецтва, надруковані на особливих матеріалах, розфарбовані від руки, необрізані, цензурні примірники; коректурні чи пробні відбитки та ін.[94]. Стосовно примірників, що належали до складу історично цінних бібліотек, джерелознавче значення має не лише наявність у даного власника того чи іншого видання, але підбір бібліотеки в цілому, характер поміток, оправи тощо, тому цінність примірників підвищується їхньою множинністю, навіть у тих випадках, коли бібліотека була розпорошена по різних книгосховищах.

Активну діяльність з розкриття наповнення цього поняття і, одночасно, з уточнення профілю комплектування розгорнув тоді ж Науково-дослідний відділ історії книги, рідкісних і особливо цінних видань (Музей книги) Державної бібліотеки СРСР ім. В. І. Леніна (нині РДБ) в Москві. Цьому передували теоретичні напрацювання співробітників відділу, численні виступи на книгознавчих та бібліографічних конференціях, в тому числі ІФЛА, створення методичних рекомендацій з відбору, ідентифікації та опису різних категорій рідкісних видань, цілий ряд теоретичних статей у спеціальних періодичних виданнях та збірниках.

Було зафіксовано й підтримано спеціалістами на всіх рівнях, що історико-культурна роль цінної книги виражається не лише якістю опублікованого в книзі твору, але й своєрідністю його видання (способом матеріального втілення твору), а також характе-

---

[94] Сборник методических материалов (Опыт работы. Вып. 1) / ГПБ им. М. Е. Салтыкова-Щедрина. Отдел редкой книги. – Л., 1968. – С. 25–28.

ристиками, набутими книгою в процесі її побутування в суспільстві [95]. Параметрами цінності стають найрізноманітніші характеристики книги: сам факт публікації твору в певних історичних умовах, соціальна орієнтація книги, рівень текстологічної та редакторської підготовки, система коментування, художнє оформлення, поліграфічне виконання, а також обставини побутування книги в суспільстві. Так, до цінних книжок належать, з одного боку, чудові зразки поліграфічного мистецтва, а з другого – дуже скромні друки, видані в період Великої Вітчизняної війни, невисокий поліграфічний рівень яких свідчить про складне економічне становище країни в той час.

Продовжуючи традиції видатних попередників, співробітники РДБ включили до переліку цінних книг XIX–XX ст. перші і прижиттєві видання класичних творів суспільно-політичної думки, науки, художньої літератури, а також їхні перевидання, здійснені у важливі історичні періоди, такі, скажімо, як війни – громадянська, Велика Вітчизняна. Серед параметрів з відбору цінних видань – книги з автографами відомих особистостей, чудові видання за художнім оформленням та поліграфічним виконанням, книги, що зазнали переслідувань з боку царської цензури та ін. Аналізуючи зібрання книжок XIX–XX ст. з Музею книги РДБ, вчені розглянули його з позицій книгознавчої термінології, під кутом зору: цінна книга як частина загального поняття «книга»; роль її компонентів, змісту, процесів створення та побутування у перетворенні в «цінну книгу» та ін. До числа цінних було віднесено ті видання XIX–XX ст., які відбивають найвищі досягнення суспільного розвитку в соціально-політичній, економічній, технічній, науковій, естетичній та інших галузях; книги, що є пам'ятками подій і епох величезної історичної значимості та книги, що служать унікальними джерелами для вивчення широкого кола важливих суспільних явищ. Змушені констатувати, що такі визначення є доволі широкими, неконкретними і можуть мати відтінок суб'єктивності.

---

[95] Формирование, организация и использование фондов редких и ценных книг в областных универсальных научных библиотеках: Метод. рекомендации. – К., 1987. – С. 6.

Тлумачення самого терміну «цінна книга» у 80-х рр. було дано таке: видання творів різних видів літератури, які внаслідок обставин створення чи умов побутування залежно або незалежно від якості опублікованого твору 1) стають відбиттям найвищих досягнень суспільного розвитку в соціально-політичній, економічній, технічній, науковій, естетичній та інших галузях, сприяючи тим самим подальшому поступальному розвиткові суспільства; 2) виступають своєрідними пам'ятками подій та епох величезної історичної значимості; 3) фіксують важливі етапи життя класичних творів у суспільстві; 4) стають унікальними джерелами для вивчення широкого кола суспільних явищ, які мають історичний, науковий, культурний інтерес[96]. Книга може бути цінною, якщо має одну чи одночасно кілька названих характеристик.

Була зроблена спроба ранжування: книги, цінні на рівні видання в цілому (було опубліковано досить довгий перелік груп книг XIX–XX ст., цінних на рівні видань), і книги, цінні на рівні окремих примірників. Так, умови побутування можуть зробити книгу цінною незалежно від того, який твір (класичний чи пересічний) у ній надруковано. Це вже був явний крок уперед у розумінні і виділенні для особливого обліку та зберігання книжок – пам'яток історії та культури.

Таким чином, було доведено, що цінними можуть стати як видатні в історико-культурному плані твори, так і звичайні, пересічні; значення цінних набувають лише ті книжки, своєрідність яких обумовлена видатними або, принаймні, неординарними обставинами їх створення чи умовами побутування. Наприклад, перші видання класичних творів, підготовлені до друку авторами – це цінні видання. Численні сучасні масові перевидання класики не є цінними виданнями. Перші зразки нової друкарської техніки є прикладом цінних видань, а подальші зразки тієї ж техніки, що стали вже звичним явищем – ні. Проте значення цінних мають книжки будь-якого змісту, ілюстровані відомими художниками,

---

[96] Работа с редкими и ценными изданиями: Методические рекомендации. – М., 1985. – С. 12.

звичайна брошура з бібліотеки з автографом видатного вченого, письменника і т. п. Іншими словами, якість опублікованого твору відіграє важливу роль у формуванні цінності книги, проте ніколи не визначає її поза особливостями матеріального втілення твору або характеристик примірника, набутих в процесі його побутування. До цінних книжок, з одного боку, належать чудові зразки поліграфічного мистецтва, з іншого боку, як уже зазначено вище, дуже скромно надруковані брошурки періоду Вітчизняної війни. Виходячи з цього, формальним проявом цінності можуть бути якісні характеристики як найвищого, так і достатньо низького рівня.

Отже, було зафіксовано, що характеристика книги складається не лише зі значення змісту твору, який у ній опублікований, а головне – несе інформацію про книжкову культуру певної епохи. Цінність примірників, що складають фонди відділів рідкісних видань, можуть визначатися історичною цінністю видання, а також історичною цінністю примірника; крім того, цінність примірника залежить від його повноти, збереженості і загального фізичного стану, від характеру пізніших нашарувань, які не становлять історичного чи естетичного значення. В плані історичної значимості найбільшу цінність (і рідкісність) становлять примірники, максимально близькі до свого первісного (видавничого, книготоргового) вигляду, включаючи оправу (обкладинку, суперобкладинку), обріз берегів, форзац, видавничі та книготоргові оголошення тощо.

У 80-х роках Науково-дослідним відділом рідкісної книги (Музей книги) РДБ був запропонований новий термін – **«книжкова пам'ятка»** (**книжный памятник**), розробкою та популяризацією якого активно займається К. І. Яцунок (див. бібліографію в кінці роботи). Взагалі пам'ятник або пам'ятка – ціннісна категорія, що охоплює результати людської діяльності, котрі у високій мірі відбили культуру та історичні особливості тієї чи іншої епохи і внаслідок цього стали об'єктом ціннісного ставлення [97]. У суспільній думці давно утвердилося розуміння високої історичної та естетичної

---

[97] *Дукельский М. Ю.* Терминологические проблемы музейного предмета // Терминологические проблемы музееведения: Сб. н. тр. – М., 1986. – С. 34.

цінності пам'яток архітектури, живопису, скульптури, але щодо книжок до другої половини XX ст. цей термін фактично не застосовувався.

Вироблення поняття «книжкова пам'ятка» повинно ґрунтуватися на прийнятому в науковій літературі визначенні «пам'ятка культури», бо книжкова пам'ятка, без сумніву, є різновидом пам'яток культури. Під пам'ятками культури в науковій літературі розуміється об'єкт, що має історико-культурну цінність і є частиною культурного спадку країни, народу, людства. На перший план висувається цінність, що визнається суспільством з часом.

Таким чином, книга розглядається в ряду інших пам'яток історії та культури – наукових, літературно-художніх, зображувальних, архітектурних, музейних – але як особлива пам'ятка[98]. Її специфіка визначається сутністю книги як єдності опублікованого твору і способу його матеріального існування. Наведений термін більш адекватно розкриває дане поняття, ніж термін «рідкісна» чи навіть «цінна» книга.

Історико-культурне й наукове значення книжкових пам'яток багатоаспектне і поліфункціональне[99]. В них відбиваються й через них розкриваються закономірності розвитку національних культур і світової культури; виражаються особливості та специфічні риси культурного процесу тих народів, які давно пішли зі сцени історії. Книжкові пам'ятки, як відзначає В. А. Петрицький, котрий представляє бібліофільський підхід до проблеми, виявляють не лише багатобарвність духовного життя тієї чи іншої історичної епохи, але й служать наочним свідченням рівня розвитку матеріальної культури. За їх зовнішнім виглядом, за способом фіксації інформації дослідник може судити про характер не лише поліграфічного виробництва, але й суміжних виробництв – паперового, хімічного, машинобудівного тощо. Таким чином, книжкові пам'ятки – це своєрідні віхи часу, за якими історику культури

---

[98] *Яцунок Е. И.* Проблемы создания единого фонда книжных памятников страны // Книга. Исследования и материалы. – М., 1992. – Сб. 64. – С. 38.

[99] *Петрицкий В. А.* Библиофильство и пропаганда книжных памятников // Книга. Исследования и материалы. – М., 1993. – Сб. 66. – С. 244–252.

надається можливість вести відлік подій, що визначили розвиток як національної, так і світової історії та культури. У книжкових пам'ятках міститься дійсно універсальна можливість збереження й передачі від покоління до покоління колективної пам'яті людства у всіх видах його творчої діяльності.

Визначення цього поняття В. Петрицький подав таке: «Книжкова пам'ятка – це рукописна чи друкована книга минулого, що становить наукову чи культурну – регіональну (галузеву), національну або загально людську цінність». Недоліком цього визначення, на нашу думку, є акцент тільки на книжки минулого та ігнорування того, що книжкову пам'ятку може становити і сучасна книга й, теоретично, книга (в традиційному розумінні) майбутнього.

Останньою до теперішнього часу термінологічною статтею з обраної теми є публікація московської колеги О. Ю. Жаворонкової, що становить, фактично, деякий ретроспективний огляд зміни основних понять, які ми розглядаємо[100]. Окрім подання коротких, представлених вище детально, відомостей щодо зміни розуміння базових понять названої теми, автор залучає здобутки пам'яткознавства для обґрунтування доцільності та проблем застосування терміну «книжный памятник».

Представлений огляд дозволяє зробити такі висновки: становлення поняття і утвердження визначення для передачі розуміння цінності тих чи інших книжок (йдеться не про зміст уміщених в них творів, а про самі книжки – пам'ятки історії та культури) відбувалося поступово і пройшло кілька етапів. Весь шлях розвитку, в якій би сфері не розгорталися дослідження – в бібліотечній, бібліографічній, книготорговій – розуміння рідкісності й цінності певної книжки мало бібліофільський присмак. Серед основних етапів розвитку цього поняття – застосування дефініції «**рідкісна книга**», переважно старовинна (рукописна чи інкунабульна), така, що рідко зустрічається. Цей перший, емпіричний період або етап представлений переважно бібліографічними покажчиками таких книжок (XVIII–XIX ст.).

---

[100] *Жаворонкова Е. Ю.* Редкая, ценная или книжный памятник? (Проблемы терминологии) // Книга. Исследования и материалы. – М., 1995. – Сб. 70. – С. 82–98.

Другий етап характеризує перехід від кількісного розуміння рідкісності книжки до, умовно кажучи, якісного її значення, або **цінності** книги, спочатку як додаток до рідкісності (і тут слід відзначити поглиблення понять, появу термінів унікальна книга, унікат, унікум, унік), а далі – незалежно від кількості збережених примірників того чи іншого видання. Наслідком розвитку цього поняття, його варіантом або глибшим ступенем розуміння цінності стає термін «особливо цінна книга» – книга з автографом видатної особистості, в чудовій аматорській оправі, на незвичайному матеріалі та ін.

Наступний етап (приблизно з 70-х рр. XX ст.) позначений появою нового визначення для розглянутої категорії книжок – **пам'ятник (пам'ятка) історії та культури**. Еволюцію цього терміну можна простежити ще з XIX ст., зокрема, в Україні ще І. Каманін застосовував визначення «пам'ятки старовини», правда, книжок це не торкалося [101]. Поняття про пам'ятки історії з'явилося в проекті Закону «Про охорону пам'яток старовини і мистецтва» 1918 р.[102], де після археологічних, архітектурних, мистецьких на останньому місці названо «письмові» пам'ятки, що дорівнювало поняттю «архівні пам'ятки». Певною мірою розповсюдження визначення «пам'ятка історії та культури» пов'язано з введенням у дію 1976 р. Закону СРСР «Об охране и использовании памятников истории и культуры». Це поняття точніше визначає цінність і значимість пам'яток, але воно знов-таки включає багато інших джерел, не тільки книжок. Крім того, не можна не звернути уваги, що дане визначення дещо громіздке, незручне.

На Заході основні, прийняті спеціалістами різних кран терміни, що позначають рідкісну книгу, звучать, як ми вже згадували, Seltenes Buch, Rare book, Livre rare та ін., а в кінці XX ст. в міжнародних документах такі пам'ятки одержали узагальнююче визначення: документальний спадок, що має культурне та історичне

---

[101] *Горбик В. О., Денисенко Г. Г.* Проблеми дослідження і збереження пам'яток історії та культури в Україні // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 147.

[102] Шлях. – 1918. – Ч. 1. – С. 50.

значення. Проте, як і у вітчизняній архівознавчій справі, документальний спадок передбачає не тільки книги, а й інші різного роду документи, «рухомі пам'ятки».

Саме з метою ліквідації названих недоліків у середині 80-х років і виникає новий термін **«книжкова пам'ятка»** (книжный памятник), який поступово одержує визнання у пострадянських країнах. Дійсно, дане визначення є достатньо компактним за формою і глибоким за змістом, воно ставить книгу в один ряд з іншими пам'ятками історії та культури, а з другого боку, одночасно вбирає поняття і рідкісності, і цінності книжки. Все більше коло спеціалістів активно використовують цей термін, розуміючи під книжковим пам'ятками рукописні книги, стародруки, рідкісні й цінні видання XIX–XX ст.

На всіх етапах своєї еволюції дослідження рідкісних і цінних книжок було нерозривно пов'язано з розвитком книгознавчого знання, збагачуючи й живлячи його. Поступово воно виділяється в обов'язкову частину бібліографії, яка тривалий час співпадала з книгознавством або бібліологією і лише пізніше оформилася в самостійну галузь в межах комплексної науки про книгу. Завжди це поняття мало відчутний бібліофільський відтінок, подеколи книготорговельний, а останнє сторіччя є предметом книгознавчих досліджень у бібліотечній справі, про що йтиметься в наступних підрозділах нашої праці.

2.2
Виділення рідкісних книжок і створення відповідних відділів у великих бібліотеках

Наведені вище аспекти стосуються теоретичних напрацювань, пов'язаних насамперед з бібліофільством. А у більш ніж двотисячолітній історії бібліотек сам бібліотекар довгий час виступав як учений. Висока освіченість бібліотекаря дозволяла йому добре знати всі книжки порівняно невеликої бібліотеки.

Ідея виділення рідкісних книг з основних фондів бібліотек виникла давно. В наш час майже всі фондоутримувачі таких книжок

у тій чи іншій формі виділили у себе колекції рідкісних і цінних видань, хоча не в усіх бібліотеках є такі структурні підрозділи з відповідними штатами, окремі сховища й читальні зали. Інтерес до рідкісних книг і документів у публічних бібліотеках – явище не нове, а скоріше недостатньо усвідомлене. Це підтверджується як великою кількістю зібрань давніх книжок, які довгий час лишаються пасивними фондами, не наближеними через систему бібліотечно-бібліографічної інформації до споживачів, так і відсутністю науково-достовірної та загальноприйнятої класифікації для таких видань, адже поширена практика – систематизація книжок за змістом, без уваги до їх цінності з точки зору часу створення, значення як пам'яток поліграфії та книжкового мистецтва, особливостей примірників – наявності екслібрисів, автографів, власницьких записів.

Як відомо, витоки більшості великих бібліотек світу беруть початок із книжкових зібрань монастирів, навчальних закладів та бібліотек давнини, що мали цінні рукописні книги, а пізніше раритетні друки (на сьогодні – стародруки). Так, Едмонтська бібліотека (Австрія) має в своїх фондах бібліотеку Едмонтського монастиря, заснованого в XI ст.; Австрійська національна бібліотека у Відні бере початок з фондів Королівської бібліотеки, заснованої в XIV ст. та ін. До створеної у XVIII ст. бібліотеки Британського Музею ще 1757 р. було приєднано стару Королівську бібліотеку, засновану в XV ст., куди надалі передавали книжки, конфісковані в період Реформації у монастирських книгозбірнях [1].

Дуже часто основою майбутньої великої громадської бібліотеки ставало приватне зібрання відомої особи. Приватні книжкові зібрання історично й генетично передували суспільним, здійснюючи інколи їх функції і поступово готуючи грунт для появи ідеї про необхідність створення публічних бібліотек. Так, основу національної бібліотеки США (Бібліотеки Конгресу) заклала одна з кращих приватних книгозбірень у Штатах – Президента Томаса Джефферсона. До неї входили рідкісні видання про Америку та

[1] *Стрішенець Н.* Історія Британської бібліотеки // Бібліотечний вісник. – 2001. – № 4. – С. 3.

цінні книжки з усіх галузей знань (6487 книг)[2]. Первісну основу Публічної бібліотеки в Санкт-Петербурзі склала бібліотека братів Залуських – 238 632 томи, 12 тис. рукописів, 24 574 естампів, 753 інкунабули[3]. Російська державна бібліотека бере початок із зібраного графом М. П. Румянцевим т. зв. Румянцевського музею; Бельгійська національна бібліотека була заснована герцогом бургундським Філіппом I у XV ст. тощо. Суспільство завжди було зацікавлене в тому, щоби значні бібліофільські зібрання, котрі зберігали великі масиви цінних і рідкісних видань та рукописів, змінювали б статус – ставали суспільними, громадськими.

В XIX ст., насамперед у зв'язку зі значним збільшенням кількості книжок, у багатьох європейських бібліотеках утвердився т.зв. «numerus currens» – розстановка книжок виключно за форматом і порядком надходження (обґрунтував яку Мартін Шрьоттінгер, видатний німецький бібліотекар, автор терміну «бібліотекознавство» – Bibliothekswissenschaft). Книжки розставляли на бібліотечних полицях у встановленому предметному порядку основних дисциплін, в середині яких були загально прийняті секції, розділи та підрозділи. По суті, до уваги брали тільки формат книжок у кожному підрозділу: в бібліотечних каталогах XVIII–XIX ст. враховувалися формати «ін-фоліо» (в аркуш, насправді в піваркуша), «кварто» (в $^1/_4$ долю паперового аркушу), «октаво» (в $^1/_8$ долю аркушу), «дуодецима» (в $^1/_{12}$ долю аркушу). Ніяких інших поділів не було. Предметний порядок не порушували ні заради книги в коштовній сап'яновій оправі, ні для знаменитого поліпшеного перевидання значного твору чи для рукопису.

Першим кроком до зміни такого стану речей було вилучення рукописів (а згодом інкунабул) із загальних сховищ і організації з них окремих зібрань. Така тенденція призвела до створення того, що зараз відомо під назвою відділів рідкісних книг або – залежно від країни – Reserve, Sonderabteilung, Rara, Cimelia, в яких зберігаються рідкісні й цінні книжки, що виходили з XV ст. до нашого

---

[2] Бібліотека Конгресу // Вісник Книжкової палати. – 1996. – № 4. – С. 19.

[3] *Староверов А. П.* 175 лет публичной библиотеке // Памятные книжные даты. – М., 1989. – С. 215–217.

часу. Про історію створення таких відділів та специфіку роботи в них детально розповів свого часу відомий французький дослідник П. Брейя [4]. Такі зібрання вперше з'являються в XIX ст. Так, Шарль Нодьє у праці, опублікованій 1829 р.[5], посилається на зал рідкісних книг у бібліотеці Арсеналу. Традиція особливого зберігання й демонстрації окремих (найцінніших) книжкових скарбів йде ще від давніх монастирських бібліотек. Проте це були лише перші кроки, досить повільні.

Одночасно в будинках бібліотек, починаючи з Італії, відбувається відділення книгосховищ – книжки відокремлюються від читача. Цей поділ на 3 частини – читальний зал, службові приміщення, книгосховище – був теоретично обґрунтований Леопольдом делла Санта у його класичній праці «Della costruzione e del regolamento di una publica universale biblioteca» 1816 р. («Про структуру та регламент роботи публічної універсальної бібліотеки»), і з другої пол. XIX ст. став європейською догмою. Книжкові фонди, як першооснова бібліотеки, доступні протягом століть для огляду читачами, були заховані від публіки у книгосховища. Бібліотекарі, працюючи в нових умовах, мали застосовувати нові методи для виконання професійного обов'язку. Серед них, для зручності, виокремлення й компактна розстановка певних масивів цінних видань – спочатку рукописів та інкунабул.

Французький учений Леопольд Деліль (Delisle) (у 1874–1905 рр. – директор Національної бібліотеки в Парижі), який склав опис «Кабінету рукописів Королівської бібліотеки» [6], а також «Інструкцію з редагування … інвентаря інкунабул у публічних бібліотеках Франції» [7], у 1890 р. писав: «Ми набудемо величезних переваг, якщо будемо відбирати та зберігати в особливих умовах найбільш цінні

---

[4] *Брейя П.* Отдел редких книг в библиотеке // Бюллетень ЮНЕСКО для библиотек. – 1965. – № 4. – июль-август. – С. 182 – 203; № 5. – сентябрь–октябрь. – С. 263 – 275.

[5] Mélanges tirés d'une petite Biblothèque. – Paris, 1829. – P. 179.

[6] Cabinet des manuscripts de la Bibliothèque Impériale, t. 1–3, 1868–1881.

[7] Instructions pour la rédaction… d'un inventaire des incunables conservés dans les bibliothéques de France, 1886, 1910.

книжки бібліотеки – такі, як інкунабули, рідкісні видання, книги, надруковані на веленевому або іншому високоякісному папері, томи, що містять незвичайні гравюри або мають рукописні примітки, книжки, що належали видатним особистостям, і книги з художніми оправами» [8].

У читальних залах влаштовуються різних розмірів підсобні бібліотеки, з'являються виставки книжок. На таких виставках – тимчасових або постійних – експонувалися рідкісні й цінні книжки, рукописи, і це теж був шлях до виокремлення названих категорій книжок. Тоді ж була усвідомлена необхідність провести розмежування між книгами, що мають наукове значення, книгами, що становлять цінність завдяки їх оправі чи матеріалу, на якому вони надруковані, і книгами рідкісними в прямому розумінні цього слова. Уявлення про необхідні умови зберігання були ще досить невиразними, та й про специфіку бібліотечно-бібліографічної обробки рідкісних видань говорилося лише в загальних рисах.

Найчастіше фонди рідкісних книжок складалися в державних бібліотеках шляхом відбору наявних книжок у загальних фондах. Деякі з них з часом могли стати раритетами – внаслідок переслідувань автора чи видання з боку влади, або як результат підвищеного читацького попиту: відомо, якими рідкісними є сьогодні старовинні видання азбук, пісенників, календарів, масово-політичної літератури. Початком створення відділу рідкісних книг могла бути книжкова колекція цінних в будь-якому відношенні видань вченого чи бібліофіла. А згодом історико-культурної цінності набуває книжкове зібрання в цілому, як своєрідна пам'ятка культури.

Інколи до створення відділів рідкісних книг призводили виключні обставини, наприклад, евакуація та необхідність охорони найбільш значних культурних цінностей бібліотеки у випадках збройних сутичок, війни (особливо першої світової), стихійного лиха. Проте, слід зауважити, відбір тих чи інших раритетів відбу-

---

[8] Instructions elementaires et techniques pour la mise et le maintien en ordre des livres d'une bibliotheque. – Lille, 1890.

вався доволі суб'єктивно, з урахуванням конкретних фондів, національних традицій, наявності відповідних приміщень тощо.

Аргументом проти створення окремих відділів рідкісних видань було те, що будь-яке зібрання, сконцентроване в одному місці, наражається на більшу небезпеку, оскільки становить велику принаду й більш легку поживу для злочинців, а також більшу вірогідність повного знищення внаслідок нещасного випадку. Звідси постає завдання: створення належних умов зберігання насамперед для цінних і рідкісних видань. Проблема не лише в охороні цих скарбів від випадкової небезпеки, а й у дотриманні оптимальних умов їх зберігання – найсприятливішої температури та віддаленості від усього, що може стати причиною повільного, але невідворотного руйнування. Між іншим, значно легше здійснити заходи пересторороги проти пожежі чи крадіжки в окремому, спеціально для цього обладнаному приміщенні, яке перебуває під постійним наглядом і звідки, в разі необхідності, перш за все можна евакуювати всі книжки. Крім того, як абсолютно справедливо наголошував Х. Хіршауер, рідкісні книжки, що знаходяться в окремому приміщенні, «гарантовані від невмілого поводження з ними співробітників, які не розуміють їх цінності; коли таку книгу замовляє читач, сам факт дбайливого збереження такої книги достатній для того, щоби бібліотекар при видачі такої книжки рекомендував поводитись з нею особливо обережно»[9].

У великих бібліотеках дореволюційної Росії, незважаючи на критику «геннадіївців», в якій зібрання одних лише книжкових раритетів називалися «надбанням бібліомана-маньяка, а не розумного бібліофіла»[10], під впливом бібліотечного досвіду, а також у зв'язку зі збільшенням книжкового потоку і прагненням створити особливі умови зберігання й користування рідкісними виданнями, поступово також виділяють в окремі відділи спочатку рукописні фонди, а згодом стародруки та рідкісні видання. Слід підкрес-

---

[9] *Hirschauer Ch.* Inventaire des livres rares ou curieux d'une bibliotheque // Congres international des bibliothecaires et des bibliophiles, tenu a Paris en 1923. – Paris, 1925. – p. 111–116.

[10] *Ульянинский Д. В.* Среди книг и их друзей. – М., 1903. – С. 16.

лити, що російські бібліографи XIX – початку XX ст. були європейськи освіченими вченими і практиками й добре знали відповідну іноземну літературу. Так відбувалося в Румянцевському музеї (згодом Бібліотека СРСР ім. В. І. Леніна, нині РДБ). Фонд рукописів тут виник близько 200 років тому завдяки зусиллям державного канцлера, графа М. П. Румянцева. 1828 р. фонд включав 710 одиниць зберігання, 1864 р. – 2245, 1950 р. – 219 550, 2000 р. – близько 550 тисяч одиниць [11]. 1918 року в бібліотеці було створено Відділ рідкісних книг.

Простежуючи історію формування історико-культурних зібрань (рукописів, стародруків, рідкісних та цінних видань) у великих бібліотеках колишньої Російської імперії, одержуємо таку картину. В Публічній бібліотеці в Санкт-Петербурзі (нині РНБ), відкритій 1812 р., одразу було відмежовано сховище рукописів (депо манускриптів) і окремо зберігалися друки XV ст. [12]. Вже в першому Путівнику по бібліотеці, виданому в 1851 р., інкунабули описані як колекція в XIV залі: «В багатьох інших бібліотеках вони розсіяні відповідно до предметів їх змісту по різних частинах, але в нас усі зібрані разом, оскільки головна цінність сих книг залежить саме від епохи їх надрукування» [13]. Через кілька років було вирішено зосередити всі інкунабули в окремому залі, який зовнішнім виглядом і архітектурними деталями імітував бібліотеку XV ст. Цей зал назвали «Кабінетом Фауста»; заняття там допускалися лише з особливого дозволу директора.

За ініціативою барона Корфа в бібліотеці розпочалося також виділення видань Альдів та Ельзевірів, які також були розміщені в окремому залі поряд з відділом інкунабул [14]. Надалі були сформовані колекції книжок кириличного друку (дві третини всіх відо-

---

[11] *Молчанов В. Ф.* Фонд рукописей РГБ: 200 лет формирования // Девятая Международ. науч. конф. по проблемам книговедения. – М., 2000. – С. 136–137.

[12] Отчет в управлении Императорскою публичною библиотекою, представленный за 1814 год. – СПб., 1815. – 65 с. –

[13] Императорская Публичная Библиотека за 100 лет: 1814–1914. – СПб., 1914. – С. 293–294.

[14] Там само. – С. 298.

мих кириличних видань XVI ст.), книжки Петровської епохи, надруковані гражданським шрифтом, найбільш повне зібрання «Ведомостей» – першої російської друкованої газети, колекції нелегальних видань. Унікальними можна вважати колекції «Россика», «Славика», зібрання видань революцій – Англійської XVII ст. та Французької 1789 р., Паризької комуни. Тут зберігається й особиста бібліотека Вольтера – близько 7000 книг, і ще багато рідкісних і унікальних видань [15].

У Бібліотеці Академії наук, найстарішій з існуючих бібліотек Росії, відкритій у Петербурзі 1714 р., первинне ядро фондів складалося з декількох частин: книжок і рукописів Московського Кремля, книг Готторпської бібліотеки та бібліотеки курляндських герцогів і, нарешті, особистого книжкового зібрання Петра I. На початку XX ст. Бібліотека мала 7 відділів [16], серед яких слов'янський, де збиралася література всіма слов'янськими мовами, за винятком російської (існував окремий відділ); картографічний разом з іконографією та нотами; книжок XVIII ст.; рукописний (на чолі з В. І. Срезневським), що в свою чергу поділявся на відділи рукописів; стародруків; видань світського шрифту часів Петра I; картин, ритин, лубочних видань та портретів. Сюди ж входили ще Пушкінський відділ, російські закордонні видання та книжки з історії сектантства в Росії. Окремо існував відділ інкунабул, ритин (гравюр) та рукописів іноземних, що в 1924 р. одержав назву «Кабінет інкунабул». Відбір матеріалів до цього відділу розпочали ще 1917 р. у зв'язку з евакуацією фондів до Саратова [17]. Керівник підрозділу, відомий вчений О. І. Малеїн прагнув зібрати воєдино не лише примірники інкунабул, частину яких описав ще у XVIII ст. І. Бакмейстер [18], але й палеотипи та книжкові

---

[15] *Староверов А. П.* 175 лет публичной библиотеке // Памятные книжные даты. – М., 1989. – С. 217.

[16] *[Барвінок В.]* Бібліотека Російської Академії наук // Бібліологічні вісті. – 1925. – № 1–2. – С. 170–171. – Підп.: В.Б.

[17] *Киселева Л. И.* Редкие книги библиотеки АН СССР. – Л., 1987. – С. 8.

[18] *Бакмейстер И.* Опыт о Библиотеке и Кабинете редкостей и истории натуральной Санкт-Петербургской императорской Академии наук. – [СПб.], 1779.

раритети видатних європейських друкарів Альдів з Венеції, Ет'єнів з Парижу, Плантена з Антверпену, Ельзевірів з Голландії, Д. Баскервіля з Англії та ін. [19].

Фонд рідкісних книжок Петербурзького університету складався поступово, стихійно, як найбільш цінна частина університетського книжкового зібрання, основа якого успадкована з інших зібрань внаслідок створення 1819 р. університету. З 1845 р. бібліотека почала отримувати перші (цензурні) примірники визначних пам'яток російської словесності, серед них і ті книжки, тираж яких з різних причин був знищений або цензурою, або автором. З 1860 р. надходила література з числа «10 000 заборонених» до ввезення в Росію книжок. Крім того, бібліотека одержувала постійно в дар як окремі книжки, так і цілі бібліотеки за заповітом. Проте систематична, планомірна робота з рідкісними книжками розпочалася в бібліотеці університету в середині 20-х років XX ст., коли було створено Кабінет рідкостей, у який виділено для особливого зберігання інкунабули, російські стародруки, видання Петровської епохи та ін. Тоді ж було розпочато роботу з наукового опису рідкісних книжок бібліотеки ЛДУ [20], І. П. Мурзін опублікував короткий опис інкунабул Ленінградського університету.

Комплекс питань щодо роботи зі стародруками та рідкісними книжками на міжнародному рівні вперше розглядався в 1923 р. на Конгресі бібліотечних працівників у Брюсселі, де було рекомендовано створити відділи рідкісних книг у тих бібліотеках, де їх ще не було (а таких була більшість), і провести докорінну перебудову вже існуючих відділів. Було сформульовано декілька цілком обґрунтованих основних ідей по трьох напрямках – наукові дослідження, опис і збереження [21].

---

[19] *Питулько Г. Н.* А. И. Малеин как организатор Кабинета инкунабулов (1924–1930) // 275 лет Библиотеке Академии наук. – СПб, 1991. – С. 287–293.

[20] *Горфункель А. Х.* Из истории университетского собрания редких книг // Науч.-практ. конф., посвященная 150-летию Ленингр. университета 12–13 февр.1969 г.: Доклады. – Л., 1970. – С. 45–64.

[21] Inventaire des livres rares on curieux d'une bibliotheque // Congres international des bibliothecaires et des bibliophiles, tenu a Paris en 1923. – Paris, 1925. – P. 111–116.

Окремі відділи стародруків у 20-х роках мали Варшавська публічна бібліотека [22], Національна бібліотека в Софії, заснована 1878 р. [23], та багато інших. У 1919 р. такий же відділ було організовано в бібліотеці Саратовського університету, в 1922 р. – у Державній публічній історичній бібліотеці та в бібліотеці Казанського державного університету.

Не слід забувати, що в 1918 – 1919 роках у Росії в широких масштабах, як відомо, відбувався перерозподіл загальнонаціонального книжкового фонду. Безперечно, зіткнення соціальних сил позначилося на формуванні зібрань рідкісних книжок. За рахунок приватних колекцій державні сховища значно збагатилися рідкісними, цінними виданнями й рукописами, особливо Румянцевський музей, бібліотека Історичного музею в Москві, Публічна бібліотека в Петрограді. Уникнути випадків безглуздого знищення окремих бібліотек також не вдалося, проте, слід визнати, що чи не вперше в історії в загальнодержавному масштабі проводилася реєстрація приватних бібліотек, укладалися зведені цифрові таблиці, підводилися підсумки попереднього періоду книговласництва [24]. Деякі бібліотеки, з огляду на «наукову чи взагалі бібліографічну цінність, за систематичністю свого підбору, за рідкісністю чи цінністю в ній творів», кількісно більше 2 тисяч томів, одержували спеціальні «охоронні грамоти» (з доповіді В. Я. Брюсова 14 жовтня 1918 р. [25]). Накопичені бібліофілами масиви книжок були величезними, але в зв'язку з націоналізацією, з небезпекою реквізиції, сутужними житлово-побутовими умовами, на ринок було викинуто багато старих видань, що стало основою для укладання нових бібліотек [26]. В обігу виявилося багато книжок з експліб-

---

[22] *[Біркіна Н.]* Варшавська публічна бібліотека // Бібліологічні вісті. – 1929. – № 4. – С. 78. – Підп.: Н.Б.

[23] Бібліологічні вісті. – 1925. – № 1–2. – С. 172.

[24] История книги в СССР. 1917–1921: Т. 2. – М., 1985. – С. 273.

[25] История библиотечного дела в СССР: Док. и материалы. 1918–1920. – М., 1975. – С. 103.

[26] *Друганов И. А.* Библиотеки ведомственные, общественные и частные и судьба их в советскую эпоху // Сов. библиография, 1933. – Сб. 1–3. – С. 185–214; 1934. – Сб. 2. – С. 43–78; 1934. – Сб. 3–4. – С. 127–167.

рисами, що стимулювало розвиток екслібристики, появи відповідних досліджень, зокрема, У. Г. Іваска «Описание русских книжных знаков» (М., 1918). Окремі торговці, скориставшись ситуацією, не лише різко збільшували ціни на унікальні примірники, але й прагнули збувати їх за кордон.

Загальна картина революційної епохи, складнощі з публікацією творів, викликані друкарською кризою, відсутністю паперу, примусили літераторів піти на виключні міри – випуск власних творів у автографічному виді, тиражем від 3 до 7 примірників, часто з малюнками. Іноді невеликі брошури друкувалися на звичайних друкарських машинках в десятках примірників. Так, перші два номери часопису Українського наукового інституту книгознавства «Бібліологічні вісті» (1923 р.) були надруковані на машинці. Зараз такі примірники-унікуми є надзвичайно цінними, і можуть прикрасити будь-яку колекцію рідкісних видань.

Розуміння поняття «рідкісна книга» як книга, видатна за своїми якісними характеристиками, було покладено в основу формування фондів відділу історії книги, рідкісних і особливо цінних видань Державної бібліотеки ім. В. І. Леніна (РДБ) вже з перших кроків його існування. Починаючи ще з 20-х років це було закріплено в документах, які регламентували комплектування відділу[27]. Тоді ж відбувалися спроби утворити музей книги, відбиралися у фондах кириличні стародруки, завідділом М. П. Кисельовим готувався до друку каталог палеотипів бібліотеки[28].

Проте деякі радянські бібліотечні діячі в цей же час бачили в книжкових скарбах минулого лише пережитки бібліофільського – «чуждого» ухилу. Так, книгознавець К. М. Дерунов пропонував списати інкунабули як ідеологічно чужі[29]. У суспільстві прева-

---

[27] *Яцунок Е. И.* О содержании понятия «ценная книга» применительно к издательской продукции XIX–XX вв. // Книга и социальный прогресс. – М., 1986. – С. 116.

[28] *Балика Д.* Рец. на кн.: Сборник публичной библиотеки СССР имени В. И. Ленина. – М., 1928. – 222 с. // Бібліологічні вісті. – 1928. – № 1. – С. 145–147.

[29] *Горфункель А. Х.* Что такое редкая книга? // Редкие книги и рукописи: изучение и описание. – Л., 1991. – С. 18.

лював прикладний, практичний підхід до бібліотек, що визначався ідеологією тих часів. Загальноприйнятим було розуміння, проголошене класиками марксизму-ленінізму, що гордість і славу публічної бібліотеки необхідно бачити не в тому, скільки в ній є інкунабул та «рукописань» X ст., а в тому, як обертаються книжки серед народу. Практичним слідством цього стала не тільки поява індексу звернення до книжок, але й подекуди списання «застарілої» літератури, оскільки книжки, до яких ніхто «не звертався», котрі не замовляли, вважалися мертвим фондом, непотрібним народу. Виходячи з цього, до 1936 р. колишній відділ інкунабул, альдин, ельзевірів Публічної бібліотеки в Ленінграді, разом зі своїм особливим приміщенням – «Кабінетом Фауста» – і початками інших колекцій залишався бездіяльним ще з передреволюційних часів [30]. В. С. Люблінський, що очолив у цей час відділ, розумів переваги концентрації розсіяних по всіх фондах бібліотеки скарбів – друкованих пам'яток світової та вітчизняної культури, суспільних рухів, книжкового мистецтва – з точки зору їх збереження та вивчення. В 1940 р. було затверджено його проект Відділу рідкісної книги ДПБ, реалізувати який вдалося тільки після війни, в 1946 р.

Формування окремого фонду книжкових пам'яток в науковій бібліотеці Московського університету розпочалося в 90-х роках XIX ст., хоча організаційно відповідний відділ оформився лише в 1946 р. [31]. Його фонди традиційно складалися й поповнювалися шляхом виявлення профільних матеріалів у загальному книгосховищі та резервному фонді бібліотеки, завдяки покупкам у букіністів і бібліофілів, а також за рахунок дарів, у першу чергу вихідців з університету, видатних діячів науки й культури Росії. За записками співробітника Відділу стародруків Бібліотеки АН УРСР

---

[30] *Варбанец Н.* 80 лет В. С. Люблинскому // Памятные книжные даты. – М., 1983. – С. 281.

[31] *Маслова Н. В.* Формирование, использование и пропаганда фонда книжных памятников в научной библиотеке МГУ // Книга и культура. Шестая Всесоюз. науч. конф. по проблемам книговедения: Секция библиотековедения. – М.,1988. – С. 41–43.

Б. І. Зданевича середини 30-х років [32], який тоді вивчав досвід роботи відповідних відділів найкрупніших бібліотек СРСР, на картках загального каталогу бібліотеки університету робилися помітки «редкая», це була підготовча робота до топографічного виокремлення рідкісних видань.

Найбільшого розмаху виділення рідкісних фондів із загальних книгосховищ набуло лише у 60–80-х роках XX ст. [33]. Було сформовано такі фонди в більшості універсальних, обласних, республіканських, крайових, галузевих та університетських бібліотек СРСР. У деяких бібліотеках – і в 90-х роках, наприклад, у 1990 р. відкрився відділ рідкісної книги в Ставропольській державній крайовій універсальній науковій бібліотеці ім. М. Лермонтова: 53 тис. примірників було відібрано з основних фондів, з них 2 тис. – до 1830 р. (названі тут колекційними) [34]. Це загальносвітова тенденція, яка призводить до розповсюдження архівних і музейних методів роботи в діяльності бібліотек. Музеєфікація відбивається в дбайливому ставленні до книжкових раритетів, створенні музейних експозицій в середині бібліотек. Весь попередній час умови збереження цих документів були далекими від нормативних, і тому загальний стан книжок у більшості бібліотек виявився не зовсім задовільним.

Аналогічні процеси щодо виділення пам'яток писемності та друку в окремі відділи відбувалися і в бібліотеках України, яка тоді ще не мала власної державності. Так, за даними заввідділом рукописних, стародрукованих та рідкісних видань Наукової бібліотеки Львівського університету Н. П. Швець, матеріали такого роду з'явилися в цій книгозбірні рівнобіжно з виникненням самої

---

[32] *Зданевич Б. І.* Постановка відділів рідких та цінних видань у бібліотеках Москви: рукопис (чернетка). Зберігається у відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ.

[33] *Григорьева В. З.* Центр консервации документов библиотек высших учебных заведений Российской Федерации // Первая Казахстанская конф. «Проблемы сохранности документального письменного наследия библиотек и архивов»: документы и материалы. – Алматы, 1998. – С. 170.

[34] *Коновалова Н. А.* Библиотека, устремленная в будущее // Библиотековедение. – 2003. – № 3. – С. 94–97.

бібліотеки (1661 р.)[35]. Покоління бібліотечних працівників так чи інакше виділяли та вивчали їх. Критерії відбору були пов'язані із загальною світовою бібліофільською думкою, а згодом і з книгознавчими засадами. В матеріалах архіву бібліотеки зафіксовано створення фондів «Cimelia» (лат. «Рідкості») та рукописів. Зазначені фонди мали окремі сховища, сталий штат кваліфікованих співробітників; укладалися описи книжок та колекцій, на самі книжки та рукописи були наклеєні відповідні екслібриси. На жаль, фонд «Cimelia» у 1956 р. було розформовано й перенесено до загального книгосховища, і до 1966 р., як писав видатний вітчизняний бібліограф Ф. П. Максименко, відділ перебував у стані консервації. Саме Ф. Максименко підготував ротапринтне видання «Першодруки (інкунабули) Наукової бібліотеки Львівського університету: Каталог»[36], а пізніше «Кириличні стародруки українських друкарень, що зберігаються у львівських збірках (1574–1800 рр.): Зведений каталог»[37]. Він же, пояснюючи підлеглим критерії відбору у формуванні фонду рідкісних книг, пропонував перечитати основні праці в цій галузі, простежити, як з часом змінювався погляд на поняття «рідкісна книга». Певною мірою ми в цій книзі виконуємо настанову цього дійсно висококваліфікованого спеціаліста.

Заснована 1829 р. Одеська Публічна бібліотека – нині Одеська державна наукова бібліотека ім. О. М. Горького – впродовж усього часу існування комплектувалася стародруками та рідкісними виданнями, що розчинялися в загальних фондах, знаходячи відбиття лише в каталогах, насамперед у складі приватних бібліотек та книжкових зібрань. Поступово кількість переходить у якість, і бібліотека, паралельно зі збиранням рідкісних книжок, починає роботу з їх вивчення[38]. Відповідно до загальнорадянської практики тих років

---

[35] *Швець Н.* Засади і настанови Ф. П. Максименка у формуванні відділу рукописів і рідкісних книг // Збірник наукових праць відділу рукописних, стародрукованих та рідкісних книг ім. Ф. П. Максименка. – Львів, 1997. – С. 6.

[36] Львів, 1958. – 32 с.

[37] Львів, 1975. – 127 с.

[38] *Арюпіна Л.* Формування й організація фонду рідкісних видань Одеської державної наукової бібліотеки ім. М. Горького // Історія бібліотечної справи в Україні. – К., 1999. – С. 63–64.

(створення 1922 р. музею книги у Румянцевському музеї, об'єднаного надалі з відділом рідкісної книги ДБЛ; відділу історії книги в Державному історичному музеї в Москві, а також закладання Всеукраїнського музею книги – утворення Відділу друку та письма при Лаврському музеї в Києві) Одеська публічна бібліотека 1922 р. також організує відділ рідкісних видань та рукописів з його найцікавішим ядром – Музеєм книги. Принципи відбору книжок до відділу, аналогічні до тих, що були прийняті на той час в усіх великих бібліотеках і музеях, закріплені в публікаціях тогочасної завідуючої цим відділом О. Тюнєєвої [39]: рукописи, інкунабули, палеотипи, видання славетних друкарських фірм XVI–XVII ст., книги церковнослов'янського друку того ж періоду, видання гражданського друку за часів Петра I, рідкісні та бібліофільські видання XVIII–XIX ст. До останніх дослідниця відносила малотиражні або знищені (чи збережені в незначній кількості примірників) видання; книжки, що мають «особливе історичне або політичне значення» (як приклад – заборонені царською цензурою); видання, ілюстровані оригінальними малюнками, надруковані на пергамені чи на спеціальних сортах паперу, шовку; книги з екслібрисами та автографами видатних власників тощо. У статті, на яку ми посилаємось, детально розкрито склад сформованих колекцій, особливо інкунабул. На 1927 рік, коли було опубліковано цю ґрунтовну статтю О. Тюнєєвої, роботу над відокремленням рідкісних видань закінчено не було, а у 30–60-х рр. цю діяльність, на жаль, було припинено.

З 1817 р. в Одесі існувала ще й бібліотека Рішельєвського ліцею, перетвореного 1865 р. у Новоросійський університет. Формування колекції стародруків почалося в ранній, «ліцейський» період бібліотеки [40]. 1902 р. бібліотеку Новоросійського університету (нині

---

[39] *Тюнєєва О.* Музей книги Одеської Публічної Бібліотеки // Бібліологічні вісті. – 1927. – № 2. – С. 48.

[40] *Полевщикова Е. В.* О начальном этапе формирования коллекции старопечатных изданий в фондах научной библиотеки ОНУ им. И. И. Мечникова // Наукова бібліотека в сучасному суспільстві: Історія, проблеми, перспективи. – Одесса, 2003. – С. 48–57.

Одеського національного університету ім. І. Мечникова) було перенесено до нового будинку й зарезервоване приміщення для переховування рукописних зібрань бібліотеки та особливо цінних друкованих книжок[41], що склало згодом ядро ще одного Музею книги. До початку І світової війни тут було виокремлено 233 рукописи й порівняно незначну кількість стародруків, у т. ч. інкунабул, півтора десятка ельзевірів та кілька десятків видань XVI–XVII ст. Головна маса рідкісних та цінних видань і навіть рукописів продовжувала перебувати серед основних фондів і залишалася невиявленою. З 1920–1921 рр. починається спочатку спорадичне, а згодом дедалі систематичніше й організованіше вилучання рукописів і стародруків з основного книгосховища, завдяки чому кількість рукописів одразу збільшилася майже вдвічі і кількість рідкісних видань досягла 2500 томів. 1926 р. виставка рідкісних видань, яку бібліотека влаштувала ще в 1923 р., була перенесена у великий зал на 3 поверсі, обладнаний спеціальним устаткуванням. Це і було створенням Музею книги Одеської центральної наукової бібліотеки, який одночасно був науковим відділом («Кабінетом») у структурі даної книгозбірні.

Музей складався з трьох відділів: рукописів, друкованих видань, графіки. У свою чергу відділ друків розпадався на західноєвропейські, російсько-українські та «Rossica-Ucrainica, тобто західноєвропейські видання XVI–XVII ст., присвячені Україні та Московії»[42]. Детальний опис колекції інкунабул опублікував у 20-х рр. І. Фаас[43]. Музей тоді ставив завдання довести відділ друкованих видань до сучасності шляхом відбору найкращих видань XIX–XX ст., які могли б показати новітні досягнення друкарського мистецтва, а також значно розширити групу експонатів XVIII ст. Тоді ж була відзначена потреба загострити увагу на розвитку української книги.

---

[41] *Вайнштейн О.* Музей книги Одеської центральної наукової бібліотеки // Праці Одеської центральної наукової бібліотеки. – Одеса, 1927. – С. 17–55.

[42] Там само. – С. 47.

[43] *Фаас І.* Інкунабули Одеської Центральної наукової бібліотеки // Бібліологічні вісті. – 1927. – № 2. – С. 69–90.

Колекціонування стародруків з науковою метою, за справедливим твердженням академіка Я. Д. Ісаєвича[44], почалося в Україні в другій чверті XIX ст. Київська археографічна комісія, створена 1843 р., започаткувала систематичний пошук стародавніх рукописів і видань. Деякі установи (бібліотеки Київської Духовної академії, православних семінарій у Наддніпрянській Україні, Ставропігійський інститут у Львові та ін.) поступово поповнювали свої збірки стародруків за рахунок пожертв окремих осіб.

У Харківській громадській бібліотеці (нині ХДНБ ім. В. Г. Короленка), заснованій 1886 р., у той час, коли рідкісні та цінні видання ще не було відокремлено у спеціалізований фонд, на їх титульних аркушах і форзацах проставлявся штамп: «Не видається додому». Це був перший крок до виділення книжкових пам'яток, і саме Д. Багалія, В. Данилевича, М. Сумцова – співробітників цієї книгозбірні того часу – вважають засновниками фонду пам'яток друку та писемності, а також фонду україніки[45]. З 1903 р. тут було виокремлено відділи рукописів, музичний, український, польський, східний, бібліотекознавства[46]. Приблизно тоді ж було організовано колекцію книг з автографами, і на режим комплексного зберігання були переведені «бібліографічні рідкості, що не видаються додому»[47]. Як зафіксовано у звіті бібліотеки, «цінні книги відділено в окремій шафі, а каталог тепер створюється»[48]. В 30-х роках у ХДНБ було створено книгознавчу групу, яка в січні 1940 р. була реорганізована у відділ рідкісних видань і стародруків (тепер – відділ

---

[44] *Ісаєвич Я. Д.* Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Львів, 2002. – С. 10.

[45] *Незнамова Л., Лосієвський І.* З історії фонду рідкісних видань Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Короленка // Історія бібліотечної справи в Україні. – К., 1999. – С. 72.

[46] *Ярошик В., Сосновська Т.* Дмитро Багалій і Харківська громадська бібліотека (до 110-річчя з дня заснування ХДНБ ім. В. Г. Короленка) // Бібліотечний вісник. – 1997. – № 1. – С. 17.

[47] Отчет Харьковской общественной библиотеки за 22-й год ее существования. – Х., 1908. – С. 79.

[48] Отчет Харьковской общественной библиотеки за 24-й год ее существования. – Х., 1910. – С. 62.

рідкісних видань і рукописів (Музей книги), який 2003 р. урочисто відзначив своє 100-річчя.

1922 р. у Харкові, тодішній столиці України, на базі харківської університетської бібліотеки, була створена Центральна наукова бібліотека, що складалася більше сотні років до того. «Бібліологічні вісті» відмічали «багатий відділ рукописів і стародруків, навіть інкунабул»[49].

Вивчення історії питання дозволяє з упевненістю стверджувати, що перші 20 років XX ст. були вирішальними в справі утворення у великих бібліотеках спеціалізованих відділів рідкісних видань. Організована 1918 р. Національна бібліотека Української держави, надалі ВБУ – Всенародна бібліотека України (нині – Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського – НБУВ) перші два десятиріччя була своєрідним центром зосередження та збереження величезної кількості бібліотечних і архівних фондів різних бібліотек, зібрань і колекцій установ, що припинили з різних причин своє існування. Мета збереження книжкових багатств і створення міцного фундаменту науки дозволили зібрати тут цінні фонди, універсальні за складом і змістом, але неоднозначні за своєю структурою[50]. Рукописи і стародруки вже при первинному огляді виділялися в самостійні структурні підрозділи. Певний відсоток ретроспективних фондів залишався у вигляді окремих комплексів, сформованих раніше.

Створення відділу стародруків і трохи пізніше підвідділу раритетів при ньому у Всенародній бібліотеці України на початку 20-х років було цілком у контексті загальноєвропейської, а фактично – світової тенденції. Більше того, проголошення існування такого відділу в документах 1919 р. свідчить про високий професіоналізм фундаторів Бібліотеки, їх обізнаність зі станом справ у найбільших бібліотеках світу, усвідомлення ними відповідальності перед наступними поколіннями за збереження книжкових скарбів дав-

---

[49] Бібліологічні вісті. – 1928. – № 1. – С. 88 (Хроніка).

[50] *Дубровина Л. А., Муха Л. В.* Исторические коллекции книг и библиотечных собраний и совершенствование их организации и хранения // Прогрессивные библиотечные технологии: организация и управление. – К., 1989. – С. 128.

нини. Це проходить червоною ниткою в багатьох документах Бібліотеки. Зокрема, у звіті про роботу бібліотеки за 1921 р. читаємо: «Читачам видаються всі книжки, за виїмкою розкішних і рідких видань, а також рукописів і стародруків, якими можна користуватись тільки в кабінетах відділів»[51]. Те саме закріплено і в «Правилах користування книжками та газетами з ВБУ» за 1922 р.: «Стародруки, рукописи, рідкі й цінні видання, гравюри, малюнки до читальні не видаються»[52]. У тогочасній «Інструкції про поділ книжок по відділах» зафіксовано: «До відділу стародруків передається все, що надруковано до 1799 року включно, себто не тільки книжки, але й «періодика», «волянція», «орієнталія»[53]. Тут же, в § 37 розділу «Облік книжок», передбачено, що ціну окремих коштовних рідкісних видань, стародруків «установлює представник даного відділу в порозумінні з Дирекцією ВБУ» (арк. 5).

Надзвичайний інтерес становить «Проект інструкції по улаштуванню та опису стародруків у ВБУ при УАН» за 1922 р.[54]. Запропоновано було такий поділ видань: інкунабули, українські та білоруські стародруки, стародруки «чужоземні» та репродукції стародруків. У примітках зазначено, що інкунабулами вважаються видання до 1525 р. включно, а українськими стародруками вважаються твори українських та білоруських письменників, видавців і друкарів, видані для ужитку українського народу, а також твори, видані на території України. У варіанті цієї інструкції (на наступному аркуші) зафіксовано, що стародруками вважаються видання по 1800 р., а не по 1799; окремий підвідділ при відділі стародруків складають і ті видання XIX ст., які своїм шрифтом, малюнками та ін. продовжують стару традицію (XVIII ст.). Інкунабули передбачено розставляти в хронології, а інші стародруки розподіляються на два підрозділи: церковнослов'янського друку та інших мов, які у свою чергу поділяються за національним принципом. Окремий розділ займають твори українських і білоруських письменників

---

[51] Архів НБУВ, оп. 1, од. зб. 34, арк. 4 зв.

[52] Архів НБУВ, оп. 1, од. зб. 50, арк. 7.

[53] Архів НБУВ, оп. 1, од. зб. 41, арк. 1.

[54] Архів НБУВ, оп. 1, од. зб. 50, арк. 13; варіант – арк. 14.

та друкарів, які в національних межах розставляються в хронології та географії виходу; закордонні видання про Україну також відносяться до українських, як і стародруки, видані в Україні будь-якою мовою. Опис планувалося проводити повний, укладаючи паралельно 8 книгознавчих картотек: назв, авторів і видавців, друкарень, друкарів, дереворитів і ритівників, присвят, власних імен і місцевостей, цін, вкладних записів і рукописів тощо, хоча з огляду на величезний обсяг надходжень, нестачу кадрів, холод та ін. опис взагалі не проводився.

До 1926 р., коли було укомплектовано штат відділу і в підрозділі розпочалася активна робота з розміщення, опису, вивчення видань, відбувався лише відбір стародруків з колекцій націоналізованих бібліотек та загального книгосховища. Так, лише за літо 1923 р. було «розсортовано по мовах і століттях весь переданий до відділу з комор матеріал, а саме 12–15 тисяч томів стародруків XV–XVIII ст. Під час сортування виділено 40 інкунабул»[55]. За архівними матеріалами[56], шляхи придбання ВБУ фондів, які формувалися в інших книгозбірнях і установах протягом сторіч, могли бути різними, проте завдяки насамперед академіку Д. І. Багалію, голові спеціальних комісій з питань бібліотек духовного відомства в Тимчасовому Комітеті по заснуванню бібліотеки, ВБУ пішла шляхом не реквізицій, а переговорів, переконань та добровільної передачі. Крім того, спеціальна комісія ВБУ розшукувала й відбирала стародруки, займалася їх оцінкою. Всенародна бібліотека також здійснювала патронат над фондами, які неможливо було придбати, але яким потрібна була державна охорона. Вже на 1923 р., за свідченням тогочасного директора книгозбірні, бібліотека мала до 40 тисяч книжок XV–XVIII ст., половина яких була «посортована» за мовами і століттями[57]. У звіті роботи бібліотеки за 1924–1925 рік зафіксовано, що завідував відділом «товариш директора, професор В. Ф. Іваницький», а безпосередньо виконував цю роботу н. с.,

---

[55] Архів НБУВ, оп. 1, од. зб. 65, арк. 3 зв.

[56] Архів НБУВ, оп. 1, од. зб. 1, арк. 42–42 зв.

[57] *Постернак С.* Всенародня бібліотека України (до п'ятирічного ювілею) // Бібліологічні вісті. – 1923. – № 4. – С. 17.

бібліотекар-фахівець Б. І. Зданевич; було «посортовано» 30 000 томів до 1799 року видання: інкунабули до 1525 р.; українські та білоруські стародруки; іноземні стародруки; репродукції стародруків [58].

Серед найперших регламентуючих документів відділу, які на багато десятиліть визначили вимоги щодо роботи з фондом стародруків та рідкісних видань, була, окрім названих вище, наукова розвідка В. Ф. Іваницького «Про хронологічні рамці відділу стародруків» [59] від 4.02.1923 р. Обмірковуючи це питання, В. Ф. Іваницький виявляє глибоку обізнаність у суті справи. Тут, серед іншого, дається спроба визначення рідкісних та цінних видань (див. попередній розділ). Зокрема, віддаючи належне цінності стародруків з одного боку, і розуміючи інтерес до них тільки вузьких спеціалістів з другого боку, він ув'язував ці питання з проблемою розміщення стародруків, т. зв. «Raumproblem», що із зростанням книжкових багатств бібліотеки з кожним роком набуває все більшої гостроти: «У бібліотечній літературі останніх років – наскільки вона нині приступна – вже давно піднято питання про бажаність поділу книжок на «мертві» та «живі» й уміщення перших далі від читальні». Отже, <...> при принципі механічно-хронологічного виділення книг одночасно й самі по собі будуть до відомої міри розв'язані і «Раумпроблеми». Таким чином, послідовне проведення принципу виокремлення стародруків мало привести, на думку В. Ф. Іваницького, «до наслідків змішаного характеру: з одного боку, це збірки рідкісних і цінних книг (але, певно, яких мало запитують), а з другого боку – збірка книг задавнених та може бути не рідких».

Дещо пізніше були підготовлені С. І. Масловим «Схема розміщення й способи нумерації книжок у відділі стародруків», «Спеціальні вимоги до приміщення та устаткування відділу стародруків Бібліотеки АН України», «Визначення дублетів у ділянці стародруків» та ін., що не втратили наукового інтересу й до сьогодні. Сергій Іванович Маслов, очолюючи відділ стародруків ВБУ з 1926

---

[58] Архів НБУВ, оп. 1, од.зб. 110.

[59] Архів НБУВ, оп. 1, од. зб. 76, арк. 4–6.

по 1937 р., розробляв також напрям «стародрукована україніка», враховуючи насамперед територіальний принцип відбору. Підготував спеціальні інструкції з бібліотечно-бібліографічної обробки українських видань XVI–XVIII ст. [60], деякі положення котрих лягли в основу кращих радянських досліджень з історії стародрукованої книги [61]. Він же на початку 30-х років, завдяки ґрунтовним знанням та знайомством із західними джерелами, уклав детальний «Нарис інструкції для абеткування західно-європейських та польських видань XVIII ст.», що залишилася, на жаль, неопублікованою.

У травні 1928 р. співробітники відділу стародруків ВБУ, як зафіксовано в Щоденнику роботи відділу [62], почали розбирати рідкісні та розкішні книжки, відокремлені із загального фонду, т. зв. гага, шифр R. Було здійснено спроби впорядкувати окремі колекції – книжок з екслібрисами та суперекслібрисами; з автографами та різними записами на форзацах та берегах; rossica, ukrainica, polonica тощо (там само, С. 74). У звіті роботи за 1932 р. підкреслено: «З відділом стародруків топографічно й адміністративно об'єднано колекцію найцінніших видань XIX й XX ст. – т. зв. Підвідділ раритетів. Тут зібрано, між іншим, багато закордонних видань XIX–XX ст., заборонених російською цензурою, як от «Полярная звезда» та «Колокол» Герцена, окремі числа журналу «Земля и Воля» та ін. Є замасковані революційні видання, що друкувалися в запільних друкарнях на території колишньої Росії» [63].

Питання «Про раціональне переховування цінних видань, які належать Бібліотеці УАН» було поставлено на нараді 19 листопада 1935 р. [64], що безумовно свідчить про розуміння тодішньою ад-

---

[60] *Маслов С. І.* Обсяг та план українського бібліографічного репертуару XVI–XVIII вв. // Бібліотечний збірник ВБУ. Ч. 3. – К., 1927. – С. 60–64; Маслов С. І. Спроба інструкції та план роботи над складанням українського бібліографічного репертуару XVI–XVIII ст. – К., 1928. – 28 с.; Інструкція для опису видань, що вийшли на території Радянської України в XVI ст.–1825 р. // Наукові праці НБУВ. Вип. 4. – К., 2000. – С. 45–64.

[61] История Центральной научной библиотеки АН УССР. – К., 1979. – С. 92.

[62] ІР НБУВ, ф. 33, од. зб. 2952, арк. 109.

[63] Архів НБУВ, оп. 1, од. зб. 380.

міністрацією Бібліотеки важливості цієї загальнодержавної справи. У «Положенні про відділ стародруків Бібліотеки АН УРСР» за 1938 р.[65] було закріплено критерії комплектування підвідділу раритетів: «1) малотиражні видання; 2) західноєвропейські заборонені або знищені цензурою видання; 3) перші видання класиків XIX ст.; 4) примірники, що належали видатним особам XIX–XX ст.; 5) книги, особливо визначні з боку друку; 6) розкішні і коштовні видання; 7) примірники, цікаві з боку оправи; 8) іноземні видання XIX–XX ст., що з тих чи інших міркувань можуть вважатися раритетами й підлягають відокремленню з загальних фондів і спеціальному перехованню».

На нашу думку, значний інтерес також становить «Положення про Підвідділ рідких видань XIX–XX вв. Відділу стародруків і рідких видань», розроблене в 30-х рр. Машинопис «Положення», що зберігається в архіві відділу, підписаний Б. І. Зданевичем, тодішнім заввідділом, 17.VI.1939 р. З огляду на важливість цих матеріалів для теми, а також усвідомлення, що дані розробки наших попередників на кілька десятиріч випередили аналогічні методичні розробки колег з провідних бібліотек СРСР, наводимо документ повністю, зі збереженням лексики та орфографії оригіналу, з виправленням написання лише деяких слів.

П О Л О Ж Е Н Н Я

про Підвідділ рідких видань XIX–XX вв.
Відділу стародруків і рідких видань

А. ЗАВДАННЯ І СКЛАД

І. Підвідділ рідких видань XIX–XX вв. Відділу стародруків і рідких видань має своїм завданням виявити, збирати, переховувати, робити приступними для читача, а також вивчати і популяризувати рідкі видання з 1801 р. (для видань російських, українських, білоруських з 1826 р.) до останнього часу включно.

2. До складу Підвідділу входять такі видання (книги, брошури, періодичні видання, альбоми, аркушівки тощо):

---

[64] ІР НБУВ, ф. 33, од. зб. 2955, арк. 2.

[65] Архів НБУВ, оп. 1, од. зб. 570, арк. 43–44.

а) малотиражні видання;

б) видання, що збереглися в невеликій кількості примірників, крім тих, що належать до групи нелегальних видань при Кабінеті рев. преси;

в) видання, друковані на незвичайному матеріалі (пергамен, шовк тощо);

г) видання, друковані незвичайними засобами (гравійовані, [склографовані], фототипічні тощо);

д) примірники, що належали видатним особам, а також іменні примірники;

е) розкішні і коштовні видання XIX–XX вв.;

ж) видання видатних майстрів друкарської справи XIX–XX вв.;

з) видатні зразки ілюстрованої книги XIX–XX вв.;

и) видатні зразки оправ XIX–XX в.;

і) перші видання класиків літератури, науки та техніки, друковані в XIX–XX вв.;

к) бібліофільські видання;

л) примірники з екслібрисами та суперекслібрисами, а також збірки екслібрисів;

м) книги незвичайного формату (гіганти, ліліпути тощо);

н) еротична література;

о) альманахи 20–50-х років XIX в.

3. В зв'язку з поширенням складу Підвідділу підручна бібліотека Відділу стародруків та рідких видань систематично поновлюється такими виданнями:

а) підручники й періодичні видання для вивчення рідкої книги взагалі й книги XIX–XX в. зосібна;

б) підручники для праці над ілюстрованою книгою XIX–XX в.;

в) каталоги збірок рідких і ілюстрованих видань XIX–XX в.;

г) антикварні каталоги рідких і ілюстрованих видань XIX–XX в. та каталоги книжкових аукціонів;

д) праці й періодичні видання з галузі мистецтва книги;

е) книги й періодика з бібліофілії; праці й видання бібліофільських товариств;

ж) факсиміле й передруки рідких видань XIX–XX в.

Крім того, відповідно поновлюються й інші розділи підручної бібліотеки Відділу стародруків, в напрямку підсилення її спільною для праці над стародруками і рідкими виданнями XIX–XX в. літературою.

4. Для уникнення паралелізму в роботі з іншими відділами бібліотеки АН встановлюється таке розмежування фондів:

а) В підвідділі рідких видань зосереджуються лише ті видання XIX–XX в., що не входять до складу групи нелегальних видань при Кабінеті революційної преси БАН;

б) Кабінет бібліотекознавства передає до підручної бібліотеки Відділу стародруків видання, потрібні для опрацювання й вивчення рідкої та ілюстрованої книги XIX–XX в., а також весь розділ «бібліофілія» з відповідною періодикою;

в) З Кабінету образотворчих мистецтв передаються до Підвідділу всі рідкі та особливо коштовні ілюстровані видання XIX–XX в. (крім видань, потрібних для основної праці Кабінету, що мають переховуватись у кабінеті за спеціальним доглядом), а також відповідна література з мистецтва книги й книжкової ілюстрації (за винятком літератури про мініатюру рукописної книги, що має надійти до Відділу рукописів).

Б. ЗМІСТ РОБОТИ

І. Комплектування:

5. Комплектування Підвідділу провадиться такими основними засобами:

а) відокремлення рідких видань з нових надходжень БАН;

б) вилучення з старих фондів БАН (загальне книгосховище, філіали, відділи й кабінети);

в) купівля;

г) обмін;

д) подарунки;

е) інші.

6. Комплектування підвідділу передбачає:

а) попереднє складання картотек desiderata рідких видань;

б) щільну ув'язку Підвідділу з Відділом комплектування, сектором фондів, з обмінним фондом та іншими відділами БАН, в

справі виявлення та відокремлення рідких видань (обмін досвідом, інструктаж).

II. Переховування фондів.

7. Виключна цінність фондів підвідділу вимагає забезпечення відповідних умов їх збереження, як от:

а) ізольованого приміщення з відповідними температурами і атмосферою (мікроклімат);

б) сейфів для особливо коштовних видань, шафів, спец. папок;

в) забезпечення від псування й деформації під час обробки і в місцях переховування;

г) вжиття засобів реставрації та консервації фондів.

III. Опрацювання фондів

8. Фонди Підвідділу рідких видань проходять інвентаризацію у відділі стародруків разом з іншими цінними фондами відділу стародруків (інкунабули, палеотипи, видання видатних друкарів тощо), яка входить як окрема частина до загального інвентаря БАН.

При зовнішньому оформленні інвентаризації на виданні вживають максимальних заходів запобігання деформації й псування примірника.

9. На фонди підвідділу складаються такі каталоги:

а) абетковий;

б) систематичний;

в) хронологічний;

г) топографічний;

д) тематичний;

е) видавців;

ж) ілюстрованих видань (абетковий та систематичний);

з) за шифрами попередніх бібліотечних збірок;

и) за власниками примірників;

і) оправ;

к) екслібрисів.

IV. Обслуговування читачів.

10. На підвідділ рідких видань поширюються всі правила й норми щодо контингенту й обслуговування читачів і одвідувачів, які вважаються визнаними для Відділу стародруків і рідких видань в цілому.

11. Тим же умовам підлягає довідково-експертна робота Підвідділу, що проводиться лише на іншому матеріалі, включаючись в загальну роботу Відділу.

12. В зв'язку з поширенням складу Підвідділу збільшується участь його в виставочно-екскурсійній роботі Відділу.

Поруч з існуючою у Відділі постійною виставкою з історії друкарства XV–XVIII в., влаштовується виставка історії друкарства XIX–XX в., що має відбити як соціальну функцію книги, так і еволюцію її зовнішньої форми.

V. Наукова робота.

13. Наукова робота Підвідділу полягатиме в:

а) складанні бібліографічних покажчиків до фондів Підвідділу;

б) публікації окремих раритетів або цілих груп рідких видань, а також інформації про них в пресі;

в) розробці проблем визначення рідкої книги;

г) вивчення історії рідкої книги […];

д) розробці проблем охорони та переховування рідкої книги.

VI. Штат.

14. Штат Підвідділу має складатись з двох співробітників:

а) наукового співробітника, в обов'язки якого входить:

1) комплектування Підвідділу;

2) обслуговування читачів Відділу довідками й консультаціями в ділянці рідкої книги;

3) ведення науково-оперативної роботи й проробка проблем і завдань, що складають наукову роботу Підвідділу (див. п. 13);

4) інструктаж і контроль роботи оперативного робітника.

б) бібліотекаря I-го розряду, що виконує роботу по оформленню нових надходжень, веде каталогізацію цих фондів, провадить видачу книг читачам, посильно допомагає науковому робітникові в науковій роботі.

Війна перешкодила завершенню роботи з утворення даного підрозділу. В архіві Відділу нами знайдено рукопис аналогічного документа, датованого травнем 1947 р. – «Положення про підвідділ раритетів (XIX–XX ст.) Відділу стародруків і раритетів Бібліотеки АН УРСР», підписаний ст. редактором Відділу О. О. Радзімов-

ським. По суті, це доопрацьований варіант наведеного вище документу. Основні відмінності, що можна виділити: в п. СКЛАД ФОНДІВ – додано 3 підпункти, зокрема: заборонена царською цензурою література; закордонна література з XV ст. до 1850 р. про Росію (Rossica і Ucrainica); видання, друковані в Україні з 1826 по 1850 р. включно. До профілю комплектування підручної бібліотеки включено додатково пункти щодо техніки виконання коштовних та рідкісних книжок, а також мікрофільми та фотокопії раритетів. Для обміну з бібліотеками СРСР, закордонними бібліотеками та приватними особами при комплектуванні передбачено організацію при Підвідділі обмінного фонду. Підкреслено, що фонди Підвідділу раритетів проходять інвентаризацію у відділі стародруків (на рівні з інвентаризацією інших найцінніших фондів – інкунабул, палеотипів, видань видатних друкарів), маючи окремий інвентар з літерою R. В штаті Підвідділу передбачено вже три співробітники, і виклад в усьому документі йде не в майбутньому, як у попередньому документі, а в теперішньому часі.

У 1950 р., при обговоренні на засіданні Вченої ради Бібліотеки висновків Комісії про перебудову роботи у відділах і кабінетах [66], Відділ стародруків висловився щодо доцільності розширити свої функції і стати відділом рідкісної книги. Було відмічено, що відділом розроблено положення, що вважати рідкісною книгою, хоча дане положення потребує доопрацювання і обговорення колективом. Тоді ж було зафіксовано, що відділ приступив до відбору рідкісної української книги першої половини XIX ст. У кінці 1951 р., у зв'язку з реорганізацією Бібліотеки АН у Державну публічну бібліотеку, відділ стародруків було реорганізовано у відділ рідкісної та цінної книги, «з приєднанням до нього фондів кабінету революційної преси»; відповідно затверджено Положення про відділ рідкісних і цінних книг ДПБ УРСР [67].

Варто підкреслити, що інвентаризація фондів відділу, котра відбувалася з кінця 40-х–початку 50-х років, розпочалася саме з ко-

---

[66] Архів НБУВ: оп. 1, од. зб. 738, арк. 130.

[67] Архів НБУВ. – оп. 1, од. зб. 761, арк. 99, 107; од. зб. 772, арк. 10.

лекції рідкісних видань, яка була на той час уже в цілому сформована за вищенаведеними параметрами. Проте хронічна нестача площ, плинність кадрів і, відповідно, зміни пріоритетів у комплектуванні колекції позначилися на її складі. Відбір рідкісних видань з основних фондів припинився вже на початку 50-х рр. Можемо констатувати, що розпочата робота з відбору таких раритетів завершена не була. В основних фондах лишилася значна кількість дуже коштовних рідкісних і цінних видань, і як показав досвід – крадіжка гравюр з цінного продовжуваного німецького видання кінця XIX ст. «PAN» – зробити це у загальному великому читальному залі значно легше, ніж у спеціалізованих відділах.

Необхідно зауважити, що після повернення фондів з евакуації штат співробітників змінився повністю. За вказівкою Бюро Відділу суспільних наук АН УРСР у 1948 р. Відділ стародруків на кілька місяців взагалі було закрито, а надалі набрано нових співробітників. Слід визнати, що це все загальмувало певною мірою поступальний розвиток організації фондів, каталогів та досліджень рідкісної книги в БАН УРСР, хоча, як ми побачили, Бібліотека була однією з перших в Радянському Союзі в цій справі.

У Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника НАН України (ЛНБ), утвореній в 1940 р., з самого початку її функціонування формувався фонд інкунабулів та стародруків – шляхом відбору видань XV–XVIII ст. із книжкових фондів галицьких бібліотек та зібрань, що стали основою ЛНБ, в першу чергу – монастирських, Львівського Успенського Ставропігійського братства, Народного дому у Львові, Наукового товариства ім. Т. Шевченка, «Студіону», «Оссолінеуму» тощо [68]. Всі стародруки у новоутворену бібліотеку були влиті на загальних підставах і зараз не ідентифікуються як окремі історичні зібрання. З двох підрозділів – музею книги та відділу стародруків – у 1949 р. був утворений кабінет рідкісної книги, який 1966 р. перейменований у відділ рідкісної книги. На сьогодні у відділі майже 120 ти-

---

[68] *Колосовська О. М.* З історії формування та дослідження фондів стародрукованих і рідкісних видань Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України // Наукова бібліотека в сучасному суспільстві: Історія, проблеми, перспективи. – Одеса, 2003. – С. 75–86.

сяч стародруків і близько 130 тисяч рідкісних видань XIX–XX ст., з них більше 20 тисяч – рідкісні періодичні видання.

Отже, створення відділів стародрукованих, чи, частіше, рідкісних видань у вже існуючих бібліотеках передбачало, як ми побачили, відбір книжок із основних фондів або з колекцій, проте це означало значно більше, ніж просто перегляд фондів і виокремлення всього, що могло здатися вартим особливо дбайливого зберрігання. Організація зібрання рідкісних та цінних книжок – справа наукових досліджень і відповідної методики. Професійні знання, що накопичувалися у відділах рідкісних видань, як правило, не фіксувалися, і тому так складно сьогодні розібратися, що становить ядро тієї чи іншої колекції, чому та чи інша книжка були сюди відібрані (мова не про стародруки, а про рідкісні видання XIX–XX ст.). Безперечно одне: ядро кожної колекції – це комплекс видань, які мають історичне, духовне, культурне й наукове значення. І в цьому смислі цінність книжок далеко не завжди ставиться у залежність до їх фізичної рідкісності.

Спеціалісти неодноразово робили спроби скоординувати зусилля й методику роботи з рідкісними та цінними книжками в бібліотеках. У 1985 р. у Києві було проведено республіканський семінар-практикум «Актуальні питання обліку, зберігання й використання рукописних і архівних матеріалів, рідкісних і цінних видань» [69].

Найбільш резонансною в межах СРСР, на нашу думку, була Всесоюзна науково-методична нарада завідуючих відділами рідкісних книг і рукописів бібліотек вузів країни, що відбулася на початку 1990 р. Її рекомендації були опубліковані в додатках до збірника за результатами наради [70], а також надіслані відповідними листами ректорам вузів країни. В рекомендаціях було поставлено дві основні задачі: організувати відповідно до наказу Мінвузу

---

[69] Рекомендации республиканского семинара-практикума «Актуальные вопросы учета, сохранности и использования рукописных и архивных материалов, редких и ценных изданий» (г. Киев, 15–16 ноября 1985 г.). – К., 1986. – 6 с.

[70] Рекомендации Всесоюзного научно-методического совещания заведующих отделами редких книг и рукописей библиотек вузов // Редкие книги и рукописи: Изучение и описание. – Л., 1991. – С. 111–114.

СРСР від 21.01.88 № 50 виявлення, відбір і повний облік пам'яток книжкової культури в усіх примірниках, що збереглися у вузівських бібліотеках (було підкреслено, що поняття дублетності до пам'яток книжкової культури не застосовується); приступити до укладання зведеного каталогу рідкісних книг і рукописів з цих бібліотек. Передбачалося, що у фондах бібліотек вузів Радянського Союзу зосереджено близько 2 млн рідкісних книг і рукописів. Критерії відбору рідкісних видань, як вони представлені в цьому документі, будуть розглянуті нами в наступному розділі.

Останніми роками робочі зустрічі завідуючих відділами стародруків та рідкісних видань крупних бібліотек України стали вже традиційними: в НПБУ в 1997–2001 рр., НБУВ в 1999–2002 рр., в ОНУ в 2002–2003 рр., в ХДНБ в 2003 р. Вони присвячуються різним питанням і дозволяють обговорити й скоординувати зусилля на вирішенні спільних проблем роботи.

Отже, відділи рукописів, стародруків та рідкісних видань – це історико-книгознавчі відділи, що є своєрідною базою вивчення історії книги, котра досліджує як книжкові потоки, так і окремі твори друку (писемності). Німецькі колеги називають такі відділи історично цінними книжковими фондами [71]. Вітчизняні науковці, насамперед Л. А. Дубровіна та Л. В. Муха [72], у своїх дослідженнях виявили типи та види фондів, які визначаються історико-культурним значенням та складом книжок в них. Спеціалізовані фонди, до яких належать відділи стародруків та рідкісних видань, стосуються другого типу, умовно виділеного дослідницями, котрий формується на підставі комплексу критеріїв цінності. В своїй основі спеціалізовані фонди цього роду ретроспективні й відрізняються від загальних не тільки історико-культурною значимістю, але й музейно-архівними способами збереження та специфікою обслуговування.

---

[71] *Володин Б.* Сохранение библиотечных фондов в контексте их раскрытия // Петербургская библиотечная школа. – 1999. – № 4. – С. 1.

[72] *Дубровина Л. А., Муха Л. В.* Исторические коллекции книг и библиотечных собраний и совершенствование их организации и хранения // Прогрессивные библиотечные технологии: организация и управление. – К., 1989. – С. 127–133.

Що стосується видів спеціалізованих фондів (історичних бібліотек, тематичних зібрань власників та штучно створених колекцій рідкісних і цінних видань), то відділи стародруків та рідкісних видань належить до третього виду, виокремленого в згаданій публікації; колекції тут створені найчастіше за хронологічною ознакою (інкунабули та палеотипи), хронологічною та шрифтовою ознакою (колекції кириличних стародруків, гражданського друку, іноземні стародруки XVI–XVIII ст.), поліграфічними особливостями або унікальністю збережених примірників (колекції рідкісних видань), форматом (колекції мініатюрних видань) тощо. Основні критерії відбору рідкісних та цінних видань до фондів названих відділів розглянуті нами в наступному розділі.

За своїм характером відділи рідкісних книжок (у широкому розумінні цього поняття, як спеціалізовані історико-культурні відділи) є комплексними відділами, співробітники яких поряд із чисто бібліотечними функціями (комплектуванням, зберіганням, каталогізацією та обслуговуванням) виконують науково-бібліографічні функції й розробляють таку важливу галузь книгознавства, як історія книги. Тому для роботи в цих відділах необхідним є розуміння завдань і проблем як загальнокнигознавчих, бібліотекознавчих, бібліографознавчих, так і історико-книжних.

Основні принципи організації зберігання й використання фондів відділів рідкісних книг можна сформулювати так [73]: суворий облік; створення оптимальних умов зберігання; охорона; розміщення фондів, яке забезпечує продуктивну роботу бібліотечного персоналу; створення фонду копій унікальних книг та рідкісних видань, які часто запитуються; наявність спеціально обладнаного читального залу, оснащеного високоякісною апаратурою для читання мікрокопій; сучасний довідково-бібліографічний апарат, котрий відповідає потребам користувачів; вивчення контингенту користувачів та їх запитів; відповідність підготовки бібліотечного персоналу рівню читачів стародрукованих, рідкісних та цінних ви-

---

[73] *Кондакова Т. И., Петрова Л. Н., Яцунок Е. И.* Проблемы создания единого фонда книжных памятников // Библиотековедение. – 1994. – № 4. – С. 69–82.

дань, у переважній більшості – високоосвічених спеціалістів; система підвищення кваліфікації бібліотечних працівників. При обов'язковому забезпеченні повної збереженості книжкових пам'яток фондоутримувачі повинні також створювати максимально сприятливі умови для їх використання в інтересах науки, освіти, культури, зокрема – через організацію розгорнутої системи наукових каталогів і описів книг-пам'яток, довідкових видань по фондах, історико-книжкових виставок. Для таких фондів є край важливим єдність твору й форми його втілення в книжку – пам'ятку історії та культури. Тому функціональний бібліотечний підхід, коли, скажімо, масово виготовляються бібліотечні палітурки, неприпустимий для цих примірників: може бути обрізаний цінний автограф, примірник може втратити той неповторний образ, який друкар, художник, дизайнер продумав у свій час дуже дбайливо. Обов'язок співробітників відділів рідкісних видань зберегти якомога довше зовнішній вигляд книги певної епохи. Не слід забувати, що кожна колекція, кожен примірник, що становить собою книжкову пам'ятку власної епохи, є унікальним, і має величезну цінність.

РОЗДІЛ 3

Книгознавство в контексті роботи з бібліотечними фондами книжкових пам'яток

3.1 Традиційні критерії відбору рідкісних та цінних видань у бібліотеках

У розв'язанні завдань в галузі роботи з фондами книжкових пам'яток принципово важливу роль грає заснований на положеннях сучасної книгознавчої науки та узагальненні практики комплектування бібліотек висновок про необхідність виділення й особливого зберігання книжок, що мають історико-культурне значення [1]. Одразу хочемо ще раз підкреслити, що рукописні книги – апріорі рідкісні й цінні, неповторні, але вони не є предметом нашого дослідження, і мова буде вестися про видання або друки.

На сьогодні в більшості великих бібліотек світу фонди стародруків, рідкісних та цінних видань виділені в окремі колекції. В Україні виняток становлять наукові бібліотеки деяких університетів,

[1] Формирование, сохранение и использование единого фонда книжных памятников страны: Метод. рекомендации. – М., 1997. – С. 8.

де такі видання перебувають топографічно в загальних фондах, і нема поки що можливості, за відсутності приміщень, виокремити їх. Першочергове завдання для таких бібліотек – на картках у каталозі (можливо, в шифрі) зробити помітки на зразок «рідкісна», щоби посилити пильність при книговидачі в загальні читальні зали та при поверненні книжки на місце.

Серед рекомендованих принципів відбору книжок – пам'яток історії та культури російська дослідниця І. В. Поздєєва справедливо виділила хронологічний, історичний, меморіальний, мовний і принцип винятковості (неординарності видання), а також принцип повноти або комплексності колекції[2]. Крім того, застосовуються соціально-ціннісні, кількісні та документуючі критерії[3].

Найбільш простим є виділення книжкових пам'яток за хронологією видання. Цей принцип визначає часовий рубіж, до якого всі видання, що вийшли на певній території, можуть бути віднесені до книжкових пам'яток. Мова йде про стародруки. Хронологічні межі цього поняття ми розглянемо нижче.

Найбільш складним і суб'єктивним уявляється історичний принцип, згідно з яким до пам'яток відносять видання в зв'язку з їх особливою історичною та культурною значимістю. Історичний принцип невід'ємно пов'язаний із соціально-ціннісними критеріями, серед яких видатні відмінні риси, що властиві книзі як єдності духовної і матеріальної культури, та ціннісні функціональні властивості, набуті книгою в системі соціальних відносин у процесі її побутування. Ознаками цінності книги як єдності духовної і матеріальної культури можуть бути: знаменність самого факту видання того чи іншого твору, своєрідність його матеріального втілення, особливі форми, художнє, зображувальне чи композиційне рішення. Функціональними ознаками цінності книги вважаються: етапність (характеризує книгу не лише як документ, що адекватно відбиває найважливіші переломні етапи суспільного розвитку, але і як їх безпосередню приналежність і не-

---

[2] *Поздеева И. В.* Принципы выделения книг – памятников истории и культуры // Редкие книги и рукописи: Изучение и описание. – Л., 1988. – С. 20–28.

[3] Идентификация книжных памятников // Положение о книжных памятниках Российской Федерации: Проект. – М., 2000. – С. 5.

від'ємну частину); унікальність (відмічає книгу як єдину в своєму роді, що збереглася в одному-двох примірниках у світі, або таку, що має індивідуальні особливості, котрі становлять наукове та історичне значення); пріоритетність (характеризує книгу як перше за часом видання творів класиків науки чи літератури, інших творів, що мають принципово важливе значення для історії, культури, суспільно-політичного розвитку).

Виявлення цих особливостей є дуже суб'єктивним, пов'язаним із симпатіями та антипатіями, політичною кон'юнктурою, модою на певних авторів або теми, нарешті, залежним від рівня знань і розуміння світової та вітчизняної історії і культури. Традиційно сюди відносили видання, випущені під час революцій (від Великої Французької до Великої Жовтневої), війн та інших лихоліть. Як би не ставилися нові покоління до подій 1917 р., а збирати виключно всі видання цих років вважаємо не просто доцільним, але й необхідним, тому що лише найбільш повний фонд видань цих років, всіх партій і урядів, дозволить історикам і нащадкам краще розібратися в тогочасних подіях. За цим принципом у бібліотеках Радянського Союзу завжди збирали колекції нелегальних та заборонених до 1917 р. видань. Переконані, що не менш важливим є збирання заборонених Радянською владою видань, особливо 20–30-х рр., творів «шістдесятників» та ін., тобто видань особливої історичної долі. Проте відбір за історичним принципом цим не обмежується і потребує подальшої конкретизації.

З історичним принципом тісно пов'язаний меморіальний, коли збираються книжки особистостей, діяльність яких визнана суспільством як така, що зробила певний внесок у розвиток науки, культури, суспільного життя (і тут справа бібліотеки вирішувати – збирати всі видання цих особистостей, чи лише перші або прижиттєві); це може бути колекція видань певної установи, товариства, видавництва тощо. Тому важливо зберегти їх саме у комплексі, а не вибирати окремі книжки.

Мовний принцип також давно використовується в багатьох бібліотеках. Його назва дозволяє з'ясувати, в чому полягає цей принцип. Вважаємо за необхідне, проте, заперечити віднесення ко-

лекцій, скажімо, кириличних видань до мовного принципу відбору, як це зроблено у І. В. Поздєєвої. Впевнені, що тут йдеться не про мовну, а шрифтову ознаку видання: саме шрифт кириличний, гражданський, латинський, а мови тут можуть бути які завгодно – старослов'янська, давньоукраїнська, давньоруська, російська, українська, англійська, німецька, латинська і т. п.

Принцип виключності або неординарності видання чи окремих його примірників стосується книжок, незвичайних за художнім оформленням і поліграфічним виконанням. Саме тут можна побачити різницю між нюансами термінів «книжкова пам'ятка» та «рідкісна книга». Вище, характеризуючи поняття «рідкісна книга», ми розглядали прикмети таких видань. Книжковою пам'яткою вони стають лише в тому випадку, коли ці художні чи поліграфічні особливості перетворюють видання у твір мистецтва, в пам'ятку культури. Масова, багатотиражна книга не вважалася, як правило, рідкісною, і це вірно. Але книга – пам'ятка історії та культури – потребує репрезентативного відбиття цієї історії та культури, а це неможливо без представлення ординарних, масових видань, тим більше, що саме вони не цінятся суспільством, не зберігаються або просто «зачитуються» і викидаються. Типовий приклад – Буквар, або взагалі підручник – чи збережені в наших фондах зразки старих підручників? Як правило, списані, а вони дійсно є пам'ятками історії та культури.

Серед кількісних критеріїв слід ураховувати книги, виготовлені у невеликій кількості примірників; видання, всі примірники яких зосереджено з різних історичних причин в межах невеликої території чи у вузькому колі власників; видання, що збереглися у відносно малій кількості примірників. Кількісні критерії застосовуються з урахуванням хронології і соціально-ціннісних властивостей книги.

Ідентифікація книжкових пам'яток здійснюється як за окремими критеріями, так і в їх поєднанні. Розглянемо це детальніше.

Визначення рідкісності та цінності видань, як було підкреслено в попередніх розділах, не може бути єдиним і однозначним для всіх книгосховищ на всі часи. Поняття це історичне, воно зазнає постійних змін (як правило, в бік збільшення) по мірі розширення наших знань.

Проте є групи видань, що безумовно підлягають виділенню до відділів рідкісних книг будь-яких бібліотек. Загальноприйнятим критерієм є давність, яка сама диктує необхідність обережного і уважного ставлення до видань перших сторіч друкарства. Отже, перш за все – це **стародруки**. Старовинна книжка, стародрук – загальновизнана категорія рідкісних книг. І з точки зору основного свого тиражу, і, тим більше, збережених примірників вона є безумовною рідкістю і пам'яткою історії та культури певної епохи. Всі великі бібліотеки світу, що мали відповідні фонди, виокремлювали як особливі збірки фонди інкунабулів, палеотипів, видання найвидатніших європейських друкарів XVI–XVII ст., а також цікаві видання того ж періоду інших фірм, особливо з ілюстраціями, коштовними оправами, визначні за змістом, нестандартні за форматами. Як правило, колекції стародруків формувалися ще за шрифтовою ознакою: латиниця, кирилиця, глаголиця, східні шрифти.

Книжки якого хронологічного періоду потрібно вважати стародрукованими? Безперечно, нижня межа – дата виникнення друкарства (середина XV ст.). Видання другої половини XV ст., тобто перших п'ятдесяти років після винайдення європейського друкарства – **інкунабули** – заслуговують на окрему увагу. Вони становлять багате й всебічне історичне першоджерело не тільки в галузі історії книги, але й в історії науки, техніки, літератури, культури загалом. Джерело це, як не парадоксально (адже минуло вже 550 років!), вивчено й використано далеко не повно.

Інкунабули включаються до зібрань відділів стародруків незалежно від виду видання й кількості примірників кожного з них. Питання дублетності тут навіть не ставиться, оскільки насамперед за часом друкування ці книжки є апріорі цінними й рідкісними, особливо примірники в історичних оправах, ілюміновані, з розфарбованими від руки гравюрами, давніми помітками, власницькими ознаками. У випадку знайдення інкунабул у інших підрозділах бібліотеки, необхідно обов'язково передати їх до зібрання відділу стародруків і відповідної колекції, якщо вона сформована. Конволюти, що містять у своєму складі хоча б один інкунабул, у всіх випадках включаються до цієї колекції, незалежно від віку інших алігатів.

Фрагменти й дефектні примірники інкунабул описують на рівні з повними примірниками. Те саме можна сказати й про палеотипи – видання першої половини XVI ст., по 1550 рік включно.

До розряду абсолютних раритетів вчені відносять також **ксилографічні книжки XV ст.**, у самому визначенні яких міститься назва техніки, в якій вони зроблені – ксилографія або обрізна гравюра на дереві, що слугувала друкарською формою для цих книжок [4]. Ксилографічні цільно-гравіровані книги одержали свого часу розповсюдження на території Нідерландів, Західної Німеччини та Північної Італії. Всього зафіксовано сьогодні 33 таких видання, більшість яких дійшли до нашого часу в єдиному примірнику, а іноді лише у фрагментах.

Безумовно, весь комплекс стародруків (не лише інкунабули чи палеотипи) становить виключний інтерес як початковий етап друкованої книжності – явища, значення якого в історії цивілізації важко переоцінити. Але верхні межі застосування терміну у різних країнах не співпадають – найчастіше XVII ст. або XVIII ст. – різниця 100 років!

Для бібліотечної практики Радянського Союзу комплектування **іноземними стародруками** обмежувалося XVII ст. Між тим у світовій практиці рідкісними й цінними найчастіше визнаються всі книжки до кінця XVIII ст. Переконані, що це абсолютно правильно: техніка книговидання лишалася наполовину ручною, видання досить віддалені від нас у часі, цілком підпадають під термін «стародруки»; надходження іноземних книжок до вітчизняних зібрань ішло лише через приватні бібліотеки, які збереглися до нашого часу погано, та й відсоток книжок у них, у порівнянні з випущеними загалом у XVIII ст., є незначним; мистецтво книги в цей час, особливо у Франції, досягло небачених висот (маємо на увазі так звані аристократичні видання в стилі рококо, ілюстровані найкращими художниками того часу). У відділі стародруків НБУВ так і розуміли поняття стародруків у 20–40-х рр., наприклад, в «Інструкції

---

[4] *Долгодрова Т. А.* Немецкие ксилографические книги XV века в собрании Российской государственной библиотеки // Девятая международ. науч. конф. по проблемам книговедения. – М., 2000. – С. 106.

до первісного сортування літератури» за 1944 р.: «іншомовні стародруки – до 1800 р.»[5]; в огляді фондів за той же рік йдеться, зокрема, про колекції цінних видань XVIII ст., друкованих в Бірмінгемі та Пармі (там само, арк. 2). Тільки починаючи з 1951 р, можливо, у зв'язку з відсутністю необхідних площ та співробітників, у документах відбивається новий підхід: іноземні стародруки до XVIII ст. всі, а книжки XVIII–XX ст. – особливо рідкісні й цінні[6].

Необхідно підкреслити також, що в кожній країні у великих бібліотеках, зокрема, національних, є значні масиви іноземних давніх книжок. Нерідко вони дещо повніше представляють друкарську продукцію інших країн, ніж аналогічні колекції на батьківщині, до того ж, як правило, книжки перебувають в кращому фізичному стані, оскільки не перебували в активному обігу з огляду на чужу мову. У перспективі постане завдання введення інформації про ці масиви для дослідників національних репертуарів різних країн. Проте слід пам'ятати, що зарубіжні стародруки у вітчизняних бібліотеках – це невід'ємна частина нашого національного культурного надбання.

Останнім часом у світі верхня межа розуміння стародруків і, відповідно, комплектування фондів спеціалізованих відділів піднялася до I чверті XIX ст., коли відбувалися суттєві зміни в технології друкарства та виробництві паперу, й на зміну наполовину ручному виробництву прийшла механізація, машини (див., наприклад, інформацію про діяльність Консорціуму європейських наукових бібліотек у нашій праці). Одержав поширення й відповідний термін: книжки ручного друку (Hand Press Book: HPB) – ті, що вийшли друком до 1830 р.

Окрім загальноприйнятого терміну «стародрук» інколи вживається термін **«першодрук»**, який є не досить чітким і найчастіше застосовується не лише стосовно інкунабул, але й для визначення перших видань, надрукованих у даному регіоні. Іншими словами, це книжки, випущені в країні протягом певного періоду після виникнення на її території книгодрукування. Так, в Болгарії, наприк-

---

[5] Архів НБУВ, оп. 1, од. зб. 648, арк. 166.

[6] Архів НБУВ. – оп. 1, од. зб. 774.

лад, у 1806–1878 рр.[7]. Для України – з 1574 р. (якщо будуть знайдені більш ранні друки – від них) по 1800 р. включно [8]. Як слушно зазначив Я. Д. Ісаєвич, для української історії книги така хронологічна межа має додаткове обґрунтування, оскільки саме в кінці XVIII ст. – 1798 року – вийшов друком перший твір нової української літератури – «Енеїда» І. П. Котляревського.

Видання **кириличного друку** (старослов'янськими літерами) збиралися бібліотеками, як правило, за XV–XVIII ст. Це і є кириличні стародруки. Хоча рідкісними можна вважати й окремі кириличні видання XIX–XX ст. (які, зокрема, 1998–1999 рр. почав комплектувати як окрему колекцію відділ стародруків та рідкісних видань НБУВ), оскільки вони більш за все постраждали з часом, а деякі з них, особливо старообрядницькі, становлять особливу цінність для вивчення народної культури й мови. Російська дослідниця І. В. Поздєєва навіть вважає, що «будь-яке видання, надруковане кирилицею, у тому числі й у XIX–XX ст., є пам'яткою історії та культури»[9]. На нашу думку, кириличні, переважно релігійного змісту видання XIX–XX ст. є типовим прикладом зміни моди на книжки. Після відділення держави від церкви теологічні зібрання були націоналізовані. Довгий час їх взагалі вважали непотрібним сміттям, який лише займає місце, і знищували. Навряд чи будь-яке кириличне видання цього періоду є пам'яткою історії та культури, скоріше – окремий примірник певного видання, але в сукупності, як цільне зібрання, колекція, воно становить цінність, бо дозволяє вивчати історію друкування кирилицею в комплексі, від моменту його зародження до часу згасання[10].

Що ж стосується різночитань – кириличні чи кирилівські (кни-

---

[7] Старопечатная книга // Книговедение: Энциклопедический словарь. – М., 1982. – С. 517.

[8] Кириличні стародруки українських друкарень, що зберігаються у Львівських збірках (1574–1800) / Уклав Ф. П. Максименко. – Львів, 1975. – 128 с.; Ісаєвич Я. Д. Львівські видання XVI–XVIII ст.: Каталог. – Львів, 1970. – С. 1.

[9] *Поздеева И. В.* Современные методы описания старопечатных изданий. – М., 1990. – С. 2 (Новые информационные технологии в образовании: Обзорная информ. / НИИ проблем высшей школы. Вып. 3).

[10] Работа с редкими и ценными изданиями: Метод. рекомендации. – М.: ДБЛ, 1985. – С. 5.

ги, друки, шрифти та ін.) – питання, погоджуємося з вищеназваною дослідницею, слід розглядати таким чином: те, що має відношення до Кирила, легендарного укладача слов'янської азбуки – кирилівське; те, що походить від слова кирилиця, а не від слова Кирило – кириличне (друкарство, шрифти, стародруки тощо). На сьогодні старе, лінгвістично неточне визначення «кирилівське» застосовується лише в РДБ.

Варто зупинитися на розумінні **національної стародрукованої книги стосовно України**. Найрозповсюдженіше уявлення – українськими вважаються кириличні стародруки, починаючи з видань Івана Федорова і до кінця XVIII ст. На сьогодні, за даними О. О. Гусєвої[11], відомо місцеперебування більше 1270 українських видань цього періоду (кількість дещо змінюється – знаходяться примірники видань, відомих до цього лише за бібліографічними джерелами, уточнюються дати виходу в світ та ін.). У бібліотеках України, переважно в Києві та Львові, за тими ж даними зберігається 877 видань, або 69 % від їх загальної кількості. Близько 150 видань із загальної кількості датовані приблизно й представлені у книгосховищах переважно дефектними примірниками, або були випущені в світ без вихідних даних. У XVIII ст. паралельно починають випускати книжки т. зв. гражданським шрифтом, у тому числі в українських містах. Але з історії книги добре відомо, що в українських землях одночасно активно друкували книжки латинським шрифтом – польською, латинською, німецькою та іншими мовами. У фундаментальному каталозі українських стародруків Я. П. Запаска та Я. Д. Ісаєвича, випущеному 1984 р., подано 4196 назв видань різними мовами та шрифтами, що вийшли на терені України з 1574 до 1800 р. (за час, що минув після виходу каталогу, дослідниками виявлено цілу низку незафіксованих у бібліографії стародруків, надрукованих в Україні[12]). Серед книжок, надрукова-

---

[11] *Гусева А. А.* Идентификация экземпляров украинских изданий кирилловского шрифта второй половины XVI–XVIII вв. – М., 1997. – С. 3.

[12] *Фрис В. Я.* Про незнані в бібліографії та маловідомі видання, друковані в Україні в XVII–XVIII ст. (за матеріалами збірок Республіки Польща) // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника: Вип. 6. – Львів, 1998. – С. 126–131.

них тут латинським шрифтом, не лише релігійні видання для католицької чи уніатської церков, що традиційно вважалися ворожими для православ'я. Слід пам'ятати, що твори з природознавства, техніки, сільського господарства, медицини в Україні в XVII–XVIII ст. видавалися переважно латинською та польською мовами [13]. Таким чином, видані друкарнями Києво-Печерської Лаври, Почаївського монастиря та багатьма іншими друкарнями на терені України твори польською чи німецькою мовою є, погоджуємось з С. Г. Кулешовим, книгами українськими, незалежно від того, якою мовою вони надруковані. Поділ книжок на «кириличні = старослов'янські (староукраїнські) = православні = українські» та «латинським шрифтом = католицькі = іноземні» є, певною мірою, ідеологічним, і не може застосовуватись у книгознавстві, бо ідеологічний підхід врешті-решт призводить до спецсховищ, заборонених книжок (які треба знищити й залишити лише видання «прогресивного змісту»), тобто до втрат у збереженні повноцінного репертуару, котрий лише у сукупності своїй може дати цілісну картину суспільства в конкретний проміжок часу. До речі, на цьому ж наполягав ще в 20-х роках минулого століття І. Кревецький, розмірковуючи над питанням, що вважати українською пресою [14]. Україна, він писав, це не тільки населення, що говорить українською мовою, але насамперед земля, на якій згадане населення живе, і все, що на цій землі існує. Предметом «українознавства» стає все, що тільки має чи мало місце в Україні – також і в області культури.

Таким чином, до числа українських стародруків слід зараховувати книжки, видані в Україні різними мовами, не лише українською чи церковнослов'янською. На пильну увагу книгознавців заслуговують і видання, що вийшли за межами України, але були призначені для українських читачів, наприклад, книги, надруковані Ш. Фіолем у Кракові 1491 р.

Отже, стосовно стародруків пріоритетною є не мовна ознака відбору, а територіальна, вірніше етнографічно-територіальна. Тому

---

[13] *Кулешов С.* Українська книга: межа національної приналежності // Книжник. – 1992. – № 3 . – С. 34.

[14] *Кревецький І.* Перша газета на Україні. – К., 1927. – 16 с.

вважаємо за доцільне і навіть обов'язкове збирати всі видання друкарень, що діяли в українських землях протягом XVI–XVIII ст., описувати їх і вводити до наукового обігу. Відомо ж, що багато вітчизняних письменників та вчених того часу писали, поряд із старослов'янською (точніше, за С. І. Масловим, староукраїнською, тобто старослов'янською в українській редакції), польською та латинською мовами. Варто наголосити, що для повного уявлення про історію вітчизняних стародруків і для контролю над їх збереженням необхідно взяти на державний облік всі наявні примірники стародруків, не поділяючи їх на дублетні. Короткий огляд бібліографування українських стародруків подано в статті В. Я. Фрис «Бібліографія стародруків: теорія, методика, практика»[15].

Не менш вагомою в історичному та науковому плані є колекції так званого **гражданського друку XVIII – початку XIX ст.**, де збираються підручники, наукові праці з різних галузей знань – фізики, хімії, астрономії, математики, історії та ін. Для колекцій книжок гражданського шрифту нижньою межею є 1708 р., час реформи азбуки й друку Петром І. Реформа, як відомо, полягала у створенні нового шрифту на основі почерку московського письма кінця XVII – початку XVIII ст., а також латинського шрифту антикви, та у зміні й спрощенні алфавітного складу російської азбуки. Так, були вилучені застарілі грецькі літери *псі, ксі, омега*, які не передавали вже жодних звуків російської мови, лігатура *от*, знаки наголосу (*сили*) і скорочень (*титли*). Були введені нові літери – *э, я*, а замість визначення чисел літерами стали застосовувати арабські цифри [16].

Верхньою межею вичерпного комплектування таких видань у Росії прийнято 1830 р., раніше 1825. Друкарство цього часу, літературні та видавничі процеси є природним продовженням і завершенням процесів XVIII ст. Новий етап починається в середині 20-х – на початку 30-х років XIX ст., коли відбуваються суттєві

---

[15] Теоретичні та організаційні проблеми формування репертуару української книги та періодики: Доповіді та повідомлення Міжнарод. наук. конф. 25–26 серпня 1995 р. – Львів, 1996. – С. 64–69.

[16] Гражданский шрифт // Книговедение: Энциклопедический словарь. – М., 1982. – С. 153.

зміни у видавничій сфері: широка професіоналізація видавничої і письменницької справи, різке розширення книжкового репертуару, значне зростання тиражів книжок. Принципово новий етап починається також у цей час, як уже підкреслювалося вище, в поліграфічному та паперовому виробництвах – відбувається перехід від ручного до машинного способу книгодрукування і вироблення паперу. Таким чином, книги першої третини XIX ст. необхідно в повному обсязі збирати у відділах рідкісних видань.

В Україні гражданське книгодрукування починається лише 1764 р. [17] (від створення першої друкарні гражданського шрифту на терені України – в Єлисаветграді) й до 1860 р. включно – традиція, закладена у відомому каталозі книжок гражданського друку С. О. Петрова [18]. Проте, з огляду на специфіку історії українського книговидання, цензурні утиски проти українського слова в XIX ст., на край погане збереження таких видань з об'єктивних та суб'єктивних причин, нарешті, на значення для України кожного з таких видань, вважаємо доцільним і навіть необхідним сьогодні, на початку XXI ст., зосереджувати у відділах рідкісних видань всю україніку XIX ст., тобто всі книжки, надруковані українською мовою або в українських землях, хоча б у 1–3 примірниках. Безперечно, порушувати сьогодні меморіальні приватні колекції, що компактно зберігаються в державних книгосховищах, і вилучати звідти україніку не можна; її наявність там треба відбивати в каталогах. Але наш досвід свідчить, що такі видання є у загальних і навіть резервних фондах, і для кращого збереження слід зосереджувати їх у відділах рідкісних книжок. Страшно подумати, скільки таких видань було списано свого часу (як застарілі, пошкоджені та «малоцінні») і втрачено, можливо, назавжди.

Отже, доукомплектування відділів рідкісних видань вітчизняними друками XIX та навіть перших двох десятиріч XX ст. (з огляду на відомі історичні події, під час яких книжки гинули найбільше) є

---

[17] *Петров С. О.* Гражданське книгодрукування на Україні (XVIII – середина XIX ст.) // Книга і друкарство на Україні. – К., [1965]. – С. 108–127.

[18] *Петров С. О.* Книги гражданського друку, видані на Україні: XVIII – перша половина XIX століття: Каталог. – Х., 1971. – 298 с.

першочерговим. Завдання бібліотекарів – зберегти для нащадків ці неоцінимі пам'ятки історії та культури нашого народу. Необхідним є детальне вивчення наявних ретроспективних вітчизняних видань у наших бібліотеках. У Німеччині, наприклад, зафіксовано відсутність національної продукції до 1900 р. в бібліотеках країни загальним обсягом до 30% від випущених[19]. Стосовно України таких цифр нема, їх ще належить установити, а відсутні в бібліотеках національні видання вважати дезидератами, які потрібно доукомплектовувати в першу чергу. Репертуару української книги досі немає, є каталоги окремих бібліотек, які дають основу для пошукової збиральницької роботи.

Як бачимо, в історії книги, а звідси – у спеціалізованих історико-культурних відділах рідкісних книг великих бібліотек, **періодизація** явищ має велике значення. Проте історики книги найчастіше користуються періодизацією, прийнятою в політичній історії, в історії культури, літератури, науки. Слід погодитись з відомим польським дослідником К. Мігонєм, що історіографія книги, враховуючи цю хронологію, повинна все-таки розробити власні критерії періодизації бібліологічних явищ [20]: «Нова епоха в історії книги завжди пов'язана з появою нових змістовних і формальних елементів у самій книзі, зі змінами в техніці та організації виробництва й розповсюдження книг, із суспільними процесами, подіями в житті суспільства, що зумовлюють підвищення (або зниження) інтересу до книги в цілому чи певного її типу». Тому історія книги, як всесвітня, так і національна, потребують нової періодизації. Існуюча періодизація за сторіччями має лише упорядковуючий попередній характер і не може бути задовільною, оскільки не містить суттєвих ознак.

На нашу думку, основні етапи історії книги, пов'язані зі зміною її форми та матеріалів і способів передачі інформації, в загальній схемі може виглядати так: книга у формі сувою (на різних матеріалах і в різних регіонах планети) – до н.е. і перші сторіччя н.е.; рукописна книга у формі кодексу з дощок, пергаменту, паперу (античність та

---

[19] *Фабиан Б.* Обеспечение сохранности – собственное мнение // Петербургская библиотечная школа. – 1999. – № 4. – С. 54.

[20] *Мигонь К.* Наука о книге. – М., 1991. – С. 117–118.

середньовічна Європа) – з перших сторіч н.е. до середини XV ст.; початок друкарства в Європі і, одночасно, масовий перехід до паперу ручного способу виготовлення – з середини XV ст. до першої третини XIX ст. (приблизно 1830 р.), коли відбувається загальне запровадження стереотипії, швидкодрукарських машин, поява нових способів друку – літографії та ін., і на зміну ганчірковому паперу ручного виробництва приходить машинний папір з деревини, менш тривкий, довговічний та якісний. Можна виділити, і це справа поліграфістів, більш дрібні етапи у виробництві книг в XIX ст., але кардинальні, головні зміни в цій галузі відбулися в другій половині вже XX ст., коли в масове виробництво видавничої продукції прийшли фотонабір, офсет, в редакційно-видавничу справу – комп'ютерні технології; з'явилися принципово нові види видань – електронні, які не замінили традиційну книгу, але поступово розповсюджуються дедалі ширше.

Це, безумовно, дуже загальна схема. Ми свідомо не беремо до уваги зразки письма в давнину на різних матеріалах і у різних формах фіксування інформації, зокрема, на Далекому Сході чи в Центральній Америці, оскільки по-перше, ведемо мову саме про книжки, а не документи на різних матеріалах, а по-друге, наша класифікація спирається на наявні фонди книжкових пам'яток у великих бібліотеках світу, насамперед України та Європи загалом.

Але повернемося до характеристики стародруків, параметрів їх відбору в бібліотеках. Стародруковані видання, як і будь-які інші друковані книжки, є пам'ятками неоднозначними. З одного боку, це примірник видання, тобто тиражованого тексту, всі екземпляри якого мають однакові для даного видання ознаки (видання може бути рідкісним, цінним, а може не бути таким). З другого боку, кожний збережений примірник стародрукованих видань став фактором не лише історії та культури своєї доби. За сторіччя існування кожен примірник мав власну долю, що певним чином позначилась на його індивідуальних особливостях, і тому окрема книжка може набути самостійного історико-культурного значення. Поясним: кожна книга доходить до нас, як правило, у складі якихось комплексів, особистих чи приватних колекцій, і має сліди історич-

ного побутування. І тоді історико-культурну цінність має книжкове зібрання в цілому, як сукупна пам'ятка вітчизняної культури. Саме це, у великій мірі, обумовлює значення окремих книжок з історичних колекцій. У цьому смислі такі книжки незамінні, їх втрати непоправні. Викрадення примірника першого повного видання праці М. Коперника «Про обертання небесних сфер», не дивлячись на існування в світі ще десь ста примірників цього видання, завдало бібліотеці непоправної шкоди, неоцінимих збитків. Можна, безперечно, зробити і мати мікрофільм цієї книжки зі львівського, скажімо, примірника, але це буде мікрофільм зовсім іншої книжки. Адже не зміст праці М. Коперника тут важливий: він відомий, і багато разів перевиданий. Саме на нашому примірнику був автограф Тадеуша Чацького, фундатора Кременецького ліцею, саме наш примірник мав рукописні виправлення XVI–XVII ст. в назві твору та передмові. Це і робило примірник унікальним, неповторним.

Але все-таки стародруки відбираються до фондів відділів рідкісних видань насамперед за хронологічною ознакою. Складнішою була (і є) справа з відбором інших категорій книжок, так званих рідкісних видань XIX–XX ст. Робота з матеріалами такого роду надзвичайно специфічна, оскільки потребує, окрім загальної ерудиції бібліотекаря, професійних знань і досвіду. Досить неточні визначення базових понять «рідкісна» та «цінна» книга призводили до того, що одні бібліотеки збирали тут видання першої пол. XIX ст., інші – всього XIX ст., треті – першої пол. XX ст. тощо. Сюди потрапляли рядові малотиражні видання, тобто фізично рідкісні, незважаючи на їх історико-культурне значення, і цілий ряд інших видань, які суб'єктивно вважалися цінними і власне тому рідкісними. Наприклад, у рекомендаціях Всесоюзної науково-методичної наради завідуючих відділами рідкісних книг і рукописів бібліотек вузів (1990 р.) зафіксовано, серед іншого: п. 1.1.7 – традиційні бібліофільські рідкості; п. 1.1.9 – місцеві рідкості.

Рідкісність – це критерій, який не є ані абсолютним, ані незмінним. Інколи вибір цього критерію становить шлях найменшої протидії, наприклад у тих випадках, коли автоматично передають до відділу рідкісних видань все, що публікується тиражем менше

двохсот примірників. Проте варто брати до уваги інтерес до книг, який визначає й попит на них.

Бібліотекар у ролі творця архівів майбутніх поколінь повинен врятувати те, чому судилося швидко зникнути. Вибір залежить від смаків та віянь, характерних для даного періоду, причому кожному періоду притаманні свої особливості. Моди на думки (а відповідно, на книжки) змінюються часто. В цьому зв'язку правильно поступили з колишнім спецхраном ті бібліотеки, які зберегли цей фонд компактно, цілісною колекцією, саме за принципом рідкісності збережених примірників та їх змісту.

Існує цілий ряд ознак, котрі ми певною мірою охарактеризували в попередніх розділах, за якими книга може одержати честь зайняти місце у зібранні рідкісних видань. Індивідуальна оправа, екслібриси, власницькі та читацькі помітки й записи – це ті неповторні риси, які відбивають життя книги, її долю. Багато книжок мають ледь не всі ці ознаки разом.

Проте відбір рідкісних видань XIX–XX ст. без врахування колекційного принципу може призвести (і призвів) до хаотичного, випадкового й невмотивованого добору книжкових рідкостей. Тим більше, що плинність кадрів не дозволяла підтримувати ті критерії відбору, які, можливо, розроблялися, але не закріпилися в публікаціях або взагалі були відкинуті як невідповідні. Бібліотекарі свого часу зіткнулися з повною невизначеністю цих питань, про що писали О. Горфункель та М. Ніколаєв [21]. Якщо розглянути відповідні Закони і підзаконні акти СРСР 70–80-х років, коли названі проблеми начебто активно розроблялися, дістанемося висновку, що тема була лише означена, проголошена, але не вирішена. От як було конкретизовано визначення документальних пам'яток (у т.ч. книг) у Законі СРСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури» 1976 р. (Ст. 5 I розділу): акти органів державної влади і органів державного управління, інші писемні і графічні документи, давні та інші рукописи і архіви, рідкісні друковані видання. В інших документах те саме.

---

[21] *Горфункель А. Х., Николаев Н. Н.* Неотчуждаемая ценность. – Л., 1984.

Скажімо, в інструкціях ДБЛ, а значить, в усіх бібліотеках СРСР, де були Відділи рідкісних видань (ВРВ), рекомендувалося відбирати перші видання **найважливіших партійних і державних документів**. Хто може визначити, які з них найважливіші? От і потрапляли до відділів рідкісних видань окремі видання документів, як на сьогодні – далеко не найважливіші. Тому слушною уявляється висловлена О. Х. Горфункелем пропозиція: якщо збирати, то у вигляді колекції всі документи, не поділяючи їх на найважливіші й не дуже важливі [22]. Інша справа – чи потрібно зосереджувати такі документи у ВРВ.

У всіх великих бібліотеках СРСР було прийнято зосереджувати у відділах рідкісних видань **всі нелегальні та заборонені** до 1917 р. видання, а також видання часів **революцій і громадянської війни**. І це правильно, адже продукція т. зв. вільного російського та українського верстату (брошури, прокламації, листівки) з огляду на умови нелегального видання, часті погроми, конфіскації, знищення і урядовими організаціями, і приватними особами, до яких вони потрапляли, і котрі, боючися відповідальності, прагнули їх позбутися – без сумніву, є найрідкіснішими і дуже важливими для вивчення історії. В цьому смислі запропоноване Російською державною бібліотекою формулювання «конфісковані й заборонені видання творів прогресивного змісту» дійсно є невідповідним. Завдання бібліотек – дбайливо збирати всі нелегальні видання, видання всіх партій та організацій часів революції та громадянської війни, і тільки за умов всебічно повної збірки видань дослідники зможуть зробити правильні узагальнення й висновки для історії. Це тим більше важливо, що теоретичних робіт, які розкривають видавничу діяльність різних партій, практично не існує.

Сказане в певній мірі стосується колекцій **листівок**, які, звичайно, також збираються у відділах рідкісних видань як вид друку, що зникає в першу чергу. Листівки належать до числа недостатньо досліджених джерел, а в багатьох випадках навіть просто незатребуваних. Радянським листівкам пощастило краще, їх і збира-

---

[22] *Горфункель А. Х.* Что такое редкая книга? // Редкие книги и рукописи: Изучение и описание. – Л.,1991. – С. 17.

ли дбайливіше, і описували, випускаючи навіть друковані каталоги. Значно гірше з листівками «нерадянськими» [23]. Величезна їх кількість загинула під час революцій та громадянської війни, а ще більше було винищено з ідеологічних та політичних міркувань пізніше. Скільки їх існує, де вони збережені – невідомо. Листівки ці, найчастіше, досі не описані, не введені до наукового обігу, не стали джерелом досліджень, а яким цінним може бути таке джерело, дослідникам розповідати не потрібно.

Усі ВРВ, за рекомендацією ДБЛ, збирали також **прижиттєві видання** творів видатних учених, письменників та кращі їх перевидання. Перші видання того чи іншого письменника з'являються тоді, коли він ще не одержав загального визнання. Тираж першого видання великим не буває. До того ж часто траплялося так, що видані книжки не знаходили одразу покупців, гинули або знищувались розчарованими авторами. Думається, що після виокремлення в основному фонді певного масиву таких видань, систематичного відбору надалі не було. Але питання це до певної міри є кон'юнктурним. Кого рахувати видатним, коли й хто це визначає стосовно, скажімо, сучасників – невідомо. Виникає безліч питань, вирішувати які можна не спонтанно, а продумавши та обговоривши всі деталі. Так, у деяких бібліотеках до відділів рідкісних видань збирають твори лише померлих письменників. Таким чином, для виконання цього критерію відбору слід застосовувати ретроспективне доукомплектування, в ідеалі формуючи в середині фонду рідкісних книжок колекцію прижиттєвих видань. Хоча, слід визнати, за важливістю відбиття авторської волі або реконструкцією творчого процесу посмертні видання нерідко перевершують прижиттєві.

Особливо дбайливо слід відбирати й зберігати видання українських письменників, адже відомо, що в силу різних історичних і ідеологічних обставин ці книжки часто становлять бібліографічну рідкість.

---

[23] *Михеева Г. В.* Коллекция белогвардейских листовок в фондах Российской национальной библиотеки // Восьмая науч. конф. по проблемам книговедения. – М., 1996. – С. 292–293.

Вважаємо за неправильне комплектування ВРВ сучасними виданнями книжок художньої літератури підвищеного попиту, як це робиться в деяких бібліотеках. Збереження таких книжок потрібно забезпечувати іншими заходами.

А от **факсимільні** видання кращих пам'яток рукописної та друкованої книжності, унікальних примірників старих книжок, які мають історичне або літературне значення, ми вважаємо доцільним зберігати у відділах рідкісних видань, і не обов'язково лише як страхову копію, якщо тут знаходиться дорогоцінний оригінал. Проблема збереженості унікальних пам'яток писемності та друку була лише однією з причин появи факсимільних видань. Друга причина – бажання наблизити пам'ятку читачеві, надати можливість ознайомлення з нею тим, хто не може звернутися до певної книгозбірні. Будь-яке факсимільне видання передбачає точне відтворення оригіналу. Факсимільні друки є, до певної міри, також рідкісними й цінними, і становлять специфічний тип видань в силу свого особливого цільового і читацького призначення. Зберігати їх слід не серед відповідних колекцій – альдин чи інкунабулів, а в колекції рідкісних видань, відбиваючи в каталогах наявність копій тих чи інших видань.

Перші факсимільні видання з'явилися в Європі на початку XIX ст., що було пов'язано з виникненням і розвитком допоміжних історичних дисциплін – дипломатики і палеографії. На першому етапі техніка відтворення була ще дуже недосконалою, навіть примітивною: факсиміле виконували шляхом прорисовки оригіналу через прозорий папір з подальшим гравіруванням на дереві або металі [24]. Літографія, яка була основним способом виготовлення факсимільних видань у XIX ст., теж не могла гарантувати повної точності з огляду на складність виконання відбитків з каменю.

У дореволюційній Росії факсимільні видання почали виготовляти в середині XIX ст. Одним з перших тут застосував фотографію для точного відтворення оригіналів видатний мистецтвознавець і колекціонер П. І. Севастьянов. В історії книги відомі факсимільні

---

[24] *Мусихина О. М.* К истории развития факсимильных изданий в России // Восьмая науч. конф. по проблемам книговедения. – М., 1996. – С. 185–187.

видання для колекціонерів, рідкісність і цінність яких штучно підвищувалась завдяки їх дорожнечі, малотиражності, використанню дорогих матеріалів. Ідеальним варіантом наукових факсимільних видань є такі, точність відтворення в яких поєднується з їх доступністю, тобто з великими тиражами і меншою собівартістю [25]. Спроба класифікувати факсимільні видання за ступенем їхнього наближення до оригіналу була здійснена в радянський час у Технічних умовах «Издания факсимильные. Типы и основные параметры. Полиграфическое оформление».

Треба розрізняти факсимільні й **репринтні** видання. Факсимільне видання – це відтворення даного конкретного примірника видання чи рукопису з усіма особливостями оригіналу (фактури, паперу, поміток на берегах, плям та ін.). Репринтне – точне відтворення видання книги.

Колекція рідкісних видань має постійно доукомплектовуватися також кращими зразками поліграфічного та художнього оформлення, створюючи таким чином своєрідну колекцію в колекції. Можливо, якщо буде такий матеріал, **по видавничих колекціях**, як колись, коли бібліофіли (а надалі й бібліотекарі) збирали видання Альдів чи Етьєнів. Досвід минулих часів повинний бути вивчений і проаналізований з метою сприяння сучасному й майбутньому книговиданню. Так, наприклад, М. Й. Вольф першим у царській Росії приступив до випуску великоформатних, розкішно оформлених ілюстрованих книжок, тому видання його фірми завжди цінувалися бібліофілами та книготорговцями [26], його подарункові видання внесли помітний вклад до книжкової культури. Тут використовувалися ілюстрації відомих зарубіжних і вітчизняних художників, деякі видання, з огляду на важке поліграфічне виконання, друкувалися за

---

[25] *Бучина Л. И.* Сохранение книжных памятников и факсимильные издания // Государственная политика в области сохранения библиотечных фондов: РНБ, материалы совещания 10–14 апреля 2000 г. – СПб., 2000. – С. 115–116.

[26] *Зайцева Е. А.* Историко-книговедческий анализ иллюстрированных изданий товарищества М. О. Вольф // Книга в меняющемся мире: Седьмая науч. конф. по проблемам книговедения. Секция истории книги (до начала XX в.). – М., 1992. – С. 22.

кордоном. Їх зовнішній вигляд характерний для товариства М. Й. Вольф – коленкорові оправи, золотий обріз, багатофарбове тиснення на обкладинці. Найбільшу відомість фірмі принесла «Живописная Россия», що вийшла в 19 томах. Без сумніву, такі видання є цінними, заслуговують на особливі умови зберігання та опису.

Книги зі зразками друкарських шрифтів та прикрас теж дуже рідкісні і дуже важливі для атрибутивної діяльності у відділі. Варто збирати й перші примірники видань, одержані за допомогою **нових поліграфічних процесів**. До речі, першими друкованими ілюстраціями часто були підфарбовані гравюри. У другій пол. XIX ст. вже зустрічалися книги з чудовими офортами, а пізніше з геліо- і фотогравюрами, тонкість ліній яких вражаюча. Існують книжки, що надруковані на рідкісних матеріалах типу веленевого паперу, тканини і пластикатів (полівінілхлориду), що з'явилися певний час тому. Досить рідко зустрічаються й високоякісні сорти паперу: «люкс», японський веленевий, китайський тонкий, ватманський і голландський ручного вироблення. Як правило, в таких книжках вказується цифра тиражу, відповідного кожному сорту паперу. Для видань на старих високоякісних сортах паперу характерні не лише більш широкі береги, але й більш високий склад паперової маси, що підвищує її щільність і білизну. Не можна не згадати про експериментальне застосування кольорового паперу, вперше застосованого в світі при друкуванні книжок ще у XVIII ст.

Традиційним є збирання у ВРВ книжок незвичних форматів, як дуже великих, що є вже рідкістю, так і найменших, мініатюрних. Витоки мініатюрних видань простягаються в далекі часи. В епоху середньовіччя створювали рукописні мініатюрні книжки. З винаходом друкарства мініатюрні книжки стали виготовляти за допомогою рухомого, набірного шрифту. В інкунабульний період мініатюрні книжки друкувалися тими ж шрифтами, що й великоформатні книги. Це призводило до збільшення товщини книги, тому, як правило, у мініатюрних книжках друкувалися твори невеликого обсягу. Надалі, у зв'язку із зменшенням розміру шрифтів, з'явилися нові можливості створення мініатюрних книжок.

Значним кроком вперед у мініатюризації книг став винайдений у другій половині XIX ст. спосіб фотомеханічного репродукування, що має можливості для зменшення тексту. Гравірувальники у своїх ілюстраціях до текстів надзвичайно точно передавали кожну маленьку деталь, причому часто такі малюнки займали менше ніж шість з половиною сантиметрів паперу! Один із таких малюнків – портрет англійського лексикографа доктора Семюеля Джонсона, поміщений у 368-сторінковому «Словнику-«мізинчику» англійської мови за редакцією Брайса», який було надруковано в 1890-х роках [27]. Подібні видання можна цілком впевнено вважати мініатюрними пам'ятками книжкової культури. Найменшими за розмірами у фондах відділу стародруків та рідкісних видань (ВСРВ) НБУВ є мініатюрні видання поем А. Міцкевича та Коран. С. І. Маслов у 30-х рр. писав, що місце і час їх видання невідоме, хоча схоже, надруковані вони не так давно. Вивчення спеціальної літератури дозволяє нам стверджувати, що ці видання були випущені наприкінці XIX ст. варшавським видавцем Менахемом Шольцем [28]. За твердженням дослідника Д. М. Фрайштата, фоторепродуційні мініатюрні видання М. Шольца друкувалися з цинкографічної форми у варшавській друкарні П. Ласкауера та В. Бабіцького. Ці малесенькі книжечки, розміром у середньому 20х30 мм, друкувалися на тонкому папері, що дозволяло одержувати мінімальну товщину блоку книжки обсягом у декілька сотень сторінок. Поеми А. Міцкевича польською мовою були випущені 1898 р. до сторіччя від дня народження видатного поета. Коран арабською мовою дати випуску не має, орієнтовна дата – 1899 р.

Мета виготовлення маленьких книжок була сформульована ще в середині XIX ст.: продемонструвати ступінь досконалості, до якого

---

[27] Казковий світ мініатюрних книжок // Пробудись! – 1998. – 22 квітня. – С. 13–15.

[28] *Фрайштат Д. М.* Менахем Щольц – варшавский издатель миниатюрных книг // Шестая Всесоюз. науч. конф. по проблемам книговедения: Секция библиофильства. – М., 1988. – С. 44–46.

дійшло книгодрукування [29]. Крім того, їх легко переносити і користуватися. В наш час різні точки зору щодо цього виглядають таким чином [30]: одні вважають, що мініатюрна книжка дає естетичну насолоду, насамперед своїм зовнішнім та художнім оформленням і форматом. Це взагалі не книга для читання, а іграшка, розвага – таке ставлення більшості художників. Обкладинки мініатюрних книжок бувають справжніми витворами мистецтва, а для деяких виготовлено ще й футлярчики. Інші стверджують, що мініатюрна книжка – це повноцінне видання, взірець книжкового мистецтва з чіткими, науково обґрунтованими критеріями, особливий вид книжкової продукції, який має своє призначення (для невеликих оповідань, віршів, байок, афоризмів, екслібрисів), зручний для зору шрифт, оригінальне художнє оформлення, структурну виразність, оптимальний науково-довідковий апарат. Думається, що істина, як завжди, знаходиться посередині, і обидва підходи, разом узяті, вдало характеризують мініатюрні видання як явище.

Невизначеним лишається питання щодо розміру мініатюрних книг. У багатьох країнах до них відносять книжечки розміром до трьох дюймів, тобто 76х76 мм. У Радянському Союзі та в більшості країн СНД рубіжний розмір мініатюрних книжок становить 100х100 мм. Академік Є. Л. Немировський запропонував такі критерії міні видань: для видань XV–XIX ст. – в $^1/_{32}$ та $^1/_{64}$ долю аркуша; для пізніших видань – в $^1/_{128}$ та $^1/_{256}$ [31]. У профілі комплектування ВСРВ НБУВ традиційно збирають до колекції мініатюрних видань вітчизняні друки до 100 мм, іноземні – до 110. Що ж стосується **мікрокниг**, їх розмір значно менший, не перевищує, звичайно, 10х10 мм, і читати їх можливо тільки за допомогою оптичних збільшувальних приладів.

Хочеться привернути увагу і до так званих **«зачитаних»**, колись масових видань, таких як букварі, підручники, дитячі книжки

---

[29] *Бадалов А. Л.* К вопросу о понятии микрокнига // Шестая Всесоюз. науч. конф. по проблемам книговедения. Секция библиофильства. – М., 1988. – С. 42–43.

[30] *Михальчук М.* Художник і мініатюрна книга // Бібліотечний вісник. – 1995. – № 4. – С. 33.

[31] *Немировский Е. Л.* Миниатюрное издание // Книга: Энциклопедия. – М., 1999. – С. 413–414.

та альбоми. Мова йде про цінність репертуару книги в певний період. Зразки видів друку та типів видань – своєрідна характеристика епохи. Вони не становлять в наші дні цінності з точки зору пізнання нової інформації, про них наче забули, проте в майбутньому, можливо, вони допоможуть спадкоємцям краще зрозуміти минулі часи, певні покоління людей. Скажімо, зразки старих підручників, як окрему колекцію, бажано було б збирати в Державній педагогічній бібліотеці. Сьогодні цим виданням доступ до серйозних відділів закрито, але колись вони можуть стати джерелами цікавих відомостей. Якщо перераховувати все, що варто тут збирати, то вийде дуже переконливий перелік: сучасні листівки, які не збираються в бібліотеках за Законом про обов'язковий примірник, перші випуски періодичних видань, які завжди становлять цінність, «самвидатівські» брошури та ін. Деякі такі документи, що віддзеркалюють суворі історичні часи, існують тільки тому, що знайшлися люди, які зберегли їх з власної ініціативи.

Отже, важливо, аби при відборі книжкових пам'яток одержали відбиття найзначніші видання даної епохи. Ще в більшій мірі унікальність книжкового зібрання обумовлена **особливостями окремих примірників**. Незважаючи на те, що друковані книги одного видання ідентичні (і в цьому великий сенс винаходу Гутенберга), подібність ця існує лише до виходу книги з друкарні. В обігу, в руках читачів та власників, книга набуває неповторної індивідуальності [32], що вже відмічалося вище.

Ознайомившись із відмінними особливостями, характерними для конкретного видання, зупинимося на тому, що робить унікальним або винятковим **окремий примірник** видання. В основному, це стан примірника, його оправа і походження.

Стан книжки має велике значення. Важко в наші дні знайти примірники стародруків, які би збереглися в первісному або хоча б у гарному стані, тобто не були поточені книжковими черв'яками, або не мали слідів плям сирості. Красиві картонні оправи XIX століття

---

[32] *Горфункель А. Х., Николаев Н. И.* Неотчуждаемая ценность: Рассказы о книжных редкостях университетской библиотеки. – Л., 1984. – С. 6.

дійшли до нас, як правило, з відігнутими кутами, зламаними корінцями і забрудненими краями. Тому безперечно підлягає збереженню книга, якщо вона зброшурована й нерозрізана. Книгу навіть невідомого сьогодні автора треба зберігати, якщо тогочасна оправа і корінець не пошкоджені – як зразок оправи минулої епохи.

На жаль, дуже мало інформації є про авторів оправ стародруків. І якщо для дослідників західноєвропейських оправ на Заході існують спеціальні довідкові видання – словники і альбоми (варто з прикрістю зазначити, вони мало доступні нам), то оправи слов'янських стародруків ще чекають на такі дослідження. Зараз в цій галузі активно працює О. М. Гальченко, з історії вітчизняного палітурництва (інтролігаторства) відомі публікації К. Широцького, Д. Щербаківського, С. Клепікова та ін., проте без відповідного досвіду і знань бібліотекарю важко розібратись не лише в часі створення оправи, але й у особливостях, що відрізняють оправи, наприклад, російські та українські. Як зазначав С. О. Клепіков [33], основна відмінність українських оправ від московських – винесення на палітурку ілюстративного елементу, а також розміщення заголовку книги на верхній кришці, що практикувалося вже в кінці XVI ст. Українські майстри перебували під сильним впливом західних, і це можна простежити на конкретних оправах. Характерні особливості української художньої оправи XVII ст. – симетричність в оформленні обох дощок оправи і складна композиція їх оздоблення, що нагадує фронтиспіс і форти українських книжок того часу. У XVIII ст. тут застосовували пергамент для палітурок; ввели художню обробку обрізів і тиснення на торцях обох кришок оправи. Разом з тим кришки розвантажують від деталей.

У процесі оправлення легко втрачалися списки друкарських помилок, аркуші з крепового, шовкового або цигаркового паперу, особливо ті, на яких друкувалися підписи до ілюстрацій, які вони охороняли, таблиці вклейок чи вкладок. Колись цьому не надавали жодної уваги, а в наші дні все це цінується дуже високо. Бібліотекар

---

[33] *Клепиков С. А.* Из истории украинского переплета XVII–XVIII вв. // История книги и издательского дела. – Л., 1977.

повинний дбати, щоби примірник був повним і, по можливості, у первісному вигляді.

На внутрішній стороні оправи, на форзаці, часто можна побачити приклеєний екслібрис, а іноді автограф чи напис колишнього власника. В деяких книжках знаходимо майже повний перелік її власників – приватних осіб, монастирів, академій, бібліотек, печатки цих установ. Інколи емблеми та печатки ліцеїв, шкіл, бібліотек на книжках – це єдина згадка про зниклі установи.

Відомий старий латинський вислів «Мають свою долю книги» точно підходить до книжок **з автографами**. Напис на книзі надає їй унікальності, адже книга стає єдиною в своєму роді, і цінність її зростає: до неї додається ще й потенційна культурна значимість. У кожної такої книги своя історія. Справжніми книжниками завжди цінувалися автографи письменників на книжках. В історії відомий лише один, на щастя, невеликий період – 20-ті роки XX ст., коли в деяких бібліотеках Радянського Союзу книжки з будь-якими записами вважалися «бракованими» і списувалися в макулатуру [34]. Але чи всі книжки з автографами є цінними? Мабуть, що ні: їх може виявитись так багато, що мимоволі доведеться обмежувати їх кількість додатковими параметрами цінності. Книжки з автографами варто було б збирати як окрему колекцію, виявляючи тут серйозність у доборі.

Різноманітні записи на книгах становлять великий науковий інтерес. Вони містять нерідко важливі історичні відомості, роблять примірник унікальним, відмінним від решти книжок тиражу, розкривають значення давньої книги як явища культури. Сьогодні з'являється все більше спеціалістів, які небезсторонньо вивчають **маргіналії** (від лат. margo – край, пізньолатинське marginalis – той, що знаходиться на краю) – записи на берегах книги колишнього (давнього) читача. Їх зміст стосується як процесів створення книги, так і її долі. Записи розкривають імена власників, дарувальників, свідчать про ставлення читача до книги, до тексту, до явищ духовного й культурного життя свого часу. В цих помітках, іноді емоційних знаках – і характер, і

---

[34] *Голубева О. Д.* Автографы заговорили. – М., 1991. – С. 3.

процес осмислення, і переживання, і полеміка. Вдумливому читачеві за цими «дрібничками» відкривається особистість. Написи відомих осіб роблять навіть ординарні за змістом книжки знаменитими й цінними, це само по собі служить рекомендацією для розміщення їх у відділах рідкісних видань. Комплексне дослідження стародруків передбачає, крім обліку й наукового опису, вивчення, систематизацію й публікацію записів на окремих примірниках. Джерелознавче значення таких записів, як свідчить практика, є непересічним для дослідження історії, культури, певного краю. Проте знов-таки, не можна надавати примірнику статус книжкової пам'ятки завдяки кожній побутовій помітці -- тоді взагалі втрачається смисл цього поняття. Але, як підкреслював відомий дослідник стародруків В. С. Люблінський [35], для того і слід вивчати, брати на облік, публікувати покажчики імен друго- і третьорядних колишніх власників книжок, щоби в безкінечності ізольованого, одиничного, випадкового почали групуватися ланцюжки, серії, сфери та закономірності. Власницькі ознаки на книгах, якими б вони не були, по мірі накопичення про них інформації не тільки оживляють наші уявлення про людей та книжки минулого, але можуть іноді заповнити суттєві для історика прогалини фактичного знання.

Запис на книзі може з'явитись значно пізніше її виходу в світ і зробити примірник пам'яткою зовсім іншої країни або епохи. Отже, для розкриття фондів доцільною є підготовка відповідних каталогів на книги з автографами видатних осіб.

Бібліотечні помітки, залишені на книжках, дають можливість реконструювати й визначити склад тієї чи іншої колишньої бібліотеки (державної, церковної, громадської, приватної).

Варта уваги також категорія книжок з додатковими ілюстраціями або вклейками, взятими з інших видань. Все це робить примірник особливим, характеризує певним чином його власника. Так, у ВСРВ НБУВ є примірник Острозької Біблії, до якого вклеєно розфарбовані гравюри євангелістів з видання М. Сльозки.

---

[35] *Люблинский В. С.* Владельческие признаки на книгах и их историческое значение // Люблинский В. С. Книга в истории человеческого общества. – М., 1972. – С. 256–263.

Ще за середньовіччя серед бібліофілів виник звичай ставити переважно на титульних сторінках книжок напис «Ex libris» (що означало «Із книг»), а далі прізвище власника. Цей звичай став підґрунтям для розвитку книжкового знаку, котрий згодом дістав назву **екслібрису**, що свідчить про приналежність книги її власнику. З XV ст. на книжках бібліофілів з'являються наклеєні на внутрішній бік оправи листки з гравюрами й написами, що вказували на власника [36]. Їх метою було не лише прикрашання книжок, але й, головне, утвердження права власності. В XVI ст. і пізніше екслібриси стали розвинутою формою малої книжкової графіки. Перші відомі книжні знаки належать видатним німецьким художникам XV–XVI ст. Альбрехту Дюреру, Гансові Гольбейну, Лукасу Кранаху [37]. Виконані в техніці гравюри на дереві, міді та ін., вони були переважно геральдичними, містячи герб власника книги, а вже згодом і сюжетними, з найрізноманітнішими зображеннями. Деякі з них несли на собі й віршовані сентенції [38].

У Росії, як підкреслює С. І. Богомолов, так звані екслібриси з'явилися на початку XVIII ст., під час Петровських реформ, спочатку у вузькому колі освічених діячів. Надалі з'являються перші екслібриси державних і громадських установ. Спочатку екслібриси тут також були геральдичними, гравірованими, але з часом вони набували більш демократичного вигляду – як набірний ярлик або штемпель. Сьогодні екслібрисами прийнято називати власницький знак, надрукований на невеликому аркушику паперу, на якому вказано ініціали чи прізвище власника книжки (або назву установи, громадської бібліотеки тощо) і відтворено якійсь малюнок, що символічно розповідає про професію, інтереси, захоплення книголюба чи про тематику його бібліотеки. Цей «охоронець книги» звичайно наклеюють на внутрішній бік обкладин-

---

[36] *Богомолов С. И.* Книжный знак в России как отражение развития книжной культуры страны // Шестая Всесоюз. науч. конф. по проблемам книговедения: Секция библиофилии. – М., 1988. – С. 46.

[37] Український екслібрис. – К., 1977. – С. 7.

[38] *Шульц Ю. Ф.* Книга, автор, типограф в латинской поэзии XV–XVIII столетий // Книжное дело: Ежегодник. – 1993. – С. 26.

ки в лівому верхньому куті або посередині. При зміні власників у книзі може виявитись декілька книжкових знаків, і за ними можна простежити її долю в часі й просторі. Іноді замість слова «Ex libris» пишеться інше, близьке за значенням поняття латинською чи іншою мовою: mein Buch – моя книга; ex bibliotheca – з бібліотеки; ex collectione – з колекції; ex dono – з дарчих книжок тощо [39]. Якщо зібрання складається з книжок однієї тематики, то в екслібрисі перед прізвищем власника згадується тема, але вже без слова «екслібрис», наприклад, Шевченкіана, Пушкініана та ін. У випадку, якщо в бібліотеці зберігається велика кількість книжок різної тематики, то власник може мати кілька екслібрисів, помічаючи ними книжки відповідної теми. Іноді в графічних мініатюрах зустрічається латинський вираз «In memoriam» – «В пам'ять». Це так звані меморіальні екслібриси, котрі створюють у тих випадках, коли художник або замовник бажають увічнити пам'ять померлої людини та її бібліотеку. Художник може ввести до композиції своє прізвище чи монограму, і тоді авторство творця графічного знаку встановити легко. Для ідентифікації монограм екслібристів існують відповідні каталоги.

Добре й зі смаком виконаний екслібрис символічно чи алегорично характеризує особу власника книжки і відбиває його професію, захоплення, інтереси, стан у суспільстві, а також тематику й профіль бібліотеки. Як зразок прикладної графіки, екслібрис нерозривно пов'язаний з книжкою, є частиною оформлення та оздоблення її, утверджуючи одночасно власницьке право. Предметом колекціонування як твір мистецтва книжковий знак став ще з початку XIX ст. Йому властиві також інформаційні функції, якщо екслібрис своїм змістом розкриває склад, обсяг, місцеперебування, рік заснування бібліотеки та інші її характеристики. Інтерес до книжкових знаків у XX ст. значно зріс, і це невипадково: в зв'язку з появою на книжковому ринку, особливо з 20-х років, цілих масивів книжок з приватних колекцій, в обігу виявилося багато книжок з

---

[39] *Сазонов А.* Что такое экслибрис? // Книжное обозрение. – 1994. – 12 июля. – № 28. – С. 22.

книжковими знаками. Це стимулювало розвиток екслібристики як особливої гілки бібліофільства. Проте при вивченні екслібрисів на перший план, поряд з мистецтвознавчим, висувається історико-книгознавче завдання. Було б доцільним продовжити роботу з опису книжкових знаків, такі спроби добре відомі спеціалістам. І велику допомогу тут можуть надати відділи рідкісних книг, переглядаючи свої фонди і готуючи відповідні описи до спеціальних картотек. Схема опису екслібрисів представлена в статті Е. Столової «Збірка екслібрисів наукової бібліотеки ЛДУ: проблеми зберігання та опису»[40]. Для бібліографічного опису варто друкувати картки в двох примірниках: на автора та на власника екслібрису. Проте одночасно потрібно створювати і наукові описи книжкових знаків, готуючи друковані каталоги, із зображеннями екслібрисів та довідками про їх творців та власників.

Взагалі вивчення рідкісних та цінних видань спроможне збагатити як книгознавство, так і бібліотекознавство, і бібліофілію, оскільки вводить у обіг масив найцікавіших, інколи унікальних даних. Зв'язок історії бібліофільства з історією книгодрукування, з історією бібліографування рідкісних та цінних видань, з мистецтвом книги дозволяє органічно доповнити історичне книгознавство.

Частину фонду відділів рідкісних видань часто складають **приватні колекції** видатних діячів науки та культури, бібліофілів, що становлять історико-культурний інтерес. Приватні зібрання інколи є не тільки книжковими колекціями – в них можуть бути ескізи, альбоми, різного роду збірки будь яких матеріалів. Особистими називають бібліотеки або зібрання, коли вони перебувають у приватній власності особи або родини; коли ж вони увійшли до складу державних бібліотек, як складова частина даної бібліотеки, їх краще називати особовими – що належали певній особі. Такі збірки умовно можна поділити на робочі бібліотеки дослідника та бібліофільські зібрання. Вплив приватних книжкових зібрань на процес формування і розвиток фондів державних бібліотек є неза-

---

[40] Збірник наукових праць відділу рукописних, стародрукованих та рідкісних книг ім. Ф. П. Максименка. – Львів, 1997. – С. 93–106.

перечним. Можна стверджувати, що жодна державна чи громадська бібліотека не можуть існувати без набуття книжок з приватних колекцій.

Вивчення ж приватних колекцій, що в різний час потрапили до бібліотеки, є дуже важливим. Допомогти тут можуть, насамперед, знов-таки книжкові знаки – екслібриси, вивчаючи які можна одержати додаткові відомості про культуру тієї чи іншої епохи, в т. ч. про культуру книгокористування. Це ланцюжок між книжкою та її власником, який, поряд з іншими власницькими ознаками, може встановити її приналежність до того чи іншого зібрання чи особи, простежити долю примірника. Якою бібліографічною рідкістю не була б книжка, з екслібрисом вона набуває підвищеної меморіальності, оскільки пов'язана з ім'ям конкретної людини, особливо відомої в історії. Інколи знайдена книжка з екслібрисом стимулює до пошуку та реконструкції складу приватних або громадських зібрань, що розпорошені.

Проте часто бібліотеки не ведуть систематичної реєстрації колишніх власників книжок і не зберігають приватні зібрання окремо від інших фондів. Але бібліотечна теорія та практика давно визначили, що одним з найважливіших аспектів бібліотечних досліджень рідкісних видань є виявлення книжок, які колись належали відомим особам, і не тільки з метою реконструкції окремого зібрання чи бібліотеки, а й для вивчення культурних та історичних умов життя колишнього власника. Погоджуємося з твердженням хорватського колеги, що підбір книжок у приватному зібранні відбиває не тільки духовне багатство попереднього власника бібліотеки, але й дух часу, в який збиралися ці книжки [41]. Останніми роками ця тема захоплює все ширше коло дослідників, які розглядають колишні приватні збірки як цілісний об'єкт книгознавчих досліджень, єдину книжкову пам'ятку. Саме існування добре скомплектованих і старанно збережених колекцій, у т. ч. родових бібліотек, має певний вплив і накладає велику відповідальність на бібліотекарів. До-

---

[41] *Катич Т.* UNIMARC и каталогизация старопечатных книг // Машиночитаемая каталогизация старопечатной книги. – СПб., 2000. – С. 30.

слідники відзначають тут також бібліопсихологічний момент: кожне крупне книжкове зібрання має своєрідну ауру, яку не можна не враховувати. Говорять навіть про формування особливого книжкового світу певного відділу, бібліотеки або навіть регіону [42]. Але існують і інші аспекти впливу приватних книжкових зібрань на розвиток фондів громадських бібліотек: скажімо, влучна пропозиція бібліофіла може на багато років визначити роботу бібліотеки зі створення фонду певної тематики. Проте питання про доцільність передачі до ВРВ особових бібліотек повинно вирішуватись на місцях з урахуванням всіх обставин, складу фонду таких бібліотек.

Чи можливо історичну колекцію вважати єдиною книжковою пам'яткою і не дробити її? Адже більшість книжок у її складі, якщо їх розглядати окремо, не мають особливої цінності, а лише в сукупності становлять пам'ятник-колекцію. Виходячи з цього, загальноприйнятим на сьогодні є компактне збереження колекції. Проте (якщо колекція була розпорошена раніше в силу різних причин, в тому числі у зв'язку з вилученням певних масивів для інших колекцій, наприклад, рукописів, карт, нот, інкунабул чи ін.), сьогодні (оскільки зібрати разом її важко, окремі частини колекції введені до наукового обігу через друковані каталоги в різних збірках) варто умовно зібрати її разом, відбивши її цілісність у каталозі, тобто зробити її бібліографічну реконструкцію, не порушуючи існуючу розстановку фондів. Перешифрування завжди ускладнюють облік та пошуки книжок. Разом з тим, у певних випадках, коли йдеться про найбільш унікальні примірники, доцільним є передача їх на особливе зберігання до відділу рідкісних видань, за обов'язкової умови відбиття їх належності до особової колекції у всіх каталогах.

Усі можливі критерії рідкісності повинні бути закладені у «Профіль комплектування відділу». Основу його складає перелік названих вище (чи інших) груп рідкісних та цінних книжок, типи й види видань, що плануються чи виділяються в окремий фонд, їх

---

[42] *Барсукова Н. А.* Влияние частных книжных собраний на процесс формирования и развития фонда общественной библиотеки // Седьмая науч. конф. по проблемам книговедения: Секция библиотековедения. – М., 1992. – С. 4–5.

зміст, екземплярність. Приблизний профіль комплектування відділів рідкісних книг наведений у різних інструктивно-методичних матеріалах. Так, у методичних рекомендаціях «Формирование, организация и использование фондов редких и ценных книг в областных универсальных научных библиотеках» (К., 1987) подано профіль комплектування відділу рідкісних і цінних книг тодішньої ДРБ УРСР імені КПРС, нині Національної парламентської бібліотеки України. Перелік вміщує такі групи видань: стародруки (видання кириличного та глаголичного друку, окремо українські, та видання гражданського друку – російські до 1825 р., українські до 1860); російські та українські видання XIX–XX ст. (30 різних позицій); фонд довідкової бібліотеки з книгознавства (20 позицій). У Бібліотеці Академії наук України ще під час війни, у 1944 р., в «Інструкції до первісного сортування літератури» зазначено: стародруки – книги кириличного друку до 1825 р виключно, іншомовні – до 1800; видання розкішні, рідкісні, нелегальні, в дорогоцінних оправах тощо. Слід підкреслити, що профіль комплектування відділу кожна бібліотека має розробляти свій, з огляду на наявні фонди, колекції, підхід до комплектування краєзнавчою літературою тощо, враховуючи, проте, загальні тенденції, вироблені вченими та практиками відносно фондів великих (національних) бібліотек. Іншими словами, фонди книжкових пам'яток не повинні бездумно копіювати один одне. Кожен з них є унікальним, оскільки при їх формуванні враховувалися масштаб і завдання конкретної бібліотеки.

При комплектуванні чи доукомплектуванні книжкових зібрань необхідно дотримуватись принципу повноти або комплектності. Йдеться про повноту фіксації історичного, культурного, наукового або іншого явища, суттєвого для тієї чи іншої епохи. Це можуть бути різного роду тематичні колекції: одного твору, одного автора, одного жанру і т. п., які може поступово збирати відділ рідкісних видань, а може купити, за наявності коштів, у бібліофіла. У профілі комплектування відділу, таким чином, слід відбивати збирання подібних колекцій і збереження цих своєрідних комплексів пам'яток.

Відділ рідкісних книг не може існувати лише за рахунок передачі сюди книжок з основних фондів, хоча цю роботу треба проводити обов'язково. Після першого відбору літератури та створення ядра відділу, комплектування повинне проводитись за рахунок розумного придбання книжок шляхом купівлі або дарів. Для цього варто підтримувати зв'язки з букіністичними магазинами та приватними колекціонерами. Найкращий же метод добиватися одержання нових подарунків – рекламувати вже подаровані книжки, влаштовувати церемонії вручення видань, давати повідомлення у засобах масової інформації, організовувати виставки та екскурсії. Подаровані книжки можуть бути виділені в самостійні зібрання – дарувальнику завжди приємно, що до його книжок ставляться шанобливо, відзначають зібрання відповідною табличкою у сховищі. Подекуди створюються асоціації друзів відділу, куди втягуються потенційні меценати.

Теоретично можливий також обмін дублетами з іншими бібліотеками, як було, наприклад, інколи в 30-х роках, але зараз є маловірогідним; виготовлення копій відсутніх, але потрібних у фонді видань, які є в інших бібліотеках. Формуванням фонду рідкісних та цінних видань повинні займатися не тільки співробітники відповідного підрозділу, але й працівники відділу комплектування, а також відділу основних фондів. Про існування відділів рідкісних видань повинні знати сучасні видавці й вважати престижним зберегти для майбутнього зразки своїх розкішних видань, ілюстровані видавничі каталоги тощо.

Дуже важливим є з'ясування статусу книжкових пам'яток – центральні, регіональні, місцеві. І взагалі, питання – наскільки правомірним є виділення книжкових пам'яток у складі бібліотечних фондів – виникають час від часу знову.

На сьогодні усвідомлено, що книжкові пам'ятки втілюють у собі літературні, художні, наукові та інші пам'ятки; крім того, вони несуть інформацію про те, де, коли, ким їх надруковано, прокоментовано, ілюстровано, поліграфічно відтворено відповідно до поставлених завдань і об'єктивних можливостей, тобто інформацію про книжкову культуру часу і ширше – про відбиту у кожному конкрет-

ному виданні сучасної йому історії та культури суспільства [43]. Безперечно, будь-яка книга є пам'яткою історії та культури свого часу. Проте йдеться все-таки про відбір і дбайливе збереження певної категорії видань.

Колекція рідкісних видань, як ми вже підкреслювали, не є закритою, вона постійно поповнюється, хоча не дуже активно. Свого часу існувало багато різних бібліографічних довідників, якими бібліотекарі керувалися при визначенні рідкісних книжок. Більшість з них не застаріли і в наші дні, тому доцільним є перевірка фонду, скажімо, за довідником Г. Геннаді [44] та інших бібліографів та бібліофілів, перелік яких представлено в кінці нашої праці. Для перевірки іноземних стародруків найчастіше користуються довідниками Брюне та Грассе. «Manuel du libraire» Брюнс [45] (Brunet J.-Ch.) витримав 5 видань, тут враховано 40 000 друкованих праць, вказані властивості, що надають книжкам цінності, наведена історія різних видань і перевидань, перераховані кращі й піратські видання, ціни, одержані при продажу і т. п. Опубліковані дещо пізніше, у 1859–1869 рр., вісім томів «Tresor de livres rares et precieux» Грассе (Graesse J. G. Th.) становлять аналогічне видання. На жаль, їхня точка зору на те, що книжки повинні характеризуватись не лише за назвами, але й за змістом, зникла разом з ними[46]. Проте ці довідники не можна вважати вичерпними, оскільки вони складалися більше 100 років тому.

Важливим для відділів рідкісних видань є визначення **екземплярності** примірників одного видання, що зберігаються тут. Багато бібліотек ставлять запитання, чи потрібно переводити до спеціалізованого фонду відділу рідкісних видань всі наявні в бібліотеці примірники цінного видання. При вирішенні цього питання потрібно

---

[43] *Кодак Н. Ф.* Книга как комплексный референт историко-психологических образований // Актуальные проблемы оптимизации обслуживания читателей: 10-я науч. конф. Научной б-ки ТГУ: Тез. докл. – Тарту, 1986. – С. 40–42.

[44] *Геннади Г.* Русские книжные редкости: Библиографический список русских книг. – СПб., 1872. – 152 с.

[45] *Brunet J.-Ch.* Manuel du libraire et de l'amateur des livres. T. I – V. – Paris, 1842–1844.

[46] *Брейя П.* Отдел редких книг в библиотеке // Бюллетень ЮНЕСКО для библиотек. – Т. XIX. – 1965. – № 4. – июль-август. – С. 185.

враховувати ряд моментів, насамперед – наявність площі, доцільність, особливу чи опосередковану цінність, важливість даного видання саме для цієї бібліотеки та ін. Найчастіше стародруки відбираються сюди всі, а рідкісні видання XIX–XX ст. – по 1 примірнику, решта – в інших відділах. Дійсно, навряд чи реально помістити в особливі умови зберігання для обмеженого використання всі існуючі примірники цінних видань XIX–XX ст. і сучасних: абсолютно невідома їх кількість, та й критерії визначення цінності доволі суб'єктивні. Для представлення у фонді книжкових пам'яток відбирають певну кількість примірників цінного видання, а решті забезпечують природний процес існування книги в суспільстві. Мінімальний рівень – виключення із загальної системи обслуговування читачів одного примірника, з метою збереження його первісного вигляду й відтворення в повному обсязі змістовної характеристики видання. У деяких методичних рекомендаціях ДБЛ (РДБ) та на їх ґрунті ДРБ ім. КПРС (НПБУ) рекомендується збирати по три примірники стародруків [47]. Але, погодьмось, стосовно стародруків будь-якої епохи не існує поняття дублетності. Кожен примірник є своєрідним, кожен підлягає вічному збереженню, кожен є непересічною цінністю. Обов'язки бібліотекаря – старанно враховувати всі особливості кожного примірника. Отже, питання екземплярності бібліотека вирішує самостійно, проте логічно, якщо створено відділ стародруків, саме там зберігати всі стародруки, це зручно як у плані збереження, наукових досліджень, так і в плані обслуговування – читач саме тут буде розшукувати потрібні старовинні видання. Будь-яка бібліотека повинна дбати про придбання додаткових примірників існуючих у фонді видань, якщо вони несуть нову для даного видання інформацію про видавничо-друкарські процеси або сліди побутування книги в суспільстві [48]. При цьому сам принцип неповноти примірника тут інший, ніж для фондів інформаційного призначення.

---

[47] Формирование, организация и использование фондов редких и ценных книг в областных универсальных научных библиотеках: Метод. рекомендации. – К., 1987. – С. 5.

[48] Работа с редкими и ценными изданиями: Методические рекомендации. – М., 1985. – С. 7.

Повним вважається лише примірник, який зберіг не тільки текст, але й всі видавничі елементи, включаючи чисті (порожні) аркуші, обкладинку та ін. Проте для початкових періодів друкарства (а іноді й для пізніших видань, знищених у тиражі) не тільки неповні примірники, але й фрагменти видань, макулатурні обрізки аркушів з текстом стародруків, фрагменти первинних оправ мають історичне значення, а іноді й унікальну цінність (наприклад, якщо фрагмент містить напис, що дозволяє датувати безвихідне видання). Так, місцезнаходження фрагментів 36-рядкової Біблії Й. Гутенберга переважно в оправах видань, що вийшли друком у містах неподалік від Бамбергу, в поєднанні з тим, що багато примірників цього видання одразу після виходу книги належали бамбергським власникам, говорить на користь того, що воно друкувалося не в Майнці, як колись вважалося, а в Бамбергу. Безумовно, необхідно зберігати всі фрагменти стародруків, дбаючи про їх ідентифікацію, що може призвести до поповнення існуючих дефектних примірників у фонді.

Або, скажімо, комплектування видавничої колекції. Чи можна відмовлятись від примірника видання, наприклад, Ельзевірів, якщо колекція видань цієї фірми збирається у відділі? Книжки цієї знаменитої голландської фірми кінця XVI – початку XVIII ст. називаються ельзевірами – це вже не власне ім'я, а загальна назва. На сьогодні знайдено й описано більше 5 тисяч таких видань, і всі вони цінуються в світі на рівні з венеціанськими виданнями Альдів (Мануціїв) XV–XVI ст., книжками французьких друкарів Етьєнів XVI ст. чи друків видатного антверпенського видавця Х. Плантена XVI ст. Видання Ельзевірів – епоха в історії мистецтва книги. Вони становлять певний видавничий тип, що відрізняється від інших видань – форматом, шрифтом, графічним вирішенням тощо. Ельзевіри друкували книжки великими тиражами, нерідко об'єднуючи в серії дешеві кишенькові видання, призначені для нового читача, котрий з'явився в Голландії в кінці XVI ст. Серед книжок, виданих цією фірмою, були дисертації та географічні описи, теологічні праці та зведення законів, твори античних авторів і нова на той час художня література. Ельзевіри випускали фоліанти (наприклад, Біблію чи опис діяль-

ності голландської Вест-Індійської кампанії), книжки в $^1/_4$ долю друкарського аркушу (твори античних авторів), але найбільше – зовсім маленькі книжечки, розміром 8,8х4,4 см ($^1/_{24}$ частка аркушу), як, наприклад, серія «Республіки» («Малі держави»), що складається з майже 40 популярних нарисів про різні країни світу [49].

Стосовно ж видань XIX–XX ст., слід враховувати т. зв. Raumproblem, тобто проблему простору, приміщень у певній бібліотеці. Доцільніше все-таки українку збирати найповніше, якщо не існує в бібліотеці спеціального відділу, а решту видань цього періоду – від одного до трьох примірників, якщо видання справді є цінним та рідкісним.

Варто ще раз підкреслити, що в бібліотеках, де фонд рідкісних видань є порівняно невеликим, не потрібно копіювати великі бібліотеки і створювати певні колекції з нечисленних примірників. Краще створити власні колекції, скажімо, рідкісних видань регіону, видань власної установи, колекції книжок певної тематики. Можна розширювати хронологічні межі колекцій, пам'ятаючи, що у відділах рідкісних видань збираються книжки вічного збереження, які не підлягають списанню ні за яких обставин.

У цьому відношенні своєчасним уявляється питання про співвідношення **місцевих і центральних видань** у фондах рідкісних і цінних книг бібліотек різних адміністративно-регіональних рівнів[50]. Можливо, доцільно перенести акцент на формування книжкових пам'яток саме місцевого рівня у складі фондів регіональних бібліотек. Місцеві видання, вироблені книжковою традицією обласних культурних осередків, детальніше, повніше й наочніше покажуть специфічні процеси, з яких складається об'єктивна картина життя регіону. Іншими словами, бібліотека певного регіону при формуванні фондів книжкових пам'яток повинна враховувати завдання та потреби свого регіону. До таких фондів мають потрапити видання, що становлять інтерес лише для цієї місцевості,

---

[49] *Аронов В.* Эльзевиры. – М., 1975. – 116 с.

[50] *Кваше Е. В.* О соотношении местных и центральных изданий в фондах книжных памятников государственных библиотек страны // Шестая Всесоюз. науч. конф. по проблемам книговедения. – М., 1988. – С. 39–40.

наприклад, приватні бібліотеки видатних діячів даного краю, видання, що пов'язані з історією розвитку даної місцевості, мають видатне значення для регіону.

У зв'язку з вищевикладеним, заслуговує на увагу ідея ранжування фондів книжкових пам'яток на рівні історико-культурної значимості: світового рівня, національного, регіонального та місцевого.

Безумовного авторитетного тезаурусу рідкісностей, тобто остаточного списку рідкісних та цінних видань, своєрідної догми для всіх бібліотек не існує, та й не може існувати. Як курйоз сприймається пропозиція відібрати всі рідкісні книжки та забрати їх з бібліотек до музеїв чи державних скарбниць на зразок сховища Національного банку. По-перше, порушується загальновизнане людством право на інформацію, на відкритість суспільства, а по-друге, ніхто не може знати, які книжки будуть визнані рідкісними наукою в майбутньому, як суспільна свідомість надалі буде визначати цінності[51].

До того ж бібліотека з тих чи інших причин може й не цікавитися певними групами книжок, що традиційно вважаються рідкісними. Наприклад, бібліотека спеціалізованого профілю може саме цим профілем обмежити комплектування рідкісних видань. У галузевих бібліотеках хронологічний критерій видань певного профілю є значущим, інколи основним для визначення цінності видання даної категорії. Певним, хоча й спірним, критерієм рідкісності або особливої значимості для текстів нехудожніх книг для ретроспективного доукомплектування часто визнають медичні книги. Для медичних бібліотек російські фахівці пропонують продовжити верхню межу критерію хронологічної глибини (тобто дату, до якої видання слід включати до фондів книжкових пам'яток з максимальною повнотою) до першої чверті XX ст.[52]. При організації фонду рідкісних і цінних видань галузевих бібліотек слід враховувати

---

[51] *Горфункель А. Х.* Что такое редкая книга? // Редкие книги и рукописи: Изучение и описание. – Л., 1991. – С. 14.

[52] *Жаворонкова Е. Ю.* Формирование фондов книжных памятников (опыт Государственной центральной научной медицинской библиотеки России) // Вестник БАЕ. – 2000. – № 3. – С. 76.

не лише бібліофільську цінність книжок, але й значимість конкретного видання для розвитку відповідної галузі, його історичну роль для цієї науки [53]. Існує також принцип, про який не можна забувати: в будь-якій галузі є, умовно кажучи, свої інкунабули, тобто перші видання цієї тематики, присвячені, наприклад, залізницям, автомобілям, кіно, космонавтиці й т. п. Те саме стосується історії: перші мемуари, щоденники, листування, памфлети, полемічні праці.

Проте жодна книжкова скарбниця не може бути достойним чином представлена простим переліком унікальних примірників. З іншого боку, жодна, навіть найбільша бібліотека, не може замінити інших історичних книжкових зібрань, оскільки не може бути абсолютно ідентичним їх склад. Скажімо, деякі інкунабули та й інші стародруки відомі в єдиному примірнику. Отже, фонд книжкових пам'яток кожної бібліотеки виконує свою, лише йому властиву функцію, є неповторним і незамінним, і сам становить книжкове зібрання-пам'ятку, котра має видатне історико-культурне або й унікальне значення. Закономірно, що реєстрація таких зібрань повинна розглядатись як обов'язковий рівень обліку фонду книжкових пам'яток.

Дуже важливою є переорієнтація психології людей, що займаються питаннями комплектування відділів рідкісних видань, на збирання не лише пам'яток давнини, а й сучасних рідкісних та цінних видань у відділі, як це робить, наприклад, Відділ рідкісної книги (Музей книги) РДБ [54]. Завдання це дуже складне – і з причин фінансових, і в зв'язку із занепадом мистецтва книги. Проте слід обов'язково пам'ятати: не можна збирати все без розбору, без системи. Не буде цінним таке зібрання, хоч там і буде значна кількість раритетів. Необхідні спеціальні дослідження питань комплектування сучасними рідкісними та цінними виданнями й примірниками. Потрібні знання та вміння передбачити, що саме потрібно зберегти для нащадків –перше видання автора, примірник на високоякіс-

---

[53] *Андрусенко Д. Г., Нохрина В. А.* Фонды редких книг ЦНСХБ ВАСХНИЛ // Шестая Всесоюз. науч. конф. по проблемам книговедения. – М., 1988. – С. 40–41.

[54] *Яцунок Е. И.* Новые поступления в Фонд книжных памятников Российской государственной библиотеки // Книжное дело. – 1993. – № 2. – С. 69–71.

ному папері, у вишуканій оправі чи з гарними ілюстраціями. Найкращі результати досягаються при безпосередніх контактах з книготорговцями, оскільки тут, як у бібліофілії, превалює особистий фактор: два знавці обмінюються точками зору з приводу того чи іншого видання. Бібліотекар не може бути просто спостерігачем. Його покликання зобов'язує зберегти для майбутнього ті друковані документи, які колись стануть цінними та безпосередніми свідками нашого існування, відбирати в інших відділах непошкоджені примірники тих видань, які будуть визнані фахівцями вартими особливих умов зберігання.

Ми повинні наполягати на придбанні розкішних видань для відділу, тираж яких завжди невеликий. Практично вони доступні лише приватним особам. Світова практика – купівля таких книжок у магазинах, в т. ч. у букіністичних, а також на аукціонах, для чого Національним бібліотекам в багатьох країнах надаються привілеї на подібні придбання [55]. У нас же якихось особливих коштів, що асигнувалися б державою на цю мету, немає. Тому до завдань бібліотекарів входить відбір з маси поточних надходжень таких примірників, які колись будуть цінуватися за те, що в них символічно відбита сучасна епоха, і які вже є чи будуть з часом рідкісними й унікальними. І в даному випадку це не обов'язково мають бути розкішні видання. Рідкісність книжки не завжди відповідає її ціні, що часто викликає подив непрофесіонала.

Варто також підкреслити, що неприпустимо допускати кампанії по «чистці фондів» – це не може змінити історію чи применшити значення, яке ті чи інші книжки мали в свій час. Це все джерела для майбутнього, і наше завдання їх зберегти.

І ще одна складова фондів відділу рідкісної книги – книгознавча бібліотека або підсобний фонд відділу. Без нього неможливо займатися вивченням історії книги та друкарства, атрибутувати та описувати давні друки. У цьому фонді потрібні наукові праці з історії книги, паперу, шрифту, ілюстрацій, оправи; енциклопедії та довідники; бібліографічні покажчики стародруків та каталоги

---

[55] *Брейа П.* Отдел редких книг в библиотеке... – С. 194.

рідкісних видань; факсимільні перевидання книжкових пам'яток тощо.

Отже, до відділів рідкісних та цінних видань бібліотек, яку б назву не носили дані підрозділи, з вичерпною повнотою ми пропонуємо передавати рукописні книги (якщо не існує у складі установи відповідний відділ) та стародруки – видання до 1800 р., бажано до 1830 р.; українські друки – до 1860, а краще – до кінця 1921 р., часу «визвольних змагань»; першодруки окремих регіонів чи певних нацменшин України. Видання пізніших періодів включаються до фондів названих структурних одиниць вибірково, головним чином на підставі ціннісних характеристик. Йдеться, насамперед, про видання, сам факт появи яких чи своєрідність їх матеріального втілення опосередковано відбиває найбільш значні досягнення різних сфер людської діяльності, а також події великої історичної значимості, що так чи інакше визначає обличчя книги, її своєрідність. Фонди книжкових пам'яток відрізняються від інших підрозділів у складі бібліотеки, і не лише з точки зору їх цінності. В роботі з такими фондами всі традиційні бібліотечні процеси – комплектування, збереження, використання – набувають особливої специфіки. У своїй праці «Therapeutica graphica» [56] французький бібліотекознавець Ф. Лоншан колись запропонував три заповіді, якими потрібно керуватись: плануйте майбутню бібліотеку та строго визначайте її спеціалізацію, аж до типу літератури і епохи; шукайте книжки, що збереглися в оригінальних оправах; перевіряйте за допомогою бібліографії, чи повністю збереглася книга.

Незважаючи на деякі розбіжності в трактуванні та відборі рідкісних видань, у бібліотечній практиці розв'язано першочергове завдання: виокремлення значного масиву раритетів, вироблення певних правил щодо їх зберігання й користування. Скажімо, практично скрізь було затверджено, що такі видання не видаються на абонемент, а деякі мають ще додаткові обмеження для книговидачі. Наприклад, в Національній бібліотеці в Парижі, крім відділу рідкісних книг, є ще секція «дуже рідкісних книг», раритети якої

[56] Paris – Lausanne, 1930.

можуть видаватись лише досить вузькому колу дослідників [57]. Не може бути й мови про відкритий доступ до фондів рідкісних видань. Таким чином, у діяльності бібліотек утверджуються архівні та музейні тенденції стосовно певної категорії документів. У відділах рідкісних книг зібрано, як правило, чудові зразки книжок усіх періодів, включаючи сучасний. Музейні тенденції їх роботи проявляються в прагненні зберегти первісний вигляд книги, в обмеженні видачі оригіналів і наданні копій для основної роботи з текстом, у наукових дослідженнях історико-книжної проблематики, без яких неможлива будь-яка діяльність відносно книжкових пам'яток; у створенні каталогів колекцій цінних книжок з особливою системою анотування тощо. Музеєфікація позначається на дбайливому ставленні до книжок – пам'яток історії та культури, застосуванні (бажано) рукавичок для роботи з найціннішими примірниками, а також у музейному та виставковому експонуванні книги не лише з точки зору опублікованого твору (бібліотечний підхід), але й характеру його матеріального втілення. Побутування книги в процесі читання і збереження її як особливого виду пам'ятки можуть успішно здійснюватися паралельно завдяки тому, що книга має тираж: різні примірники одного тиражу мають виступати у різній якості і відповідно знаходитись у різних системах зберігання й використання. Саме на виділенні із загального тиражу певних примірників, яким суспільство надає статус пам'яток, будується вся система їх зберігання. При цьому до музеєфікованих і архівних фондів бібліотек не припиняється доступ читачів, але він набуває у значній мірі обмеженого і вкрай дбайливого характеру [58].

Отже, рідкісність книги визначається, як уже сказано, не початковим тиражем, а подальшою долею. Іншими словами, рідкісність не є первісною особливістю книги, а наслідком її історико-

---

[57] *Брейа П.* Отдел редких книг в библиотеке // Бюллетень ЮНЕСКО для библиотек. – 1965. – № 5. – С. 263.

[58] *Яцунок Е. И.* Современная постановка проблемы сохранения книжных памятников и пути ее решения // Государственная политика в области сохранения библиотечных фондов: РНБ, материалы совещания 10–14 апреля 2000 г. – СПб., 2000. – С. 112.

культурного побутування. Сама по собі малотиражність ще не робить книгу рідкісною та цінною (наприклад, малотиражні відомчі видання не обов'язково є цінними). Унікальною може стати книга внаслідок переслідувань з боку влади. Так, винищення «шкідливих» видань у радянський час, особливо в 20–30-х рр., штучно зробило багато книжок рідкісними [59].

Повертаючись до міжнародної практики, нагадаємо, що 1949 р. при Міжнародній федерації бібліотечних асоціацій (IFLA), було створено комісію з рідкісних і цінних книжок. Одні з найперших конкретні правила щодо відбору цінних книг розробив Р. Бран [60], і Бернський конгрес 1962 р. підтвердив доцільність підготовки та публікації подібних видань, оскільки в більшості країн бракує офіційної й доступної літератури на цю тему.

Секція рідкісних книжок і рукописів при IFLA укладає програми своєї діяльності – короткі, середні (на 3–4 роки) і перспективні. Метою Секції визнано: сприяти розумінню значимості стародруків і рукописів для наукових досліджень, а також для усвідомлення того факту, що вони є невід'ємною частиною цивілізації в міжнародному контексті. Крім того, Секція займається розробкою міжнародних стандартів у галузі стародруків та рукописів, а також публікацією бібліографічних покажчиків, які допоможуть бібліотекарям у їх роботі з такими пам'ятками. Секція сприяє розповсюдженню інформації про національні та міжнародні проекти, пов'язані з дигітизацією (оцифруванням) рукописів і стародруків, а також з іншими новими технологіями. Для розкриття відповідних досліджень та досвіду роботи існують спеціальні періодичні видання, зокрема журнал Бібліотечної асоціації з рідкісних книжок і рукописів США «Rare Books & Manuscripts Librarianship»; щоквартальний журнал «Nouvelles du Livre Ancien», що видає Національний центр наукових досліджень та Національна бібліотека Франції за сприянням Асоціації друзів цього видання. Мета –

---

[59] Див., напр., «Бібліологічні вісті», хронікальні замітки: 1923. – № 3. – С. 53; № 4. – С. 93; 1930. – № 1. – С. 129–130.

[60] Biblothèques, traitement, catalogage, conservation des livres et des documentes. – Paris: Institut pédagogique national, 1961.

поліпшення обміну інформацією та ідеями щодо книжок, надрукованих з XV по XIX ст.

Сьогодні найбільш актуальним є питання державної та міжнародної реєстрації стародруків та рідкісних видань – книжкових пам'яток, вирішення якого пов'язано з колом методичних проблем, насамперед із розробкою критеріїв цінності документів, їх виявленням, описом, паспортизацією колекцій та уніфікацією електронного опису, створенням єдиного програмного забезпечення для цього або можливості конвертації подібної інформації при її зведенні. Розкриття складу книжкових скарбниць можливе також через путівники по відділах рідкісних книжок, альбоми репродукцій найцінніших видань, бібліографічні та наукові каталоги, огляди наявних у бібліотеках раритетів та колекцій, наукові статті та монографії. Не менш важливим є блок проблем, пов'язаних із збереженням фондів книжкових пам'яток та виготовленням страхових копій. Ці питання будуть розглянуті в наступних розділах нашої роботи.

3.2
Сучасні книгознавчі погляди і визначення щодо книжкових пам'яток

Книгознавча наука (в міжнародній термінології її найчастіше називають більш старим терміном – бібліологія), як, утім, і всі дисципліни суспільного циклу, стоїть сьогодні перед необхідністю радикального оновлення, пошуку та виявлення нової парадигми – цілісної системи поглядів і уявлень, логічно пов'язаних між собою і адекватно відбиваючих процеси в книжковій справі; повинна служити для створення повного та історично достовірного уявлення про суспільну, культурну, наукову функції книги в кожну окрему історичну епоху. Таким чином, книгознавство насамперед користується історичними методами з метою знайти адекватне місце книги в ряду досягнень культури.

Книгознавство – прикладна, функціональна наука. В рамках бібліотечної системи книгознавча наука має свої специфічні задачі, зумовлені практичними цілями підвищення ефективності бібліотечної справи. Одним із видів книгознавчої діяльності в бібліо-

течній справі є робота з бібліотечними фондами книжкових пам'яток. Проте це не зводить наукову роботу книгознавців-бібліотекарів до прикладної, оскільки передбачає різнорівневий науковий пошук, теоретичні дослідження як окремих книжкових пам'яток, так і цілих книжкових масивів (фондів, колекцій, репертуару), і на їх основі – науково-достовірні висновки.

Слід підкреслити, що узагальнююче вивчення книжок – історичних першоджерел і пам'яток – можливе лише в процесі робіт з опису відповідних бібліотечних зібрань, і чим вони багатші, тим більший матеріал для дослідницьких узагальнень вони дають. Книгознавця не цікавить зміст твору як такий – його цікавить певний зміст у певній формі: конкретний примірник, видання, серія, видавничий репертуар, книжкове зібрання. Головним завданням відділів стародруків та рідкісних видань у галузі книгознавства є створення джерельної бази для книгознавчих досліджень, тобто продумане, планомірне формування колекцій, на підставі яких дослідники різних галузей знань зможуть вести вивчення історії книги, історії науки, культури загалом. З часом і історико-культурні фонди загалом набувають функцій джерел, тобто самі стають об'єктом вивчення історії та культури. Від книгознавчої насиченості каталогів таких зібрань у прямій залежності рівень вторинних історико-книгознавчих робіт. Саме у цьому полягає одне з найважливіших завдань книгознавців бібліотечної системи.

Практична діяльність з формування, збереження й пропаганди книжкових пам'яток служить фактичною основою для вирішення методологічних, історіографічних та джерелознавчих проблем історії книги як наукової дисципліни, для дослідження проблем цінної книги (книжкової пам'ятки) як специфічного аспекту дослідження книги в бібліотеках. Разом з тим, робота з рідкісними й цінними виданнями передбачає поглиблене вивчення їхньої історії. Результатом цього вивчення є, знов-таки, науково сформовані за книгознавчими ознаками фонди книжкових пам'яток, а також карткові, друковані, електронні каталоги, картотеки, наукові статті та монографії.

Історія книги є відбиттям історії людського суспільства. Слід визнати, що об'єктом історії книги як науки є сама книга в історич-

ному процесі її розвитку, а отже вивчення історії книги має і джерелознавче значення, оскільки книга – всеосяжне джерело, документ епохи. Історія книги, якою займаються відділи стародруків та рідкісних видань, на сьогодні має вже риси самостійної історико-книгознавчої науки, або історичного книгознавства. Предметом історичного книгознавства [1] є дослідження тих категорій видань і примірників, які самі по собі, незалежно від змісту чи стану тексту (а інколи і від повноти примірника), за різними ознаками (епохою виникнення, способом виробництва, особливою роллю в історії книги, в історії культури чи громадського життя, оформленням, особливостями своєї долі) мають значення історичних першоджерел і пам'ятників (пам'яток), тобто того, що умовно й досі часто визначається поняттям «рідкісна книга». Оскільки це значення у всіх випадках властиве саме даному виданню чи даному примірнику (або категорії видань чи примірників), то й специфіка книгознавчого підходу до досліджень пов'язана з матеріальною автентичністю першоджерел, і найдосконаліші відтворення можуть мати лише допоміжне значення (на відміну від текстологічного чи історико-джерелознавчого вивчення, яке в принципі може ґрунтуватися на відтвореннях і публікаціях).

Так, стосовно видань XV ст. значення має їх кількість, тематичний репертуар, друк, облік шрифтів та орнаментики, зшивка зошитів, розташування набору та окремих елементів. Аналогічні прийоми роботи розповсюджені і на книжки – історичні пам'ятки інших епох. Друкарський (типографський) метод дослідження (коли книжка вивчається як пам'ятка матеріальної культури, твір поліграфічного мистецтва, що дозволяє виявити цінність і здійснити ідентифікацію видання чи пам'ятки писемності на підставі зовнішніх і внутрішніх елементів оформлення: оправи чи обкладинки, шрифту, розміщення тексту, орнаменту, ілюстрацій та ін.) є суто книгознавчим. У книгознавстві прийняті також аналітико-тематичний та

---

[1] *Варбанец Н. В.* Вопросы методики исследования и книговедческие науки // Материалы Первой Всесоюзной науч. конф. по проблемам книговедения. – М., 1971. – С. 87.

типологічний методи вивчення книжкової продукції (до уваги беруться тематичний склад, типи та види видань), що застосовуються для дослідження цілих книжкових комплексів – у рамках однієї чи групи видавництв, різних галузей знання, за той чи інший період історії. Всі названі методи можна застосувати до вивчення книги в кількох основних аспектах її побутування – 1) окремого, одиничного примірника, 2) певного видання, 3) у вигляді книжкового зібрання і 4) як книжкового репертуару певної історичної епохи.

Історико-книгознавчий підхід передбачає висвітлення книжкової продукції будь-якої епохи через призму тієї ролі, яку вона грала в свій час.

Отже, методичною базою власне книгознавчого дослідження є аналіз самих книжкових пам'яток, тобто їх матеріально-технічне втілення, в його поєднанні зі змістом і складом твору. Тільки таким чином можуть бути накопичені ознаки, що характеризують книгу тієї чи іншої епохи в цілому, типові для певних категорій книги, для навичок читання. І тільки шляхом такого аналізу виявляються дрібні чи великі відхилення від норми або індивідуальні риси, що можуть свідчити про особливості виробництва, обставини виходу, побутування книги тощо. Такого роду аналіз часто дозволяє встановити факти і закономірності книжкового світу, а інколи й факти історії культури або взагалі не задокументовані, або лише побічно засвідчені. Наприклад, книгознавцю потрібно вивчати такі елементи книги, як бібліографічні матеріали в книжках XIX ст., списки передплатників, оскільки, базуючись на цих списках, можна зробити надзвичайно цікаві висновки. Але це є реальним лише на основі широкого й комплексного вивчення, завдяки якому виявляються системи ознак, типових для книги кожної даної епохи з одного боку, і для певних категорій книг незалежно від епохи – з другого. Книга, що з'явилася на світ, не існує ізольовано, вона в масі своїй визначає книжковий репертуар даної епохи. У з'ясуванні основних тенденцій, які в цей репертуар закладені, можуть бути також дуже цінні відомості.

Відомо, що в загальнобібліотечній практиці найбільш важливими (і в цьому плані цінними) є найновіші видання, найбільш повні, що

мають сучасний науковий апарат і т. п., які дещо знижують значення попередніх видань. На відміну від них, цінність рідкісних видань та примірників (хоча вона далеко не завжди обернено пропорційна їх новизні) визначається іншими ознаками, котрі не залежать від безпосередньої актуальності змісту, наукового апарату та ін., і наявністю повторних перевидань не знижується. А для деяких хронологічних періодів і видів продукції вичерпна наявність перевидань становить особливу цінність, як і наявність перекладів різними мовами [2].

Обидва терміни – «рідкісна» й «цінна» – із самого початку їх запровадження не могли задовольнити ні вчених, ні практиків, оскільки в цих термінах були закладені властиві й самій книзі невизначеність і багатозначність.

Так, слово «книга», «книжка» в нашій мові багатозначне. Ми називаємо книжками і певні тексти, і конкретні втілення цих текстів у матеріальну форму десятків несхожих одне на одне видань, цілі тиражі таких видань і окремі примірники. «Книга-текст» набуває повноцінного існування у вигляді «книги-речі». Для переходу від автора до читача текст потребує спеціального розмноження, пристосованого до його розміщення, збереження й використання. Книга є невичерпно багатим предметом історико-культурних і практичних досліджень. Вона не може бути пізнаною в межах однієї якоїсь науки, як слушно підкреслив відомий дослідник мистецтва книги Ю. Герчук [3]. Дійсно, книга, книжка (в даному випадку це повні синоніми) – скарбниця інформації, особлива форма її організації і накопичення; книга є засобом спілкування, активним учасником соціального й культурного життя; книга – це технічна конструкція, предмет масового виробництва, товар; книга також є продуктом художньої творчості. Кожен з цих пізнавальних, соціальних, культурних, технічних, економічних, художніх та інших аспектів книги ставить перед дослідниками особливі завдання і потребує своєї методики.

---

[2] Сборник методических материалов (Опыт работы. Вып. 1)/ГПБ им. М. Е. Салтыкова-Щедрина. Отдел редкой книги. – Л., 1968. – С. 24.

[3] *Герчук Ю.* Художественная структура книги. – М., 1989. – С. 6.

Слід підкреслити, що в книгознавстві досі немає єдиного формулювання такого, здавалося б, простого поняття, як книга. Найголовнішим було погодження визначення книги як діалектичної єдності соціальної інформації, семіотичної та матеріальної (конструктивної) форми її представлення [4]; матеріально-конструктивне розуміння форми книги – як закономірний результат (наслідок) книготворчої діяльності, обумовлений сукупністю суспільно-історичних умов, у яких вона здійснюється [5]; характеристика процесу створення книги, за межами якого виявляється написання опублікованого в ній твору [6].

Таким чином, з'ясовано, що книга є одним з різновидів матеріального існування твору, побудованого в знаковій системі писемності, непорушна єдність твору і способу його матеріального існування – видання [7]. Отже, книга є особливим компонентом культури, який рівною мірою виступає як продукт і матеріального, і духовного виробництва [8].

Дуалістичність книги породжує певні труднощі в її вивченні як цілісного феномена. Книга виникає внаслідок книготворчої діяльності, тобто діяльності зі специфічного матеріального втілення твору. Проте твір становить хоч і основний, але не єдиний компонент її змісту. Вивчення змісту (семантичної інформації), що міститься в книзі, є прерогативою конкретної науки, до якої належить твір. Відомо, що книгознавство не підміняє конкретні науки, і не є наукою наук, як вважали сто років тому. На Заході існує значна література про «книги, що змінили світ», хоча можливості виявлення книгознавчих аспектів залишаються тут невикористаними, книга виступає як привід показати історичну роль тієї

---

[4] *Гречихин А. А.* Типологическая модель русской книги на начальном этапе ее развития // Проблемы рукописной и печатной книги. – М., 1976. – С. 31.

[5] *Омилянчук С. П.* О содержании книговедческой категории «книга»: «Издание в процессе движения» // Ленин и книга. – М., 1980. – С. 8.

[6] *Ляхов В. Н.* Очерки теории искусства книги. – М., 1971. – С. 105–108.

[7] *Яцунок Е. И.* О содержании понятия «ценная книга» применительно к издательской продукции XIX–XX вв. // Книга и социальный прогресс. – М., 1986 – С. 118.

[8] *Мыльников А. С.* Книга и культура // Книга и культура: Сб. – М., 1979. – С. 8.

чи іншої особистості або ідеї[9]. Книгознавці ж вивчають самі друки як явища. Дійсно, книга є предметом матеріальної культури, і саме в характеристиках матеріальної структури міститься опосередковане відбиття економічного, технічного, соціального, суспільно-політичного, культурного розвитку суспільства. Весь цей комплекс, разом з матеріалізованим у книзі твором, становить її зміст.

Досліджуючи ту чи іншу книжку (давню, цінну, рідкісну), групи таких книжок, книгознавець обов'язково бачить, що кожна з них має свої особливості. Це відома річ, проте, як наголошував О. С. Мильников [10], з неї не завжди роблять потрібні висновки. Необхідним є попримірникове вивчення цінних та рідкісних книжок, у т. ч. друкованих. Інколи висловлюють думку, що в рукописній книзі (списках) є різночитання, а в друкованій вони ролі не відіграють. Але багато стародруків мають варіанти, певні, інколи суттєві, відмінності в наборі, в ілюстративному оформленні тощо. Питання про читацьке користування інформацією стосовно старих книжок вирішується в т. ч. і завдяки власницьким записам на примірниках: кожен примірник може мати помітки, наліпки, вкладки, інші особливості, які вирізняють цей примірник, а може й весь тираж або його частину.

Одне з найважливіших питань книгознавства – визначення складу фондів рідкісних та цінних видань і принципів їх комплектування. Наука про книгу не повинна бути чимось замкненим на собі, якоюсь абстрактною філософією, а повинна бути в тісному зв'язку з практичною книжковою діяльністю, з професійною книжковою роботою у найрізноманітніших її видах. Ми з'ясували, що необхідність формування фондів книжних пам'яток національної та світової історії і культури була усвідомлена суспільством і не викликає принципових заперечень. Але практичне здійснення цього завдання виявилось досить складним, і перш за все тому, що в книгознавстві довго не було єдиного науково обґрунтованого уявлення про склад книжкових

---

[9] *Мигонь К.* Наука о книге. – М., 1991. – С. 108.

[10] *Мыльников А. С.* Книговедческие методы в источниковедении // Материалы Первой Всесоюз. науч. конференции по проблемам книговедения. – М., 1971. – С. 89.

зібрань, які повинні бути виділені із загалу друкованої продукції для особливого збереження та використання [11]. На перший план у формуванні таких фондів виходить функція відбору або експертизи цінності окремої книги чи зібрання в цілому.

В основу розподілу фондів на основні та історико-культурні, що по суті є фондами пам'яток історії та культури, у більш вузькому смислі – фондами книжкових пам'яток, було покладено принципи колекційності та ретроспективності фонду, розуміння його як об'єкту історичних кодиколого-книгознавчих досліджень, а також музейно-архівні форми зберігання, як зазначали Л. А. Дубровіна та Л. В. Муха [12]. Стародруки та рідкісні видання XIX–XX ст. давно вже набули значення класичних колекцій бібліотечного типу.

Традиційне поняття «рідкісна книга», як ми побачили, дуже умовне, його зміст досі викликає суперечки. Потрібно уточнити наше розуміння рідкісності. Саме слово «рідкісний», як подає його академічний словник української мови [13], має такі основні відтінки:

- який трапляється, буває рідко;
- незвичайний;
- який виділяється серед інших своїми якостями, властивостями;
- чудовий.

Підсумовуючи теоретичні напрацювання і практичний досвід, набутий як бібліофілами, так і бібліотекарями, що працюють з такими фондами, можемо подати таку класифікацію рідкісних видань, не враховуючи стародруки, котрі, як ми домовились, за часом виходу є апріорі рідкісними й цінними:

1. Рідкісні в значенні кількості існуючих примірників (перше значення слова):

– надруковані, але загальний тираж знищений:

– цензурою;

---

[11] *Яцунок Е. И.* О содержании понятия «ценная книга» применительно к издательской продукции XIX–XX вв. // Книга и социальный прогресс. – М., 1986. – С. 115.

[12] *Муха Л. В.* Бібліотечні книжкові колекції та зібрання: походження, історія, реконструкція. – К., 1997. – С. 4.

[13] Словник української мови. – К., 1977. – Т. 8. – С. 557.

– автором;

– пожежею, війною, стихійним лихом;

– надруковані у невеликій кількості примірників, тобто малотиражні;

– користувалися великою популярністю в свій час, зачитані, тому майже не збереглися;

– заборонені в царській Росії або в СРСР, виходили за кордоном; нелегальні;

– «метелики» (видання малого обсягу), що випускалися під час великих суспільних подій;

2. Рідкісні в значенні змісту видань (друге значення слова). Це досить суб'єктивний критерій, близький за значенням до поняття «цінне видання». Йдеться певною мірою про значимість тексту та його ролі, безперечно у формі конкретних видань, насамперед перших (видатного письменника, вченого, художника, громадського діяча чи перших видань певної галузі: космонавтики, залізниць, генетики, книгознавства та ін.) у житті суспільства.

3. Рідкісні в значенні незвичайні за зовнішнім виглядом (друге й четверте значення слова). До уваги береться:

– формат;

– папір, його якість, колір (або інший матеріал);

– ілюстрації;

– оправа;

– архітектоніка книги (розміщення тексту та ілюстрацій, книжковий дизайн);

– т. зв. «розкішні» видання;

4. Рідкісні примірники – на відміну від вищеназваних критеріїв, де цінним є кожен примірник тиражу (третє значення слова):

– з дарчими написами автора; автографом;

– з авторськими правками та додатками (авторський примірник);

– маргіналіями власників примірника; нотатками видатних читачів;

– з цікавим в історичному або художньому відношенні екслібрисом;

– особливо оправлений;

– з додатковими вкладеннями.

Отже, в першу чергу потрібно йти від загальнокультурної цінності книги, але відмовлятися від кількісної оцінки повністю – неправильно. Проте як можна достеменно стверджувати, наскільки рідкісною є та чи інша книжка? Зведені національні каталоги, бібліографічні репертуари, що створюються в багатьох країнах (тому ця діяльність і є такою актуальною), згодом дадуть уявлення про кількість збережених примірників в найбільших бібліотеках світу, але навіть і тоді визначити кількість існуючих примірників у приватних бібліотеках буде неможливо.

Таким чином, рідкісність в історико-культурному смислі не вичерпується математичним визначенням за кількістю збережених примірників, хоча й він повинен враховуватись. Відомий в історії парадокс – найрідкіснішими виявляються, як правило, не малотиражні, а масові, розраховані на найширше коло споживачів видання (букварі, календарі, пісенники). Погана збереженість є наслідком саме їх успіху. У таких випадках не автор і не друкар, а сам час та історія роблять книжку рідкісною. Так, у другій половині XVII й у XVIII ст. букварі виходили в Україні дуже великими, як на той час, тиражами – по 6 тис. примірників, інколи навіть і більше [14]. Хоча тиражі букварів були значно більшими від тиражів церковних богослужбових книг, перших збереглося дуже небагато. Це пояснюється тим, що навчальні книжки, невеликі за розмірами, були порівняно дешевими, і тому сучасники їх так не цінували, як розкішні церковні видання, особливо великоформатні.

Кожна книжка – складне й різнобічне явище, для якого рідкісність є лише однією з рис, однією з характеристик. Книга, відома лише у кількох примірниках, може мати цінність, якщо вона важлива й користується попитом; у противному випадку вона має незначну цінність, незалежно від того, скільки примірників існує. «Описание вши», про що писав іще Г. Геннаді – рідкісна, проте не цінна, а Острозька Біблія – безумовно цінна, але не рідкісна. Для визначення

---

[14] *Ісаєвич Я. Д.* Львівські видання XVI–XVIII ст.: Каталог. – Львів, 1970. – С. 2.

цінності книжки рідкісність є далеко не першочерговим пунктом, хоча «з погляду вічності» в крупних державних сховищах (зокрема, в національних бібліотеках) для створення повноцінного репертуару певної епохи варто зберігати примірники всіх давніх видань, що залишилися.

Але й серед тих видань, що визнаються цінними, є більш і менш цінні. Скажімо, всі стародруки, умовно кажучи, як ми домовилися, рідкісні й цінні. Проте серед них є такі, що становлять особливу цінність. Зокрема, у відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ є примірник видання твору Аристотеля «Історія тварин» (De animalibus), надрукований в 1476 р. у Венеції латинською мовою. Безумовно, всі інкунабули, тобто видання XV ст. є рідкісними і цінними, але цей примірник особливо цінний, оскільки надрукований на пергамені. Таких пергаменних примірників цього не рідкісного як для інкунабулів видання (решта тиражу була на папері) відомо всього 2 в світі (ще один – у Національній бібліотеці Франції) [15]. Особливо цінним можна вважати «Missale secundum morem Romanae Ecclesiae» 1482 р., з ранніми зразками друкованих нот (відомий ще примірник у Ватикані), найдавніші кириличні друки Ш. Фіоля та Макарія. А невідоме в міжнародній бібліографії інкунабулів світу видання «Li miraculi de la Madonna» («Чудеса Богородиці», 1498 р.) можна тлумачити не тільки як особливо цінне (рідкісне), але і як унікальне – другого примірника цього тиражу не виявлено. Унікальним було й видання Й. Гутенберга «Provinciale Romanum» [16], визнане інкунабулознавцями світу. Так само і серед пізніших видань, скажімо, XVIII ст. – особливо цінними є не всі стародруки, а, наприклад, видання визнаних історію найкращих друкарських фірм: Baskerville у Бірмінгемі, Ibarra в Мадриді, Bodoni в Пармі, або, зокрема, веленевий примірник видання 1794 р. фірми Дідо поеми римського математика Лукреція «De la nature des Choses» з малюнками Моне (за Брюне, було тільки 50 примірників на веленево-

---

[15] *Бондар Н.* Першодруки Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського // Бібліотечний вісник. – 1999. – № 1. – С. 24.

[16] *Ковальчук Г.* Борис Зданевич і його відкриття Provinciale Romanum. – К., 2003. – Вип. 10. – С. 69–83.

му папері). Невідоме в бібліографії видання «Регламент о содержании овец в Малой России» (К., 1724).

Подібні аналогії можна навести й щодо українських видань, і не лише надрукованих кирилицею, що відомо краще. Особливо цінними можна вважати надрукований в Чернігові в 1698 р. перший в Україні підручник риторики Лаврентія Крщоновича «Ilias oratoria» або відомий лише в двох примірниках панегірик «Capitolium perpnis gloriae» (К., 1690);

Не зважаючи на те, що в сучасному книгознавстві термін «рідкісна книжка» активно вживається, бібліотекарі відповідних відділів давно відмовились від тільки кількісного критерію як головного і обов'язкового [17]. На перший план висувається історико-культурне значення видання. Надійно зберігати, захищати та пропагувати книжкові скарби можна, лише спираючись на достатньо обґрунтоване знання того, що ж саме в майже неоглядних, за висловом С. І. Вавілова, «книжкових Гімалаях» безумовно заслуговує збереження навіки, адже зберігати й пропагувати всі книжки, що колись вийшли в світ, неможливо фізично.

На сьогодні ознаками цінності книги вважаються етапність, унікальність, пріоритетність і меморіальність [18]. Етапність характеризує книгу не тільки як документ, що адекватно і одномоментно відбиває найважливіші переломні етапи суспільного розвитку, але і як їх безпосередню приналежність і невід'ємну частину (книги Великої французької революції, Великої Вітчизняної війни та ін.). Унікальність відрізняє книгу як єдину в своєму роді, що збереглася в одному примірнику, чи з індивідуальними особливостями, які мають наукове або історичне значення (автографи, додатки, записи власників, малюнки). Пріоритетність характеризує книгу як перше за часом видання творів класиків науки і літератури, інших творів, що мають принципово важливе значення для історії та культури, суспільно-політичного розвитку; пріоритетність стосується також перших зразків різних технік друку та книжкового офор-

---

[17] Книговедческое аннотирование и систематизация книжных памятников: Метод. рекомендации. – М., 1997. – С. 4.

[18] Положение о книжных памятниках Российской Федерации: Проект. – С. 5–6.

млення. Меморіальність співвідносить книгу з життям та працею видатних особистостей, діячів держави, науки та культури, з роботою наукових та творчих колективів, а також з важливими історичними подіями та пам'ятними місцями. Колекційність характеризує книгу з точки зору її приналежності до колекцій, що мають властивості важливого історико-культурного об'єкту.

Важливими залишаються, повторюємо, кількісні критерії цінності – малорозповсюдженість та рідкісність, проте застосовувати їх потрібно з урахуванням хронології та соціально-ціннісних властивостей книги. Отже, слідом за колегами з РДБ, зокрема К. І. Яцунок, яка ґрунтовно досліджувала ці питання, можемо стверджувати, що до цінних видань XIX–XX ст. належать книжки різних видів та жанрів, які завдяки своєрідності матеріального втілення або особливостям примірника, набутим в процесі побутування книжки, стають відбиттям найвищих досягнень суспільного розвитку, виступають своєрідними пам'ятками подій історичної ваги, набувають значення унікальних джерел для вивчення широкого кола явищ.

Обидва терміни – «рідкісна» й «цінна» – із самого початку їх запровадження не могли задовольнити ні вчених, ні практиків, оскільки в цих термінах були закладені властиві й самій книзі невизначеність і багатозначність. Відомо, що характеристика книги складається не лише зі значення змісту твору, який в ній опублікований, а головне – несе інформацію про книжкову культуру певної епохи. Цінність книжок, які складають фонди відділів рідкісних видань, може визначатися історичною цінністю видання, а може – історичною цінністю певного примірника, що вже зазначалося. Крім того, цінність примірника залежить від його повноти, збереженості та загального фізичного стану, від характеру пізніших нашарувань, які не становлять історичного чи естетичного значення. В плані історичної цінності видання найбільшу рідкісність становлять примірники, максимально близькі до свого первісного (видавничого, книготоргового) вигляду, включаючи оправу (обкладинку, суперобкладинку), обріз берегів, форзац, видавничі та книготоргові оголошення, наклеєні етикетки певної книгарні тощо.

Новий термін – «книжкова пам'ятка» (рос. книжный памятник) – було введено в науковий обіг, як вже відзначалося, Науково-дослідним відділом рідкісної книги (Музей книги) РДБ, який розробляє загальні принципи й порядок формування, організації, зберігання й використання книжкових пам'яток. Можна вважати, що запропонований РДБ термін «книжкова пам'ятка» прийнятий у нас в Україні, хоча активно продовжують вживатися й звичні поняття «рідкісні та цінні книжки (видання)».

У 1990 р. РДБ випустила покажчик «Фонды редких и ценных изданий (книжных памятников) в библиотеках РСФСР» – перше узагальнююче видання про фонди рідкісних та цінних видань великих бібліотек країни, а згодом – «Собрание книжных памятников (редких и ценных изданий) в библиотеках, музеях и архивах РСФСР». У 1997 р. досвід відповідної роботи було узагальнено у двох методичних рекомендаціях РДБ: «Книговедческое аннотирование и систематизация книжных памятников» і «Формирование, сохранение и использование единого фонда книжных памятников страны». Розробки НДВ рідкісної книги РДБ є основою для роботи з фондами книжкових пам'яток незалежно від їх географічного розташування та відомчої приналежності, ними із вдячністю користуються співробітники спеціалізованих відділів бібліотек на всьому пострадянському просторі.

Система принципів, за якими ті чи інші книжки можуть бути віднесені до «пам'яток історії та культури», «книжкових пам'яток», склалася, як ми побачили, давно, і наше завдання не відкривати їх, а представити в чіткому вигляді. В усвідомленні цього поняття дуже важливою є відповідь на питання, що саме становить цінність видання. Якщо рукописна книга завжди унікальна, неповторна, то друкована, в принципі, повинна бути однакова в усіх примірниках тиражу. Таким чином, ще раз підкреслюємо, пам'яткою історії та культури може бути: 1) всі примірники тиражу, що збереглися, якщо саме видання визнано пам'яткою друку; 2) особливий примірник видання, що саме не є пам'яткою (ознаки примірника будуть розглянуті нижче); 3) примірники друкованої продукції, що входять до історично складеного комплексу – бібліотеки установи, вченого, бібліофіла – і оцінюються як пам'ятки лише в рамках цього комплексу, оскільки в

такому зібранні, з одного боку, відбивається епоха, а з другого – особистість збирача. Формулюючи принципи відбору книг-пам'яток, кожна бібліотека повинна враховувати ці параметри.

Розглянемо, як же термін «книжкова пам'ятка» співвідноситься зі звичними термінами: рідкісна (коротко кажучи, малотиражна, заборонена, нелегальна, знищена в тиражі); цінна (в значенні змісту або матеріального втілення); унікальна (невідома чи мало відома в бібліографії, збережена в 1–2-х, максимум 3-х примірниках); унікум (єдиний примірник в світі); раритет – синонім рідкісної та цінної книги, вживається переважно в бібліофільській літературі. Як бачимо, термін «книжкова пам'ятка» є ближчим, синонімічним терміну «цінна книжка» в значенні «видатна за своїми якісними характеристиками», це стосується всього тиражу даного видання [19].

Книжкова пам'ятка є специфічним видом пам'яток історії та культури, унікальним, незамінним свідченням історичного розвитку людства. До того ж, книжкові пам'ятки є писемним свідченням існування інших видів пам'яток, які давно втрачені. Таке тлумачення дозволяє точніше окреслити дане явище і визначити місце книги в ряду інших пам'яток історії та культури – архітектурних, зображувальних, музичних тощо.

Разом з тим слід пам'ятати: книга – пам'ятка особлива, це пам'ятка в пам'ятці, що визначено своєрідністю книги як явища культури. В ній органічно поєднано твір і спосіб його матеріального втілення: книга є симбіозом творчості письменника чи вченого (авторів твору) та різноманітної діяльності по перетворенню змісту творчості в книгу. Саме єдність твору й видання складає книгознавчу характеристику книгу, і коли дана єдність набуває особливих рис і має видатне історико-культурне значення, книга стає цінною, або книжковою пам'яткою. Це має місце при поєднанні цінного твору та цінного видання (наприклад, першого, прижиттєвого видання класичного твору, або при випуску бібліофільського видання цього твору). Визначний твір сам по собі не є книжковою пам'яткою, він має особливе значення лише в тій галузі знань, до якої належить. Натомість, видання може мати самостійну цінність

---

[19] Формирование, сохранение и использование единого фонда книжных памятников страны. – М., 1997. – С. 8.

книжкової пам'ятки, якщо, скажімо, рядовий твір надрукований на незвичному матеріалі, має чудові ілюстрації видатного художника, коштовну оправу чи інше, тобто випущена книжка є пам'яткою внаслідок саме книготворчої діяльності. Іншими словами, пам'яткою є матеріальне втілення твору [20]. При втраті цих особливостей (скажімо, при оправленні такої пам'ятки у бібліотечну оправу) примірник втрачає свій неповторний образ, адже дизайнер при створенні книги продумував і втілював її оформлення в комплексі.

Своєрідність видання несе в собі широку інформацію про книжкову культуру часу. В зв'язку з цим, цінним виявляється те видання, в самому факті виходу якого та в його своєрідності одержують специфічне книжкове відбиття найбільш значні досягнення різних галузей людської діяльності; одночасно такі видання представляють прогресивний розвиток самої книги, її репертуару, типів, видів, текстологічної та редакторської підготовки, довідкового апарату, художнього оформлення, поліграфічного виконання [21].

Друге значення терміну «пам'ятка» стосується окремих примірників – рукописних чи друкованих. Серед друкованих унікальним може бути особливий примірник або кілька примірників тиражу. Значимість примірника найчастіше формується не при створенні книги, а в процесі її функціонування в суспільстві. Іншими словами, цінним є не весь тираж видання, а певний примірник з автографом видатної особи чи мистецьким екслібрисом і т. п.

Відповідно до сучасного розуміння, книжкові пам'ятки – це книги (рукописні та всі види друкованих видань) і книжкові колекції, які мають видатні духовні, естетичні та (або) документуючі властивості, що виокремлюються у спільному книжковому фонді країни і охороняються спеціальним законодавством [22]. Одиничними книж-

---

[20] *Яцунок Е. И.* О содержании понятия «ценная книга» применительно к издательской продукции XIX–XX вв. // Книга и социальный прогресс. – М., 1986. – С. 119.

[21] Книговедческое аннотирование и систематизация книжных памятников: Метод. рекомендации. – М., 1997. – С. 4–5.

[22] *Яцунок Е. И.* Современная постановка проблемы сохранения книжных памятников // Девятая Международ. науч. конференция по проблемам книговедения. – М., 2000. – С. 242.

ковими пам'ятками є рукописні книги, стародруки та окремі примірники друкованих видань. Найбільш адекватна характеристика видів друкованих пам'яток представлена в проекті Положення про книжкові пам'ятки Російської Федерації [23]. Серед них, зокрема, виділені: найбільш якісні (еталонні, або ті, що збереглися краще за інших) примірники цінних видань, тобто видань, сам факт появи та своєрідності матеріального втілення котрих, а також особливості їх побутування мають видатне історико-культурне значення; всі збережені примірники особливо цінного та рідкісного видання; примірники як цінних, так і ординарних видань, що одержали значення видатного документа в процесі їх побутування (з автографами, записами, рукотворними ілюстраціями тощо).

Базове поняття «книжкова пам'ятка» є неоднаковим для різних історичних періодів. За ступенем історико-культурної цінності книжкові пам'ятки поділяються, про що вже писалося в попередніх розділах, на кілька категорій: світового рівня, національного, регіонального, місцевого. До пам'яток світового рівня відносять всі рукописні книги та стародруки по XVI ст. включно; окремі рукописні книги та примірники стародруків по 1830 р. та книжкові колекції світового значення; окремі цінні та рідкісні книги XIX–XX ст. До пам'яток національного рівня належать книжки, що мають першочергове значення для пізнання й розвитку вітчизняної історії та культури: рукописні книги по XVIII ст. включно; стародруки по 1830 р.; окремі примірники рукописів та видань XIX–XX ст., а також колекції національного значення; архіви національного друку. До пам'яток регіонального та місцевого рівнів належать книжки, цінність яких визначається їх історичною та культурною значимістю для відповідного регіону або місцевості.

Введення поняття «книжкова пам'ятка» передбачає певний правовий статус такої книги. Термін цей грунтується на більш загальному понятті – пам'ятка, яке є в свою чергу різновидом категорії «культурні цінності». Для адекватного розкриття таких фондів необ-

---

[23] Положение о книжных памятниках Российской Федерации // Материалы к всероссийскому научно-практическому семинару «Проблемы создания единого фонда книжных памятников России» 18–21 января 2000 г. – М., 2000. – С. 3–4.

хідним, як визнано ще у 80-х рр. XX ст., є книгознавче анотування пам'яток, де враховуються особливості художнього оформлення та поліграфічного виконання видань, а також особливості примірників, набуті за час побутування книги: автографи, екслібриси, печатки, написи та ін. На Заході цей термін (книгознавче анотування) до деякої міри заміняє поняття «аналітична бібліографія»[24]. Для книгознавчого анотування розробляються методики опису, котрі дозволяють в короткому та уніфікованому виді характеризувати особливості поліграфічного оформлення. Книжкову пам'ятку не можна вивчати у відриві від її поліграфічного оформлення, так само, як і поза дослідженнями продукції даної друкарні чи видавництва, з якими її пов'язують певні загальні особливості оформлення. Не можна розглядати книгу й поза питаннями, пов'язаними з її походженням і приналежністю, оскільки власники могли залишити якісь коментарі на своїх примірниках, скажімо, доповнити від руки відсутні сторінки.

Відверто кажучи, термін «книжкова пам'ятка», як і його синоніми, також є багатозначним, проте він має свої переваги: як уже сказано, передбачає правовий статус такої книги і виявляє суть книжки-пам'ятника – її історичну значимість. Ми б хотіли підтримати запровадження в професійний обіг ще низки термінів, які з'явилися на сторінках фахової періодики кілька років тому, але не набули ще широкого розповсюдження: елітарна книжність (включає в себе, практично, всі поняття, про які йшлося вище); людина книги (людина, що присвятила своє життя служінню книзі); поліфонія книги (єдність змісту, художнього оформлення та поліграфічного виконання).

Основними завданнями стосовно книжкових пам'яток є: збереження зовнішності книжки – пам'ятки історії та культури, максимально наближеної до первозданної; фізичне збереження фондів книжкових пам'яток; підготовка описових покажчиків фондів книжкових пам'яток країни; створення Державного реєстру книжкових пам'яток. Ці та інші питання розглядаються в інших розділах нашої роботи.

Виокремлення та державна реєстрація книжкових пам'яток є важливим напрямом бібліотекознавчих та книгознавчих дослід-

---

[24] *Янссен Ф. А.* Автор и типограф в истории художественно-технического оформления книг // Книжное дело. – 1994. – № 1. – С. 45–47.

жень. Переважна більшість пам'яток зберігається в історико-культурних (ретроспективних) фондах, за профілем комплектування найчастіше в наукових бібліотеках.

Стосовно колекцій – книжкових пам'яток проблема вирішується ще складніше. Не дивлячись на відомі публікації Л. А. Дубровіної, Л. В. Мухи, питання, як же правильно називати таку колективну книжкову пам'ятку – книжкове зібрання, бібліотечне зібрання, бібліотечна колекція, колекційне зібрання, фонд, бібліотека, книжкова збірка, колекція чи ін. – залишається в практичній діяльності не з'ясованим до кінця. Потреба усталення цих термінів існує. Не претендуючи на остаточне вирішення цього питання, пропонуємо для орієнтування в практичній роботі такі визначення, розроблені в НБУВ: *книжкове зібрання* – частина бібліотечних фондів, їх структурна одиниця, що формується з видань, які дорівнюють поняттю «книга» (не включаються інші види друку та рукописи); *бібліотечне зібрання* є органічно створеними фондами як результат основної діяльності фондоутворювача, складається на основі архівних та бібліотечних фондів особи або бібліотечних зібрань культурологічних і просвітницьких установ; *бібліотечна колекція,* на відміну від бібліотечного зібрання, є штучно організованим фондом за видами документів, способом їх відтворення, предметно-тематичними, хронологічними, видовими ознаками, культурологічною цінністю [25], що є класифікаційною основою для виокремлення.

Колекціями – книжковими пам'ятками вважаються: спеціальні книгознавчі колекції, сформовані за історико-книгознавчими характеристиками, що відбивають еволюцію книжкової справи та друкарства; зібрання друкованої продукції переломних етапів розвитку суспільства як справжні, адекватні, сучасні подіям свідчення явищ історичного значення, що вносять виключний вклад у їхнє розуміння; систематизовані книжкові зібрання різних установ, монастирів, церков, які значною мірою характеризують епоху, події, народи, території, теми, стилі, інші важливі прояви історичного та духовного

---

[25] *Муха Л.* Бібліотечні книжкові колекції та зібрання: походження, історія, реконструкція. – К., 1997. – С. 51.

розвитку суспільства; приватні зібрання (особові бібліотеки), що становлять: колекції, зібрані видатними діячами науки, культури, суспільства, або видатні бібліофільські колекції. Як колекція-книжкова пам'ятка зберігаються архівні примірники всіх видань – архів друку, що виконує функцію документування національного репертуару в повному обсязі.

Отже, до книжкових пам'яток у широкому розумінні належать: рукописні книги та стародруки різних країн у повному обсязі; видання – пам'ятки (та джерела) великих історичних подій; перші прижиттєві видання творів видатних вчених, письменників і кращі їх перевидання; конфісковані, нелегальні та заборонені видання; книги з автографами видатних громадських діячів, учених, письменників; видання, оформлені та ілюстровані видатними художниками; шедеври поліграфічного мистецтва; кращі мініатюрні видання та книжки оригінальних форм і розмірів; видання, розмножені незвичайним способом (гравіровані, літографовані, гектографовані, з витканим текстом і т.п.), надруковані на особливих матеріалах (шовку, пергамені, кольоровому папері); особові бібліотеки відомих діячів науки і культури, а також значні в історико-культурному відношенні бібліофільські зібрання (вони повинні лишатися неподільними, і тільки в такому вигляді мають значення пам'ятки); тематичні колекції, що історично склалися в тій чи іншій бібліотеці [26]. Це на сьогодні загальновизнані критерії. Підсумовуючи вищенаведене, мусимо деякі моменти розкрити на прикладах, а головне – висловити наше бачення пріоритетів у визначенні цінності тих чи інших книжок.

Отже, маємо підстави стверджувати: визначальними критеріями рідкісності й цінності книжки, тим, що робить її книжковою пам'яткою, є, по-перше, час (давність) та спосіб виготовлення (рукописний чи ручного способу друкування). Цей критерій на сьогодні є абсолютним для всіх рукописних книг та стародруків, незалежно від їх змісту, авторства чи художнього оформлення. Вихідна теза тут – таких книжок залишилося (порівнянно з кількістю

---

[26] Формирование, сохранение и использование единого фонда книжных памятников страны: Метод. рекомендации. – М., 1997. – С. 12.

пізніших і сучасних видань) мало, зокрема і в Україні; нових надходжень у масовому порядку таких пам'яток до бібліотечних фондів не буде.

2) Для визначення рідкісності та цінності видань XIX–XX ст. абсолютних критеріїв немає, застосовується експертиза, яка має виявити ті ознаки рідкісності чи цінності, що роблять дане видання пам'яткою історії та культури певної епохи. Серед них, пріоритетним насамперед для нашої держави, ми вважаємо національний та українознавчий підхід. Це означає найбільш повне збирання україніки: видань українською мовою; видань, виданих в Україні; видань, які змістом стосуються України; авторів-українців тощо. Раніше, і це зафіксовано в багатьох документах і рекомендаціях, на які ми посилалися в попередніх розділах, вітчизняними стародруками вважалися кириличні чи гражданського друку видання до 1800 чи 1825 р. видання. Видання, випущені в Україні латинським шрифтом різними мовами до уваги взагалі не бралися, отже – розцінювалися як іноземні, відбиралися за датою виходу – до 1800 р. Переконані, що такі підходи, з огляду на значний час, що минув (2 століття), обставини – історію та умови вітчизняного книговидання, кількість збережених примірників, їх значення для реконструкції повноцінної картини функціонування книги в тогочасному суспільстві, і нарешті, в зв'язку з незалежністю України сьогодні, яка в той час не мала власної державності, і її книговидання розглядалося як провінційне в межах Російської імперії (чи Австрійської імперії, Польщі) – застарілі. На нашу думку, у відділах рідкісних видань великих бібліотек, що мають у своєму складі такі підрозділи, потрібно в першу чергу зосереджувати україніку до 1922 року. Така конкретна межа обумовлена, з одного боку, закінченням періоду визвольних змагань, видання якого апріорі є дуже рідкісними і цінними, і з другого боку, становленням системи книговидання в Україні, її одержавленням, збільшенням друкованої продукції, поступовою її ідеологізацією і, нарешті, бібліографічною фіксацією Книжковою палатою. Таким чином, ми вважаємо рідкісними і цінними всі українські та українознавчі видання XIX – початку XX ст. Такий підхід є історично

справедливим щодо вітчизняної книги, об'єктивним, і дозволить фондоутворювачам спростити експертизу та відбір книжок до відповідних підрозділів та, одночасно, до Державного реєстру книжкових пам'яток за цим критерієм.

Отже, два основні критерії визначення книжкових пам'яток – хронологічний та національний – є дещо формальними щодо відбору рідкісних та цінних видань у бібліотечних фондах, що, слід погодитись, є зручним для узгодження та уніфікації підходів у загальнодержавному масштабі. Це, так би мовити, безумовні рідкості, як казали раніше, або книжкові пам'ятки.

Інші критерії є до певної міри суб'єктивними, умовними. Серед них однією з ознак ми вважаємо нелегальність (контрафактність) виходу видання в світ. Безумовно, такі видання, з огляду на невеликий, як правило, тираж, умови розповсюдження і переховування примірників, їх переслідування з боку влади, є і рідкісними, і цінними. Багато книжок XIX ст. мають бібліотечні цензурні помітки на зразок «К выдаче не подлежит», «Не выдавать», «Запрещенная». З'ясування причин, чому та чи інша книжка одержала таку помітку (чи не одержала, але зберігається в колекції заборонених видань), справа наукових розвідок. Ще раз хочемо підкреслити, поняття рідкісності і цінності повністю не збігається, а доповнює одне одне. Так, зокрема відомо, що революція зробила багато книжок рідкісними штучно, але не всі вони є цінними. В рекомендаціях РДБ традиційно відносили до категорії цінних лише заборонені в царській Росії видання, до 1917 р. Проте ми переконані, що не менш рідкісними є й нелегальні та заборонені видання, що вийшли в СРСР за роки Радянської влади, тому пропонуємо зосереджувати їх також у відділах рідкісних видань. Це не означає створення нових спецсховищ, обмеження книговидачі та ін. Але ж і підпільні видання часів окупації під час Великої Вітчизняної війни, і «самвидавівські» видання чи рукописні книжки «шістдесятників» – це безумовно пам'ятки історії та культури свого часу.

Наступний критерій визначення книжкових пам'яток – шедеври поліграфії та книжкового мистецтва: складна верстка, спе-

ціальні шрифти, видання на незвичних матеріалах, у коштовних оправах, з ілюстрованими чи мистецькі декорованими форзацами, з золотим обрізом, з ілюстраціями чи художнім оформленням видатних художників, у тому числі на вкладках. Так, у відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ зберігається примірник ксилографічного видання японських казок на рисовому папері – справжній унікум (хоча взагалі всі дитячі книжки XIX ст. є рідкісними): матеріал на дотик нагадує тканину, друк відбувався з однієї дошки на дві суміжні сторінки, отже, зворотній незадрукований бік цих двох сторінок знаходиться всередині, і скріплений в блок лівим краєм, тоді як правий берег залишається нерозрізаним; чудові, незвичні для європейського читача ілюстрації та їх розміщення на сторінках – все це є безумовно рідкісним явищем для наших бібліотек, це справжня книжкова пам'ятка східного мистецтва книги XIX ст. Видана на пергаментному папері в 1918 р. збірка праць В. І. Леніна також є книжкою-пам'яткою свого часу. Книжковими пам'ятками є, безперечно, примірники з бібліотеки Романових з Ермітажу (Санкт-Петербург). Ця бібліотека, ймовірно, була свідомо розпорошена в часи радянської влади, частково продана за кордон, частково передана до фондів великих бібліотек Радянського союзу. Розпізнавальною ознакою приналежності книжок до цієї монаршої колекції є не тільки вражаюча якість та довговічність книжок чи екслібрис на коштовних форзацах з імператорською короною, але й дивні камені на деяких оправах. Зміст книжок може бути який завгодно, не він робить ці примірники книжковими пам'ятками, а матеріали та вишуканість виконання. Особливо цінними ми вважаємо явно малотиражні видання, присвячені коронаціям – так, у відділі є унікальний примірник (заввишки півтора метра) шлюбної церемонії Олександра II. Дивовижно товстий папір, майже картон, білого кольору, чудовий друк і, безумовно, ілюстрації, які сфальцьовані таким чином, що розкриваючись у два, чотири рази демонструють колосальну панораму всіх подій церемонії, сотні й тисячі людей, костюми. Вражаюча якість хромолітографії; це дійсно книжкова пам'ятка своєї епохи.

Пам'яткою можуть стати видання-підробки. Так, наприкінці XIX ст. у Німеччині було видавництво, яке спеціалізувалося на підробках, наприклад, щоденника Колумба: імітація рукопису, розмитого водою, з наліпками піску, водоростями. Шедеврами поліграфії ми вважаємо також літографовані видання, коли кожна сторінка гравірується на камені, вірніше – на каменях, оскільки друк кольоровий, у т.ч. факсиміле рукописів; цільногравіровані видання, зокрема – чудові ботанічні чи географічні атласи. Шедеврами поліграфії можна назвати й мініатюрні видання висотою блока до 7 см, а також величезні фоліанти, які завжди були рідкісними і, звичайно, чудово оформленими. Книжковими пам'ятками є бездоганні бібліофільські видання, як правило, з нумерованими примірниками мінімального тиражу, так звані подарункові видання поліпшеної якості, започатковані в середині XIX ст., видання, ілюстровані кращими художниками, які є зразковими, не зважаючи на те, до якого мистецького напряму належать.

Безумовно, не зважати зовсім на зміст книжок не можна. Зібрані в колекції рідкісних книг прижиттєві видання О. С. Пушкіна, чи максимально повна збірка всіх видань «Кобзаря» Т. Г. Шевченка, літературні альманахи XIX ст. – дійсно цінні видання, перевірені часом. Тут потрібно ще раз підкреслити, що рідкісність і цінність стосовно певних категорій книжок – поняття, що може змінюватися із часом. Політична кон'юнктура, художні чи літературні смаки в суспільстві змінюються. Мода існує і на жанри творів, і на їх тематику, і на авторів. Те, що сучасники вважають цінним, не обов'язково буде визнано таким нащадками. Згадаймо недавні часи: твори (часто багатотомники) яких радянських письменників, громадських діячів вважалися кращими, а отже цінними? Як швидко змінилися пріоритети, ставлення суспільства (на щастя, не до всіх). Отже, дуже часто сама історія визначає цінність тих чи інших видань і робить їх пам'ятками історії та культури певної епохи. Тому поспішати зосереджувати модні на сьогодні книжки у відділах рідкісних видань непотрібно. З іншого боку, цілком ймовірно, що зараз з'являються непомітні для загалу видання, цінність яких буде встановлена з часом, коли вони вже будуть до того ж фізично

рідкісними. Так, зокрема, відбулося з першими виданнями К. Ціолковського, виданими в Калузі на початку XX сторіччя. Хто із сучасників міг тоді передбачити, що вони знаменують початок нової ери в житті людства – вихід у космос? Переконані, що на сьогодні такі видання є дуже рідкісними і, безумовно, цінними, це і є книжкові пам'ятки, хоча шедевром поліграфії чи художнього оформлення вони не являється.

Не будемо детально зупинятися на примірниках, які вважаються цінними завдяки автографам, екслібрисам, маргінальним записам, проте мусимо зауважити, що нереально зібрати у відділі рідкісних видань всі книжки з автографами. Зберігатися у відділі рідкісних видань – це честь, і визнати, котрий саме автор запису гідний її – справа знов-таки доволі суб'єктивна. Тут, як і в попередньому випадку, багато залежить від ерудиції та професіоналізму бібліотекаря, про що мова буде в останньому розділі.

Не до кінця узгодженим лишається питання, чи всі види друку – не книги – належать до книжкових пам'яток. Зокрема, нотні видання, образотворчі видання – естампи, авторські відбитки, лубочні книжки, художні альбоми, плакати, давні фотографії, карти тощо. У зв'язку з цим слід підкреслити, що книжкові пам'ятки – це документи, котрі пройшли редакційно-видавничі процеси, оформлені у вигляді традиційної книги–кодексу й містять інформацію для суспільного розповсюдження. Поняття «книжкова пам'ятка» і «документальна пам'ятка» не є синонімами у повному розумінні. Тому фотографії не є книжковими пам'ятками, вони не пройшли редакційно-видавничих процесів. Не можуть вважатися книжковими пам'ятками, наприклад, сірникові етикетки, хоча вони є наслідком поліграфічних процесів. Тільки сукупність усіх ознак книги може свідчити про належність документа до книжкової пам'ятки. Таким чином, книжковими пам'ятками можуть бути книги, періодичні видання, а також нотні та образотворчі видання, виготовлені у вигляді книжкового кодексу. У той же час образотворче видання часто асоціюється з поняттям мистецтва книги, але це не є синонімічним, і не робить автоматично кожний альбом книжковою пам'яткою. Поняття мистецтва

книги стосовно визначення книжкових пам'яток розкривається в наступному підрозділі.

У книгознавстві є ще терміни, котрі до певної міри є синонімом рідкісної книги в значенні «особливо рідкісна, найрідкісніша». Ще раз мусимо зупинитися на поняттях унікальне видання, унікум, унікальна книга, унікат, унік – 1) книга, відома лише в одному або максимально в двох-трьох примірниках; 2) примірник видання, єдиний у своєму роді завдяки індивідуальним особливостям, що має літературне, наукове, художнє значення (наприклад, з рукописними правками і варіантами автора, позначками видатного історичного діяча і т.п.)[27]. Так, унікальним є видання «Азбуки» І. Федорова, тоді як, скажімо, його ж видання Острозької Біблії не є, строго кажучи, унікальним, хоча це безперечно дуже цінне видання – перше повне видання Біблії слов'янською мовою, і взагалі, як усі стародруки, може впевнено вважатися цінним. А от примірник цього ж видання з т. зв. «віленськими листами» – 18 аркушів, надрукованих дрібнішим шрифтом – надзвичайна рідкість. Або інший приклад: з історії бібліографії відомо, що видання праці С. О. Венгерова «История новейшей русской литературы» (СПб., 1885) було знищено в тиражі. Примірник цього видання, якщо його буде знайдено, вважатиметься унікальним. Відомо, що в 4-х примірниках зберігся «Катехізис» Лаврентія Зизанія, що друкувався в Москві 1626–1627 рр., але так і не був випущений у світ. Дуже рідкісна і т. зв. Аннінська Біблія, тираж якої було знищено 1769 р.[28].

У книжковій торгівлі для давніх книжок прийнятий термін антикварна книга (від лат. antiquus – давній), в радянській торгівлі застосовувався для друкованих книжок до 1850 р. видання [29]. На території царської Росії термін з'явився у другій половині XIX ст., походив від терміну «антиквар» – торговець предметами давнини.

---

[27] Уникальное издание // Книговедение: Энциклопедический словарь. – М., 1982. – С. 552.

[28] *Немировский Е. Л.* Вукол Михайлович Ундольский // Книжное дело. – 1995. – № 4–5. – С. 77.

[29] Антикварная книга // Книговедение: Энциклопедический словарь. – М., 1982. – С. 21–22.

Це поняття було розповсюджено в Росії ще на початку XVIII ст., під час реформаторської діяльності Петра I[30]. За межами книжкової торгівлі – в громадських або приватних бібліотеках, фондах музеїв – книжки зазвичай називаються інакше, наприклад: цінна, старовинна, рідкісна, або конкретніше: рукописна, книга XVI ст., книга петровської епохи та ін. Таким чином, терміном «антикварна книга» визначається особливий вид книжкового товару в процесі повторного (багаторазового) товарного обігу, що вирізняється своїм віком і, як наслідок, особливими рисами. При цьому вік антикварної книги, її верхня межа постійно змінюється, залежно від суспільних потреб.

Враховуючи вищеназвані ознаки рідкісності, термін «антикварна книга» не можна ототожнювати з термінами «рідкісна книга» (яка може бути антикварною, але не обов'язково), «цінна книга», «букіністична книга» (книга, що потрапила повторно до товарного обігу; таким чином антикварна є одним з різновидів букіністичної, але не кожна букіністична книга є антикварною). Стародруки органічно входять у поняття «антикварна книга» за хронологічною ознакою; відповідно, інкунабули й палеотипи є також безумовно антикварними.

Але поняття «антикварна книга» не є усталеним назавжди. Слід погодитись, що це соціокультурне поняття тісним чином пов'язане з особливостями книжкової справи певної країни, обумовлене також суб'єктивними смаками та модою, тому не може бути єдиним для всіх країн і народів. Сьогодні в ряді зарубіжних країн доводять верхню межу визначення антикварної книги до початку XX ст. У вітчизняній практиці спостерігається тенденція віднесення до категорії антикварних взагалі всіх російських та українських видань до 1945 р., що, очевидно, зумовлюється їх масовими втратами за роки революцій, війн та політичних перебудов. Антикварні книжки оцінюються методом експертизи.

---

[30] *Тараканова О. Л.* К вопросу о происхождении термина «антикварная книга» в России // Восьмая науч. конф. по проблемам книговедения. – М., 1996. – С. 209–210.

Ще один синонімічний термін – раритет (нім. Raritat, від латин. raritas – рідкісність) – вживається переважно в літературі, присвяченій бібліофільським проблемам [31].

У книгознавчій літературі застосовується також термін «бібліофільське видання», який слід визнати не зовсім точним. Найчастіше він означає видання для знавців, любителів книжок, колекціонерів, збирачів. Відрізняється від масової книжкової продукції обмеженим тиражем і зовнішніми якостями, високим художнім оформленням і поліграфічним виконанням, сортом паперу, оригінальністю формату, додатковими вкладками, нумерацією примірників, незвичайною оправою. Може існувати поряд з масовим виданням твору як його сувенірний варіант. Нумерація примірників тут є обов'язковим атрибутом.

Перший інтерес до бібліофільської книги намітився у Франції ще у XVIII ст., що було пов'язано з багатьма факторами: з розквітом мистецтва гравюри, з винаходом особливих сортів паперу, з появою вишуканого кола досвідчених цінителів і кристалізацією принципів колекціонування [32]. Самого терміну ще не було, але частина тиражу могла друкуватися з деякими змінами, що робило дані примірники бажаними для знавців. Наприклад, могла змінюватись кількість гравірованих ілюстрацій та віньєток, вони могли навіть різнитися змістом або ступенем закінченості; об'єктом пошуків колекціонерів були примірники, віддруковані на веленевому папері, котрий ввозили з Англії з кінця XVIII ст. Зародження власне бібліофільських видань слід віднести до XIX ст., коли в Європі починають використовувати для таких видань японський та китайський папір; до частини тиражу могли додавати окремі сюїти ілюстрацій або навіть малюнки автора. Головним же було вироблення системи сертифікації – всі примірники строго обмеженого тиражу обов'язково нумеруються, для окремих замовників випускають іменні примірники. На початку XX ст. з'являються книжки, створені художником від початку до кінця – в

---

[31] Раритет // Книговедение: Энциклопедический словарь. – М., 1982. – С. 435.

[32] *Севастьянов А.* Книга – аристократ, или что такое «библиофильское издание»? // Книжное обозрение. – 1992. – 2 октября. – № 40.

повному смислі авторські видання. Вони створюються спочатку у Франції найвидатнішими художниками; тираж їх не перевищує 250–300 примірників. З часом одержує розповсюдження новий, так би мовити, стандарт бібліофільських видань: м'яка обкладинка не наклеюється на книжковий блок, а обнімає сфальцьовані, але не зброшуровані аркуші.

На думку відомого польського книгознавця К. Мігоня, бібліофільський аспект у книгознавстві – продуктивна дослідницька ланка, що допомагає виявити різноманітність ролі і значення книги [33]. І саме бібліофільські видання XIX–XX ст. найбільше підходять до нашої теми; вони безперечно є різновидами рідкісних і цінних видань. Огляд ряду цікавих бібліофільських видань подано останнім часом у матеріалі М. Рабиновича [34].

Проте, можливо завдяки нерозробленості вітчизняної книгознавчої термінології, з загального ряду бібліофільських видань не виокремлюються книги як предмет розкоші. В Європі, зокрема у Франції, для таких книжок найчастіше застосовується назва «les editions de luxe», що перекладається як «розкішні видання» [35]. Це насамперед авторські книги видатних художників, тираж яких – кілька десятків примірників. У традиційному західному розумінні подібних вітчизняних видань майже не було, та і європейських мало, проте якщо вони зустрічаються в наших фондах, ставлення до них повинно бути відповідним – дбайливо зберігати кожен примірник у недоторканості його первинних характеристик, як це робиться в найкрупніших бібліотеках світу.

Ще одним різновидом незвичайних, а отже рідкісних видань можна вважати мініатюрне видання, розмір якого не перевищує, як правило, 100x100 мм (західний стандарт – 75x75 мм, 3'x3'), набране й віддруковане шрифтами невеликих розмірів. Є гіпотеза, що цей термін було введено В. М. Ундольським, який був одним з перших

---

[33] *Мигонь К.* Наука о книге. – М., 1991. – С. 93.

[34] *Михальчук М.* Библиофильская книга // Библиофиль: Альманах. Вып. 8. – Нью-Йорк, 2003. – С. 3–6.

[35] *Сидоров И.* Роскошные издания в России: Были. Будут! // Книжное обозрение. – 1992. – № 48. – 27 ноября. – С. 8.

колекціонерів мініатюрних книжок [36]. Так, описуючи одне з таких видань – «Молитвослов краткий», надрукований у Києві 1738 р. в $^{1}/_{32}$ частку аркушу, В. М. Ундольський писав: «Навряд чи якась друкарня може змагатися в мініатюрних виданнях з Київською. Всі вони рідкісні <...>. Це наші Альди і Ельзевіри» [37]. Мініатюрне видання читається як звичайна книжка. Призначається для задоволення потреб книголюбів та інших цілей – розвитку книжкової культури й друкарської техніки, як особливий засіб пропаганди. Синоніми: книжка-малютка, мініатюрна книжка, міні-видання, інколи (не повний синонім) – кишенькове видання.

Підсумовуючи вище викладене, можемо зазначити, що традиційне поняття «рідкісна книга» дуже умовне, його зміст досі викликає суперечки. Невідповідність традиційного бібліофільського поняття рідкісності сучасному стану книгознавчих досліджень і бібліотечній практиці вже усвідомлено. Найбільш ґрунтовно розвиток поняття «рідкісна книга» в ретроспекції простежено в публікаціях та дисертації на здобуття вченого ступеня к. і. н. московської дослідниці Г. Є. Шапкіної-Петренко, які ми, безумовно, використали (див. список літератури та посилання по тексту), хоча праці названого автора далекі від бібліотечної специфіки і носять абстрагований, відірваний від практики характер. Вивчення всіх доступних матеріалів на цю тему, і в першу чергу К. І. Ярунок, зумовило вироблення нами власного розуміння поняття цінності й рідкісності стосовно до бібліотечних фондів книжкових пам'яток, зокрема тих, що збираються у відділах стародруків та рідкісних видань великих бібліотек.

---

[36] *Немировский Е. Л.* Вукол Михайлович Ундольский // Книжное дело. – 1995. – № 4–5. – С. 77.

[37] РДБ, Відділ рукописів, ф. 704, карт. 22, № 2, арк. 26.

3.3
Поняття про мистецтво книги та книжкову культуру в аспекті формування колекцій рідкісних видань

У попередніх параграфах ми наводили, серед інших, такі критерії розуміння рідкісності й цінності книжкових пам'яток, як «шедеври поліграфії та художнього оформлення». На перший погляд, ця категорія не повинна викликати жодних непорозумінь. Проте суб'єктивність сприйняття поняття «шедевр», розуміння краси та довершеності книги, того, що робить її пам'яткою мистецтва примушує хоча б коротко зупинитися на існуючих у книгознавстві та мистецтвознавстві розробках щодо цього.

Людина здавна прагнула зробити книжку красивою. Багато рішень, знайдених в епоху рукописної книжності, зберігають свою життєздатність і в часи розповсюдження друків: пропорції аркуша, принципи золотого перетину, співвідношення берегів книжки. Довгий час провідним у художньому оформленні сторінки або розвороту рукопису був загальний колорит – далеко не білий пергамен, коричнюватий відтінок чорнил, яскраві мініатюри, орнаменти, ініціали.

Прагнення робити красиву книгу було усвідомлено й впроваджувалося в життя найкращими друкарями, такими як Йоганн Гутенберг, Альд Мануцій, Франциск Скорина, Іван Федоров та інші. Розвиток книги-кодексу відбивався в пропорціях книги, її шрифтовому виконанні, оздобленні тощо. Прикладний характер книжкового мистецтва обумовлював певну схильність його впливам пульсації моди. Як відомо, у формуванні моди значне місце посідають повернення (на новому рівні) до особливостей форм попередніх періодів. Книгу можна й потрібно розглядати як твір тієї чи іншої епохи книжкової культури, і тут важливими є технологічні можливості книжкового виробництва, різні способи візуалізації тексту, форма його подання, закономірності побутування книги як у суспільстві, де вона народилася, так і пізніше. Саме в цьому полягає специфіка книги як пам'ятки культури. У зміні графіки шрифтів, у принципах рубрикації, розміщенні рядків, шпальт, довідково-пошу-

кових засобів, у загальній системі верстки, а також в ілюструванні й декоруванні книги як у дзеркалі відбилися риси крупних художніх стилів і модних течій.

Уже наприкінці XV ст. у книговиданні затверджується нова, чисто друкарська естетика, побудована на ефекті контрасту максимально білого паперу з гранично чорним шрифтом або малюнком (гравюрою), і аж до кінця XVIII ст. найкращі друкарі пишалися саме строгою класикою своїх книжок – чіткими красивими гарнітурами шрифтів, їх розміщенням на сторінці, вивіреними пропорціями відстані між літерами, словами, рядками, співвідношенням дзеркала набору та берегів книги. Так, у XVIII ст. у Західній Європі одержала розповсюдження т. зв. «типографіка» [1], що розкривала рецепти створення досконалої книги. Вона мала прикладний характер і становила, по суті, технічну естетику друкованої книги. Саме в цьому сторіччі Кезлон і Баскервіль в Англії, Дідо у Франції, Бодоні в Італії створили прекрасні зразки цього «нового стилю», котрий досягав сталонного рівня класично строгих видань чисто друкарськими засобами. Хоча одночасно у Франції в цей час превалювали вишукані аристократичні видання, оформлені в стилі рококо, які є не менш цінними (а на антикварному ринку значно ціннішими, тобто дорожчими). Розкіш оформлення таких, як правило, мініатюрних видань (хоча не менш вишуканими були й аналогічні видання великого формату, з дуже широкими берегами), чудові ілюстрації найкращих французьких художників, виконані на міді найвидатнішими граверами того часу, величезна кількість різного роду прикрас, завитків, «красивостей», найчастіше у вигляді ваз із квітами, коштовні сап'янові оправи – все це і свідомо маленькі тиражі таких книжок робили їх і тоді дуже дорогими й рідкісними. Вони є бажаним об'єктом збиральницької діяльності західних бібліофілів, і з огляду на вище викладене – й відділів рідкісних видань бібліотек.

Але й книжкова справа XIX ст. представляє дуже різні за стилями, проте вартісні для історії мистецтва книги зразки книж-

---

[1] *Лебедев В. А.* Типографика // Книга: Энциклопедия. – М., 1999. – С. 632–635.

кового оформлення. Перелічити їх неможливо, та й у даному контексті не потрібно. Варто згадати приклади створення книжок «для небагатьох», виключно художньо оформлених. Так, на рубежі XIX і XX ст. Франція здійснює видання, в яких головним є художник: книжка створюються з метою роздивлятися її, захоплюватися, а не читати. Найчастіше, це перевидання відомих творів з ілюстраціями видатних художників, часто на окремих аркушах, які не зшивалися, а вкладалися у футляр. Прикладами можуть бути видання віршів Верлена з літографіями Боннара (1900 р.), «Дафніс і Хлоя» з ілюстраціями того ж художника (1902 р.). Розкішні, як правило, великоформатні бібліофільські видання були ілюстровані літографіями й ксилографіями найкращих художників: П. Боннара, П. Пікассо, М. Шагала, А. Матісса, С. Далі. Інколи такі «снобістські» видання для «небагатьох» друкували на дуже тонких пластинах пробки. Художник, виконавши офорти і надрукувавши 150 чи трохи більше примірників, за вимогою видавця власноручно знищував дошки, свідомо роблячи видання рідкісним. Зокрема, так було з ілюстраціями Пікассо до «Метаморфоз» Овідія [2].

Серед типів рідкісних видань увагу бібліотекарів у відділах рідкісних видань у першу чергу привертають особливо ошатні й розкішні шедеври книжкової справи, виконані зі специфічною художньою установкою. Свого часу О. Сидоров означив основні складові розкішних видань [3]: папір підкреслено товстий, із золотим обрізом; для зорового сприйняття має значення й відтінок паперу – надто білий папір (звичайно, крейдований) діє на око подразливо. На кольоровому папері читати взагалі незручно. Найбільш прийнятливим є теплий, жовтуватий тон.

Тривалий час основним критерієм для визначення рідкісності книги була також оправа – із сап'яну, телячої шкіри, позолоченої тканини чи орнаментованого паперу. Проте матеріал оправи, яким би він не був, не може бути єдиним критерієм для визначення

---

[2] *Сидоров А. А.* Искусство книги как синтез // Книга. Исследования и материалы. – М., 2002. – Сб. 80. – С. 108.

[3] *Сидоров А.* Искусство книги. – М., 1979. – С. 30–32, 36–38, 40.

цінності книги. Роль відіграє також якість шкіри, технічне виконання, ступінь майстерності ремісника й мистецтво художника.

Велика ціна і порівняна рідкісність книги в епоху XVI та XVII ст., хоча їх і не можна порівнювати із середньовічними, зробили те, що книга була індивідуалізована не тільки її видавцем, але й її власником, і тепер ми можемо простежити ареал побутування певного примірника, мати уявлення про смаки, традиції та культуру зовнішнього оформлення книжок тієї чи іншої епохи. Назва книги на шкіряних палітурках не зазначалася, й можливо тому титульні аркуші або заголовкові дані стародруків такі детальні. Геральдичні зображення на кришці чи корінці оправи є зовнішніми ознаками походження книги. Іноді те, що приймають за орнаментальний мотив, насправді є емблемою власника. До тлумачення зображень треба ставитися дуже обережно. Наприклад, геральдичні лілії не обов'язково говорять про те, що книга належала царюючій особі. Традиція тиснення або гравірування екслібрисів на оправі – так званих суперекслібрисів або суперлібрисів – збереглася до нашого часу.

Серед палітурних європейських шкіл виділяють технічні й художні особливості французького інтроліґаторства. У XVIII ст. французька оправа – витончена у своєму виконанні – стає наче самоціллю. Своїх особливостей набули оправи німецькі, англійські, італійські. У межах конкретної національності виявляються риси, властиві оправам, що виконуються для певних соціальних груп – залежно від їхнього економічного стану та культурного рівня. У фондах стародруків легко відрізнити т. зв. монастирські оправи – прості, практичні і солідні – від вишуканих, золочених оправ книг, призначених для аристократії [4]. Основні особливості російської оправи XVIII ст. – простота оздоблення палітурок: однокольорова шкіра, вузький, тиснений золотом орнаментальний бордюр, інколи невеликий літерний або гербовий суперекслібрис. Корінець із бинтами (від 4 до 10).

Взагалі оправа – це не тільки засіб запобігання псуванню й забрудненню книги, але й особливий вид декоративно-прикладного мистецтва, що знало періоди піднесення й занепаду, мало своїх

[4] *Гломбёвский К.* Функциональная концепция науки о книге // Проблемы общей теории книговедения. – М., 1978. – С. 34.

великих майстрів, свої школи і стилі[5]. Властивості ці були втрачені, коли процес виготовлення оправи перейшов повністю на верстати й поточні лінії. Індивідуальна оправа ручної роботи продовжила своє існування вже як об'єкт колекціонування. Поважні колекції унікальних художніх оправ XV–XX ст. є в багатьох бібліотеках Німеччини, Франції, Англії, Росії. Багато з них дбайливо досліджені, в свій час видавалися їх каталоги і альбоми, організовувались виставки. На жаль, у нас немає таких альбомів коштовних оправ з вітчизняних фондів, немає друкованих каталогів колекцій оправ, нема навіть точних відомостей, у яких бібліотеках є колекції унікальних оправ. Як наслідок, більшість працюючих у книжковій справі не мають уявлення про ті звершення, які були в цій галузі в свій час. На відміну від видавничих оправ, визначальним тут був не задум художника, а майстерність палітурника, його смак, професіоналізм, ступінь володіння різними техніками тощо. Серед кращих зразків т. зв. підносні, тобто особливо оформлені примірники, які вручалися у зв'язку з одруженням коронованих осіб, з успішним візитом, ювілеєм. Зустрічаються також чудові оправи з дерева, кістки, перламутру, металу, оксамиту, атласу та інших матеріалів, багато декоровані шкіряні палітурки, основною прикрасою яких було тиснення за допомогою нагрітих штемпелів – блінтове (сліпе, поглиблене), конгревне (випукле, рельєфне), золотом, сріблом, платиною. Звичайний форзац при таких розкішних оправах не підходив, і тому з'являється, найчастіше, золотом тиснений кант і т. зв. дублюра, виконана з муару, набивного шовку, атласу чи пергамену. Майже обов'язковим атрибутом книг з унікальними художніми оправами є золотий обріз – прямий або увігнутий.

Заміна оправи обкладинкою була, за висловом О. Сидорова, маленькою революцією [6], зміст якої полягав у тому, що раніше єдиним її обов'язком було збереження книги, а тепер ще і її розповсюдження. Обкладинка здешевила книгу і сприяла швидко-

---

[5] *Петрова Л. Н.* Уникальный художественный переплет XIX – начала XX века. Коллекция Российской государственной библиотеки // Книжное дело. – 1994. – № 5. – С. 66–70.

[6] *Сидоров А. А.* Искусство книги. – М., 1979. – С. 75.

му ознайомленню з нею, хоча слід нагадати, що перші книжкові обкладинки (кінець XVIII – поч. XIX ст.) були ще «сліпими», тобто без написів. Наприкінці XIX ст. англійський теоретик книжкового мистецтва Уільям Морріс, який орієнтувався на ідеал книжки Середніх віків та Відродження, виявив розуміння книги як цілісного художнього організму, де текст, ілюстрації, шрифт, заставки та інші прикраси складають непорушну єдність [7]. Для практичного створення книг, які би приносили радість при споглядданні, він у 1891 р. відкриває видавництво «Kelmscott Press», яке за 5 років випустило 53 чудових видання, беручи за зразки інкунабули. Морріс звертав насамперед увагу на якість паперу, форму літер, визначення інтервалів між ними, словами й рядками, розташування тексту на сторінці тощо. Саме таким чином книга сприймалася як цілісність, окремі елементи якої повинні перебувати у гармонійному взаємозв'язку. Для його книжок було виготовлено спеціальний ганчірковий папір, зразком для шрифту обрано антикву італійського друкаря XV ст. Н. Йенсона; таким чином, простежується прагнення Моріса до відновлення старої, ручної майстерності виробництва книжки. Вишуканість і висока друкарська якість книжок Морріса справили значний вплив на розвиток європейського мистецтва книги в кінці XIX – початку XX ст.

Послідовником Морріса в Англії був Обрі Бердслі [8], в основі праць якого була також італійська книжкова гравюра XV ст., хоча його творчість, просякнута декадансом, виконана в техніці нової тоді фотоцинкографії, була зовні протилежною шедеврам У. Морріса. Він (утім, як і німецькі художники, послідовники створеного ними стилю оформительської майстерності «Jugendstil», названого в усьому світі «модерн» [9] або Art Nouveau, Liberty, Sezession), підхопивши, умовно кажучи, прапор Морріса, створювали зразки нового мистецтва, рішуче не схожі один на одного.

Модерн підняв книжкове мистецтво на якісно новий рівень. Основою художнього образу книги стала єдність і взаємодоповню-

---

[7] *Царенков А. Н.* Моррис // Книга: Энциклопедия. – М., 1999. – С. 425–426.

[8] *Сидоров А. А.* Искусство Бердслея. – М., 1926.

[9] *Герчук Ю. А.* Модерн // Книга: Энциклопедия. – М., 1999. – С. 418–419.

ваність всіх елементів (дзеркала набору, шрифту, віньєток, оправи, паперу та ін.); творцям книжок вдалося досягти гармонії трьох складових книги: літературного твору, художнього оформлення та поліграфічного виконання.

З'являються видавці, що ставляться до книжок не як до засобу збагачення, а як до творів мистецтва: Ойген Дідерікс, що працював у Флоренції, Лейпцігу, Відні; німецьке видавництво «Інзель» та ін. У багатьох із них основним був ручний друкарський верстат, папір ручного виготовлення, і випускали вони невеликими тиражами чудові бібліофільські видання.

Для російських видань зразковими є книжки, оформлені членами об'єднання «Мир искусства» (О. Бенуа, К. Сомовим, Е. Лансере, Л. Бакстом та ін.), багато з яких мали бібліофільський характер і виходили обмеженим тиражем з нумерацією примірників, у т. ч. іменних.

Елементи національно-романтичного стилю, близькі до модерну, в оформленні українських художників книги спочатку проявлялися в механічному перенесенні сюди мотивів народного ужиткового мистецтва. Пошуки найкращих вітчизняних графіків йшли в напрямі, який поєднував традиції українських майстрів минулого та західноєвропейської графіки. Зразковими можна вважати роботи М. Самокиша, І. Бурячка, М. Пимоненка, О. Сластьона, М. та О. Мурашків, О. Кульчицької та ін. Особливо яскраво риси модернізму і національної традиції в поєднанні з книжковим мистецтвом проявилися в творчості Г. Нарбута, який відчував книгу як цілий організм, уміло поєднував малюнок з текстом, створив малюнки шрифтів на базі модернізації кирилиці та шрифтів українського бароко. Важливе значення для розвитку мистецтва книги мала також діяльність І. Іжакевича, В. Кричевського, А. Ждахи.

В перші два десятиріччя XX ст. певною небезпекою для мистецтва книги виступав футуризм, який декларував розрив із традиційною культурою. Футуристи вимагали знищення гармонії сторінок, пропонували асиметрію замість симетрії: літери різних розмірів, рядки розлітаються в різні боки. Разом з тим, кращі зразки футури-

стичних книжок – цільно-гравійовані, надруковані на грубому обгортковому папері – і сьогодні привертають увагу бібліофілів і продаються за фантастичні суми на аукціонах. Вони є дійсно рідкісними й бажаними об'єктами для збирання у відділах рідкісних видань великих бібліотек.

Противагою експресивному футуризму був у 20-х рр. геометрично впорядкований конструктивізм, котрий сприймав книгу лише як «візуальний предмет», підносив на перше місце питання набору й верстки: книжки оформляли, використовуючи лише складальні матеріали. Цільну теорію цього напряму тоді ж створили П. Реннер і Я. Чихольд. На сьогодні книжки, ілюстровані конструктивістами, становлять не меншу рідкість і цінність, ніж видання модерністів чи класичні бібліофільські раритети.

Все вище назване – це, по суті, певні віхи практичного розвитку мистецтва книги. Теорія ж, тобто становлення мистецтвознавчої думки стосовно мистецтва книги, досі ґрунтовно не вивчена. Відомо, ще в початковій стадії свого існування історія книги використовувала положення мистецтвознавства, а саме історії мистецтва. Пізніше вона, в свою чергу, внесла також чималий вклад в історію мистецтва. Книговиготовлення довгий час відносили до мистецтва. Звідси термін з батьківщини друкарства – Buchdruckkunst, що в буквальному перекладі з німецької означає «мистецтво книгодрукування», або друкарське мистецтво.

Термін «мистецтво книги» [10] з'явився в кінці XIX ст. (раніше говорили про «мистецтво в книзі»). Отже, про справжнє й свідомо творче мистецтво книги можливо говорити лише з цього часу. У 1899 р. у Франкфурті відбулася перша виставка мистецтва книги (Buchkunst – мистецтво книги), тоді ж з'являються перші монографічні праці на цю тему, зокрема О. Граутоффа «Розвиток сучасного мистецтва книги в Німеччині» та Ф. Поппенберга «Мистецтво книги» [11].

---

[10] *Немировский Е.* Подводя итоги XX столетия: искусство книги // Книжное обозрение. – 1995. – № 18. – 2 мая. – С. 11.

[11] *Grautoff O.* Die Entwicklung der modernen Buchkunst in Deutschland. – Leipzig, 1901. – 219 S.; Poppenberg F. Buchkunst. – Berlin, 1908. – 152 S.

У Російській імперії аналогічні погляди висловлювали теоретики «Мира искусства»: О. М. Бенуа, К. А. Сомов, Є. Є. Лансере, І. Я. Білібін, М. В. Добужинський, Б. М. Кустодієв, С. В. Чехонін, Д. І. Митрохін. У 1910 р. на сторінках київського журналу «Искусство и печатное дело» О. Бенуа сформулював завдання нової галузі і намітив її межі [12]. Він закликав «не... забувати в прикрашанні книги про її архітектуру» і стверджував, що «художник, зайнятий книгою», зобов'язаний звертати увагу «на вироблення формату, на якість, поверхню і колір паперу, на розміщення тексту на сторінці, на розподіл і співвідношення заповнених і порожніх просторів, на шрифт, на пагінацію, на обріз, брошурування і т. п.» (С. 44–45).

Спроби побудови вчення про книгу як про цілісний організм з точки зору мистецтвознавства зробили в 20-х рр. М. Макаренко, О. Сидоров, В. Фаворський, у 70-х рр. – В. Ляхов, пізніше Ю. Герчук, Б. Валуєнко[13] та інші. Проте й сьогодні відчувається певна невизначеність основних вихідних понять, відсутність якихось загальних уявлень про закономірності розвитку цілісного книжкового мистецтва, про різні історичні типи книжкової структури, а в контексті нашої теми – невизначеність підходів до розуміння шедеврів мистецтва книги, які потрібно дбайливо збирати в спеціалізованих відділах бібліотек.

Отже, вважається, що вперше в Росії поняття «мистецтво книги» (як єдність тексту та ілюстрацій, роль шрифту, формату, кольору друку, паперу) було введено О. Сидоровим 1921 р. в журналі «Печать и революция». Головне завдання, яке він висував – вивчати книгу як цілісну систему, а не окремі ілюстрації, окремі шрифти і т. п. Він активно виступав за якість книжок: «Нема нічого більш згубного для всякої справи <...>, ніж упев-

---

[12] *Бенуа А.* Задачи графики // Искусство и печатное дело. – 1910. – № 2–3. – С. 41–48.

[13] *Фаворский В. А.* Рассказы художника-гравера. – М., 1965; *Сидоров А. А.* Искусство книги. – М., 1922; *Ляхов В. Н.* Очерки теории искусства книги. – М., 1971; *Герчук Ю.* Художественная структура книги. – М., 1984; *Валуенко Б.* Архитектура книги. – К., 1984.

неність, яка міцно царювала в Росії з середини XIX ст., що «все одно як» [14].

Практично одночасно з ним відомий український археолог та мистецтвознавець М. О. Макаренко, розмірковуючи про минуле вітчизняної книги [15], зазначав: «Чим з'ясувати, що в часи XVI–XVII століття ми не знаємо книжок непропорційного розміру, з неприємно малими, або взагалі невідповідними розмірами «берегів», з літерами «сліпими», що в сучасний момент так тяжко читаються, розміщені в рядках аркуша «аби як», з літерами, які своєю пропорційністю зовсім не підходять до розміру аркуша, ширини рядків. <...> Ніхто з розуміючих справу не стане сперечатись про те, що обличчя книжки має велике значення. Вихідний листок (фронтиспіс), або, як його інакше звали у нас, «форта» і окремі деталі книжки: заставки, кінцівки, заголовні літери, окремі рамки, розміщення рядків – все це потребує уважного відношення особи з розвиненим розумінням пропорційності, гармонії окремих частин і цілого між собою. Це ті окраси, без яких не існує ні одна книжка, коли претендує на велике і важливе призначення книжки. Ці «окраси» також непорушно зв'язані з нею, як зв'язаний з сторінками книжки самий текст». М. Макаренко підкреслював, що «наліпити» на сторінку яку-небудь прикрасу, котра органічно не пов'язана ні з темою книжки, ні з розміщенням тексту, ні з розмірами літер, не означає зробити книжку приємною. Часто таким чином книжки скоріше псують. Він радив для розуміння книжки як нерозривного цілого, як «душі й тіла» повчитися технічним і художнім досягненням тих майстрів, що працювали кілька сторіч до цього, «віддавшись книжці, як кажуть, «і розумом, і душею». Тоді зовнішній вигляд книжки давав читачеві естетичну насолоду.

Таким чином, книга – це плід діяльності і автора, і видавця, і художника, і поліграфіста. Книга завжди виступає як єдність, як синтез духовної і матеріальної культури. Вона впливає на читача не тільки своїм змістом, але й оформленням, яке сприяє більш повному й чіткому розкриттю змісту, кращому, найбільш ефективному

---

[14] *Сидоров А. А.* Искусство книги. – М., 1979. – С. 21.

[15] *Макаренко М.* Мистецтво книжки // Бібліологічні вісті. – 1924. – С. 94–95.

сприйняттю тексту, впливає на естетичний розвиток читача. Разом з тим оформлення книги має зробити її довговічною, максимально зручною для читання, і, що також дуже істотно, забезпечити економічність книжки.

Цілісний художній образ книги реалізується через складну художню структуру, в якій прийнято виділяти: архітектоніку, що працює на створення просторової матеріальної конструкції; типографіку, що розв'язує завдання внутрішньої композиції, компонування сторінок і розворотів, вибір шрифтів і набірних прикрас; ілюстративну частину, спрямовану на інтерпретацію тексту. Всі ці структурні складові книги нерозривно пов'язані між собою і створюють складну єдність. Красивою мусить бути не лише ілюстрація, але й уся книжка, і тут важливо все: і добре знайдена композиція книжкових сторінок і розворотів, титульного аркуша, зовнішніх елементів. Основні завдання оформлення книги вирішуються і художньо-поліграфічними, і технічно-поліграфічними засобами. Однак по суті вони тісно переплетені й нерозривно пов'язані. Діапазон засобів, які перетворюють те чи інше видання у неповторну пам'ятку книжкового мистецтва, є доволі значним: особливий папір або інший матеріал (шовк, атлас, пергамен, найтонкіший шар пробкового дерева, ситець, просякнутий особливими сполуками та ін.), ручний набір, нестандартні шрифти, незвичайний колір тексту, оригінальні гравюри та інші прикраси, рукописні написи тощо.

Отже, розглядати книгу з точки зору мистецтва не означає виокремлювати з її складу лише намальовані художні ілюстрації, шрифти та орнаменти. Не можна вирішувати зовнішнє оформлення у відриві від внутрішнього, визначати розмір шрифту незалежно від формату, вибирати формат, не враховуючи ілюстрації тощо. Потрібна культура набору, можливості вибору шрифтів, оптимальних варіантів обкладинки та оправи. Ілюстрація – це додатковий і не завжди обов'язковий компонент книги. Ми підтримуємо уявлення про книгу як про єдиний і цілісний художній твір, у якому взаємодіють і служать загальній меті і текст, і графіка, і шрифт, і конструкція. Мова про систематичне збирання у спеціалізованих історико-культурних відділах бібліотек книжок, оформлених видатними худож-

никами-графіками, такими, наприклад, як Ель Лісицьким, справжнім новатором у візуальній конструкції; А. Родченком, радянським новатором у фотомонтажі; іншими художниками, зокрема, дитячої книжки.

У книгознавчих дослідженнях мистецтва книги обов'язково проявляється функціональний характер книги загалом і окремих її елементів зокрема, бо вивчення художніх елементів книги у відриві від її змісту й читацького призначення не дає очікуваних наслідків [16]. Подвійна природа книги визначає основні завдання її оформлення: 1) полегшити користування, зробити зручною для читання, міцною; 2) за допомогою художніх і поліграфічних засобів повніше розкрити зміст, доставити емоційне задоволення читачеві. Книга – це фізична, матеріальна структура, «річ... у нашому практичному просторі» [17]. Патріарх мистецтва книги О. І. Сидоров писав: «Книга є перш за все певний предмет, який треба взяти в руки, оглянути очима» [18]. Тому важливими є її об'єктивні якості, відчутні і видимі властивості тих матеріалів, з яких вона зроблена, способів їх поєднання в конструкції книжкового блоку. Матеріал оправи, її колір, фактура, товщина і пружність кришок, щільність, колір і фактура паперу, друкарська фарба і, нарешті, загальні конструктивні якості книги – її вага і розмір, пропорції і форми, її міцність, способи кріплення всіх елементів – це найперші враження від книги – речі. Художник книги створює її образ так само, як автор, письменник – її текст. Разом з поліграфістом художник книги формує матеріальну організацію книги, насичує образністю її тканину і цим робить величезний внесок у цінність видання. Малюнок і розмір шрифту, довжина рядку, відстань між рядками, інтенсивність фарби – все це, окрім естетичного задоволення, працює на зручність книги для читача, читабельність. Формат книги дає можливість користуватися нею в різних умовах.

Дослідники книжкового мистецтва – досвідчені книгознавці, мистецтвознавці й художники-графіки – ще в 20–30-х роках мину-

---

[16] *Мигонь К.* Наука о книге. – М., 1991. – С. 170.

[17] *Фаворский В. А.* О графике как об основе книжного искусства // Искусство книги. Вып. 2. – М.,1961. –С.61.

[18] *Сидоров А.* Искусство книги. – М., 1979. – С. 28.

лого вже століття помітили закономірність у залежності оформлення книги та культурно-історичної епохи. Так, давно встановлено зв'язок між графічним характером шрифту й архітектурою відповідного історичного періоду, не кажучи вже про активне використання архітектурних зображень у старих книжках, як рукописних, так і стародрукованих. Недарма В. Фаворський часто порівнював книгу з будинком: оправа – зовнішні двері; титул – скляні внутрішні двері; простір сторінок – простір кімнат. «Архітектурою книги» назвали свої монографії Л. І. Гессен (1931) та Б. В. Валуєнко (1976). Останній на конкретних прикладах з історії книги детально показує зв'язок архітектури з мистецтвом книги [19]. Скриптогії, а надалі друкарні при монастирях впливали своїм зовнішнім виглядом на обличчя книги: високі вузькі вікна готичних соборів Заходу підкреслювали вертикаль у пропорціях книги, що там творилася, а маленькі віконця під склепіннями православних храмів укорочували сторінки з текстом. Відмічено, наприклад, що західноєвропейська книга гутенбергівської епохи найчастіше більш подовжена, ніж кириличні першодруки, зокрема XVI ст. У XVII ст., як відзначали дослідники [20], вітчизняна книга взагалі часто наближалася до квадрату, і це невипадково. Форма стародрукованої книги задавалася попередньою рукописною традицією -- сумою навичок, технологій виготовлення, включаючи такі моменти, як природний розгін руки людини, котра пише; форма літер слов'янського письма, що походить від давнього уставу, наче вписана в квадрат. Натомість західні стародруки, наслідуючи готичний стиль в архітектурі, мали подовжені формати і витягнуті, із засічками, шрифти. Різниця у вигляді книг різних регіонів (та й часу, навіть у 50 років) помітна також і серед кириличних стародруків: видання Ш. Фіоля або Ф. Скорини зовсім не схожі на книжки І. Федорова. Елементами певної епохи були і зовнішній вигляд книги, її найчастіше монументальний обсяг, оправа; стосовно тексту – присвяти, післямови, емблеми та герби – все те, що відбивало належність книги виключно заможним верствам населення.

---

[19] Архітектура й книга // Валуєнко Б. В. Архітектура книги. – К., 1976. – С. 15–40.

[20] *Кодак Н. Ф., Сиволоб Ю. В., Чачко А. С.* Бытие книги: Заметки о прошлом и настоящем книжного дела. – К., 1991. – С. 27.

Композиція кожної сторінки не сприймається як щось окреме, вона доповнюється іншими, сусідніми сторінками. Надзвичайно велику роль мають поля (береги) книги у загальній архітектурі сторінок. За словами О. Сидорова, нижнє біле поле – це фундамент, база, цоколь всієї гармонії розкритої книги, тому йому слід бути ширшим за інші береги. Поле має бути наче рама для друкованого тексту, і якщо рама надто широка, вона також уб'є текст, як і в тому випадку, якщо надто вузька.

Однією з найважливіших складових частин книги завжди був шрифт. Шрифт – це мова книги. У той же час шрифт є одним з елементів оформлення книги. Його графіка, силует літер віддзеркалюють час, до певної міри культуру, побут країни, в якій ці літери були створені [21]. Якщо латинський шрифт ритмічний, стислий, майже всі літери відповідають пропорції 10 (висота) до 8 (ширина), то будова кирилиці зовсім інша. Ритм рядка, складна графіка і пропорції літер (одна частина літер вписується в квадрат, інша має ширину півтора квадрата чи пів квадрата), співвідношення основних і сполучних ліній у літерах принципово відрізняють кирилицю від латиниці. Довжина рядків, кількість букв в них, кількість рядків на сторінці – все це має свою матеріальну чітку логіку. Досвідчений історик книги може назвати друкарню й сторіччя з огляду на графіку кириличного шрифту й побудову рядків.

На основі комплексного аналізу особливостей книжкового оформлення (верстки, шрифтів, композиційного співвідношення ілюстрації та орнаментики з текстом) і змістовної інтерпретації наслідків цього аналізу можливим є створення історії книжкових стилів. Так, наприклад, вивчаючи французькі аристократичні видання XVIII ст., можна побачити, як відбувався в книжковому мистецтві перехід від рококо (широке використання курсиву на титульних аркушах і в заголовках, безліч друкарських прикрас, складні багатофігурні композиції фронтиспісів) до раннього класицизму (повне або майже повне виключення курсиву, зведення

---

[21] *Мітченко В.* Нотатки з історії українського шрифта // Бібліотечний вісник. – 1994. – № 5–6. – С. 44.

репертуару прикрас до декількох найпростіших лінійок, прості за композицією фронтисписи)[22].

Безумовно, з точки зору історії, потрібно збирати у відділах рідкісних видань зразки основних художніх стилів, що існували в мистецтві книги XV–XX ст., про деякі з яких ми тут розповіли. За визначенням професора Московського університету культури С. П. Гараніної, художній стиль – це усталена сукупність образних принципів і способів художньої виразності, обумовлена єдністю світогляду, що являє себе не тільки в естетиці книги, але й у формуванні її змісту, бо зміст книги не обмежується змістом тексту, заради трансляції якого вона видається[23].

Не можна відкидати як недостатньо художню, неправильну, жодну з різноманітних історичних форм книжкового мистецтва. Всі вони для історика рівноправні. За кожним історичним типом книги є своя художня логіка, а наше завдання – знайти засоби її осягнення і зберегти кращі зразки книжкового мистецтва різних епох.

Отже, генеральне завдання теорії та методики книжкового мистецтва в аспекті книгознавства – глибоке й всебічне дослідження книги як матеріального функціонально-естетичного комплексу, у сукупності всіх його елементів[24]. Потрібно знайти більш-менш загальні методи для розкриття і пояснення як раз того особливого, неповторного, мінливого, чим створюється все багатство образів і форм книжкового мистецтва, як в минулому, так і сьогодні.

Мистецтво книги є частиною як книгознавства, так і мистецтвознавства, викладається в поліграфічних вузах і вважається спеціальною дисципліною для художників книги. У вузах же куль-

---

[22] *Зубков Н. Н.* К характеристике стилей французской книги XVIII в. // Книга в меняющемся мире: Седьмая науч. конф. по проблемам книговедения. Секция истории книги (до начала XX в.). – М., 1992. – С. 23.

[23] *Баранина С. П.* Художественный стиль как компонент книжной культуры // Книга и мировая цивилизация: Материалы XI Междунар. науч. конф. по проблемам книговедения. – М., 2004. – Т. 1. – С. 284.

[24] *Ляхов В. Н.* Теоретические проблемы искусства книги в системе книговедения // Материалы первой Всесоюзной науч. конф. по проблемам книговедения. – М., 1971. – С. 67.

тури, що готують книгознавців і бібліотекознавців, ця дисципліна інколи вводиться факультативно, а найчастіше місця в навчальних планах для неї не знаходиться. Проте вивчення її необхідно для становлення грамотного спеціаліста-книжника, оскільки саме тут зосереджені знання, потрібні для оцінки якості книжки, які можуть допомогти виділити книжкові пам'ятки – шедеври художнього оформлення, і розробити конкретну методику експертизи книг. Це не означає відбір лише ілюстрованих книжок, зовсім ні (до речі, рано чи пізно треба робити опис і систематизацію гравюр у стародруках, цінних оправ). Це можуть бути приклади зразкової типографіки – мистецтва оформлення творів друку засобами набору та верстки, і всі ті параметри, що наведені вище.

Останнім часом стала формуватися як наукова проблема «культура книги», яка претендує на статус самостійної книгознавчої дисципліни[25] і «історія книжкової культури» як науковий напрям історії та книгознавства [26]. Не дивлячись на дуже схожі, здавалося б, назви – «мистецтво книги», «книжкова культура», «культура книги» – поняття це різні. Вихідним положенням останньої є категорія «культура видання», яка характеризується змістом вибраних для публікації текстів та їх інтерпретацією редакційно-видавничими й художньо-поліграфічними засобами; вона також визначається оптимальністю тиражу, ціни й часу виходу видання в світ. Таким чином, цінність книжкового потоку характеризується суспільною значимістю літературних творів, помноженою на цінності, привнесені діячами книжкової справи.

Культура книги знаходить відбиття в першу чергу в таких специфічно «книжних» жанрах, як передмова, післямова, коментарі, додатки, анотація і т. п., тобто те, що прийнято називати науково-довідковим апаратом видання. Апаратом у книгознавстві

---

[25] *Барыкин В. Е.* Теоретические проблемы культуры книги // Восьмая науч. конф. по проблемам книговедения. – М., 1996. – С. 6–7.

[26] *Васильев В. И.* История книжной культуры как научное направление отечественной истории и книговедения // Книга. Исследования и материалы. – М., 2004. – Сб. 82. – С. 5–24; *Васильев В. И.* История книжной культуры: Теоретико-методологические аспекты. – М., 2004. – 112 с.

називають введені до книги частини, які служать не основній меті книги – бути носієм і передавачем творів літератури, мистецтва, науки, а меті підсобній, допоміжній – створювати найсприятливіші умови для різноманітного використання творів, що публікуються в книзі. Досконалий апарат книги – ознака високої видавничої культури, свідчення всебічного піклування видавця та редактора про читача, про максимальну функціональність і дієвість видання [27].

Можна вичленити 4 основні частини апарату видання. Перша група містить інформацію, повідомлення, необхідні для того, аби видання було легко знаходити в бібліотеці чи книжковому магазині серед багатьох тисяч інших, обліковувати, описувати, зберігати та ін. Така інформація одержала назву вихідних відомостей, які розміщують на видному місці – титулі, його звороті, оправі або обкладинці, на кінцевій сторінці. Поява вихідних відомостей була викликана в свій час збільшенням кількості книжок та їх примірників. Вважається, що перший повний титульний аркуш з усіма вихідними відомостями з'явився лише через чверть століття після виходу першої друкованої книги – 1476 р. в одному з венеціанських видань друкаря Е. Ратдольта.

Друга група складових частин апарату – пошуковий або довідково-допоміжний апарат: колонцифри, зміст, допоміжні покажчики, списки ілюстрацій, колонтитули, стрічка-закладка (ляссе), виділення в тексті та ін.

Третя група – пояснювальний, науково-допоміжний апарат, викликаний тим, що не кожний твір можна зрозуміти глибоко й точно, якщо користуватися лише текстом, не знаючи джерел, прихованих натяків, завуальованих цитат, реальних подій та прототипів. Саме тому у виданні розміщують вступну статтю, післямову, коментарі, примітки, списки скорочень та умовних позначень тощо.

Бібліографічний апарат видання – остання група складових частин апарату. Сюди входять бібліографічні посилання – джерела цитат, запозичень, бібліографічні списки або покажчики – впорядковані тим чи іншим чином переліки літературних та архівних джерел.

---

[27] *Мильчин А.* Аппарат издания // Книжное обозрение. – 1996. – 12 ноября. – № 45. – С. 14.

Слід підкреслити, що науково обґрунтовані критерії культури книги (інколи її називають видавничою культурою) не є чимось раз і назавжди усталеним, вони залежать від рівня науки, культури, суспільно-політичних уявлень і, природно, змінюються, уточнюються з часом. На сьогодні вважається правомірним розуміти під терміном «культура книги» якість тексту, наявність і культуру підготовки довідкового апарату, склад і композицію видання, художню цінність твору, якість редагування, якість перекладу (для перекладних видань) та ін.[28].

Книжкова культура – частина культури суспільства. Її можна розглядати як історично обумовлену суспільну діяльність по створенню, розповсюдженню, споживанню й збереженню книги та інших носіїв інформації. Зрозуміло, що дане розкриття книжкової культури, як і будь-яке інше, є обмеженим, неповним. Зняти цю обмеженість, представити книжкову культуру глибше й всебічніше, є одним із завдань книгознавства. Актуальність даної проблематики настійливо ставить останнім часом професор В. І. Васильєв у згаданих вище та інших публікаціях. На його думку, історія книжкової культури на сьогодні повинна бути самостійним науковим напрямом. Наголошуючи на нерозрізненості багатьма авторами понять «книжкова справа» і «книжкова культура»; «книжкова культура» і «культура книги», «культура книги» і «мистецтво книги», автор справедливо вважає книгу й книжкову культуру невід'ємними частинами як світової культури, так книгознавства як комплексної науки. Він стверджує, що термін «книжкова культура» як система значно ширше поняття «культура книги», тобто характеризує стан суспільства, його культури, духовності, інтелектуального потенціалу, соціальні умови та рівень технологічного розвитку, в т.ч. досягнень у сфері високих технологій. У той же час термін «культура книги» відбиває лише якісний рівень конкретного випущеного видання, хоча й оцінюється за багатьма характерними для нього різноплановими ознаками, що є обов'язковими для всіх

---

[28] *Барыкин В. Е.* О некоторых аспектах культуры книги в современных условиях // Книга. Исследования и материалы. – М., 1997. – Сб. 74. – С. 81–98.

видань. Іншими словами, культура книги є важливою складовою книжкової культури і характеризується перш за все видавничою культурою, мистецтвом книги і культурою поліграфічного відтворення.

Отже, одним із критеріїв визначення книжкових пам'яток, виокремлення їх із загальних фондів як зразкових, еталонних, можна вважати мистецтво книги, розуміючи під ним всі складові цього поняття, розкриті вище, пам'ятаючи, що шедевром книжкового мистецтва можуть бути зовсім неподібні книжки, що представляють різні епохи, стилі, жанри тощо. Поняття культури книги більше стосується змісту видань, хоча деякі зразкові в цьому розумінні видання як еталони якості в цій справі також можуть вважатися книжковими пам'ятками свого часу. Критерії виділення таких видань доволі суб'єктивні і залежать не в останню чергу від кваліфікації співробітників, які займаються комплектуванням. Сукупність таких – різних – видань чи окремих примірників у фонді можуть деякою мірою репрезентувати книжкову культуру певного часу, країни, видавця тощо.

РОЗДІЛ 4

Книгознавча діяльність у бібліотечній справі – специфіка роботи у відділах стародруків та рідкісних видань

4.1 Принципи бібліографування книжкових пам'яток

Топографічне виділення рукописних книг, стародруків, рідкісних та цінних видань із основних фондів, яке фактично здійснено майже у всіх великих бібліотеках світу, є лише першим кроком на шляху їх дбайливого збереження та інформаційного розкриття. Надалі постають питання з'ясування географії їх розміщення в межах держави, визначення їхнього рівня (за критеріями цінності), організації загальнодержавного обліку та реєстрації сформованих колекцій.

Завдання бібліотек, що мають фонди стародруків та рідкісних видань у плані бібліографічно-інформаційної діяльності – правильно визначити видання та укласти повний науковий опис усіх наявних примірників (спочатку подати опис видання, а далі – особливості кожного примірника). Тим чи іншим способом ця інформація відбивається в бібліотечних каталогах різних типів і видів.

Традиційно каталоги відносять до інформаційних джерел. Проте каталоги книжкових пам'яток значно відрізняються від каталогів звичайної, масової книжкової продукції, оскільки реєструють не просто книгу-документ, а книгу-пам'ятку, що інколи перетворює цю роботу в самостійне наукове дослідження. У силу особливостей даного матеріалу книгознавець-бібліограф зобов'язаний залучати додаткову літературу, проводити, при потребі, текстологічний, джерелознавчий чи книгознавчий аналіз, застосовуючи книгознавчі методи, зокрема – порівняння всіх наявних примірників видання, художнього оформлення, особливостей паперу, набору тощо. Обов'язкова умова бібліографування стосовно книжкових пам'яток – укладання детальної анотації, що включає різноманітні книгознавчі характеристики. Так, з огляду на загальне визнання важливої ролі друкарів, які в ранній період друкарства виконували кілька функцій – відбирали та редагували рукописи, виготовляли шрифти, наймали граверів, визначали тираж, розповсюджували його та ін. – їх імена, так само як і імена колишніх власників стародруків, якщо вони відомі, повинні реєструватися в бібліографічному описі. Таким чином, одночасно з бібліографуванням розв'язуються також бібліотечні та книгознавчі завдання (виявлення, облік та реєстрація рідкісних та цінних видань, їх дослідження, науковий опис, введення в науковий обіг книжкових пам'яток). Отже, в єдиний комплекс зливаються всі основні напрями роботи з книгою-пам'яткою.

Ефективність інформації про фонди книжкових пам'яток, що забезпечує поряд з іншими факторами їх єдність, може бути досягнута організацією трирівневого бібліографічного обліку: на рівні фондів, видань, примірників [1], про що вже йшлося в попередніх розділах. Для підготовки першого необхідно провести анкетування у великих наукових, універсальних, вузівських, галузевих та інших бібліотеках, яке допоможе зібрати довідковий матеріал про фонди відповідних відділів (секторів), колекції рідкісних та цінних видань, виділених у складі загальних фондів. Прикладом такого довідкового видання, де міститься коротка історія підрозділу, його адреса, штат, наявність читального залу, характеристика фонду, інформація про

[1] *Кондакова Т. И., Петрова Л. Н., Яцунок Е. И.* Проблемы создания единого фонда книжных памятников // Библиотековедение. – 1994. – № 4. – С. 72.

довідковий апарат, перелік основних публікацій про фонд тощо, може бути покажчик російських колег «Фонды редких и ценных изданий (книжных памятников) в библиотеках РСФСР» (М., 1991). Сьогодні РДБ приступила до створення бази даних «Фонди книжкових пам'яток Росії», яка стане першою формою централізованого обліку книжкових пам'яток – на рівні фондів – у всіх установах країни, що їх утримують: у бібліотеках будь-якої підпорядкованості й рівня, музеях, архівах тощо. Відповідальним виконавцем є Державна бібліотека Росії, науково-дослідний відділ (НДВ) рідкісних книг (Музей книги), котрий розробив відповідну анкету про фонди книжкових пам'яток, опубліковану в журналі «Библиотековедение» № 5 за 2001 р. В Україні певну інформацію про фонди та окремі примірники стародруків та рідкісних видань містить, як ми вже зазначили в попередніх розділах, довідник «Бібліотечна Україна» (1996 р.), хоча його призначення інше і повних даних щодо цього він не дає.

Облік на рівні фондів є обов'язковою умовою організації роботи в плані загальнодержавного обліку книжкових пам'яток, адже без інформації – де, в якій кількості, в яких умовах перебувають цінності, не може бути чіткої державної політики щодо їх збереження.

Другий рівень – державний реєстр книжкових пам'яток (рукописних книг, стародруків та рідкісних видань), адже досі невідомий обсяг та конкретний склад таких пам'яток у межах держави. Окрім основної мети – зафіксувати книжкові скарби в державних фондах (на рівні видань, в першу чергу) – він зможе, сподіваємося, доповнити існуючу інформацію щодо репертуару української книги, насамперед XVI–XIX ст.

Третій рівень деталізації бібліографічного обліку книжкових пам'яток – опис кожного примірника. Для рукописних книг – це єдиний можливий принцип опису, оскільки всі вони унікальні. В реєстр пропонується подавати короткі розпізнавальні дані, включаючи шифр зберігання, а на місцях обов'язково створювати ґрунтовні наукові описи.

Стосовно ж друкованих видань, які звичайно існують у тиражі, даний принцип, з огляду на велику кількість друків, доцільно насамперед використовувати для опису унікальних та фізично рідкісних видань (2–3 примірники в світі), а також для примірників з цінними

автографами, екслібрисами, маргінальними записами, з унікальним оформленням саме цього примірника та ін. У перспективі – детальний, попримірниковий опис усіх книжкових пам'яток, проте реально, в умовах значних фондів певної бібліотеки й держави загалом і недостатньої кількості кадрів для цього, це справа майбутнього, вирішення якої можливе за умов використання новітніх електронних технологій. Найголовніша вимога – облік книжкових пам'яток має вестися на основі єдиних правил опису, оскільки стародруки, як і рукописні книги, часто не мають титульного аркуша й загальноприйнятої пагінації, можливі передруки зі збереженням попередніх вихідних даних. Нелегальні видання й багато інших стародруків мають неправдиві вихідні дані. Ідентифікація таких книжок дуже складна, тому таким важливим є засвоєння й використання стандартів бібліографічного опису стародруків.

Так, при укладанні свого часу «Сводного каталога русской книги гражданской печати XVIII в., 1725–1800» (здавалося б, найлегшого виду стародруків) Відділом рідкісної книги ДБЛ (РДБ, Москва) поаркушеве звіряння примірників виявило 277 видань книжок та 12 видань журналів і календарів з однаковими вихідними даними й пагінацією, але надрукованих у різний час; 289 видань книг і 46 періодичних видань, які мають у своєму складі варіанти в тексті титульних аркушів, окремих сторінок чи в їх оформленні. В результаті вивчення друкарського матеріалу (шрифтів та орнаментики) тоді було встановлено друкарні для 2382 видань, що вийшли без цієї вказівки. Наявність великої кількості недатованих видань і різних видань з однаковими вихідними відомостями вимагало книгознавчих методів для датування видань. Широке застосування одержали методи датування по водяних знаках, а також книгознавча методика визначення авторів анонімних книжок стосовно видань XVIII ст.[2]. Загалом тоді було датовано 450 таких видань.

Стосовно принципів роботи з книгою як предметом матеріальної культури важливо наголосити на вмінні розрізняти папір різних епох,

---

[2] *Полонская И. М.* Работа отдела редких книг Государственной библиотеки СССР им. В. И. Ленина в области истории книги // Материалы Первой Всесоюзной науч. конф. по проблемам книговедения. – М., 1971. – С. 132–133.

щоб уникнути підробок і помилок. Так, тільки папір різнить видання книги О. Радіщева «Путешествие из Петербурга в Москву» 1790 та 1903 років видання; «Кобзарь» Т. Шевченка 1840 та 1914 років. Не розрізняють сьогодні бібліотекарі й дослідники відбитки мімеографа та гектографа, і це також може призводити до помилок. Знання епохи, книгознавчі методи досліджень, коли книга вивчається за допомогою самої книги – шрифту, паперу, набору та ін. – є вагомою складовою роботи у відділі рідкісних видань.

Дати найбільш точне визначення категорій книжок, які потрапляють до колекцій рідкісних видань, як ми побачили, досить складно, й зробити це можна лише умовно, бо одна книжка підпадає зазвичай під кілька параметрів. Так, стародрук становить не тільки джерело для вивчення книги минулого, але завдяки передмовам, присвятам, записам власників, книжковим оздобам і т. п. він дає багатий матеріал з історії культури, з економіки книги, з історії розвитку гравюри тощо [3]. Детальне розмежування категорій рідкісних видань легше здійснити у каталозі. Найчастіше такі фонди в бібліотеках розкриваються для читачів через алфавітні, рідше систематичні каталоги, хоча сучасну систематику до змісту старих книжок застосовувати важко. Обов'язково необхідні картотеки, які представляють книгу за книгознавчими ознаками (видавництво, друкарня, особливості художнього оформлення, час видання, техніка відтворення, автографи, портрети та ін.).

Відомо, що залежно від призначення каталогу описи можуть бути трьох видів: розпізнавальні (що містять короткі, найнеобхідніші відомості про документи); описи із застосуванням Стандарту [4], правил, що вживаються для машиночитних каталогів; детальні описи, зі збереженням орфографії та пунктуації видання, що містять максимальний комплекс відомостей, на підставі якого можуть бути визначені варіанти набору, з книгознавчою й кодикологічною харак-

---

[3] *Клепіков С.* До методології описування славянских стародруків XV–XVIII ст. // Бібліологічні вісті. – 1928. – № 1. – С. 21.

[4] Правила составления библиографического описания старопечатных изданий / Междуведомственная каталогизационная комиссия при ГБЛ; сост. И. М. Полонская, Н. П. Черкашина. – М., 1989. – 302 с.

теристикою кожного окремого примірника [5]. Отже, повторюємо, опис книги – пам'ятки друку відрізняється від опису звичайної сучасної книжки (джерела інформації). Так було завжди у всіх відділах рідкісних книг, але кожна бібліотека робила це по-своєму. Сьогодні, коли на порядку денному стоїть об'єднання інформації про наявні в країні книжкові пам'ятки, на перше місце висувається проблема уніфікації описів, створення системи певних стандартів, інструкцій, методичних рекомендацій, єдиних для всіх бібліотек.

Щоб окреслити своєрідність цієї проблематики для відділів рідкісних видань (ВРВ), необхідно знову згадати про специфічні особливості феномена «книга». Перш за все, як відомо, книга – джерело інформації, і заради цього до неї звертається переважна більшість користувачів. Тут важливим є зміст, незалежно від форми його матеріального закріплення. Саме на задоволення цього попиту орієнтована система бібліографічного опису та бібліотечного обслуговування. У відділах рідкісних видань, окрім цього, книга має розглядатися й цінуватися як предмет матеріальної культури – завдяки цікавим ілюстраціям при посередньому тексті, або чудовим ілюстраціям при загальнодоступному тексті (наприклад, Біблія з ілюстраціями Г. Доре); мова може йти про цінність оправи як предмету прикладного мистецтва, про комерційну цінність унікуму або книжкового курйозу, про меморіальну цінність примірника за ознакою його приналежності видатному діячеві та ін. Методика книгознавчого опису дозволяє створити ефективні інформаційно-пошукові системи, які не лише полегшують науково обґрунтоване формування фонду, але й дадуть можливість підняти якість обслуговування споживача специфічною інформацією, допоможуть проведенню досліджень тощо.

Проблема вибору форми бібліографічного опису обов'язково постає перед кожним співробітником ВРВ. Ці форми опису, як ми вже підкреслювали, різняться залежно від мети та призначення каталогів. Це підтверджується і вітчизняною, і світовою практикою опису насамперед стародруків – застосовуються різні види описів,

---

[5] *Савельева Е. А.* О практике составления сводных каталогов редких книг // Редкие книги и рукописи: Изучение и описание. – Л., 1991. – С. 52–58.

від коротких до вичерпно повних, які займають інколи кілька сторінок. Природним продовженням і завершенням таких наукових описів є публікація друкованих каталогів окремих колекцій, що закладає міцний фундамент для всіх наступних робіт, котрі базуються на фондах відділу, а на сьогодні – й електронних каталогів.

Принцип опису колекції залежить від її типу. Це є віддзеркаленням фундаментального бібліографічного закону – форма бібліотечного опису визначається його функцією та орієнтацією на читача-спеціаліста. Якщо готується публікація каталогу колекції, аналоги якої в світі добре розроблені чи розробляються (наприклад, каталоги інкунабул, кириличних стародруків, російських видань XVIII ст.), опис може бути короткий, але повинен мати *конкорданс* або *конкорданції* (перелік посилань на головні довідники зі вказівкою лише на розбіжності). Детально слід описувати в цьому випадку лише невідомі у зведених каталогах видання, а також фіксувати індивідуальні особливості примірників і подавати відомості про їхніх попередніх власників та користувачів.

Інша річ, якщо світовий репертуар в даній галузі ще не розроблений – тоді бібліотека зобов'язана публікувати максимально повний опис своїх примірників. Лише в такому випадку дана колекція буде реально врахована в загальній системі. Таким чином, повнота опису повинна бути обернено пропорційна саме ступеню облікованості даного книжкового масиву [6]. Каталог, який фіксує власне книгознавчі спостереження, найчастіше будується за хронологічно-друкарською, географічною або алфавітною ознакою. Можливим є й інший принцип організації матеріалу в книгознавчому аспекті, не менш плідний – тематичний.

Безумовно, у спеціалізованих відділах повинні бути як зведені каталоги (наприклад, видань, надрукованих латинським шрифтом), так і каталоги окремих колекцій (інкунабул, палеотипів, альдин та ін.). Уявлення про цінність зібрання можна одержати тільки після укладання каталогу. Ще Павло Йосипович Ярковський на початку XIX ст. писав, що «стосовно дорогих і рідкісних

---

[6] *Зубков Н. Н.* О принципах библиографического описания редких изданий // Редкие книги и рукописи: Изучение и описание. – Л., 1991. – С. 53–64.

витворів» «кожна добре улаштована бібліотека» повинна мати: 1) каталог рукописів; 2) каталог первістків друкарства (incunabula); 3) каталог книжок рідкісних [7]. Він же підкреслював необхідність фіксації прізвищ не лише авторів, але й коментаторів, видавців і, головне, «не пропустити твору, переплетеного з іншим якимось; надлежить виписати таке на окрему картку, відбивши, з яким іншим твором його переплетено». Так само він радив робити й стосовно «окремих матеріалів і трактатів», які містяться в періодичних виданнях.

Вимоги ці, варто зауважити, є актуальними й сьогодні. Якщо ми хочемо знати свої фонди, треба уважно переглядати de visu всі книжки і перевіряти за каталогами, чи всі конволюти розписані, адже дуже часто стародруки та рідкісні видання XIX ст. становлять конволюти, тобто книжки, в оправі яких разом з'єднано самостійні за походженням видання або рукописи. Наші попередники інколи не враховували цього, і каталогізуючи книжки, робили опис лише першого твору в ній; так само зроблені записи в інвентарних книгах. Кожен алігат (самостійна складова частина конволюту) має бути описаний окремо, і на картці проставлено шифр конволюту та порядковий номер даного алігата в ньому (в дужках). Якщо складовою частиною конволюту є видання пізнішого часу, воно також розписується, проте картка з його описом вливається до відповідного виданню каталогу.

Одна з найважливіших проблем при описі стародруків – дати такий бібліографічний опис (у відповідності до прийнятих міжнародних стандартів), у якому були б відбиті з найбільшою повнотою всі етапи виникнення й побутування книги: і як частини певного тиражного видання, і як самостійного примірника, що має унікальну й неповторну долю. В існуючих каталогах та методичних матеріалах є відмінності, які виникли насамперед з причин невідповідності у вимогах до повноти і деталей опису. Фіксація уваги на елементах, які не мають принципового значення, тільки ускладнює роботу, збільшує час на обробку та заважає одержанню необхідних відомо-

---

[7] *Ярковский П.* План расположения библиотеки Волынского лицея: ІР НБУВ, ф. І, № 6493.

стей [8] (наприклад, забруднення аркушів, плями воску і т. п.). Тому описи зібрань стародруків різних сховищ потребують формалізації або уніфікації.

Стосовно уніфікації опису стародруків питання виглядає таким чином: ще 1980 року з'явився «Міжнародний стандартний бібліографічний опис для стародрукованих монографічних видань (ISBD (A)» [9]. Його правила містять чітку послідовність областей і елементів опису та відповідної пунктуації. Для полегшення ідентифікації друків правила передбачають відтворення тексту титульного аркуша, вихідних відомостей і визначення кількісної характеристики видання – облік аркушів, у тому числі порожніх. Фактично, правила являють собою компроміс між повним бібліографічним описом і розпізнавальним, який використовується в карткових каталогах.

Співробітнику відділу стародруків та рідкісних видань потрібно оволодіти також спеціальними інструкціями з опису стародруків, починаючи від інструкцій С. І. Маслова, колишнього завідуючого відділом стародруків ВБУ (в 1926–1937 рр.) [10], і обов'язково спеціальними працями А. С. Зьорнової, Т. М. Каменєвої, В. І. Лукь'яненко, І. В. Поздєєвої, О. О. Гусєвої та ін. (див. розділ «Нормативні документи, методичні розробки, посібники, інструкції» в списку літератури в кінці роботи).

Серед важливих методичних матеріалів – кілька випусків збірників РДБ «Работа с редкими и ценными изданиями», де, зокрема, були опубліковані «Положення про відділ рідкісної книги», «Профіль комплектування», «Методика опису стародруків кириличного друку», «Вивчення і опис російських нелегальних книг XIX ст.», «Опис іноземних стародруків другої половини XVI–

---

[8] *Енин Г. П., Соболева Л. С.* Описание старопечатных книг (коллекция 1970–1971 гг.) // Вопросы истории книжной культуры: Сборник научных трудов. Вып. 19. – Новосибирск, 1975. – С. 176.

[9] ISBD (A): International standard bibliographic description for older monographic publications (Antiquarian). – London: IFLA, 1980.

[10] *Маслов С. І.* Спроба інструкції та план роботи над складанням українського бібліографічного репертуару XVI–XVIII ст. – К., 1928; Його ж: Визначення дублетів в ділянці стародруків». – К., 1936 та ін.

XVII ст.» тощо. Розуміючи, що не в усіх бібліотеках є ці матеріали, зробимо спробу подати основні методичні вимоги до опису стародруків, користуючись названими джерелами. Підкреслимо, що опис книги як музейного предмету (і не лише в музеї, але й, в ідеалі, у відділах стародруків та рідкісних видань бібліотек) включає у себе: 1) максимально повне відтворення джерела опису для однозначної ідентифікації; 2) максимально точну формулу фізичного стану книги – це є охоронний документ на раритет; 3) вказівку на причину включення книги до колекції, якщо вона не випливає з хронологічних параметрів колекції: малотиражність, особлива цінність ілюстрацій та ін. Цей канон опису рідкісних видань, закладений ще Брюне і Грессе, залишається незмінним.

У зв'язку з необхідністю укладання Державного реєстру книжкових пам'яток України, до цієї роботи підключається багато книгосховищ, що зберігають відповідні фонди. Значна їх частина не має кваліфікованих спеціалістів зі стародруків. Оскільки успіх загальної справи буде залежати від уніфікації описів, їх професійного рівня, вважаємо за необхідне навести основні методичні вимоги щодо опису книжкових пам'яток, основна частина якого (безумовно, не всі дані, що потрібні для наукового опису), згідно «Інструкції про порядок відбору рукописних книг, рідкісних і цінних видань з бібліотечних фондів до Державного реєстру національного культурного надбання» та відповідних методичних матеріалів, вноситься до реєстру. Отже, спочатку треба переконатися, що той чи інший примірник у фонді описаний правильно, тобто провести його наукову атрибуцію (тим більше, якщо є незакаталогізовані примірники); далі, бажано, створити його повний опис (для наукового каталогу), і тоді основні бібліографічні відомості цього видання включити до Державного реєстру національного культурного надбання. Проте величезна кількість книжкових пам'яток у крупних бібліотеках держави не дозволяє чекати, доки ґрунтовно буде описаний кожен примірник – це затягло би створення Державного реєстру на десятки років. Тому, якщо примірник видання атрибутований правильно, цілком можливо сьогодні відредагувати чи скласти його опис на рівні видання – для

достовірних облікових каталогів та реєстру, а надалі, вірніше, паралельно, укладати ґрунтовні наукові попримірникові каталоги, з відбиттям особливостей кожного примірника. У зв'язку з цим пропонуємо основні методичні підходи до атрибуції та опису різних типів стародруків. Безумовно, досвідчені фахівці це чудово знають, але їм на зміну приходять нові співробітники, котрі, не маючи під руками потрібних методичних посібників і не завжди маючи належних консультантів, мусять розібратися самостійно, адже (ми ще повернемося до цього питання в останньому параграфі нашої праці) таких спеціалістів не готує жоден навчальний заклад.

Специфіка опрацювання кириличних стародруків

Загальним завданням опису кириличних стародруків є виявлення: 1) їх особливостей порівняно з відомими за бібліографією виданнями (тобто специфіка даної книжки у видавничому плані, як частини тиражу: різниця в пагінації, сигнатурах, оформленні), 2) особливостей примірника, що виникли в процесі користування книгою. Перше дає матеріал до історії друкарства, а друге (інколи) – унікальну історико-культурологічну інформацію. Можливість нових узагальнень, за твердженням академіка Я. Д. Ісаєвича [11], зумовлена вдосконаленням за останні десятиріччя методики дослідження стародруків. Щодо кириличних видань застосовуються, з відповідними модифікаціями, методи, розроблені дослідниками західних інкунабул і палеотипів. Позитивний вплив мало також урахування досвіду вчених, які опрацьовують кириличні рукописи.

Характерною особливістю кириличних стародруків у плані їх збереженості є те, що у переважній більшості вони дійшли до нашого часу в дефектному стані, тобто неповними, з утратами насамперед початку та кінця книги, де звичайно друкувалися певні вихідні відомості. Тому найперша порада бібліотекарям, яку надавала ще А. Зьорнова – описувати спочатку повні примірники чи примірники з вихідними даними, а дефектні на якійсь час, до набуття відповідного досвіду, відкласти. До речі, в історії книги відомі випадки, коли

---

[11] *Ісаєвич Я. Д.* Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Львів, 2002. – С. 14.

видання виходили в світ без вихідних даних (наприклад, т. зв. анонімні московські видання середини XVI ст. та ін.).

Вдаватися до вивчення тексту цих книжок бібліотекарю немає потреби, проте варто переглядати передмови, післямови, присвяти, де можуть міститися вихідні дані. Для цього потрібно хоча би побіжно знати старослов'янські літери. Якщо бібліотекар, що займається описом кириличних стародруків, не вивчав старослов'янську мову, потрібно звернутися до будь-якої спеціальної літератури, де наведено літери кирилиці з їх назвою та цифровим значенням.

Деякі звуки у старослов'янській мові позначалися різними літерами[12]: звук «у» іноді передавався двома літерами – оу; інколи одні літери заміняють інші –ѵ (іжиця) у слові «Євангеліє» означає звук «в»; Ъ ставився замість о, а Ѣ замість є. Читання кирилиці ускладнюється частим застосуванням скорочення слів, що позначалося особливим надрядковим знаком – ˜ – титлом. Скорочення робились у загальновідомих словах, які часто вживалися. У випадках, коли пропускалася одна голосна, приміром, у словах Дух, Бог та ін., значення слова зрозуміти неважко, але іноді скорочували кілька букв і навіть складів. Проте це було постійною практикою, і тому, при бажанні, можна запам'ятати. Існували й інші види скорочень, коли над словом ставилася одна з пропущених букв, яка означала, що крім неї пропущені інші літери. У старих букварях обов'язково наводились приклади скорочень, і учні звикали розпізнавати їх на письмі.

Методика виконання опису є загальноприйнятою. Першочерговим, до того, як книга буде записана до облікових документів (якщо це нове надходження), є її атрибуція, тобто визначення її основних характеристик: бібліографічного опису та формату. Початкова атрибуція примірника поєднується обов'язково з перевіркою опису подібних примірників даного видання за каталогами, і обов'язковим порівнянням, за їх наявності у фонді, всіх екземплярів даного стародрукованого видання de visu. В першу чергу ця вимога

---

[12] *Зернова А. С.* Методика описания старопечатных книг кирилловской печати // Работа с редкими и ценными изданиями: Сборник статей и инструктивных материалов. – М., 1973. – С. 21–22.

стосується саме кириличних стародруків, оскільки такі видання різних років, особливо літургійних книг, дуже схожі між собою; можливі варіанти титульних аркушів, окремих сторінок, статей, ілюстрацій тощо. Обов'язковою вимогою є також вивчення примірника поаркушно, бо в друкованому каталозі може бути описаний так званий ідеальний (повний) примірник, а у фонді існують найчастіше дефектні, з втратами аркушів чи зошитів. Таким чином, описи різних примірників одного й того ж видання будуть дещо різнитися, і ці особливості треба зафіксувати.

Бібліографічний опис проводиться сучасною українською мовою із застосуванням принципу заміни літер старослов'янського алфавіту засобами сучасної графіки. Винятком є літера «ять» (ѣ) у силу великої вірогідності різночитань (і, е, є, и, ї, я). Детальні правила заміни літер кирилиці на сучасні українські містяться у відповідній методичній розробці, укладеній науковцями відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ Н. П. Бондар та Р. Є. Кисельовим (див. Біб. вісник. – 2004. – № 3).

Опис включає: ім'я, прізвище або ім'я з ідентифікуючими ознаками автора у прийнятій транскрипції, сучасною українською мовою, причому ім'я завжди передує ідентифікуючим ознакам чи вказівці на місце походження автора (Іоан Златоуст, Василій Великий, Симеон Полоцький). Ім'я автора найчастіше проставлено на титульному аркуші або в післямові книги. Після цього в круглих дужках подаються його роки життя. Для осіб чорного духівництва вказують чернече або духовне ім'я, а далі в круглих дужках світське ім'я та по батькові, причому, якщо єпископ відомий в літературі більше під географічною назвою своєї єпархії, ніж за прізвищем, то ця ознака виноситься в опис: Димитрій Ростовський (Туптало, Данило Савич, 1651–1709) [13]. Наявність інших варіантів даного імені у виданні, що описується, може зазначатися у примітках: в описі – Стефан Яворський, у примітках – Стефан, митрополит рязанський та муромський. У каталозі роблять відповідні відсилки. Всі необхідні відомості про автора, відсутні безпосеред-

[13] В помощь составителям сводного каталога старопечатных изданий кирилловского и глаголического шрифтов: Метод. рекомендации. Вып. 4. – М., 1979. – С. 6.

ньо у виданні, встановлюються за довідковою літературою. Якщо ж автор взагалі в книжці не вказаний, а встановлений за іншими джерелами, його ім'я наводиться в квадратних дужках. У випадках, коли твір приписують легендарному автору, але точних відомостей немає, книгу описують під назвою. Ім'я сумнівного автора можна зазначити у примітках. В ідеалі потрібно, якщо це можливо, зазначати редакторів, укладачів тощо.

Назва книги подається відповідно до титулу видання, а при його відсутності, дані беруться з передмови, післямови, кінцівки (колофону). Найголовніші методичні рекомендації, яких слід дотримуватись при бібліотечно-бібліографічній обробці стародруків – подавати заголовки стародруків у скороченій формі, бо справжні формулювання заголовків дуже складні й детальні (інша справа – науковий опис видань, де передається весь текст заголовкового аркушу та особливості даного примірника). У випадку значної відмінності заголовку видання від прийнятої форми, в примітках наводиться назва, зазначена на виданні [14].

На видання Біблії, її частин та інших літургійних книг подається заголовок сучасною українською мовою у формі уніфікованої назви, а далі курсивом варто подати назву за титулом. У випадку збігу уніфікованої назви та заголовку за титулом, наводиться лише одна назва.

Найхарактерніші уніфіковані назви: Біблія, Євангеліє, Новий Завіт, Апостол, Псалтир, Псалтир з возслідуванням, Часослов, Місяцеслов, Мінея загальна, Мінея святкова, Мінеї місячні, Пролог, Тріодь пісна, Тріодь цвітна, Октоїх, Ірмологій, Служебник, Требник, Євангеліє учительне, Устав, Кормча, Каноник, Акафісти тощо, (замість, наприклад, «Євангеліон», «Осьмогласник», «Діяння і послання апостольські» як у самоназві оригіналу). Деякі книжки можуть мати подвійну назву: Молитовник = Требник, Служебник = Молитовник, проте це питання ще добре не розроблено. Слід підкреслити, що більша частина кириличних старо-

---

[14] *Лукьяненко В. И.* Инструкция по научному описанию старопечатных кириллических изданий публичной библиотеки // Сборник методических материалов ГПБ: Опыт работы. Вып. 1. – Л., 1968. – С. 93–126.

друків за своїм змістом досить одноманітна й призначалася для використання при церковних службах (літургійні книги). Уніфікації потребують також і інші твори, що були надруковані в різний час під різними назвами.

Дефектні видання, якщо немає можливості атрибутувати їх точно, можна визначити хоча б приблизно. Це докладно описано в методиці, запропонованій А. С. Зьорновою [15] та доповненій О. О. Гусєвою [16]. Враховуючи, що в XV–XVII ст. книжки друкувалися переважно для церковних служб, їх заголовок можна визначити завдяки колонтитулам. Так, у книгах Вітхого Завіту Біблії в колонтитулах будуть назви біблійних книжок: Буття, Вихід, Левіт та ін., аж до останніх – Маккавейських книг. За ними йдуть книги Нового Завіту: Євангеліє, Апостол, Апокаліпсис (причому інколи в колонтитулах можливі скорочення – Мф (від Матфея), Мр (від Марка). У свою чергу, в першій частині Апостола зазначається «Діяння апостольські», а в другій – імена авторів послань (над посланнями ап. Павла вказано в колонтитулах, кому вони направлені – римлянам, євреям тощо). Детальніше про розпізнавання окремих видів (близько 25) богослужбових видань див. зазначену працю А. С. Зьорнової. Лише одне загальне зауваження: для правильної ідентифікації видання, окрім колонтитулів, слід звертати увагу на формат книжок, про що йтиметься далі.

У деяких випадках наводиться підзаголовок книги, що пояснює або уточнює назву, який береться з титулу видання; правопис застосовується за загальними правилами передачі кириличних текстів. Варто вказувати також порядкове число видання – перше чи повторне (2-е, 3-є).

Відносно відомостей про місце видання, друкарню, імена друкарів чи видавців правильним є не переписувати дослівно місце друку й друкарню, як на книзі, а вказати уніфіковано, як це прийнято в бібліографічному описі, наприклад: на книзі надруковано «в свя-

---

[15] *Зернова А. С.* Методика описания старопечатных книг кирилловской печати // Работа с редкими и ценными изданиями. – М., 1973. – С. 54–71.

[16] *Гусева А. А.* «Идентификация экземпляров украинских изданий кирилловского шрифта второй половины XVI–XVIII вв.» – М., 1997.

той великой лавре Печерской Киевской», а в описі позначається – Київ: Друкарня Печерської лаври.

Далі йде дата виходу книги в світ – арабськими цифрами в сучасному літочисленні, а після неї (якщо ці відомості вказані у виданні) в круглих дужках – час друкування книжки (початок і завершення друку – у формі, прийнятій в оригіналі, напр., 22. VII. 7136–24. IX. 7139). Якщо у примірнику відсутні сторінки з вихідними даними (титул, передмова, колофон, післямова), атрибуція проводиться за книгознавчими та бібліографічними джерелами, що вкрай необхідні в підручному книгознавчому фонді спеціалізованих відділів. Дуже цінними є методичні рекомендації О. О. Гусєвої «Идентификация экземпляров украинских изданий кирилловского шрифта второй половины XVI–XVIII вв.» (М., 1997). Якщо в книзі вихідних даних немає і це видання не відбито в каталогах і описах, то приблизний час появи книги встановлюється за філігранями та штемпелями.

Співробітники відділів стародруків повинні знати, як позначалися в старих книжках числа – якими саме літерами старослов'янського чи латинського алфавітів; відмінності у визначенні багатозначних чисел. Слов'янські цифри зображувались літерами кириличного алфавіту з надрядковими титлами. Тисячі позначаються тими ж цифрами, але перед ними розміщується коса риска з двома короткими рисочками, що її перетинають. Для визначення чисел від 11 до 19 включно цифра одиниць ставиться перед цифрою десятків, тобто так, як ці числа вимовлялися: один-на-дцять, три-на-дцять тощо. Числа, що складалися з декількох десятків з одиницями, позначаються інакше: цифра десятків ставиться на першому місці, цифра одиниць – на другому, як і при вимові: двадцять п'ять, сорок шість. Цифри, що означали одиниці вищого розряду, ставилися на першому місці, хоча б це були десятки чи сотні тисяч, а після них безпосередньо – одиниці інших розрядів, оскільки знака для позначення нуля не існувало. У перший період роботи, поки бібліотекарю важко одразу запам'ятати 27 таких знаків, варто користуватись таблицею чисел, наведеною в спеціальній літературі [17].

---

[17] Правила составления библиографического описания старопечатных изданий. – М., 2003. – С. 300.

Знання відмінностей між сучасним і кириличним алфавітом, а також давнього числового значення літер достатньо для того, щоби бібліотечний працівник міг визначити заголовок старовинної книжки, розшифрувати її дату, якщо така є [18]. Слід пам'ятати, що до 1700 р. в Росії було прийнято літочислення «від створення світу», тому для обчислення сучасного датування, потрібно від старої позначки року відняти число 5508 для перших восьми місяців року або 5509 для чотирьох останніх, оскільки рік тоді починався 1 вересня. У випадку, коли на книзі вказано лише рік, вираховується цифра 5508. В українських друках осінні місяці при переведенні літочислення вже в XVII ст. не бралися до уваги.

Не слід забувати, що існували видання з неправдивими відомостями щодо виходу книжки в світ. Тому й варто звертати увагу на філіграні на папері, які можуть показати більш пізню дату видання, ніж зазначено на титулі чи в іншому місці книжки. Допомогу можуть надати тут бібліографічні джерела, література з історії друкарства. При описі таких видань вихідні відомості з титулу вказуються у лапках, а дані, одержані в процесі дослідження, розміщуються поруч у дужках. В дужках також позначається дата передруку, якщо вона вказана на книжці.

Датуванню дефектних примірників можуть допомогти згадки в тексті (насамперед, передмов та післямов) історичних осіб – так звані історичні реалії. Наприклад, якщо згадується цар або князь, то книга вийшла до 1721 р., коли Росія стала імперією і замість царського титулу стали використовувати імператорський. З цього ж часу було прийнято називати не тільки ім'я самого імператора, але й членів його родини, чиї родовідні, дати життя можна знайти в енциклопедіях. В українських та білоруських виданнях XVII–XVIII ст. передмови часто підписували інші історичні особи – архімандрити, видавці, друкарі.

Вищеназвані параметри належать до загальної бібліографічної характеристики, і їх явно недостатньо для ідентифікації стародруку. Репертуар кириличних видань досить обмежений невеликою

---

[18] Об организации работы с рукописными и старопечатными книгами: Метод. письмо. – Л., 1974. – 12 с.

кількістю назв переважно церковних книг, що видавалися друкарнями інколи по декілька на рік з однією назвою. Вихідні дані на стародруках часто відсутні в силу різних причин. У картковому каталозі бібліотеки, наприклад, зазначено: Євангеліє, XVII ст. Упродовж XVII ст. Євангелія видавалися неодноразово, в різних країнах, містах та друкарнях. Для уникнення помилок прийнято розрізняти такі видання за тією чи іншою ознакою оформлення. Так, два видання Євангелія, що були випущені у Вільно з однаковою датою 17. VII. 1600 р. ще в XIX ст. бібліографи розрізняли як «з сигнатурами» та «без сигнатур» [19]; три інші видання цієї ж священної книги, надруковані в Москві без вихідних даних в середині XVI ст., широко відомі в історії книги як «середньошрифтне», «вузькошрифтне» та «широкошрифтне» Євангелія [20].

Отже, необхідною для стародруків є також формальна характеристика, котра включає формат видання, кількість зшитків (зошитів) у блоку, їх позначення в книзі (сигнатури) та склад, кількість аркушів або сторінок, кількість рядків на сторінці, розмір 10 рядків шрифту, розмір набірної шпальти (полоси), розташування набору в один чи два стовпчики, наявність посторінкових рамок, колонтитулів, кустод та ін. Навіть повний збіг назви книги, місця й часу її виходу ще не вирішує питання про бібліографічну тотожність видання. Необхідно перевіряти відповідність всіх елементів формальної характеристики. Відомі випадки, коли книги, що мають на титульному аркуші однакові вихідні дані, сильно відрізняються в наборі, оформленні тексту, а також фізичним станом відбитків, що може свідчити про пізніше перевидання книги зовсім іншою друкарнею або інший час видання [21].

На першому місті для формальної ідентифікації має бути *формат* видання, який визначається в частинах (частках) аркушу. Визначення його потребує уваги.

---

[19] Каталог белорусских изданий кирилловского шрифта XVI–XVII вв. / ГПБ; Сост. В. И. Лукьяненко. – Л., 1973. – Вып. I (1523–1600), № 45, 46.

[20] В помощь составителям сводного каталога старопечатных изданий кирилловского и глаголического шрифтов: Метод. указания / ГБЛ; Сост. Ю. А. Лабынцев. – М., 1979. – Вып. 4. Предварительный список старопечатных изданий кирилловского шрифта второй половины XVI века.

[21] *Гусева А. А.* Идентификация экземпляров украинских изданий кирилловского шрифта второй половины XVI – XVIII вв. – М., 1997. – С. 38.

Стародруковану книгу робили з аркушів, складених у той чи інший спосіб, і від того, як саме складено аркуш, залежить визначення формату. Повний розгорнутий аркуш паперу в його початковому виді мав форму подовженого прямокутника, розміри якого коливалися, за відомостями М. Тихомирова[22], від 30х20 см до 60х40 см; відомі випадки, коли папір випускали й більшими аркушами. У вітчизняній практиці до кириличних стародруків не застосовується поняття «фоліо», тобто 1° – «в лист», прийняте та обов'язкове для опису рукописів і західноєвропейських видань. Якщо книжка надрукована на папері, аркуш якого складали навпіл, формат визначається як 2°; якщо на аркуші було надруковано 4 майбутніх книжкових сторінки – формат 4° і т.п. Самі друкарі аж до кінця XVIII ст. вживали інші терміни: «десть» (2°), «полудесть» (4°), « в четверть», тобто в чверть від десяти – сучасна «вісімка» (8°) тощо. Вибір книжкового формату залежав, головним чином, від практичного призначення видання. Більшість літургійних книг XVI–XVII ст., які застосовували для церковного вжитку, випускалися великим форматом – в 2°. Псалтирі, Требники та інші релігійного змісту книжки, що використовували в побуті, а також деякі підручники та Лексикони друкували зазвичай у четвірку. Більшість літератури для навчання – Граматики, Букварі, Азбуки, Часослови, Каноники, Псалтирі навчальні, які були порівняно дешеві, випускали часто у вісімку, або «восьмушку». На папері в 1/16 випускали Молитовники, Псалтирі, Часослови, Святці та інші невеликі книжки індивідуального користування. Малоформатні (16°, 18°, 24°, 32°) книжки XVII–XVIII ст. є характерними саме для українських видань.

Формат книжок визначається за розташуванням на аркуші видання ліній *«вержер»* і *«понтюзо»*, а також знаків філіграней. При просвічуванні паперу великоформатної книги, складеної з повних аркушів (що бувало досить рідко), вздовж більшого боку аркуша можна побачити часті й довгі лінії – верже (або вержери), їх перетинають порівняно нечасті й короткі лінії – понтюзо.

---

[22] *Тихомиров М. Г., Муравьев А. В.* Русская палеография. – М., 1966. – С. 23.

Найбільш характерні формати – 2°, 4°, 8°, 16° – одержували однаковим чином: шляхом згинання аркушу навпіл уздовж більшого боку. В книжках, надрукованих в 2°, видимі на просвіт майже впритул одна до одної смужки – вержери – горизонтальні, тобто паралельні верхньому обрізу книги. Понтюзо – більш товсті лінії, що стоять порівняно далеко одна від одної – вертикальні, тобто паралельні боковим обрізам. У цьому випадку знак філіграні знаходиться посередині одного з двох аркушів, одержаних унаслідок згину.

При наступному згинанні навпіл одержують формат в 4°: лінії верже тут вертикальні, паралельні боковим обрізам, а понтюзо горизонтальні, тобто паралельні верхньому обрізу. У цьому форматі знак філіграні виявляється посередині розгорнутого подвійного аркуша, і як правило, майже ховається в корінець оправленого примірника книги. При подальшому згинанні, у виданнях форматом у вісімку (8°), розташування верже і понтюзо аналогічно формату «в двійку», але знак філіграні (вірніше, його залишки) проглядаються у внутрішніх кутах, на згині четвертих аркушів. При наступному згинанні одержують формат в 1/16 частку (долю) аркуша – це, так би мовити, кишенькового формату видання. Частина водяного знаку тут на верхніх кутах восьмих аркушів, може виявитися обрізаною при виготовленні палітурки.

Формати в 1/12°, 1/24° створюються, коли зшитки, з яких складається блок, містять по 6, 12 книжкових аркушів, тобто згинання паперового аркушу хоч раз робиться втричі.

Книжки одного формату нерідко сильно відрізняються по висоті й ширині, оскільки в давнину не існувало стандартних розмірів паперу. Слід пам'ятати, що видання XV–XVII ст. виходили з друкарень переважно без оправ – у зшитках. За час свого побутування впродовж сторіч книга змінювала дві, три, а то й більше палітурок, при цьому її поля (береги) кожного разу обрізалися. Тому примірники одного видання на сьогодні можуть різнитися за розмірами, що робить, як пише І. В. Поздєєва, сильно обрізану книгу форматом «у лист» майже рівною необрізаному примірнику форма-

том в 4° [23]. Тому при визначенні формату книги розміри сторінок у сантиметрах беруться до уваги (в середньому 2° – 40х30 см, 4° – 30х20, 8° – 20х15, 16° – 15х10), але не мають вирішального значення. Так, книжки, що видані в 12°, у початковому вигляді могли досягати 20х10 см, і їх легко сплутати з 8° чи 16°. Фактично, після можливих неодноразових обрізувань упродовж побутування, розміри книжок цього формату становлять 14х7,5; 12х6,5 і навіть 10х5 см. Отже, для визначення формату в кожному разі важливо зрозуміти, як було складено аркуш, з якого складається зшиток (зошит, рос. тетрадь). У певних випадках, а також при науковому описі, вказують також формат полоси (дзеркала) набору, тобто розмір набору в міліметрах по вертикалі й горизонталі.

При визначенні формату враховується також кількість аркушів у повних зшитках. Паперові аркуші, складені навпіл (2°), як правило, з'єднувалися у зшитки по 8 книжкових аркушів (або 4 пари аркушів); зшитки при форматі в 4° складалися з 4 або 8 аркушів, у 8° – з 8 аркушів; при форматі в 12° – з 12 аркушів або 2 зшитків по 6 аркушів. Отже, щоби не плутати 12°, 18° та 24° з 8° та 16° слід пам'ятати, що першим форматам відповідають зшитки з шести та дванадцяти аркушів, а другим – з восьми аркушів. Визначення кількості аркушів у даному випадку не становить складності, оскільки найчастіше початкові аркуші кожного зшитку помічені *сигнатурами*, що розташовані посередині нижніх берегів книги, наприклад: А, Ав, Аг, Ад... Сигнатури допомагають визначити повноту екземпляру. При відсутності сигнатур встановити кількість зшитків досить важко, особливо якщо книга в корінці сильно затягнута при оправленні. У книжках українського та білоруського походження сигнатура була у вигляді літер, піктограм та знаків пунктуації, а в московських – тільки цифрова.

Існують видання Євангелія, надруковані форматом в повний лист – на цільних, не зігнутих аркушах, скріплених між собою в корінці, проте це все-таки винятки. Більш детальні пояснення

---

[23] *Поздеева И. В.* Современные методы описания старопечатных изданий. – М., 1990. – С. 7. – (Новые информационные технологии в образовании: Обзор. информ. / НИИ пробл. высш. школы. Вып. 3).

щодо визначення форматів можна знайти в спеціальній статті В. І. Лук'яненко [24].

Якщо бібліотекар не може визначити формат, він повинен при складанні опису зазначити розмір примірника в міліметрах: розмір кришок оправи (якщо вона є) – спочатку по вертикалі, далі по горизонталі, а також товщину книги з оправою, наприклад, 220x180x50. Якщо оправа відсутня, наводяться розміри блоку.

Обов'язковим є зазначення кількості аркушів або сторінок у примірнику, бо ця кількість може значно відрізнятись від початкової кількості аркушів у даному виданні. Для з'ясування обсягу видання необхідно переглянути книгу аркуш за аркушем, звертаючи увагу на те, чи немає вирваних сторінок. Значно полегшують перевірку повноти примірника *кустоди*, тобто слова чи склади внизу під останнім рядком на сторінці, з яких починається текст наступної сторінки.

Якщо книга має посторінкову нумерацію (*пагінацію*), обсяг вказують в сторінках, а якщо в книзі пронумеровані аркуші, а не сторінки (з одного боку аркушу), обсяг вказують в аркушах (*фоліація*). Це може бути ознакою для ідентифікації книги: наприклад, за спостереженням О. О. Гусєвої, книги московського друку XVI–XVIII ст. нумерувалися переважно по аркушах, за невеликим винятком [25], а українські друкарі значно частіше застосовували пагінацію. Тому, за наявності в дефектному примірнику інших характерних національних поліграфічних особливостей (орнаментів, набірних прикрас, сюжетних гравюр), ознака саме пагінації, а не фоліації, може бути додатковим аргументом на користь українського походження книжки [26]. Московським стародрукам не був властивим набір у два стовпчики, на противагу українським та

---

[24] *Лукьяненко В. И.* Определение формата издания при описании старопечатных кириллических книг // Исследование памятников письменной культуры в собраниях и архивах отдела рукописей и редких книг: Сб. науч. тр. – Л., 1985. – С. 140–153.

[25] Работа с редкими и ценными изданиями: Идентификация экземпляров московских изданий кирилловского шрифта 2-й половины XVI–XVIII вв. – М., 1990. – С. 8.

[26] *Гусева А. А.* Идентификация экземпляров украинских изданий кирилловского шрифта второй половины XVI–XVIII вв. – М., 1997. – С. 8.

зарубіжним виданням. Допомогти ідентифікувати видання можуть також характерні особливості розміщення колонцифр. Так, у тих же методичних порадах О. О. Гусєвої підкреслено, що в українських (з 1614 по 1747 р.) та білоруських (з 1622 по 1730 р.) кириличних стародруках при колонцифрі ставили поруч крапку (С. 10–11). Стандартним місцем колонцифри для них є верх набірної шпальти, її зовнішній край, тоді як в московських та старообрядницьких виданнях колонцифри друкували в нижній частині набірної сторінки.

Складність полягає в тому, що дуже рідко в кириличних стародруках нумерація сторінок або аркушів буває наскрізною. Типове явище – різні нумерації в тексті однієї книги (арабськими, римськими цифрами, ненумеровані аркуші). Найчастіше – на початку книги йдуть ненумеровані аркуші, на яких надруковано передмову, присвяту (ненумеровані аркуші звичайно вказують у квадратних дужках). Основний текст, як правило, нумерувався частинами. Тому правильним буде вказувати, у випадках дефектності примірника, відсутній аркуш чи сторінку, скажімо, першого рахунку, чи 2-го тощо. Слід пам'ятати, що помилки в нумерації – розповсюджене явище для стародруків, останній цифрі, зазначеній на книжці, не варто надто довіряти.

Якщо видання не має пагінації чи фоліації, то в квадратних дужках арабськими цифрами вказують загальну кількість прорахованих аркушів.

Більшість стародруків оздоблено орнаментальними прикрасами – заставками, кінцівками, ініціалами, рамками на берегах сторінок, рамками навколо титулів (фортами). Орнамент може бути як гравірований, так і набірний, тобто складений з окремих литих прикрас (що є звичайним саме для українських стародруків). Наявність таких оздоб може служити характерною ознакою видання, тому їх варто згадати при описі. Найбільш звичним місцем розміщення набірних прикрас в українських виданнях є колонтитул – рядок набору із заголовком книги чи її частини, що розміщували на сторінці вище тексту і з обох боків доповнювали однаковими за малюнком набірними прикрасами. Починаючи з 20-х рр. XVII ст. цей елемент є обов'язковим спочатку для київських, а з 30-х рр. –

і для львівських друків. У методичних рекомендаціях О. О. Гусєвої зафіксовано 69 видів набірних прикрас українських видань у 106 варіантах[27]. Порівняння цих зображень з тими, що є в примірнику бібліотеки, може також допомогти ідентифікувати дефектний примірник.

Українські видання, як підкреслювала А. С. Зьорнова[28], мають й інші відмінні риси, котрі легко побачити: наявність гравюр у середині тексту, орнаментів із фантастичними фігурами, зображеннями людей, тварин, птахів тощо. Порівняння відбитків з одних дощок у різних виданнях є важливим для ідентифікації дефектних примірників; воно може вказати на час і місце видання книжки, зв'язок між друкарнями, друкаря. Насиченість друку сюжетними заставками, орнаментальними заставками в українському стилі, відсутність у них хрестів є характерною ознакою саме вітчизняних видань, так само, як і наявність численних кінцівок. Щодо ініціалів (буквиць), то варто включати до описів лише складні за малюнком буквиці, а прості, сильно витягнуті, надруковані червоною фарбою так звані *ломбарди* включати не потрібно, оскільки їх дуже багато.

Рядок, створений злитими разом ініціалами, поставленими на різному рівні (одна літера наче вставлена в іншу, один штрих служить для створення двох-трьох літер), називається *в'язь*. Це своєрідний тайнопис, який без відповідних навичок розшифрувати досить складно, але потрібно – він може містити назву.

Для подальшої ідентифікації примірника, визначення приналежності його до певної друкарні варто звертатися до альбомів, ілюстрованих робіт з історії друкарства та методичних праць, список яких наведено в розділі «Література», порівнювати відбитки гравюр, що також може допомогти у розпізнаванні видань.

Надзвичайно цінними та корисними в плані ідентифікації примірників московських видань кириличного шрифту є відповідні

---

[27] *Гусева А. А.* Идентификация экземпляров украинских изданий кирилловского шрифта второй половины XVI–XVIII вв. – М., 1997. – С. 79–102.

[28] *Зернова А. С.* Методика описания старопечатных книг кирилловской печати // Работа с редкими и ценными изданиями. – М., 1973. – С. 63–66.

методичні рекомендації О. О. Гусєвої[29], а також додатки до них: хронологічна та алфавітна таблиці кількості рядків у набірній шпальті (полосі) московських та санкт-петербурзьких видань; ціни на книги друкарень Москви й Петербурга, таблиця «клейм» друкарів в московських виданнях Євангелія XVIII ст., передрукованих рядок в рядок; згадка царських та імператорських титулів та імен у московських виданнях XVIII ст. тощо. В інших рекомендаціях О. О. Гусєвої – щодо ідентифікації українських стародруків[30] – надзвичайно корисними для бібліотекарів, що займаються кирилицею, є знов-таки не лише методичні поради в основному тексті даного науково-практичного видання, а й додатки: центри друкарства кириличним шрифтом в Україні в XVI–XVIII ст.; давньоруські назви місяців; хронологія використання крапки при колонцифрі в українських друках; таблиці наявності фоліації чи пагінації, кількості аркушів у зошиті українських видань XVII ст.; кількості рядків у набірній сторінці; таблиця видань, текст яких набрано в один чи в два стовпчики; визначення українських видань Євангелія та Апостола за знаком посилання в тексті; таблиці застосування різних рамок; прикрас; таблиця вказівок у тексті дат виходу видань Псалтирі та Півуставу (за Пасхаліями); список архімандритів Києво-Печерської лаври; підписи майстрів-палітурників Києво-Печерської лаври; доповнення до Зведеного каталогу українських стародруків Я. Запаска та Я. Ісаєвича; список українських стародруків XVII ст., що розшукуються.

О. О. Гусєва (зав. відділом рідкісної книги (Музей книги) РДБ), яка має великий досвід дослідження кириличних стародруків, установила також, що українські друкарі XVII ст., наслідуючи західноєвропейську практику, найчастіше не виправляли помилки, а друкували їх перелік безпосередньо у виданні, зі вказівкою аркуша, сторінки, рядка. В Москві ж, як правило, забілювали помилки, виправляли їх чорнилом від руки (іноді на наклейках) і навіть

---

[29] Работа с редкими и ценными изданиями. – М., 1990. – 95 с.

[30] *Гусева А. А.* Идентификация экземпляров украинских изданий кирилловского шрифта второй половины XVI–XVIII вв. – М., 1997. – С. 16–18.

передруковували та вклеювали окремі аркуші [31]. Інколи на дефектних примірниках є розпис майстра, котрий перевіряв та виправляв помилки в друкарні Печатного двору, і це є характерним саме для цієї друкарні.

Велику складність для опису становлять старообрядницькі видання. Старообрядницька друкована книга є ще недостатньо дослідженою, але значною в історії книжкової справи. За підрахунками Ю. Лабинцева [32], за більш ніж двохсотрічну історію старообрядницького друкарства було випущено лише за допомогою друкарського набору більше тисячі книжок, не рахуючи листівок і брошур, кількість яких вимірюється багатьма тисячами. Сотні видань було випущено способами т. зв. «малої поліграфії» – літографії, гектографії тощо. Тривалий час старообрядницька книга була під забороною, знищувалася [33]. Багато старообрядницьких зібрань XVII–XVIII ст. не дійшло до нашого часу. Колекціонування старообрядницьких рукописних і друкованих книжок почалося лише з середини XIX ст. Акумуляція таких видань у крупних державних сховищах дає можливість їх вивчення й опису.

Початок старообрядницького друку звичайно пов'язують з випуском Могилевською друкарнею М. Вощанки деяких передруків доніконівських видань на самому початку XVIII ст. [34]. Однак широкого розповсюдження друкування книжок для старообрядців тоді не мало, його розквіт наступив пізніше – в другій пол. XVIII

---

[31] Работа с редкими и ценными изданиями: Идентификация экземпляров московских изданий кирилловского шрифта 2-й половины XVI–XVIII вв. – М., 1990. – С. 21–25.

[32] В помощь составителям сводного каталога старопечатных книг кирилловского и глаголического шрифтов: Славянская кирилловская печатная книжность XV – первой четверти XVII вв. – М., 1982. – С. 5.

[33] *Царева Е. Н.* Основные этапы изучения старообрядческой книги XVII–XVIII вв. // Книжный мир сегодня и завтра: Десятая международ. науч. конф. по проблемам книговедения: Тезисы докладов. – М., 2002. – С. 99–102.

[34] *Зернова А. С.* Книгопечатание в Белоруссии XVIII в. // 400 лет русского книгопечатания, 1564–1964: Русское книгопечатание до 1917 г. – М., 1964. – С. 230; *Лабынцев Ю. А.* Памятники древнерусской письменности в изданиях старообрядческих типографий XVIII–XIX вв. // Книга. Исследования и материалы. – М., 1979. – Сб. 39. – С. 175.

і перших двох десятиріччях XIX ст. [35] (у кінці 1810-х рр. припинили своє існування найбільші таємні старообрядницькі друкарні, до того ж на початку 1820-х рр. у Москві було влаштовано друкарню одновірців, яка з дозволу уряду передруковувала *доніконівські видання* – московські видання «перших п'яти патріархів»). «Новодрукована книга», як зазначає О. О. Гусєва, повинна була повністю відповідати своєму стародрукованому оригіналу, проте додаткові статті, наприклад, пасхалії, що містили дати перехідних свят на певні хронологічні періоди, замінювалися новими [36]. Поряд з вихідними даними XIX ст. одновірці зобов'язані були передруковувати колофон стародрукованого видання. За час, що минув від виходу таких книг, аркуші з вихідними відомостями з різних причин можуть бути втрачені, і видання одновірців описують у бібліотеках як стародрук. Відрізнити їх інколи можна за наявності чи відсутності норми і відомостей про тираж. Саме в друках одновірців на корінцевому згині аркушів або під набірною шпальтою зліва на перших аркушах зошитів розміщували в XIX ст. *норму*, котра складалася з короткого заголовку і порядкового номеру видання. Відомості про тираж та порядковий номер видання наводилися, як правило, в кінці книжки – на останньому аркуші «доніконівського» тексту чи в кінці додаткових статей.

Отже, у XVIII ст. існувала своєрідна книжкова школа, що мала економічні та політичні передумови для розвитку: скорочення фонду доніконівських видань у зв'язку зі зношенням в процесі їх побутування, цілеспрямована політика уряду з їх вилучення, складність відтворення книжок шляхом переписування – все це примусило старовірів шукати шляхи для друкованого способу виготовлення старообрядницьких текстів [37]. В останній чверті XVIII ст. старообрядницьке друкарство набуває широкого розма-

---

[35] *Вознесенский А. В.* Издания тайных старообрядческих типографий конца XVIII – первых двух десятилетий XIX в в фондах ГПБ // Коллекции. Книги. Автографы: Сб. н. трудов. – Л., 1989. – Вып. 1. – С. 16.

[36] Работа с редкими и ценными изданиями. – М., 1990. – С. 28–29.

[37] *Царева Е. Н.* Старообрядческая печатная книга XVIII века // Девятая Международ. науч. конф. по проблемам книговедения. – М., 2000. – С. 174–176.

ху. Таку літературу десятками різних видань випускали друкарні Могилевського Богоявленського братства, Православних Чернігівського та Троїце-Іллінського монастирів, Василіанських монастирів: Віленського Свято-Троїцького, Супрасльського Благовіщенського, Почаївського Успенського монастирів; дві гражданські друкарні – Королівська в Гродно та П. Дюфора у Варшаві; дві власні старообрядницькі друкарні в посаді Клинці Чернігівської губернії та ін. Була створена потужна система розповсюдження старообрядницьких видань, і вже в перший рік свого виходу вони опинялися далеко від місця видання. Тематика та жанри книжок були найрізноманітнішими, а серед їх читачів були купці й селяни, міщани та військові.

Наявність серед старообрядницьких видань XVIII–XIX ст. значної кількості передруків московських стародруків першої половини – середини XVII ст., які видавці прагнули відтворити найточніше («буква в букву», «ни в чем неотменно»), примушує дослідників, що описують стародруки, бути особливо уважними насамперед до московських видань, пам'ятаючи про існування величезної кількості їх старообрядницьких передруків, котрі дублюють не тільки основний текст, але й вихідні відомості оригіналів XVII ст. Розрізнити ці видання можна, порівнюючи папір: копії XVIII ст., тобто старообрядницькі видання, друкувалися на російському папері, що мав відповідні філіграні. При просвічуванні паперу можна побачити дату його виготовлення (водяний знак може допомогти встановити термін довгочасності споживання паперу й встановити розбіжність між терміном фактичного виходу в світ книги та датою, означеною на титулі). Крім того, колір паперу був не жовтуватий, як у книжок XVII ст., а дещо блакитний, в кінці сторіччя навіть синій, та й сам папір більш щільний, ніж іноземний. Характерною особливістю видань старовірів були також сигнатури буквами, яких ніколи не було в московських друках XVII ст., що копіювалися старообрядцями.

Кириличні видання XVII ст. передруковували не лише старообрядці чи старовіри (єдиновірці, одновірці). В історії книги відомі випадки максимально наближених до оригіналу пізніших пере-

друків в Україні та Білорусії Учительного Євангелія Кирила Транквілліона Ставровецького (Рохманів, 1619 р.); у кінці XIX ст. Синодальна друкарня в Москві передрукувала «во всем согласно» (рядок до рядка, буква в букву, з дотриманням орфографії та зовнішніх прикрас оригіналу) видання Києво-Печерської друкарні 1623 р. книги Іоанна Златоуста «Бесіди на 14 посланій апостола Павла»[38]. Не виключено, що пізніші передруки цих видань деякі бібліотекарі вважають оригіналами.

Створений опис необхідно обов'язково перевірити за бібліографією, найбільш розповсюдженою. Номери позицій видання за бібліографічними джерелами потрібно вказувати, це є обов'язковий елемент опису стародруків, наприклад: Ундольський 106; Зьорнова 112; Запаско, Ісаєвич 140 тощо.

У перспективі потрібно досліджувати видання більш детально й робити їх науковий опис. Необхідність детального опису та обліку стародруків значною мірою продиктована самою природою середньовічної книги[39]. Від видань нового часу вони відрізняються тим, що їх тираж багатоваріантний у наборі як основного тексту, так і в змісті додаткових статей, присвят, а також у оформленні книги. Іншими словами, примірники з першої частини тиражу різняться з тими, що готувалися пізніше.

Опис стародрукованого видання за одним примірником є менш повним, як ми вже підкреслювали, ніж за кількома. Саме порівняння дублетів (хоча для стародруків це поняття не підходить, як відмічав ще С. І. Маслов[40]) виявляє варіанти видання, більш точно з'ясовує аркушевий склад тощо. Найбільш типовими формами варіантів серед стародруків є: різниця в матеріалі, на якому надруковані примірники, в якості паперу, в розмірі паперового аркушу; неоднаковому складі статей, що передують основному тексту видання чи

---

[38] В помощь составителям сводного каталога старопечатных книг кирилловского и глаголического шрифтов: Славянская кирилловская печатная книжность XV – первой четверти XVII вв. – М., 1982. – С. 5.

[39] Вітчизняні стародруки у зібранні Державного музею книги і друкарства УРСР: Каталог. – К., 1991. – С. 3.

[40] *Маслов С. І.* Визначення дублетів у ділянці стародруків. – К., 1936. – 16 с.

йдуть за ним; різниці в складі статей основного тексту; текстуальних різночитаннях за наявності того ж підбору статей; різному складі гравюр та орнаментів; існуванні підробок, що більш-менш точно відтворюють текст та орнаментальні особливості оригіналу [41]. Причини існування варіантів могли бути різними, і не тільки з технічних причин, а й унаслідок виправлень і доповнень, які вносили «справщики» – редактори та коректори. Друкарські варіанти характеризуються різницями набору, гравірованих елементів, виливних прикрас, різним застосуванням червоної фарби тощо [42]. При характеристиці друкарських варіантів (всі примірники даного видання у фонді потрібно розділити на виявлені варіанти) вказують наявність змішаних примірників, у яких є аркуші різних друкарських варіантів; наводять шифри таких примірників і коротко розкривають їх склад. Якщо друкарський варіант детально описаний у сучасних бібліографічних працях, його характеристику заміняють посиланням на відповідне джерело.

Серед технічних причин, як зазначає А. С. Зьорнова [43], могла бути недостатньо закріплена форма набору, котра після виготовлення певної кількості відбитків розсипалась, а при її відновленні відбулися розбіжності в наборі: дещо інші скорочення, кілька відмінних за формою літер, інший поділ на рядки і т. п. Проте більшість варіантів пояснюється виправленням друкарських помилок, що робилося як під час друкування, так і після його закінчення. Крім того, варіанти могли бути викликані бажанням друкарів поліпшити зовнішність набору чи оформлення видання, частину тиражу якого вже виготовлено; в українських друках непоодинокі випадки, коли передмови й присвяти одного видання звернено до різних осіб. Наприклад, у відділі стародруків та рідкісних видань

---

[41] *Маслов С. И.* Методика выделения дублетов в области старопечатных изданий: Метод. руководство. – 1936. – ІР НБУВ, ф. 33, од. зб. 2873. – 2 арк.

[42] *Лукьяненко В. И.* Инструкция по научному описанию старопечатных кириллических изданий публичной библиотеки // Сборник методических материалов ГПБ им. М. Е. Салтыкова-Щедрина: Опыт работы. Вып. 1. – Л., 1968. – С. 115–118.

[43] *Зернова А. С.* Методика описания старопечатных книг кирилловской печати // Работа с редкими и ценными изданиями: Сборник статей и инструктивных материалов. – М., 1973. – С. 46–53.

НБУВ зберігається примірник чернігівського видання Димитрія Ростовського «Руно орошенное» 1696 р. з присвятою І. Мазепі, в той час як більшість примірників даного тиражу мають присвяту Петру І. Дослідження різних примірників того самого, здавалося б, видання, може виявити, проте, не наявність варіантів, а існування різних, схожих видань чи пізніших передруків.

Зразком повного опису кириличних видань є, наприклад, опис у розділі «XVI–XVIII вв. Старопечатные кириллические издания» каталогу «Кніга Беларусі. 1517–1917: Зводны каталог» (Мінськ, 1986); у підготовленому А. В. Вознесенським каталозі «Кириллические издания старообрядческих типографий конца XVIII– начала XIX в.»; у випусках «Каталогу кириличних стародруків Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника»; в каталозі «Украинские книги кирилловской печати XVI–XVIII вв.» з фондів РДБ тощо. Особливе значення надається умовно-факсимільному відтворенню тексту титульного аркуша та аркушевій формулі, що включає не лише послідовність зошитів, але й повну структуру примірника. Повні описи найбільш доцільно застосовувати при укладанні каталогів спеціальних колекцій – друкарів, видавців, міст і т. п.

Умовно повний опис примірника стародрукованого видання кириличного шрифту включає кілька розділів[44]. Перший містить порядковий номер опису, дані про шифр та інвентарний номер. Поряд, у дужках, можна вказати назву історичного фонду, звідки походить примірник.

Другий розділ – бібліографічний опис примірника, зазначення його комплектності, складу та збереженості. Встановлення комплектності примірника передбачає детальний, посторінковий його перегляд і звірку всіх вказаних у спеціальній літературі характеристик даного видання з наявним примірником. Власне, опис видання береться із загальноприйнятих бібліографічних джерел, а далі вже подаються особливості примірника. Саме при науковому описі обов'язково вказуються зовнішні ознаки видання: кількість рядків

---

[44] *Поздеева И. В.* Современные методы описания старопечатных изданий. – М., 1990. – С. 10–35.

на сторінці, висота 10 рядків шрифту, кількість аркушів або сторінок, сигнатури (нумерація зшитків) чи їх відсутність, кількість аркушів у зшитках, орнамент, гравюри, колонки, рамки, набірні прикраси тощо.

У повному науковому описі наводяться короткі відомості про шрифти, що використані в наборі видання. Якщо всі вони кириличні, то вказують тільки їх загальну кількість. Якщо використано шрифти інших азбук, для їх визначення вводять скорочені назви: «глаг.» – глаголичний, «гражд.» – гражданський, «грец.» – грецький, «лат.» – латинський. Зазначають також види розташування друку: в 2 стовп. (шпальти). Друк в одну шпальту на всіх сторінках видання не відмічається. Бажано вказати наявність глос та підрядкових приміток, а також наявність чи відсутність кольорового друку.

Якщо у примірнику втрат немає, в тому числі й порожніх аркушів, вказується: «примірник повний», що буває досить рідко як для кириличних стародруків. Якщо в примірнику збереглося менше третини аркушів, це – фрагмент видання. В такому випадку краще вказувати збережені аркуші, а не відсутні. Якщо ж збережено більше третини видання, примірник називається дефектним. За наявності у фондах кількох примірників одного видання, спочатку описується той, що краще зберігся, насамперед з титульним аркушем.

Кількість аркушів у кожному зшитку (зошиті) одного видання в більшості випадків однакова, і якщо в певному зшитку не вистачає одного аркуша, це (поряд з кустодами, якщо вони є) може свідчити про дефектність. Коли все видання перевірено, складається так звана аркушева формула, або, правильніше, формула кількості аркушів за сигнатурою (повторюємо, лише для наукових описів примірника, а не для звичайних бібліотечних каталогів), детальніше про яку можна прочитати у відповідних методичних інструкціях та правилах. Насамперед радимо звернутися до таблиці підрахунку загальної кількості аркушів у виданні по сигнатурі [45]. Формула є

---

[45] Правила составления библиографического описания старопечатных изданий. – М., 1989. – С. 247–249.

скороченим записом всіх зошитів і замінених аркушів, що є в найповнішому примірнику видання. Вона становить список сигнатур (літерних або цифрових), які використовуються для позначення порядку зошитів у виданні. Всі відхилення від нормальної алфавітної послідовності фіксуються при записі. Кількість аркушів у зошиті відзначається за допомогою верхнього показника над сигнатурою. Оскільки в друкарській практиці зошити складалися з правильно складених подвійних аркушів, верхній показник завжди парний. Сигнатури, що позначають зошити з однаковою кількістю аркушів, записуються скорочено: перша і остання сигнатури з'єднуються тире, верхній показник відзначається при останній сигнатурі. Якщо з'являються зошити з іншим числом аркушів, то ряд сигнатур з однаковим верхнім показником треба перервати сигнатурами з новим показником, а далі продовжити попередній ряд [46].

У цьому ж розділі зазначаються помічені друкарські помилки та помилки в нумерації аркушів, в сигнатурах або колонцифрах, заміна (скажімо, рукописними) втрачених аркушів, додатки, внесені до примірника, а також позначки на інше, ніж в описах видання, розташування сторінок.

У повному описі відбивається кількість гравюр та гравірованих прикрас у книзі, рахуючи кожний відбиток кожної дошки. Гравіровані елементи кожного виду підраховуються окремо й позначаються скороченими позначками: «іл.» – ілюстрації, «портр.» – портрети, «заст.» – заставки, «ініц.» – ініціали та ін. Вказують також техніку: ксилографія (дереворит), гравюра на міді. Далі даються відсилки на належні номери в альбомах стародруків (див. відповідний розділ у списку літератури). Відрізнити гравюру на міді можна за більш дрібним штрихом і т. зв. обтиском навколо неї. Це відбувається тому, що друкування поглибленої мідної гравюри робиться на особливому верстаті сильним натискуванням, завдяки якому навколо гравюри видно слід вдавленої пластини. Підписи на гравюрах також бажано зазначати у науковому описі, оскільки гравюри

---

[46] *Николаев Н. И.* Особенности научного описания старопечатных книг // Редкие книги и рукописи: Изучение и описание. – Л., 1991. – С. 70–74.

часто різьбили видатні майстри. Існують словники граверів – Д. А. Ровінського, П. М. Попова, І. П. Крип'якевича та ін., які можуть допомогти в атрибуції граверів. Необхідність детального порівняння гравюр стає зрозумілою, коли доводиться мати справу з виданнями, що копіюють інші, раніше надруковані.

За бібліографічною характеристикою йдуть посилання на використані бібліографічні довідники. Назви бібліографічних джерел наводяться за обумовленою короткою формою, передбаченою перед початком укладання каталогу, як зазначено вище, при рекомендаціях щодо створення звичайних карткових каталогів.

Бібліографічну характеристику видання доповнюють анотації та примітки, зміст яких може бути найрізноманітнішим: структура видання, його повторність, дані про його редакцію, зауваження щодо датування, відомості про тираж, вказівки на друкарські марки, акровірші, гравіровані написи, відомості про гравера та художника, пояснення до друкарських варіантів, вказівки на розходження опису з основною сучасною бібліографією тощо.

Відомості про кожний примірник наводяться окремо, зі вказівкою на відповідний шифр. Для описів стародруків бажаною є фіксація відомостей про стан збереженості примірника: його оправи, блоку, паперу, характеру та часу реставрації. Тут зазначають не лише дефектність примірника, але й наявність печаток, штампів, екслібрисів, записів тощо, дають, при потребі, вказівки на конволют.

У третьому розділі викладаються відомості про оправу. Це найменш розроблений у методиці опису стародруків розділ. Варіанти опису оправ детально викладені в методичних розробках І. В. Поздєєвої[47], О. О. Гусєвої[48]. Остання подає короткі характеристики оправ різних українських друкарень – шкіра, її фарбування, каптал, корінець, обріз, середники та інші елементи окладу, підписи палітурників тощо. При підготовці друкованих каталогів бажано додавати до описів примірників фото металевих окладів, а також відбитки

---

[47] *Поздеева И. В.* Современные методы описания старопечатных изданий. – М., 1990. – С. 20–27.

[48] *Гусева А. А.* Идентификация экземпляров украинских изданий кирилловского шрифта второй половины XVI–XVIII вв. – М., 1997. – С. 43–51.

суперекслібрисів та оригінальних середників, які виготовляють шляхом притирання. Для цього потрібно міцно притулити папір до тиснення таким чином, щоби закрити усю поверхню малюнку, і олівцем середньою м'якості заштрихувати зверху папір. Якщо на металевих окладах зазначено дати чи клейма майстрів, їх треба вказати. Особливості обрізу та застібок також вказуються в цьому розділі.

Друкований текст часто доповнюють маргіналії – покрайні записи на сторінках книги, зроблені їх власниками або читачами протягом століть. Такі відомості вказують у четвертому розділі опису. Всі написи на примірнику можна умовно поділити на маргіналії, записи й помітки. *Маргіналії* фіксують ставлення читачів до тексту книги: критика, уточнення чи доповнення, роздуми, узагальнення, відсилки до джерел тощо. Окремі слова типу «зри», некоментовані дати можна об'єднати терміном *помітки. Записи* – це різні за формою та метою тексти, що виникли в процесі функціонування книги, а не її читання. При відтворенні записів необхідно встановити, до якого часу вони належать, зазначити характер почерку й місце розташування записів у примірнику. Не варто зосереджувати увагу в описі на записи типу «проби пера», фрази з відомих молитов, короткі несуттєві фрагменти.

Найбільш розповсюдженими є вкладні та власницькі записи. Перші фіксують акт передачі даного примірника до церкви. Власницькі записи закріплюють факт володіння книгою. Можуть бути також купчі, дарчі, заповітні, боргові, хронікальні, навчальні, фольклорні та іншого характеру записи. Зібрані в рамках описів певних фондів і зведених територіальних каталогів, матеріали про долі окремих примірників одного видання можуть дати історикам культури нові, унікальні факти. Для вирішення цілого ряду історичних проблем матеріал записів є основним чи єдиним джерелом. На думку московських дослідників, до таких належать питання торгівлі книжками, географії та швидкості їх розповсюдження, всі питання, пов'язані з проблемою читачів та власників книг в давнину і т. ін.[49]

---

[49] *Поздеева И. В., Кашкарова И. Д., Леренман М. М.* Каталог книг кириллической печати XV–XVII вв. научной б-ки Московского ун-та. – М., 1980. – С. 13.

У п'ятому розділі викладаються відомості, якщо вони є, про джерела й час надходження примірника до бібліотеки.

В останньому розділі потрібно назвати, знов-таки, за наявності, публікації з описом даного примірника. Кожен розділ повинний починатись з абзацу і бути чітким, викладеним професійною мовою з максимально коротким використанням лише загальноприйнятих формулювань.

Опис виконують сучасною українською мовою, за винятком справжнього заголовку видання чи його розділів.

Повний бібліографічний опис як «ідеальне завдання і проект» [50] постійно має бути в свідомості дослідника. Які б нові правила, інструкції і стандарти не з'являлися, єдиним науковим методом адекватного бібліографічного розкриття стародруків є тільки повний бібліографічний опис.

Для роботи з кириличними стародруками необхідно використовувати сучасні зведені каталоги, проте можна користуватися й дореволюційними довідниками В. Ундольського, І. Каратаєва, П. Пекарського та ін. Але слід пам'ятати, що десятки відомих на сьогодні видань взагалі не враховано в друкованих каталогах. У процесі роботи можуть бути виявлені видання, невідомі в бібліографії. Натомість, можна припустити, що багато видань, відомих лише за бібліографією, але відсутніх у фондах бібліотек, реально існують, але поки що не розпізнані, оскільки значна частина кириличних стародруків представлена в бібліотеках дефектними примірниками, котрі важко піддаються атрибуції. Ідентифікація ускладнюється ще тим, що, як відзначалося вище, багато видань друкувалося без вихідних даних, з неправдивими або неповними вихідними відомостями. Велика кількість дефектних примірників пояснюється, як це не дивно, встановленням унії: уніатські візитатори, виконуючи наказ ліквідувати все чисто православне, у зв'язку з дорожнечею і взагалі нестачею церковних книг виривали аркуші з вихідними відомостями, а самі книжки лишали для

---

[50] *Николаев Н. И.* Особенности научного описания старопечатных книг // Редкие книги и рукописи: Изучение и описание. – Л., 1991. – С. 69.

подальшого використання [51]. Ще однією причиною існування таємних «гібридних» православно-уніатських видань, як доведено [52], була «співпраця» друкарень православної Києво-Печерської та уніатської Почаївської лаври в кінці XVIII ст.: невеличкі почаївські книжечки, надіслані до Києва без оправи, тут оздоблювали «фортками» – титульними аркушами, з вказівкою на київську друкарню, зшивали, а тираж для розповсюдження ділили між собою.

Причиною дефектності багатьох книжок переважно невеликого формату, які активно використовувались для навчальних цілей – Букварів, Часословів, Молитовників, Псалтирів – є їх велика зношеність від постійного довготривалого користування.

І все-таки уважна, серйозна робота з колекціями кириличних стародруків завжди дає відчутні наслідки. Наприклад, як переконливо доводить О. О. Гусєва [53], за останні 30 років відділ рідкісної книги РДБ одержав з ОРФ 57 примірників 45 кириличних видань, які не зафіксовані в жодних каталогах.

Оскільки в бібліографічних довідниках кириличних стародруків описи подані в хронології видань, для їх розшуку, зрозуміло, потрібно знати час видання книжки. Якщо таких відомостей немає, можна використати алфавітні покажчики заголовків, які містяться в багатьох довідниках. Проте слід пам'ятати, що кириличні стародруки випускалися найчастіше без імені автора.

Отже, як бачимо, спочатку необхідно створити повний список наявних примірників стародрукованих видань у певній бібліотеці, а потім уже – їх науковий опис.

---

[51] *Франко І. Я.* Дві вихідні карти // ЗНТШ. – 1905. – Т. 63. – № 1. – С. 1–6.

[52] *Гусева А. А.* Идентификация экземпляров украинских изданий кирилловского шрифта второй половины XVI–XVIII вв. – М., 1997. – С. 4–5.

[53] *Гусева А. А.* Неизвестные издания кирилловской печати Москвы и Петербурга XVII–XVIII веков в собрании РГБ // Книга. Исследования и материалы. – М., 1994. – Сб. 64. – С. 120.

Особливості опису іноземних стародруків [54]

Проблем, які виникають при описі іноземних стародруків, також багато, і вони полягають не лише в знанні чи незнанні старих мов, зокрема, латинської, старої французької, німецької готики тощо. Розглянемо це детальніше.

Особливості опису першодруків. Складність опису інкунабулів полягає не лише в тому, що бібліографічного обліку тоді не існувало: самі інкунабули, завдяки своїм особливостям, які були характерними для книжкового оформлення тієї епохи, прямої відповіді на бібліографічно-джерелознавчі питання не містять [55]. Проте слід пам'ятати, що встановлення репертуару і змісту видань XV ст. може бути досягнуто (з поправкою на те, що певна кількість їх зникла з огляду на час, який минув) лише внаслідок виявлення й розкриття фонду інкунабул у масштабі всього світу. Ще на початку XX ст. виник грандіозний задум створити Зведений світовий каталог інкунабул, об'єднавши зусилля кращих спеціалістів світу. При Державній бібліотеці в Берліні було створено міжнародну комісію, яка розробляла принципи та основи майбутнього зведеного каталогу – Gesamtkatalog der Wiegendrucke (GW). На базі нового для того часу шрифтологічного аналізу проводилася перевірка автентичності й приналежності до колискового періоду друкарства безвихідних стародруків. Перший досвід цієї діяльності Комісії було випущено 1910 р. – Nachtrage zu Hain's Repertorium bibliographicum und seinen Fortsetzungen (скорочено Nachtr.), що включає 393 видан-

---

[54] У викладі даного підрозділу максимально використано методичні матеріали російських бібліотекарів: Сборник методических материалов (Опыт работы. Вып. 1). – Л.: ГПБ, отдел редкой книги, 1968. – 240 с.: ротапринт; Библиографическое описание книг XVI–XVIII вв. : Инструкция / Сост. М. И. Афанасьева. – М., 1985. – 52 с. / ВГБ иностранной литературы, НИО истории зарубежной книги, редких и особо ценных изданий; Работа с редкими и ценными изданиями: Методические рекомендации по описанию иностранных старопечатных книг второй половины XVI в. и XVII в. – М., 1986. – 92 с.

[55] *Варбанец Н. В.* Введение в работу с инкунабулами // Сборник методических материалов (Опыт работы. – Л.: ГПБ, 1968. – Вып. 1. – С. 189–192.

ня, які раніше в бібліографії не згадувалися або були недостатньо атрибутовані. До війни було випущено 7 томів GW, у наш час підготовка видання продовжується, вийшла частина 8 тому. З метою уніфікації описів інкунабул, як найскладніших друків для опису, було створено відповідний Міжнародний стандарт для попримірникового наукового опису першодруків, він є досить детальним і відповідає вимогам Gesamtkatalog der Wiegendrucke. Для українських бібліотекарів цей стандарт переклала українською мовою, як ми вже зазначали, Н. П. Швець, заввідділом рукописів, стародруків та рідкісних видань ім. Ф. П. Максименка Наукової бібліотеки Львівського університету, яка останнім часом активно займається переглядом і вдосконаленням описів та укладанням зведеного каталогу інкунабулів львівських книгозбірень.

GW є найбільш ґрунтовною, науковою бібліографією інкунабул, що побудована, як це прийнято, в алфавітному порядку (на сьогодні охоплює видання, котрі починаються на букви A–F). На практиці можливі деякі відступи від GW, зокрема, це стосується не завжди мотивованої німецької форми імен та назв; нормативність світового зведеного каталогу інколи виявляється недостатньо гнучкою для завдань конкретного каталогу зібрання. Проте без урахування вироблених спеціалістами вимог до опису першодруків (усвідомлюючи, що особиста спадкоємність, передача навичок та знань від досвідченого працівника молодому далеко не завжди реальна) обробка зібрань інкунабул зводиться до дилетантського рівня, в кращому випадку, відповідає вимогам XIX ст.

Зараз роботу над укладанням цього величезного проекту продовжує Державна бібліотека в Берліні. З цієї точки зору завданням кожного книгосховища, де зберігаються видання т. зв. колискового періоду друкарства, є публікація опису власної колекції першодруків, якою б незначною за обсягом вона не була (включаючи фрагменти інкунабул). Які б чудові карткові каталоги не існували в тій чи іншій бібліотеці, але без друкованого, а бажано, й електронного каталогу, фонд інкунабул не можна вважати введеним у

науковий обіг, він лишається відомим та доступним лише незначній кількості спеціалістів, і в масштабах світу не враховується.

Слід підкреслити, що більшість інкунабулів й певна кількість палеотипів взагалі не мають титульних аркушів (традиція, успадкована від рукописної книжності), і тоді назву чи автора треба шукати в інших місцях – у колофоні, в передмові, або взагалі за змістом твору, оскільки бібліографічні дані тут зазвичай аморфні, невиділені з тексту, або ложні, неправдиві. Отже, бібліографічний опис інкунабул завжди умовний, оскільки ґрунтується не на формулюваннях самої книжки, а на формах, вироблених у бібліографії. В описі розкриваються всі особи, що мали стосунок до роботи над текстом (коментатори, перекладачі тощо), а також усі відомості, взяті не в самому виданні, а встановлені опосередковано. Всі елементи опису в різних виданнях одного твору уніфікуються. Застосовується єдина умовна термінологія мовою опису, причому терміни, як правило, скорочуються. Українська мова використовується лише в анотації.

Ідентифікація починається з визначення бібліографічної характеристики видань, що мають хоча б неповно й нечітко сформульовані бібліографічні дані в зачині (Incipit), в кінцевій фразі (Explicit), у колофоні, на титульному аркуші тощо. Перевіряють атрибуцію видання за спеціальними посібниками, з яких єдиною поки що доведеною до кінця бібліографією інкунабул є: Hain L. Repertorium bibliographicum in quo libri omnes ab arte tipographica inventa… usque ad annum M.D…. recensetur (T. 1–4, 1836–1838), з доповненнями: Copinger W. A. Supplement to Hain's Repertorium bibliographicum… P. 1–2 (1895–1898); Reichling D. Appendces ad Haini-Copingeri Repertorium bibliographicum. Fase I–VI. Indices, Supplementum (1905–1914). Посилання на ці роботи прийнято скорочувати так: H (Hain), Cop. (Copinger), R (Reichling) або HC, HCR, HR, CR, якщо посилання йде на кілька бібліографій одразу. Крім того, варто звертатися до більш сучасних довідників, де за допомогою номера по HCR можна легко знайти опис потрібного видання – в конкорданціях, що, як правило, наводяться в усіх бібліографічних посібниках з інкунабулознавства.

Для імені автора вибирається та форма, в якій воно найбільш відоме у науковій літературі. У випадку, коли вказівки довідників є суперечливими, приймається латинізована форма для авторів, які писали переважно латинською, і сучасна національна форма для тих, чиї головні твори було видано національною мовою. Прізвища, що утвердилися ще в XV ст., зберігають своє старе написання. Імена античних авторів, а також грецьких письменників середньовіччя приймають латинське написання й форму. На варіанти імені дається посилання. Форма імені автора (перекладача, коментатора, друкаря, видавця) в одному каталозі має бути одна, незалежно від мови видання, хоча ім'я друкаря, для ідентифікації видання, варто подавати в тій формі, як він сам зазначив.

Назва книги подається в короткій формі, що найбільш розповсюджена в спеціальній літературі. Назви міст наводять у сучасній національній формі. Якщо точної дати виходу книжки не знайдено, дається вказівка на рік з позначкою «близько» – «circa», загальноприйняте скорочення «са» – са 1480. Якщо дата визначається приблизно, додаються позначки «не раніше» (non ante), «не пізніше» (non post), «до» … року (ante).

Пагінації (нумерації сторінок) у переважній більшості інкунабул ще не було. У виданнях кінця інкунабульного періоду трапляється фоліація, тобто нумерація аркушів, але вона, як правило, не відповідає справжній кількості аркушів, часто ускладнена, кожен розділ може мати власну фоліацію. Сигнатури з позначками послідовності зшитків – буквами та цифрами (і арабськими, і римськими), що означають кількість аркушів у зшитку, призначалися не для читачів, а для зручності підбирання примірників у друкарні, тому вони проставлялися тільки на першій половині аркушів, які складають зошит, а друга половина після згинання автоматично ставала на місце. І сигнатуру, і фоліацію, що призначалася саме для читацьких потреб, розміщували звичайно у нижньому куті сторінки (сигнатури є також не у всіх книжках. Вірогідно, вони були рукописними й зрізалися при вирівнюванні паперу після виготовлення блоку книги). Можливість перевірки послідовності аркушів забезпечувалась часто кустодами («сто-

рожами»): знизу звороту сторінки (verso) друкували початкове слово наступної сторінки.

У першодруках досить нечітко буває виражено поділ на томи. В ряді випадків видання може мати кілька колофонів, сигнатурних рядів, фоліацій і загальний титульний аркуш (найчастіше це означає, що у продаж воно поступало як окремими випусками, так і як ціле). З іншого боку, видання великого обсягу бувають розділені на кілька оправ, і це може зовсім не означати багатотомність. У деяких випадках відносно штучних збірників, особливо якщо це близькі за часом видання однієї друкарні, не завжди зрозуміло, чи є вони конволютами – книготорговими, власницькими – чи розумілися друкарями як єдине ціле. Видання вважається багатотомним, коли кожен том становить окрему друкарську одиницю, незалежно від особливостей оправи. Якщо однотомне видання розплетене на кілька корінців, воно все-таки описується як однотомне, а в характеристиці примірника вказують: у (наприклад) 2 оправах. Якщо багатотомне видання оправлене разом, це також вказують у характеристиці примірника. Наявність окремих титульних аркушів, сигнатурних рядів, філіації, а також окремі колофони дають підставу вважати видання багатотомним, хоча вказівок на томи немає. Слід пам'ятати, що видавничої оправи в сучасному розумінні аж до XIX ст. не існувало: частину тиражу могли оправляти в палітурки при друкарнях або на її замовлення, частину продавали без палітурок (дешевше); транспортування в інші міста відбувалося без оправ. Крім того, за сторіччя, що минули, справжні первинні оправи інкунабул збереглися у дуже невеликому відсотку.

Додаткові складнощі, як вже вказувалось, створюються тим, що мови інкунабул найчастіше мертві (тобто вже в XV ст. вони перестали бути розмовними – латинська, давньогрецька, церковнослов'янська), або ж тоді живі, але застарілі до нашого часу; можуть бути незрозумілі діалекти тощо. До того ж, усталеного правопису ще не існувало, давно вийшли з вжитку окремі знаки, система скорочень. Червоні рядки – рубрики, де мали міститися, скажімо, назви розділів чи заголовки, в деяких примірниках залишилися незаповненими, адже часто в першодруках їх традиційно

вписували від руки. Крім того, в колисковий період друкарства малюнок шрифтів дуже відрізнявся, і не лише тому, що для латинського шрифту, скажімо, він мав форми антикви та готичного, але й у межах цих двох типів було багато варіантів, що різнилися написанням, розмірами, кількістю й вживаністю знаків. Виходячи з цього, для атрибуції видань за шрифтовою ознакою, для дослідження історії книги та друкарства обов'язковою є вказівка на друкаря.

У зв'язку з необхідністю обліку друкованої продукції XV–XVIII ст. на національному та світовому рівнях, бібліографічний опис мусить надавати можливість ідентифікувати видання, тобто знов-таки, опис повинний бути уніфікований, перевірений за бібліографічними джерелами. Тому конкорданції – посилання на бібліографічні посібники – є також обов'язковими. Зокрема, інкунабули розпорошені по багатьох сховищах світу, і в межах одного зібрання видання представлено, звичайно, одним примірником. Таким чином, можливості безпосереднього порівняння різних примірників одного видання, як це часто можна зробити для кириличних стародруків, практично не існує. Саме це в першу чергу і примушувало в міжнародному масштабі створювати ґрунтовні об'єктивні каталоги інкунабул, за якими можна було б ототожнювати видання XV ст. До того ж, кожне зібрання інкунабул, як правило, має певний комплекс історично складених традицій: систему розстановки, первинні карткові каталоги, облікову документацію тощо, які, проте, в світлі сучасних вимог потрібно частково, а інколи й повністю переглянути.

Не слід забувати й про характеристику особливостей примірника – наявність рубрикацій, власницьких поміток (зі вказівкою на сторіччя), автографів, екслібрисів. Сучасним зразком не просто повного опису, а детального історико-книгознавчого нарису є публікації названої вище дослідниці Н. П. Швець [56].

Тут варто наголосити ще раз, що науковий опис, опис для службового каталогу, інвентарний запис за своїми завданнями

---

[56] *Швець Н.* Примірник Краківського бревіарію 1498 р. у Науковій бібліотеці Львівського університету // Збірник наукових праць відділу рукописних, стародрукованих та рідкісних книг ім. Ф. П. Максименка. – Львів, 1997. – С. 41–62.

принципово відрізняються за складом, кількістю та відбором даних. Проте між цими видами описів, виданням і примірниками зібрання повинний бути зв'язок, який забезпечить їх ототожнення. Мова йде про єдність бібліографічних ознак заголовку опису, вихідних даних, а також бібліографічних посилань (Hain, GW та ін.) і шифру та інвентарного номеру примірника. Наявність цих ознак опису є обов'язковою, а інші параметри опису визначаються його призначенням. У науковому описі необхідною є вичерпна інформація про примірник, як це зроблено в друкованих наукових каталогах, де вказано, окрім бібліографічних відомостей, особливості орфографії, відзначено початок і кінець перших рядків, вказано на можливі пропуски для ініціалів, наведено колацію, тобто кількісну й друкарську характеристики. Все це необхідно для ідентифікації примірників одного видання та перевірки їх повноти.

Серед зафіксованих у бібліографії інкунабул певне місце й зараз займають унікуми – видання, відомі в одному примірнику, і порівняти їх нема з чим; у деяких випадках лишилися тільки фрагменти. Так, друкарська практика Й. Гутенберга в більшій своїй частині відома лише у фрагментах. У 1935 р. в Києві Б. І. Зданевич знайшов у палітурці Біблії XVI ст. невідомий науці друк Гутенберга, атрибутований дослідником як Provinciale Romanum, список єпархій католицької церкви XV ст.[57]. На жаль, цей єдиний в світі інкунабул було втрачено невдовзі при нез'ясованих досі обставинах, проте публікація факсиміле пам'ятки та переконливе її дослідження Б. Зданевичем ввели цей унікат у науковий обіг, що визнали всі інкунабулознавці.

Дуже часто атрибутувати видання за описом початку тексту є проблематичним, адже при ймовірній цифрі існуючих видань цього періоду в 40 тисяч і їх переважній дефектності знайти початкову фразу в посібниках дуже важко. Тут на допомогу бібліотекарям може прийти метод, який ґрунтується на різноманітності друкарського матеріалу типографів XV ст. та їх набірної практики. Існують посібники, де обліковано шрифти та гравіровані елементи друкарів

---

[57] *Ковальчук Г.* Борис Зданевич і його відкриття Provinciale Romanum // Наукові праці НБУВ. – 2003. – Вип. 10. – С. 67–82.

XV ст. Таким чином можна не лише визначити друкаря, але й датувати видання. Подібна перевірка є обов'язковою для безвихідних видань, а також при науковому описі інкунабул.

Одним з найголовніших визначників шрифтів першодруків є довідник К. Геблера: Haebler K. Typenrepertorium der Wiegendrucke (1905–1924), скорочено Trgr. Тут розглядаються шрифти лише латинського алфавіту. За основу систематизації готичних шрифтів узято заголовне «М», складено таблицю різних варіантів написання цієї літери. За основу систематизації антикви прийнято поєднання «Qu» з деякими допоміжними елементами. Крім того, класифікаційною ознакою є вимір 20 рядків тексту.

Отже, наявність у відділах інкунабулознавчої літератури є обов'язковою, і не лише історичної: кожен науковий опис колекції інкунабул вносить нові відомості, уточнення, розширення наукових даних тощо. Безумовно, не кожна бібліотека може дозволити собі комплектуватись коштовними зарубіжними довідковими виданнями. Тому хоча б початкове знання методики опису інкунабул дуже важливо. Це дозволяє правильно вибрати фрагмент для фотографування з метою одержання консультації у великій бібліотеці державного рівня; вказати тип шрифту (готичний, антиква, грецький, глаголичний, кириличний); точно виміряти розмір 20 або 10 рядків тексту (залежно від висоти шрифту); укласти кількісну характеристику примірника, звернувши увагу, чи нема в ньому сторонніх аркушів з іншим шрифтом та ін.

Окрім шрифтологічного методу, велике значення для датування та друкарської локалізації дають філіграні – водяні знаки на папері. Вважається, що побутування запасів того чи іншого сорту паперу могло тривати років 10. Завдяки слідам самої сітки, через яку видалялася вода при виробництві паперу вручну – вержерів та понтюзо – визначають формат видання, принцип такий же, як описано вище, щодо слов'янських стародруків. Формат видання зазначають так само: folio – 2°, quarto – 4° , oktavo – 8°, залежно від того, як складено аркуш.

Власницькі записи розшифровують в описі лише в окремих випадках. Якщо це можливо, варто розкрити уславлені імена їх

авторів. З інших власницьких ознак вказують на іменні екслібриси й суперекслібриси. При описі оправи, знов-таки, по можливості, потрібно вказати час створення оправи – сторіччя або рік, якщо оправа датована, та вказати ім'я палітурника, якщо воно вибито на ній. Потрібно подавати її загальну характеристику (колір шкіри, пергамен, наявність металевих прикрас чи їх слідів, особливості обрізу, тиснення – сліпе, золоте, срібне) та стан оправи: оправа потерта, шкіра розірвана, дошка зламана, застібки відірвано тощо. У науковому, повному описі подається також інформація про стан примірника – примірник повний, або: немає аркушів..., розпад паперу, сліди комах, плями, сильно забруднено, наявність попередньої реставрації і т. п.

Якщо інкунабули та палеотипи давно вже є предметом пильної уваги дослідників, то **вивчення й опис стародрукованих іноземних книжок другої половини XVI–XVIII ст.**, їх науковий облік і введення інформації до міжнародного обігу не відповідають потребам сучасного розвитку науки. Відчувається невідповідність, диспропорція між багатющими фондами великих бібліотек світу та інформацією про такі документи, що зберігаються в цих книгозбірнях, зокрема, в нашій країні, в Росії та інших колишніх радянських республіках. Не виключено, що в наших фондах є видання, котрі не збереглися в західноєвропейських збірках, оскільки тут вони, як чужоземні, не були все ж таки в масовому обігу.

Спеціалісти добре знають, наскільки складною та своєрідною є структура стародрукованої книги: широкі багатослівні заголовки, переобтяжені відомостями, що розкривають зміст книги або включають елементи реклами; наявність колофона з назвою книги і часом видання, котрі часто відрізняються від заголовка й вихідних даних на титульному аркуші. Насамперед слід пам'ятати, що в старих книжках джерела, що містять бібліографічні відомості, подано далеко не в тому виді, як вони мають бути наведені в уніфікованому описі. Їх треба знайти в інколи досить детальному титулі, розпізнати, в необхідних випадках змінити відмінок (часто ім'я автора представлено в родовому відмінку: твір такого-то). Все це ускладнює стандартизацію опису стародруків.

Книжки, опубліковані в другій половині XVI і в XVII ст., мають ряд характерних рис, знання яких може полегшити роботу з їх опису[58]. Становлячи певний етап в історії книги – перехід від першодруків, у оформленні яких були ще сильними традиції рукописних книг, до сучасних книжок – вони навіть за зовнішнім виглядом відрізняються і від тих, і від інших. Основною відмінною ознакою іноземних книжок цього періоду є відсутність стандарту в оформленні, і звідси – надзвичайна своєрідність видань. За іменем автора, редактора, коментатора, перекладача на титульному аркуші не було закріплено певного місця; їх імена часто наводились в непрямих відмінках, до них могли додаватись дані про місце народження, професію, посаду і т. п. Так, ім'я автора, наприклад, інколи наводилось перед назвою, інколи в її середині, а інколи й в кінці титульного аркушу. Часто в центрі композиції розміщували надруковані великим шрифтом прізвище та ім'я особи, якій присвячено дане видання. Все це може призвести до помилок: за автора може бути прийнятий редактор, коментатор або особа, якій присвячено видання. Певні складнощі виникають при описі коментованих текстів творів класиків науки, юридичних та історичних пам'яток, Біблії. В XVI–XVII ст. коментовані тексти становили особливий різновид наукових видань, і бібліотекарі часто коментатора приймають за автора книги. Не слід забувати, що в названий період виходило багато анонімних творів, авторство яких потрібно встановлювати. Заголовок також формулювався довільно, і нерідко одному твору в різних виданнях давалися абсолютно різні назви. Ім'я друкаря чи видавця часто заміняла друкарська чи видавнича марка.

Найголовніший документ, яким слід керуватися, це вже названий «Міжнародний стандарт бібліографічного опису для стародрукованих монографічних видань (ISBD(A)»; велику допомогу бібліотекарям нададуть підготовлені на його основі Правила та інструкції, розроблені ще за радянських часів у Росії, перелік яких подано в

---

[58] Работа с редкими и ценными изданиями: Метод. рекомендации по описанию иностранных старопечатных книг второй половины XVI в. и XVII в. – М., 1986. – С. 7.

кінці роботи. Дотримання стандартів, правил є особливо важливим при створенні бібліографічних описів стародруків у машиночитній формі. Як зазначають спеціалісти[59], сьогодні на очах змінюється глибина опису, його мова і, головне, форми його зберігання й використання. Створення бібліографічного опису в машиночитній формі або ретроконверсія існуючих каталогів є важливим засобом, який забезпечить загальний доступ до інформації про фонди видань, виготовлених за допомогою ручних ще пресів у XV–XVIII ст.

Узагальнивши вимоги, викладені в різних документах, основні правила, яких потрібно дотримуватись при описі іноземних стародруків, можна коротко викласти так. У складанні бібліографічного опису є обов'язковою перевірка реєстрації цього видання в зведених каталогах, які охоплюють друковану продукцію за хронологічною чи географічною ознакою, а також використання спеціальних бібліографій (персональних і тематичних), спеціальних довідників (словників анонімів і псевдонімів тощо). Якщо в книжці немає відомостей, необхідних для опису, вони встановлюються за літературними та бібліографічними джерелами, що включають енциклопедії, бібліографічні довідники, каталоги окремих бібліотек та зведені каталоги, національні бібліографії, покажчики ілюстрованих видань та ін. При складанні бібліографічних описів дефектного примірника книги використовують відомості, що є в повному примірнику-дублеті або в описах, які є в бібліографічній літературі чи в каталогах інших бібліотек.

Обов'язковими елементами є: основний заголовок, місце видання, відомості про видавця, дата видання, обсяг і розмір книги; решта даних – факультативні.

Інколи виникають складнощі, коли кожний твір, який входить до складу тому, має окремий титульний аркуш і окрему нумерацію, тобто оформлений як самостійна книга, але всі разом вони становлять єдине видання. Доказом цього можуть бути відомості в змісті,

---

[59] *Ридер Г. Р.* Каталогизация иностранных книг периода ручного пресса: проблемы, состояние, перспективы // Машиночитаемая каталогизация старопечатной книги. – СПб., 2000. – С. 34–35.

в присвяті, списку помилок, покажчиках, індексах, які складають науковий апарат видання, сигнатури, кустоди. Проте в ряді випадків склад видання можна визначити тільки за бібліографічними джерелами. До таких збірників дуже близькі видавничі конволюти, до складу яких могли входити твори одного автора чи тематичні збірники. Іноді під загальним титулом об'єднувалися нерозпродані примірники книжок, надруковані в різних друкарнях, в різний час, і тому загальний титульний аркуш і титульні аркуші всередині до кожної частини мають різні вихідні дані. Окремі твори, об'єднані у видавничі конволюти, потрібно відбивати в каталогах.

При використанні в бібліографічному описі будь-яких відомостей, взятих не з основного джерела, вживають квадратні дужки. Виняток становлять уніфіковані форми скорочення понять «без місця, без року» – S. l., S.a. При використанні приблизних, здогадних відомостей, що наводяться в дужках, додається ще знак запитання – [?]. Для позначення лакуни в тексті вживаються три крапки [...]. Після слова з основного джерела, що містить помилку, ставлять [!]. Косу риску, яка в тексті джерела проставлена замість коми, в описі заміняють на кому.

Бібліографічний опис складають, як правило, мовою титульного аркушу. Елементи опису, встановлені за довідковою літературою, назви одиниць в області кількісної характеристики наводяться тією ж мовою. Примітки проте роблять українською.

Застосовують уніфіковані форми термінології латинською мовою, в т.ч. скорочень: acc. (accedit) – далі йде; ae. n. (aerae nostrae) – наша ера; a. ae. n. (anter aeram nostram) – до нашої ери; add. (addonda) – додатки; ante – до; ca (circa) – близько, приблизно; charta – карта; comm. – коментував, коментарій; corr. – коригував; ed. (edidit) – видав текст або (editor) – видавець тексту; emend. (emendavit) – виправив; et – і, та; etc. (et cetera) – і т. ін., тощо; et al. (et alii) – та інші; impensis – на кошти; impulsu – з ініціативи, на замовлення; incl. (includit) – включає; incudit – гравірував; non ante – не раніше; non ante med. (mediam) aet. (aetatem) – не раніше середини року; non post – не пізніше; paulo post – незабаром після; post – після; prior pars anni – перша половина року; pro – для; pseud.

(pseudonyma) – псевдонім; s. l. (sine loco) – без місця; s. n. (sine nomine) – без видавництва; pag. var (paginatio varia) – пагінація різна; fol. var (foliatio varia) – фоліація різна, tractatio – обробка, опрацювання; tract. (tractavit) – обробив, опрацював текст; trans. Lat. (latine), … Gall. (gallice) – переклад … мовою.

У бібліографічному описі, як правило, відтворюють орфографію основного джерела, проте перше слово кожного елементу опису пишуть з великої літери, застарілі букви замінюють, помилки відтворюють окрім першого слова опису, яке має бути подано правильно, а помилка вказана у примітках. Слова з титлами й лігатурами в описі передаються в повній формі, диграфи не відтворюють: Argentinæ – в описі: Argentinae.

Занадто детальні відомості заголовку в описі опускають, як і супроводжувальні слова, наприклад: Anno Domini 1652 – в описі: 1652.

Джерелами бібліографічних відомостей можуть бути: титульний аркуш або його різновиди, колофон, авантитул, шмуцтитули, зворот титульного аркушу, зворот авантитулу чи шмуцтитулу, відомості перед текстом (т. зв. incipit) або в кінці тексту (т. зв. explicit), видавнича обкладинка, випускні дані, видавничий привілей, цензурний дозвіл, колонтитул, оглав (зміст), текст книги тощо.

Ім'я індивідуального автора необхідно подавати в єдиній прийнятій формі у називному відмінку. Відомо, що визначення однозначної форми імен становить дуже складне завдання, оскільки мова йде про великий хронологічний період – з XV до XIX ст. Подавати слід повне ім'я, а не ініціали, а також роки життя автора, оскільки в історії було дуже багато однофамільців, і лише роки життя можуть розкрити, кому з них у даному випадку належить авторство.

У виборі мови й форми опису під індивідуальним автором слід дотримуватись таких рекомендацій: для давньогрецьких, давньоримських, візантійських та середньовічних авторів використовувати латинізовану форму імені, якою б європейською мовою не було б видано дану книжку (Aristoteles; Homerus; Cicero; Vergilius); для авторів XV–XVII ст. – національну; допускається для деяких

середньовічних авторів та авторів XV–XVII ст. застосування форми імені, під якою вони одержали найбільшу відомість: Dante Alighieri, Giovanni Boccaccio. У кожному конкретному випадку мова й форма заголовку опису визначається за бібліографічними джерелами. Якщо прізвища та імена авторів не вдалося виявити за існуючими в бібліотеці джерелами, в заголовку опису наводиться форма, вказана на виданні.

Для осіб, що писали кількома європейськими мовами, вибирають форму тієї мови, якою написано більшість творів цієї особи: Mazarin Jules (французька форма, оскільки кардинал Мазаріні, італієць за походженням, був політичним діячем Франції), а не Mazarini Giulio (італійська форма). У заголовку опису книг авторів, найбільш відомих під латинізованими чи греконізованими іменами, можливим є наводити цю форму імені, навіть якщо відома національна: Lipsius Justus; Melanchthon Philip [60].

Якщо автором твору є голова держави або християнської церкви, в описі наводиться ім'я, прийняте при вступі на престол чи при посвяченні в сан. Порядкові числівники передаються римськими цифрами як ідентифікуюча ознака: Friedrich II (1712–1786, König von Preussen); Gregorius I (ca 540–604, papa).

За вимогою ISBD(A) імена друкарів та інших осіб, причетних до даного видання, повинні бути точно відтворені в описі з титульного аркуша чи колофона. Але найчастіше [61] використовують національну форму імені мовою країни походження чи переважної діяльності друкаря або іншої особи. Для цього в світі існують спеціалізовані довідники.

Однією з обов'язкових умов є точна передача заголовку, представленого на титульному аркуші. Разом з тим допускається скорочувати надто довгі назви, переобтяжені подробицями. З опису виключаються релігійні формули, гасла, епіграми, присвяти тощо. Як уніфікований заголовок – у формі й мовою, традиційно

---

[60] Библиографическое описание книг XVI–XVIII вв. – М., 1985. – С. 11.

[61] *Катич Т.* UNIMARC и каталогизация старопечатных книг // Машиночитаемая каталогизация старопечатной книги. – СПб., 2000. – С. 30–31.

прийнятими в науковій літературі – подаються в описі назви творів народного епосу, анонімних класичних книг, священних текстів, текстів історичних та юридичних пам'яток: Nibelungelied, Mahabharata, Sachsenspiegel та ін. Для заголовку опису Біблії латинською та іншими мовами, де використовують латинську графіку, прийнято такі форми: для повних текстів – Biblia; для текстів Старого Завіту – Biblia. V. T.; для текстів Нового Завіту – Biblia. N. T. Якщо книга включає лише одну чи кілька частин Старого або Нового Завіту, в заголовку додають назви цих частин, відділяючи їх крапкою: Biblia. V. T. Canticum Canticorum [62].

За відсутності в книзі бібліографічних відомостей короткий штучний заголовок формулюють мовою основного тексту книги в квадратних дужках.

Назву місця видання наводять в описі разом із прийменниками чи супроводжувальними словами. Після цього наводять назву цього міста в сучасній національній формі в називному відмінку: Breslau [Wroclaw]; Londres [London]; Augusta Vindelicorum [Augsburg]. Назви міст, що найбільш часто зустрічаються на західноєвропейських стародруках, наведено в додатках до «Правил составления библиографического описания старопечатных книг» (М., 1989, С. 238–242). Без цього встановити сучасну назву старого міста буває досить проблематично. Наприклад, Grenoble – Accusiorum Colonia, Gratinopolis, Garnopole; Köln – Agrippina, Colonia Agrippina, Cuelen, Oppidum Ubiorum; Strassburg – Argentoratum, Argentina Reni, Augusta Trebocorum, Strateburgum; Basel – Athenae Rauracae; Genève – Augusta Allobrogum, Aurelia Allobrogum; Hamburg – Augusta Gambriviorum, Hammipolis, Hamburgium; Paris – Lutetia, Lutetia Parisiorum, Lutitia, Loticia. Необхідність стандартизації назви місця публікації, що є обов'язковим елементом, зростає у зв'язку зі створенням машиночитних багатонаціональних баз даних, для уникнення ускладнення пошуку.

В історії друкарства відомі численні випадки, коли вихідні відомості, наведені на титульному аркуші, недостовірні, причому роби-

---

[62] Библиографическое описание книг XVI–XVIII вв. – М., 1985. – С. 15.

лося це найчастіше свідомо – для уникнення політичних або релігійних переслідувань за друкування недозволених цензурою творів. Інколи містам, друкарям чи видавцям надавалися фантастичні чи сатиричні імена, що були рівноцінні таким же назвам, наприклад: Wurstologia et Durstologia... Gedruckt zu Schweinfuhrt im Lande Wursten durch Hans Darm, im Jahr 1662 (Ковбасологія та спрагалогія... Надруковано в Свиняфурті, в країні Ковбаса, Хансом Кишкою, в 1662 р.)[63].

У додатках до вище названих «Правил составления библиографического описания» наведено також списки уніфікованих назв анонімних класичних творів, літургійних книг православної та католицької церков, Біблії та її частин (російською та латинською мовами), а також таблиці: переведення римських та кириличних цифр у арабські, літочислення Великої французької революції на сучасне, співвідношення днів римського та григоріанського календарів; загальної кількості аркушів видань за сигнатурами, визначення форматів та ін. Наводимо, для зручності, таблицю переведення римських цифр у арабські:

I	1	XIV	14
II	2	XV	15
III	3	XVI	16
IV, IIII	4	XVII	17
V	5	XVIII	18
VI	6	XIX	19
VII	7	XX	20
VIII	8	XXI	21
IX, VIIII	9	XXX	30
X	10	XL	40
XI	11	L	50
XII	12	LX	60
XIII	13	LXX	70

[63] Работа с редкими и ценными изданиями: Методические рекомендации. – М., 1986. – С. 23.

LXXX	80	CCC	300
XC	90	CD	400
C	100	D, I)	500
CC	200	M, (I), ?	1000

Великі труднощі можуть викликати латинські скорочення у виданнях другої половини XV–XVIII ст. Основні види й список найбільш вживаних скорочень подано в Методичних рекомендаціях з рекаталогізації РНБ[64]. Серед видів скорочень – *суспенсії*, тобто скорочення шляхом відкидання останньої частини слова. В середньовіччі над суспенсованими словами проводилася горизонтальна риска, яка слугувала для читача сигналом про те, що слово скорочено. у стародруках другої половини XVI–XVIII ст. ця риска вживалася рідко, а сигналом суспенсії була крапка після збереженої частини слова: cap. = capitulum. *Контракції* – скорочення шляхом «стиснення» слова, тобто викидання з його складу окремих літер, із збереженням опорних у морфологічному та графічному відношеннях частин слова. Сигнал контракції – горизонтальна риска над словом – як правило, ставився. Були також скорочення, коли зберігалася лише перша буква: A° = Anno. Існували ще й спеціальні знаки – особливий розряд скорочень, близький до стенографії. В названих рекомендаціях наведено 400 прикладів скорочень, і якщо, скажімо, треба знати, що A. = Anno, A. D. = Anno Domini та ін. перекладається як «в рік», «року Божого», то значення інших загальноприйнятих термінів і скорочень у XVI–XVIII ст. запам'ятати важко, а без їх розуміння адекватно описати й зрозуміти титульні дані буває неможливим.

Серед західноєвропейських стародруків чи не найбільшу групу в кількісному відношенні складають французькі видання XVIII ст. Це пояснюється дуже легко: і тиражі книжок в цей час були значно більшими, ніж у попередні сторіччя, і Франція XVIII ст. в культурному та політичному відношеннях посіла перше місце в світі. Знати французьку мову й мати французькі книжки було модним

---

[64] Рекаталогизация книг XVI–XVIII вв. на европейских иностранных языках: Инструктивно-методические рекомендации. – Л., 1984. – 180 с.

практично в усіх тогочасних європейських країнах. Згадаймо, хоча б, початок роману Л. М. Толстого «Война и мир», де весь вищий світ російського суспільства розмовляв виключно французькою.

Відомо, що у XVIII ст. мистецтво ілюстрування книги у Франції досягає найвищого розквіту. Як в архітектурі та живописі, в мистецтві оздоблення книги розвивається стиль «рококо». Такі книжки часто становлять шедеври художнього оформлення та поліграфічного виконання, тому наявність гравюр, бажано зі вказівкою на художника та гравера, варто відбивати в описі. Крім того, по змозіі, подають відомості про примірник (підносний, бібліофільський, розфарбований від руки і т. п.) та про власників даного примірника. Безперечно, в описі вказують шифр та інвентарний номер примірника.

Опис оправ книжкових пам'яток

Науковий опис оправ може бути різним за повнотою. Найбільш доцільним є такий порядок (після бібліографічного опису): розмір оправи в мм (висота, ширина, товщина), матеріал, колір, техніка виготовлення прикрас, при наявності – сюжет на прикрасах, втрати. Спочатку описують верхню кришку, далі нижню, корінець, застібки, форзац, дублюру (внутрішній бік кришки оправи, прикрашений тканиною, шкірою, золотим тисненням), обріз, футляр. Окремо (з абзацу) розміщують відомості про палітурника, час і місце виготовлення оправи (пам'ятаючи, що рік виходу видання та виготовлення оправи можуть не співпадати; в процесі побутування книги нові власники могли замовляти для неї нові палітурки. Датувати оправу можуть допомогти аркуші в середині палітурних кришок [65]). Детально основні позиції опису давніх оправ розкрито в методичних рекомендаціях РДБ [66], а також

---

[65] Коллекция старопечатных книг XVI–XVII вв. из собрания М. И. Чуванова: Каталог / Сост. Поздеева И. В. – М., 1981. – С. 16.

[66] Книговедческое аннотирование и систематизация книжных памятников. – М., 1997. – С. 21–23.

наведено в структурі формалізованого кодикологічного опису, підготовленого українськими дослідниками [67].

В описі варто зазначати стан збереженості примірника.

Опрацювання книжок гражданського друку

У попередніх розділах ми вже зупинялися на загальній характеристиці гражданського друку, введеного в Росії Петром I одночасно з реформою азбуки на початку XVIII ст. Отже, книжки гражданського друку – це, насамперед, світські російські книжки XVIII – початку XIX ст., надруковані не церковнослов'янським, а новим, спрощеним, гражданським (тобто світським) шрифтом, який до певної міри сприймається як сучасний. Упродовж значного часу гражданське книгодрукування відбувалося лише в Петербурзі й Москві, а в провінції Російської імперії, зокрема, в Україні, таке друкування почалося дещо пізніше, в кінці XVIII ст. Перша гражданська друкарня тут була заснована в 1764 р. в Новоросійській губернії – місті Єлисаветграді (нині Кіровоград); надалі, разом з губернською канцелярією, вона була переведена до Кременчука. Пізніше тут же працювала похідна друкарня князя Потьомкіна, яка разом з ним до 1791 р. побувала й працювала в багатьох містах України. В кінці XVIII ст. починають діяльність і друкарні в Катеринославі, Києві, Бердичеві, Житомирі, Кам'янці-Подільському тощо [68]. Враховуючи зазначене в попередніх розділах розуміння національної книги, вважаємо продукцію цих друкарень українською, незважаючи на російську мову їх видань, і вартою особливої уваги щодо її обліку та збереження.

Стосовно книжок гражданського друку практикою стало звіряти опис із даними шеститомного «Сводного каталога русской книги XVIII ст.» (М., 1962–1975), що дає повне уявлення про книговидання впродовж 1725–1800 рр. Кілька років 7 провідних бібліотек

---

[67] *Дубровіна Л. А., Гальченко О. М.* Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису. – К., 1992. – С. 37–43.

[68] Книги гражданського друку, видані на Україні XVIII – перша половина XIX століття: Каталог / Склав С. О. Петров. – Х., 1971. – С. 3–23.

Москви й Петербурга працюють над укладанням зведеного каталогу гражданського друку першої чверті XIX ст. (1801–1825). Це багатотомне видання стане у пригоді всім бібліотекам, у фондах яких є книжки даного періоду. Звіряння описів зі зведеними каталогами є обов'язковим, оскільки тільки таким чином можна уніфікувати описи різних примірників одних і тих же видань.

Колекції книжок гражданського друку першої чверті XIX ст. почали створювати при відділах рідкісних видань дещо пізніше, ніж збирати тут фонди стародруків. Книга цього періоду є логічним продовженням гражданського книгодрукування, ще цілком належить до сфери ручного виробництва, проте в її змісті та оформленні проглядають вже риси книги нового часу.

Протягом останніх років дедалі помітнішою є тенденція продовжити верхню межу вичерпного комплектування фонду гражданського друку до кінця 1830 року, оскільки саме на початку 30-х років відбуваються ті основні зміни, що відокремлюють книжки гражданського друку від книжок більш пізнього періоду: машинне виробництво паперу й пов'язані з цим зміни якості матеріалу; зміни в художньому оформленні, в шрифтах; зміни в структурі видавничої справи, її професіоналізація, розвиток авторського права, різке збільшення випуску книжок, їх жанрів та типів. Ця тенденція продовжити верхню межу стародрукованої книжності до 1830 року, тобто до введення машинного способу друкування, простежується в усьому світі й для інших категорій книг, про що ми вже писали: загальне розповсюдження одержав англійський термін «Hand Press Book»[69].

Обов'язковою умовою при роботі з такими фондами, як і взагалі зі старими книжками, є уважний перегляд і ретельне порівняння всіх наявних примірників, що дозволяє доповнити опис цінними відомостями. Інтерес можуть становити області приміток в описі – про передмову, післямову, зміст. Це пов'язано з тим, що на титулі часто подано неповні відомості, завдяки чому в бібліографічних

---

[69] *Фабиан К.* Развитие базы данных НРВ и планы на будущее // Машиночитаемая каталогизация старопечатной книги. – СПб., 2000. – С. 17.

покажчиках деякі твори досі фігурують під іменем перекладача [70], особливо перекладні романи. Саме з передмови можна одержати вказівки на джерела твору або компіляції, якої було багато в тодішніх підручниках, наукових виданнях, довідниках. Слід звертати також увагу на наявність видавничої обкладинки, що є саме по собі фактом рідкісним. Крім того, на такій обкладинці може бути вказана ціна, книготорговельні оголошення, котрі становлять інтерес для історії книжкової торгівлі. Правильно атрибутувати видання може допомогти також гравірований титул, на якому вказано додаткові відомості.

При роботі з серіальними та періодичними виданнями цього періоду допомогу надасть зведений каталог таких видань Росії т. зв. Олександрівської епохи, що готується відділом зведених каталогів РНБ. Вийшли з друку два томи видання, з аналітичними описами кожного номеру. Одночасно формується електронна версія видання. Базою є фонди шести найбільших бібліотек Росії.

Детальна схема наукового опису видання гражданського друку розроблена співробітниками відділу рідкісних книг РДБ (Музей книги) [71]. Тут виділено близько 30 історико-культурних аспектів книгознавчого опису, що можуть стосуватися видання в цілому або до окремих примірників, наведено різні форми анотацій, правила, прийняті в зведеному каталозі російських книжок 1801–1825 рр., а також інструкція з обробки фонду першої чверті XIX ст. За основними параметрами цього опису бажано вести у відділах рідкісних видань тематичні картотеки, зокрема: друкарень або видавництв, пам'яток друку, портретів, ілюстраторів, граверів, мистецьких та видавничих оправ, автографів, екслібрисів, суперекслібрисів, власників (бібліотек), маргіналій.

---

[70] *Фоменко И. Ю.* О некоторых аспектах составления научных описаний для «Сводного каталога русской книги 1801-1825 гг.» // Книга. Исследования и материалы. Сб. 67. – М., 1994. – С. 185.

[71] Различные формы книговедческого раскрытия фонда книжных памятников на примере работы с коллекцией русской книги первой четверти XIX в. // Книговедческое аннотирование и систематизация книжных памятников: Метод. рекомендации. – М., 1998. – С. 24–55.

Виявлення та вивчення в бібліотеках нелегальних видань може надати суттєву допомогу історичній науці. Проте ця робота є досить складною [72], насамперед тому, що серед таких видань переважають анонімні чи підписані псевдонімами публікації. Причому анонімність розповсюджувалась не лише на авторів, але й на друкарні та видавництва, котрі з конспіративних міркувань подавали на обкладинці й титулі фальшиві вихідні дані чи цензурні дозволи. Такі видання у книгознавстві одержали назву замаскованих [73]. Їх заголовки часто створювали абсолютно неправильне уявлення про справжній характер книги.

Допомогу бібліотекарям у роботі з нелегальними друками може надати «Сводный каталог русской нелегальной и запрещенной печати XIX века» в дев'яти частинах, виданий у 70-х рр. XX ст., доповнений та перевиданий 1981 р. Тут обліковано 2260 книг і 110 періодичних видань, розкрито авторів багатьох анонімних видань, встановлено вихідні дані, відсутні на книжках. Проте така кількість зареєстрованих тут нелегальних видань не виключає існування інших, які залишились невідомими укладачам зведеного каталогу, бо з тиражу могли лишитися поодинокі примірники, відсутні в московських бібліотеках у зв'язку з ареалом розповсюдження, політичними причинами тощо. При дослідженні таких фондів варто використовувати цензурні списки «Алфавитный каталог изданиям на русском языке...», бібліографічний покажчик М. М. Клевенського (зі співавторами) «Русская подпольная и зарубежная печать», інші бібліографічні джерела, названі в кінці роботи.

Увагу бібліотекарів можуть привернути також видання, на яких стоїть позначка про заборону їх видачі читачам у бібліотеках. Така форма цензурних переслідувань книжок виникла ще 1884 р., і в перших списках, що обмежували обіг творів друку,

---

[72] *Левина С. С.* Изучение и описание русских нелегальных книг XIX века: Некоторые вопросы методики // Работа с редкими и ценными изданиями. – М., 1973. – С. 97–152.

[73] *Шамурин Е. И.* Словарь книговедческих терминов. – М., 1958. – С. 87.

виданих у 60–70-х рр. XIX ст., названо «Современник», «Отечественные записки», «Русское слово» та ін., абсолютно до того легальні. Описи таких видань також можна знайти у зведеному каталозі.

Третю групу становлять зарубіжні видання російською та українською (друкарня М. Драгоманова) мовою, які далеко не всі були дозволені цензурою до розповсюдження.

Виявити нелегальне видання не завжди просто, адже не відсутність цензурного дозволу є головною ознакою, а в першу чергу революційний зміст книжок, хоча відомі випадки, що книжки подібної тематики видавалися легально.

Важливим є визначення техніки друку нелегальних видань, що дозволить історикам судити про ступінь розповсюдження книжки, дасть підстави для датування за відсутності вихідних даних, а таких випадків серед гектографованих та літографованих видань досить багато. Характерні особливості цих технік, за дослідженнями С. С. Левіної [74], коротко можна окреслити так: *літографовані* видання друкувалися чорною фарбою, дуже точно відтворювали особливості оригіналу, тому такі видання, надруковані з рукописного тексту, нагадують звичайний рукопис, а надруковані з машинописного – машинопис. Спосіб був винайдений А. Зенефельдером наприкінці XVIII ст., відомий у Росії ще з 1815–1816 рр.

Гектограф було винайдено значно пізніше, у 1878 р., ще пізніше він з'явився у царській Росії під назвами «поліграф», «шапірограф». Якщо видання датується раніше 1879 р., воно не могло бути надрукованим на гектографі. Поліграфічна спроможність гектографу – до 100 відбитків, але реально читабельними є не більше 80. Спеціальні чорнила, що тут застосовували, були ліловими, синіми, червоними, але ніколи не чорними, відбиток нагадує рукопис, виконаний хімічним олівцем на вологому папері – букви дещо розмиті.

Мімеограф винайдений на початку 90-х рр., одержав розповсюдження в Росії в середині цього ж десятиріччя; дає від 600 до 800 чітких відбитків фарбою будь-якого кольору, найчастіше чор-

---

[74] *Левина С. С.*, Зазнач. праця. – С. 111–114.

ного. Характерна особливість друку – букви наче складаються з окремих крапок, оскільки фарба продавлюється через дірочки трафарету. Слід відзначити також сліди фарби по краях тексту.

Превалювання анонімних творів у нелегальних друках висуває перед бібліографами проблему їх атрибуції, що є дуже нелегкою справою. Методика бібліографічної роботи тут має враховувати виявлення та зіставлення широкого кола літературних джерел за більш ніж сторічний період існування нелегальних видань та досліджень про них та їх авторів. Яскраві приклади такої методики наведено в названій вище статті С. С. Левіної.

Складним є також встановлення вихідних даних. У цих виданнях застосовувався папір без водяних знаків, стандартні шрифти, немає характерних набірних орнаментів, за якими можна було б ідентифікувати друкарню. І все ж таки при прискіпливому вивченні шрифтів, порівнюючи однакові букви за формою штрихів, їх товщиною, розташуванням, проміжками, характером виносних елементів інколи цілком реально ідентифікувати шрифт, а значить, друкарню, видавця й приблизну дату випуску. Застосування книгознавчих методів дослідження вимагає також знання історії книги й друкарства в цілому та історії окремих друкарень. Позначка назви друкарні, форма цієї позначки, навіть її відсутність, ціна на книжці, адреса друкарні – все повинно викликати увагу книгознавця, адже може свідчити про замасковане видання. Так, за адресою друкарні на книжці було встановлено, що назвою «Новая русская типография» в 90-х рр. користувалася Українська друкарня Ляхоцького (Кузьми) в Женеві.

Трапляються нелегальні видання, випущені в світ без титульних аркушів чи обкладинок, а отже без вказівки на автора, заголовка та дати, або у фонді збережені дефектні примірники, в яких втрачено початок. Ідентифікувати такі книжки важко, потрібно порівнювати різні примірники, в тому числі ті, що перебувають у фондах інших установ. Тут можуть надати допомогу каталоги відповідних колекцій великих бібліотек, оскільки в 60–70-х рр. XX ст. дана тематика активно розроблялася в бібліотеках, архівах, музеях насамперед Росії, адже більшість таких видань –

російські. Проте наявність значних масивів таких видань у книгосховищах України примушувала займатися дослідницькою та бібліографічною роботою з ними й тут. Так, у відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ колекція нелегальних та заборонених дореволюційних видань, хоча не виокремлена топографічно, проте досить повно, науково достовірно представлена в спеціальному каталозі, де розкрито псевдоніми, сфальсифіковані відомості тощо.

Книгознавчий опис книжкових пам'яток XIX–XX ст.

Повний науковий опис книжкових пам'яток має велике історико-книгознавче та загальнокультурне значення. Він потребує поглибленої та тривалої науково-дослідної роботи.

Обов'язковою складовою бібліографування відносно книжкових пам'яток є укладання детальної анотації, що включає найрізноманітніші книгознавчі характеристики. Це обумовлено, як довели російські колеги [75], своєрідністю даного явища культури і служить базою для систематизації книжкових пам'яток, яка закріплюється в колекційній організації матеріалу, а також у системі спеціальних тематичних картотек. У сукупності це дозволяє всебічно розкрити фонди, зробити можливим використання кожної книги в різних аспектах книгознавчого та культурологічного знання. Поглиблене вивчення історії видань, детальна характеристика своєрідності їх матеріальної культури та особливостей побутування становить наукову історико-культурологічну роботу з книжковими пам'ятками, що проводиться додатково до бібліографічного опису та бібліотечної обробки.

Джерелами для наукового анотування книжкових пам'яток є насамперед самі видання, а також різні довідники, біографічні матеріали, листування, дослідження з історії книги, літератури, науки, культури, зібрання творів того чи іншого автора тощо.

---

[75] Основные принципы книговедческого аннотирования и систематизация книжных памятников // Книговедческое аннотирование и систематизация книжных памятников: метод. рекомендации. – М., 1998. – С. 8–22.

Важливе значення в характеристиці книжкової пам'ятки має визначення її місця в репертуарі епохи з точки зору історико-культурної значимості. Так, науковий опис передбачає відповіді на такі питання, як: чи є дане видання прижиттєвим для даного автора, хто готував його до друку, яким накладом воно вийшло, як розповсюджувалось, яким способом відтворено текст чи ілюстрації. Специфіку наукового анотування визначає робота з автографами, їх ідентифікація, розшифрування, пошук відомостей про автора та адресата, а також про художника, ім'я якого, наприклад, приховано за монограмою на обкладинці. Мова йде, фактично, про справжній пошук – книгознавчий пошук. Доля книги розглядається з одного боку стосовно видання в цілому, з другого боку – стосовно окремого примірника. Бажаним є порівняння різних примірників одного видання, як це робиться й при описі стародруків.

В анотації відзначаються також відмінності примірника, якщо вони є, від основного тиражу видання, наявність рукописних малюнків або розфарбування гравюр, сорт паперу, якщо в накладі використовували різний папір; номер бібліофільського примірника або його присвяту в іменному примірнику, рукописні вставки та замітки, взагалі – всі особливості примірника.

Зібрані при анотуванні відомості про видання та примірник – основа для книгознавчої систематизації пам'яток, тобто групування їх за різними книгознавчими темами: книги з автографами, прижиттєві видання видатних творів літератури чи науки, шедеври поліграфії та книжкового мистецтва. Інколи важливі вищеназвані ознаки можуть належати одній книзі, ці параметри зазначаються в різних картотеках чи каталогах. На жаль, на сьогодні досі відсутнє чітке уявлення про оптимальну кількість та наповнення довідкового апарату, котрий відбиває фонди книжкових пам'яток. Кожна бібліотека вибирає та організує каталоги та картотеки довільно. Як правило, це насамперед алфавітний каталог. У деяких відділах рідкісних видань створюють ще, за аналогією каталогів на інші фонди, систематичний каталог, хоча він і не може адекватно розкрити фонд, оскільки не зміст (не тільки зміст) книжок лежить в основі їх відбору до колекції рідкісних та цінних видань.

Так, наприклад, у НБУВ є лише алфавітний каталог для книжок колекції рідкісних видань XIX–XX ст., що видані українською та російською мовами (на видання іноземними мовами свого часу було створено ще зведені по всіх колекціях відділу алфавітний, систематичний та географічний каталоги). Перегляд перших 100 карток алфавітного каталогу переконує, що вкрай потрібним є систематичний каталог, адже представлені дуже цікаві й важливі публікації з історії, в тому числі з історії окремих міст, мовознавства, педагогіки, релігії, літературознавства, навіть історії космонавтики тощо, проте для того, щоб знайти літературу певної тематики, дослідник повинен переглянути весь масив карток колекції, щоби виявити, скажімо, десяток існуючих у фонді видань з розділу знань, який його цікавить. Проте систематичний каталог не в змозі також адекватно розкрити колекцію, оскільки деякі книжки, і їх більшість, зібрані тут з огляду на їх художнє оформлення чи поліграфічне виконання, а їхня тематика в даному випадку не є принциповою.

Осторонь стоїть проблема тематичної класифікації ілюстрованих видань XVIII–XIX ст. Тематика цих книжок не вкладається в сучасні класифікаційні системи. Можна прийняти приблизно таку схему [76]: 1. Видання, присвячені світським заходам: описи коронацій, феєрверків, розважальних прогулянок і святкувань; 2. Видання, присвячені видам мистецтв: архітектура, зображувальне мистецтво, театр, музика; 3. Видання військової тематики: описи військового одягу та зброї, альбоми військових портретів, видання, присвячені окремим кампаніям або окремим військовим підрозділам, військові статути, видання 1812 р.; 4. Видання для народу (суцільно гравійовані лубочні видання): релігійного змісту, казки, календарі та ін.; 5. Навчальна література та книги для дітей.

Цікавим і перспективним є виділення якимось чином чи у фонді, чи створення каталогу видань іноземними мовами, надрукованих в Україні в XVII–XIX ст.

---

[76] *Наумук О. М.* Русские иллюстрированные издания XVIII– нач. XIX веков. Опыт тематической классификации // Восьмая науч. конф. по проблемам книговедения. – М., 1996. – С. 188–189.

Дослідника може цікавити розпорошений колись фонд приватної бібліотеки чи книгозбірні певної установи, тобто розділ каталогу має містити інформацію щодо провенієнцій на книжках і т. п. «Провенієнц-каталог» ведуть, звичайно, в традиційній картковій формі, за іменами власників книжки. Зразок необхідного довідкового апарату розроблений і поданий в книзі «Иностранные книжные знаки в собрании редкой книги Всероссийской государственной библиотеки иностранной литературы им. М. И. Рудомино».

Отже, потрібна ще система картотек, або на сьогодні – електронна база даних, щоб знайти книжку в каталогах можна було б за найрізноманітнішими ознаками, різними книгознавчими характеристиками (друкарів, видавництв, ілюстраторів, особливостей художнього оформлення, техніки відтворення, автографів, колишніх власників, екслібрисів, форматів, прижиттєвих видань класиків та ін.). Це давно відомі способи розкриття фонду, проте, одночасно, необхідні умови його «валоризації»[77] (термін, розповсюджений у романомовних країнах), тобто примноження можливостей його використання. Ми розуміємо, що розв'язання цього завдання передбачає рекаталогізацію досить великого зібрання, оскільки первісна орієнтація на спрощений опис завжди призводить до подвійної роботи або навіть до спотворення інформації.

Наявність таких каталогів дозволяє спеціалістам одержувати на відстані інформацію про певні колекції та раритетні примірники. Крім того, існування таких каталогів можна розглядати як етап на шляху до створення загальнодержавного каталогу книжкових пам'яток. Виходячи з вищеназваного, завдання створення зводу такого широкого опису пам'яток у масштабах держави в найближчий час уявляється нереальним. Можливим видається зведення короткої інформації про книжкові пам'ятки у вигляді відповідного розділу Державного реєстру національного культурного надбання, а також підготовка друкованих та електронних ґрунтовних наукових каталогів певних колекцій, які в сукупності становитимуть у перспективі

---

[77] *Котрелев Н. В.* Музейная проблематика с точки зрения истории книги // Редкие книги и рукописи: изучение и описание. – Л., 1991. – С. 28.

зведення книжкових пам'яток у бібліотечних фондах країни. Дуже важливим є відбиття пам'яток регіонів, оскільки їх часто не мають центральні бібліотеки. Після цього можна буде говорити про ґрунтовне бібліографічне знання – поняття, сконструйоване і детально препароване у свій час В. О. Фокєєвим [78]. Знання це розглядається і як засіб комунікації, і як спосіб ціннісної орієнтації.

Традиційно для розкриття фондів стародруків та рідкісних видань у багатьох бібліотеках створюються картотеки, куди заносяться: прізвища палітурників, якщо вони відомі, назви книжкових крамниць або магазинів, якщо вони наклеєні, прізвища авторів присвят і написів, прізвища власників примірників за провенієнціями. В майбутньому бажано проводити також каталогізацію оправ за типами гербових девізів і видами оформлення, за країнами, стилями або палітурними майстернями. Стандартна картка тут не підійде, оскільки слід подавати малюнки, скопійовані притиранням, або фоторепродукції [79]. За наявності відповідної техніки – робити електронні бази даних, з роздрукуванням зображень у графічному редакторі.

Картотеки ж традиційно ведуться на звичайних каталожних картках. У верхньому кутку вказують назву картотеки: Автографи, Портрети, Оправи та ін. Заголовком буде відповідний для кожної предметно-тематичної картотеки запис: прізвище, ім'я та дати життя або художника, або автора автографа, або назва видавництва – в залежності від картотеки. Бібліографічний опис подається в короткій формі. Теми картотек мають відповідати позиціям профілю комплектування. Унікальність таких картотек, наукові пошуки з атрибуції та дешифрування автографів чи записів на книжках не дозволяє, як правило, виставляти такі картотеки до вільного читацького користування, хоча їх дані обов'язково використовуються для виконання письмових та усних довідок, консультацій тощо. Нові можливості для повного книгознавчого

---

[78] *Фокеев В. А.* Природа библиографического знания: Монография. – М., 1995. – 352 с.

[79] *Брейа П.* Отдел редких книг в библиотеке // Бюллетень ЮНЕСКО для библиотек. – № 5. – С. 265.

анотування надають, знов-таки, нові електронні технології. Зокрема, поряд з описом автографу на певному примірнику можна зробити його факсиміле. Це дуже зручно при підготовці друкованих видань [80].

У багатьох відділах рідкісних видань створені картотеки на книжки з екслібрисами, що дозволяють значно доповнити відповідні друковані довідники, зокрема У. Г. Іваска «Описание русских книжных знаков», де в 3-х випусках (1905–1918) враховано майже 2600 екслібрисів. У РДБ, в Музеї книги, створюється електронний каталог екслібрисів [81], і за такою формою, безперечно, майбутнє. Давно на часі створення таких каталогів українських книгосховищ, де будуть враховані, крім російських та іноземних, ще й українського походження екслібриси. За допомогою сучасної техніки сканування можна домогтися точного відтворення виявлених книжкових знаків, що зробить достовірним їх публікацію. Такий каталог потребує біографічних довідок про власників екслібрисів, характеристику бібліотеки, з якої походить та чи інша книжка і, якщо можливо, відомостей про художників – авторів знаку.

Ще один шлях до адекватного розкриття фондів рідкісних видань – службовий топографічний каталог, у строгому порядку шифрів книг. Але, на відміну від загальних фондів, для колекцій стародруків та рідкісних видань топографічний каталог треба робити дуже детальним, передаючи усі ознаки примірника. Крім відомостей, які можна одержати при перегляді видання de visu, на картках слід подавати, якщо можливо, відомості до історії примірника, його реставрацію, дослідження, виставки, на яких його експоновано, наявні репродукції, відбитки, мікрофільми. Варто було б наводити ціни на таке видання на аукціонах. Отже, такі картки ніколи не бувають остаточними, за наявності нової інформації їх можна доповнювати.

---

[80] Автографы поэтов серебряного века: Дарственные надписи на книгах / Рос. гос. б-ка. – М., 1995. – 496 с.

[81] *Гребенюк Т. В.* Электронный каталог экслибрисов из собрания Музея книги РГБ // Девятая Международ. науч. конф. по проблемам книговедения. – М., 2000. – С. 293–295.

Завдяки таким службовим каталогам розкривається історія певних примірників, а разом з тим наповненість фонду та історія самого відділу. До того ж гарантується спадковість набутих знань при оновленні штатів. У протилежному випадку, багато цінних відомостей може зникнути разом зі звільненням працівника, знайомого з колекцією, і треба буде багато часу витрачати на повторні пошуки відомостей.

Необхідність відбиття опису в різних тематичних рубриках або картотеках, що обумовлено цінністю та своєрідністю пам'ятки минулого, на відміну від сучасних видань, значно збільшує час на наукову обробку книжкових пам'яток, що повинно знайти відображення в затверджених нормах. Іншими словами, серед регламентуючої документації у відділі рідкісних видань потрібно мати власні норми на основні процеси обробки стародруків та рідкісних видань, оскільки книжки, котрі сюди потрапляють, потребують нерідко складного наукового опису, що робить необхідним звернення до широкого кола довідників, монографій та статей – для встановлення цінності книги з точки зору часу її появи (перше, прижиттєве видання), з метою з'ясування художника-ілюстратора, ім'я котрого не зазначено на книжці; для уточнення техніки друку та ін. Багато часу, як правило, займає вивчення автографів, прочитання написів тощо.

Відділи стародруків та рідкісних видань (ВСРВ) це, як правило, наукові відділи. Практично всі вищеназвані види робіт є науковими в тій чи іншій мірі. Таким чином, бібліотечний процес обробки рідкісних видань перетворюється у своєрідне наукове дослідження, що дуже часто включає процес атрибуції дефектної книжки, повний науковий опис і на цьому ґрунті вже встановлюється справжня цінність примірника та ступінь його рідкісності. Дослідження книжкових пам'яток може виявити значення певних книжок, типів видань, друкарень в історико-культурному житті тієї чи іншої епохи; вірогідним є одержання відомостей про соціальний склад читачів, швидкість просування книги та ареал її розповсюдження; ставлення читачів до книжок тощо. Одночасно детальні описи на книжкові пам'ятки в бібліотеках мають, як в архівах, і охоронні функції.

У попередніх розділах роботи ми наголошували, що пам'яткою історії та культури може бути не тільки окремий примірник, але й відповідна колекція. Отже, і об'єктом опису можуть бути не лише окремі книжкові пам'ятки, але також їх групи та комплекси (зібрання, колекції, особові архіви, приватні бібліотеки). Як довела Л. В. Муха, методика виокремлення й опису попримірникового та колективного рівнів суттєво відрізняється [82]. Дійсно, починати загальнодержавну діяльність з виявлення найцінніших книжкових скарбів доцільніше було б з наукової реєстрації колекцій, зібрань, збірок, окремих фондів книжкових пам'яток, хоча б так, як це зроблено було свого часу в Росії [83]. В ідеалі, погоджуємося з дослідницею, потрібно скласти паспорти на бібліотечні колекції та зібрання, про що ми вже писали, насамперед на історичні, в яких значну частину фондів займають рідкісні та цінні видання. Державний облік кожного зібрання та колекції, вивчення історії тих чи інших фондів, що містять значні масиви книжкових пам'яток, та узагальнений реєстраційний опис певного зібрання чи колекції на базі спеціального паспорта є необхідним, хоча б у такій короткій формі, як це зроблено в РДБ [84] або запропоновано в «Методичних рекомендаціях з питань організації роботи з колекціями, особовими бібліотеками та книжковими зібраннями у бібліотеках науково-дослідних установ НАН України» [85]. Ми розробили власну схему паспорта колекції-книжкової пам'ятки, враховуючи вищеназвані методики, і в кінці роботи наводимо її.

---

[82] *Муха Л.* Бібліотечні книжкові колекції та зібрання: паспортизація фондів (для Державного реєстру національного культурного надбання України) // Бібліотечний вісник. – 1997. – С. 3–7.

[83] Фонды редких и ценных изданий (книжных памятников) в библиотеках РСФСР. – М., 1990.

[84] Паспорт специализированного основного фонда редких и ценных изданий (книжных памятников) РГБ // Книговедческое аннотирование и систематизация книжных памятников: Методические рекомендации. – М., 1998. – С. 60–77.

[85] Організація роботи бібліотеки науково-дослідної установи Національної Академії наук України: Збірник документів і матеріалів. Випуск 3. – К., 2000. – С. 62–63.

Нагальним питанням є також наукова (бібліографічна) реконструкція розпорошених бібліотечних зібрань, чимало з яких було роз'єднано в різних сховищах, вивчення історії колекцій і збірок як історико-культурних явищ та як складової книжкової культури.

4.2
Збереження стародруків та рідкісних видань

Теоретичні засади зберігання книжкових пам'яток. Консервація

Розпочати цей розділ ми хочемо з термінологічних визначень основних понять, щоби розуміти їх усім однаково, і скористуємось для цього тлумаченнями відомого бібліотекознавця Ю. М. Столярова[1], які, на нашу думку, адекватно демонструють характерні риси й відмінності між близькими поняттями: зберігання, збереженість, збереження.

Так, *зберігання* – це процес, який забезпечує оптимальне розміщення та тривале збереження бібліотечного фонду, включаючи всі технологічні етапи перебування книги (документа) в бібліотеці: комплектування, обробку, збереження у фонді, користування. Таким чином, поняття «зберігання» виходить за межі діяльності відділів фондоутримувачів. Вихідною передумовою зберігання є організація повного, достовірного і оперативного обліку.

Збереженість передбачає фізичну наявність документу, цілісність всіх його складових частин, їх незмінність, а для книжкових пам'яток – ще й наявність первісних характеристик зовнішнього вигляду (видавничої обкладинки, необрізаних берегів та ін.). Таким чином, збереженість – більш вузьке поняття, ніж зберігання, це не процес, а стан фонду, що є наслідком зберігання. Збереженість, зокрема, забезпечується охороною фонду від псування й крадіжок.

Збереження – частина процесу зберігання, означає забезпечення умов цілісності та стабільного стану матеріальної основи

---

[1] *Столяров Ю. Н.* Как сохранить библиотечный фонд (Секреты старого книгохранителя): Уч.-метод. пособие. – М., 2001. – С. 11.

документів, з яких складається бібліотечний фонд. Збереження забезпечується створенням оптимальних фізико-хімічних умов зберігання, засобами захисту фонду від шкідливих впливів зовнішнього середовища від вогню, води, біоорганізмів, від злочинних дій людей.

У вітчизняній «Програмі збереження бібліотечних та архівних фондів на 2000–2005 рр.» зафіксовано, що в бібліотеках України зберігається близько 60 млн. документів XV–XX ст., з них майже 2 млн. рідкісних і цінних пам'яток, у т. ч. рукописів. Частина книжок уже непридатна для використання, причиною чого є «відсутність належних умов зберігання, недостатня забезпеченість спеціалістами-хранителями та реставраторами, необхідним обладнанням та матеріалами» [2]. Розробники Програми б'ють на сполох, запитуючи: «Про який оптимальний режим зберігання документів, попередження впливу температури, вологи, газового середовища, грибкових захворювань можна говорити?» [3].

Основними засадами програми визначено координування роботи установ і організацій у справі обліку, консервації, репрографії бібліотечних та архівних фондів, а також координація фінансових, матеріально-технічних і трудових ресурсів для забезпечення довготривалого збереження документів. Фінансове забезпечення Програми планувалося в обсязі 10890,9 тис. гривень з державного та місцевого бюджетів і позабюджетних джерел, а в плані організації виконання Програми передбачалося створення (і це було здійснено) координаційної ради у складі представників різних зацікавлених установ та відомств.

Необхідність дбайливого зберігання книжок була усвідомлена цивілізацією дуже давно. З давніх часів людство намагалося вберегти від руйнування документальний спадок: глиняні плитки обпалювали в печах для надання їм міцності; свитки тримали в спеціаль-

---

[2] Програма збереження бібліотечних та архівних фондів на 2000–2005 роки // Бібліотечний вісник. – 1999. – № 6. – С. 6.

[3] *Прокошева Т., Селіверстова К., Шурубура А.* Державна програма збереження бібліотечних і архівних фондів // Студії з архівної справи та документознавства: Т. 6. – К., 2000. – С. 7.

них циліндричних коробках; до кодексів додавали дерев'яні дошки. Накопичення практичного досвіду в справі збереження документів тривало і в середні віки. В знаменитому «Філобіблоні» (1345 р.), найдавнішому трактаті з бібліофільства, який цілком впевнено можна вважати й першим книгознавчим трактатом, його автор Ричард де Бері назвав один з розділів «Про необхідну повагу до зберігання книг». Італійським гуманістам епохи Відродження людство зобов'язано тим, що ними було знайдено й дбайливо збережено праці античних письменників і філософів.

Багаторічні спостереження за станом книг і документів у бібліотеках приводили до появи наукових праць, присвячених питанням бібліотечної справи і зберігання книжок зокрема. Так, Габріель Ноде в 1627 р. в роботі «Порада, як улаштувати бібліотеку» зазначав, що вологість – головний і найбільш небезпечний ворог для книг. Він радив зберігати документи тільки на середніх поверхах будинків, уникаючи перших і останніх, попереджав про шкідливість західних та південних вітрів тощо [4].

У 1898 р. в Швейцарії відбулася перша міжнародна бібліотечна конференція, присвячена збереженню давніх рукописів. Було вирішено укласти список найбільш важливих рукописів, які потребували заходів зі збереження. Тоді ж було домовлено, що перед реставрацією документи потрібно фотографувати. Було сформульовано завдання спільними зусиллями вести теоретичні розробки в галузі збереження рукописів, а центром розробки практичних пропозицій було визначено Ватиканську бібліотеку.

На початку XX сторіччя спеціалістами була усвідомлена гостра необхідність узагальнення накопиченого досвіду й залучення наукових знань до проблем збереження документального спадку. Ці питання почали досліджувати практично одночасно в різних країнах світу, обговорювати на бібліотечних конференціях. Зокрема, в 1900 р. в Парижі відбувся Перший міжнародний конгрес бібліотекарів, на якому, серед іншого, обговорювалися питання консервації

---

[4] *Скворцова О. В.* Развитие взглядов на историю и современное состояние проблемы сохранения документов в библиотечном деле // Петербургская библиотечная школа. – 1999. – № 4. – С. 5.

творів друку. В різних країнах розроблялися методи догляду за шкіряними оправами, укріплення аркушів паперу, відбілювання плям, посилення міцності й довговічності паперу. 1927 р. була створена IFLA (Міжнародна Федерація бібліотечних асоціацій та установ), яка постійно тримає питання збереження фондів під своїм контролем.

Щодо загальних інструктивних матеріалів із збереження фондів в СРСР, слід нагадати, що в колишньому Радянському Союзі в 1934 р. була затверджена Інструкція про порядок обліку та звітності, яка до війни переглядалася кожні 2 роки, а надалі переробляласяй затверджувалася в 1947, 1957 і 1962 рр. На думку Ю. М. Столярова [5], Інструкція являла собою голе адміністрування замість допомоги бібліотекам. У 1976 р. було прийнято навіть Закон СРСР «Об охране и использовании памятников истории и культуры», в якому визначення пам'яток було досить розпливчатим, та й сам Закон мав характер декларації. Питання щодо збереження й використання книжкових пам'яток обговорювалось у масштабі всієї країни в 1989 р. на пленумі Всесоюзної бібліотечної ради при Державній міжвідомчій бібліотечній комісії СРСР. В цілому, в кінці існування СРСР ситуація із збереженням бібліотечних фондів становила явне протиріччя: з одного боку, серйозні наукові розробки й вироблення практичних рекомендацій, а з другого боку, слабка захищеність бібліотек у матеріальному, фінансовому та юридичному відношенні, звідти – реальна неможливість дотримання наукових рекомендацій. Бібліотеки завжди фінансувалися за залишковим принципом, держава не створювала належних умов для збереження накопичених книжкових скарбів, які юридично перебували державній власності. Кошти для підтримання умов зберігання фондів у статтях видатків не передбачалися, хоча фонди розглядалися як основні засоби і стояли, крім бібліотечного, на бухгалтерському балансовому обліку (виключаючи, як ми побачили в попередніх розділах, фонди рукописів, стародруків та рідкісних видань). За

[5] *Столяров Ю. Н.* Как сохранить библиотечный фонд (Секреты старого книгохранителя): Уч.-метод. пособие. – М., 2001. – С. 56.

всіма відповідними документами, амортизація на бібліотечні фонди не нараховується, тобто держава вважає, що бібліотечним фондам зносу немає, а значить і грошей на підтримання збереженості фондів не потрібно. В результаті – аварійний або загрозливий стан матеріально-технічної бази більшості бібліотек, неможливість дотримуватися вимог щодо оптимального режиму збереження фондів. До того ж, відсутня система підготовки спеціалістів в галузі збереження фондів.

Проблеми, пов'язані зі зберіганням культурних цінностей, ще на початку XX ст. було об'єднано загальною назвою – *консервація* (від лат. conservatio – зберігання), що означає охорону матеріальної основи об'єктів від природних процесів старіння й руйнування в умовах тривалого зберігання. В іноземній літературі окрім терміну conservation використовують поняття preservation (запобігання, відвертання, охорона), що означає запобігання або попередження ушкоджень через відповідний контроль навколишнього середовища чи за допомогою спеціальної обробки.

Проблема збереження книжкових пам'яток і бібліотечних фондів взагалі є питанням не тільки бібліотечної діяльності. Це глобальна проблема, від вирішення якої значною мірою залежить доступність суспільству необхідної інформації, ідей, знань. Міжнародна федерація бібліотечних асоціацій (IFLA) в рамках центральної програми «Preservation and Conservation» (PAC), розробленої 1998 р., розглядає збереження фондів як основну умову виживання національної й світової культури та науки, що відповідає прийнятим на генеральній конференції ЮНЕСКО в 1986 р. «Директивам міжнародних дій зі збереження бібліотечних матеріалів». PAC містить основні правила збереження і використання бібліотечних фондів, а також принципи захисту культурних цінностей під час військових конфліктів та природних катаклізмів. Центром PAC для країн Східної Європи та СНД є Державна бібліотека іноземної літератури (ВДБІЛ).

Збереження культурного спадку, зокрема стародруків та рідкісних видань більш пізнього часу, є одним із першочергових завдань бібліотек, музеїв, архівів. І якщо для архівної справи характерним є зберігання обов'язково автентичних і найчастіше

унікальних документів, а для музеїв найважливішим є зовнішній вигляд експонатів, то бібліотеки, поряд із завданням збереження, зобов'язані забезпечити доступ різним категоріям користувачів до книжок та інших документів з власних фондів. Таким чином, видання, що знаходиться в суспільному користуванні (тобто в бібліотеці), страждає не тільки від природного старіння, але й від пошкоджень, викликаних у зв'язку з використанням його читачами.

Багатство будь-якої великої (національної) бібліотеки становить величезний інтерес не лише для читачів даного міста, регіону чи країни, але й для читачів інших країн, а головне – для читачів майбутніх поколінь, і тут не можуть бути проведені державні кордони. Чим старішими є фонди, тим вище їх цінність, тим важливіше забезпечити їх збереженість. При цьому проблеми збереження розглядаються в нерозривній єдності з проблемами розкриття цих фондів. Так, унікальне джерело, націлене на розкриття найцінніших фондів бібліотек країни, що одночасно вказує, які саме фонди яких бібліотек потребують особливої уваги в плані їх зберігання, має сьогодні Німеччина – «Довідник з історично цінних книжкових фондів» [6]. Це путівник, який розкриває фонди видань до 1900 р. за тематичним, хронологічним, мовним принципом, місцем видання, жанрами, і дає повноцінну картину фондів, які потребують дбайливого зберігання. Аналогічну програму «Спадок» має Франція.

Ми звикли також із гордістю говорити й писати про книжкові скарби наших бібліотек. І тільки трагедії – пожежі, техногенні аварії, крадіжки раритетів та ін. – примушують суспільство звернути увагу на те, в яких умовах зберігаються безцінні скарби, на відсутність сучасно обладнаних книгосховищ, засобів автоматичного пожежогасіння тощо.

Збереженість бібліотечних фондів – це не тільки збереження інформації. Бібліотеки насамперед є установами культури, і книга, як ми вже розглянули вище, є в першу чергу предметом культури, а разом з тим носієм інформації. З цієї точки зору бібліотечні фонди

---

[6] *Володин Б.* Сохранение библиотечных фондов в контексте их раскрытия // Петербургская библиотечная школа. – 1999. – № 4. – С. 1.

є сукупністю предметів книжкової культури. Книга виховує і своїм зовнішнім видом, і станом, тому її естетичний вигляд є дуже важливим. Отже, збереження бібліотечних фондів, особливо фондів книжкових пам'яток – це збереження книжкової культури в цілому.

Під збереженням книжкових пам'яток розуміється їх зберігання у (наскільки це можливо) повному обсязі первісних характеристик і важливих у історико-культурному відношенні особливостей, набутих у процесі побутування книги [7]. Таким чином, умови зберігання й використання книжкових пам'яток повинні бути спрямовані на максимальне збереження їх первісного вигляду; без цього книжкова пам'ятка стає джерелом опублікованого твору, але не може задовольнити суспільну потребу в книзі як засобі пізнання історії та культури через особливості видання.

Всі види бібліотечної роботи з книжковими пам'ятками, як уже підкреслювалось, потребують пильної уваги до особливостей кожного примірника: історичних оправи чи обкладинки, вкладок, вклейок, закладок; форзаців зі склеєних разом замість картону стародрукованих чи рукописних аркушів, з маргінальними записами тощо. Все це складає, поряд з текстом, невід'ємну частину цінності примірника й підлягає збереженню. Саме тому поняття дублетності для стародруків та рідкісних видань у книгознавчо-бібліотечній практиці не існує, і в принципі допустимою є будь-яка багатоекземплярність одного видання відповідно профілю комплектування, якщо всі наявні примірники мають певні характерні відмінності або первинний вигляд (нерозрізані сторінки, рідна оправа тощо).

В силу вказаних особливостей завдання збереження наукової та матеріальної цінності рідкісних книжок не може бути достатньою мірою забезпечена режимом, установленим для загальних бібліотечних фондів (який ґрунтується на активності максимального обігу кожної одиниці зберігання). Питання масового обігу для рідкісних видань та примірників не стоїть, і при будь-яких видах робіт підлягає обов'язковому збереженню естетична цінність,

---

[7] Положение о книжных памятниках Российской Федерации: Проект // Проблемы создания единого фонда книжных памятников России. – М., 2000. – С. 11.

зовнішній вигляд кожної книжки. Це вимагає спеціальної *культури зберігання*, котра потребує максимального збереження для наукового використання всієї сукупності елементів, що складають цінність кожного видання чи примірника у можливо автентичному вигляді та стані; створення для таких відділів системи особливих умов зберігання. Вони полягають: у підпорядкуванні всіх процесів роботи з фондами принципам збереження; в індивідуальному підході до кожного примірника (чи групи примірників); в обмеженні необхідним мінімумом змін при втручанні у фізичний стан примірників (при реставрації, оправленні); превалюванні консервативних методів зберігання над активними; максимально можливому обмеженні обігу рідкісних книжок, тобто заміні їх іншими виданнями чи відтвореннями [8].

Зберігання книжкових пам'яток у бібліотеках сфокусовано в двох напрямах: 1) консерваційних або реставраційних методах збереження оригіналу та 2) переведенні одиниці зберігання на мікрофільм або цифровий формат для збереження інтелектуального змісту (створення копії).

Консерваційні технології, що супроводжуються зміною матеріальної основи документу й викликають подеколи втрату його автентичності, змінилися в наш час позицією мінімального втручання. В цьому принципова відміна від загальнобібліотечних фондів, де головним є текст і бібліографічні дані, а решті елементів книги відведено підпорядковане місце або взагалі не надається значення. Консервація книжкових пам'яток проводиться за допомогою неруйнівних, екологічно чистих технологій, довговічних речовин і матеріалів, методами, рекомендованими існуючими нормативами та новими розробками провідних реставраційних центрів. Фондоутримувачі зобов'язані проводити консервацію книжкових пам'яток, котра забезпечуватиме їх збереження.

Все більш актуальною стає превентивна консервація, під якою слід розуміти створення нормативних умов зберігання, як систему заходів, що забезпечують комплексний захист бібліотечних доку-

---

[8] Сборник методических материалов (Опыт работы. Вып. 1) / ГПБ им. М.Е. Салтыкова-Щедрина. – Л., 1968. – С. 10–11.

ментів. Словосполучення «превентивна консервація» порівняно недавнє, і означає, що при виконанні консерваційних завдань пріоритетними є всілякі попереджувальні, профілактичні заходи, що передбачають мінімум втручання в матеріальну природу документів. Найефективніша технологія обробки матеріалів, реставрація виявиться безплідною, якщо подальше зберігання документів буде неправильним, а використання – необмеженим.

Як підкреслюють спеціалісти [9], з розвитком науково-теоретичних основ і практики консервації виникають вузькопрофесійні питання, котрі також важливі для самого існування культурних цінностей. Серед них – *стабілізація* – вид консервації, при якій уповільнюються процеси старіння матеріалів і виключається їх пошкодження. До документу вносять певний запас довговічності, коли деструктивні процеси припиняються за допомогою хімічних обробок. Зокрема – нейтралізація кислотності паперу й створення в ньому лужного резерву. Не менш важливим є знезараження біологічно пошкоджених матеріалів.

Однією з технологій стабілізації є контейнерне (фазове) зберігання. Для створення мікроклімату при зберіганні книг та документів використовуються контейнери, коробки, папки, конверти. Корисність розміщення книжок у футлярах чи монтування на картон аркушевих документів була відома давно. Сучасна вимога – вони обов'язково повинні бути виготовлені з інертних, безкислотних матеріалів, щоб не зашкодити старовинним документам, із застосуванням спеціального («білого») клею, до складу якого входять антиплісняві й дезінсекційні речовини.

Підвищення кислотності паперу в процесі зберігання є однією з причин загибелі книжок. Ні в якому разі не слід загортати книжки в газети чи клейонку. Обидва матеріали можуть спричинити псування книжки: газети друкують на висококислотному папері, й ця кислота проникне до книги та залишить плями. Клейонка (поліетилен) не пропускає повітря, дозволяючи грибкові розвиватися за

---

[9] *Нюкша Ю. П., Леонов В. П.* Ответственность библиотек за сохранение культурного достояния России // Библиотековедение. – 2002. – № 1. – С. 12.

наявності найменшої вологи, до того ж деякі клейонки є також кислотними.

Можливим є використання нейтрального паперу для обгортання, тканини для оздоблення футлярів усередині. Спосіб такої консервації вибирається, виходячи з економічних, практичних, естетичних міркувань. Слід пам'ятати, що різні типи контейнерів забезпечують різний ступінь захисту документів. Так, у найкращих коробках-контейнерах температурно-вологісний мікроклімат залишається постійним, незважаючи на зміни макроклімату в приміщеннях.

Контейнерне зберігання з метою превентивної консервації дозволяє на певний час відкласти вирішення багатьох складних, нез'ясованих на сьогодні питань збереження історичних пам'яток, проте досі до кінця недосліджена шкідливість зберігання книжок в ізольованому просторі.

На Заході зараз існує такий спосіб захисту книжок як фольювання (різновид ламінування): книжки обгортають у спеціальні фольє – самоклейкий прозорий матеріал [10], який легко миється та підтримує м'яку обкладинку в цілості. Зрозуміло, так можна поступати лише із сучасними виданнями.

Книга становить комплекс, який складений з різних матеріалів органічного походження: папір, друкарські фарби, клей, картон або дерево, шкіра, пергамен, коленкор тощо. Відомо, що при тривалому зберіганні всі органічні речовини зазнають фізико-хімічних змін, які називаються природним старінням. Матеріали оправи, аркуші книг і документів, старіючи, втрачають механічну міцність, стають крихкими та ламкими, з часом можуть розсипатися в порох.

Зокрема, шкіра, як і будь-яка органічна речовина, повинна не лише дихати, але й одержувати живлення. Для збереження шкіряних оправ старовинних книжок необхідно постійно поповнювати зміст жиру в шкірі. Питання полягає в тому, щоби знайти речовину

---

[10] *Реппин Ж.* Правильное хранение фонда – основа его длительной сохранности // Первая Казахстанская конференция «Проблемы сохранности документального письменного наследия библиотек и архивов»: документы и материалы. – Алматы, 1998. – С. 196–201.

типу ланоліну, яка б була нейтральною (ні кислою, ні лужною), і не ставала б прогірклою. До неї треба підібрати розчинник, який не виявляв би жодної шкідливої (хімічної чи висушувальної) дії. У цю суміш необхідно додавати невеликий відсоток воску, котрий сприяє утворенню надтонкої плівки, що укріплює поверхню шкіри та надає їй глянцю. Туди ж бажано додавати також речовини, які вбивають комашню й цвіль. Свого часу були розроблені різні формули розчинів на ланоліновій основі в Британському музеї, в публічній бібліотеці Нью-Йорку тощо. В радянських бібліотеках застосовували засіб на копитному жирі, а у Франції був створений навіть спеціальний крем, який продавався в тюбиках; його формулу не розголошували [11]. Крем випускали різних відтінків, включаючи білий – для пергамену. Завдяки тому, що він довго зберігає свої фунгіцидні та інсектицидні якості, його використовували також для цінних меблів, для дерев'яних полиць, які застосовують у відділах рідкісних книг. Зрозуміло, що спочатку необхідно видалити пил, почистити книжки, а тоді вже проводити обробку шкіряних оправ. При сильному забрудненні такі оправі рекомендовано вимити мильним тампоном, мінімально вживаючи воду. І тільки після того, як шкіра просохне, на неї наносять шар відповідного «крему». Таким чином, введення мастил у старовинні шкіри забезпечує їх консервацію. Профілактика пересихання й руйнування шкіряних і пергаменних оправ ведеться переважно в процесі реставраційних робіт, хоча варто було б виконувати такі роботи спеціально.

Різновидом шкіряних оправ є пергамен – спеціально оброблена шкіра тварин, яку використовували для письма та в палітурній справі. Завдяки особливостям виготовлення, пергамен звичайно має деяку лужність, яка надає йому великої стійкості до кислих компонентів повітря, а також створює захист від мікроорганізмів, що віддають перевагу кислому середовищу [12]. Характерною особливістю пергаменів є надзвичайно висока їх чутливість до вологи,

---

[11] *Брейя П.* Отдел редких книг в библиотеке // Бюллетень ЮНЕСКО для библиотек. Т. XIX. – 1965. – № 5. – С. 272.

[12] Гигиена и реставрация библиотечных фондов: Практическое пособие. – М., 1985. – С. 10–11.

що суттєво знижує їх стабільність. За умов низької відносної вологості повітря у сховищі пергамени стають жорсткими, деформуються (коробляться), площа їх помітно зменшується. Проте й за надто високої відносної вологості повітря спостерігаються ще значніші деформації пергамену.

Більшість документів, які зберігаються в бібліотеках, створено на папері. Раніше основною сировиною для виготовлення паперу були різні відходи: зношене ганчір'я, пачоси, обривки мотузок та ін., тобто рослинні волокна – льон, бавовна, коноплі, зміст чистої целюлози в яких становив 95%. Цей ганчірковий папір, вироблений ручним способом із лляних і бавовняних волокон, є найбільш довговічнім, тому папір давніх рукописів і стародруків за нормальних умов зберігання й досі перебуває в порівняно доброму стані. З часом якість тривкого ганчіркового паперу, що в свій час прийшов на зміну міцному пергамену, значно знизилась за рахунок додавання до нього різних домішок у зв'язку зі все зростаючим попитом на папір. У 60-х роках XIX ст. випуск міцного й довговічного ганчіркового паперу взагалі припиняють, і починають виробляти папір з дешевої, але значно менш міцної деревини та таких же нестійких барвників, які з часом перетворюються в сіркову кислоту, що поступово роз'їдає папір. Бібліотечні документи стають недовговічними, а разом з погіршанням навколишнього середовища, пов'язаним з інтенсивним розвитком промислового виробництва, відбувається постійний несприятливий вплив на фізичний стан книжок. У зв'язку з цим, видання, надруковані, скажімо, в 1940 р., до нашого часу втратили більше 60% своєї міцності, а папір початку XX ст. зараз має, за висновками спеціалістів, усього 4% початкової міцності. Може так статися, що з часом пізніші видання будуть рідкіснішими за стародруки.

Тексти також змінюються з часом – вицвітають, зменшується контрастність, чорнила та фарби згасають, можуть осипатися, особливо фарби й позолота мініатюр. Пергамен і папір змінюють колір, темніють, жовтіють і т. п.

Процеси старіння притаманні усьому матеріальному світу. Повністю зупинити ці природні процеси неможливо, але потрібно

створити такі умови для книжок, які б дозволили сповільнити швидкість старіння їх матеріальної основи – шкіри, пергамену, паперу. Старіння паперу в книжках відбувається повільніше, ніж, скажімо, в архівних документах, проте невідповідні умови зберігання можуть значно прискорити цей процес [13] і призвести до повної руйнації та загибелі пам'ятки. Для того, щоби припинити або хоча б призупинити чи уповільнити процес природного старіння фонду, його консервують, насамперед найбільш цінні документи, призначені для вічного зберігання (тобто страхову частину бібліотечних фондів), що передбачає, як сказано вище, забезпечення збереженості фондів шляхом дотримання в першу чергу відповідних умов зберігання.

Основні вимоги до умов зберігання книжкових пам'яток

Вимоги до умов зберігання книжкових пам'яток розроблені спеціалістами детально, проте реалізуються вони лише малою мірою, що пояснюється відсутністю необхідної матеріально-технічної бази.

Збереження фондів стародруків та рідкісних видань є проблемою всіх великих бібліотек світу і обов'язково передбачає цілий комплекс заходів: розробку документації, що регламентує всі види робіт з рідкісними та цінними виданнями, строгий облік фондів, операції штемпелювання, проставляння інвентарних номерів та шифрів, перевірку наявності та стану фондів, правильне розміщення рідкісних книжок, створення й дотримання оптимальних умов зберігання, забезпечення фондів ізольованими приміщеннями, санітарно-гігієнічні заходи, відбір і передачу книжок у реставрацію, перенесення на мікроносії історично цінних документів, створення фонду копій унікальних примірників та книжок, які часто замовляють, наявність окремого читального залу (в ідеалі – оснащеного високоякісною апаратурою для читання мікрокопій), дотримання порядку використання фондів, контроль видачі й виносу документів за межі відділу, виконання режимних моментів зберігання, охорону фондів, протипо-

---

[13] Хранение и консервация редких старопечатных и рукописных книг и документов: Обзор методик. – К., 1988. – С.9.

жежну безпеку тощо. Таким чином, забезпечення збереженості фондів – єдиний безперервний процес, що починається з моменту надходження документа до бібліотеки й триває протягом усього періоду його зберігання й використання [14], для стародруків та рідкісних видань – вічно, наскільки це буде фізично можливим.

Заходи, спрямовані на збереження фондів, повинні бути регламентованими відповідною інструктивно-методичною та технологічною документацією, що розробляється кожною бібліотекою, в т. ч. спеціалізованими відділами. Завдання, зміст роботи, характеристика фондів і каталогів повинні бути закріплені в Положенні про даний відділ, яке також має розробляти кожна бібліотека самостійно. Серед інших документів, які регламентують діяльність даного підрозділу, необхідно розробити Положення або Інструкцію про зберігання фондів відділу рідкісних книг, пам'ятаючи, що наукова та матеріальна цінність таких видань не вичерпується текстом або інформацією, котра міститься в них, а визначається всією сукупністю особливостей кожного видання та окремих примірників, тобто пов'язана з їх історичною та матеріальною автентичністю. Варто розробити також Інструкцію з обліку фондів, Пам'ятку щодо режиму безпеки, Інструкцію або Правила обслуговування користувачів фондами рідкісних видань тощо.

Відносно відділів рідкісних видань особливо ретельно потрібно дотримуватись загальних для фондів бібліотек правил: будівлі бібліотек повинні бути вогнестійкими; застосування нових технічних вдосконалень, матеріалів та арматури, достатньо не перевірених, які можуть виявитися шкідливими для об'єктів зберігання, допускати не можна. Спеціалісти здавна докладали зусиль для того, щоби будинки були, по змозі, менш уразливі до кліматичних змін. Старі кам'яні будівлі з товстими стінами, збудовані на вдало підібраних ділянках і відділені від ґрунту глибокими підвалами, краще захищені від зовнішніх коливань температури та вологості.

---

[14] *Дедовская В. М., Перминова О. И.* Подготовка специалистов в области сохранности и консервации библиотечных документов // Сохранность и доступность: Тезисы докладов и сообщений науч.-практ. конф., Москва, 10–12 авг. 1998 г. – М.: РГБ, 1998. – С. 40–42.

Традиційно вважалося, що будинки бібліотек і архівів повинні бути великими та високими; що слід застосовувати вигнуті форми (склепіння) або багатогранні форми, за яких будинок одержує менше тепла; що будівельні матеріали потрібно білити [15].

Відділ рідкісних книг має бути ізольований від інших відділів товстими стінами та вогнестійкими дверима. Так, згідно ГОСТ 7.50.–90, фонди книжкових пам'яток повинні зберігатись у спеціально пристосованих, ізольованих приміщеннях, обладнаних системою охоронної та пожежної сигналізації, засобами пожежогасіння. Неприпустимим є користування відкритим вогнем у відділі та прилеглих приміщеннях; більш пильним має бути контроль з боку електромонтерів за електромережею, правильне її розміщення (забороняються розетки та вимикачі за шафами, стелажами, розташованими впритул до стін; підключення світильників чи іншого обладнання через подовжувачі, до мінімуму обмежується наявність розеток у книгосховищах тощо). З метою протипожежної безпеки дроти електричного освітлення у сховищах стародруків повинні закриватися в металеві трубки. Взагалі проводку в таких відділах треба зводити до мінімуму та обмежувати лише необхідним освітленням. Для відділу слід установлювати окремий рубильник і в неробочий час знеструмлювати приміщення відділу. Дбайливішим має бути контроль за приміщеннями відділу з боку інспектора з пожежної безпеки бібліотеки. При кінозйомках у відділі пожежну безпеку повинен забезпечувати черговий електрик. До речі, при кінозйомках потрібно дбати, щоби книжки та бібліотечне обладнання, особливо дерев'яне, не нагрівалося. Отже, додаткове освітлення можна включати на мінімальний термін. Неприпустимим є підвищення завдяки освітлювальним приладам температури повітря в приміщенні більше ніж на 2°С. Кінозйомки документів поганої збереженості не дозволяються.

На сьогодні можна вважати обов'язковою наявність у таких підрозділах системи автоматичного пожежогасіння. При будь-

---

[15] *Брейя П.* Отдел редких книг в библиотеке // Бюллетень ЮНЕСКО для библиотек. Т. XIX. – 1965. – № 5. – С. 271.

яких, навіть незначних несправностях електромережі або інших порушеннях (протіканні систем опалення, наприклад), співробітники зобов'язані сповістити заввідділом, який у свою чергу повинен оперативно доповісти необхідним службам та проконтролювати виконання ремонтних робіт.

У випадку стихійних лих фонди відділів стародрукованих та рідкісних видань, так само як і відділів рукописів та інших унікальних зібрань бібліотеки, підлягають першочерговій евакуації. Для цього в бібліотеці напоготові мають бути легкі ящики з отворами, що забезпечать циркуляцію повітря, а також списки книжок, які підлягають евакуації в першу чергу. На випадок надзвичайної, аварійної ситуації необхідно завчасно визначити документи пріоритетного рятування з вказівкою на місце їх зберігання. Пріоритетному рятуванню підлягають документи, що є пам'ятками культури, а також документи підвищеного ризику (що найбільш зазнають ушкоджень у випадку аварії) [16]. Наприклад, при ушкодженнях водою в першу чергу рятують документи з неводостійкими текстами та зображеннями, «линялому» папері, оскільки вони можуть бути змиті; книжки та альбоми на крейдованому папері, тому що після намокання й висихання аркуші з'єднуються в єдиний монолітний блок, розділити який практично неможливо; сильно пошкоджені при зберіганні та використанні цінні документи.

Режим зберігання книжкових пам'яток включає: 1) температурно-вологісний режим (підтримання нормативних параметрів температури та вологості шляхом систематичного контролю й регулювання за допомогою систем кондиціонування повітря чи опалювально-вентиляційних засобів); 2) санітарно-гігієнічний режим (гігієнічна обробка, ентомологічний та мікологічний нагляд за станом книжкових пам'яток); 3) світловий режим (підтримання нормативних параметрів освітленості документів через використання високоефективного світлозахисного обладнання при їх зберіганні й використанні, в особливості при експонуванні).

---

[16] Планирование действий на случай бедствия в вашей библиотеке: Методическое руководство. – СПб., 2000. – С. 9.

Режим зберігання документів у бібліотеках має розподілятися між фондоутримувачами, матеріально-технічною службою та спеціалістами з питань консервації. Фондоутримувачі організовують гігієнічне знепилення фондів, своєчасну перевірку й, за необхідності, відбір і передачу ушкоджених фондів на дезінфекційно-дезінсекційну обробку, реставрацію чи ремонтно-палітурні роботи; контроль та підтримку належного температурно-вологісного режиму; дотримання протипожежних заходів. Матеріально-технічна служба забезпечує безаварійну роботу обладнання та опалювальної системи, охорону та протипожежну безпеку; окремий пилосос для кожного сховища, захист від сонячного опромінення на вікнах та склі шаф, умови для провітрювання тощо.

Проблема не лише в охороні цих багатств від випадкової небезпеки (хоча й над цим треба працювати); головним завданням є створення таких постійних умов їх зберігання, котрі краще за все гарантують їх збереження – найсприятливішої температури і відокремленості від усього, що може стати причиною повільного, але невідворотного руйнування.

Фонди стародруків та рідкісних видань повинні розміщуватись, як уже зазначено, в ізольованих від загальних фондів та спеціально обладнаних приміщеннях, на нижніх поверхах, не схильних до сирості, протікань, затоплень, надмірної сухості, перегрівання тощо. Найкращі умови для старих книжок – дерев'яні шафи (можливо зі скляними дверцятами), що закриваються на замок. Дерево ближче до паперу за структурою, має однаковий з ним коефіцієнт теплопровідності, що означає: фонд і стелажі зволожуються й висихають одночасно і рівною мірою, а це сприятливо позначається на мікрокліматі сховища. На металі ж конденсат створюється в декілька разів швидше. Відомо, що папір та шкіра можуть витримувати великі коливання температури й вологості, а дерев'яні стелажі виступають як додатковий природний буфер, що запобігає появі плісняви та грибків. Дошки полиць повинні бути добре відшліфовані, протравлені морилкою, просякнуті протипожежними, дезінсекційними розчинами. Періодично шафи (або герметичні сейфи для найбільш цінних видань) потрібно провітрювати: ще у XVIII ст.

було визнано, що шкіра й папір потребують повітря. Дійсно, органічні речовини, з яких складається книга, продовжують жити.

Фактори, що впливають на стан книжок

Руйнування документів – проблема, актуальність якої зростає з часом. Серед факторів, котрі впливають на цей процес, вирішальним є газовий склад навколишнього середовища, який дедалі погіршується. Кисень повітря, як стверджують спеціалісти [17], сам по собі є дуже сильним окислювачем органічних матеріалів, а в поєднанні з безперервно зростаючим забрудненням атмосфери сполученнями сірки, азоту, органічними кислотами, озоном та іншими речовинами, яких в атмосфері промислових міст більше сотні, його руйнівний вплив посилюється, викликаючи сильні зміни стану збереженості книжок, насамперед з органічних матеріалів. Фонди бібліотек, архівів, музеїв, які розташовані у великих містах, зазнають значних хімічних впливів, що посилюють старіння паперу та інших матеріалів унаслідок окислення, утворення продуктів деструкції. Особливо шкідливим є сірчаний ангідрид, який виділяється під час згорання кам'яновугільного палива, та окис азоту, що міститься у вихлопних газах автомашин. Пил і дим також завдають шкоди. Для зменшення їх доступу слід тримати вікна зачиненими, в ідеалі – встановлювати фільтруючі системи, а за їх відсутності на час провітрювання хоча б закривати вікна і кватирки захисними екранами з марлі чи тонкої металевої сітки.

Шкідливим фактором, що викликає руйнування паперу, є, як відомо, світло, в першу чергу ультрафіолетові промені. Під руйнівною дією світла, особливо прямих сонячних променів, папір пересихає, тобто втрачає необхідну кількість вологи, що тягне за собою зменшення еластичності й міцності. Тривала дія штучного освітлення призводить до аналогічних наслідків. Тому традиційно приміщення книгосховищ будували без вікон (на сьогодні в ідеалі

---

[17] *Душкина Л. И., Песковская Л. С., Трезвов А. В., Баласанян К. С.* Новейший метод превентивной консервации и «лечения» особо ценных и поврежденных фондов // Проблеми збереження, консервації та реставрації музейних пам'яток. – К., 1999. – С. 84–85.

треба мати сучасну систему кондиціонування повітря). Якщо ж відділ розміщують у кімнатах з вікнами, то ще давньоримський теоретик архітектури Вітрувій радив орієнтувати сховище вікнами на схід, оскільки ранкове сонце є нешкідливим. Краще це робити в північній стороні будинку. Стелажі в сховищах розміщують перпендикулярно до вікон, що забезпечує природну освітленість у проходах між стелажами і в той же час боронить книжки від прямих сонячних променів. Неприпустимо тримати книжки на підвіконнях. На вікнах повинні бути штори або жалюзі, можна використовувати матове скло, в гіршому випадку, скло вікон закривають білим папером чи тканиною або замащують білою фарбою. Скло в книжкових шафах також потрібно закривати світлонепроникними матеріалами.

Але й штучні джерела освітлення – лампи накалювання та, особливо, люмінісцентні лампи (т. зв. лампи денного освітлення) – є також небезпечними для книжок. Системи освітлення люмінісцетними лампами без відповідних фільтрів за дією наближаються до сонячного світла й завдають документам шкоди, що виражається не тільки в стимуляції руйнівних фізико-хімічних реакцій, але й у вицвітанні обкладинок чи оправ [18]. Електричне освітлення у сховищах мають забезпечувати лампи накалювання в 40–60 Вт на кожні 2 м між стелажами й по 75 Вт на кожні 4–5 м в центральному проході, й лише на робочих місцях – 100 Вт. Світильники в книгосховищах повинні боронити лампи від механічних ушкоджень і забруднення, бути пожежобезпечними та непроникливими для пилу й вологи. Для включення пилососів у сховищі дозволяється одна-дві штепсельні розетки [19].

Саме з причин шкідливості світлового та термічного впливів забороняється ксерокопіювання стародруків. Проте досі не вивченим лишається вплив світла та температури на стародруковані видання при скануванні, що все ширше застосовується в бібліоте-

---

[18] *Нюкша Ю. П., Леонов В. П.* Ответственность библиотек за сохранение культурного достояния России // Библиотековедение. – 2002. – № 1. – С. 10.

[19] Гигиена и реставрация библиотечных фондов: Практическое пособие. – М., 1985. – С. 12–13.

ках і музеях для виготовлення електронних страхових копій рідкісних експонатів. На нашу думку, процеси, що відбуваються при ксерокопіюванні та скануванні аналогічні, й завдання спеціалістів визначити та довести фондоутримувачам, чому безкислотний папір стародруків ксерокопіювати не можна, а сучасний (мається на увазі XX сторіччя) кислотний папір – можна; чому можна сканувати старі книжки й не можна їх ксерокопіювати. До речі, в РДБ діє наказ, ініційований реставраторами, про заборону сканування книжок до 1825 р. видання [20]. Обладнання для сканування, як справедливо відзначає один з найавторитетніших спеціалістів зі збереження фондів О. І. Пермінова [21], було створене насамперед для ділового та комерційного використання; інтенсивне опромінення документів (книг) при скануванні і тепло, що при цьому виробляється, безумовно шкодить матеріальній основі паперових пам'яток. Стосовно ж сучасних видань, як довела практика, варто копіювати один раз актуальні видання, а наступні ксерокопії робити вже з копії [22].

Найважливішим екологічним показником мікроклімату книгосховищ є санітарно-гігієнічний стан, який характеризується наявністю в повітрі життєздатних спор мікроскопічних грибів та мірою запилення повітря [23]. Як стверджують спеціалісти, саме пил сприяє розповсюдженню грибкових спор та ініціює процес їх проростання на поверхні документів. Вважається, що при нормативних значеннях температури й вологості мікроміцети не проростають [24]. Проте реально все відбувається значно складніше, як зазначають практики. В деяких сховищах навіть за дотримання нормативних умов

---

[20] *Степанова Е. В.* Электронные библиотеки и проблема соотношения сохранности и доступности фонда редких книг // Девятая Международ. науч. конф. по проблемам книговедения. – М., 2000. – С. 315.

[21] *Перминова О. И.* Новые исследования для оцифровывания (опыт РГБ) // Библиотековедение. – 2003. – № 3. – С. 60–64.

[22] *Комський І. С.* Сучасні пріоритети зберігання фондів наукових бібліотек // Бібліотека і читач на порозі XXI сторіччя: Зб. наук. праць. – К., 1998. – С. 44.

[23] *Новікова Г.* Проблема екології книгосховищ // Бібліотечний вісник. – 1995. – № 5. – С. 28.

[24] *Розумна Л. І., Льода Л. М.* Деякі питання кліматології книгосховищ і збереження книжкових фондів // Записки ЛНБ: Вип. 6. – Львів, 1998. – С. 119.

виявляють помітну кількість уражених книжок: на забруднених пилом книжках припиняється доступ повітря, а основний переносник спор грибів – пил.

Такі екологічні фактори, як температура, вологість, газовий склад повітря, освітлення книгосховищ створюють умови для розвитку агресивних пліснявих грибів. Мікробіота (гриби, віруси) до сховищ може потрапляти з частками ґрунту у вигляді пилу, як і бруду з вуличного взуття, одягу та інших предметів (сумок, пакетів тощо); таким чином роль людей у занесенні мікробіоти до книгосховищ величезна. Змінне взуття для співробітників у відділах стародруків є обов'язковим, категорично забороняється входити до фондів рідкісних видань у верхньому одязі та вуличному взутті. Співробітникам також не дозволяється заносити до книгосховища сторонні предмети, власний одяг, а також їжу. Для цього в бібліотеках мають бути окремі приміщення.

Особливо уважно слід ставитися до стародруків, надрукованих на ганчірковому папері – гриби тут трапляються значно частіше, ніж у інших документах. Біологічні процеси здатні довести матеріал до повної руйнації. Припинити діяльність грибів можна за допомогою сильних фізико-хімічних впливів й нормалізації режиму зберігання. Масове ураження книжок грибами може бути небезпечним і для персоналу.

Більшість матеріалів документального спадку сприйнятливі до ушкоджень багатьма паразитами, включаючи книжкового черв'яка, термітів, тарганів, щурів і мишей. Ефективна господарська робота зменшує вплив тварин і комах, для чого потрібний систематичний контроль, попримірниковий перегляд стародруків, за необхідності – консультації ентомологів та дезінсекційні заходи.

Відомо, що краще застосувати профілактичні заходи, ніж навіть невразливу обробку книг; краще запобігати появі цвілі на книжках, ніж обробляти їх сильними інсектицидами та фунгіцидами. Інколи документи бувають настільки крихкими, що для обстеження їх стану та вироблення стратегії збереження потрібно мати знання з фізики, хімії, біології та бактеріології, що виходить за межі компетенції бібліотекаря. Необхідним у таких випадках є втручання

кваліфікованих спеціалістів, зокрема Центрів консервації та реставрації при великих бібліотеках чи музеях. Але й роль бібліотекаря, котрий роками спостерігає за фондами, а далі знайомить фахівців Центру з відібраними з того чи іншого приводу книжками, неоцінима. Без сумніву, висновки бібліотекарів мають емпіричний характер. Так, саме бібліотекарі шляхом тривалих спостережень прийшли до висновку, що жовтий колір паперу менш підвладний появі цвілі та комах; папір стародруків і старовинні оправи менш піддаються руйнівному впливу, ніж листівки чи сучасні видання, і ще невідомо, як довго збережуться ці документи, адже вони не пройшли багатовікової перевірки.

Усі заражені й пошкоджені книжки потрібно ізолювати з фонду в окреме приміщення та піддавати спеціальній обробці: дезінфекції. Неприпустимим є зберігання в одному приміщенні чистих і заражених шкідниками фондів, а також зберігання книжок у пачках чи в штабелях, особливо протягом тривалого часу. Санітарно-гігієнічний режим передбачає охорону документів від біопошкоджень і забруднень та гігієнічну обробку, тобто очищення документів від часток біологічного пошкодження й пилу.

Важливе значення для збереження старих книжок має підтримання оптимального температурно-вологісного режиму, адже перебування в надто сухому приміщенні призводить до висихання, крихкості й деформації книжок і оправ із шкіри та інших матеріалів, чому дуже сприяє обігрівання в осінньо-зимовий період приміщень радіаторами парового опалення. Надлишок же вологи створює можливість для розвитку біологічних шкідників, сприяє утворенню плісняви. Крім того, папір, картон, пергамен, шкіра є гігроскопічними, і надлишок вологи зменшує їх механічну міцність, сприяє прискоренню процесу старіння. У випадках підвищеної вологості, особливо в осінньо-весняний період, провітрювання виключають або обмежують.

Для книжок оптимальна температура не вище +20 і не нижче – 15 градусів. Проте низька температура при низькій вологості нешкідлива. Відомо, що за низьких температур папір зберігається краще. Є навіть припущення, що при температурі 1°С папір може

зберігатись до 4000 років, таким чином, холод є унікальним засобом консервації. При вологому повітрі важлива не абсолютна вологість, а відносна, тобто вологість повітря у відповідності до температури, що повинна бути десь 45–50 %. Якщо вона нижче 40 або вище 70 %, стан стає небезпечним. Відсутність вентиляції часто супроводжується сирістю, котра найбільше викликає руйнування книжок. Вологість у поєднанні з жарою викликає ріст шкідливих грибків і плісняви, що є ворогами деревини, шкіри та паперу. Деякі види грибів, швидко розмножуючись, можуть пошкоджувати стіни та підлоги сховищ. Надмірна концентрація вологи в атмосфері сприяє також розмноженню комах і зростанню руйнівних личинок [25].

Для контролю температури та вологості приміщень використовуються психрометри та гігрометри. Ці прилади рекомендовано розміщувати в головних проходах сховища, далеко від опалювальної системи й системи вентиляції, на висоті 1,5–2 м над підлогою. Їх показники необхідно щоденно записувати в спеціальні зошити. Залежно від їх показань здійснюються заходи, спрямовані на поліпшення ситуації: провітрювання або його виключення в період підвищеної вологості на вулиці, вологе щоденне прибирання, розміщення ємностей з водою під батареями опалювання, відключення певних секцій батарей та ін. Найбільш ефективним способом є встановлення централізованого кондиціонування повітря, що дасть можливість регулювати температуру цілий рік. Це єдиний надійний спосіб, всі інші засоби – лише напівзаходи. Кондиціонування повітря створює й інші переваги: повітря може фільтруватися та очищуватися, завдяки чому усуваються хімічні й біологічні агенти, що скорочують життя документів. Ефективним способом є також циркуляція повітря через водяний пил. У нових будівлях західних бібліотек, як правило, є автономна система кондиціонування, яка не лише забезпечує заміну повітря, а й регулює макроклімат в приміщеннях, підтри-

---

[25] *Брейя П.* Отдел редких книг в библиотеке // Бюллетень ЮНЕСКО для библиотек. Т. XIX. – 1965. – № 5. – С. 269.

мує необхідний температурно-вологісний стандарт, що впливає на уповільнення старіння колекцій [26].

Швидкі й часті коливання температури та рівня відносної вологості також прискорюють руйнування документів. Це зазвичай виключає зберігання цінних книжок у підвалах та на горищах.

При надходженні книжок чи документів з інших місць особливе значення має їх поступова акліматизація в умовах проміжного режиму. Наприклад, якщо книжки надійшли з приміщення, що не опалювалось, їх не можна одразу розміщувати у книгосховищі, необхідно витримати їх певний час в умовах зниженого опалювання.

Відсутність приміщень, де підтримується необхідний температурно-вологісний режим, брак необхідних для таких книжок бібліотечних меблів у вигляді шаф або стелажів з широкими дерев'яними полицями, недостатня кількість та інколи якість реставраційних робіт з унікальними фондами – все це не сприяє оптимальному збереженню цінних та рідкісних фондів. Фізичний стан стародруків та рідкісних видань повинен знаходитись під більш ретельним контролем, ніж основні фонди.

У Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського організована робота контрольно-кліматичної служби, що здійснює постійний контроль умов зберігання фондів, інформує про виявлені порушення хранителів фондів, інженерно-технічну та господарську служби бібліотеки [27]. Вона прогнозує стан книжок у зв'язку з кліматичними умовами, своєчасно рекомендує фондоутримувачам заходи з нормалізації збереження фондів, а також здійснює регулярну перевірку термометрів і психрометрів та контроль за їх правильним обслуговуванням. Крім того, у книгосховищах здійснюється постійний контроль обсягів і якості санітарно-гігієнічно-

---

[26] *Шентон Х.* Макро- и микроклимат в Британской библиотеке // 65th IFLA Council and General Coference. – August 20-28, 1999.

[27] *Новикова Г. М., Муха Л. В.* Пятилетний опыт работы Центра консервации и реставрации Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского: проблемы и перспективы // Первая Казахстанская конференция «Проблемы сохранности документального письменного наследия библиотек и архивов»: документы и материалы. – Алматы, 1998. – С. 149–156.

го знепилювання фондів у санітарний день. Наслідки контролю фіксуються у відповідних актах окремо для кожного відділу, обговорюються з фондоутримувачами та використовуються ними для планування робіт наступного санітарного дня або, при можливості, й раніше.

Крім того, в Центрі консервації і реставрації НБУВ підготовлена й впроваджена методика комплексної обробки книг та документів, уражених мікроміцетами (мікроскопічними грибами)[28]. Передбачено, що документи, які викликають у фондоутримувачів підозру щодо мікологічного ураження, ізолюються, загортаються у крафт-папір, переглядаються мікологом Центру, при потребі складається акт певної форми й книжки надходять до приймального відсіку дезкамери. Тут вони проходять мікологічне обстеження, після чого їх сортують за категоріями відповідно до життєздатності мікроміцетів і залежно від стану матеріальної основи документу. Книжки в доброму фізичному стані, не особливо цінні, що не мають шкіряних або пергаменних палітурок, але з яких було виділено життєздатні мікроміцети, мають надходити до відділення камерної дезобробки. Для цінних книжок, примірників у шкіряних чи пергаменних оправах, насамперед для давніх рукописів та стародруків, використовується метод індивідуального поаркушного знезараження та гігієнічного очищення в спеціально обладнаному дезкомплексі.

Окремий блок проблем – знепилення стародруків. Негативний вплив пилу на книжки добре відомий: як вже підкреслено вище, пил цементує папір, утруднює процеси його «дихання»[29]. Крім мінеральних і рослинних залишків, він має величезну кількість спор цвілі, небезпечний для вогню й легко спалахує. Пил значно прискорює процеси старіння документів на паперовій основі. От чому знепилювання книжок і приміщень є однією з основних умов нормального режиму охорони та збереження книг. Тут дуже важливим є пра-

---

[28] *Суббота А.* Проблема дезінфекції бібліотечних і архівних документів, уражених мікроміцетами // Студії з архівної справи та документознавства. Т. 6. – К., 2000. – С. 114–116.

[29] *Ільницька З.* Більше уваги охороні книжкових фондів // Соціалістична культура. – 1941. – № 4. – С. 57.

вільний вибір покриття підлоги – дерево або лінолеум, прибирання повинно бути вологим. У жодному разі не можна допускати цемент, ворсоланове чи ковролінове синтетичне покриття. В періоди високого відсотку вологості в повітрі прибирання шляхом миття підлоги обмежується. Натирання підлоги мастикою, шкідливою для фондів, виключається.

Знепилювання книжок повинно бути регулярним, хоча при великій кількості фондів минає досить значний час до повторного знепилення певної колекції. В наш час його слід здійснювати за допомогою сучасних пилососів, використовуючи круглі щітки-насадки. Знепилювання слід провадити не бронеполицями, як це прийнято у загальних книгосховищах, а попримірниково, знімаючи кожну книжку з полиці, починаючи з верхньої. Знепилюють спочатку корінець, верхній обріз, далі боковий обріз, нижній обріз від корінця, а після того вже кришки оправи. Напрям руху по обрізу весь час має бути від корінця книги. Поаркушеве знепилення примірників застосовують при особливих показниках – великій забрудненості, і виконують ватними тампонами, змоченими розчином формаліну (або сухими тампонами), за участю співробітників підрозділів консервації та реставрації (вони ж періодично повинні переглядати колекції рідкісних видань для виявлення плісняви, комах). При цьому варто пам'ятати, що розчин формаліну можна застосовувати тільки для книжок без шкіряних оправ, інакше шкіра задубіє й стане крихкою.

За відсутності пилососів, як виняток, допускається витирання оправи за допомогою трохи вологої або сухої марлі; сухим ватним тампоном можна зняти бруд, порох з розворотів стародруків. В ідеалі кожна рідкісна чи цінна книжка повинна знепилюватись хоча б раз на 1–2 роки. Певна колекція чи зібрання повинні бути закріплені за конкретним працівником відділу. До таких робіт краще не допускати непідготовлених співробітників, які не розуміють можливої шкоди від недбалого поводження з рідкісною книгою: прибиральниць, тимчасових працівників тощо. Нові співробітники допускаються до цієї діяльності після попереднього інструктажу та під наглядом досвідчених бібліотекарів. Слід знепилювати, звичайно, також каталоги та картотеки.

У приміщеннях, що межують із читальним залом, знепилювання пилососом провадиться в щомісячні санітарні дні. В інших же фондосховищах це можна здійснювати в будь-який день. Під час цієї роботи бібліотекар одночасно відбирає книжки на реставрацію, ремонт оправи. Дрібний ремонт досвідчений співробітник відділу може проводити самостійно. Проте неприпустимими є підклейка силікатним клеєм, скріплення сторінок чи обкладинки металевими скріпками.

Слід відзначити також незадовільну практику поводження з книжками людей, у тому числі й під час виставкової діяльності. Інколи людина завдає більше шкоди, ніж будь-які інші фактори. Тому актуальним лишається навчання співробітників і користувачів відповідному поводженню з раритетами, та і взагалі з документами, у т. ч. при організації виставок. Для експозиції рідкісних видань потрібно передбачити вітрини з м'якими, обтягнутими сукном, внутрішніми поверхнями. Украй важливим є спадкоємність осіб, що несуть відповідальність за зібрання стародруків та рідкісних видань, послідовність у проведенні політики з комплектування та збереження раритетів. Велике значення мають профілактичні заходи, зокрема – виховання у бібліотечних працівників та читачів санітарних та гігієнічних навичок: не брати книжки брудними руками; не тримати та не сушити вогке взуття чи верхній одяг у приміщеннях, де зберігаються книги, особливо рідкісні та цінні. Неприпустимо залишати розкритими книжки на столах або у вітринах. Крім того, що вицвітає фарба, руйнується папір, ламається також корінець та блок книги.

Говорячи про збереження документів, потрібно дуже чітко розмежовувати поняття збереження документа як матеріального об'єкта (тобто консервація носія інформації й самої інформації) і збереження інформації через перенесення її на інші носії, без дотримання деталей оригіналу, й розповсюдження її (мова вже про доступ до інформації) [30]. Процеси, пов'язані зі зберіганням чи

---

[30] *Перминова О. И.* Сохранность и доступность: проблемы и пути их решения // БАН: 10 лет после пожара. – СПб., 1999. – С. 40.

консервацією оригіналів документів, повинні бути відокремлені від процесів виготовлення копій – це різні напрями діяльності.

Фізичне збереження книги – пам'ятки друку, пам'ятки історії та культури в повному обсязі її первісних характеристик і важливих в історико-культурному відношенні особливостей, набутих у процесі побутування книги, є завданням виняткової ваги. І хоча це практично неможливо у загальних фондах бібліотек, надзвичайно важливо, щоби зусилля хранителів цих фондів, окрім збереження опублікованих текстів, було спрямовано на максимально довге збереження традиційної форми книги. Навіть у деформованому вигляді вона несе свою ауру, здійснює неповторний і поки що мало вивчений психологами вплив на людину. Звертаючись до неї, читач торкається предмету, зробленого за десятиріччя чи сторіччя до цього; так пролягає зв'язок часів [31].

Реставрація стародруків та рідкісних видань

Стабілізація стосується тільки частини проблем збереження книжкових пам'яток. Питання відновлення міцності, форми документів вирішуються реставрацією – третім компонентом консервації. Чим більше розвинуті стабілізація і превентивна консервація, тим менша потреба в реставрації документів. Реставрація кожного окремого документа, тим більше книжкової пам'ятки – найбільш трудомісткий і дорогий процес, його вартість набагато більша від вартості документу чи книги, оскільки потребує майстерності кваліфікованого реставратора, добре оснащеної лабораторії, що дозволить установити пріоритетність способів консервації і широке фотодокументування процесу. Крім того, цей процес ускладнюється необхідністю проводити експертизу пам'ятки, її виокремлення з фонду.

Термін «реставрація» (відновлення) з'явився в публікаціях у другій чверті XIX ст. і стосувався предметів, які з часом було

---

[31] *Яцунок Е. И.* Современная постановка проблемы сохранения книжных памятников и пути ее решения // Государственная политика в области сохранения библиотечных фондов: Материалы совещания РНБ, 10–14 апр. 2000 г. – СПб., 2000. – С. 110.

названо пам'ятками [32]. Інтенсивний розвиток реставраційної галузі припадає на кінець 50-х рр. XX ст., проте й досі не існує підручника чи монографічного дослідження, присвяченого питанням реставрації пам'яток на паперовій основі, насамперед книжок. Але всім відомо, що проблема реставрації старовинних та рідкісних видань існує: в середньому не менше 30% таких видань потребують реставраційних робіт. Для прийняття рішення про реставрацію слід враховувати три основні показники: цінність колекції чи окремого документу, частота його використання, умови збереження [33].

Останнім часом як науковий напрям формується новий погляд на реставрацію рукописів, стародруків та рідкісних видань. Головною концепцією наукової реставрації є збереження автентичності книги до і після реставрації. Уявлення про правильну консервацію та реставрацію коротко сформульовано в гаслі: «Збереження краще за оновлення» [34].

Оскільки реставрація, окрім вузьколокального ремонту поодиноких аркушів чи трохи відірваних частин оправи у більшості випадків є все-таки більш чи менш кардинальним порушенням історичної достовірності примірника, реставраційні роботи з рідкісними та цінними виданнями та примірниками потребують особливих підходів, які можуть бути забезпечені за умови розробки загальних правил реставрації видань та примірників і системи співробітництва фондоутримувачів та реставраторів.

Реставрація не є переробкою, як це розуміли в XIX ст., коли бібліофіли замовляли абсолютно нові сап'янові оправи для найрідкісніших видань XVI–XVII ст., і від рідних оправ не залишалося й сліду. Принципи реставрації таких видань сьогодні виходять зі ставлення до них як до пам'яток культури, а не просто книжок.

---

[32] *Прудников С.* З історії розвитку реставраційної справи в Україні // Бібліотечний вісник. – 2001. – № 5. – С. 48.

[33] *Маккерн Д.* К вопросу: «Роль стабилизации в Программе по консервации коллекций» // 65th JFLA Council and General Conference August 20–28, 1999.

[34] *Роос С.* История и этика консервации // Теория и практика сохранения памятников культуры: Сб. науч. тр. Вып. 17. – СПб., 1995.

Головне завдання – визначити серію операцій, які категорично несумісні з книжковими пам'ятками.

Реставраційні роботи застосовуються лише у випадках загрозливого стану примірника (розпад паперу, зношеність, пошарпаність, відпадаючі кришки оправи) та обмежуються строго необхідним мінімумом. Не завжди потрібно проводити весь комплекс реставраційних робіт.

Основні принципи реставрації, закріплені в різних методиках, загальновідомі [35]: всі доповнення, привнесені реставратором, повинні бути оборотними; папір та інші матеріали, що відновлюють втрати, повинні відрізнятися від оригіналу, тобто реставрація при близькому перегляді повинна бути очевидною; обов'язковим є документування реставраційних процесів; методи технологічних досліджень повинні бути неруйнівними. Загальновизнано, що будь-яке порушення автентичності культурного спадку завдає не менших втрат, ніж безпосереднє руйнування об'єкту [36]. Краще залишити об'єкт таким, який він є, і всіляко знизити втручання в його матеріальну основу. Рідкісні примірники, як правило, не оправляються в палітурки, а зберігаються в справжньому (видавничому чи власницькому) вигляді [37]. Мова йде про книжки, що мають художню цінність, їх поля не відповідають вимогам оправлення; є важливі в історико-культурному плані записи на полях; книги виготовлені з незвичайних матеріалів; містять великі складені карти та ін. Збереженість забезпечується іншими засобами зберігання – футлярами, захисними обкладинками, коробками, обгортанням та ін. Максимальне забезпечення відділів рідкісних видань коробками з кришками (з відкидною передньою стінкою), у яких легко застосовувати провітрювання, є бажаним і корисним. Виняток становлять ті випадки, коли відсутність оправи є дефек-

---

[35] *Склярская А. В.* Этические проблемы реставрации редкой книги // Редкая книга: изучение, сохранность, реставрация. – СПб., 2000. - С. 100.

[36] Сохранение библиотечных и архивных материалов: Руководство. – СПб., 1998.

[37] Сборник методических материалов (Опыт работы. Вып. 1) / ГПБ им. М.Е.Салтыкова-Щедрина. – Л., 1968. – С. 21.

том примірника, тобто для примірників, що втратили свою видавничу чи власницьку оправу або обкладинку. Допускається також заміна новітніх (XIX та XX ст.) оправ бібліотечного типу поганої якості.

Визнані все-таки необхідними палітурні роботи повинні виконуватись кваліфікованими палітурниками-реставраторами, а не в загальному відділі оправи. До реставрації стародруків та рідкісних видань допускаються найбільш кваліфіковані реставратори, які мають бути забезпечені найкращими матеріалами. За відсутності необхідних матеріалів або технічній невирішеності тих чи інших проблем реставрації, реставраційні роботи краще відкласти. Такі питання можуть бути вирішені тільки після спеціального розгляду кожного конкретного примірника. У певних випадках доцільно залучати спеціалістів-реставраторів з інших установ.

Розшивання примірників у історичних оправах допускається як виняток, за погодженням з відповідальним за даний фонд. Нагадаємо, що в стародруках замість картону в палітурках певний час використовували склеєні аркуші т. зв. макулатури – сторінки давніх рукописних і стародрукованих книжок. Тому при реставрації та роботі з оправами стародруків взагалі необхідно обов'язково звертати увагу на картон палітурок. Відомо чимало випадків знахідок дуже цінних фрагментів середньовічних рукописів та першодруків у старих оправах. Зокрема, майже всі невеликі за обсягом видання, що приписують винахіднику друкарства в Європі Й. Гутенбергу, про що ми вже писали в попередніх розділах, знайдено саме таким чином. Макулатурні підклейки оправ (рукописні, друковані), якщо вони мають надзвичайну самостійну цінність, відділяють від оправи, реставрують і закріплюють на попередньому місці чи в конверті. Потрібно дбайливо зберігати все, що ще може бути врятованим, збирати всі шматочки корінців і палітурок.

Проте розшивання конволютів пізнього періоду, що не мають історичної цінності та естетичного вигляду, шкодять збереженості аліґатів, які входять до їх складу (наприклад, різного розміру), є цілком можливим, за умови вирішення питання обліку кожного самостійного видання, що входить до складу конволюту.

У виборі оправи необхідно враховувати епоху та традиційні для даної категорії видань види оправ, пам'ятаючи при цьому, що наслідування вишуканим зразкам бібліофільських оправ на дешевих матеріалах не досягають мети. Тріснуті або розірвані корінці особливо цінних оправ не замінюються, а підлягають укріпленню чи консервації; заміна корінця на новий допускається у випадках його повного руйнування, причому фрагменти старого корінця закріплюються на новому матеріалі. Так само, за наявності фрагментів, які зберегли тиснення, власницькі ознаки, допускається вмонтування їх у нову оправу, з дотриманням естетичних вимог. При реставраційних та палітурних роботах повинні бути збереженими всі види власницьких та інших особливостей примірників, що можуть мати історичну цінність.

Потрібно враховувати співвідношення оправи та книжкового блоку, наприклад, для багатоаркушевих видань рекомендуються оправи із застібками чи зав'язками. Для наукових видань другої половини XIX– початку XX ст. найбільш придатними є оправи темних тонів у поєднанні з мармуровим папером. Відносно форзаців також слід уникати поєднання сучасного целюлозного білого паперу з виданнями на ганчірковому папері, особливо раннього періоду друкарства.

Під час виготовлення оправи якщо не весь блок, то перші та останні зшитки потребують обрізування (вирівнювання берегів), а при цьому змінюється не лише початкове співвідношення берегів та дзеркала набору, але й можуть бути зруйновані цінні деталі видання або примірника (помітки, написи, золочений чи візерунчастий обріз). Отже, якщо все-таки книжку оправляють, рідкісні примірники, як правило, не обрізаються. Виключення (можливо, мінімальний зріз) може бути допущено для примірників зі зруйнованими й доповненими при реставрації краями аркушів.

Варта уваги також проблема виправлення помилок непрофесійної реставрації, коли використовували непридатний для цих цілей клей або клейку стрічку. Внаслідок, як правило, незадовільних умов зберігання стан фондів загалом такий, що піддавати їх повторним реставраційним обробкам край небажано та й неможж-

ливо фізично [38]. Жахливі випадки – підклейка раритетів силікатним клеєм, скріплення сторінок чи обкладинки металевими скріпками – все-таки треба виправляти.

Усі книжки до відділу реставрації повинні передаватися за двосторонніми актами, де зазначаються вихідні дані видання, шифр та інвентарний номер примірника. Питання, що можуть виникнути в процесі реставрації, вирішуються разом з фондоутримувачами – спеціалістами з історії книги. Система співробітництва хранителів фондів і реставраторів має на меті запобігти помилкам, які відбуваються з причин недостатньої обізнаності фондоутримувачів чи недостатнього знайомства реставраторів зі специфікою рідкісних видань та примірників.

Співробітники відділів стародруків та рідкісних видань, що відповідають за збереження певних колекцій, повинні вести картотеку реставрації, тобто облік примірників, які підлягають реставраційним роботам. Картотека ведеться з метою виявлення необхідності та черговості реставрації, уникаючи при цьому фізичного виокремлення примірників з місць розстановки. Картотека включає мінімум розпізнавальних відомостей і коротку характеристику руйнувань: «розпад паперу», «реставрація оправи». При передачі на реставрацію картка переставляється до розділу «перебуває на реставрації» чи, згодом, до рубрики «відреставровані книжки».

Отже, багато питань у реставрації та стабілізації є неоднозначними. На деякі з пам'яток одночасно потрібно робити страхові копії, й надалі видавати копії, зменшивши до мінімуму книговидачу оригіналів. Неминуче старіння книги, її пошкодження в процесі використання примушує вести пошук нових форм, методів і способів закріплення та консервації інформації, в тому числі перенесення її на інші носії.

---

[38] *Душкина Л. И., Песковская Л. С., Трезвов А. В., Баласанян К. С.* Новейший метод превентивной консервации и «лечения» особо ценных и поврежденных фондов // Проблеми збереження, консервації та реставрації музейних пам'яток. – К., 1999. – С. 85.

Другий напрямок збереження книжкових пам'яток, коли йдеться насамперед про збереження змісту книги, тобто інформації, що в ній міститься, пов'язаний з переведенням цієї інформації на інші носії – оптичні диски, високоякісне фоторепродукування, мікрофільмування, а також виготовлення факсимільних видань і репринтних перевидань. Тим самим оригінали виключаються з активного користування, а повноцінні копії страхують їх від загрози зникнення за несприятливих умов зберігання і навіть непередбачених катастроф. Крім того, відбувається забезпечення доступу до книжкових скарбів бібліотек найширшим колам потенційних читачів шляхом територіального наближення до них найбільш цінних зібрань і окремих документів на нових носіях інформації, їх популяризація та експонування [39].

До числа постійних пріоритетів у галузі забезпечення зберігання пам'яток належить їх страхове копіювання. Практика давно довела, що для обслуговування читачів і потреб самої бібліотеки потрібні 3 копії: страхова копія, робоча (для видачі читачам) і резервна (для тиражування). Заміна оригінала на копію дозволяє зменшити експлуатаційне навантаження на першоджерело, а значить знизити ризик механічних ушкоджень, передчасного «зачитування», актів вандалізму та крадіжок. Насамперед це стосується оригіналів, які треба зберегти для майбутніх поколінь у їх первісному вигляді. Для цього, безперечно, потрібна значна фінансова підтримка. Фондоутримувачі ж повинні подбати про відбір пріоритетних пам'яток або навіть масивів (колекцій) для першочергового копіювання.

Упровадження в бібліотечну практику методів репрографії (електрофотографія та мікрофотографія), що дозволяє отримати фактично факсимільне відображення оригіналу, допомагає ефективно й на сучасному рівні вирішувати обидві проблеми – збереження та доступності, проте не усуває існуючої суперечності. Тому бібліоте-

---

[39] *Морозова И.* Концепция проекта (программы) «Память России» // Книжное дело. – 1994. – № 4. – С. 42.

карю доведеться робити вибір: чи надавати сучасному читачеві потрібну книгу, дозволяючи вирішити його сьогоденні проблеми і ксерокопіювати її, а завтрашньому користувачеві залишити тільки паліативи – мікрофільми та CD–ROM з текстами знищених документів, або прийняти на себе не дуже приємну роль «цербера», що охороняє скарби в ім'я майбутнього.

Електрографія або ксерокопіювання – найбільш універсальний спосіб копіювання щодо оперативності й простоти. Проте відсутність необхідної інформації від виробників породжує питання у бібліотекарів: не виключено, що світлове й теплове навантаження може мати негативні наслідки для паперу книжок та документів через роки, тобто в папері можуть розпочатися деструктивні процеси, котрі з часом невідворотно призведуть до його повної руйнації. У випадку збільшення загальних обсягів послуг з ксерокопіювання з'являється загроза зношування паперового носія та появи механічних дефектів книжок, адже технологія отримання копій потребує щільного притискання примірника до поверхні машини. Процедура шкодить книжкам, і це загальновідомо. Цілком погоджуємось із колегами [40], що у використанні книжкових скарбів давнини – не масовому й не надактивному – завжди була шаноблива повага до книжок, та й методи роботи з ними були далекими від сучасних технічних засобів копіювання й вичерпувалися виписками від руки, конспектуванням. Книги, що пережили багато переміщень, евакуацій, аварій, книговидач, можуть розсипатися сьогодні самостійно, а їх часте розкриття, інтенсивне опромінення під час копіювання прискорює руйнівні процеси та може зробити їх загибель невідворотною в найближчий час. Отже, для рідкісних та цінних документів, де обов'язковим є їх збереження в максимально первісному вигляді, ксерокопіювання варто обмежити або навіть заборонити.

У таких випадках інформаційне забезпечення потреб користувачів можна здійснювати через фоторепродукування. До останнього часу в практиці превалювало, як відомо, виготовлення стра-

---

[40] *Афанасьев М. Д.* Что мы передадим следующим поколениям читателей? // Библиотековедение. – 2001. – № 3. – С. 1.

хових копій на плівкових носіях. Цей метод дозволяв забезпечити довговічність інформації, зосередженої в газетах, виданнях кінця XIX–початку XX ст., надрукованих на здатному до саморуйнування кислотному папері. Проте цей спосіб, з огляду на його високу витратність, незручність у перегляді, а також з урахуванням сучасних досягнень виглядає архаїчним. З точки зору збереження можливість передачі накопиченої людством інформації на плівкових носіях є доволі проблематичною.

Значно менша популярність цього методу порівняно з ксерокопіюванням пояснюється принаймні трьома факторами: нижчою швидкістю одержання копії; порівняно з електрографією високою ціною послуги; за відсутності обладнання, що може виготовляти копії на паперовому носії з мікроплівки – складністю та психологічним несприйняттям мікрофіш і мікрофільмів, тим більше, що далеко не всі бібліотеки оснащені якісною відтворюючою апаратурою [41], коли в оригіналі текст читається, а на плівці практично ні. Безперечно, мікрофільмована книга краща, ніж її повна відсутність, проте її не можна вважати дуже зручною. Звичайно дослідник користується одночасно кількома книжками чи іншими джерелами інформації на паперовому носії; екран з мікрозображеннями цього забезпечити не може. Мікрофільм має всі недоліки давнього сувою, котрий було замінено кодексом як більш зручним видом книги. Можна продивитись кілька кадрів для одержання довідки, але читати всю книгу на екрані – неможливо й шкідливо для очей. Плівка – носій лінійний; дратуючий шум механічних апаратів для читання в бібліотеках свідчить про те, що читач прагне знайти потрібний текст, віддалений на плівці на десятки й сотні кадрів. Крім того, необхідно час від часу перемотувати рулони мікроплівки з метою попередження її злипання та перевірки якості.

Більше того, мікрофотографія не може вважатися стабільною технологією. Існує багато прогнозів стосовно довговічності плівки. Апаратне забезпечення для читання мікрофільмів також швидко

---

[41] *Скобець І., Новікова Г.* Копіювання в бібліотеках як засіб поширення і зберігання інформації // Студії з архівної справи та документознавства. Т. 6. – К., 2000. – С. 81.

застаріває, знімається з виробництва, й майбутнім читачам доведеться користуватися лупою [42].

Однією з можливостей вберегти документи, яким загрожує знищення, є мікрофіші. Коштують мікрофіші порівняно недорого, виробництво їх є досить оперативним, для зберігання потрібно дуже мало місця – в одній шухлядці письмового стола можна тримати бібліотеку з тисячі назв. Але знов-таки, на перешкоді стає відсутність у бібліотек необхідного обладнання для виготовлення мікрофіш та апаратів для їх перегляду.

У розвинутих країнах дедалі більше розповсюдження одержують страхові копії, зроблені шляхом електронно-цифрових та лазерних технологій, з одночасним збільшенням обсягів інформації, що закладається на зберігання. Разом з тим, оцифрування дозволить збільшити можливість доступу до старих видань, надасть можливості обмінюватися копіями.

Оцифрування – це розподіл зображення на найдрібніші ділянки (пікселі) й надання кожній з них певних числових значень, які повністю характеризують колір даного пікселя [43]. Інформація про кожний піксель запам'ятовується в комп'ютері і може копіюватись та відтворюватись необмежену кількість разів.

Оцифрування дає можливість: копіювання без зниження якості в кожній наступній копії; мережевого збереження, доступу та копіювання в будь-якій точці світу в будь-який час; одночасного доступу до копії кількох користувачів; економії фізичного місця та ін. Недоліки такого способу: висока вартість обладнання і мережевої інфраструктури, що потребує спеціалістів для її підтримки; вартість збереження інформації, що зберігається в «он-лайні»; вартість створення баз; величезна швидкість заміни технологій; відсутність стандартів, нерозв'язаність проблем авторського права [44]. Не говоримо вже про

---

[42] *Фабиан Б.* Обеспечение сохранности – собственное мнение // Петербургская библиотечная школа. – 1999. – № 4. – С. 57.

[43] *Шварцман М. Е.* Оцифровывание как метод сохранения старых книг // Память мира. Память России: Сб. инструктивных и методических материалов. – М., 1999. – С. 114.

[44] В Internet існує два проекти: «Гутенберг», повинний створити архів електронних копій англійською мовою, і «Рунеберг», що передбачає створення архіву

ризик, пов'язаний з електронними вірусами, маніпулюванням та змінами оригінальної інформації в електронному режимі, з питанням довговічності цифрової інформації, її пошкодженням при зміні магнітних чи цифрових сигналів. Магнітні та оптичні носії нестабільні за своєю природою, легко пошкоджуються та зношуються[45]. Крім того, нові пристрої, процеси та програмне забезпечення замінюють обладнання й методи, що застосовуються для запису, зберігання й відновлення цифрової інформації, протягом приголомшуюче коротких термінів – від двох до п'яти років! Так, у 1999 р. у Британській бібліотеці розпочато проект з оцифрування книжкових пам'яток, при якому користувачі можуть бачити на екрані сторінки, що перегортаються як звичайно в книзі, а не за допомогою курсору по вертикальній площині, як завжди в комп'ютері[46]. Унікальну систему дотику до екрану, що справляє видимість гортання сторінок книжки, було створено за численними рекомендаціями відвідувачів щодо доступу до рідкісних видань Британської бібліотеки[47]. Висока розподільна спроможність зображень дозволяє в багато разів збільшити деталі малюнків і відтворити особливості з високою точністю. Поки що виготовлено лише кілька таких електронних копій зі сторінками, що гортаються, зокрема: «Діамантову Сутру» – найдавнішу в світі ксилографічну книгу, надруковану в Китаї у IX ст.; два варіанти «Хартії Вольностей» – документ, що зафіксував свого часу (XIII ст.) визначення прав людини; «Ліндісфарнське Євангеліє» – один із шедеврів мистецтва рукописної книги; 42-рядкову Біблію – першу

скандинавськими мовами. Проте для досягнення мети – організувати безплатні та доступні всім користувачам мережі архіви – потрібно, аби тексти книжок потрапили до категорії вільно розповсюджуваної інформації. Згідно законодавства США, проект «Гутенберг» відносить до згаданої категорії тексти, опубліковані до 1917 р.

[45] *Кисловская Г. А.* Сохранность и репродуцирование периодических изданий // Первая Казахстанская конференция «Проблемы сохранности документального письменного наследия библиотек и архивов: документы и материалы. – Алматы, 1998. – С. 201–209.

[46] *Качалина В. В.* Выставочная деятельность Британской библиотеки // Библиотековедение. – 2001. – № 4. – С. 97–104.

[47] *Ляшенко С.* Цифрова колекція Британської бібліотеки // Бібліотечний вісник. – 2001. – № 4. – С. 26.

друковану Біблію, найкращий витвір європейського першодрукаря Й. Гутенберга. Безперечно, ця технологія, названа Продуктом Тисячоліття, що представляє звичну форму книги, буде швидко розвиватися.

Чи є оцифрування шкідливим для книжок? Зрозуміло, що будь-яке використання старої книги не йде їй на користь. При оцифруванні сторінки перегортають, кожна сторінка освітлюється світлом лампи впродовж від 1 до 20 секунд, як при фотозйомці чи мікрофільмуванні, залежно від конструкції камери. Проте, вважають спеціалісти (зокрема, М. Шварцман, див. названу публікацію), краще один раз перезняти книгу, ніж багато разів видавати її читачам.

Сучасна техніка дозволяє, не пошкоджуючи цінного оригіналу, виготовляти мікрофільм, який у належних умовах може зберігатися достатньо тривалий час як страхова копія, а вже з мікрофільму робити цифрову копію. В мікрофільмуванні є обов'язковий принцип: не мікрофільмувати того, що вже відмікрофільмовано. Тому з одного зробленого негатива можна тиражувати стільки робочих копій, скільки потрібно. Нерозв'язаними досі лишаються питання, пов'язані з авторським правом, адже використовується інтелектуальна власність автора твору. Загальноприйнятим є вимога не репродукувати одержані в бібліотеках копії унікальних матеріалів без дозволу автора чи його правонаступника, а також бібліотеки – хранителя оригіналу.

Особливі вимоги висуваються для якості оцифрованих стародруків, які в електронному виді повинні існувати в різних варіантах: як страхова копія (документ дуже високої якості оцифрування) і як інформація – документ для користувача, в якому повинна бути зосереджена додаткова інформація про дане видання. Необхідні докорінні зміни в організації та умовах збереження самих страхових копій. Страхові копії повинні зберігатися недоторканими окремо, на випадок втрати оригіналу внаслідок надзвичайних подій, інакше спотворюється сама ідея страхового копіювання.

На сьогодні, мабуть, нереальним є завдання копіювання всього фонду книжкових пам'яток. Погоджуємося з принциповими положеннями, висунутими спеціалістами РДБ, що у розв'язанні цієї комплексної задачі слід дотримуватись таких основних підходів:

вибірковість при відборі книжкових пам'яток для копіювання (мається на увазі унікальність, збереженість, інформативність); недопустимість створення копії за рахунок погіршання збереженості оригіналу; використання програм та інформаційних систем, спроможних відтворити точну копію друкованого видання, тобто факсиміле; необхідність передбачити попередню оцінку стану примірника до і після копіювання та кошти на його реставрацію; по можливості, створення електронної версії тексту з мікрокопії; впровадження сучасної комплексної системи консервації та реставрації книжок, без якої створення електронної версії втрачає сенс.

Безпека фондів книжкових пам'яток

Під безпекою книжкових пам'яток розуміється сукупність правових, інженерно-технічних, організаційних, режимних, оперативно-пошукових та інших заходів, які запобігають утраті книжкових пам'яток внаслідок крадіжок, актів вандалізму, аварій техногенного характеру, стихійних лих, інших небезпечних обставин та дій [48]. Охорона фондів здійснюється на всіх етапах руху фонду, починаючи з моменту надходження до бібліотеки необроблених документів і закінчуючи користуванням ними читачів.

Інженерно-технічний захист місць зберігання книжкових пам'яток забезпечується технічним укріпленням сховищ, їх розташуванням у приміщеннях, які мають запасний вихід або містяться поблизу сходових клітин, ліфтів (взагалі ж такі відділи повинні мати якнайменше шляхів доступу до фондів, тобто єдиний вхід та вихід для користувачів і персоналу, а пожежні чи аварійні виходи, що мають бути суворо контрольовані й забезпечені сигналізацією, не можна використовувати за звичайних умов). Повинна бути забезпечена багаторубіжна система охоронно-пожежної сигналізації, спеціально підібрані засоби пожежогасіння відповідно до діючих документів.

---

[48] Положение о книжных памятниках Российской Федерации: Проект // Материалы к Всероссийскому научно-практическому семинару «Проблемы создания единого фонда книжных памятников России». – М., 2000. – С. 12.

На вікнах ізсередини, а не з вулиці, мають бути металеві грати, товщина металевого прута яких не менше 1,5 см. Краще, коли грати зроблені з двох половинок і закриваються посередині на замок, але вдень, за необхідності, можуть розкриватись і складатись на завісах обабіч вікна (ключі від ґрат повинні також бути під контролем). Абсолютно необхідно це у випадку термінової евакуації книжок і людей. Кватирки, що відкриваються вдень для провітрювання, варто додатково захищати металевими сітками, а також «захисними екранами» (від комах та пилу).

Організаційне забезпечення захисту книжкових пам'яток здійснюється шляхом розробки та запровадження комплексу засобів і заходів безпеки, а саме: прогнозуванням стану захищеності; оцінкою ефективності контрольно-пропускного режиму, фізичного та електронного захисту, комплекту посадових та спеціальних інструкцій; постійним аналізом професійного рівня хранителів тощо.

У режимі охорони фондів передбачається: охорона від крадіжок і псування примірників; попередження втрат у повсякденних умовах; захисні засоби на випадок масових переміщень, стихійних чи інших лих.

Найчастіше саме людина, свідомо чи несвідомо, є причиною руйнувань і пожеж. У цьому плані слід дотримуватись таких загальних правил: доступ до приміщення фондів відділу рідкісних видань для сторонніх осіб та співробітників інших підрозділів бібліотеки не дозволяється. У приміщеннях книгосховищ дозволяються робочі місця лише для відповідальних хранителів певних фондів.

Приміщення відділів рідкісних книг повинні бути обладнані приладами, які з'єднуються системою сигналізації із службовими приміщеннями на варті. Особливо вразливими пунктами є ключі від приміщень. У неробочий час контроль за виконанням даної вимоги забезпечується застосуванням контрольного замка, пломб або печаток, встановленим порядком закривання приміщень, видачі ключів для відкривання відділу, що має бути передбачено у Правилах внутрішнього розпорядку установи. У міжнародних Рекомендаціях щодо безпеки рідкісних книг, рукописів та інших спеціальних

колекцій[49] зафіксовано також, що коди секретних замків сховищ повинні мати обмежене розповсюдження, їх треба міняти щоразу при змінах у штаті працівників, які мали доступ до сховищ, а як застережливі заходи рекомендовано здійснювати заміну ключів та замків на регулярній основі. Шафи з найбільш цінними книжками повинні мати надійні запори. Заходи для посилення контролю за використанням документів часто не залежать від додаткових матеріальних ресурсів, а вимагають від бібліотечних працівників сумлінного ставлення до роботи.

Проблеми безпеки фондів стародруків, рідкісних та цінних видань набули останнім часом сумної актуальності. Колись Сергій Іванович Маслов, колишній завідувач відділом стародруків нашої бібліотеки, писав, що тільки неграмотність, некультурність злочинців спасає книжкові скарби від розкрадання[50]. Але то було у 20-х–30-х роках минулого століття, а тепер грабіжники стали вже грамотними. І як не дивно, саме сучасні засоби комунікації – Інтернет, телебачення, преса – допомагають їм розібратися в цінності книжкових пам'яток, виявити інтерес до певної категорії видань на Західному книжковому ринку, знайти інформацію, де потрібна книжка зберігається.

Серед найвідоміших, резонансних крадіжок останніх років викрадення в грудні 1994 р. в РНБ 90 середньовічних рукописів; через рік тут зникло 435 гравюр з атласу «Птахи Америки», надалі прижиттєві видання І. Ньютона та ін.; відбулася ціла серія викрадень примірників першого видання Миколая Коперника «Про обертання небесних сфер» (1543 р.) – в Бібліотеці імені В. І. Вернадського, в Брно, в бібліотеці Ягеллонського університету в Кракові, в бібліотеках Пулковської обсерваторії та Російської Академії наук (Санкт-Петербург). До речі, в БАН Росії, одночасно з книгою М. Коперника, було зафіксовано зникнення ще 20 особливо цінних

---

[49] Guidelines for the Security of Rare Book, Manuscript, and Other Special Collections // http://www.rbms.nd.edu/secguide.html. – 2001.

[50] *Маслов С. І.* Про роботу відділу стародруків: Доповідь на загальних зборах бібліотеки 3 жовтня 1936 р. – ІР НБУВ, ф. 33, од. зб. 3011, арк. 2.

видань. На світових антикварних аукціонах були спроби виставити й продати прижиттєві видання Р. Оуена, М. Ломоносова, Д. Мендєлєєва та ін. з бібліотек Росії. Останнім часом з відділу рідкісної книги Національної бібліотеки Білорусі викрадено 12 раритетів, в т. ч. XV ст.; зроблена спроба викрадення гравюр з атласу Ортелія в бібліотеці Львівського університету. Час від часу працівники митниці затримують громадян при спробі вивезти за межі країни, в т. ч. України, ті чи інші книжкові пам'ятки.

Кожне повідомлення про подібні речі викликає у бібліотекарів шок і почуття безсилля. І не тільки тому, що бібліотеки традиційно фінансуються за залишковим принципом і не мають через матеріальні причини необхідних засобів охорони фондів, але й тому, що в суспільстві, і навіть серед колег-професіоналів, існує дивна суперечність: спробуйте не видати якусь книгу користувачеві, одразу здійсниться галас про спецсховище, заборону на інформацію тощо. А з іншого боку, навіть фахівці, бібліотекарі під час перевірок після кримінальних ситуацій запитують: як ви можете видавати читачам стародруки? А як можна не видавати? Це ж бібліотека, установа, яка для цього й існує, а не сховище Нацбанку, не музей. Специфіка є, для цього й були свого часу створені спеціалізовані підрозділи з власними читальними залами, де й передбачено здійснювати книговидачу (тільки не на абонемент). Правила користування фондами бібліотеки затверджуються дирекцією. Інша річ, що дирекція може змінити певні моменти саме для історико-культурних фондів, але це також мусить бути юридично закріплено.

Припинити цю дійсно вже лавину крадіжок перлин людської цивілізації з державних бібліотек можуть серйозні покарання, а безкарність породжує бажання і в інших легко заробити. Дивна річ: за дрібну крадіжку, наприклад, жебраком продуктів, дають кілька років ув'язнення, а за викрадення книги М. Коперника першої половини XVI ст., що є не тільки національним, але й світового рівня надбанням, за спотворення (вирізання 65 гравюр) чудового бібліофільського видання кінця XIX ст. «PAN», за аналогічні крадіжки гравюр зі стародруків кількох великих бібліотек України (Києва, Одеси, Львова), за торгівлю наркотиками наші вітчизняні шахраї

були випущені в залі суду з невеликим умовним строком. Уся відповідальність покладена на плечі бібліотекарів, хоча бібліотеки в нас державні, і державі потрібно дбати про збереження книжкових скарбів. До речі, в книзі директора БАН В. Леонова «Библиотечный синдром» [51] наведено цікавий факт: після викрадення 90 рукописів директор РНБ попрохав у держави 3,4 млрд російських рублів, яких, ясно, не одержав, а сума ця дорівнює витратам на півгодини війни у Чечні.

Безумовно, книжки з бібліотек крали завжди і скрізь, приховувати це неможливо, і про це також останнім часом достатньо інформації, як в газетних, журнальних, так і в науково-методичних виданнях, зокрема в посібнику професора Ю. М. Столярова «Как сохранить библиотечный фонд (Секреты старого книгохранителя)». – М., 2001. Автор підкреслює, що викрадення книжок в наш час перетворилося в міжнародну проблему, і наводить дані за різними країнами світу (С. 26): у Нью-Йоркській публічній бібліотеці за рік з фонду відкритого доступу пропадає до 10% творів друку, а в окремих бібліотеках США – до 30%. Видатки на їх відтворення в масштабах країни складають більше 10% річного бюджету бібліотек США. У ФРН щорічно розкрадається 1,5% сукупного книжкового фонду країни, навіть у Швеції, в Гетинборгській бібліотеці крадіжки досягли 25% обсягу фондів. Бібліотеки змушені переходити до систем автоматизованого контролю охорони фондів. Перші спроби використання автоматизованого контролю охорони книжок у США були ще в середині 1960-х років (a metal detection system); на початку 1970-х розробляється і одержує розповсюдження електромагнітні (electromagnitig) та радіочастотні (radio frequency systeme) системи охорони бібліотечних матеріалів.

Варто також підкреслити необхідність регулярної перевірки наявності цінних та рідкісних книг, яка має проводитися відповідно до перспективних планів. Крадіжки стародруків та рідкісних видань у багатьох бібліотеках світу за останній час і проведені слідом за цим перевірки наявності фонду свідчать про актуальність цієї роботи:

---

[51] *Леонов В.* Библиотечній синдром. – СПб., 1996. – С. 484.

саме під час таких перевірок виявляються найчастіше нестачі тих чи інших раритетів. Так, зокрема, відбулося в бібліотеці Краківського університету, в бібліотеці Російської Академії наук та ін.

Необхідні адекватні заходи безпеки для зменшення ризику, що несуть вандали й грабіжники. У читальних залах відділів рідкісних видань та у виставкових приміщеннях відкрите зберігання фондів категорично забороняється. Експонування стародруків та рідкісних видань проводиться виключно в закритих вітринах, причому доступ до таких приміщень допускається за умови присутності співробітника відділу (екскурсовода), а для сторонніх осіб обмежується захисним шнуром чи ін. Система організації виставок багато в чому впливає на рівень збереження експонованих документів. Окрім звичайних вимог (страхування, ретельна перевірка при видачі й поверненні, контроль за пакуванням і поводженням з раритетами), необхідно перевіряти нормативність умов, у яких вони будуть експонуватись, наприклад, вплив сонця або якогось штучного джерела освітлення, що може викликати підвищення температури та вигорання фарб і чорнил від світла. При видачі на тимчасове експонування в інші відділи чи установи необхідно оформляти відповідний акт передачі в двох примірниках, за підписами щонайменше двох співробітників з кожного боку. У випадках особливої цінності примірника акт має затверджувати директор бібліотеки.

Обов'язковим є документування всіх випадків зняття з полиць книги чи іншого документу за допомогою замісника із заповненим бланком замовлення: вимога читача, робота співробітника, реставрація, експонування на виставці тощо. При поверненні примірника на місце замісник знищується. Не задокументована відсутність на місці одиниці зберігання повинна розглядатись як надзвичайна подія і бути приводом для позачергової перевірки розстановки фондів.

При читацьких запитах, не пов'язаних з дослідженням специфіки примірника, рідкісні видання повинні, по змозі, замінюватися на більш пізні перевидання або відтворення, для чого слід продумати відповідний облік перевидань чи копій.

Книжкові пам'ятки (рукописні книги, стародруки, рідкісні та цінні видання, документи Державного архівного фонду) підлягають постійному зберіганню.

Стосовно обліку книжкових пам'яток загальноприйнятим є ведення книг сумарного обліку, інвентарних книг (оскільки стародруки та найбільш цінні й рідкісні видання проходять обробку, як правило, безпосередньо у спеціалізованих відділах) і зошиту обліку інвентарних книг. Бажано також вести книги нових надходжень (за шифрами), описи або паспорта на колекції. Практика підтвердила доцільність ведення всіх ланок облікової документації. Необхідним є також службовий топографічний каталог.

Облік рідкісних та цінних видань сприяє їх збереженню, правильному формуванню й використанню. Процес обліку включає приймання видань за актами, штемпелювання, інвентаризацію та реєстрацію за шифрами, опис та каталогізацію. У зв'язку з тим, що багато стародруків становлять конволюти, де можуть об'єднуватись від 2 до сотні аліґатів, дещо складніше вирішується питання стосовно одиниць обліку. Важливою є не тільки кількість назв і примірників, як взагалі в бібліотеках, але й, як у музеях, кількість одиниць зберігання. Наприклад, у НБУВ у колекції інкунабул 367 одиниць зберігання, тобто окремих у фізичному розумінні книг. 68 з них – конволюти, в яких міститься по кілька (інколи – десятки) видань. Разом маємо 516 примірників видань інкунабульного періоду і ще кілька десятків пізніших видань. Якщо підрахувати кількість назв видань саме інкунабульного періоду, одержимо 488, а ще можна визначити цифру томів, оскільки деякі видання під однією назвою виходили кількома томами (книгами). Саме звідси випливає, що у відділах стародруків, окрім загальних облікових документів, потрібні ще або описи колекцій (як у архівах), або паспорти колекцій, де будуть прораховані всі означені вище параметри. Зразок паспорту наведено в додатках до роботи. Всі питання обліку рідкісних та цінних видань повинні регламентуватись конкретними інструкціями, розробленими у відділах відповідно до специфіки фондів [52].

---

[52] Див., напр.: Інструкція про облік рідкісних і цінних видань та окремих видів

При бібліотечній обробці, обліку й описі рідкісних книжок варто пам'ятати, що бібліотечні помітки на таких примірниках повинні обмежуватись найнеобхіднішим мінімумом – штампом бібліотеки та інвентарним або актовим номером ручкою, шифром – олівцем. Усі позначки мають недвозначно й зрозуміло вказувати книгозбірню. Саме оснащення кожного документу бібліотечними реквізитами надає йому артефактної цінності. За бібліотечними помітками можна простежити долю кожної конкретної пам'ятки. Основне правило – мінімальне втручання бібліотекаря у зовнішність книжки. На титулах, видавничих обкладинках, цінних художніх форзацах, тексті чи ілюстраціях позначки не дозволяються. Разом з тим позначки повинні бути розміщені на самому матеріалі – книзі, брошурі, листівці, а не на додаткових елементах: обгортках, паспорту, папках, коробках, вкладках.

Для фондів відділу може виготовлятись спеціальний штамп (печатка), виготовлена у встановленому порядку. Особливе питання – як, не псуючи книжку-малятко, поставити штамп установи та інвентарний номер. Один з можливих варіантів – виготовлення спеціального маленького штампику з назвою відділу чи бібліотеки.

Охоронні правила при роботі з фондами рідкісних примірників підпорядковані, як уже підкреслювалося, принципу максимального збереження їх історичних особливостей і мінімального внесення нових елементів. Так, у відділах стародруків, на відміну від масових бібліотек, як правило, не клеять на книжках кишеньок для читацьких формулярів, ярликів і т. п. Потрібно уникати наклейки ярликів на корінцях чи палітурках книжок, оскільки це псує оправи з телячої шкіри та сап'яну, особливо із золотим тисненням. Іноді ярлики закривають підпис палітурника чи геральдичний знак. Ще 1923 р. Міжнародний бібліотечний конгрес протестував проти цих методів, які, на жаль, ще застосовуються в деяких бібліотеках. Отже, на художніх оправах не повинно бути етикеток [53].

документів на нетрадиційних носіях Національної парламентської бібліотеки України (1998); Шлях документів у відділі стародруків та рідкісних видань у НБУВ (2000 р.)

[53] *Брейя П.* Отдел редких книг в библиотеке // Бюллетень ЮНЕСКО для библиотек. Т. XIX. – 1965. – № 5. – С. 271.

Наші попередники у відділі стародруків НБУВ прагнули взагалі не псувати раритети. Далеко не завжди вони проставляли штампи на стародруках. Скажімо, на невеликих за форматом альдинах та ельзевірах штампів до недавнього часу не було. У рукописах та стародруках допускається пагінація олівцем. Шифри у відділі стародруків НБУВ традиційно пишуться на закладках з цупкого білого некислотного паперу, що вкладаються в книжки, та охайно олівцем на передньому форзаці чи на звороті м'якої обкладинки. Крім того, для орієнтації у фонді використовують наклейки чи написи на коробках або папках, у яких зберігаються окремі примірники, на захисному папері-обгортці.

Взагалі маркування на книжках може бути двох типів: відразу помітне кожному й приховане, яке важко виявити [54], що переслідує, крім завдань обліку, мету запобігання втратам документів через викрадення. Помітні позначки призначені для стримування потенційних злодіїв, а приховані мають допомогти при поверненні викрадених матеріалів. Якщо використовується лише один тип маркування, це має бути легко помітний тип, притому що розмір маркування потрібно звести до мінімуму. Не має значення, де розміщена видима позначка – на звороті титулу, чи знизу на першій сторінці тексту, – але це не може бути місце, звідки її можна видалити без цілком очевидних слідів її попередньої присутності чи без втрати естетичної, комерційної вартості книги, її повноти. Приховані позначки ніколи не повинні бути єдиною формою маркування, бо вони не допоможуть насторожити інших, наприклад продавців, що книга є краденою. Приховані позначки лише доповнюють ті, які легко помітити. Відносно збереження у виданні ілюстрацій на окремих аркушах, виконується бібліотечне правило – печатка бібліотеки проставляється на звороті кожної ілюстрації, карти, вклейки. На випадок можливих крадіжок може бути встановлено фіксоване нестандартне місце для печаток чи інших власницьких знаків бібліотеки, а також лазерних етикеток.

---

[54] Guidelines for marking books, manuscripts and other special collections materials // Guidelines for Security of Rare Book, Manuscript, and Other Special Collections: http://www.rbms.nd.edu/secguite.html. – 2001.

Не повинна бути недооціненою і роль каталогізації в ідентифікації матеріалів. Точні й детальні фізичні описи, де відмічено аномалії, дефекти, провенієнції та незвичайні фізичні риси є суттєвим доповненням описів службового (топографічного) каталогу .

Усі види бібліотечних позначок на книжках роблять охайно, дрібним і, бажано, бібліотечним почерком. Щодо того, яке чорнило найкраще використовувати для цього, у спеціалістів існують розбіжності у поглядах, оскільки для перевірки якості й довговічності сучасних чорнил чи паст потрібний час. Але вже помічено, що чорнила для авторучок нестійкі до дії світла, при цьому чорні чорнила легко змиваються, а кольорові швидко вицвітають, так само і написане фломастерами та капілярними ручками. Найкращими уявляються туш і паста для шарикових (кулькових) ручок. На темних корінцях і оправах можна писати пастою «штрих», призначеною для виправлення помилок, але, безумовно, не на книжкових пам'ятках.

Будь-які зміни в особливостях збереженості примірника, що відбулися після його інвентаризації, мають бути відбиті в графі «Примітки» в інвентарній книзі з вказівкою характеру змін, дати й підпису відповідальної особи.

Перевірки наявності фондів у відділах рідкісних книг повинні бути регулярними. Форми можуть бути різними: перевірка розстановки, переоблік за інвентарними книгами, за топографічними каталогами, за обліковою документацією основних фондів тощо. Облікова документація в таких підрозділах має бути поставлена на належному рівні, що передбачає ведення всіх потрібних книг обліку, каталогів, наявність актів; будь-які виправлення в облікових документах не допускаються. При технічних помилках співробітника заввідділом повинен у примітках зробити правильний запис, затвердивши його підписом і датою.

Неприпустимим є виключення з фондосховищ книжкових пам'яток з причин застарілості (морального зносу), а також фізичного зношення внаслідок природного старіння матеріалів. Будь-які зміни в складі фондів книжкових пам'яток фіксуються у внутрішній

обліковій документації бібліотек і в системі централізованого державного обліку книжкових пам'яток. Зареєстровані на державному рівні (в Державному реєстрі) колекції та фонди не підлягають розформуванню чи ліквідації без спеціального дозволу відповідних інституцій, що займаються реєстрацією книжкових пам'яток у межах держави.

Основні принципи фізичного розміщення колекцій

Що стосується розстановки книг, то найчастіше, після поділу книжок на окремі колекції, є послідовна, формальна нумерація книг. Це різновид так званої кріпосної системи розстановки і шифровки, яка була розповсюджена, скажімо, в XIX ст., коли книга одержувала певне місце у шафі чи на полиці. Книгосховища від читальні почали відділяти лише в середині XIX ст., та й сьогодні в багатьох бібліотеках у відділах стародруків та рідкісних видань старовинні книжкові шафи є не лише предметом інтер'єру, в них і досі зберігають цінні фонди.

За відсутності шаф перевагу слід надавати стелажам з широкими дерев'яними полицями. Відстань від нижньої полиці до підлоги має бути 20–25 см. Ширина полиць повинна бути не менше 30 см, адже стародруковані книжки були переважно великого формату. Відстань між полицями по висоті потрібно регулювати залежно від форматів книжок, для чого в середині шаф прибивають зубчасті планки, на яких кріплять полиці. При виготовленні, виборі чи пристосуванні обладнання для колекцій відділу слід брати до уваги якість і стан матеріалів (сухість, відсутність жучків), гладкість внутрішньої поверхні для запобігання травмуванню книжок, відсутність щілин у верхніх і нижніх поверхнях шаф – для уникнення скупчення пилу й бруду. Стандартне бібліотечне обладнання як невідповідне форматам стародруків та рідкісних видань для фондів таких відділів краще не використовувати.

Книги потрібно розміщувати в один ряд, обов'язково враховуючи форматний принцип розстановки. Це дуже важливо для забезпечення збереженості книжок, інакше великого формату книга, особливо в м'якій обкладинці, нависає над маленькою, згинається, псується, частіше відбуваються заставки, насамперед серед кни-

жок невеликого формату чи обсягу. Форматна система розстановки була рекомендована ще Флоріаном Трефлетом у XVI ст. Колись і стелажі, і шафи робили так, що ширина полиць була різною: для книжок великого формату найнижча та найширша полиця, наступні вужчі, а верхні – найвужчі, для книжок малого формату. Найчастіше книжки для розстановки поділяють на 4–5 форматів, наприклад, A – до 19 см, B – до 28 см, C – до 38 см, D – більше 38 см (саме так було прийнято в 20-х роках у відділі стародруків ВБУ). У Франції прийнятий такий розподіл за форматами у відділах рідкісних книг: P (parvus – маленький), M (mediocris – середній), G (grandis – великий), F (folio – в аркуш), A (atlas).

Формати приймаються умовно відповідно до найбільш характерних для даної колекції розмірів, причому до уваги береться не лише висота, але й ширина томів. Для малих форматів, для брошур (або просто книжок без твердих палітурок) найкращим є коробкове зберігання, що запобігає тертю, падінню, заставкам примірників. Коробки замовляють за шириною томів; у кожну коробку в порядку шифрів розміщують можливу кількість одиниць зберігання. Може бути рекомендоване також зберігання кожної одиниці в окремому конверті з некислотного паперу за форматом, або в папці.

Мініатюрні видання – заввишки до 10 см – збираються, як правило, в окремі колекції. Це робиться для зручності користування, зберігання та обліку. Ще на початку XX ст. були розроблені конструкції спеціальних коробок, що мали відкидну кришку знизу до верхньої полиці; там можна розмістити пару десятків книжечок-ліліпутів, як їх тоді називали, на двох сходинках-поличках[55]. Така розстановка, крім того, дає велику економію площі, приблизно на 1/3.

На розстановку безпосередньо впливають і принципи організації колекцій. Так, хронологічні, видавничі, шрифтові колекції зберігаються окремо й шифруються в середині колекції послідовно. Розстановці ж кириличних стародруків, як довела практика, краще відповідає географічний принцип розстановки – за містами чи місцевостями, де книжки були видані, в середині міста – за друка-

---

[55] *Войнич-Сяножецкий А.* Размещение в библиотеках миниатюрных изданий (лилипут-библиотек). – СПб., 1914. – 16 с.

рями чи друкарнями, а ті в свою чергу – за роком випуску, в межах року – за алфавітом. Такий принцип розстановки сприяє науковим дослідженням співробітників: поруч стоять всі примірники одного видання, друкаря, в послідовності їх виходу; зручно порівняти так звані дублети (хоча для стародруків, повторюємо, цей термін не підходить), продукцію певного друкаря чи друкарні. Крім того, це дуже зручно для обслуговування читачів.

Неприпустимо, ми вважаємо, розміщувати поруч книжки абсолютно різних епох, наприклад, інкунабул чи палеотип і його сучасне факсимільне видання. Старовинні книжки на полицях перебувають у властивій саме їм історичній аурі, і це не містика, а звичайні фізико-хімічні явища, пов'язані з кислотністю паперу, процесами його старіння.

Для аркушевих видань передбачено горизонтальне зберігання – в папках за форматом або в коробках. Аркушеві видання, де друк або зображення містяться лише з одного боку аркушу, бажано вкладати в паспарту або закріплювати в паспарту типу обкладинки. Аркушевий матеріал із двостороннім друком зберігається в обкладинках з цупкого паперу з клапаном. Слід пам'ятати, що зберігання аркушевих матеріалів великих форматів в папках у великій кількості примірників не забезпечує фізичної збереженості, і може бути допущене тільки як тимчасове явище. Зберігання аркушевих матеріалів у складеному виді не допускається.

Особливим питанням збереження зібрань рідкісних книжок є піклування про дорогоцінні оправи. Положення книги на полиці, яким би незначним не здавалося це питання, грає важливу роль. Великі книжки, особливо в коштовних оправах, не повинні стояти вертикально, їх слід класти плазом, як у середньовічних бібліотеках, оскільки вага паперу відтягує корінець книги і може його деформувати. Для тканинних, сап'янових, особливо цінних оправ, що легко травмуються, насамперед старовинних, варто застосовувати загортання у папір. Використання целофану, пластикатів, фарбуючого або хімічно шкідливого паперу не допускається.

Примірники з металевими прикрасами на оправі потрібно розміщувати у футлярах, для запобігання травмування ними інших

примірників. В ідеалі, у футлярах варто зберігати й книжки з фарбовим тисненням на шкірі.

Необхідно уникати як занадто тісного розміщення книжок на полицях, що псує оправи й самі книжки, так і дуже вільної розстановки, щоби не викривлялася палітурка (для чого потрібно застосування поличних тримачів). Книги мають входити на полицю чи в коробку без зусиль, інакше не уникнути псування книжок; вони не повинні виступати за межі полиці. Не можна брати книгу з полиці за верхній край корінця, він може розірватися; потрібно брати за сам корінець, ближче до середини, й тому книжки не повинні стояти дуже щільно. Якщо між товстими книжками стоїть тоненька, в м'якій обкладинці – можлива заставка, бібліотекарю слід бути в таких випадках дуже акуратним. Від верхнього обрізу до наступної полиці слід залишати відстань 2–3 см, що забезпечить вільну циркуляцію повітря. Розстановка на ребро (корінець), якщо не вистачає висоти полиці, виключається. Якщо у шафі при формальній розстановці відстань між полицями не дозволяє розмістити деякі примірники, допускається виділення великих (і малих також) форматів на спеціально підігнані полиці, за обов'язкової умови встановлення замісників на місцях переставлених книжок із вказівкою, куди переставлено ту чи іншу книжку. Коли книжки акуратно розміщені на полицях за ознакою висоти, тобто книги великого та малого форматів зберігаються окремо, вони пошкоджуються значно менше. Рухати фонди по полиці не дозволяється, оскільки труться нижні краї оправи – в необхідних випадках переставляється кожен том окремо. В ідеалі, повертати книжки на місця повинні одні й ті ж особи – відповідальні за певний фонд, уникаючи тим самим недбалої розстановки і можливого псування книжок.

Розміщення колекцій по приміщеннях відділу, як і скрізь, повинно здійснюватися залежно від їх цінності, а також активності використання (що відповідає німецькому поняттю Raumproblem). Найбільш цінні потрібно зберігати в шафах. Проте довготривале перебування раритетів у герметичних сейфах, без провітрювання, є шкідливим для книжок, тому не допускається.

Відірвані частини оправи (застібки, прикраси, корінці чи їх шматки та ін.) до реставрації зберігаються в окремих підписаних конвертах, бажано поруч з книгою. У випадку, коли необхідно перев'язати пошкоджений том, потрібно підкласти картонки під мотузку для уникнення її вдавлювання в оправу. Томи з сильним розпадом паперу, поїдені жучком, з підозрою на мікологічне ураження огортаються цупким папером (крафт чи ін.), при потребі зв'язуються (але не туго), і зберігаються, бажано, не за шифрами, а окремо, на відведеному стелажі чи в шафі, в горизонтальному положенні. Фрагменти видань зберігаються в папках чи контейнерах-коробках, після атрибуції – в окремій обкладинці, конверті або папці. Фрагменти, виклеєні з оправ, можуть зберігатися у складі того примірника, в якому вони знайдені, або самостійно. При цьому обов'язковим є закріплення зв'язку між ними відповідними записами [56].

У більш-менш великих відділах на чолі структурних груп фондів доцільно призначати відповідальних хранителів. Це може робити заввідділом за згодою з дирекцією, закріпивши ці обов'язки в посадовій інструкції співробітника. Робота відповідального хранителя певного фонду ведеться за узгодженням із заввідділом і під його контролем, а в необхідних випадках із залученням методичної ради відділу. До обов'язків відповідальних хранителів входить: визначення профілю комплектування фонду, за який він відповідає, шифрування й розстановка книжок в колекції, всі питання її збереження; визначення документів, невідповідних профілю даної колекції для переведення їх в інші колекції чи структурні підрозділи; оцінка запропонованих для придбання примірників чи зібрань; відбір в ОРФ чи інших підрозділах профільних для даного фонду книжок. Крім того, організація робіт зі збереження: розсунення книжок при тісній розстановці, укладання їх в коробки чи контейнери, обгортання, знепилення, пересувки тощо; нагляд, з періодичними перевірками, за станом збереження, упорядкованості та фізичної збереже-

---

[56] Сборник методических материалов (Опыт работы. Вып. 1). – Л., 1968. – С. 37.

ності фондів; виявлення книжок, що потребують реставрації, підготовка відповідних списків; піклування про забезпечення матеріальних умов зберігання – обладнання, замовлення його ремонту при потребі; справність замків, ключів, засувів; розрахунки потреб у контейнерах для даної колекції, паперу для огортання дефектних примірників. Хранитель здійснює нагляд також за загальними умовами зберігання, такими як електропроводка, температурно-вологісний режим, освітленість, охорона фондів та ін. У випадку будь-яких порушень доповідає завідуючому відділом, подає свої пропозиції щодо поліпшення стану зберігання колекції. Відповідальний хранитель визначає черговість та порядок документальних перевірок фонду з наступним укладанням акту; складає паспорт на колекцію, за яку відповідає; визначає характер, обсяг та черговість опрацювання документів колекції, займається її інвентаризацією, шифруванням, каталогізацією та систематизацією, редагує каталоги на даний фонд; веде картотеку дезидерат колекції та інші службові картотеки. В плані обслуговування в його компетенції розв'язання питань щодо порядку видачі книжок з відповідного фонду читачам, на виставки, на кінозйомки тощо (так само, як і порядок мікрофільмування чи копіювання документів ввіреної колекції), контроль за поверненням фондів на місце постійного зберігання; підбір книжок на тематичні виставки, кінозйомки, укладання письмових довідок і надання усних консультацій з питань складу фонду, окремих примірників. Зрозуміло, такий співробітник займається науковими дослідженнями даної колекції, здійснює поточне й перспективне планування робіт з даним фондом.

Розстановка повернутих документів, особливо стародруків та рідкісних видань, має відбуватися до завершення робочого дня – або тим черговим, який у цей день підбирав книжки на вимоги читачів, або відповідальним за фонд хранителем. Це сприяє уникненню заставок. Не рекомендується залишати на бронеполицях особливо цінні видання, краще щодня повертати їх на місце постійного зберігання.

Основні правила збереження книжкових пам'яток у процесі обслуговування

Своєрідністю книги зумовлений факт існування в сучасному суспільстві двох систем її збереження й використання – бібліотечної та музейної. На відміну від бібліотечної, при музейній системі є вкрай обмежений безпосередній контакт з оригіналами, що дозволяє зберегти їх первісний вигляд, а це в даному випадку має велике значення. Бібліотечна ж система зберігає книгу як засіб розповсюдження різних типів літератури і надає її для читання, тому тут важко зберегти первинний облік книжки. Навіть при обмеженій книговидачі деформація примірників є цілком закономірною.

Як відомо, в світовій практиці щодо книжкових пам'яток закріплений пріоритет збереження над доступністю видань [57]. У зв'язку з цією важливою умовою висувається вимога обмеження видачі оригіналів і заміна їх у всіх можливих випадках копіями, або більш пізніми чи масовими перевиданнями, насамперед при незадовільному фізичному стані документа. Особливо цінний оригінал може видаватися лише дослідникам, яких цікавить не лише зміст пам'ятки, а й книгознавчі її ознаки – папір, філіграні, маргіналії, оправа та ін., і то на обмежений час під контролем співробітника. Це є загальною практикою в світі, проте такі підходи викликають часто нарікання щодо заборони на інформацію. Нічого подібного: якщо видається копія, права на інформацію ніхто не позбавляється. А ми повинні, зобов'язані подбати про вічне, принаймні – найдовше збереження пам'яток світового та національного рівнів.

В ідеалі, видачу рідкісних книжок читачам варто проводити лише в тих випадках, коли документ потрібний для наукової роботи, коли опублікований твір досліджується в органічній єдності з матеріальною формою його втілення. В цьому зв'язку слід зауважити, що розстановка карток на книжки за окремими колекціями або в хронології виходу видань (наприклад, каталогів інкунабулів чи

---

[57] *Бурцева Т. Ф.* и др. Задачи сохранения книжных памятников истории и культуры // Седьмая науч. конф. по проблемам книговедения: Секция библиотековедения. – М., 1992. – С. 10.

палеотипів), що успадкована від друкованих каталогів і практикується в бібліотеках, у даному разі не годиться. Читачам, яким потрібний текст твору, краще рекомендувати більш пізні видання, як правило, з критичними матеріалами та довідковим апаратом. Це в інтересах і бібліотеки, і самого читача.

Проте це в жодному разі не може означати перетворення рідкісних книг у фонд «обмеженого використання», новий своєрідний спецхран. Єдина законна підстава для відмови у видачі книги – її загрозливо поганий стан (розпад паперу і т. п.), небезпека фізичного руйнування документа, а також небезпідставні підозри щодо злочинних намірів користувачів.

Співробітники спеціалізованих відділів історико-культурних фондів зобов'язані дотримуватись відповідних правил, які повинні детально регламентувати всі процеси обслуговування; правила розробляються в кожному такому підрозділі, враховуючи його специфіку, і затверджуються керівництвом бібліотеки. Ці правила підпорядковані меті дбайливого ставлення до книжкових пам'яток, їх зовнішні складові можна засвоїти практичним шляхом: акуратно виймаючи і розставляючи на місце книжки, обережно розкриваючи нетривкі в оправі книги, охайно ставлячи штамп тощо. Таке повсякчасне піклування про рідкісні книжки носить профілактичний характер, воно потрібне, щоби уникнути найменшого ризику подряпати шкіру, забруднити сторінку, зіпсувати ілюстрацію.

Світова практика довела [58], що в таких відділах варто застосовувати при обслуговуванні читачів правила користування архівними документами. Мова йде не тільки про більш пильний контроль за станом повернутих документів, але й про реєстрацію читачів відділу. Це можуть бути анкети дослідників (де вказані основні анкетні дані, адреса, місце роботи, тема дослідження, підпис, а в ідеалі треба було б і фотографію), а також листи-клопотання з місця роботи чи навчання дослідника. Ці документи, з одного боку, дозволяють простежити коло наукових інтересів читачів, краще

---

[58] Guidelines for the Security of Rare Book, Manuscript, and Other Special Collections // http://www.rbms.nd.edu/secguide.html. – p. 3. – 2001.

задовольняти їх попит, коригувати, за необхідності, навіть профіль комплектування, а з другого боку, деякою мірою закривають або утруднюють доступ до книжкових пам'яток світового рівня, що мають охоронятися якнайпильніше, різного роду шахраям. Отже, дослідники мають дати переконливі пояснення своєї потреби використовувати ті чи інші рідкісні та цінні матеріали, після чого співробітники повинні зорієнтувати користувачів у наявних колекціях та каталогах і ознайомити з правилами роботи в даному читальному залі. Установа має право вимагати, щоб усі користувачі, що працюють зі стародруками та рідкісними виданнями, ознайомилися з правилами роботи з подібними фондами і підписали документ про згоду дотримуватися встановлених правил. Така угода (анкета-заява користувача) має поновлюватися щорічно, як і лист-клопотання від установи, де працює дослідник. Ці листи є формою поручительства, яке відоме в бібліотечній справі давно, ще з XIX ст.: у випадку ушкодження чи викрадення книги відшкодовувати за порушника доводилося поручителю.

Жодна книжка з фондів стародруків та рідкісних видань не повинна видаватися додому, по МБА або в загальні читальні зали. Працювати з такими фондами читачі повинні лише в спеціалізованих читальних заластежить слідкує за виконанням читачами правил користування рідкісними виданнями, надає консультації, а також веде обов'язкову реєстрацію виданих читачеві матеріалів у спеціальних книгах обліку, з відповідним підписом читача про одержану книгу чи інший документ. Обладнання в спеціалізованому читальному залі повинно бути розставлено так, аби не обмежувати спостереження чергових: столи читачів не повинні бути розташовані за шафами, візками, стелажами чи іншими перешкодами.

У деяких бібліотеках читачам, при потребі, видають разом з книгою пюпітр і аркуш-пам'ятку, в якій розповідається, як правильно поводитися з цінним виданням – як треба (і як не можна) тримати, гортати книгу; тут повинно бути обумовлено, що при веденні записів читач не повинен класти папір для письма на книгу, забруднювати її ручкою, робити в ній помітки та ін. У правилах для

читачів може бути відбито (або, принаймні, черговий у читальному залі має прослідкувати), що при використанні читачем закладок, велика їх кількість псує блок книги та корінець; кислотний папір закладок, якщо його залишати у стародруках, псує папір. Забороняється гортання книжок вологими та брудними руками, з силою, що може розірвати папір; перегортання книжок текстом донизу; загинання кутів сторінок тощо. На перший погляд здається, що читачі спеціалізованих відділів є кваліфікованими освіченими людьми і добре розуміють значення рідкісних книжок. Проте, коли стикаєшся з невіглаством і нерозумінням цінності таких документів з боку окремих користувачів, студентів і викладачів, тобто тих, хто найчастіше ними користується, доводиться визнати, що повага до головних засобів своєї праці не є природженою якістю нової інтелігенції [59]. В той час, як у технічних училищах учень в першу чергу знайомиться з інструментами, з якими йому належить працювати, а новобранець перші тижні своєї служби в армії вчиться розбирати й збирати зброю, ніхто, практично, не звертає уваги дослідників на компоненти книги, її вартість, рідкісність, і на те, як краще з нею поводитись. Порівняно дешеві книги та безкоштовні бібліотеки створюють ілюзію, наче книжки є чимось малоцінним.

Читачам можуть видаватися лише облікові й описані видання в задовільному фізичному стані. Книжки з випадаючими аркушами, розірваним блоком, з папером, у якому відбуваються сильні руйнівні процеси, з мікологічними ураженнями, без попередньої реставрації (чи в останньому випадку – дезінфекції) не видаються.

При видачі й поверненні книжок черговий бібліотекар має перевірити стан і повноту документа, чия можлива дефектність повинна бути відбита на картці і в деяких випадках зафіксована на форзаці олівцем, наприклад: «Відсутні стор. 15–17», підпис бібліотекаря, дата. Це дасть змогу контролювати стан примірника надалі при видачі й поверненні його користувачами. Ще видатний бібліотекар XIX ст. В. І. Собольщиков писав про книжки з вирваними креслен-

---

[59] *Брейа П.* Зазнач. праця. – С. 266.

нями, вирізаними статтями як про вічні рани, які ніщо не залікує. Він підкреслював, що вирізана стаття колись знадобиться правнукам книжкових злочинців, які не знайдуть її, бо їхній прадід був таким варваром, що для своєї особистої зручності або з ліні переписати, викрав її з бібліотеки й позбавив своїх нащадків можливості знайти потрібні відомості. При обслуговуванні особливо цінними книжками (інкунабулами, палеотипами, або виданнями з коштовними гравюрами на окремих аркушах) варто використовувати архівні правила: заповнювати «Вірчий аркуш» та «Аркуш використання особливо цінного документу».

Дослідники мусять повернути усі бібліотечні матеріали перш, ніж залишити читальний зал, навіть якщо вони планують повернутися за якийсь час і продовжити роботу. Не можна дозволяти також читачам обмінюватись матеріалами. В бібліотеках, де є відділи рукописів і стародруків, охорона повинна дбайливіше, ніж звичайно, проглядати матеріали відвідувачів при їх вході та, головне, виході через контроль. Відвідувачі не повинні допускатися до службових приміщень і сховищ відділу рідкісних видань. Крім того, не можна заходити до читального залу у верхньому одязі чи з великими сумками, пакетами.

Основні заходи, проведені відділом стародруків та рідкісних видань НБУВ щодо посилення безпеки фондів

Після узагальнення теоретичних засад збереження книжкових пам'яток, логічно розглянути ті реальні, конкретні кроки, які може зробити бібліотека на шляху посилення безпеки рідкісних та цінних видань. Отже, коротко, основні заходи конкретного підрозділу в цьому напрямі за останній час.

І. *Комплекс технічних заходів*: З читального залу відділу винесено стелажі з підручним фондом і обладнано місце чергового співробітника, з якого чітко проглядається весь читальний зал. Передбачено можливості екстреного виклику охорони, співробітників відділу з інших (службових) приміщень. Кватирки на вікнах обладнано додатково захисними металевими сітками типу «ра-

биця». Двері на всіх приміщеннях відділу закриваються, окрім внутрішніх замків, контрольними замками та печатками.

Проведено комплекси робіт із заміни охоронної сигналізації на більш сучасну, з виготовлення нової системи хім-пожежогасіння. Замінено систему опалення в будинку. У віддаленому від приміщення відділу сховищі заведено журнал реєстрації входу–виходу (відкривання–закривання приміщення), встановлено внутрішній телефон, нові замки, перекрито від несанкціонованих проникнень двері ліфту.

II. *Облік фондів та їх інформаційне розкриття.* Запроваджено нову книгу сумарного обліку фондів відділу, що контролюється Відділом комплектування, а також кілька книг обліку нових надходжень (шифрів за колекціями). Зроблено детальний опис інвентарних книг. Розпочато паспортизацію колекцій, зокрема підготовлено паспорти колекцій інкунабулів, кириличних стародруків, оформляється паспорт колекції палеотипів, альдин, етьєнів, ельзевірів. Поступово здійснюються перевірки повноти і відповідності каталогів (алфавітного, систематичного, географічного з топографічними), під час яких картки редагуються, каталоги, при потребі, поповнюються відсутніми картками. Створено службові топографічні каталоги колекцій: кириличних стародруків (традиційна частина у відділі – 1000, колишня Подільська частина фонду – 5477 од.), книжок гражданського друку (XVIII ст. – 8442, XIX ст. – 6035), рідкісних видань (7530), Вітта (79), Новікова (695), періодики (2597), кириличних видань XIX ст. (282). Заінвентаризовано колекцію листівок – 5871 од., а також 3000 стародруків та рідкісних видань. Розпочато ведення баз даних стародруків до Державного реєстру національного культурного надбання. Внесено повністю опис інкунабулів, розпочато введення описів палеотипів, кириличних стародруків, книжок гражданського друку, рідкісних видань. Започатковано обліковий, зведений в межах НБУВ, каталог кириличних стародруків.

III. *Переоблік фондів.* Комісія, утворена дирекцією бібліотеки, в серпні 1998 р., перевірила (за інвентарними книгами та топографічними каталогами) наявність книжок у колекціях іноземних ста-

родруків відділу: інкунабулів, палеотипів, альдин, плантенів, етьєнів, ельзевірів, Дідо, іноземних видань XVI–XVIII ст. Надалі відділ самостійно продовжив перевірку решти фондів, перевіривши спочатку (1999–2000 рр.) всі заінвентаризовані у відділі видання, а пізніше й ті, що одержані з основних фондів і обліковані в загальнобібліотечних документах (2001–2002 рр.). Крім того, періодично проводяться перевірки наявності книжок і правильність їх розстановки в окремих колекціях, по кілька колекцій на рік. Відповідно до діючих інструкцій, кожна перевірка оформляється актом, який підписують не менше 3-х співробітників.

IV. *Заходи щодо збереження книжок під час обслуговування читачів.* За рекомендаціями комісії, з вересня 1998 р. відділ перейшов на новий порядок видачі читачам цінних документів (книжок), на зразок практики використання архівних фондів, зокрема – Інституту рукопису НБУВ. Це означає, що стародруки, рідкісні й цінні видання, випущені до 1945 р. включно, видаються читачам після надання ними листа-клопотання з установи, де вони працюють чи навчаються. Лист має бути на бланку установи, за підписом керівника чи його заступника, якщо бланк не нумерований – з круглою печаткою установи, з вихідним номером та датою. Читач повинен також заповнити бланк анкети-заяви, де сповістити про себе основні відомості, про що ми писали вище. Заведено нову Книгу реєстрації читачів та книговидачі, де читач розписується за одержані книжки, а при їх поверненні підпис ставить черговий співробітник.

Припинено вільний доступ читачів до фонду довідкових видань, для чого виготовлено відповідну захисну стійку, котра запобігає проходу до службового приміщення.

Активізовано практику виготовлення з цінних оригіналів копій стародруків, виконаних різними способами: фотокопій, ксерокопій, факсимільних видань, мікрофільмів, лазерних дисків. З 7 найрідкісніших видань виготовлено у вигляді фотоксероксу копії на папері, оправлені в палітурки; 5 цінних примірників оцифровано і виготовлено CD–ROM, упорядковуються дані про існуючі копії у каталогах відділу.

Значний обсяг особливо цінних стародруків та рідкісних видань промарковано, на випадок несанкціонованого виносу, лазерними чіпами. Але з досвіду інших бібліотек відомо, що інколи шахраї вириває весь блок книги і замість неї в оправу вкладають іншу книжку, тому лазерну наліпку не завжди варто кріпити на оправі. Можливі місця – всередині корінця, всередині блоку; інколи, щоби приховати наявність маркування – під форзацем, в середині оправи, що робиться під час часткової реставрації. Перевірка співробітниками Центру реставрації та консервації НБУВ стандартних наліпок на предмет кислотності дала негативний результат, тобто псування книжок від них мінімальне, і якщо вже обирати з двох зол, то, в порівнянні з втратою пам'ятки через викрадення, краще обирати лазерне маркування, хоча, безумовно, воно не прикрашає книжку.

Але не можна ж маркувати кожну сторінку цінного видання, чи кожну ілюстрацію, карту, а як показує досвід, саме такі «картинки» зі стародруків та рідкісних видань все частіше привертають увагу злочинців. З метою посилення контролю за збереженням особливо цінних стародрукованих та рідкісних видань з гравюрами, кресленнями, у практику роботи відділу введено заповнення охоронних документів за зразком архівних установ та Інституту рукопису НБУВ: вірчого аркушу та аркушу використання. Для цього в таких виданнях всі ілюстрації на окремих аркушах нумеруються, штемпелюються і їх кількість чи відсутність проставляється у вірчому аркуші. Це дає змогу при поверненні книжок від читачів перевіряти збереженість ілюстративного матеріалу. І перевіряти потрібно: саме при перевірці повернутого читачем-іноземцем видання Ортелія в бібліотеці Львівського університету було оперативно виявлено факт вирізання карт, які злочинець не встиг винести. Це, безумовно, не абсолютна інновація, але ми хочемо наголосити на необхідності цієї практики, як би мало людей і часу в нас не було. Крім того, вважаємо доцільним в історико-культурних відділах, саме з метою ретельної перевірки повернених читачем документів чи видань, встановити порядок роботи користувачів до 17^{30}, а видачу книжок до 17^{00} (при роботі бібліотеки до 18^{00}).

Співробітники в спеціалізованих підрозділах повинні бути дуже пильними, уважними, справжніми психологами і ще, обов'язково, тут має бути колектив однодумців, свідомих свого відповідального покликання, які відчуваютъ взаємопідтримку, поділяться сумнівами і допоможуть один одному. Доцільно, мабуть, запровадити у практику всіх подібних підрозділів колективну відповідальність співробітників за цінні фонди, за зразком ЛНБ ім. В. Стефаника, що не означає, зрозуміло, відсутності персональної відповідальності. Але бібліотекарям потрібна допомога. Зокрема, подальший розвиток системи електронної безпеки фондів: арка-дуга в дверях читального залу, запас лазерних насічок, систематична робота з їх монтування на старих книжках. Необхідна сучасна система сигналізації, яка виведена не на місцевий, а на міський пункт охорони, обов'язково з відеокамерами стеження; бажано також пост ВОХР в коридорі, де розташовано приміщення відділу. Робочі місця співробітників мають бути розташовані в службових кімнатах, відокремлено від фондів. Тут багато проблем – і хронічна нестача приміщень, і звичка: відомо, яку зливу протестів викликало розпорядження директора БАН Росії перемістити робочі місця співробітників відділу рукописів і стародруків зі сховища. Люди побачили тут недовіру до себе, але це практика всіх крупних бібліотек світу. Валерій Леонов навів таке порівняння: «Уявіть собі ситуацію, коли, наприклад, у банку службовець тримає на робочому столі, а не в сейфі, як належить, величезні грошові кошти, що він може на свій розсуд брати ці кошти й повертати їх у сейф, коли забажає» [60]. Всі розуміють, що з грошима це неможливо, але так само це має бути і з книжковими раритетами. Відповідно, треба запроваджувати посади хранителів фонду, які відповідатимуть за певні колекції, робитимуть планові перевірки наявності, кінець кінцем, вони й видаватимуть і підкладатимуть найцінніші стародруки, тобто саме вони матимуть дозвіл відкривати певні шафи з найбільш цінними колекціями.

І ще одна пропозиція. Відділи рукописів і стародруків, а їх не так багато в бібліотеках держави, це по суті своїй музеї книги, а відповідно, повинні все більше набувати музейних форм роботи: і в

---

[60] *Леонов В.* Библиотечный синдром. – СПб., 1996. – С. 481.

плані зберігання, експонування раритетів, проведення екскурсій, лекцій, книгознавчих читань тощо. Музеєфікація позначається на тому, що рукописні і стародруковані книги видаються тільки дослідникам на підставі аргументованої потреби від установи, де працює чи навчається дослідник, і максимально замінюються на копії. Статус відділу-музею, як це зроблено в РДБ, в Харківській науковій бібліотеці ім. В. Г. Короленка, юридично закріплює музейні форми роботи відповідних відділів.

Отже, основні принципи зберігання й використання фондів відділів рідкісних книг можна сформулювати таким чином: [61] строгий облік фондів; створення оптимальних умов їх зберігання, охорони; розміщення фондів, яке забезпечує продуктивну роботу бібліотечного персоналу; створення фонду копій унікальних примірників та книжок, які часто замовляють; наявність окремого читального залу (в ідеалі – оснащеного високоякісною апаратурою для читання мікрокопій та лазерних дисків чи інших електронних копій); сучасний довідково-бібліографічний апарат, що відповідає потребам користувачів; вивчення контингенту читачів та їх потреб; розробка документації, що регламентує комплекс робіт з рідкісними та цінними виданнями; відповідність підготовки бібліотечного персоналу рівню читачів рідкісних та цінних видань, які, в більшості, є високоосвіченими спеціалістами, наявність системи професійної підготовки та підвищення кваліфікації бібліотечних співробітників, про що детальніше йтиметься в наступному підрозділі.

4.3
Професіограма співробітника відділу стародруків та рідкісних видань і проблеми підготовки кадрів

У попередніх розділах ми підкреслювали, що співробітники відділів стародруків та рідкісних видань поєднують у своїй роботі бібліотечно-бібліографічну практику з історико-книгознавчими

---

[61] Формирование, сохранение и использование единого фонда книжных памятников страны: Метод. рекомендации. – М. 1997. – С. 32 –33.

дослідженнями фондів. Ще в 1936 р. Сергій Іванович Маслов сформулював «техмінімум» для бібліотекаря – співробітника відділу стародруків[1]: «1. Елементарне знання іноземних мов (головне – латинської, французької, польської, німецької та слов'янської). 2. Знайомство з історією книги в цілому, зокрема друкованої. 3. Ознайомлення з інструкціями а) по опису стародруків; б) по складанню абеткового каталогу та ін. 4. Знання важливіших бібліографічних покажчиків та каталогів стародруків окремих бібліотек. 5. Вміння складати бібліографічні картки на стародруки. 6. Загальні відомості з історії та історії літератури доби середньовіччя та XV–XVIII ст.».

Ці вимоги лишаються актуальними і сьогодні, але за час, що минув після наведеного висловлювання С. І. Маслова, з'явилися нові дані, знання, інструкції та підходи, якими потрібно керуватися в роботі в таких історико-культурних підрозділах, як відділи стародруків. На сьогоднішній день іще – вміти працювати на комп'ютері, з метою створення сучасних електронних баз даних на книжкові пам'ятки. На жаль, таких фахівців жоден вуз чи інша установа не готують, потрібні спеціалісти формуються лише в процесі 4–5-річної практичної роботи у відповідних відділах[2], і то лише за умов бажання й наполегливої самоосвіти.

Стара мудрість свідчить: не можна зрозуміти теперішнє, не знаючи минулого. З цього випливає одна з причин, чому бібліотекар таких відділів мусить знати про давні книжки, про історію книги та книговидання якомога більше. Стати професійним книгознавцем неможливо, якщо не знати історії предмету свого фаху – книги та книговидання.

Друга причина, котра примушує бібліотекарів звернутися до історії книги, полягає в тому, що їм довірені найцінніші книжкові скарби минулого: рукописи, особові архіви, стародруки, рідкісні та цінні видання, які потребують особливих умов зберігання. Бібліоте-

---

[1] *Маслов С. І.* Техмінімум для бібліотекаря – співробітника відділу стародруків (20.X.1936 р.). – ІР НБУВ, ф. 33, од. зб. 3012.

[2] Формирование, сохранение и использование единого фонда книжных памятников страны: Метод. рекомендации. – М., 1997. – С. 3.

кар повинен вміти критично оцінювати та розпізнавати в культурній спадщині все те, що не втратило і не втратить у майбутньому своєї актуальності та значимості, тобто визначати, які саме книжки становлять пам'ятки історії та культури своєї епохи. Висуваючи слідом за німецьким бібліотекознавцем Х. Кунце [3] таку вимогу, не можна забувати, що бібліотекар минулого – маємо на увазі кращих представників цієї професії – був ученим, який володів іще професійними бібліотечно-бібліографічними знаннями; знавцем літератури, що розумівся на бібліотечній справі. Знання з історії книги він, як правило, набував самотужки, якщо йому не поталанило зустріти на своєму шляху бібліотекаря старшого покоління, котрий вводив його до курсу справи.

Професійний образ справжнього бібліотечного працівника обов'язково передбачає готовність до самоосвіти, здатність до засвоєння нового, вміння здобувати інформацію. Отже, однією з основних вимог до професіонала в цій галузі є його інтелект. Проте не менш важливим є комунікабельність, доброзичливість, інтерес до людей, упевненість у собі. У відділах рідкісних книжок бібліотекарям рекомендується вступати в бесіду з читачами про книжки, якими вони цікавляться [4]. При цьому здобувається подвійна користь як для бібліотекаря, що може дістати ряд додаткових відомостей про існування подібного примірника в іншій бібліотеці, про проекти нових перевидань, прізвища спеціалістів у цій галузі, так і для читача, особливо, якщо бібліотекар познайомить двох вчених, які працюють у близьких сферах. Спілкування з читачами-науковцями завжди корисно і науковцям-бібліотекарям.

Нарешті, необхідною передумовою для успішної роботи є внутрішня прихильність до своєї справи, навіть любов, яка може виховуватись з дитинства, а може виробитись у процесі діяльності. Бібліотекаря-професіонала можна легко розпізнати навіть по тому,

---

[3] Библиотекарь и библиофилия // *Купце Х.* Избранное / Труды деятелей книги. – М., 1983. – С. 250–259.

[4] *Брейя П.* Отдел редких книг в библиотеке // Бюллетень ЮНЕСКО для библиотек. – 1965. – № 5. – сентябрь – октябрь. – С. 273.

як він бере книгу в руки, хоча це лише зовнішній бік справи. Внутрішню суть можна побачити, простеживши його діяльність із забезпечення цілеспрямованого інформаційного розкриття довірених фондів, а також дбайливого збереження книжкових скарбів. Людям, що працюють з фондами рідкісних і цінних книжок, повинно бути властивим особливе, бібліофільське ставлення до книжок, яке об'єднує триєдину сутність книги: зміст – видання – примірник. Тут, поряд з емоційно-шанобливим, можна виділити й цілком раціональні складові, серед яких, перш за все, акуратне поводження з книгою. Бібліофіл, а значить і бібліотекар відділу цінних видань, не може псувати книжки, заштовхуючи їх на полиці, або виймати їх з полиць за верхній край корінця, обриваючи його; не може згинати кути сторінок, писати на аркуші поверх книги; не може не звернути уваги на те, що книга запилена чи забруднена.

Справжні професіонали, що є в душі бібліофілами, розрізняють книжки навіть за запахом. Відомий письменник та журналіст, «старий книгоїд» Михайло Осоргін, наприклад, розрізняв два книжкових аромати: «Один – гіркуватий, масляний, скипидарний... А є ще інший аромат, не всім відомий: запах легкого тління, свинячої шкіри і книжкового черв'яка. Він незрівнянний ні з якими парфумами Герлена, його ні на що не міняєш»[5]. Є навіть твердження, що «добра книжка ніколи не може пахнути пліснявою. Розумна думка перемагає будь-яку плісняву, її не відчуваєш»[6]. Сучасні психологи підтверджують, що емоційна пам'ять людини сильніше за все реагує як раз на запахи. Слід гадати, що аромат книги серед інших хвилюючих запахів перебуває не на останньому місці.

Атмосфера довіри й турботи про колекції у відділах рукописів, стародруків та рідкісних видань є, вірогідно, найліпшою гарантією проти крадіжок книжок. У попередньому розділі ми вже наголошували, що в останні роки бібліотеки стали місцем, яке привертає

---

[5] *Смоляренко Я.* Вдыхая книги аромат... // Книжное обозрение. – 1996. – № 45. – 12 ноября. – С. 11.

[6] Там само, висловлена думка селянина-бібліофіла Василя Івановича Симакова.

увагу кримінального світу; мається на увазі завчасно сплановані крадіжки рідкісних та цінних книг і документів. І тут питання не лише в технічній оснащеності бібліотек, але й у психології співробітників, які не завжди до кінця усвідомлюють, якої вартості скарби їм доручено. Звикнувши мати справу з порядними людьми, дослідниками, вони з часом втрачають пильність, що, як свідчить практика, призводить до несанкціонованих виносів читачами чи порчі книжок, котрі інколи рівнозначні втраті. Так, Російська національна бібліотека змушена була в останні роки перейти на закрите зберігання підсобних фондів, оскільки, як виявилося, за менш ніж 30 років (з 1970 по 1997 р.) тут було викрадено близько 8000 од. зб.[7], з основних фондів ще більше.

Потребують уваги також соціально-психологічні та моральні питання. Сучасні економічні й соціокультурні ситуації призвели не лише до зниження престижу читання й читаючої особистості, але й бібліотечної професії в цілому. Неможливість забезпечити власною працею достойне життя обумовило непоправні соціальні зміни в колективах бібліотек. Відбувається старіння бібліотечних колективів, порушується спадковість не тільки професійних знань і навичок, але й помічається втрата моральних основ бібліотечної професії. Почастішали випадки асоціальної поведінки – крадіжки, псування книжок, недбалість в обліку, недотримання правил книговидачі[8]. Збереження документів – службовий обов'язок бібліотекаря. Він за професією є хранителем, а не адміністратором установи обслуговування, як це зараз інколи вважають[9]. Говорячи про збереження фондів, бібліотекарі часто вважають, що ця галузь діяльності якщо й наукова, то до бібліотекознавства не має ніякого відношення. Найчастіше її відносять до природничих наук – хімії,

---

[7] *Лихоманов А. В.* Утраты в фондах РНБ – основные принципы и проблемы предотвращения // Петербургская библиотечная школа. – 1999. – № 4. – С. 16.

[8] *Бородина В. А., Головко Г. В.* Социально-психологические и нравственные аспекты сохранности библиотечных фондов // БАН: 10 лет после пожара. – СПб., 1999. – С. 282–287.

[9] *Фабиан Б.* Обеспечение сохранности – собственное мнение // Петербургская библиотечная школа. – 1999. – № 4. – С. 53.

біології тощо. Погодиться з цим неможливо [10]. Питання потребує теоретичної розробки перш за все з бібліотекознавчих позицій, в рівній мірі поряд з питаннями комплектування фондів, їх систематизації, обслуговуванням читачів, методичною роботою тощо.

Персонал до таких відділів має добиратися ретельно, а дбайливе керівництво персоналом є постійною необхідністю, бо відомо, що відсутність стабільності в колективі, роздратований працівник є слабким місцем системи безпеки – він може псувати книжки чи продемонструвати інші приклади асоціальної поведінки. В ідеалі потрібно було б улаштовувати конкурси і відбирати до відділів стародруків та рідкісних видань найчесніших, найпорядніших, найкваліфікованіших осіб, але, на жаль, не дуже рвуться кадри на цю роботу, яка й відповідальна (матеріальна цінність – мільйони будь-яких грошових одиниць), і важка фізично (стародруки переважно є товстелезними фоліантами), і шкідлива (що називається – пил і бруд століть), і складна інтелектуально – потрібні знання старих мов, історії, історії книги і культури, бібліографії і т. д. і т. п. А крім того, треба бути дуже пильним, уважним під час обслуговування, бо, як показує практика, злочинці й документи мають (чи підробляють) справні, й листи приносять з установ, і ввічливі, і приємні, і комунікабельні. І бібліотекарі, в переважній більшості кристально чесні люди, які апріорі не візьмуть чужого, чекають того ж і від читачів, послаблюючи пильність.

Тут варто підкреслити, що співробітники відділів рідкісної книги знають, як правило, історико-культурну цінність довірених їм фондів, але повинні уявляти й матеріальну їх вартість і, одночасно, власну відповідальність за книжкові скарби. Форми відповідальності можуть бути різними – колективними, персональними, але бажано їх закріпити письмово при прийомі на роботу, а також у посадовій інструкції. В штаті крупних бібліотек варто передбачати спеціалістів з безпеки фондів, які провадитимуть відповідні навчання персоналу, а також здійснюватимуть юридичні та процедурні заходи у

---

[10] *Перминова О. И.* Сохранность и доступность: проблемы и пути их решения // БАН: 10 лет после пожара. – СПб., 1999. – С. 39.

випадках крадіжок чи спроб несанкціонованого виносу документів з фондів бібліотек.

Інший комплекс питань стосується професійно грамотного розв'язання проблем збереження та розмноження оригінальних документів культурного спадку, про що вже йшлося в попередньому розділі. Бібліотечний працівник повинен знати теоретичні положення стосовно книжкових пам'яток, інакше він не зможе потрібним чином виконувати свій обов'язок щодо збереження культурної спадщини. Забезпечення зберігання передбачає утримання спеціалізованих фондів у особливих умовах (температура і вологість повітря, проведення протипожежних заходів, запобігання проникненню сторонніх осіб у сховища і виключення викрадень і т. п.), і висуває перед керівниками дуже складні завдання, оскільки, як правило, резервів площі в бібліотеках, тим більше для ретроспективних фондів, немає.

Роль хранителів фондів рідкісних книжок унікальна. При зберіганні книжкових пам'яток перед співробітниками ВСРВ постають специфічні завдання. Працювати доводиться зі старими, часто забрудненими, «хворими», тобто пліснявими, мікологічно (грибково) ураженими, важкими фізично книжками, що призводить інколи до різного роду алергічних захворювань. Деякі з проблем (знепилювання книжок, захист їх від пилу, сонячного світла, холоду й сирості, профілактичний захист співробітників – марлеві пов'язки, халати, рукавички, захисні окуляри) вирішуються достатньо просто, натомість інші (наприклад, виправлення дрібних і великих дефектів, пошкоджень книжок) є дуже складними, оскільки наші реставраційні можливості в цілому залишаються надто недостатніми.

Розв'язання проблем належного зберігання й дбайливого використання книжкових пам'яток у значній мірі залежить від рівня знань у цій галузі тих, хто безпосередньо працює з такими фондами, насамперед бібліотекарів, які, на жаль, часто погано уявляють матеріальну природу документа та межі його використання в зв'язку з цим. Хранителі фондів стародруків та рідкісних видань повинні бути обізнаними з історією паперу, його властивостями відповідно до часу виготовлення; специфікою зберігання пергаме-

ну, шкіряних палітурок, адже з досвіду відомо, що, скажімо, надто сухе повітря у сховищі призводить до короблення таких палітурок. Зрозуміло, що хранителям фондів необов'язково глибоко знати хімічні чи фізичні процеси, що відбуваються з матеріальними носіями інформації, проте загальне уявлення про властивості паперу, методи контролю фізичного стану документів, умови зберігання й експонування, організацію контролю за мікрокліматом у сховищах, профілактику біопошкоджень документів та безпеку праці персоналу при роботі з ушкодженими фондами необхідно мати [11].

Наші рішення повинні бути абсолютно надійними, причому не лише теоретично – вони повинні ґрунтуватися на практичному досвіді. Без практичної роботи з першоджерелами (стародруками та рідкісними виданнями) неможливе серйозне вивчення культурного спадку. Все більше нашого часу йде на виконання буденних справ, але потрібно приділяти хоча б трохи часу речам, які виходять за межі правил і стандартів, тобто тому, що потребує від нас елементу творчості і підносить нашу професію до рівня мистецтва. На жаль, сьогодні все менше і менше бібліотекарів можуть похвалитися доскональним знанням книжок, які зберігаються в їхніх відділах. Необхідність проведення планомірних досліджень в галузі історії книги та бібліотечної справи напряму пов'язана зі створенням сучасних каталогів книжкових пам'яток. Досвід набувається нами поступово, часто дослідження відбуваються з власної ініціативи, але вони ніколи не бувають безплідними. Першочергове значення для бібліотекаря має та жива й тонка допитливість, яка підштовхує розкрити примірник і порівняти його з іншим того самого тиражу, знайти, можливо, розбіжності, як це робив С. І. Маслов у «Етюдах з історії стародруків», або Б. І. Зданевич, відкривши в палітурці старої Біблії невідоме в історії видання Й. Гутенберга – «Provinciale Romanum». Без сумніву, такі відкриття потребують деякого чуття і природних здібностей, проте уважності можна навчитися. Знайти незвичайний примірник простіше, однак поясни-

---

[11] *Успенська С.* Сучасні форми підготовки фахівців-реставраторів і хранителів документальних фондів // Студії з архівної справи та документознавства. Т. 6. – К., 2000. – С. 139.

ти його особливості після ретельних досліджень здатні лише експерти в галузі історії книги. Такими експертами можуть бути саме досвідчені співробітники відділів стародруків та рідкісних видань великих бібліотек.

Отже, розкриття книжкових скарбів, надання допомоги користувачам у використанні таких фондів є одним з головних завдань спеціалізованих історико-книгознавчих відділів бібліотек. Обслуговування читачів у відділах стародруків та рідкісних видань не повинно зводитись лише до книговидачі. Читачі тут часто потребують кваліфікованої консультації, довідок, і тільки справжній спеціаліст, що добре знає фонди відділу, зможе надати потрібну допомогу. Бажано вести облік наданих консультацій у відповідних журналах, а копії письмових довідок обов'язково зберігати для використання при подібних запитах.

Бібліографічно-інформаційна діяльність у таких відділах полягає також у влаштуванні оглядових (колекції та раритети відділу) і тематичних виставок, проведенні екскурсій по них. Тут робота бібліотекаря чи науковця відділу межує з музейною, тому необхідні знання побудови експозиції, ведення екскурсій та ін. Списки книжок, підготовлених до певної виставки, а також тексти путівника-екскурсії необхідно зберігати. Ними зможуть скористатися з часом не лише ті, хто готували виставку, але й нові співробітники, що дасть можливість з мінімальною витратою часу ознайомитись з фондами відділу, з раритетами різних колекцій.

Перспективним можуть бути спеціальні виставки для вузького кола спеціалістів, які працюють над оформленням книжкової продукції: зразки кращих обкладинок, суперобкладинок, оправ, подарункові видання, книжки незвичайних форматів тощо.

Традиційно, за наявності в бібліотеці таких фондів, проводяться у таких відділах лекції з історії книги, періодики для студентів профільних вузів та слухачів курсів чи академій підвищення кваліфікації спеціалістів. Це може бути тим поштовхом, який примусить відвідувача спочатку просто зацікавитись, а надалі, за певних умов, стати ініціативним, закоханим в історію книги співробітником.

Розкривати багатство книжкових скарбів відділу потрібно й на сторінках насамперед спеціальної літератури, з якою мають можливість знайомитись колеги з інших бібліотек, музеїв, архівів. Іноді такі публікації стимулюють власні дослідження, пошукову роботу, призводять до цікавих і навіть сенсаційних висновків. Проте щоб зробити такі висновки, необхідно бути обізнаним зі спеціальною літературою, стежити за останніми публікаціями і добре вивчити оригінал книжкової пам'ятки, про який йдеться. Можна тільки вітати прагнення молодих випускників вузів, що хочуть займатися виключно науковою роботою у відділах стародруків та рідкісних видань з метою за рік–два написати й захистити кандидатську дисертацію, проте слід враховувати, що потрібний час і досвід роботи з такими книжками, оволодіння знаннями й здобутками попередників, перш ніж вдасться знайти ділянку самостійного дослідження й здійснити його. Слід підкреслити, що зібрання (не тільки приватні, але й державні) завжди носять відбиток особистостей, які з розумом і терпляче їх збирали. Важко переоцінити переваги довготривалого досвіду роботи зі спеціалізованими фондами. Це єдина гарантія того, що бібліотекар, чудово ознайомлений з фондами свого відділу, знає, що в ньому є і чого не вистачає, і обов'язково скористається нагодою для заповнення лакун.

Неодноразово висловлювались пропозиції щодо доцільності підготовки таких кадрів у Інституті культури Київського національного університету культури та мистецтв та інших аналогічних вузах [12]. Проте аналізуючи якість бібліотечної освіти, яку дають вузи культури загалом, відомий практик бібліотечної роботи М. В. Котрелєв назвав її навіть «диктатом посредственности», справедливо вважаючи це страшенною кадровою проблемою [13].

Принципове значення має відмінність вітчизняної системи підготовки кадрів від світової практики, де професійних бібліотекарів

---

[12] *Ніколенко Л. І.* Збережемо для нащадків (Проблеми збереження рідкісних і цінних видань) // Бібліотека і читач на порозі XXI сторіччя: Зб. наук. праць. – К., 1998. – С. 49–50.

[13] *Котрелев Н. В.* Плач о погибели русской библиотеки // Редкие книги и рукописи. Изучение и описание. – Л., 1978. – С. 103–104.

готують на базі університетської освіти, котра дає фундаментальні знання одночасно з гуманітарних та природничих наук, що є необхідним для розуміння основ консервації та реставрації книжкових пам'яток. Недарма в Нідерландах, наприклад, тільки в Амстердамському університеті історією книги займаються три кафедри факультету книжкової та бібліотечної справи та інформації [14]. Адже історія книги є не лише складовою частиною історії культури, але й допоміжною дисципліною для істориків, філологів, бібліографів та бібліотекарів.

Таким чином, вимоги до співробітника відділу стародруків та рідкісних видань переконують, що потрібна відповідна підготовка спеціалістів, бажано у вузах культури або в магістратурах при бібліотечних, історико-архівних, музеєзнавчих спеціалізаціях, на філологічних та історичних факультетах університетів, а також при великих бібліотеках, за умови відкриття там магістратури, де будуть готуватися відповідні фахівці з вищою освітою. Саме життя примушує нас розвивати спеціалізацію. Програма повинна передбачати для таких студентів обов'язкову практику у відповідних відділах великих бібліотек під керівництвом досвідчених спеціалістів у цій галузі. Дисципліни, які необхідно вивчати у таких спеціалізованих групах – палеографія та кодикологія, історія оправи та основи палітурної техніки, методика збереження рукописів та стародруків, їх бібліографування та ін. Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство, а також історія книги та історичні гілки названих дисциплін повинні вивчатись на бібліотечних, книгознавчих, поліграфічних спеціалізаціях як загальноосвітні. Ще М. Лісовський пропагував ідею впровадження науки про книги у всі школи, від нижчих до вищих, вважаючи необхідним «виховувати у юнацтва благородну пристрасть бібліофілії, побудовану на базі істинних книжних знань» [15].

Можливо доцільно вести підготовку спеціалістів у системі перепідготовки кадрів, залучаючи до участі у викладанні кваліфікованих

---

[14] *Янссен Ф. А.* Автор и типограф в истории художественно-технического оформления книг // Книжное дело. – 1994. – № 1. – С. 46.

[15] *Боднарский Б. С.* Памяти Н. М. Лисовского // Библиографические известия. – 1921. – № 1. – С. 1.

бібліотекарів-практиків. Саме таким чином вирішується це питання в Росії, де кадрове забезпечення Національної програми збереження бібліотечних фондів і її підпрограми «Книжкові пам'ятки РФ» доручено Академії перепідготовки працівників мистецтва, культури, туризму (АПРИКТ) [16]. Викликає зацікавлення також досвід Росії з організації «Школи реставраторів книг і рукописів», яка готує спеціалістів за професіями: хранитель архівних та книжкових фондів; художник-реставратор рідкісної книги; майстер художньої оправи та ін. [17].

Підготовка кадрів для відділів рідкісних видань можлива, на зразок Німеччини [18], шляхом створення на останніх курсах факультетів, що готують бібліотекарів чи архівістів, невеликих відповідних груп для зацікавлених і обдарованих у цьому напрямку студентів. Мета спецкурсів – створення основ для підготовки спеціалістів по рукописах і стародруках, а також по роботі з фондами рідкісних книжок.

На жаль, в Україні на сьогодні у сучасній номенклатурі бібліотечних кадрів не представлені взагалі спеціальності, пов'язані зі збереженням бібліотечних фондів, з роботою з книжковими пам'ятками. У «Програмі збереження бібліотечних та архівних фондів на 2000–2005 роки» на 2002 рік було передбачено створення державної системи спеціальної освіти в галузі збереження бібліотечних та архівних фондів – хранителів фондів, реставраторів, організація перепідготовки бібліотекарів та працівників архівів, обмін спеціалістами, проведення конференцій і семінарів, що гальмується в силу різних причин. Потрібні школи-семінари по роботі зі стародруками, рідкісними книжками, введення відповідних спеціалізацій на старших курсах вузів.

---

[16] *Гаранина С. П.* Преподавание книговедческих дисциплин в системе подготовки кадров для работы с книжными памятниками // Книжный мир сегодня и завтра: Десятая междунар. науч. конф. по проблемам книговедения. – М., 2002. – С. 22–24.

[17] *Досумбекова А. К.* Специальность реставратора и консерватора не существует официально: К проблеме формирования национальных кадров // Первая Казахстанская конф. «Проблемы сохранности документального письменного наследия библиотек и архивов. – Алматы, 1998. – С. 230–236.

[18] *Люфлинг Г.* Предмет «Книговедение» // Проблемы общей теории книговедения: Сб. статей. – М., 1978. – С. 19–22.

У зв'язку із завданням підготовки Державного реєстру книжкових пам'яток України питання термінової підготовки відповідних кадрів постає дуже гостро. Головною перепоною є інерція суспільної думки. Варто різними шляхами, в тому числі матеріального стимулювання, сприяти становленню в суспільстві реального пріоритету хранителів світових скарбів.

Завдання зі збереження, вивчення й розповсюдження культурного спадку настільки значні, що їх неможливо розв'язати одразу. Бібліотечній справі належить подолати певне відставання від сучасних темпів і стану інформатизації суспільства. Необхідно, щоби в процесі підготовки молодих спеціалістів на всіх трьох рівнях приділялося достатньо уваги проблемам роботи бібліотек з книжковими пам'ятками, щоб цей аспект не розглядався як щось другорядне. Власне, дана книга є певним кроком у цьому напрямі.

ПІСЛЯМОВА

Давні рукописні книги, стародруки, рідкісні та цінні видання пізнішого часу є культурним надбанням кожної країни, її національною гордістю і багатством, духовним заповітом одного покоління іншому. Чи дійде цей духовний заповіт до наступних поколінь, багато в чому залежить від хранителів таких фондів. Проте слід пам'ятати, що збереження й пропагування культурного спадку є завданням усієї бібліотеки, а не вузьковідомчою справою окремих відділів.

Проведене дослідження ще раз підтвердило, що до класичних зразків історико-культурного надбання світового рівня належать середньовічні рукописи, інкунабули, рукописні книги і друки XVI–XVII ст. Між тим, сюди можна віднести й книжкові пам'ятки більш пізнього часу, що виділяються своїм оформленням і поліграфічним виконанням або історичним значенням. Загалом же рукописні книги, стародруки (видання XV–XVIII ст.), рідкісні та цінні видання XIX–XX ст., що у сукупності можна назвати книжковими пам'ятками, становлять значний пласт в бібліотечних фондах України, і цим можна пишатися. Особливість сучасного етапу роботи з книжковими пам'ятками полягає у переході від емпіричного накопичення практичного досвіду до етапу його теоретичного осмислення у всьому комплексі такого роду діяльності і зведенні бібліографічної інформації в межах держави. Будь-яке цінне книжкове зібрання перетвориться в мертву скарбницю, якщо зосереджені в ньому видання не будуть розкриті для читача. Ось чому такою важливою є робота із загальнодержавного обліку рідкісних і цінних видань, підготовки зведених каталогів стародруків та рідкісних видань.

Наочний приклад створення корпоративної системи бібліографічного обліку та обміну інформацією – Консорціум європейських наукових бібліотек, який збирає базу даних стародруків епохи ручного преса (від початку друкарства до 1830 р.). Консорціум європейських бібліотек зацікавлений у тому, щоби відбити фонди максимально більшої кількості бібліотек. Міжнародна база даних має не лише репертуарні завдання, вона повинна показати також розповсюдження, місцеперебування книги у сховищах світу.

З інтеграційними процесами в бібліографії пов'язана також підготовка зведених каталогів-репертуарів, прикладом якої є діяльність Російської національної бібліотеки. Тут створено групу зведених каталогів, яка відповідає за підготовку каталогів-репертуарів російської книги з 1725 до 1926 р. Група веде паралельну роботу над п'ятьма ретроспективними каталогами російської книги та серіальних видань (у електронній та друкованій формах). Крім того, РНБ є головною організацією зі зведених каталогів нот, карт, газет і листівок [1]. У 1999 р. РНБ завершила введення всіх записів на книги XVIII ст. з власних фондів [2]. Співробітництво з найбільшими бібліотеками Росії буде корисним бібліотекарям України при укладанні насамперед каталогів книжок гражданського друку, більшість яких, зрозуміло, складають російські видання. Пріоритет тут, відповідно, за Росією (РДБ), проте інформація про примірники видань у фондах бібліотек України є необхідною. Аналогічна ситуація відбувається з підготовкою «Сводного каталога сериальных изданий России, 1801–1825» (РНБ), перші два томи якого вже вийшли. В Москві вийшов також зведений каталог кириличних видань другої половини XVI ст. (2003 р., укладач О. О. Гусєва), що, без сумніву, є необхідним для українських бібліотек, музеїв та архівів. Вийшов з друку також «Сводный каталог российских нотных изданий, XVIII в.» (СПб.: РНБ, 1996), I том «Сводного каталога русской книги, 1801–1825» (М., РДБ, 2000).

---

[1] *Соколинский Е. К.* Ретроспективная национальная библиография России. Вопросы сотрудничества со странами СНГ и Балтии // Вестник БАЕ. – 2000. – № 3. – С. 71.

[2] Там само. – С. 69.

Робота з рідкісними та цінними виданнями – книжковими пам'ятками – зумовлена не тільки зарубіжними аналогами, але й помітним у останні роки в нашій державі прагненням до підвищення історичної та культурної самосвідомості народу. Рівень свідомості суспільства знаходить відбиття й у ставленні до бібліотек. Проблеми бібліотек – це наслідок недооцінки культури, освіти, інтелігентності взагалі, а залишковий принцип їх фінансування – це лише наслідок такого ставлення.

Отже, Україна в 90-х рр. також прийшла до усвідомлення актуальності створення загальнодержавної програми з виявлення, збереження та опису стародруків та рідкісних видань. Організаторами виступили Міністерство культури і мистецтв та Національна парламентська бібліотека. Був розроблений та опублікований для обговорення [3] проект «Інструкції про порядок відбору цінних, рідкісних документів та колекцій (зібрань) з бібліотечних фондів до Державного реєстру Національного культурного надбання України», який одержав, в цілому, схвальну оцінку спеціалістів, проте викликав цілий ряд уточнень, поправок, доповнень. Інструкція була затверджена наказом Міністерства культури і мистецтв України від 20.11.2001 р. № 708 і зареєстрована в Міністерстві юстиції України 12.12.2001 р., № 227/6218.

Координатором робіт зі створення зведеного реєстру книжкових пам'яток в бібліотеках України затверджено Національну парламентську бібліотеку, яка на корпоративних засадах з Національною бібліотекою України імені В. І. Вернадського, Харківською науковою бібліотекою ім.. В. Г. Короленка, Одеською науковою бібліотекою ім. М. Горького, Львівською науковою бібліотекою ім. В. Стефаника має збирати інформацію про книжкові пам'ятки з інших бібліотек держави.

Державний реєстр книжкових пам'яток, на нашу думку, для його реального здійснення повинний бути розбитий на окремі розділи, відповідно до критеріїв відбору, затверджених в «Інструкції про порядок відбору рукописних книг, рідкісних і цінних видань з бібліо-

---

[3] Бібліотечна планета. – 1998. – № 1.

течних фондів до Державного реєстру національного культурного надбання». Серед стародруків починати вважаємо доцільним з опису інкунабул, що зберігаються в бібліотеках України, як пам'яток світового значення.

Другий пріоритетний напрямок – наполегливе збирання та укладання реєстру україніки – в широкому, територіально-етнографічному розумінні цього поняття.

Створення єдиної системи обліку й обміну інформацією дозволить зібрати і ввести до наукового обігу відомості про всі фонди книжкових пам'яток, окремі видання і навіть примірники. Для цього потрібно створити спочатку базу даних «Фонди книжкових пам'яток України» (облік на рівні фондів; можливо, доцільно створити й базу даних історичних та меморіальних книжкових колекцій: колекції–книжкові пам'ятки), далі Державний реєстр книжкових пам'яток (облік на рівні видань), у перспективі – звід книжкових пам'яток, який включатиме книгознавчі та науково-бібліографічні описи пам'яток за єдиною методикою й введення інформації до загальної комп'ютерної мережі (облік на рівні примірників). Організація національного реєстру книжкових пам'яток буде реальною за умови значних фінансових асигнувань і, обов'язково, координації дій різних організацій.

Окреме питання, втім, тісно пов'язане з книжковими пам'ятками – це зв'язок Державного реєстру книжкових пам'яток та проблеми вивезення культурних цінностей за кордон. Невизначеність формулювань відповідного закону дає можливість власникам цінних видань або рукописів вимагати одержання дозволу на їх вивезення з України. В радянський час діяла інструкція Міністерства культури СРСР від 23 березня 1987 р. № 120, список № 2, за якою заборонялися до вивезення книжки, образотворчі, картографічні та нотні видання, що вийшли до 1925 р. включно, іноземні книги та інші видання до 1800 р., періодичні видання до 1945 р., а також ряд інших матеріалів, зокрема твори друку, розмножені незвичайним способом, у художніх оправах індивідуальної роботи, з автографами видатних громадських та державних діячів та ін. Зараз у науці певної міри розроблено критерії цінності, однак на державному рівні

не закріплено чіткого уявлення про те, що все ж таки є найціннішим з національного культурного надбання. Відсутні об'єктивні ознаки, котрі дозволили би, без проведення спеціальної експертизи при видачі дозволу на постійне вивезення за кордон, віднести книгу до числа особливо цінної, цінної або такої, що не становить цінності. У цьому зв'язку розробка критеріїв відбору книжкових пам'яток до Державного реєстру національного культурного надбання є важливим кроком на шляху акумуляції інформації про наявність книжкових пам'яток у державних чи інших сховищах, уніфікації правил їх опису та надання книжковим пам'яткам статусу, відповідного їх загальнокультурному значенню. Більше того, необхідний спеціальний реєстр, який міститиме дезидерати, тобто книжки, відсутні в державних бібліотеках та архівах. Використання такого реєстру органами, що видають дозвіл на вивезення книжок за кордон, позбавить можливості перетікання цінної частини національного культурного надбання за кордон. Безперечно, це питання майбутнього, проте такі документи, думаємо, повинні затверджуватися на державному рівні, для надання їм потрібної ваги.

Тут виникає ціле коло питань. Зокрема, при всій схожості завдань – національний репертуар, зведені каталоги історико-культурних фондів бібліотек, Державний реєстр книжкових пам'яток – потрібно розрізняти ці поняття. Крім відповіді на питання, для кого й для чого це робиться, як справедливо наголошує російський дослідник Є. Соколинський [4], слід добре продумати методику даних напрямів діяльності, зокрема їх послідовність у межах держави, адже виконують їх ті самі бібліотеки. Так, стосовно певних шрифтових (кириличного, гражданського друку) та деяких інших колекцій (наприклад, прижиттєвих видань видатних діячів або нелегальних та заборонених дореволюційних видань) при укладанні Державного реєстру, можливо, варто спочатку великим бібліотекам зробити у тій чи іншій формі опис своїх колекцій, а надалі, для

---

[4] *Соколинський Є. К.* Проблема національних репертуарів і зведені каталоги // Національна бібліографія України: стан і тенденції розвитку: Матеріали міжвідомчої наукової конференції 12–14 квітня 1994 р., м. Київ. – К., 1995. – С. 99–104.

уникнення непродуктивної паралельної праці, інші бібліотеки доповнюватимуть цю базу, додаючи власні сигли та кількість примірників книжок. Реальний шлях – за конкретною бібліотекою закріплюється її пріоритет, першочерговість обробки певних колекцій пам'яток (мається на увазі хронологічний, шрифтовий, видавничий та видовий підхід: інкунабули, палеотипи як зразки хронологічних колекцій; кирилиця, гражданка, латиниця – як зразки шрифтових; альдини, ет'єни, плантени, ельзевіри – видавничих; карти, ноти, образотворчі документи, листівки, газети – видових, хоча останні категорії не є книжковими пам'ятками).

Таким чином, основними завданнями роботи з книжковими пам'ятками в бібліотечних фондах України є: підготовка Державного реєстру книжкових пам'яток і, пов'язане з ним, створення особливих умов для зберігання й використання рідкісних і цінних документів та колекцій, що занесені до Державного реєстру; укладання бібліографії повного Архіву національного друку до початку реєстрації поточних видань Книжковою палатою (різними мовами в Україні та українською мовою в світі); участь у програмі «Пам'ять світу» і підготовка програми «Пам'ять України» як складової всесвітньої програми в плані виготовлення повнотекстових точних копій на найцінніші книги, що справили вплив на розвиток історії та культури нації й людства в цілому, та на найрідкісніші книги, що збереглися в світі в 1–2 примірниках. Крім того, результатом активізації цієї діяльності може бути створення в масштабах країни єдиної системи каталогів книжкових пам'яток та відтворення історії книги у формі капітальних монографічних робіт. Отже, потрібна єдина комплексна програма, що координувала б книгознавчі дослідження стосовно книжкових пам'яток у бібліотеках. Необхідна єдина політика в цій галузі, створення загальної системи бібліографічного обліку та обміну інформацією, вироблення однакових нормативів зберігання і врахування, разом з тим, специфіки кожного окремого фонду.

Варто ще раз наголосити, що бібліографічний облік книжкових пам'яток треба вести на основі єдиних правил опису, завдяки чому можлива дійсна координація. Тому засвоєння єдиного Міжнародно-

го стандарту бібліографічного опису стародруків (ISBD(A) і «Правил составления библиографического описания старопечатных изданий»[5] є обов'язковим.

Безперечно, ідеальним для книжкових пам'яток є науковий опис кожного примірника. Саме так на першому етапі повинні бути описані унікальні, існуючі в двох-трьох примірниках видання, примірники з цінними автографами та іншими маргіналіями, з унікальним оформленням. У перспективі належить виконати обов'язковий попримірниковий опис і створити друковані та електронні каталоги всього комплексу рукописних книг, стародруків, рідкісних та цінних примірників XIX–XX ст., що зберігаються в бібліотеках держави. Окрім детального бібліографічного опису, повний опис, як паспорт на книжкову пам'ятку, в ідеалі має включати розгорнуту книгознавчу характеристику і обов'язково відомості про приналежність певній установі, а також про фізичний стан примірника. Такі паспорти будуть охоронною грамотою раритетам [6]. Необхідно провести також паспортизацію колекцій, з метою їх обліку та фізичного збереження.

Проте зараз, на цьому етапі зведення інформації, стоїть завдання створити не ґрунтовний каталог книжкових пам'яток, а реєстр, тобто список, так би мовити, для першої довідки, з метою обліку – скільки примірників того чи іншого видання є в державних фондах України (і в яких саме), тобто наскільки це видання для держави є рідкісним.

Таким чином, для створення умовного єдиного фонду книжкових пам'яток країни і налагодження його раціонального використання необхідно: 1) виділити книжкові пам'ятки із загального книжкового потоку й створити спеціалізовані фонди в тих бібліотеках, де вони досі відсутні; 2) зафіксувати кожну пам'ятку в каталозі, бажано в друкованому та електронному; 3) забезпечити опти-

---

[5] Правила составления библиографического описания старопечатных изданий / Сост.: И. М. Полонская и Н. П. Черкашина. – М., 1989. – 302 с.

[6] *Бурцева Т. Ф., Петрова Л. Н., Яцунок Е. И.* Задачи сохранения книжных памятников истории и культуры // Книга в меняющемся мире: Седьмая науч. конф. по проблемам книговедения. Секция библиотековедения. – М., 1992. – С. 9–10.

мальні умови фізичного збереження рідкісних книжок; 4) зробити їх доступними широкому колу дослідників шляхом експонування та заміни, для використання читачами, оригіналів копіями. Названі напрями передбачають діяльність з уніфікації опису та обліку пам'яток, забезпечення пріоритету збереження над доступністю, застосування до книжкових пам'яток архівно-музейного режиму зберігання й використання, розвиток широкої мережі книжкових виставок, здійснення значної кількості факсимільних перевидань та ін. Робота з фондом книжкових пам'яток передбачає також періодичну перевірку наявності книжок, а також виявлення примірників, які потребують реставрації, дезінфекції тощо. Вивчення складу фондів рідкісних видань тягне за собою створення картотек дезидерат.

Виділення й збереження книжкових пам'яток має відбуватися за ціннісними ознаками, узагальнюючими параметрами яких є: «вік» книги, видатна значимість книги як єдності духовної та матеріальної культури (визначність самого факту видання того чи іншого твору, своєрідність його матеріального втілення, особливі форми, художнє, образно-графічне чи композиційне рішення), а також функціональні ознаки – етапність, унікальність, пріоритетність, меморіальність, колекційність і кількісна ознака – рідкісність, яка не визначає значимості книги самостійно, але збільшує її за наявності інших категорій цінності. Розгляд книги відповідно до названих параметрів у їх застосуванні до історії людства в цілому, історії Батьківщини, кожного регіону чи місцевості дозволяє виділити книжкові пам'ятки світового, національного, регіонального та місцевого рівнів [7].

Один із можливих шляхів найбільш повного виявлення книжкових пам'яток – виділення підфонду рідкісних та цінних видань у всіх спеціалізованих за видовою ознакою фондах бібліотек: картографічних, нотних, образотворчих, періодичних видань. Важливим є їх

---

[7] *Яцунок Е. И.* Современная постановка проблемы сохранения книжных памятников и пути ее решения // Государственная политика в области сохранения библиотечных фондов: РНБ, материалы совещания 10–14 апреля 2000 г. – СПб., 2000. – С. 111.

об'єднання загальною системою каталогів, уніфікованим бібліографічним описом, що включає книгознавчу характеристику видання й примірника. У цьому каталозі книжкових пам'яток бібліотеки, окрім вищеназваних пам'яток, стародруків та структурно виокремлених рідкісних видань, достойне місце займатиме відбиття зібрань рукописних книг, а також друкованих видань з основного фонду та з історичних і меморіальних колекцій. Можуть бути організовані нові зібрання книжкових пам'яток, як дарунки колекціонерів чи бібліофілів, так і відібрані за певними ознаками раритети з основних фондів, або в середині фондів самого, скажімо, відділу стародруків. Наприклад, виділення в окремі збірки примірників видань таких видатних друкарів, як Д. Баскервіля, Д. Бодоні, що становить інтерес для історії книги та книжкової культури. Проте для історії книги важливою є не тільки історія друкарень чи видавництв, але й також історія бібліотек, в т. ч. приватних, і це може бути підставою для виокремлення та реконструкції колишніх історичних зібрань. Можливі й інші приклади. Так, цікаву, на наш погляд, колекцію розпочав збирати кілька років тому Відділ стародруків та рідкісних видань НБУВ – кириличних видань XIX–XX ст. (до того збиралися лише кириличні стародруки). Сучасна книга також може бути не лише «джерелом знань», але й пам'яткою культури, предметом мистецтва. Явно визріла необхідність у створенні сьогодні високохудожніх книжок, «книжок-аристократів», і їх збиранні у відділах рідкісних видань.

Варто підкреслити, що наведені категорії повинні бути спрямовані у майбутнє, вони можуть розширюватись, оскільки час спливає, культурний спадок зростає, розвивається й потребує нових підходів.

Для виконання завдання збереження книжкових пам'яток надзвичайно важливо, щоби архівні та музейні тенденції, що спостерігаються в діяльності спеціалізованих історико-культурних відділів бібліотек, одержали конструктивний розвиток, а меморіальна функція бібліотек поповнилася б, таким чином, додатковим змістом. Це дозволить розглядати бібліотеки не тільки як установи, що організують широке, максимально розтягнуте в часі суспільне вико-

ристання книжок для читання, але і як великі архівні та музейні сховища книжкових пам'яток. У цьому бібліотекам з їх величезними та багатющими фондами належить першорядна роль.

Розв'язання вищеназваних завдань потребує теоретичних та методичних розробок з багатьох питань, а також координації діяльності всіх великих бібліотек держави, і насамперед відділів рідкісних книг. Свого часу в СРСР роль координуючого центру мав Відділ рідкісних книг ДБЛ (Музей книги), який і зараз є методичним центром у цій діяльності в Росії. Відділ надавав колегам з республіканських бібліотек наукові та методичні консультації, збирав та аналізував звіти роботи в них [8], проводив науково-практичні конференції, розсилав методичні матеріали та залучав до участі колег у створенні зведених каталогів певних періодів історії книги або окремих видів друку.

Незмінний інтерес у співробітників спеціалізованих історико-культурних відділів бібліотек та книгознавців викликали Федорівські читання, які також надавали можливість спілкування з різних питань історії книги та друкарства, сприяли підвищенню кваліфікації учасників. Практика переконує, що такі зустрічі, під час яких обов'язково відбувається обмін досвідом, консультації, навчання, дуже потрібні. Приходять нові співробітники, і треба допомогти їм якнайшвидше ввійти в коло професійних проблем. Кілька останніх років такі зустрічі у вигляді наукових конференцій, книгознавчих читань, семінарів-практикумів проводив Відділ стародруків та рідкісних видань НБУВ [9], що певною мірою перебрав на себе функції науково-методичного

---

[8] Работа с редкими и ценными изданиями в Государственных республиканских библиотеках в 1980 году: Обзор. – [М.: ГБЛ, 1981. – 19 с.]. – ротапринт.

[9] *Ковальчук Г., Солонська Н.* Перші книгознавчі читання в НБУВ // Біб. вісник. – 1997. – № 5. – С. 36–37; *Солонська Н., Ковальчук Г., Баркова О.* Міжнародна наукова конференція «Львівському Апостолу – 425» // Біб. вісник. – 1999. – № 4. – С. 44–50; *Ковальчук Г.* До 200-річчя першої публікації «Слова о полку Ігоревім» // Біб. вісник. – 2000. – № 6. – С. 47–49; [Ковальчук Г. Книгознавчі читання, присвячені 600-річчю видатного винахідника друкарства Йоганна Гутенберга] // Біб. вісник. – 2001. – № 1. – С.42–44; *Ковальчук Г., Рукавіцина Є.* Книгознавчі читання до 120-річчя від дня народження С. І. Маслова // Біб. вісник. – 2001. – № 2. – С. 45–47; *Ковальчук Г., Бондар Н., Кисельов Р.* Острозькій Біблії – 420 // Біб. вісник. – 2001. – № 6. – С. 48–51.

центру роботи з рідкісними книжками в Україні. Окрім наукових доповідей, екскурсій по виставках стародруків та рідкісних видань, на цих зібраннях обговорюються методичні питання роботи в подібних підрозділах. Так, учасники одного засідання ознайомилися з Міжнародним стандартом опису інкунабул, з детальним коментарем якого виступила заввідділом рукописів, стародруків та рідкісних книги Наукової бібліотеки Львівського університету Н. П. Швець, а науковий співробітник ВСРВ НБУВ І. О. Римарович представила проект опису колекції інкунабул НБУВ. З методикою опису кириличних стародруків тоді ж виступила науковий співробітник Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника В. Я. Фрис, а на іншій конференції заввідділом стародруків цієї ж книгозбірні О. М. Колосовська представила електронний мультимедійний каталог стародруків ЛНБ (видання М. Сльозки). В рамках книгознавчих читань у відділі відбулася також нарада з приводу укладання Державного реєстру книжкових пам'яток, а 2002 р. – семінар на цю ж тему. Викликали інтерес спеціалістів також конференції, проведені в наукових бібліотеках Одеського національного університету ім. І. І. Мечнікова (травень 2002 та вересень 2003 р.) та Харківської державної бібліотеки ім. В. Г. Короленка (травень 2003 р.).

З метою науково-методичного забезпечення роботи з фондами книжкових пам'яток виникає необхідність розробки регламентуючої документації, зокрема: Положення про книжкові пам'ятки України як підзаконного акту до закону «Про бібліотеки та бібліотечну справу», Програми «Пам'ять України» як складової частини всесвітньої Програми «Пам'ять світу» тощо. В кожній бібліотеці доцільно розробити Програму роботи з фондом рідкісних та цінних видань, Положення про відділ рідкісних і цінних видань, Профіль комплектування і критерії відбору видань для цього фонду, Інструкцію з організації, збереження та використання фондів книжкових пам'яток. Такі документи звичайно відбивають специфіку зібрання, визначають комплексний характер робіт, адже відділи стародруків та рідкісних видань є бібліотеками в бібліотеці і самостійно виконують весь комплекс робіт, пов'язаний зі стародруками: обслуговування читачів, комплектування, організацію та збереження

фондів, опис книжок, організацію каталогів і картотек, рекаталогізацію, велику довідково-бібліографічну роботу, науково-дослідну роботу з розкриття фондів тощо.

Підсумовуючи вищевикладене в даній роботі, підкреслимо, що пріоритет збереження над доступністю, як було констатовано в документах ІФЛА ще 1978 р., витікає з визнання фондів відділів рідкісних видань як зібрань книжкових пам'яток. Основний принцип розв'язання проблеми – забезпечення доступності раритетів шляхом створення й видачі їх копій. Потрібні не епізодичні заходи зі створення певних копій документів, а розробка концепції національної електронної бібліотеки книжкових пам'яток і вирішення багатьох інших проблем щодо заміни оригіналів копіями.

Маємо надію, що представлена праця, узагальнивши досвід спеціалістів та існуючу літературу, дозволяє точніше окреслити проблеми роботи з рідкісними та цінними виданнями (книжковими пам'ятками) і допоможе їх розв'язувати. Ми прагнули сформулювати рекомендації з формування фондів стародруків та рідкісних і цінних видань XIX–XX ст., зробили спробу теоретично осмислити базові поняття окресленої проблематики з урахуванням конкретних фондів відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського; розглянули історію організації подібних підрозділів у багатьох бібліотеках світу; проаналізували існуючу законодавчу базу держави. Завдяки вивченню теми було внесено поправки та доповнення до проекту Інструкції про порядок відбору рідкісних та цінних видань до Державного реєстру книжкових пам'яток, міждержавного стандарту «Книжкові пам'ятки», інших регламентуючих документів, підготовлено комплекс методичних матеріалів, а також тлумачний словник історико-книгознавчих термінів.

Безперечно, далеко не всі питання роботи з рідкісними та цінними книжками нами були висвітлені. Серед пропозицій чи ідей для втілення у відділах рідкісних видань – підготовка каталогів за тематичними розділами; збирання тут україніки XIX– початку XX ст.; започаткування серії перевидань раритетів на зразок відомої серії «Литературные памятники», основне завдання якої –

інтегрування загальносвітових культурних цінностей. У цьому плані перспективним уявляється також створення CD–ROM рідкісних українських стародруків, виданих у свій час різними мовами – старослов'янською, латинською, польською тощо. Таким чином, мова йде про сукупність різних форм збереження книжкової культури. Не менш важливим є підготовка наукових описів книжкових колекцій як цільних книжкових пам'яток.

Продовження роботи повинне вестися на всіх рівнях – теоретичному, історичному, методичному та практичному. Основні цілі можна сформулювати так: створення єдиної для країни програми формування, використання й пропаганди фондів книжкових пам'яток; подальша регламентація процесів обліку цих фондів шляхом розробки профілів комплектування фондів книжкових пам'яток, враховуючи місцеві умови та завдання кожної бібліотеки; профілів підфондів рідкісних та цінних видань у спеціалізованих відділах – картографічних, нотних, образотворчих, періодики; затвердження документів, які регламентують умови зберігання й використання таких фондів. Необхідним є методичне забезпечення діяльності – підготовка методичних рекомендацій з усіх проблем формування, збереження, обліку, опису й пропаганди даних фондів; проведення семінарів, курсів, індивідуальних консультацій, відряджень, спрямованих на здійснення цих завдань. Украй важливим є укладання Державного реєстру книжкових пам'яток, покажчиків виданих у країні каталогів та описів фондів книжкових пам'яток, окремих зібрань і колекцій; покажчиків фондів книжкових пам'яток бібліотек різних рівнів та спеціалізації; каталогів окремих зібрань і колекцій. Актуальним є розширення фондів книжкових пам'яток шляхом ретроспективного та поточного комплектування.

На шляху розв'язання названих завдань багато складнощів. Трудомісткість ручного переміщення найцінніших фондів, необхідність ремонту приміщень, відсутність резерву площі, слабкість матеріальної бази для реставрації і т. п. – лише деякі больові проблеми, які з часом будуть чимдалі загострюватись. На сьогодні чітко усвідомлюється нагальна потреба у сховищах з відповідним вимогам температурно-вологісним режимом, приміщень і обладнання, які дозволяють і зберігати цінності, й ефективно користуватися ними.

Кадрове забезпечення цієї величезної ділянки бібліотечної та книгознавчої роботи лишається, на жаль, невиконаним. Завдання книгознавців-бібліотекарів вужчі і, одночасно, як це не парадоксально, ширші від завдань книгознавців, що працюють в інших установах: збирати, зберігати та популяризувати унікальні фонди книжкових пам'яток історії та культури. Саме завдяки поверненню цієї пам'яті ми відтворюємо історико-культурну реальність, реконструюємо як певну цілісність соціокультурний простір, у якому жили й творили наші предки [10]. Можливості сучасних інформаційних технологій уже сьогодні дозволяють зробити цінності культури надбанням великої кількості користувачів, а сучасні способи збереження й трансформації інформації створюють реальність включення в цей процес кількох поколінь людей. Таким чином, виникає можливість віртуального спілкування і співвіднесення у єдиному вимірі різних культур, які не могли раніше «зустрітися» на історичному шляху.

Сучасні цифрові форми фіксування великих обсягів інформації, мініатюризація їх збереження, можливості оперативного пошуку й передачі в будь-яку точку планети обіцяють глобальні зміни в бібліотечній справі, але жодною мірою не відкидають цінності книги як такої. Нові технології відкривають унікальні можливості для розповсюдження точних копій документів-пам'яток, а значить, дозволяють зберегти для майбутнього не тільки їх електронні образи, але й, найголовніше, зберегти оригінали, виключивши їх з безпосереднього використання.

За допомогою нових технологій стає можливим також і воз-з'єднання в електронній колекції тих документів, що належали до єдиного культурного пласту, але були розпорошені в світі, а також віртуальна реконструкція окремих елементів книжкової культури, з якихось причин утрачених чи незнайдених дослідниками [11]. Проте бібліотеці шкодить будь-яка абсолютизація: як патріархально-

---

[10] *Никанорова Е. В.* Память России как ценность культуры: сохранение и актуализация // Библиотековедение. – 2001. – № 5. – С. 9.

[11] Там само. – С. 10.

консервативний шлях, так і технократично авангардистські проекти комп'ютеризувати всю інформацію і ліквідувати книжки. Саме книга, книжкова пам'ятка повинна допомогти воскресити ті цінності, що одержали своє втілення в книжковій культурі світу.

Книга, звичайно ж, підвладна дії часу. І разом з тим її життєстійкість вражає, навіть у співвідношенні з новітніми носіями інформації. Бережімо ж наше національне надбання – рукописні книги, стародруки, рідкісні видання – цінні пам'ятки історії, науки, культури!

ЛІТЕРАТУРА[1]

ЗАКОНОДАВЧІ ДОКУМЕНТИ

Закони України

Основи законодавства України про культуру: 14 лютого 1992 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 21. – Ст. 294.

Про інформацію: від 2 жовтня 1992 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 48. – Ст. 650.

Про авторське право і суміжні права: від 23 грудня 1993 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1994. – № 13. – Ст. 64.

Про Національний архівний фонд і архівні установи: від 24 грудня 1993 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1994. – № 15. – Ст. 86.

Про бібліотеки і бібліотечну справу: від 27 січня 1995 р. // Бібліотечний вісник. – 1995. – № 2. – С. 1–5.

Про музеї та музейну справу: від 29 червня 1995 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1995. – № 25. – Ст. 191.

Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей: від 21 вересня 1999 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1999. – № 48. – Ст. 987.

Про внесення змін до Закону України «Про бібліотеки і бібліотечну справу»: від 16 березня 2000 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 2000. – № 23. – Ст. 177.

Про охорону культурної спадщини: від 8 червня 2000 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 2000. – № 39. – Ст. 333.

Про страховий фонд документації України: від 22 березня 2001 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 2001. – № 20. – Ст. 101.

Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні: від 12 липня 2001 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 2001. – № 47. – Ст. 251.

---

[1] Список подає в систематизованому порядку за видами документів широкий спектр джерел, пов'язаних зі стародруками, рідкісними та цінними виданнями, а також літературу про роботу з ними.

Укази Президента України

Про надання Центральній науковій бібліотеці імені В. І. Вернадського статусу національної: від 5 квітня 1996 р. № 244/96 // Урядовий кур'єр. – 1996. – 25 квітня.

Постанови Кабінету Міністрів України

Про затвердження Положення про Державний реєстр національного культурного надбання: № 466 від 12 серпня 1992 р.

Порядок визначення розміру збитків від розкрадання, нестачі, знищення: № 116 від 22 лютого 1996 р.

Положення про порядок визначення наукових об'єктів, що становлять національне надбання: № 174 від 18 лютого 1997 р.

Про затвердження Програми збереження бібліотечних та архівних фондів на 2000–2005 р.: № 1716 від 15 вересня 1999 р.

Про утворення Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон: № 221 від 7 лютого 2000 р.

Положення про Музейний фонд: № 1147 від 20 липня 2000 р.

Про затвердження переліку наукових об'єктів, що становлять національне надбання, та внесення змін до Положення, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 18 лютого 1997 р. № 174: № 1709 від 19 грудня 2001 р.

Про затвердження Методики грошової оцінки пам'яток: № 1447 від 26 вересня 2002 р.

Про затвердження Порядку проведення державної експертизи культурних цінностей та розмірів плати за її проведення: № 1343 від 26 серпня 2003 р.

Документи Міжпарламентської Асамблеї СНД

Модельный библиотечный кодекс для государств – участников СНГ (часть третья). Проект. Раздел IV: О книжных памятниках (принят Советом МПА 26 ноября 2000 г.) // Вестник БАЕ. – 2001. – № 1. – С. 7–11.

НОРМАТИВНІ ДОКУМЕНТИ, МЕТОДИЧНІ РОЗРОБКИ, ПОСІБНИКИ, ІНСТРУКЦІЇ

Стандарти

ГОСТ 7.20.80. Единицы учета фондов библиотек и органов научно-технической информации. – М., 1980. – 4 с.

ГОСТ 7.50.84. Хранение документов в фондах библиотек и органах научно-технической информации: Общие требования // Стандарты по библиотечному делу и библиографии. – М., 1985. – С. 218–227.

ГОСТ 7.50-90. Консервация документов. Общие требования: Введ. 01.01.91. – М., 1990. – 12 с. (СИБИД).

ГОСТ 7.48-90. Консервация документов. Основные термины и определения. – М., 1990. – 9 с. (СИБИД)

ГОСТ 7.65-92. Кинодокументы, фотодокументы и документы на микроформах. Общие требования к архивному хранению (СИБИД). – М., 1992.

ДСТУ 2394-94. Інформація та документація. Комплектування фонду, бібліографічний опис, аналіз документів. Терміни та визначення. – К., 1994.

ДСТУ 55.001-98. Документи з паперовими носіями. Правила зберігання Національного архівного фонду. Технічні вимоги. – К., 1998.

Нормативно-правові акти міністерств і відомств

Законодавство – бібліотекам України: Довідкове видання. Вип. 1, ч. 2. – К.: НПБУ, 2001. – 228 с.; Вип. 2: Правове регулювання фінансово-економічних відносин у бібліотечній справі. – К., 2002. – 189 с.

Положення про систему депозитарного зберігання бібліотечних фондів України: Затверджено наказом Міністерства культури і мистецтв України від 2 грудня 1996 р. № 570, зареєстровано в Міністерстві юстиції України 19 лютого 1997 р. за № 31/1835.

Інструкція з обліку основних засобів бюджетних установ: Затверджена наказом Головного управління Державного казначейства України, Міністерства економіки та Державного комітету статистики України від 2 грудня 1997 р., № 124/136/71.

Про затвердження інструкції про порядок визначення оціночної та страхової вартості пам'яток Музейного фонду України: Наказ Міністерства культури і мистецтв України від 13.07.1998 № 325, зареєстровано в Міністерстві юстиції 6 серпня 1998 р., № 496/2936.

Про стан зберігання рідкісних видань, рукописів і стародруків у бібліотеках НАН України: Постанова Президії Національної академії наук України від 9 вересня 1998 р., № 281.

Про затвердження інструкції з інвентаризації основних засобів, нематеріальних активів, товарно-матеріальних цінностей, грошових коштів і документів, розрахунків та інших статей балансу: Наказ Міністерства фінансів, Головного управління державного казначейства від 30 жовтня 1998 р. № 90, зареєстровано в Міністерстві юстиції 16 листопада 1998 р., № 728/3168.

Методика і критерії виявлення і включення унікальних документальних пам'яток Національного архівного фонду України до Державного реєстру національного культурного надбання: Затверджено наказом Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України і Національної академії наук України від 19 листопада 1998 р. № 73/298, зареєстровано в Міністерстві юстиції 17 грудня 1998 р., № 801/3241 [8].

Про затвердження Інструкції про порядок застосування в бібліотеках України грошової застави за особливо цінні книги та об'єкти користування: Наказ Міністерства культури від 5 травня 1999 р. № 274, зареєстровано в Міністерстві юстиції 9 липня 1999 р., № 459/3752.

Про затвердження Порядку надання платних послуг закладами культури і мистецтв: Наказ Міністерства культури і мистецтв України від 21 грудня 1999 р., № 732/306/152.

Інструкція з обліку основних засобів та інших необоротних активів бюджетних установ: Затверджена Наказом Держказначейства від 17 липня 2000 р. № 64, зареєстрована в Міністерстві юстиції України 31 липня 2000 р., № 459/4710.

Інструкція про порядок відбору рукописних книг, рідкісних і цінних видань з бібліотечних фондів до Державного реєстру національного культурного надбання: Затверджена наказом Міністерства культури і мистецтв України від 20 листопада 2001 р. № 708, зареєстрована в Міністерстві юстиції України 12 грудня 2001 р., № 227/6218.

Порядок занесення унікальних пам'яток Музейного фонду України до Державного реєстру національного культурного надбання: Затверджено наказом Міністерства культури і мистецтв України 25 жовтня 2001 р., зареєстровано в Міністерстві юстиції України 14 лютого 2002 р., № 144/8432.

Інструкція про порядок оформлення права на вивезення, тимчасове вивезення культурних цінностей та контролю за їх переміщенням через державний кордон України: Затверджена наказом Міністерства культури і мистецтв України від 22 квітня 2002 р. № 258, зареєстрована в Міністерстві юстиції України 9 липня 2002 р за № 571/6859.

Перелік державних установ, закладів культури, інших організацій, яким надається право проведення державної експертизи культурних цінностей: Затверджений наказом Міністерства культури і мистецтв України від 15 листопада 2002 р.

Страховий фонд документації. Керівні нормативні документи

Порядок створення страхового фонду документації на пам'ятки історії та культури. – КНД 321.030-98.

Технічні вимоги документації на пам'ятки історії та культури, яка підлягає закладанню до страхового фонду документації. – КНД 321.031-98.

Технічні вимоги до підготовки і відправки рухомих пам'яток історії, культури та документації до них для створення страхового фонду документів України. – КНД 08.12.99 № 200.

Інструкції та методичні рекомендації

Библиографическое описание книг XVI–XVIII вв.: Инструкция / Сост. М. И. Афанасьева. – М., 1985. – 52 с. / ВГБ иностранной литературы, НИО истории зарубежной книги, редких и особо ценных изданий.

В помощь составителям Сводного каталога старопечатных изданий кирилловского и глаголического шрифтов: Метод. указания. [Вып. I]. Основные правила описания изданий. – М., 1976. – 42 с.; [Вып. 5]. – М., 1980. – 60 с.; [Вып. 7]. – 1982. – 64 с.

Гигиена и реставрация библиотечных фондов: Практическое пособие. – М., 1985. – 160 с.

Грачева О. А. О работе государственных библиотек союзных республик с редкой книгой // В помощь универсальным научным библиотекам: Метод. рекомендации. – М., 1979. – С. 30–46.

Гусева А. А. Идентификация экземпляров украинских изданий кирилловского шрифта второй половины XVI–XVIII вв.: Метод. рекомендации. – М.: РГБ, 1997. – 140 с.

Дубровіна Л. А., Гальченко О. М. Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису. – К., 1992. – 154 с.

Единые правила описания произведений печати для библиотечных каталогов: Доп. ко 2-му изд. Ч. 1, вып. 1. Описание иностранных книг второй пол. XVI в. и XVII в. – М., 1967. – 94 с.

Забезпечення фізичного збереження документних фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: Інструкція. – К., 1996. – 16 с.

Зернова А. С. Методика описания старопечатных книг кирилловской печати // Работа с редкими и ценными изданиями. – М., 1973. – С. 17–96.

Зернова А. С. Методика описания старопечатных книг кирилловской печати // Труды / Гос. б-ка СССР им. В. И. Ленина. – М., 1960. – Т. 4. – С. 204–255.

Издания кирилловского шрифта XV – первой половины XVI в.: В помощь составителям сводного каталога старопечатных изданий кирилловского и глаголического шрифтов: Метод. рекомендации. – М., 1984. – 24 с.

Инструкция по описанию старопечатных иностранных книг XVI–XVII вв.: Проект. – М., 1960. – 39 с.

Інструкція про виявлення, облік та збереження особливо цінних документів ЦНСГБ УААН. Затверджена Вченою радою ЦНСГБ 13 червня 2001 р. // Про виконання постанови Президії Української академії аграрних наук від 26.04.2001 р. – Додаток 4 / Українська Академія аграрних наук.

Інструкція про порядок відбору цінних, рідкісних документів та колекцій (зібрань) з бібліотечних фондів до Державного реєстру Національного культурного надбання України: Проект // Бібліотечна планета. – 1998. – № 1. – С. 26–28.

Клепіков С. До методології описування славянських стародруків XV–XVIII ст. // Бібліологічні вісті. – 1928. – № 1. – С. 21–32.

Книга и книжное дело в Украинской ССР: Сб. документов и материалов. 1917–1941 / Сост. Л. И. Гольденберг и др. – К., 1985. – 478 с.; 1941–1984. – К., 1986. – 568 с.

Книговедческое аннотирование и систематизация книжных памятников: Метод. рекомендации. – М., 1997. – 84 с.

Корнеєва-Петрулан М. Дещо про методи дослідження стародруків // Бібліологічні вісті. – 1925. – № 1–2. – С. 115–117.

Левина С. С. Изучение и описание русских нелегальных книг XIX века: Некоторые вопросы методики // Работа с редкими и ценными изданиями. – М., 1973. – С. 97–152. То же, отд. брошюра. – М., 1973. – 58 с.

Лукьяненко В. И. Определение формата издания при описании старопечатных книг // Исследования памятников письменной культуры в собраниях и архивах отдела рукописей и редких книг: Сб. научных трудов. – Л., 1985. – С. 140–153.

Маслов С. І. Інструкція для опису видань, що вийшли на території Радянської України в XVI ст. – 1825 р. // Наукові праці НБУВ: Вип. 4. – К., 2000. – С. 49–64.

Маслов С. І. Спроба інструкції та план роботи над складанням українського бібліографічного репертуару XVI–XVIII ст. // Українська бібліографія. Вип. І: Методол. зб. – К., 1928. – С. 61–86.

Методические рекомендации по выявлению, учету и хранению уникальных коллекций (собраний), рукописных, ценных и редких книг и других документов в библиотеке АН СССР // Организационно-распорядительная документация БАН СССР. – Л., 1987. – Вып. 6. – С. 59–63.

Методичні рекомендації з питань організації роботи з колекціями, особовими бібліотеками та книжковими зібраннями у бібліотеках науково-дослідних установ НАН України // Організація роботи бібліотеки науково-дослідної установи Національної Академії наук України: Зб. док. і мат.: Вип. 3. – К., 2000. – С. 54–61.

Міжнародна охорона, захист і повернення культурних цінностей (збірник документів). – К., 1993. – 76 с.

Назначение и правила заполнения первичных учетных библиотечных документов // Библиотечная документация. Первичные учетные документы. Требования к оформлению бланков: Инструктивно-метод. указания. – М., 1983. – С. 5–15.

Общие рекомендации по организации работы с рукописными и старопечатными книгами (Метод. письмо). – Л., 1974. – 13 с.

Описание старопечатных книг: Метод. указания. – Свердловск, 1989. – 31 с.

Организационно-распорядительная документация библиотеки АН СССР: Документы, регламентирующте деятельность отдела рукописей и редкой книги. Вып. 8. – Л.: БАН, 1988. – 160 с.

Организация работы библиотек и фондов редких книг историко-краеведческих музеев: Метод. рекомендации / Гос. публ. ист. б-ка, Об-ние «Гос. ист. музей»; Сост. М. И. Апольская, Ю. П. Кабулова. – М., 1992. – 73 с.

Организация работы научно-технической библиотеки: Метод. рекомендации. – М., 1989. – С. 50–191.

Организация сохранности книжных фондов в библиотеке Академии наук СССР: Инструктивно-методические документы. – Л., 1984. – 79 с.

Память мира. Память России: Сб. инструкт. и метод. материалов / Рос. гос. б-ка; Сост. Л. М. Еремина; Науч. ред. И. В. Морозова; Пер. с англ. И. Ю. Багрова. — М., 1999. – 145 с.

Планирование действий на случай бедствия в вашей библиотеке: Метод. руководство. – СПб., 2000. – 32 с.

Поздеева И. В. Методика описания экземпляра старопечатных изданий кирилловского шрифта // Проблемы рукописной и печатной книги. – М., 1976. – С. 125–132.

Поздеева И. В. Новые материалы для описания изданий Московского Печатного Двора первой половины XVII в. // В помощь составителям Сводного каталога старопечатных изданий кирилловского и глаголического шрифтов: Метод. рекомендации. – М., 1986. – 84 с.

Поздеева И. В. Современные методы описания старопечатных изданий. – М., 1990. – 56 с. – (Новые информационные технологии в образовании: Обзор. информ. / НИИ пробл. высш. школы. Вып. 3).

Положение о книжных памятниках Российской Федерации: Проект // Проблемы создания единого фонда книжных памятников России: материалы к Всероссийскому научно-практическому семинару 18–21 января 2000 г. – М., 2000. – 18 с.

Положення про Національну бібліотеку України імені В. І. Вернадського // Бібліотечний вісник. – 1996. – № 5. – С. 3–6.

Правила составления библиографического описания старопечатных изданий / Сост. И. М. Полонская, Н. П. Черкашина. – М., 1989. – 302 с.

Правила составления библиографического описания старопечатных изданий / Сост. И. М. Полонская, Н. П. Черкашина. – 2-е изд. перераб. и доп. / Науч. ред. Н. П. Черкашина. – М., 2003. – 400 с., ил.

Правила составления библиографического описания старопечатных картографических призведений XVI–XVIII вв.: Метод. рекомендации. – М., 1996. – 172 с.

Профиль комплектования специализированного фонда ценных и редких изданий // Профили комплектования фондов Государственной библиотеки СССР им. В. И. Ленина отечественными печатными изданиями. – М., 1976. – С. 80–86.

Профиль комплектования специализированного фонда ценных и редких изданий // Профили комплектования фондов Государственной библиотеки СССР им. В. И. Ленина иностранными изданиями. – М., 1987. – С. 52–56.

Прудніков С. П. Схема опису орнаментальних оздоблень рукописних книг та стародруків (вербальна та аналітична моделі) // Рукописна та книжкова спадщина України: Вип. 1. – К., 1993. – С. 201–211.

Работа с редкими и ценными изданиями: Сб. ст. и инструкт. материалов / Гос. б-ка СССР им. В. И. Ленина. – М., 1973. – 176 с.

Работа с редкими и ценными изданиями: Метод. рекомендации / Гос. б-ка СССР им. В.И. Ленина. – М., 1985. – 44 с.

Работа с редкими и ценными изданиями: Метод. рекомендации по описанию иностранных старопечатных книг второй половины XVI в. и XVIII в. /Гос. б-ка СССР им. В. И. Ленина. – М., 1986. – 90 с.

Работа с редкими и ценными изданиями: Метод. рекомендации / Гос. б-ка СССР им. В. И. Ленина: Идентификация экземпляров московских изданий кирилловского шрифта 2-й половины XVI–XVIII вв. / Сост. А. А. Гусева. – М., 1990. – 95 с.

Рекаталогизация книг XVI–XVIII вв. на иностранных европейских языках: Инструктивно-методические рекомендации /ГПБ им. М. Е. Салтыкова-Щедрина. – Л., 1984. – 180 с.

Рекомендации Всесоюзного научно-методического совещания заведующих отделами редких книг и рукописей библиотек вузов // Редкие книги и рукописи: Изучение и описание. – Л., 1991. – С. 111–114.

Рекомендации республиканского семинара-практикума «Актуальные вопросы учета, сохранности и использования рукописных и архивных материалов, редких и ценных изданий» (г. Киев, 15–16 ноября 1985 г.). – К., 1986. – 6 с.

Романюк М. М., Галушко М. В. Схема повного бібліографічного опису періодичних видань. – Львів, 1994. – 22 с.

Санітарно-гігієнічна обробка документів, каталогів та засобів їх зберігання в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського (Інструктивно-методичні рекомендації). – К., 1997. – 19 с.

Сборник методических материалов Государственной публичной библиотеки им. Салтыкова-Щедрина: Опыт работы отдела редкой книги. – Вып I. – Л., 1968. – 242 с. (ротапринт).

Сохранение библиотечных и архивных материалов: Руководство. – СПб., 1998. – 257 с.

Створення баз даних документів, визначених для включення до Державного реєстру національного культурного надбання, за допомогою системи автоматизації бібліотек ІРБІС (Рекомендації). – К., 2002. – 20 с. / Міністерство культури і мистецтв України, Національна парламентська бібліотека України. Уклад. О. Лазарєва, Л. Ніколенко, Я. Сенько, Н. Флегонтова, Г. Ковальчук, І. Лосієвський, Л. Рудзький.

Установочный документ ЮНЕСКО по авторскому праву в электронной среде // Новости Рос. ком. ИФЛА. – 1996. – № 12. – С. 6–8.

Формирование, организация и использование фондов редких и ценных книг в областных универсальных научных библиотеках: Метод. рекомендации. – К., 1987. – 20 с.

Формирование, сохранение и использование единого фонда книжных памятников страны: Метод. рекомендации. – М., 1997. – 61 с.

Хранение и использование редких и ценных изданий : Метод. рекомендации / Сост. Э. К. Мамедова, Г. А. Марушак. Под ред. Т. И. Кондаковой. – М., 1990. – 70 с.

Хранение и консервация редких, старопечатных, рукописных книг и документов: Обзор методик / Гос. ист. музей УССР. Авторы-сост. И. В. Стадниченко, С. А. Яценко. – К., 1988. – 63 с.

Цинковська І. І., Юхимець Г. М. Опис аркушевих образотворчих документів. – К., 2000. – 64 с.

Чукаев А. М. Сохранность библиотечных фондов (пожарная безопасность фондохранилища): Учеб. пособие. – М., 1980. – 64 с.

Gesamtkatalog der Wiegendrucke. Bd. VIII, Lief. 2. – Stuttgart, Berlin, New York, 1973. – S. 119–124.

Haebler K. Handbuch für Inkunabelkunde. – Leipzig, 1925. – VIII+187 S.

ISBD (A): International standard bibliographic description for older monographic publications (Antiquarian). – London: IFLA office for UBC, 1980. – 59 p.

UNIMARC Manual: Bibliographic Format, 2-nd ed. Update 1. – 1996.

СЛОВНИКИ, ДОВІДНИКИ ТА ЕНЦИКЛОПЕДІЇ

Архівістика: Термінологічний словник. – К., 1998. – 106 с.

Библиотечное дело: Терминологический словарь. – М.: РГБ, 1997. – 168с.

Бібліотеки Національної Академії наук України: Довідник. – К., 1996. – 110 с.

Бібліотечна Україна: Довідник. – К, 1996. – 384 с.

Джерелознавство історії України: Довідник. – К., 1998. – 212 с.

Издательско-полиграфический и книговедческий словарь-справочник // Краткий справочник книголюба. – М., 1984. – С. 392–450.

Книга: Энциклопедия. – М., 1999. – 800 с.

Книговедение: Энциклопедический словарь. – М., 1982. – 664 с.

Короткий російсько-український словник бібліотечних термінів // Бібліотечний вісник. – 1995. – № 4. – С. 9–19.

Короткий російсько-український словник поліграфічних і видавничих термінів / Уклад. В. І. Бова, М. П. Доломіно. – К., 1969. – 116 с.

Короткий словник термінів графічного мистецтва // Українська графіка XI–початку XX ст.: Альбом / Авт.–упоряд. А. О. В'юник. – К., 1994. – С. 310–316.

Мезьер А. Словарный указатель по книговедению. – М., Л., 1924. – XI+926+VIII с.

Мильчин А. Э. Издательский словарь-справочник // Книжное дело.– 1995. – № 1, 2, 3, 4–5, 6–7, 8–9; Окреме вид. – М., 1998. – 472 с.

Навчально-методичні матеріали до курсу «Книгознавство» для студентів ф-ту бібліотечно-інформаційних систем: Вип. І. Російсько-український тлумачний словник книгознавчих та друкарсько-видавничих термінів / Укл. В. Я. Буран і К. П. Бахмат. – К., 1992. – 40 с.

Ничкало С. Мистецтвознавство: Короткий тлумачний словник.– К., 1999. – 208 с.

Полиграфический словарь / Сост. О. Я. Басин. – М., 1964. – 388 с.

Попов П. М. Матеріали до словника українських граверів. – К., 1926. – 142 с.

Пурясва Н. Словник церковно-обрядової термінології. – Львів, 2001. – 160 с.

Ровинский Д. А. Подробный словарь русских граверов XVI–XIX вв. Т. I–II. – СПб., 1895. – 344+449 с.

Російсько-український словник бібліотечно-бібліографічних термінів. – Львів, 1991. – 103 с.

Словари библиотечно-библиографических терминов: Англо-русский, немецко-русский, французско-русский / Сост. Л. Б. Хавкина. – М., 1952. – 231 с.

Словарь издательских терминов / Сост. Ф. С. Сонкин и др., под ред. А. Мильчина. – М., 1983. – 208 с.

Словарь иностранных слов. – М., 1989. – 624 с.

Словник книгознавчих термінів / В. Я. Буран, В. М. Медведєва, Г. І. Ковальчук, М. І. Сенченко. – К., 2003. – 160 с.

Словник книголюба // Наш друг – книга. – К., 1977. – С. 177–203.

Словник української мови: В 11 т. – К.: Наукова думка, 1970 – 1980 / АН УРСР.

Словник художників України. – К., 1973. – 270 с.

Современная каталогизационная терминология: Толковый словарь с методическими рекомендациями. – М.: РГБ, 1992. – 200 с.

Стандарты по издательскому делу / Сост. А. А. Джиго, С. Ю. Калинин. – М., 1998. – 376 с.

Стародубцев Н. Иллюстрированный словарь по геральдике: 1005 терминов на русском, украинском, английском, эсперанто, французском, немецком, латинском языках. – Донецк, 1996. – 345 с.

Терминологический словарь по библиотечному делу и смежным отраслям знания. – М., 1995. – 268 с.

Терминологический словарь // Правила составления библиографического описания: Часть пятая. Изоиздания. – М.: РГБ, 1993. – С. 128–143.

Терминологический словарь // Правила составления библиографического описания старопечатных картографических произведений XVI–XVIII вв.: Метод. рекомендации. – М.: РГБ, 1996. – С.128–148.

Терминологический словарь // Розов Н. Книга в России в XV веке. – Л., 1981. – С. 148–150.

Толковый словарь по основам информационной деятельности. – К., 1995. – 252 с.

Шамурин Е. И. Словарь книговедческих терминов. – М., 1958. – 340 с.

Энциклопедия книжного дела / Ю. Ф. Майсурадзе, А. Э. Мильчин, Э. П. Гаврилов и др. – М., 1998. – 536 с.

Якимович Ю. Мир печати: Популярный иллюстрированный словарь-справочник. – М., 2001. – 296 с.

Barbier A. - A. Dictionnaire des ouvrages anonymes et pseudonymes… – T. 1–4. – Paris. – 1806–1808; 1822–1827.

Graesse J. G. Th. Orbis latinus oder Verzeichniss der lateinischen Benennungen der bekanntesten Städte etc., Meere, Seen, Berge und Flusse in allen Theilen der Erde nebst einem deutsch-lateinischen Register derselben. – Dresden, 1861. – 288 S.

Larousse P. Grand dictionnaire universel du XIX siécle. – Paris, 1865–1876. – T. 1–17.

Weller E. Die falschen und fingirten Druckorte. Repertorium der seit Erfindung der Buchdruckerkunst unter falscher Firma erschienenen deutschen, lateinischen und französischen Schriften. – Leipzig, 1864. – B. 1–2.

Weller E. Index pseudonymorum, Wörterbuch der Pseudonymen oder

Verzeichniss aller Autoren, die sich falscher Namen bedienten. – Leipzig, 1856. – 282 S.; 1867. – 180 S.

Weller E. Nachtraege zum Index pseudonymorum. – Leipzig, 1857. – 36 S.

Weller E. Neue Nachtraege zum Index pseudonymorum und zu den Falschen und fingirten Druckorten. – Leipzig, 1862. – 72 S.

КАТАЛОГИ ТА БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОКАЖЧИКИ

Автографы поэтов серебряного века: Дарственные надписи на книгах / РГБ; Сост.: Е. И. Яцунок и др. – М., 1995. – 493 с.

Алфавитный каталог изданиям на русском языке, запрещенным к обращению и перепечатыванию в России / Составлен по 1-е июня 1889 года. – СПб., 1888. – 82 с.

Алфавитный каталог изданиям на русском языке, запрещенным к обращению и перепечатыванию в России: В Главном управлении по делам печати по 1 января 1894 г. – СПб., 1894. – 78 с.

Алфавитный каталог изданиям на русском языке, запрещенным к обращению и перепечатыванию в России: по 1 июня 1888 г. – СПб., 1888. – 82 с.

Алфавитный каталог книгам на польском и жмудском языках, запрещенным вполне и позволенным с исключениями с 1830 по июнь месяц 1869 года включительно. – Б. м. и г. – 180 с.

Алфавитный список книгам на польском языке, запрещенным иностранною цензурою безусловно и для публики с 1830 по декабрь месяц 1852 г. включительно. – СПб., 1853. – 33 с.

Алфавитный список произведений печати, запрещенных к обращению в публичных библиотеках и общественных читальнях. Составлен в Главном управлении по делам печати по 1 октября 1903 г. – СПб., 1903. – 27 с.

Алфавитный указатель книгам и брошюрам, арест на которые утвержден судебными установлениями по 1 января 1909 г. – СПб., 1909. – 104 с.; ... по 1 января 1910 г. – М., 1910. – 134 с.; ... по 1 января 1911 г. – СПб., 1911. – 155 с.

Алфавитный указатель книгам и брошюрам, а также нумерам повременных изданий, арест на которые утвержден судебными установлениями по 1-е января 1912 г. – СПб., 1912. – 223 с.

Аркадьев Е. И. Запрещенная литература: Книги, брошюры, газеты, журналы, арестованные в 1911 г. – Б. м., 1912. – 38 с.

Березин Н. И. Русские книжные редкости: Опыт библиографического описания редких книг с указанием их ценности. Ч. 1. – М., 1902. – 180 с.; Ч. 2. – М., 1903. – 103 с. (надруковано під псевдонімом *Н. Б.*).

Березин-Ширяев Я. Ф. Материалы для библиографии, или Обозрение русских и иностранных книг, находящихся в библиотеке любителя исторических наук и словесности N.N. ...: В 8 кн. – СПб., 1868–1870.

Библиографическое описание изданий Вольной русской типографии в Лондоне: 1853–1865. – Л., 1935. – 198 с.

Битовт Ю. Редкие русские книги и летучие издания XVIII века. – М., 1905. – 608 с.; Репринтне видання – М., 1989.

Бурцев А. Е. Библиографическое описание редких и замечательных книг. Т. 1–7. – СПб., 1901.

Бурцев А. Описание редких российских книг. Ч. 1–5. – СПб., 1897.

Бурцев А. Описание старых и редких русских газет, журналов, разных летучих листков и лубочных картинок. – СПб., 1901. – 136 с.

Быкова Т. А. Каталог изданий Острожской типографии и трех передвижных типографий. – Л., 1972. – 80 с.

Быкова Т. А. Каталог русской книги кирилловской печати Петербургских типографий XVIII века (1715–1800). – Л., 1971. – 178 с. Ротапринт.

Бычков А. Ф. Дополнение к очерку библиографии В. Ундольского, составленное по экземплярам церковно-печатных изданий, находящихся в Императорской публичной библиотеке // Ундольский В. М. Очерк славяно-русской библографии. – М., 1871. – С. 333–388.

Бычков А. Ф. Каталог хранящимся в имп. Публичной библиотеке изданиям, напечатанным гражданским шрифтом при Петре Великом. – СПб., 1867. – 274 с.

В помощь составителям Сводного каталога старопечатных изданий кирилловского и глаголического шрифтов. [Вып. 7]: Славянская кирилловская печатная книжность XV – первой четверти XVII в. / Сост. Ю. А. Лабынцев. – М., 1982. – 64 с.

Венгеров С. А. Критико-библиографический словарь русских писателей и ученых: В 6 т. – СПб., 1889–1904.

Верещагин В. А. Русская и иностранная книга XV–XIX века. – СПб., 1914. – 6, 132 с., 18 ил.

Верещагин В. А. Русские иллюстрированные издания XVIII и XIX столетий (1720–1870): Библиогр. опыт. – СПб., 1898. – 309 с.

Вітчизняні стародруки у зібранні Державного музею книги і друкарства УРСР: Каталог. – К., 1991. – 56 с., іл.

Геннади Г. Н. Русские книжные редкости: Библиографический список русских книг. – СПб., 1872. – 152 с.

Геннади Г. Н. Список русских анонимных книг с именами их авторов и переводчиков. – Спб., 1874.

Головацкий Я. Ф. Дополнение к очерку славяно-русской библиографии В. М. Ундольского, содержащее книги и статьи, пропущенные в первом выпуске Хронологического указателя славяно-русских книг церковной

печати с 1491 по 1664 год, в особенности же перечень галицко-русских изданий церковной печати. – СПб., 1874 // Сб. Отд. рус. яз. и словесности Имп. АН: Т. II. – № 5. – 96 с.

Горфункель А. Х. Каталог книг кирилловской печати 16–17 вв. – Л.: ЛГУ, 1970. – 80 с., ил.

Губерти Н. В. Материалы для русской библиографии. Хронологическое обозрение редких и замечательных русских книг XVIII ст., напечатанных в России гражданским шрифтом. Вып. 1–3. – М., 1878–1891.

Гусева А. А. Издания кирилловского шрифта второй половины XVI века. Сводный каталог: В 2 кн. – М., 2003. – 648 с.; 708 с.

Гусева А. А. Неизвестные издания кирилловской печати Москвы и Петербурга XVII–XVIII веков в собрании Рос. гос. б-ки: [Каталог] // Книга. Исследования и материалы. – 1994. – Сб. 67. – С. 120–139.

Добровольский Л. М. Запрещенная книга в России: 1825–1904: Архивно-библиографические разыскания. – М., 1962. – 254 с.

Дополнение к справочному указателю книг, брошюр, газет и журналов, арест на которые утвержден судебными установлениями по 1 января 1913 г. – К., 1913. – 39 с.

Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д. Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні. Т. 1–3. – Львів, 1981–1984. – Кн. І. – 135 с.; Кн. 2 – 131 с.; Кн. 2, ч. 2. – 127 с.

Зарубежная книга XV – первой половины XX века: Каталог / Рос. гос. б-ка. НИО редких книг (Музей книги); Сост.: Н. П. Черкашина, Э. К. Мамедова. – М., 2001. – 160 с.

Зданевич Б. І. Каталог інкунабул / Упорядник Г. І. Ломонос-Рівна. – К., 1974. – 250 с.

Зернова А. С. Книги кирилловской печати, хранящиеся в заграничных библиотеках и неизвестные в русской библиографии // Труды Гос. б-ки СССР им. В. И. Ленина. Т. 2. – М., 1958. – С. 5–37.

Зернова А. С. Список экземпляров Острожской Библии, находящихся в Отделе редких книг Государственной библиотеки СССР им. В. И. Ленина // Зернова А. С. Начало книгопечатания в Москве и на Украине. – М., 1947. – С. 97–98.

Иваск У. Г. Литература о книжных знаках: Ex Libris. – М., 1918. – 31 с.

Издания гражданской печати времени императрицы Елизаветы Петровны: 1741–1761. – М.; Л., 1935. – Ч. 1: 1741–1755. – 303 с.

Издания кириллической печати XV–XVI вв. (1491–1600 гг.): Каталог книг из собрания ГПБ / Рос. нац. б-ка. Сост. В. И. Лукьяненко. – СПб., 1993. – 346 с.

Издания Нидерландов XVII в.: Каталог коллекции: В 4-х ч. // Гос. публ. историческая б-ка. Отдел ред. кн.; Сост. В. П. Степанова. – М., 1980. – 319 с.

Издания Франции XVII в.: Каталог коллекции: В 5 ч. / Гос. публ. ист. б-ка. Отдел ред. кн.; Сост. В. П. Степанова. – М., 1983. – 368 с.

Инвентарь инкунабулов Всесоюзной библиотеки им. В. И. Ленина. – М., 1939–1985. – Вып. 1–5. [Вып. 1]: / Сост. Н. П. Киселев. – 1939. – 92 с.; Вып. 2 / Сост. Н. П. Черкашина, К. Л. Биленькая. – 1977. – 69 с.; Вып. 3: Коллекция А. И. Маркушевича / Сост. Н. П. Черкашина, К. Л. Биленькая. – 1979. – 87 с.; Вып. 4 / Сост. Н. П. Черкашина, К. Л. Биленькая. – 1979. – 80 с.; Вып. 5 / Сост. Н. П. Черкашина и др. – 1985. – 95 с.

Инкунабулы Центральной научной библиотеки Харьковского университета: Каталог. – Х., 1962. – 20 с.

Ісаєвич Я. Д. Львівські видання XVI–XVIII ст.: Каталог. – Львів, 1970. – 50 с.

Італійська книга епохи Відродження у фондах Наукової бібліотеки Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 2001. – 114 с.

Каменева Т. А. Сводный каталог изданий, напечатанных в Чернигове (1646–1818) // Труды / Гос. б-ка СССР им. В. И. Ленина. – М., 1959. – Т. 3. – С. 255–384.

Каратаев И. Библиографические заметки о старословянских печатных изданиях 1491–1730. – СПб., 1872. – 54 с.

Каратаев И. П. Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами. Т. I: С 1491 по 1652 г. – СПб., 1883. – [2], VI, [2], 554 с. / Сб. Отделения рус. языка и словесности имп. Академии наук. Т. XXXIV, № 2.

Каратаев И. П. Хронологическая роспись славянских книг, напечатанных кирилловскими буквами. 1491–1730. – СПб., 1861. – XIX, 5, 227, I с.

Картавов П. А. Библиографические известия о редких книгах: № 1. – СПб, 1898. – 48 с.

Каталог антикварной книжной торговли Н. В. Соловьева. Редкие книги: № 90. – СПб, 1909. – 30 с.; № 100. – 1910. – 30 с.; № 105. – 1910. – 46 с.

Каталог б. ч. редких и замечательных русских книг (Антикварная торговля П. Шибанова). Вып. X, XXV, XXXIV. – М., 1887–1889; Вып. 94–95. – М., 1898.

Каталог видань кириличного друку в установах Волині (1600–1825). – Луцьк, 2001. – 132 с.

Каталог инкунабулов / Библиотека АН СССР. Сост. Е. И. Боброва. – М., Л., 1963. – 280 с.

Каталог инкунабулов научной библиотеки им. Н. И. Лобачевского / Сост. Л. Н. Копосова. – Казань, 1973. – 32 с.

Каталог кириличних стародруків Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. Вип. 1: Видання Івана Федорова. – Львів, 1992. – 70 с.; Вип. 2: Видання друкарень Острога, Дермані, Стрятина, Крилоса, Угорець, Рохманова. – Львів, 1996. – 122 с.; Вип. 3. Видання друкарень Львова. – Львів, 2000. – 168 с.; Вип. 4: Видання друкарні Львівського Успенського Старопігійського братства (1591–1644 рр.). – Львів, 2002. – 128 с.

Каталог книг кириллической печати XV–XVII вв. Научной библиотеки Московского университета / Сост. И. В. Поздеева и др. – М., 1980. – 359 с.

Каталог книг Харьковского букинистического аукциона 15 ноября 1987 г. – Х., 1987. – 50 с.

Каталог палеотипов из фондов Львовской научной библиотеки им. В. Стефаника. – К., 1986. – 196 с.

Каталог палеотипов из фондов Центральной научной библиотеки имени В. И. Вернадского НАН Украины / Сост. М. А. Шамрай и др. – К., 1995. – 552 с.

Каталог русских книг. – СПб.: Изд. кн. маг. Я. И. Исакова, 1868–1869. – VI, 574, II, 80, 18, VIII с.

Каталог русских книг, старых и новых, замечательных и редких. Вып. 54–55, 58, 60, 62, 64–93. – М., 1893–1899.

Каталог русской книги гражданской печати 1708–1825 гг. – К., 1974. – 554 с. / Гос. ист. б-ка УССР. Отдел старопечатных и редких книг. Сост. Олифанова Г. Е., Горулько Л. И.

Каталог эльзевиров библиотеки имп. Московкого и Румянцевского музея / Сост. С. И. Соколов. – М., 1916. – 218 с.

Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник. Стародруки XVI–XVIII ст.: Каталог. – К., 1971. – 81 с. + 59 с. іл.

Кириллические издания старообрядческих типографий конца XVIII – нач. XIX века: Каталог / Сост. А. В. Вознесенский. – Л., 1991. – 161 с., 24 л. ил.

Кирилловские издания Супрасльской типографии / Сост. Ю. А. Лабынцев. – М., 1978. – 54 с. – (В помощь составителям сводного каталога старопечатных изданий кирилловского и глаголического шрифтов: Вып. 3).

Киселев Н. П. Книжный состав [Б-ки Румянцевского музея] // Путеводитель. I. Библиотека. – М., Пг., 1923. – С. 79–131. / Гос. Румянцевский музей.

Клевенский М. М., Кушева Е. Н., Маркова О. П. Русская подпольная и зарубежная печать: Библиограф. указатель. I. Донародовольческий период. 1831–1879. – М., 1935. – 224 с.

Клепиков С. А. Новые работы по филигранологии и филиграноргафии: Библиографический указатель // Записки отдела рукописей / Гос. б-ка СССР им. В. И. Ленина. – 1963. – Вып. 26. – С. 486–491.

Кніга Беларусі, 1517–1917: Зводны каталог / Г. Я. Голенченко и др. – Минск, 1986. – 616 с.

Книги гражданской печати 18 в.: Каталог музейной коллекции. – Днепропетровск, 1989. – 46 с.

Книги гражданського друку 1753–1860: Каталог колекції. – Херсон, 1996. – 28 с. / Херсонська обл. універсальна б-ка.

Книги з автографами у фондах Одеської державної наукової бібліотеки ім. М. Горького: Збірка М. Г. Крейна: Каталог. – Одеса, 2000. – 60 с.

Книги кирилловской печати, изданные в Москве в XVI–XVII вв.: Сводный каталог / ГБЛ; Сост. А. С. Зернова. – М., 1948. – 152 с.

Книги кирилловской печати XV–XVIII вв.: Каталог / Сост. А. А. Гусева. – М., 1979. – Вып. 1. – 32 с.

Книги Петровской эпохи Центральной научной библиотеки Харьковского университета: Указатель литературы. – Х., 1912. – 26 с.

Книги Ф. Скорини у зібранні ЦНБ АН УРСР / Укл.: І. О. Ціборовська-Римарович, Ю. А. Лабинцев, І. В. Стадниченко. – К., 1991. – 78 с.

Книжные сокровища Гос. б-ки СССР им. В. И. Ленина: Каталог в 4-х вып. – М., 1979–1980.

Левина С. С., Петрова Л. Н. Список необнаруженных русских нелегальных и запрещенных изданий XIX века, известных по печатным и архивным источникам. – М., 1975. – 130 с.

Лемус Н. В. Русские географические атласы: Сводный каталог. – Л.: ГПб им. М. Е. Салтыкова-Щедрина. – XVIII век. – 1961. – 243 с.; XIX век: 1801–1840. – 1967.

Лисовский Н. М. Русская периодическая печать 1703–1900 гг. Вып. 1–4. – Пг., 1895–1915.

Лихачев Н. П. Каталог летучих изданий и их перепечаток: манифесты, указы и другие правительственные распоряжения в отдельных изданиях и перепечатках, разные отдельные листы и брошюры. – Спб., 1895.

Лосиевский И. Я. Первопечатные отечественные издания в харьковских коллекциях. Ч. 1. – Харьков, 1987. – 56 с.

Лукьяненко В. И. Издания кириллической печати XV–XVII вв. (1494–1688 г.) для южных славян и румын: Каталог книг из собрания Гос. публичной б-ки им. М. Е. Салтыкова-Щедрина. – Л., 1979. – 186 с.

Лукьяненко В. И. Каталог белорусских изданий кирилловского шрифта XVI–XVII вв. Вып. 1 (1523–1600). – Л., 1973. – 197 с.; Вып. 2 (1601–1654). – Л., 1975. – 267 с.; Вып. 3: Каталог белорусских изданий кирилловского шрифта конца XVII–XVIII вв.: (1693–1800). – Спб. РНБ, 1993.

Луцик Р. Я. Інкунабули Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника АН УРСР: Каталог. – Львів, 1974. – 32 с.

Макарова Л. М. Инкунабулы сектора редких книг и рукописей ГПНБ СО АН СССР // Вопросы истории книжной культуры. Вып. 19. – Новосибирск, 1975. – С. 166–172.

Максименко Ф. П. Кириличні стародруки українських друкарень, що зберігаються у Львівських збірках (1574–1800). – Львів, 1975. – 126 с.

Материалы для библиографии русских иллюстрированных изданий. Вып. четвертый: № 601 – 1000 / Сост. Н. К. Синягин. – СПб., 1910. – 102 с.

Международная выставка печатного дела и графики в Лейпциге 1914: Каталог русского отдела. – М., 1914. – 269 с.

Миловидов А. И. Описание славяно-русских старопечатных книг Виленской публичной библиотеки (1491–1800). – Вильна, 1908. – 160 с.

Миловидов А. И. Старопечатные славяно-русские издания, вышедшие из западно-русских типографий XVI–XVIII вв. – М., 1908. – 27 с.

Миниатюрные и малоформатные издания: Указатель литературы на русском языке. 1813–1975 / Сост. Е. Л. Немировский. – М., 1977. – 144 с.

Миниатюрные книги: Каталог выставки / ГБЛ. Отдел редких книг; Сост. П. Д. Почтовик. – М., 1972. – 31 с.

Миниатюрные книги СССР: Библиографический указатель. – М., 1975–1986.

Минцлов С. Р. Редчайшие книги, напечатанные в России на русском языке / На правах рукописи. Напечатано сто экземпляров не для продажи. – СПб., 1904. – 50 с.

Начало книгопечатания в Белоруссии и Литве. Жизнь и деятельность Франциска Скорины: Описание изданий и указатель литературы 1517–1977 / Сост. Е. Л. Немировский. – М., 1978. – 160 с.

Немировский Е. Л. Начало книгопечатания в Москве и на Украине: Указатель литературы. – М., 1975. – 198 с.

Немировский Е. Л. Южнославянские кирилловские издания в ЦНБ АН Украины в Киеве: Материалы для Сводного каталога южнославянских изданий кирилловского шрифта // Археографски прилози. – Сеп. 17. – Београд, 1995. – С. 99–111.

Немировский Е. Л., Галушко М. В., Кизлык А. Д. Первопечатник Иван Федоров: Описание изданий и указатель литературы о жизни и деятельности. – Львов, 1983. – 70 с.

Неустроев А. Н. Указатель к русским повременным изданиям и сборникам за 1703–1802 гг. и к Историческому розысканию о них. – Спб., 1898. – XVI, 805 с.

Никольский А. А. Справочный указатель книг, брошюр, газет и журналов, арест на которые утвержден судебными установлениями по 1 января 1912 г. – К., 1912. – 155 с.

Обольянинов Н. Каталог русских иллюстрированных изданий 1725–1860 гг.: В 2-х томах. – М., 1914–1915: Т. 1. – 1914. – XII, 335 с.; Т. 2. – 1915. – С. 336–686.

Описание изданий гражданской печати. 1708 – январь 1725 / Гос. Публ. б-ка им. М. Е. Салтыкова-Щедрина, Б-ка АН СССР; Сост.: Т. А. Быкова, М. М. Гуревич. – М., Л., 1955. – 627 с., 8 л. ил. / Описание изданий, напечатанных при Петре I: Сводный каталог.

Описание изданий, напечатанных кириллицей. 1689 – январь 1725 г. / Гос. Публ. б-ка им. М. Е. Салтыкова-Щедрина, Б-ка АН СССР; Сост.: Т. А. Быкова, М. М. Гуревич. – М., Л., 1958. – 402 с., ил. / Описание изданий, напечатанных при Петре I: Сводный каталог.

Описание изданий, напечатанных при Петре I: Сводный каталог: Дополнения и приложения / Сост. Т. А. Быкова и др. Л., 1972. – 272 с.

Описание изданий Несвижской типографии и типографии Василия Тяпинского / Сост. Ю. А. Лабынцев. – М., 1985. – 68 с. / Сводный каталог и описание старопечатных изданий кирилловского и глаголического шрифтов: Вып. 15.

Описание изданий типографии Швайпольта Фиоля / Сост. Е. Л. Немировский. – М., 1979. – 52 с., 8 отд. л. факс. в папке. / Сводный каталог и описание старопечатных изданий кирилловского и глаголического шрифтов: Вып. 1.

Остроглазов И. М. Книжные редкости И. М. Остроглазова. – М., 1892.

Отечественные издания XIX– нач. XX в. (до 1917 г.): Каталог / Сост. С. С. Ишкова, Е. И. Яцунок. – М., 1980. – 36 с.

Пекарский П. П. Описание славяно-русских книг и типографий 1698–1725 годов. – СПб., 1862. – 4, II, 694, XXV с. (Наука и литература в России при Петре Великом. Т. II).

Петров С. Й. Книги гражданського друку, видані на Україні: XVIII – перша половина XIX століття: Каталог. – Х., 1971. – 298 с.

Петров С. О. Книги гражданской печати XVIII века: Каталог книг, хранящихся в Гос. публ. б-ке УССР. – К., 1956. – 302 с.

Петров С. О. Книги первой четверти XIX века: Каталог книг, хранящихся в Гос. публ. б-ке УССР. – К., 1961. – 400 с.

Петров С. О., Бирюк Я. Д., Золотарь Т. П. Славянские книги кирилловской печати XV–XVIII вв.: Описание книг, хранящихся в Гос. публ. б-ке УССР. – К., 1958. – 266 с.

Поздеева И. В. Коллекция старопечатных книг XVI–XVII вв. из собрания М. И. Чуванова: Каталог. – М, 1981. – 162 с., 19 л. ил.

Поздеева И. В., Ерофеева В. И., Шитова Г. М. Кириллические издания. XVI век – 1641 год. Находки археографических экспедиций 1971–1993 годов, поступившие в Научную библиотеку Московского университета. – М., 2000. – 416 с.

Предварительный список старообрядческих изданий XVIII века / Международ. науч. ассоциация исследователей старообрядчества, Науч. б-ка Санкт-Петербург. ун-та; Сост.: А. В. Вознесенский. – СПб., 1994. – 78 с.

[Предварительный список старопечатных изданий глаголического шрифта XV – XVIII вв.] / Сост. А. А. Круминг. – М., 1977. – 60 с. / В помощь составителям сводного каталога старопечатных изданий кирилловского и глаголического шрифтов: Вып. 2.

Предварительный список старопечатных изданий кирилловского шрифта второй половины XVI века / Сост. Ю. А. Лабынцев / В помощь составителям сводного каталога старопечатных изданий кирилловского и глаголического шрифтов: Метод. указ. – М., 1979. – Вып. 4. – 48 с.

Предварительный список старопечатных изданий кирилловского шрифта XV – первой пол. XVI века / Сост. Е. Л. Немировский // В помощь составителям сводного каталога старопечатных изданий кирилловского и глаголического шрифтов: Метод. указ. / ГБЛ. – М., 1976. – Вып. 1. – С. 32–41.

Редкие книги Научной библиотеки СГУ. Вып. 6: Русская книга гражданской печати 1725–1800 годов в фондах Научной библиотеки Саратовского университета: Каталог / Сост. В. И. Любенко. – Саратов, 1983. – 117 с.

Родосский А. С. Описание книг гражданской печати XVIII столетия, хранящихся в библиотеке Санкт-Петербургской духовной академии. – СПб., 1896. – 224 с.; 1899. – С. 225–530.

Родосский А. С. Описание старопечатных и церковно-славянских книг, хранящихся в Библиотеке Санкт-Петербургской духовной академии. Вып. 1–2. – СПб., 1891–1898: Вып. 1 (1491–1700). – [2], 448 с.; Вып. 2 (1701–1897). – 506 с.

Русская нелегальная и запрещенная литература XIX века в фондах Научной библиотеки ОГУ: Аннот. указатель. – Одеса, 1976. – 44 с.

Русская сатирическая периодика 1905–1907 годов: Каталог коллекции / ГБЛ. Отд. редких книг; Сост. З. А. Покровская. – М., 1969. – 118 с.

Русская сатирическая периодика 1905–1907 гг.: Сводный каталог / Сост. З. А. Покровская. – М., 1980. – 136 с.

Русские географические атласы. XVIII век: Сводный каталог / ГПБ; Сост. Н. В. Лемус. – Л., 1961. – XLVI, 243 с.

Русские иллюстрированные издания XIX века в фондах отдела старопечатных, редких и ценных книг Государственной исторической библиотеки Украины: Каталог / Сост. В. И. Марченко. – К., 1992. – 87 с.

Русские иллюстрированные издания XVII–XIX ст.: Антикварный каталог № 8. – М.: Международная книга, 1926. – 37 с.

Савелов Л. М. «Генеалогические редкости»: Список редких и замечательных изданий по русской генеалогии. – М., 1904. – II, 32, 5 с.

Сагарда М. І. Каталог антикварної книжки. – К.: Вид-во ВУАН, 1932. – 32 с.

Сахаров И. П. Обозрение славяно-русской библиографии. Т. I. Кн. 2: Хронологическая роспись славяно-русской библиографии. – СПб., 1849. – VI, [2], 184 с.

Свенцицкий И. Каталог книг церковно-славянской печати. – Жовква, 1908. – [10], 213 с.

Сводный каталог инкунабулов московских библиотек, архивов и музеев / ГБЛ; Сост. Н. П. Черкашина и др. – М., 1988. – 191 с.

Сводный каталог инкунабулов небольших собраний, хранящихся в библиотеках СССР / ГБЛ, НИО редких книг; Сост. Н. П. Черкашина и др. – М., 1982. – 176 с.

Сводный каталог книг на иностранных языках, изданных в России в XVIII веке, 1701–1800: В 3 т. / БАН СССР; Отв. сост.: Е. А. Савельева, Т. П. Щербакова. – Л., 1984 – 1986.

Сводный каталог листовок первых лет Советской власти (25 окт. (7 ноября) 1917 – 1925): В 5 т. / РНБ. – СПб., 1995. – Т. 1. Ч. 1. – 352 с.; Т. 1. Ч. 2. – 1996. – 434 с. / Сост. А. Ф. Шевцова и др.

Сводный каталог русских книг гражданской печати XVIII века. 1725–1800: В 6 Т. / ГБЛ, ГПБ, БАН, ГПИБ, НБ им. А. М. Горького МГУ; Сост. Е. И. Кацпржак и др. – М., 1962–1975. Т. 1: А – И. – 1962. – 434 с.; Т. 2: К – П. – 1964. – 515 с.; Т. 3: Р – Я. – 1966. – 514 с.; Т. 4: Период. и продолж. изд. – 1966. – 288 с.; Т. 5: Указатели. – 1967. – 300 с.; Т. 6: Дополнения, разыскиваемые изд., уточнения. – 1975. – 189 с.

Сводный каталог русских книг кирилловской печати XVIII века / ГБЛ. Отд. редкой книги. Сост. А. С. Зернова, Т. Н. Каменева. – М., 1968. – 567 с.

Сводный каталог русских нотных изданий / РНБ. Сост. И. Ф. Безуглова и др. – СПб., 1996. – Т. 1: XVIII век. – 179 с.

Сводный каталог русской книги. 1801–1825. – Т. 1: А – Д. – М., 2001. – 584 с.

Сводный каталог русской нелегальной и запрещенной печати XIX века: Книги и периодические издания: В 9 ч. / ГБЛ, ГПБ и др.; Сост. С. С. Левина

и др. – М., 1971. – 1260 с.; То же, 2-е изд., доп. и перераб.: М., 1981–1982. – Ч. 1. – 199 с.; Ч. 2. – 232 с.; Ч. 3. – 243 с.

Сводный каталог русской нелегальной и запрещенной печати XIX века: Листовки: В 3 ч. / Сост. С. С. Левина и др. – М., 1977. Ч. 1. – 225 с; Ч. 2. – 206 с; Ч. 3. – 114 с.

Сводный каталог сериальных изданий России (1801–1825). – СПб., 1997. – Ч. 1. Журналы (А – В) / Сост. Т. Б. Ребриева и др. – 846 с.; Т. 2. – СПб., 2000. / Сост. Е. К. Соколинский. – 853 с.

Сводный каталог старопечатных изданий глаголического шрифта: 1483–1812 гг. / Рос. гос. б-ка. НИО редких книг. Сост. А. А. Круминг. – М., 1995. – 223 с.

Собко Н. Русские и славянские календари и месяцесловы за 100 лет (1725–1825). – Берлин, 1880. – 56 с.

Собрания книжных памятников (редких и ценных изданий) в библиотеках, музеях и архивах Российской Федерации: Указатель каталогов и описаний / Рос. гос. б-ка. НИО редких книг (Музей книги): Грачева О. А., Степанова Е. В. – М., 1991. – 52 с.

Собрания книжных памятников (редких и ценных изданий) в библиотеках, музеях и архивах Российской Федерации: Указатель каталогов и описаний / Рос. гос. б-ка. НИО редких книг (Музей книги): Грачева О. А., Ромашова Н. Г. (сост.). – М., 1998. – 136 с.

Сопиков В. Опыт российской библиографии или Полный словарь сочинений и переводов, напечатанных на славянском и российском языках от начала заведения типографии до 1813 года. Ч. 1–5. – СПб., 1813–1821.

Список разыскиваемых изданий, не вошедших в Сводный каталог русской книги гражданской печати XVIII века. – М., 1969. – 227 с.

Список разыскиваемых изданий, не вошедших в Сводный каталог русской книги кирилловской печати XVIII века: 1701–1800 / Сост.: Т. Н. Каменева, Т. И. Кондакова. – М., 1971. – 35 с.

Срезневский В. И., Бем А. Л. Издания церковной печати времени имп. Елисаветы Петровны. 1741–1761. – Пг, 1914. – Т. IV. – [6], XXXIX, [I], 557 с. / Имп. Акад. наук. Выставка «Ломоносов и Елизаветинское время».

Строев П. М. Обстоятельное описание старопечатных книг славянских и российских, хранящихся в библиотеке … графа Федора Андреевича Толстова. – М., 1829. – XXIV, 592, 1 с.

Строев П. М. Описание старопечатных книг славянских, находящихся в библиотеке <…> Ивана Никитича Царского. – М., 1836. – VIII, 454, 1 с.

Строев П. М. Описание старопечатных книг славянских, служащее дополнением к описаниям библиотек графа Ф. А. Толстова и купца И. Н. Царского. – М., 1841. – VIII, 276 с., 2 л. ил.

Типография Никифора Тарасиева и Невежи Тимофеева / Сост. Ю. А. Лабынцев. – М., 1984. – 32 с., факс. / Сводный каталог и описание старопечатных изданий кирилловского и глаголического шрифтов: Вып. 19.

Указатели и каталоги инкунабулов: Каталог выставки / Сост.: Н. П. Черкашина, К. Л. Биленькая, О. А. Грачева. – М., 1979. – 46 с.

Украинские книги кирилловской печати XVI–XVIII вв.: Каталог изданий, хранящихся в Гос. б-ке им. В. И. Ленина. – М., 1976–1990. – Вып. 1–2: Вып. 1: 1574 г. – 1-я пол. XVII в. / Сост. Т. Н. Каменева, А. А. Гусева. – 1976. – 448 с.; Вып. 2, ч. 1: Киевские издания 2-й пол. XVII в. / Сост. А. А. Гусева и др. – 1981. – 312 с.; Вып. 2, ч. 2.: Львовские, Новгород-Северские, Черниговские, Уневские издания 1-й пол. XVII в. / Сост. А. А. Гусева, И. М. Полонская. – М., 1990. – 318 с.

Українська книга в іменних фондах наукової бібліотеки Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова: Бібліографічний покажчик. Упор. Є. Савельєва, О. Полєвщикова, І. Шепельська. – Одеса, 1999. – 284 с.

Ундольский В. М. Очерк славяно-русской библиографии В. М. Ундольского, с дополнениями А. Ф. Бычкова и А. Викторова. – М., 1871. – [4], IV с., 388 стлб. / Хронологический указатель славяно-русских книг церковной печати с 1491-го по 1864-й г. Вып. I.

Учетный список собрания палеотипов ВГБИЛ / Сост. Н. В. Котрелев. – М., 1986. – 100 с.

Фонды редких и ценных изданий (книжных памятников) в библиотеках РСФСР: Указатель. – М., 1990. – 192 с.

Хромов О. Р., Топурия Н. А. «Описание Иерусалима» Симона Симоновича и Христофора Жефаровича в русских лубочных изданиях: Исследование и сводный каталог книг, хранящихся в московских собраниях. – М., 1996. – 100 с., 11 л. ил.

Ценные и редкие книги / Антикварная книжная торговля П. Шибанова: Вып. 105. – М., 1901 – 44 с.; Вып. 106. – 1901. – 38 с.; Вып. 113. – 1904. – 38 с.

Ценные книги и автографы замечательных лиц / Антикварная книжная торговля П. Шибанова: Вып. 149. – М., 1909. – 73 с.

Чириков Г. С. Указатель книг и брошюр, напечатанных в Харькове, с 1805 по 1879 год // Харьковский сборник. – 1890. – Вып. 4, отд. 2. – С. 108–168.

Эльзевиры: Каталог коллекции: В 2-х ч. / Гос. публ. историческая б-ка. Отдел ред. кн.; Сост. В. П. Степанова. – М., 1978. – 417 с.

Яцунок Е. И. Прижизненные издания Александра Александровича Блока: Вып. 1. Каталог. – М., 1980. – 30 с.

Adams H. M. Catalogue of books printed on the Continent of Europe, 1501–1600 in Cambridge libraries. – Cambridge, 1967. – V. 1 – VIII, 768 p.; V. 2. – 796 p.

Annual bibliography of the history of the printed book and libraries. Vol. 1 – 28. The Hague, 1973–2000.

Bianu I., Hodoş N., Simonescu D. Bibliografia românéscăveche. 1508–1830. T. I: 1508–1716. – Bucureşti, 1903.

Brunet J. - Ch. Manuel du libraire et de l'amateur des livres. T. I–V. – Paris, 1842–1844; T. I–VI. – 1860–1865.

Burger K. Beiträge zur Inkunabelbibliographi: Nummerconcordanz von Panzers lateinischen u. dt. Annalen u. L. Heins Repertorium bibliographicum. – Hildesheim, 1908. – 440 S.

Catalogue général des livres imprimés de la Bibliothèque Nationale: Auteurs. – Paris, 1924–1981.

Catalogue of books printed in the XVth centure now in the British museum. – London, 1908 – ...

Catalogues of Rare Books: A Chapter in Bibliographical History Archer Taylor. – Kansas, 1958. – 65 p.

Catalogus librorum antiquitate et raritate memorabilium. – Petropoli, 1828. – 47 p.

Copinger H. B. The Elzevier press. – London, 1927. – 142 p.

Copinger W. A. Supplement to Hain's Repertorium Bibliographicum, or Collections towards a new edition of that work. – London, 1895–1898. – P. I. – XVI, 510 p.; P. II. – 6, 454 p.; vol. II. – 4, 670 p.

Cyrillic Books printed before 1701 in British and Irish Collections: A Union Catalogue. – London, 2000. – 172 p.

Debure G. F. Bibliographie instructive, ou Traité de la connaissance des livres rares et singuliers, contenant un catalogue raisonné de la plus grande partie de ces livres précieux... T. 1–7. – Paris, 1763–1768; T. 8–9. – 1769.

Debure G. Catalogue des livres de la bibliothèque de feu M. le duc de la Vallière, pt 1, t. 1–3; suppl., pt 2, t. 1–6. – 1783–1788.

Delpu A. Essai d'une bibliographie speciale des livres perdus, ignores ou connus á l'etat d'exemplaire unique. – Paris, 1906 – 1911.

Denis M. Annalium typographicorum V. Cl. Michaelis Maittaire Supplementum, p. 1–2. – Wien, 1789.

Dictionnaire bibliographique, historique et critique de livres rares. – T. I–IV. – Paris, 1791–1802.

Ebert F. A. Allgemeines bibliographisches Lexicon / Bd. 1–2. – 1821–1830.

Einblattdrucke des XV Jahrhunderts: Ein bibliographisches Verzeichnis. – Halle, 1914. – XIX, 554 S.

Estreicher K. Bibliografia polska. – Kraków, 1872–1934. – T. I–XXX.

Geldener F. Die deutschen Inkunabeldrucker. Bd. 1: Das deutsche Sprachgebiet. – Stuttgart, 1968. – 311 S.; Bd. 2: Die fremden Sprachgebiet. – Stuttgart, 1970. – 403 S.

Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift / Verfas. E. Nemirovskij. – Baden-Baden: Koerner. Bd. 1. Inkunabeln. – 1996. – 298 S.; Bd. 2. Die Druckereien des Makarije in der Walachei und von Giorgio Rusconi in Venedig. – 1997. – 204 S.

Gesamtkatalog der Wiegendrucke Herausgegeben von der Komission für den Gesamtkatalog der Wiegendrucke. Bd. I–VIII. – Leipzig, 1925–1940.

Gesamtkatalog der Wiegendrucke: Herausgegeben von der deutschen Staatsbibliothek zu Berlin. Band 8. – Stuttgart, Berlin, New-York, 1978; Band 9. – Stuttgart, Berlin, 1981–1991; Band 10. – Stuttgart, 1992–1996.

Graesse J. G. Th. Trésor de Livres Rares et Précieux ou Nouveau Dictionnaire Bibliogrphique. T. I–VII. – Dresde, Genéve, Londres, Paris, 1859–1869.

Hain L. Repertorium bibliographicum in quo libri omnes ab arte tipographica inventa... usque ad annum M.D.... recensetur. – T. 1–4. – Stuttgartiae et Tubingae, 1826–1838.

Index Aureliensis: Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum. T. 1–8. – Baden-Baden, 1965–1989.

Index librorum prohibitorum... – Romae, 1681; 1726; 1744; 1758; 1761; 1764; 1835; 1838.

Jocher A. Obraz bibliograficznohistoryczny literatury i nauk w Polsce od wprowadzenia do niej druku po rok 1830 włącznie. – Wilno, 1840. – T. I–III.

Kiselev N. Index palaetyporum quotquot in Bibliotheca publica olim Rumianzoviensi nunc Leniniana Mosquae asservantur. – M., 1927–1929.

Livres rares et précieux. – Paris, 1929. – 98 p., ill.

Muller F. Livres rares et curieux. – Amsterdam, S.a. – 180 p.

Nachträge zu Hain's Repertorium bibliographicum und seinen Fortsetzungen. – Berlin, 1910.

The National Union Catalog: Pre – 1956 Imprints. – London; Chicago, 1968–1981. – Vol. 1–754.

Panzer G. W. Annales typographici ab artis inventae origine ad annum MD post Maittairii Denisii. – Norimbergae, 1793–1797. – V. I–V.

Panzer G. W. Annales typographici ab anno MDI ad annum MDXXXVI continvati. – Nürnberg, 1798–1803. – V. VI–XI.

Peignot E. G. Dictionnaire critique, littéraire et bibliographique des princpaux livres condamnés au feu, supprimés ou censurés, t. 1–2. – Paris, 1806.

Peignot E. G. Dictionnaire raisonné de bibliologie..., t. 1–2, suppl. – Paris, 1802–1804.

Peignot E. G. Manuel bibliographique, ou Essai des bibliohèques anciennes et modernes et sur la connaissance des livres... – Paris, 1800.

Peignot E. G. Répertoire bibliographique universel. – Paris, 1812.

Quérard J. M. Livres perdus et exemplaires uniques. – Paris, 1872.

Rare Books and Special Collections: an illustrated guide / Library of Congress. – Wascington, 1992. – 64 p.

Reichling D. Appendices ad Hainii–Copingeri Repertorium bibliographicum. Fasc I–VII. – 1905–1911; Indices, Supplementum – 1914.

Renouard A. A. Annales de l'impimerie des Alde. – Paris, 1803. – T. I. – 446 p.; T. II. – XXVIII, 250, 44 p.

Simmons J. Incunabula in the USSR. – London, 1965: I. Russia and Ukraine. – P. 311–323. A reprint.

Vogt J. Catalogus historico-chriticus librorum rariorum. – Hamburg, 1732.

АЛЬБОМИ ІЛЮСТРАЦІЙ З ІСТОРІЇ КНИГИ

Адарюков В. Я. В мире книг и гравюр. – М., 1984 (факсимильное издание). – 60 с., Приложение: Гравюра и литография в книге XIX века. Портреты издателей и художников русской книги. – 104 с.

Владимиров П. В. Доктор Франциск Скорина. Его переводы, печатные издания и язык. – [СПб.], 1888. – 9, XXVI, 351 с., 12 л. ил.

Гераклитов А. А. Филиграни XVII в. на бумаге рукописных и печатных документов русского происхождения. – М., 1963. – 259 с.

Гравюры Франциска Скарыны. – Мінск, 1972. – 12, 148 с., ил. / Уступны артыкул, сістематызацыя гравюр і мастацтвазнаўчы аналіз Л. Баразны.

Зернова А. С. Орнаментика книг московской печати кирилловского шрифта. 1677–1750 (Атлас). – М., 1963. – 166 с.

Иваск У. Г. Описание русских книжных знаков. – М., 1905. – 498 с.

Иностранные книжные знаки в собрании редких книг Всероссийской государственной библиотеки иностранной литературы имени М. И. Рудомино. – М., 1999. – 448 с.

Каталог гравюр XVII–XX ст. з фондів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника АН УРСР. – К., 1989. – 46 с.

Клепиков С. А. Филиграни и штемпели на бумаге русского и иностранного производства XVII–XX в.: Справ. пособие. – М., 1959. – 306 с.

Клепиков С. А. Филиграни и штемпели на бумаге XVI–XVII веков: [Альбом]. – М., 1952. – 28 л. + 84 л. в отд. футляре.

Книжкові знаки киян / Упор. М. Грузов і А. Кончаковський. – К., 2000. – 374 с.

Лауцявичус Э. Бумага в Литве в XV–XVIII вв. – Вильнюс, 1967 (Текст и атлас).

Логвин Г. Н. З глибин. Гравюри українських стародруків XVI–XVIII ст. – К., 1990. – 408 с.

Образцы славяно-русского книгопечатания с 1491 года // Сахаров И. П. Обозрение славяно-русской библиографии. Т. I. Кн. 2. – СПб., 1849. – LIV л. ил.

Отечественная книжная обложка 1880–1930-х гг. из коллекции К. М. Бурова: Каталог выставки. – М., 1986. – 40 с.

Памятники русской старины в западных губерниях империи, издаваемые П. Н. Батюшковым. Вып. 6. [Вильна]. – СПб., 1874. – 18 л. ил.

Попов П. М. Ксилографічні дошки Лаврського музею: Вип. I. – К., 1927. – 26 с. + 32 арк. іл.

Попов П. М. Матеріали до словника українських граверів. – К., 1926. – 142 с.; Додаток // Бібліологічні вісті. – 1927. – № 3. – С. 81–110.

Пташицкий С. Л., Соболевский А. И. Сборник снимков с славяно-русских печатных изданий: Материалы для истории славянского книгопечатания. Ч. 1 (XV и XVI в.), Ч. II (XVII в.). – СПб., 1895. – 30 табл., 30 фото.

Репертуар русского типографского гражданского шрифта XVIII века: Каталог шрифтов и их описание. Ч. 1. Гражданский шрифт первой четверти XVIII века. 1708–1725 / Сост. А. Г. Шицгал. – М., 1981. – 32 с., 15 ил.

Ровинский Д. А. Подробный словарь русских граверов XVI–XIX вв. Т. 1–2. – СПб., 1895. – Т. 1–2.

Сборник памятников, относящихся до книгопечатания в России. Вып. 1. – [М., 1872]. – 8, 56, 8, IV с.; I, XXVII л. ил.

Свєнціцький І. Початки книгопечатаня на землях України: В пам'ять 350-ліття першої друкованої книжки на Україні у Львові 1573–4 р. – Жовква, 1924. – XXII, 2, 85, 2 с.; CLI, 1 л. іл.

Сидоров А. А. Древнерусская книжная гравюра. – М., 1951. – 392, 3 с.; 5 л. ил.

Симони П. К. Собрание изображений окладов на русских богослужебных книгах XII–XVIII столетий. – СПб., 1910.

Січинський В. Друкарські видавничі знаки XVI–XX вв. – Варшава, 1936.

[Строев П. М.] Палеографические снимки шрифтов, с XV века по XVIII (числом 24), принадлежащие к Обстоятельному описанию старопечатных книг славянских и российских, хранящихся в библиотеке графа Федора Андреевича Толстова. – [М., 1829]. – IV с.; 11 л. табл.

[Строев П. М.] Палеографические снимки шрифтов (числом 12), принадлежащие к Описанию старопечатных книг славянских, находящихся в библиотеке И. Н. Царского. – [М., 1836]. – 4 с., 9 л. табл.

Титов Ф. И. Типография Киево-Печерской лавры: Исторический очерк (1606–1616–1916 гг.). Т. 1 (1606–1616–1721 гг.). – К., 1916. – 495 с., 33 л. ил. Приложения. – 1918. – 546 с. с ил.

Українська графіка XI – початку XX ст.: Альбом / Автор-упорядник А. О. В'юник. – К., 1994. – 328 с.: іл.

Veröffentlichungen der Gesellschaft für Typenkunde des XV. Jahrhunderts. – Berlin, 1907–1939.

СТАТТІ ТА МОНОГРАФІЇ

Абиева Н. А., Кайрялене Л., Старова Е. В. Методическое обеспечение сохранности книжных фондов академических библиотек // Организация сохранности книжных фондов в академических библиотеках: Сб. н. тр. – Л., 1986. – С. 16–24.

Абрамов К. Из публичек изымалось все, что наверху считалось вредным // Библиотека. – 1999. – № 10. – С. 76–77.

Автографы поэтов серебряного века: дарственные надписи на книгах / Рос. гос. б-ка. – М., 1995. – 496 с.

Адарюков В. Я. Книга гражданской печати в XVIII веке // Книга в России. – М., 1924. – Т. 1. – С. 127–188.

Айвазов П. Грандіозне книгосховище // Комсомолець України. – 1935. – 27 жовтня. – № 248/3028.

Актуальные вопросы учета, сохранности и использования архивных материалов, редких и ценных изданий: Информ. справка по материалам респ. семинара-практикума по вопр. учета, сохранности и использования рукоп., арх. материалов, редких и ценных изданий в б-ках и музеях республики. – К., 1986. – 24 с.

Актуальные проблемы книговедения: Сб. науч. трудов. Вып. 2. – М., 1977. – 86 с. / ГБЛ, Отдел редких книг.

Александрова О. Національна парламентська бібліотека України // Вісник Книжкової палати. – 1997. – № 1. – С. 12–15.

Александрова Т. Л., Багрова И. Ю. О тексте Устава Российской государственной библиотеки // Вестник БАЕ. – 2002. – № 2. – С. 38–39.

Алексеев В. Н. Роль личных книжных собраний в формировании фонда Отдела редких книг Гос. б-ки СССР им. В. И. Ленина // Федоровские чтения 1978. – М., 1981. – С. 209–216.

Алексеев В. Н. Формирование фонда Сектора редких книг и рукописей ГПНТБ СО АН СССР (1967–1972) // Развитие библиотечно-библиографического обслуживания ученых и специалистов научно-исследовательских учреждений СО АН СССР: Сб. науч. трудов. – Новосибирск, 1975. – С. 47–56.

Алексеева Н. И. Записи на книгах московской печати XVI–XVII вв. из фонда отдела редких книг НБ СГУ // Книга в меняющемся мире: Седьмая науч. конф. по проблемам книговедения. Секция истории книги (до начала XX в.). – М., 1992. – С. 3–4.

Анастасович В. Г. О библиографии // Улей. – 1811. – № 1. – С. 14–28.

Андреева О. В. Экспорт антикварной книги из СССР в первой половине 20-х годов // Проблемы источниковедения истории книги: Межведомственный сб. н. тр. Вып. 3. – М., 2000. – С. 170–179.

Андрійчук Д. Бібліотечна справа в Україні в XVII–XVIII ст. // Книжковий кур'єр. – 1996. – № 11. – С. 12.

Андрусенко Д. Г., Нохрина В. А. Фонды редких книг ЦНСХБ ВАСХНИЛ // Шестая Всесоюз. науч. конф. по проблемам книговедения: Секция библиотековедения. – М., 1988. – С. 40–41.

Антонова Т. Українські стародруки у фондах Наукової бібліотеки Чернівецького державного університету ім. Ю. Федьковича // Наукові праці НБУВ: Вип. 4. – К., 2000. – С. 146–149.

Аристотель, видання 1476 року // Пролетарська правда. – 1936. – 8 лютe. – № 31.

Аронов В. Эльзевиры. – М., 1975. – 116 с., ил.

Арсірій С. Історія бібліотечної справи на західноукраїнських землях: досвід і проблеми вивчення // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника: Вип. 9/10. – Львів, 2002. – С. 77–88.

Арюпіна Л. Формування й організація фонду рідкісних видань Одеської державної наукової бібліотеки ім. М. Горького // Історія бібліотечної справи в Україні: Збірник наукових праць. Третій випуск. – К., 1999. – С. 63–70.

Афанасьева М. Д. Куда исчезают библиотечные книги // Книжный мир сегодня и завтра: Десятая международ. науч. конф. по проблемам книговедения. – М., 2002. – С. 213–216.

Афанасьева Т. А. История формирования и задачи изучения коллекции кириллических изданий ГПБ // Коллекции. Книги. Автографы: Сборник научных трудов. Вып. 1. – Л., 1989. – С. 6–15.

Ачкасова В. Н. З історії бібліотеки Києво-Софійського собору // Наукові праці НБУВ: Вип. 10. – К., 2003. – С. 175–181.

Бадалов А. Л. К вопросу о понятии микрокнига // Шестая Всесоюз. науч. конф. по проблемам книговедения: Секция библиофильства. – М., 1988. – С. 42–44.

Бадалов А. Л. Путешествие в мир микрокниг. – М., 1991. – 142 с.

Бакмейстер И. Опыт о Библиотеке и Кабинете редкостей и истории натуральной Санкт-Петербургской императорской Академии наук… – Спб., 1779.

Бакун Д. Н. Историческая библиотека в России: от зарождения идеи к практическому осуществлению // Библиотека в контексте истории: Мат.-лы 5-й международ. науч. конф. – М., 2003. – С. 14–20.

[Барвінок В.] Бібліотека Російської Академії наук // Бібліологічні вісті. – 1925. – № 1–2. – С. 170–171. – Підп.: В. Б.

Барвінок В. Загальний огляд стародруків київських бібліотек. – К., 1924. – 20 с.

Барг И. Г. Этьенны и Дидо. К вопросу преемственности двух династий книгоиздателей // Букинистическая торговля и история книги. – 1992. – Вып. 2. – С. 138–141.

Баренбаум И. Е. Книга и исторический прогресс // Книга. Исследования и материалы: Сб. 59. – М., 1989. – С. 29–46.

Баренбаум И. Е. Книга и история // Шестая Всесоюз. науч. конф. по проблемам книговедения: Секция общих проблем книговедения. – М., 1988. – С. 2–4.

Баренбаум И. Е. Место библиотековедения и библиографоведения в системе книговедения // Материалы Первой Всесоюз. науч. конф. по проблемам книговедения. – М., 1971. – С. 38–47.

Баренбаум И. Е. Функциональный подход и его применение в книговедении // Книга и социальный прогресс. – М., 1986. – С. 122–131.

Баренбаум И. Е., Барсук А.И. К вопросу о методах книговедческих дисциплин // Книга. Исследования и материалы: Сб. 29. – М., 1974. – С. 20–45.

Барке И. В., Фоменко И. Ю. Подготовка «Сводного каталога русской книги первой четверти XIX в.» и формирование коллекции книг первой четверти XIX в. // Конференция по итогам науч. работы ГРБ за 1992 г.: Тезисы докладов и сообщений. – М., 1993. – С. 34–35.

Баркова О. Перший досвід оцифрування раритетів у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського // Наукові праці НБУВ: Вип. 5. – К., 2000. – С. 337–345.

Барсукова Н. А. Влияние частных книжных собраний на процесс формирования и развития фонда общественной библиотеки // Книга в меняющемся мире: Седьмая науч. конф. по проблемам книговедения. Секция библиотековедения. – М., 1992. – С. 4–5.

Барыкин В. Е. Теоретические проблемы культуры книги // Восьмая науч. конф. по проблемам книговедения. – М., 1996. – С. 6–7.

Белічко Н. Ю. Науково-дослідницькі ресурси фонду оригінального екслібриса відділу образотворчих мистецтв НБУВ // Наукові праці НБУВ: Вип. 9. – К., 2002. – С. 262–271.

Белов В. В. Проблемы обеспечения сохранности библиотечных фондов // Проблемы безопасности библиотек и библиотечных фондов. – СПб., 1997. – С. 71–72.

Беловицкая А. Ищу ответа на вопрос: что есть книга // Книжное дело. – 1995. – № 6–7. – С. 70–74.

Беловицкая А. А. Мировоззренческие основания книговедения // Восьмая науч. конф. по проблемам книговедения. – М., 1996. – С. 7–10.

Беловицкая А. Система книговедческого метода // Книга и социальный прогресс. – М., 1986. – С. 131–139.

Белоусов Р. Рассказы старых переплетов. – М., 1985. – 208 с.

Беляева И. М. Проблемы обеспечения сохранности фондов в библиотеках Российской Академии наук // Библиотеки национальных Академий наук: Проблемы функционирования, тенденции развития: Научно-практ. и теор. сборник. Вып. 1. – К., 2000. – С. 117–124.

Беляева И. М., Старова Е. В. Легче предупредить болезнь, чем ее лечить (Опыт внедрения программы фазовой консервации в Библиотеке Российской Академии наук (БАН) // Бібліотечний вісник. – 1994. – № 3. – С. 23–25.

Бенева Р. Е. Библиография русского старообрядчества в XX веке и источники его изучения // Книжный мир сегодня и завтра: Десятая международ. науч. конф. по проблемам книговедення. – М., 2002. – С. 118–120.

Берков П. Н. История советского библиофильства (1917–1967). – М., 1971. – 256 с.

Берков П. Н. О людях и книгах: Из записок книголюба. – М., 1965. – 144 с.

Берков П. Н. Предмет и объем истории книги как науки // Труды Института книги, документа и письма: Вып. 5. – Л., 1936. – С. 13–27.

Берков П. Н. Русские книголюбы. – М.; Л., 1967. – 316 с.

Березкина Н. Ю. Основные направления научной работы в ЦНБ НАН Беларуси // Библиотеки национальных Академий наук: Проблемы функционирования, тенденции развития: Научно-практ. и теор. сборник. Вып. 1. – К., 2000. – С. 17–23.

Биленькая К. Л., Теремецкая А. А. Бесценные коллекции редких книг // Библиотекарь. – 1962. – № 6. – С. 59–60.

Бирюк Я. Інкунабули Центральної наукової бібліотеки Академії наук Української РСР // Архіви України. – 1968. – № 5. – С. – 73–79.

Бирюков Н. Н. Эльзевиры и их издания: Библиографический очерк // Библиографические известия. – 1927. – № 112. – С. 21–28.

Бібліотека Конгресу // Вісник Книжкової палати. – 1996. – № 4. – С. 19–23.

Біленький Є. Фонд Шодуарів: історія надходження колекції // Бібліотечний вісник. – 2000. – № 5. – С. 31–34.

Благовещенская Е. В. Отдел редкой книги и его работа (1922–1938–1958 гг.) // Гос. публ. историческая б-ка: Сб. статей (Из опыта работы за 20 лет). – М., 1958. – С. 27–44.

Благовєщенська К. До історії друкарень російського цивільного друку на Україні (1765–1850 рр.) // Бібліологічні вісті. – 1929. – № 4. – С. 33–46.

Блюм А. В. Книговедение под советской цензурой // Книга и мировая цивилизация: Материалы XI Междунар. науч. конф. по проблемам книговедения. – М., 2004. – С. 182–184.

Бобришева І. Ф. Електронний каталог рукописів музично-сценічних творів сучасних українських композиторів з фондів НБУВ // Наукові праці НБУВ: Вип. 9. – К., 2002. – С. 364–369.

Боброва Е. И. Краткий обзор собрания старославянских и русских книг XV–XVШ вв. отдела рукописной и редкой книги Библиотеки АН СССР // Труды БАН и фундаментальной библиотеки общественных наук Академии наук СССР. – М.; Л., 1955. – Т. 2. – С. 22–62.

Богданов П. Заметки по библиотечной технике // Библиотекарь. – 1910. – Вып. 3–4. – С. 34–47; 1911. – Вып. 1. – С. 27–46.

Богданов П. М. О расстановке и нумерации книг // Труды Первого Всерос. съезда по библиотечному делу, состоявшегося в Санкт-Петербурге с 1-го по 7 июня 1911 г. В 2-х частях. Ч. 2: Доклады. – СПб., 1912. – С. 97–105.

Богомолов С. И. Книжный знак в России как отражение развития книжной культуры // Шестая науч. конф. по проблемам книговедения: Секция библиофильства. – М., 1988. – С. 46–48.

Богомолов С. «Эта книга – моя» // Библиофил. Люди, рукописи, книги. Тайны и открытия: Сб. № 1 (6). – М., 2002. – С. 121–128.

Бондар Н. Видання Апостола в українських та білоруських землях упродовж XVI–XVIII ст. та їх примірники у зібранні НБУВ // Наукові праці НБУВ: Вип. 4. – К., 2000. – С. 13–26.

Бондар Н. П. Відділ стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України // Друкарство. – 1998. – березень – квітень. – С. 4–7.

Бондар Н. П. З досвіду атрибуції кириличних видань НБУВ: міфічне львівське Євангеліє 1683 р. друкарні Львівського братства // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 42–51.

Бондар Н. П. Зведений каталог кириличних стародруків НБУВ в аспекті сучасних тенденцій бібліографічно-інформаційного забезпечення користувачів // Наукові праці НБУВ: Вип. 9. – К., 2002. – С. 271–282.

Бондар Н. П. Найдавніші інкунабули Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (у контексті висвітлення гутенбергівської тематики) // Наукові праці НБУВ: Вип. 10. – К., 2003. – С. 98–136.

Бондар Н. П. Острожская Библия с «виленскими листами» из собрания Национальной библиотеки Украины им. В. И. Вернадського // Книга и мировая цивилизация: Материалы XI Междунар. науч. конф. по проблемам книговедення. – М., 2004. – С. 355–359.

Бондар Н. Острозькі видання у колекції кириличних видань НБУВ // Бібліотечний вісник. – 1998. – № 4. – С. 21–29.

Бондар Н. Першодруки Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського // Бібліотечний вісник. – 1999. – № 1. – С. 23–29.

Бондар Н. П. Стародруки з бібліотеки П. М. Попова (у фонді відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ) // Бібліотека. Наука. Культура. Інформація: Наукові праці НБУВ. Вип. 1. – К., 1998. – С. 149–155.

Бондар Н. П., Ковальчук Г. І. Кириличні стародруки НБУВ та їх наукове освоєння // Наукові праці НБУВ. Вип. 4. – К., 2000. – С. 207–214.

Бондаренко И. А. Сохранение библиотечных фондов – необходимое условие их дальнейшего использования // Библиотечное дело – 2004: всеобщая доступность информации: Материалы Девятой междунар. науч. конф. – М., 2004. – С. 112–113.

Бородаев Ю. Издательские марки в России XVIII–XIX вв. // Книжное дело. – 1993. – № 4. – С. 95–99.

Бородаев Ю. С. Российские издательские марки XVIII – начала XX вв. // Книжное дело. – 1995. – № 6–7. – С. 89–98.

Бородина В. А., Головко Г. В. Социально-психологические и нравственные аспекты сохранности библиотечных фондов // БАН: 10 лет после пожара. – СПб., 1999. – С. 282–287.

Ботушанська О. Актуальні аспекти комплектування, вивчення та збереження рідкісних видань та рукописів у науковій бібліотеці // Законодавство в світі книги: Шляхи реалізації в Україні рекомендацій Ради Європи: Матеріали міжнар. конф. (21–22 квітня 1997 р.). – К., 1998. – С. 105–110.

Брейя П. Отдел редких книг в библиотеке // Бюллетень ЮНЕСКО для библиотек. Т. XIX. – 1965. – № 4. – июль – август. – С. 182–203; № 5. – сентябрь – октябрь. – С. 263–275.

Бровкін А. Концепція Національної програми збереження документальних фондів України // Бібліотечний вісник. – 1995. – № 3. – С. 9–11.

Бровкін А. Г., Шовкопляс І. Г. Фонди Центральної наукової бібліотеки імені В. І. Вернадського: Коротка інформація. – К., 1993. – 57 с.

Брылов Г. Обложка книги: Опыт исторического исследования. – Л., 1929. – 119 с.

Бубнов Н. Ю. Старообрядческая книга в России во второй половине XVII века: Источники, типы и эволюция. – СПб., 1995. – 435 с.

Буга П. Г. О программе обеспечения учета сохранности и использования фондов редких книг и рукописей в вузовских библиотеках // Редкие книги и рукописи: Изучение и описание. – Л., 1991. – С. 7–10.

Будущее за микрофишами // Советская библиография. – 1989. – № 5. – С. 92–95.

Булатова С. О. Екслібриси в книжковому зібранні Яблоновського // Бібліотечний вісник. – 1997. – № 1. – С. 20–29.

Булатова С. О. Обзор изданий второй половины XVI века книжного собрания Яблоновских // Рукописна та книжкова спадщина України: Вип. 4. – К., 1998. – С. 232–261.

Булатова С. О. Провенієнції видань другої пол. XVI ст. колекції Яблоновських (у фондах НБУВ) // Бібліотека. Наука. Культура. Інформація: Наукові праці НБУВ. Вип. 1. – К., 1998. – С. 122–128.

Бурцева Т. Ф., Петрова Л. Н., Яцунок Е. И. Задачи сохранения книжных памятников истории и культуры // Книга в меняющемся мире: Седьмая науч. конф. по проблемам книговедения. Секция библиотековедения. – М., 1992. – С. 9–10.

Бучина Л. И. Сохранение книжных памятников и факсимильные издания // Государственная политика в области сохранения библиотечных фондов: РНБ, материалы совещания 10–14 апреля 2000 г. – СПб., 2000. – С. 115–120.

Быкова Т. К., Киселева Л. И. Московские издания кирилловской печати XVI–XVII вв. в собрании Библиотеки АН СССР // Сборник статей и материалов по книговедению. III. – Л., 1973. – С. 384–398.

В Києво-Софієвській бібліотеці // Бібліологічні вісті. – 1925. – С. 60.

В мире книжных сокровищ: Путеводитель / Гос. ист. б-ка УССР. Сост. Г. Е. Варварич и др. Науч. ред. Н. Ф. Кодак. – К., 1987. – 38 с.

Вайнштейн О. Музей книги Одеської Центральної наукової бібліотеки // Праці Одеської Центральної наукової бібліотеки. – Одеса, 1927. – С. 17–55.

Вакульчук О. А. Формування національного репертуару нотографічних видань періоду українізації (перша половина 20-х рр. XX ст.) // Наукові праці НБУВ: Вип. 9. – К., 2002. – С. 358–364.

Валуєнко Б. В. Архітектура книги. – К., 1976. – 214+128 с., іл.

Ванеев А. Н. Развитие библиотековедческой мысли в России в XI–XVIII веках: Учеб. пособие. – СПб., 1992. – 61 с.

Ванеев А. Н. Развитие библиотековедческой мысли в СССР. – М., 1980. – 232 с.

Варбанец Н. В. Вопросы методики исследования и книговедческие науки // Материалы Первой Всесоюзной науч. конф. по проблемам книговедения. – М., 1971. – С. 85–88.

Варбанец Н. В., Лукьяненко В. И. Славянские инкунабулы в собрании Государственной публичной библиотеки им. М. Е. Салтыкова-Щедрина в Ленинграде // Книга. Исследования и материалы: Сб. 2. – С. 187–207.

Васильев В. И. История книжной культуры как научное направление отечественной истории и книговедения // Книга. Исследования и материалы: Сб. 82. – М., 2004. – С. 5–24.

Васильев В. И. История книжной культуры: Теоретико-методологические аспекты. – М., 2004. – 112 с.

Вейль М. Предложения по сохранности фондов // Библиотековедение и библиография за рубежом: Вып. 86. – 1982. – С. 24–27.

Вербина Н. Ф. Российская национальная библиотека в Консорциуме европейских научных библиотек // Библиотековедение. – 2003. – № 1. – С. 92–95.

Відділ рідкісних видань і рукописів: Пам'ятка / Харьків. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка; Укл. І. Я. Лосієвський. – Харків, 1992. – 22 с.

[Відділ стародруків] // Журнал Бібліотеки АН УРСР. – 1947. – № 1. – С. 98.

Владимиров Л. И. Всеобщая история книги. – М., 1988. – 312 с.

Владиславлев И. В. Сущность книговедения и коллекционирования // Сов. библиография. – 1933. – Вып. 1–3. – С. 329–335.

Владич Л. Інкунабули // Пролетарська правда. – 1935. – 10 квітня. – № 83 (3985).

Вознесенский А. В. Издания тайных старообрядческих типографий конца XVIII – первых двух десятилетий XIX в. в фондах ГПБ // Коллекции. Книги. Автографы: Сборник научных трудов. Вып. 1. – Л., 1989. – С. 16–30.

Вознесенский А. В. Книгоиздательская деятельность старообрядцев 1701–1918 гг. – Екатеринбург, 1996.

Вознесенский А. В. Типографская деятельность и книжная культура старообрядцев // Традиционная духовная и материальная культура русских старообрядческих поселений в странах Европы, Азии и Америки: Сб. науч. тр. – Новосибирск, 1992. – С. 121.

Войнич-Сяножецкий А. Размещение в библиотеках миниатюрных изданий (лилипут-библиотек). – СПб., 1914. – 16 с.

Володин Б. Ф. Всемирная история библиотек. – СПб., 2002. – 352 с.

Володин Б. Сохранение библиотечных фондов в контексте их раскрытия // Петербургская библиотечная школа. – 1999. – № 4. – С. 1–3.

Вопросы собирания, учета, хранения памятников истории и культуры. Ч. II. – М., 1982. – 127 с.

Выставка, посвященная 500-летию книгопечатания // Советская Украина. – 1940. – 24 июля. – № 144.

В'юник А. Мистецтво оформлення видань Києво-Печерської лаври XVII–XVIII ст. // Друкарство. – 2000. – березень – квітень. – С. 16–19.

В'юник А. Український екслібрис // Бібліотечний вісник. – 1995. – № 1. – С. 12–13.

Вядро Ш. Дар вченого бібліотеці // Літературна газета. – 1958. – 17 червня. – № 47.

Гавенко С. Про кваліологію книги // Друкарство. – 1996. – липень – жовтень. – С. 1.

Гайворонская О. В. Организация, сохранность и доступность фонда редких книг Луганской ОУНБ им. А. М. Горького // Колекції пам'яток писемності та друку у бібліотечних фондах України: проблеми формування, збереження, розкриття: Матеріали наук.-практ. конф., присвяченої 100-річчю відділу рідкісних книг і рукописів ХДНБ ім. В. Г. Короленка. – Х., 2003. – С. 121–127.

Гальченко О. Бібліопегістика – спеціальна історична дисципліна про історію, техніку та мистецтво оздоблення оправи // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Число 5. Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 10. Ч. 1. – К., 2000. – С. 313–322.

Гальченко О. Давня оправа: історичний огляд // Бібліотечний вісник. – 1995. – № 3. – С. 32–36.

Гальченко О. М. Завдання контролю та аналізу збереження фондів рукописних книг // Рукописна та книжкова спадщина України: Вип. 1. – К., 1993. – С. 172–176.

Гальченко О. М. Історичні форми книги // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий збірник наукових праць: Вип. 3. – К., 2001. – С. 124–142.

Гапченко П. Б. Історія формування фондів Національної парламентської бібліотеки України у 1866–1917 рр. // Історія бібліотечної справи в Україні: Збірник наукових праць. – К., 1995 – Вип. 1. – С. 41–46.

Гаранина С. П. Поэтика книги в структуре книговедческого знания (К постановке вопроса) // Восьмая науч. конф. по проблемам книговедения. – М., 1996. – С. 10–12.

Гаранина С. П. Преподавание книговедческих дисциплин в системе подготовки кадров для работы с книжными памятниками // Книжный мир сегодня и завтра: Десятая международ. науч. конф. по проблемам книговедения. – М., 2002. – С. 22–24.

Гаранина С. П. Художественный стиль как компонент книжной культуры // Книга и мировая цивилизация: Материалы XI Междунар. науч. конф. по проблемам книговедения. Т. 1. – М., 2004. – С. 284–287.

Гее Г.-П. Является ли сохранность письменного и культурного наследия устаревшей задачей библиотек // Первая Казахстанская конф. «Проблемы сохранности документального письменного наследия библиотек и архивов»: док. и мат-лы. – Алматы, 1998. – С. 54–64.

Геннади Г. Н. О редких книгах, в особенности русских // Русские книжные редкости: Библиографический список русских книг. – СПб., 1872. – С. 1–26.

Геннади Г. О типографском знаке альдинских изданий (Из сочинений Максима Грека) // Библиографические записки. – 1858. – Т. 1. – № 6. – Стб. 184–185.

Гераклітов А. Четвероєвангелія без виходу початку XVII ст. // Бібліологічні вісті. – 1928. – № 1. – С. 17–20.

Герасимов А. А. Культурные ценности России: правовой аспект // Библиотечное дело – 2004: всеобщая доступность информации: Материалы Девятой междунар. науч. конф. – М., 2004. – С. 13–14.

Герус А. Л., Латушко О. І., Сіра І. В. Картографічний фонд НБУВ (історія створення, сучасний стан та перспективи роботи з ним) // Бібліотека. Наука. Культура. Інформація: Наукові праці НБУВ. – К., 1998. – С. 85–89.

Герчук Ю. Я. История графики и искусства книги. – М., 2000. – 320 с.

Герчук Ю. Об искусстве книги. – М., 1977. – 48 с.

Герчук Ю. Я. Очерк истории искусства книги // Книжное дело: Ежегодник. – 1993. – С. 36–49.

Герчук Ю. Я. Художественная структура книги. – М., 1984. – 208 с.

Герчук Ю. Художественные миры книги. – М., 1986. – 239 с.

Гломбёвский К. Функциональная концепция науки о книге // Проблемы общей теории книговедения. – М., 1978. – С. 25–43.

Глотова Г. І. Тематико-типологічні особливості кириличних друків Ставропігійського братства // Наукові праці НБУВ: Вип. 3. – К., 2000. – С. 161–165.

Глухов А. Из глубины веков. Очерки о древних библиотеках мира. – М., 1971. – 118 с.

Глухов А. Г. Магистр Ришар де Фурниваль и его «Библиономия» // Библиотековедение. – 2001. – № 5. – С. 60–61.

Гнатенко Л. А. Львівський Апостол 1574 року в контексті староукраїнської конфесійної орфографії // Наукові праці НБУВ: Вип. 4. – К., 2000. – С. 27–39.

Гнатенко Л. А. Новознайдений примірник Супрасльської Азбуки 1781 р. // Бібліотечний вісник. – 1994. – № 1. – С. 37–38.

Говоров А. А. Историко-книговедческий анализ и его роль в ценообразовании на букинистическую книгу // Современные проблемы книговедения, книжной торговли и пропаганды книги. – М. 1979. – Вып. 1. – С. 97–108.

Голобуцький П. В., Жлудько Е. М. Результат творчості українського народу (Національна бібліотека України: виникнення і перші роки існування) // Бібліотечний вісник. – 1993. – № 3–4. – С. 5–10.

Голева О. П. Маргиналии как фактор потребления книг // Книга и книжное дело на рубеже тысячелетий: Девятая международ. науч. конф. по проблемам книговедения. – М., 2000. – С. 94–95.

Голенченко Г. Я. Новые материалы по истории культурных связей Белоруссии с Украиной и Россией в конце XVI – первой половине XVII в. (Спиродон Соболь, Иван Соболь, Фома Иевлевич) // Книга в Белоруссии: Книговедческие источники, библиография. – Минск, 1983. – Вып. 2. – С. 50–74.

Голлербах Е. Книжкова обкладинка: Принцип книжкової обкладинки та сучасні досягнення // Бібліологічні вісті. – 1930. – № 2. – С. 70–78.

Голубева О. Д. Автографы заговорили. – М., 1991. – 286 с.

Гольденберг Л. И. Проблемы источниковедения истории книжного дела в Украинской ССР // Книга. Исследования и материалы. – М., 1989. – Сб. 58. – С. 122–130.

Гомболевкая И. Н. Особенности использования метода библиографической реконструкции Полоцкого иезуитского книгопечатания // Книга и мировая цивилизация: Материалы XI Междунар. науч. конф. по проблемам книговедення. – М., 2004. – С. 318–320.

Гончарова Н. А. Композиция и архитектоника книги. – М., 1977. – 96 с.

Горбик В. О., Денисенко Г. Г. Проблеми дослідження і збереження пам'яток історії та культури в Україні // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 143–151.

Горнунг М. Б. Книга на пути от автора к ее владельцу (взгляд библиофила) // Книга и мировая цивилизация: Материалы XI Междунар. науч. конф. по проблемам книговедення. – М., 2004. – С. 390–392.

Горфункель А. Х. Альд Мануций и его преемники // Книга. Исследования и материалы. – М., 1988. – Сб. 56. – С. 134–150.

Горфункель А. Х. Готика и антиква. Знаковый смысл шрифтов в раннем книгопечатании // Книга. Исследования и материалы. – Сб. 69. – С. 79–95.

Горфункель А. Х. Из истории университетского собрания редких книг // Научно-практ. конф., посвящ. 150-летию Ленинградского университета 12–13 февраля 1969 года: Доклады. – Л., 1970. – С. 45–64.

Горфункель А. Х. Похвала типографскому искусству: гуманисты о книгопечатании // Книга. Исследования и материалы. – 1994. – Сб. 67. – С. 79–93.

Горфункель А. Х. Проблемы изучения зарубежной книги XVI в. и подготовка научных каталогов отдельных собраний // Федоровские чтения 1978. – М., 1981. – С. 249–254.

Горфункель А. Х. Что такое редкая книга? // Редкие книги и рукописи: Изучение и описание. – Л., 1991. – С. 11–19.

Горфункель А. Х., Николаев Н. И. Неотчуждаемая ценность: Рассказы о книжных редкостях университетской библиотеки. – Л., 1984. – 176 с.

Государственная публичная историческая библиотека: Краткий справочник. – М., 1956. – 32 с.

Гребенюк Т. В. Электронный каталог экслибрисов из собрания Музея книги РГБ // Девятая Международ. науч. конф. по проблемам книговедения. – М., 2000. – С. 293–295.

Гречихин А. А. Библиографоведение: Возникновение и особенности формирования: Учебное пособие. – М., 1988. – 94 с.

Гречихин А. А. Истоки формирования книговедения как науки // История книги: Теоретические и методологические основы. – М., 1977. – С. 22–34.

Гречихин А. А. Объект и предмет книговедения (Опыт современной интерпретации) // Восьмая науч. конф. по проблемам книговедения. – М., 1996. – С. 12–15.

Гречихин А. А. Проблема критерия в современной типологии книги // Книга. Исследования и материалы. – Сб. 54. – С. 50–73.

Гречихин А. А. Типологическая модель русской книги на начальном этапе ее развития // Проблемы рукописной и печатной книги. – М., 1976. – С. 25–38.

Григорьева В. З. Центр консервации документов библиотек высших учебных заведений Российской Федерации // Первая Казахстанская конф. «Проблемы сохранности документального письменного наследия библиотек и архивов»: док. и мат-лы. – Алматы, 1998. – С. 169–174.

Гринченко Н. А. Отчеты Комитета цензуры иностранной как источник изучения книгораспространения в России во второй четверти XIX в. // Книга и мировая цивилизация: Материалы XI Междунар. науч. конф. по проблемам книговедення. – М., 2004. – С. 215–217.

Гудімова Н. Соціальний фактор збереженості документів у бібліотечних фондах // Студії з архівної справи та документознавства: Т. 6. – К., 2000. – С. 58–60.

Гулина Т. И., Фоменко И. Ю. Собрание русской книги гражданской печати XVIII века Ярославского музея-заповедника // Книга и мировая цивилизация: Материалы XI Междунар. науч. конф. по проблемам книговедения. – М., 2004. – С. 114–120.

Гуревич М. М., Копанев А. И. Собрание старопечатных книг Библиотеки Академии наук СССР // Сб. статей и материалов Библиотеки АН СССР по книговедению. – Л., 1969. – Вып. 1. – С. 275–291.

Гусева А. А. Взаимосвязи украинских типографий конца XVI – первой половины XVII вв.: Проблема миграции типографских материалов // Федоровские чтения 1973. – М., 1976. – С. 78–100.

Гусева А. А. Неизвестные издания Верхней типографии (царские жалованные грамоты 1681–1683 гг.): [Изд. Кремлевской типографии в Москве] // Книга. Исследования и материалы. – 1993. – Сб. 65. – С. 130–136.

Гусева А. А. Неизвестные издания кирилловской печати Москвы и Петербурга XVII–XVIII веков в собрании Российской государственной библиотеки // Книга. Исследования и материалы. – Сб. 67. – С. 120–139.

Гусева А. А. Символика в орнаментике изданий Ивана Федорова и Петра Мстиславца // Книга. Исследования и материалы. – 1993. – Сб. 66. – С. 125–130.

Гусева А. А. Славянские книги второй половины XVI в. (материалы к Сводному каталогу старопечатных изданий кирилловского и глаголического шрифтов) // Книга в меняющемся мире: Седьмая науч. конф. по проблемам книговедения. Секция истории книги (до начала XX века). – М., 1992. – С. 12–13.

Гусева А. А. Украинская книжная графика второй половины XVII в. в собрании Отдела редких книг Гос. б-ки СССР им. В. И. Ленина // Книга в России до середины XIX в.: Сб. мат-лов. – Л., 1978. – С. 204–210.

Гусева А. А. Украинский перешлет XVII–XVIII вв. // Книга. Исследования и материалы. – 1997. – Сб. 74. – С. 143–154.

Гутник Л. М., Юхимець Г. М. Специфічні особливості бібліотечно-інформаційного обслуговування у відділі образотворчих мистецтв НБУВ // Наукові праці НБУВ: Вип. 9. – К., 2002. – С. 237–249.

Данилов В. Л. Из истории издания Корана в России // Книга и мировая цивилизация: Материалы XI Междунар. науч. конф. по проблемам книговедения. – М., 2004. – С. 218–222.

275 лет Библиотеке Академии наук: Сборник докладов. – СПб., 1991. – 319 с.

Дей А. Издательства украинской книги в XIX – начале XX веков // Книга. Исследования и материалы. – 1965. – Сб. 10. – С. 183–191.

Демченко А. Картографічні видання XVI – першої пол. XVII ст. як взірець друкарського мистецтва (на матеріалах відділу рукописів та рідкісних книг Наукової бібліотеки Львівського університету) // Збірник наукових праць

відділу рукописних, стародрукованих та рідкісних книг ім. Ф. П. Максименка. – Львів, 1997. – С. 107–127.

Демченко Є., Донець О. Будинок філії № 1 Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського та його художні пам'ятки // Бібліотечний вісник. – 1998. – № 1. – С. 19–27.

Денисенко Е. С. Греческие и латинские издания XVIII–XIX вв. из Центрального книгообменного фонда РГБ // Книга и мировая цивилизация: Материалы XI Междунар. науч. конф. по проблемам книговедення. – М., 2004. – С. 120–122.

Дениско Л. М. Автографи видатних діячів України та Росії як бібліотечно-інформаційний ресурс при забезпеченні потреб читачів // Наукові праці НБУВ: Вип. 9. – К., 2002. – С. 282–289.

Дениско Л. М. Довідково-бібліографічний апарат книжкового фонду рідкісних видань // Наукові праці НБУВ: Вип. 5. – К., 2000. – С. 199–203.

Дзюба О. М. Монастирські бібліотеки Лівобережної України в контексті української культури XVIII ст. // Бібліотечний вісник. – 1994. – № 1. – С. 18–22.

Динерштейн Е. А. Апология книге // Книжное дело. – 1993. – № 2. – С. 72–75.

Динерштейн Е. А. Еще раз о понятиях «книжное дело» и «история книжного дела» // Книга. Исследования и материалы. – Сб. 58. – М., 1989. – С. 80–88.

Дідківська Г., Дегтяренко Л. Фонд відділу зарубіжної україніки // Бібліотечний вісник. – 1998. – № 2. – С. 36–39.

Дмитрієнко М. Ф., Войцехівська І. Н. Маргіналії і маргіналістика // Український історичний журнал. – 1990. – № 3. – С. 41–53.

Добкин С. Ф. Оформление книги. – М., 1985. – 208 с.

Добровольский В. В. Книга как универсум культуры (к постановке проблемы) // Книжный мир сегодня и завтра: Десятая Международ. науч. конф. по проблемам книговедення. – М., 2002. – С. 27–28.

Добровольский В. В. «Книжная культура» как научная категория // Книга и мировая цивилизация: Материалы XI Междунар. науч. конф. по проблемам книговедения. Т. 1. – М., 2004. – С. 47–49.

Добрусина С. А. Обеспечение сохранности библиотечных фондов: что это такое? // Петербургская библиотечная школа. – 1999. – № 4. – С. 11–15.

Добрусина С. А., Чернина Е. С. Аварии в библиотеке – как спасти фонды? // Проблемы безопасности библиотек и библиотечных фондов. – СПб., 1997. – С. 93–100.

Документи перших років створення ЦНБ // Бібліотечний вісник. – 1993. – № 3–4. – С. 10–26.

Долгодрова Т. А. Немецкие ксилографические книги XV века в собрании Российской государственной библиотеки // Девятая Международная науч. конф. по проблемам книговедения. – М., 2000. – С. 106–109.

Долгодрова Т. А. Художественные и текстологические особенности французских и нидерландских печатных часовников XV в. // Книга в меняющемся мире: Седьмая науч. конф. по проблемам книговедения. Секция истории книги (до начала XX века). – М., 1992. – С. 17–18.

Дружинин П. А. Западноевропейский суперэкслибрис XVI–XIX веков в собрании ВГБИЛ // Книга. Исследования и материалы. – М., 1997. – Сб. 74. – С. 218–268.

Дубровина Л. А. Библиотечные фонды: к проблеме классификации и использования // Роль библиотек в развитии общества. – К., 1989. – С. 84–86.

Дубровина Л. А. Проблемы исследования рукописных и старопечатных фондов в ЦНБ АН УССР // Оптимизация научных исследований в области библиотековедения и библиографии: Сб. науч. тр. – М., 1989. – С. 90–101.

Дубровина Л. А. Рукописная книга как исторический и библиографический источник: проблемы анализа формы и содержания в процессе создания структуры данных для электронного каталога // Библиотеки национальных академий наук: Проблемы функционирования, тенденции развития: Научно-практ. и теор. сборник. – К., 2000. – Вып. 1. – С. 43–57.

Дубровина Л. А. Создание Национальной библиотеки Украины им. В. И. Вернадского и концепция ее фонда // Библиотека в контексте истории: Мат.-лы 5-й международ. науч. конф. – М., 2003. – С. 206–211.

Дубровина Л. А., Гальченко Е. М. Сохранность рукописных и старопечатных фондов: основные задачи исследования физического состояния фонда и методика его анализа // Исследование, реставрация и консервация средневековых рукописных памятников: Тез. докл. Междунар. конф. – М., 1989. – С. 48–50.

Дубровина Л. А., Муха Л. В. Исторические коллекции книг и библиотечных собраний и совершенствование их организации и хранения // Прогрессивные библиотечные технологии: организация и управление. Сб. науч. трудов. – К., 1989. – С. 127–133.

Дубровина Л. А., Муха Л. В. Проблемы исследования рукописных и старопечатных фондов в ЦНБ им. В. И. Вернадского АН УССР // Оптимизация научных исследований в области библиотековедения и библиографии: Сб. науч. тр. – М., 1989. – С. 90–101.

Дубровина Л. А., Слободяник М. С. Историко-культурные фонды библиотек как объект междисциплинарных исследований // Роль библиотек в развитии общества: Тез. докл. и сообщ. Междунар. науч. конф. – К., 1989. – С. 33–37.

Дубровина Л. А., Ясулайтис В. Я. Актуальные вопросы исследования рукописных и старопечатных книг // Библиотеки АН УССР: Сб. науч. тр. – К., 1990. – С. 73–78.

Дубровина Л. А., Ясулайтис В. Я. О возможностях классификации рукописных и старопечатных книг по базисным системам признаков // Автоматизация и механизация библиотечно-библиографических процессов: Сб. науч. ст. – К., 1989. – С. 69–73.

Дубровіна Л. А. Всенародна бібліотека України під час реорганізації її діяльності в 1929–1934 рр. // Бібліотека. Наука. Культура. Інформація: Наукові праці НБУВ. – К., 1998. – С. 4–17.

Дубровіна Л. Кодикологія та кодикографія української рукописної книги. – К., 1992. – 263 с.

Дубровіна Л. Кодикологія української книги XV–XVIII ст.: об'єкт та проблеми археографічного опису // Слов'янська писемність і розвиток духовної культури: Зб. матеріалів. – К., 1993.

Дубровіна Л. Рукописна книга як об'єкт національного бібліографічного репертуару України в контексті поняття «писемна пам'ятка» та її автора // Наукові праці НБУВ. – 1999. – Вип. 2. – С. 141–154.

Дубровіна Л. Структура і зразки кодикологічного опису східнослов'янської рукописної книги // Архівна та рукописна Україніка: Матеріали розширеної міжвід. наради. – К., 1992. – С. 92–115.

Дубровіна Л. Українська рукописна книга як об'єкт кодикології та камеральної археографії // Український археографічний щорічник. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 59–70.

Дубровіна Л. А., Боряк Г. В., Кіржаєв С. М. Національна архівна інформаційна система (НАІС): актуальні проблеми «Архівної та рукописної України» і шляхи створення зведеної бази даних на бібліотечні, музейні та архівні колекції, фонди // Бібліотечний вісник. – 1993. – № 3/4. – С. 58–64.

Дубровіна Л. А., Гальченко О. М. Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису. – К., 1992. – 154 с.

Дубровіна Л. А., Костенко Л. Й. Розробка системного опису рукописних книг та інтелектуалізація інформаційного пошуку в автоматизованих системах // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 189–200.

Дубровіна Л. А., Костенко Л. Й., Павлуша Т. П. Книжкова спадщина України: електронна енциклопедія // Національна архівна інформаційна система «Архівна та рукописна Україніка» і комп'ютерізація архівної справи в Україні. – К., 1996. – Вип. 1. – С. 181–188.

Дубровіна Л. А., Онищенко О. С. Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: 1918–1941. – К., 1998. – 337 с.

Дубровський В. Нариси з історії Чернігівської Троїцько-Іллінської друкарні в першій половині XIX ст. // Бібліологічні вісті. – 1927. – № 1. – С. 46–64; 1927. – № 3. – С. 111–131; 1927. – № 4. – С. 60–77.

Дукельский М. Ю. Терминологические проблемы музейного предмета // Терминологические проблемы музееведения: Сборник научных трудов. – М., 1986.

Душкина Л. И., Песковская Л. С., Трезвов А. В., Баласанян К. С. Новейший метод превентивной консервации и «лечения» особо ценных и поврежденных фондов // Проблеми збереження, консервації та реставрації музейних пам'яток. – К., 1999. – С. 84–86.

Екслібриси українських художників / Упор. А. В. В'юник. – К., 1977. – 248 с.

Евстафьева Р. И., Старова Е. В. Гигиеническая обработка фондов БАН: методические и практические аспекты // БАН: 10 лет после пожара. – СПб., 1999. – С. 183–188.

Егорнова Л. А. Изучение в СССР истории библиографии старопечатных книг // Федоровские чтения 1978. – М., 1981. – С. 87–95.

Егоров В. К. Книжные памятники в системе национального культурного наследия // Библиотеки и ассоциации в меняющемся мире: Новые технологии и новые формы сотрудничества. – Судак, 1998. – Т. 1. – С. 34–35.

Ельников М. П. Книговедение – в прошлом, в будущем или нигде? // Книга и мировая цивилизация: Материалы XI Междунар. науч. конф. по проблемам книговедения. Т. 1. – М., 2004. – С. 49–52.

Ельников М. П. Понятие научного метода в книговедении // Книга. Исследования и материалы. – М., 2004. – Сб. 82. – С. 25–50.

Еремина Л. М. Программа «Память России»: проблемы реализации и перспективы // Вестник БАЕ. – 2000. – № 3. – С. 79–86.

Ермолаева М. А. Репертуар русской книги гражданской печати первой четверти XIX века // Книга. Исследования и материалы. – М., 2004. – Сб. 82. – С. 430–433.

Євтушенко А. В. Про рідкісний примірник острозького видання Івана Федорова (з фонду Наукової бібліотеки Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна) // Наукові праці НБУВ. – К., 2003. – Вип. 10. – С. 139–149.

Єнеке Й. Збереження бібліотечних фондів у Німеччині // Наукові праці НБУВ. – К., 2001. – Вип. 7. – С. 113–119.

Жаворонкова Е. Ю. Редкая, ценная или книжный памятник? // Книга. Исследования и материалы. – М., 1995. – Сб. 70. – С. 82–98.

Жаворонкова Е. Сохраним для потомков // Библиотека. – 1994. – № 2. – С. 52–53.

Жаворонкова Е. Ю. Формирование фондов книжных памятников (опыт Государственной центральной научной медицинской библиотеки России) // Вестник БАЕ. – 2000. – № 3. – С. 72–76.

Жумагалиева А. Е. Итоги и перспективы сохранности редких и ценных книг в библиотеках Западного Казахстана // Первая Казахстанская конф. «Проблемы сохранности документального письменного наследия библиотек и архивов»: док. и мат-лы. – Алматы, 1998. – С. 133–139.

Загородня Г. Я. До історії формування фонду відділу стародрукованих, рідкісних та цінних книг ДІБ України // Історія наукових бібліотек у контексті історії, культури, освіти в Україні: Мат. наук.-практ. конф. 14–15 жовтня 1999 р. – К., 1999. – С. 28–34.

Загородня Г. Я. Основні аспекти організації, формування фонду, масово-пропагандистської та науково-дослідницької діяльності відділу стародрукованих, рідкісних та цінних книг ДІБ України // Бібліотеки у розвитку історичної науки в Україні: Тези науково-практ. конф. – К., 1994. – С. 42–45.

Загородня Г., Печенізька З. З фондів Державної історичної бібліотеки України // Бібліотечний вісник. – 1994. – № 4. – С. 17–19.

Зайцева Е. А. Историко-книговедческий анализ иллюстрированных изданий Товарищества М. О. Вольф // Книга в меняющемся мире: Седьмая науч. конф. по проблемам книговедения. Секция истории книги (до начала XX века). – М., 1992. – С. 22–23.

Зайцева Т. В. К вопросу о регламентирующих основах создания и функционирования фондов редких книг // Библиотечное дело – 2004: всеобщая доступность информации: Материалы Девятой междунар. науч. конф. – М., 2004. – С. 172–173.

Запаско Я. П. Мистецтво книги на Україні в XVI–XVIII вв. – Львів, 1971. – 310 с.

Запаско Я. П. Мистецька спадщина Івана Федорова. – К., 1974. – 223 с.

Запаско Я. П. Пам'ятки книжкового мистецтва: Українська рукописна книга. – Львів, 1995. – 480 с.

Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д. Видання Івана Федорова. – Львів, 1983. – 207 с.

Запаско Я. П., Мацюк О. Я. Львівські стародруки. – Львів, 1983. – 175 с.

Записка по вопросу о цензуре книг на малорусском языке // Вісник Книжкової палати. – 1996. – № 4. – С. 3–6.

Збірник наукових праць відділу рукописних, стародрукованих та рідкісних книг ім. Ф. П. Максименка. – Львів, 1997. – 154 с.

Збралевич Л. И. Использование фондов и коллекций редких книг и рукописей // Централизованная библиотечная система Академии наук БССР. – Минск, 1985. – С. 142–151.

Зданевич Б. І. Зведений каталог інкунабулів цілого світу // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – 1929. – № 25. – С. 335–342.

Зданевич Б. І. Інкунабула 1474 року // Більшовик. – 1937. – 2 грудня. – № 277.

Зданевич Б. І. Йоган Гутенберг (до 500-річчя винаходу книгодрукування) // Комуніст. – 1940. – 24 червня.

Зданевич Б. І. Книзі – п'ятсот років // На зміну. – 1940. – 6 липня. – № 49.

Зданевич Б. І. Невідомий друк 1499 р. // Радянська Академія. – 1936. – 1 травня. – № 8.

Зданевич Б. І. Нові дані до історії початків друкарства (Невідоме видання Гутенберга). – Вісті АН УРСР. – 1936. – № 10. – С. 9–24.

Зданевич Б. І. Перша спроба опису інкунабулів на Україні: Рец на кн.: Фаас І. Інкунабули Центральної наукової бібліотеки м. Одеси. – Одеса, 1927 // Записки історико-філологічного відділу УАН. – 1928. – № 16. – С. 315–324.

Зданевич Б. І. Provinciale Romanum. Невідоме видання Йоганна Гутенберга. – К., 1941. – 55 с., іл.

Зданевич Б. І. Стара книга // Більшовик. – 16 грудня 1935 р. – № 289 (805).

Зданевич Б. І. Творчий шлях Гутенберга // Вісті АН УРСР. – 1940. – № 7–8. – С. 92–106.

Зданевич Б. Трактат 1499 года // Известия ЦИК. – 1936. – 17 апреля. – № 91.

Здобнов Н. В. Избранное: Труды по библиотековедению и книговедению. – М., 1980. – 271 с.

Зернова А. С. Белорусский печатник Спиридон Соболь // Книга: Исследования и материалы. – 1965. – Сб. 10. – С. 126–145.

Зернова А. С. Книгопечатание в Белоруссии XVIII в. // 400 лет русского книгопечатания. – М., 1964. – Т. 1. – С. 229–230.

Зернова А. С. Начало книгопечатания в Москве и на Украине. – М., 1947. – 102 с.

Зернова А. С. Памятник нижегородской печати 1613 года // Публичная библиотека СССР им. В. И. Ленина: Сборник. Т. I. – М., 1928. – С. 57–98.

Зернова А. С. Первопечатник Петр Тимофеев Мстиславец // Книга. Исследования и материалы. – 1964. – Сб. 9. – С. 77–111.

Зернова А. С. Старопечатные книги как исторические памятники русской культуры // Восемьдесят лет на службе науки и культуры нашей Родины: Сб. ст. – М., 1943. – С. 91–105.

Зернова А. С. Типография Мамоничей в Вильне // Книга. Исследования и материалы. – 1959. – Сб. 1. – С. 167–223.

Зернова А. С., Горбунов Т. С. Книгопечатание в Белоруссии XVI–XVII вв. // 400 лет русского книгопечатания. – М., 1964. – Т. 1. – С. 99–110.

Зимина Л. В. Маргинальное комментирование и маргиналии // Книга. Исследование и материалы. – М., 1991. – Сб. 63. – С. 113–116.

Зінченко С. В. Найдавніші українські оправи зі збірки Національного Музею у Львові // Наукові праці НБУВ. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 101–112.

Зінченко С. В. Суперекслібриси архієпископа Львівського Яна Анджея Прухницького (матеріали до вивчення та реконструкції бібліотек XVI–XVIII ст.) // Наукові праці НБУВ. – К., 2003. – Вип. 10. – С. 192–211.

Зінченко С. В. Унікальний вид інтролігаторства (іконопис на українських книжкових оправах) // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1998. – Вип. 4. – С. 113–118.

Зленко П. Огляд книгознавчих дослідів // Енциклопедія українознавства: Загальна частина. Перевидання в Україні. – К., 1995. – С. 1006–1008.

Золотарь Т. П. Комплектование фондов отдела теории и методологии культуры, истории книги и библиотечного дела Центральной научной библиотеки АН Украинской ССР // Библиотечно-библиографическая информация АН СССР и Академий наук союзных республик. – 1973. – № 2. – С. 14–20.

Золотова М. Б. Ремесленные переплетные мастерские в Москве в конце XIX – начале XX в. // Книга и мировая цивилизация: Материалы XI Междунар. науч. конф. по проблемам книговедення. – М., 2004. – С. 229–232.

Золотова М. Б. Русские мозаичные переплеты XIX – начала XX в. в собрании Российской государственной библиотеки // Книга. Исследования и материалы. – М., 2004. – Сб. 82. – С. 182–187.

Зорина Н. А. Издания французских типографов Этьенов в библиотеке Академии наук СССР // Рукописные и редкие печатные книги в фондах Библиотеки Академии наук СССР: Сб. науч. трудов. – Л., 1976. – С. 43–58.

Зубков Н. Н. К характеристике стилей французской книги XVIII в. // Книга в меняющемся мире: Седьмая науч. конф. по проблемам книговедения. Секция истории книги (до начала XX века). – М., 1992. – С. 23.

Зубков Н. Н. О принципах библиографического описания редких изданий // Редкие книги и рукописи: Изучение и описание. – Л., 1991. – С. 58–64.

Иванова Е. В., Тарасова Ю. М. Проблема сохранности книжных фондов в библиотеке АН СССР // Советское библиотековедение. – 1985. – № 6. – С. 80–82.

Игумнова Н. П. Деятельность Библиотечной Ассамблеи Евразии по сохранению культурного наследия стран СНГ // Вестник БАЕ. – 2002. – № 3. – С. 24–27.

Из истории академических библиотек: Сб. науч. трудов. – М., 1983. – 244 с.

Из коллекции редких книг и рукописей научной библиотеки Московского университета. – М., 1981. – 101 с.

Из фонда редких книг и рукописей научной библиотеки Московского университета. – М., 1987. – 159 с.

Ильина А. К., Копылов С. И., Чагина Н. Г. Некоторые недостатки ценной книги // Советская библиография. – 1955. – Вып. 41. – С. 41–44.

Императорская Публичная библиотека за 100 лет: 1814–1914. – СПб., 1914. – С. 292–296.

Исаевич Я. Д. Словарь-справочник о книгопечатании на Украине в XVI–XVIII вв. [Рец. на кн.: Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku. Zeszyt 6: Małopolska – Ziemie Ruskie. – Wrocław-Kraków, 1959] // Книга. Исследования и материалы. – Сб. 5. – С. 363–371.

Исследования памятников письменной культуры в собраниях и архивах отдела рукописей и редких книг: Сборник научных трудов / ГПБ им. М. Е. Салтыкова-Щедрина. – Л., 1985. – 154 с.

История библиотек: исследования, материалы, документы. – СПб., 1999. – Вып. 2. – 200 с.; 2000. – Вып. 3. – 248 с.

История Библиотеки АН СССР: 1714–1964. – М., Л., 1964. – 600 с.

История книги. Теоретические и методологические основы. – М., 1979. – 86 с.

История становления и развития академических библиотек. – М., 1987. – 140 с.

Іваницький В. Науково-дослідча праця в галузі книгознавства та бібліотекознавства в зв'язку з підготуванням бібліотекарів та встановленням аспірантури при наукових бібліотеках // Бібліотечний збірник. Ч. 1: Праці Першої конф. наук. бібліотек УСРР. – К., 1926. – 174 с.

Іваннікова М. К. Проблеми створення наукового каталогу слов'янської рукописної книги XVII ст. з фондів НБУВ: принципи датування // Наукові праці НБУВ. – К., 2002. – Вип. 9. – С. 334–344.

Іваннікова М. К. Філігранознавчий аналіз у кодикології рукописних книг XVII ст. (на прикладі Руського Хронографа редакції 1620 р.) // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 217–240.

Іванова І. Фонд рідкісних книг і стародруків Миколаївської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. О. Гмирьова // Історія бібліотечної справи в Україні: Збірник наукових праць: Третій випуск. – К., 1999. – С. 89–93.

Іванова О. А. До питання датування рукописних книг (за матеріалами Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського) // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 204–216.

Іванова О. А. Рукописні книги XVI ст. у фондах Інституту рукопису НБУВ // Наукові праці НБУВ. – К., 2002. – Вип. 9. – С. 465–474.

Іванушкін В. Знайдено новий твір верстату Гутенберга // Радянська Академія. – 1935. – № 13 (93). – 6 липня.

Ільницька З. Більше уваги охороні книжкових фондів // Соціалістична культура. – 1941. – № 4. – С. 57–60.

Іменні колекції професорів Одеського (Новоросійського) університету в Науковій бібліотеці ОНУ – національне надбання держави: Матеріали науково-практичної конференції. Одеса, 25–26 квітня 2000 р. – Одеса, 2001. – 60 с.

Ісаєвич Я. Д. Історія писемності, книговидання, бібліотек. Проблеми періодизації // Наукові праці НБУВ. – К., 2000. – Вип. 3. – С. 13–18.

Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Львів, 2002. – 520 с.

Історія бібліотечної справи в Україні. – К., 1995. – Вип. І. – 87 с.

Історія ХДНБ ім. В. Г. Короленка: пошуки, дослідження, відкриття: Зб. наук. праць. – Х., 1996. – Вип. І. – 79 с.

Каганов І. Я. Українська книга кінця XVI–XVII століть. – Харків, 1959. – 144 с.

Калмыкова М. М. Дворянские библиотеки на рубеже веков // Наукова бібліотека в сучасному суспільстві: Історія, проблеми, перспективи. – Одеса, 2003. – 133–145.

Каманін І., Вітвицька О. Водяні знаки на папері українських документів XVI–XVII ст.: 1566–1651. – К., 1923. – 124 с.

Каменева Т. Н. Неизвестные издания московской печати XVI в. // Книга. Исследования и материалы. – М., 1967. – Сб. 14. – С. 133–144.

Каменева Т. Н. О некоторых особенностях описания старопечатных кирилловских книг // Книга. Исследования и материалы. – М., 1983. – Сб. 47. – С. 184–186.

Каменева Т. Н. Орнаментика и иллюстрации черниговских изданий XVII–XVIII веков // Книга. Исследования и материалы. – М., 1974. – Сб. 29. – С. 171–181.

Каменева Т. Н. Типография на Левобережье Украины // 400 лет русского книгопечатания. – М., 1964. – Т. 1. – С. 221–224.

Каменева Т. Н. Черниговская типография, ее деятельность и издания // Труды Гос. б-ки СССР им. В. И. Ленина. – М., 1959. – Т. 3. – С. 224–284.

Кариева Ж. Н. Итоги и перспективы сохранности коллекций редких книг и рукописей Национальной библиотеки Республики Казахстан // Первая Казахстанская конф. «Проблемы сохранности документального письменного наследия библиотек и архивов»: док. и мат-лы. – Алматы, 1998. – С. 125–131.

Каталог інкунабулів бібліотеки УАН // Радянська Академія. – 1936. – 26 лютого. – № 4.

Кацпржак Е. И. История письменности и книги. – М., 1955. – 356 с.

Кацпржак Е. И. Первые образцы русских типографских шрифтов // Полиграфическое производство. – 1950. – № 5. – С. 31–32.

Качалина В. В. Выставочная деятельность Британской библиотеки // Библиотековедение. – 2001. – № 4. – С. 97–104.

Качур І. Б. До проблеми створення комп'ютерних програм для бібліографування та дослідження стародрукованих видань // Теоретичні та організаційні проблеми формування репертуару української книги та періодики: Доп. і повідомл. Міжнарод. наук. конф. 25–26 серпня 1995 р. – Львів, 1996. – С. 101–104.

Качур І. Доля однієї французької книгозбірні XVIII ст. (На основі збереженої в ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України частини колекції Ж.-Ж. Дортуса де Мерана) // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. – Львів, 2002. – Вип. 9/10. – С. 410–429.

Кваше Е. В. О соотношении местных и центральных изданий в фондах книжных памятников государственных библиотек страны // Шестая Всесоюз. науч. конф. по проблемам книговедения. – М., 1988. – С. 39–40.

Кельнер В. Е. Автографы и книжные собрания (Новый проект Российской национальной библиотеки) // Библиотековедение. – 2001. – № 3. – С. 64–65.

Кириченко Р. Енциклопедична спадщина Франції XVIII–XIX століть (фонди Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського) // Наукові праці НБУВ. – К., 2000. – Вип. 5. – С. 233–248.

Кириченко Р. Національна бібліотека Франції (сторінки історії до досвіду роботи) // Бібліотечний вісник. – 1999. – № 5. – С. 31–33.

Кириченко Р. Французька книга у фондах НБУВ // Бібліотека. Наука. Культура. Інформація: Наукові праці НБУВ: Вип. 1. – К., 1998. – С. 90–96.

Киселев Н. П. Греческая печать на Украине в XVI веке: Иван Федоров и его последователи // Книга. Исследования и материалы. – 1962. – Сб. 7. – С. 171–198.

Киселев Н. П. О московском книгопечатании XVII века // Книга. Исследования и материалы. – 1960. – Сб. 2. – С. 123–186.

Киселев Н. П., Немировский Е. Л. Книгопечатание в Москве XVII в. // 400 лет русского книгопечатания. – М., 1964. – Т. 1. – С. 52–66.

Киселева Л. И. Записи на книгах как исторический источник: Обзор записей на книгах, напечатанных кириллицей в Москве в XVI–XVII вв. // Александр Ильич Копанев: Сб. статей и воспоминаний. – СПб., 1992. – С. 117–134.

Киселева Л. И. Записи на старопечатных книгах как исторический источник // Книга в меняющемся мире: Седьмая науч. конф. по проблемам книговедения. Секция истории книги (до начала XX века). – М., 1992. – С. 27.

Киселева Л. И. Новый каталог инкунабулов // Книга: Исследования и материалы. – М., 1975. – Сб. 30. – С. 227–230.

Киселева Л. И. Редкие книги библиотеки АН СССР. – Л., 1987. – 72 с.

Киселева Л. И. Эльзевиры Библиотеки Академии наук // 250 лет Библиотеке Академии наук СССР: Сб. докладов юбилейной научной конференции (1964). – М., Л., 1965. – С. 333–341.

Кисельов Р. Є. Видання Спиридона Соболя у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2003. – Вип. 7. – С. 52–64.

Кисельов Р. Є. Специфічні особливості розкриття фондів стародруків (на прикладі варіантів почаївського Трефологіона 1737 року) // Наукові праці НБУВ. – К., 2002. – Вип. 9. – С. 290–294.

Кисловская Г. А. Сохранность и репродуцирование периодических изданий // Первая Казахстанская конф. «Проблемы сохранности документального письменного наследия библиотек и архивов»: док. и мат-лы. – Алматы, 1998. – С. 201–209.

Кирюхина Л. Г. Национальная библиотека Беларуси – национальный центр книговедения. Перспективы и направления развития // Книга и мировая цивилизация: Материалы XI Междунар. науч. конф. по проблемам книговедения. – М., 2004. – Т. 2. – С. 320–323.

Кіржаєв С. М. Проблеми вивчення стародруків у діяльності Археографічної комісії ВУАН // Український археографічний щорічник. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 15–23.

Клементс Д.–В.–Ж. Сохранение материалов в Британской библиотеке // Библиотековедение и библиография за рубежом. – 1986. – Вып. 106. – С. 51–62.

Кленов А., Кунин И. Книжное имущество библиотеки. – М., Л., 1931. – 56 с.

Клепиков С. А. Бумага с филигранью «Герб Амстердама» // Записки отдела рукописей ГБЛ. – М., 1958. – Вып. 20. – С. 315–352.

Клепиков С. А. Гравированные книги // 400 лет русского книгопечатания. Т. 1. – М., 1964. – С. 157–160.

Клепиков С. А. Из истории русского художественного переплета // Книга. Исследования и материалы. – М., 1959. – Вып. 1. – С. 98–166.

Клепиков С. А. Из истории украинского переплета XVII–XVIII вв. // История книги и издательского дела. – Л., 1977. – С. 53–61.

Клепиков С. А. Издания Новгород-Северской типографии и ложночерниговские издания 1674–1679 годов // Книга. Исследования и материалы. – М., 1963. – Сб. 8. – С. 255–278.

Клепиков С. А. Оформление книг, изданных новгород-северской типографией Барановича в 1674–1679 гг. // Книга и графика. – М., 1972. – С. 146–151.

Клепиков С. А. Русские гравированные книги XVII–XVIII веков // Книга. Исследования и материалы. – М., 1964. – Сб. 9. – С. 141–177.

Клепиков С. А. Филиграни на бумаге русского производства XVIII – нач. XX в. – М., 1978. – 239 с., ил.

Клепиков С. А., Кукушкина М. В. Филигрань «Pro Patria» на бумаге русского и иностранного происхождения (материалы для датировки рукописных и печатных документов) // Сборник статей и материалов по книговедению. – Л., 1965. – С. 83–192; Ч. III. – Л., 1973. – С. 319–383.

Клименко О. З. До проблеми збереження вітчизняних навчальних книг XVI–XIX ст. // Наукові праці НБУВ. – К., 2002. – Вип. 9. – С. 385–393.

Клименко О. З. Становлення та формування культури книги у XVI–XVII ст. в Україні на прикладі навчальних видань // Наукові праці НБУВ. – К., 2003. – Вип. 10. – С. 293–304.

Клименко П. Українські ритодруки // Бібліологічні вісті. – 1924. – С. 114–124.

Клоссовский А. Национальная библиотека в Варшаве: Фонды и деятельность. – Варшава, 1994. – 214 с.

Книга в России до середины XIX века: 3-я Всесоюзная науч. конф. Тезисы докладов. – Л., 1985. – 152 с.

Книга в России. XVI – середина XIX в. Книгораспространение, библиотеки, читатель: Сб. научных трудов / БАН СССР. – Л., 1987. – 192 с.

Книга – духовний капітал нації. Рятуймо її!: Прем'єр-міністрові України В. А. Ющенку. – Друкарство. – 2000. – березень–квітень. – С. 1. – Підп.: О. В. Афонін, П. М. Мовчан, Ю. М. Мушкетик, П. П. Толочко, В. А. Смолій, М. І. Шпаковатий.

Книга и культура: Сб. статей. – М., 1979. – 287 с.

Книга і друкарство на Україні / АН УРСР. – К., 1965. – 315 с.

Книга как памятник истории и культуры: Спецкурс // Высшие библиотечные курсы: Учебные планы и программы. – М.,: РГБ, 1999. – С. 101–108.

Книга как художественный предмет. – М., 1988. – 382 с.

Книги, открывающие мир / Сост. Б. Г. Володин. – М., 1984. – 334 с.

Книговедение и библиография: Сб. науч. трудов / АН УССР, ЛНБ им. В. Стефаника. – К., 1983. – 151 с.

Книгопечатание как искусство: Типографы и издатели XVIII–XX веков о секретах своего ремесла. – М., 1987. – 384 с.

Книготорговое и библиотечное дело в России в XVII – пер. пол. XIX в.: Сб. науч. трудов. – Л., 1981. – 158 с.

Книжки ліліпути // Вісті ЦВК. – 1936. – 5 жовтня. – № 23/4819.

Книжкові фонди Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського Академії наук УРСР: Короткий огляд / Підг. І. Г. Шовкопляс, П. А. Сотниченко, М. А. Воробей. – К., 1989. – 85 с.

Книжное знание в отечественной культуре XVIII–XX веков: Сб. статей. – М., 1994. – 136 с.

Книжные знаки современников А. С. Пушкина. – К., 1987. – 64 с.

Книжные и библиотечные гербы (ex libris). – СПб., 1903. – 95 с., ил.

Книжные сокровища Государственной библиотеки СССР имени В. И. Ленина: Каталог. В 4-х вып. – М., 1979–1980.

Книжные сокровища: К 275-летию Библиотеки АН СССР. – Л., 1990. – 288 с.

Книжные сокровища мира: Из фондов Гос. б-ки СССР имени В. И. Ленина. – М. 1989. – Вып. 1. – 224 с.

Кноблох Г. Вокруг книги. – М., 1980. – 480 с.

Кобякова В. Моніторінг екологічного стану сховищ культурних цінностей і стану збереженості фондів видань // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2000. – Т. 6. – С. 95–97.

Коваль Л. М. Книга – музей – библиотека // Книга. Исследования и материалы. – Сб. 64. – 1994. – С. 43–53.

Коваль-Гнатів Д. Ю. З колекції інкунабул Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника АН України // Записки Львівської наукової б-ки ім. В. Стефаника. – Львів, 1992. – Вип. І. – С. 56–62.

Ковальов Є. З історії бібліотеки Рішельєвського ліцею в Одесі // Вісник Книжкової палати. – 2004. – № 1. – С. 43–45.

Ковальчук Г. И. О сохранности и учете книжных памятников // Вестник БАЕ. – 2000. – № 3. – С. 77–78.

Ковальчук Г. И. Борис Иванович Зданевич и формирование коллекций старопечатных книг Национальной библиотеки Украины им. В. И. Вернадского // Библиотека в контексте истории: Мат.-лы 5-й международ. науч. конф. – М., 2003. – С. 446–451.

Ковальчук Г. І. Архів С. І. Маслова як джерело з історії створення та діяльності відділу стародруків ВБУ // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий зб. наук. праць. Вип. перший: Архів і особа. – К., 1999. – С. 175–182.

Ковальчук Г. І. Борис Зданевич і його відкриття Provinciale Romanum // Наукові праці НБУВ. – К., 2003. – Вип. 10. – С. 67–82.

Ковальчук Г. І. Видання Біблії з фондів Відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2000. – Вип. 5. – С. 3–15.

Ковальчук Г. І. Відділи стародруків та рідкісних видань наукових бібліотек: історія та концепція створення // Історія наукових бібліотек у контексті історії, культури, освіти в Україні: Матеріали наук. – практ. конф. 14–15 жовтня 1999 р. – К., 1999. – С. 74–80.

Ковальчук Г. І. До 200-річчя першої публікації «Слова о полку Ігоревім» // Бібліотечний вісник. – 2000. – № 6. – С. 47–49.

Ковальчук Г. І. Збереження книжкових пам'яток // Наукові праці НБУВ. – К., 2001. – Вип. 7. – С. 44–49.

Ковальчук Г. І. Книгознавча концепція П. Й. Ярковського (до джерел історії вітчизняної бібліологічної науки) // Наукові праці НБУВ. – К., 2000. – Вип. 3. – С. 167–175.

Ковальчук Г. І. Книгознавча наука в контексті роботи з бібліотечними фондами книжкових пам'яток // Бібліотечний вісник. – 2003. – № 3. – С. 37–44.

Ковальчук Г. І. Книгознавча робота з бібліотечними фондами книжкових пам'яток та проблеми охорони таких фондів // Наукова бібліотека в сучасному суспільстві: Історія, проблеми, перспективи. – Одеса, 2003. – С. 64–75.

Ковальчук Г. Книжкові пам'ятки в бібліотечних фондах: критерії відбору та визначення // Бібліотечна планета. – 2001. – № 2: Додаток. – С. 1–5.

Ковальчук Г. І. Книжкові пам'ятки: досвід Росії // Бібліотечний вісник. – 2000. – № 3. – С. 46–49.

Ковальчук Г. І. Колекції стародруків і рідкісних видань у бібліотеках України: історія створення, проблеми обліку та інформаційного розкриття // Колекції пам'яток писемності та друку у бібліотечних фондах України: проблеми формування, збереження, розкриття: Матеріали наук.-практ. конф., присвяченої 100-річчю відділу рідкісних книг і рукописів ХДНБ ім. В. Г. Короленка. – Х., 2003. – С. 6–22.

Ковальчук Г. І. Неопублікована інструкція С. І. Маслова по опису українських стародруків // Наукові праці НБУВ. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 45–49.

Ковальчук Г. І. Особливості зберігання стародруків та рідкісних видань // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2000. – Т. 6. – С. 37–39.

Ковальчук Г. І. Пам'ять України. Пам'ять світу // Українська культура. – 2000. – № 4. – С. 15.

Ковальчук Г. І. Правове поле України щодо роботи з книжковими пам'ятками // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – 2004. – № 1. – С. 50–57.

Ковальчук Г. І. Принципи бібліографування книжкових пам'яток // Бібліотечна планета. – 2003. – № 1. – С. 13–19.

Ковальчук Г. І. Проблеми створення Державного реєстру книжкових пам'яток України // Бібліотечний вісник. – 2002. – № 6. – С. 39–43.

Ковальчук Г. І. Проблеми створення єдиного фонду книжкових пам'яток Росії: Науково-практ. семінар // Вісник Книжкової палати. – 2000. – № 4. – С. 17–18.

Ковальчук Г. І. Проблеми створення каталогів колекцій рідкісних видань // Наукові праці НБУВ. – К., 2000. – Вип. 5. – С. 194–198.

Ковальчук Г. Програма «Пам'ять світу» та робота над укладанням Державного реєстру книжкових пам'яток // Вісник Книжкової палати. – 2001. – № 7. – С. 12–17.

Ковальчук Г. І. Професіограма співробітника відділу стародруків та рідкісних видань // Наукові праці НБУВ. – К., 2002. – Вип. 9. – С. 593–601.

Ковальчук Г. Традиційні колекції відділів стародруків та рідкісних видань. Проблеми формування // Бібліотечний вісник. – 2001. – № 5. – С. 20–30.

Ковальчук Г. Створення Державного реєстру книжкових пам'яток України як складової частини Державного реєстру національного культурного надбання // Бібліотечний вісник. – 2004. – № 2. – С. 2–10.

Ковальчук Г. І., Королевич Н. Ф. Книгознавець, бібліограф і бібліотекар Сергій Іванович Маслов (1880–1957): Біобібліогр. нарис. – К., 1995. – 44 с.

Кодак Н. Ф. Книга как комплексный референт историко-психологических образований // Актуальные проблемы оптимизации обслуживания читателей: 10-я научная конференция Научной библиотеки ТГУ: Тезисы докладов. – Тарту, 1986. – С. 40–42.

Кодак Н. Ф., Сиволоб Ю. В., Чачко А. С. Бытие книги: Заметки о прошлом и настоящем книжного дела. – К., 1991. – 176 с.

Козловский Б. И. Вопросы работы с редкими и ценными изданиями в Государственной библиотеке СССР им. В. И. Ленина // Сб. статей по вопросам библиотековедения и библиографии. – М., 1953. – Вып. 1. – С. 78–88.

Козловский Б. И. Нелегальные и запрещенные издания XIX века в отделе редких книг Государственной библиотеки СССР им. В. И. Ленина // Труды ГБЛ. – М., 1965. – Т. 8. – С. 10–23.

Козловский Б. И. Работа с редкими и особо ценными изданиями // Библиотекарь. – 1951. – № 12. – С. 18–24.

Козловский Б. И. Состояние и задачи работы с редкими и особо ценными изданиями в Гос. б-ке СССР им. В. И. Ленина // Труды / Гос. б-ка СССР им. В. И. Ленина. – М., 1962. – Т. 6. – С. 155–176.

Колекції пам'яток писемності та друку у бібліотечних фондах України: проблеми формування, збереження, розкриття: Матеріали наук.-практ. конф., присвяченої 100-річчю відділу рідкісних книг і рукописів ХДНБ ім. В. Г. Короленка. – Х., 2003. – 148 с.

Колесник Е. А. Книжные коллекции Центральной научной библиотеки Академии наук УССР. – К., 1988. – 115 с.

Коллекции. Книги. Автографы: Сб. науч. трудов / Публ. б-ка им. М. Е. Салтыкова-Щедрина. – Л., 1989. – Вып. 1. – 130 с.

Колосовська О. М. З історії формування та дослідження фондів стародрукованих і рідкісних видань Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України // Наукова бібліотека в сучасному суспільстві: Історія, проблеми, перспективи. – Одеса, 2003. – С. 75–86.

Колосовська О. М. Кирилична стародрукована книга у дослідженнях галицьких учених (кінець XVIII – перша половина XX ст.) // Наукові праці НБУВ. – К., 2003. – Вип. 10. – С. 7–36.

Колосовська О. М. Колекція кириличних стародруків з бібліотеки Народного Дому у Львові // Наукові праці НБУВ. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 124–131.

Колосовська О. М. Маргінальні записи на кириличних стародруках – джерело до вивчення історії культури України // Археографія. Архівознавство. Джерелознавство: Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2001. – Вип. 3. – С. 312–326.

Колпакова Н. В. Роль перемещения фондов в библиотечном строительстве // Библиотеки национальных академий наук: Проблемы функционирования, тенденции развития: Научно-практ. и теор. сборник. – К., 2000. – Вып. 1. – С. 129–135.

Комський І. С. Сучасні пріоритети зберігання фондів наукових бібліотек // Бібліотека і читач на порозі XXI сторіччя: Зб. наук. праць. – К., 1998. – С. 41–45.

Кондакова Т. И. Проблемы работы с книжными памятниками (по материалам 57-й сессии Совета и Генеральной конференции ИФЛА в Москве. Август 1991 г.) // Книга в меняющемся мире: Седьмая науч. конф.

по проблемам книговедения. Секция библиотековедения. – М., 1992. – С. 32–33.

Кондакова Т. И. Роль книговедения в системе библиотек СССР // Шестая Всесоюзная науч. конф. по проблемам книговедения. – М., 1988. – С. 2–3.

Кондакова Т. И. Типографские и издательские марки в русских книгах XVIII века // Книга. Исследования и материалы. – М., 1979. – Сб. 39. – С. 73–86.

Кондакова Т. И., Лабынцев Ю. А., Петрова Л. Н. и др. Сводные каталоги и каталоги коллекций как инструмент выявления и учета памятников книжной культуры: Итоги и перспективы работы НИО истории книги // Конф. по итогам науч.-исслед. работы Гос. б-ки СССР им. В. И. Ленина за 1982 г. (19–29 апр. 1983 г.): Тез. докл. и сообщ. – М., 1983. – С. 78–84.

Кондакова Т. И., Петрова Л. Н., Яцунок Е. И. Проблемы создания единого фонда книжных памятников // Библиотековедение. – 1994. – № 4. – С. 69–82.

Коновалова Н. А. Библиотека, устремленная в будущее // Библиотековедение. – 2003. – № 3. – С. 94–97.

Кононенко І. І. Бібліотека Стефана Яворського: з досвіду її пошуку та перспективи реконструкції // Наукові праці НБУВ. – К., 2003. – Вип. 10. – С. 187–192.

Кононенко П. П. Українська книга та писемність за тисячу років // Наукові праці НБУВ. – К., 2000. – Вип. 3. – С. 19–22.

Координационный центр книговедческих исследований в библиотеках // Государственная библиотека СССР им. В. И. Ленина в системе библиотек: 60-е – 80-е годы. – М., 1989. – С. 212–224.

Копержинський К. Острозька друкарня в Острозі та в Дермані після берестейської Унії (1569 р.), її видання та діячі // Бібліологічні вісті. – 1924. – С. 75–82.

Корнєйчик І. І. Бібліографія рукописних книг і стародруків // Корнєйчик І. І. Розвиток бібліографії на Україні: Лекції для студентів-заочників. – Х., 1961. – Вип. 1. – С. 23–26.

Корнєйчик І. І. Історія української бібліографії (дожовтневий період): Нариси. – Х., 1971. – 374 с.

Корпус записей на старопечатных книгах / Б-ка РАН. – СПб., 1992. – Вып. 1: Записи на книгах кириллического шрифта, напечатанных в Москве в XVI–XVII вв. / Сост. Л. И. Киселева. – 1992. – 217 с.

Котрелев Н. В. Музейная проблематика с точки зрения истории книги // Редкие книги и рукописи: Изучение и описание. – Л., 1991. – С. 28–38.

Котрелев Н. В. Плач о погибели русской библиотеки // Редкие книги и рукописи: Изучение и описание. – Л., 1991. – С. 88–110.

Кошарнівський М. З історії старої паперової промисловості на Чернігівщині // Бібліологічні вісті. – 1930. – № 3. – С. 5–43; 1930. – № 4. – С. 49–71.

Кравченко І. З. З історії цензури // Київська старовина. – 1992. – № 4. – С. 56–59.

Красина А. В. К характеристике стиля модерн в оформлении русской книги начала XX века // Книга и книжное дело на рубеже тысячелетий: Восьмая науч. конф. по проблемам книговедения. – М., 1996. – С. 173–175.

Краузе Ф. Сотрудничество редакции «Сводного каталога инкунабулов» с советскими инкунабуловедами и книговедами // Советская историография книги: Сб. науч. трудов. – М., 1979. – С. 23–31.

Крип'якевич І. До історії львівської гравюри в XVII віці // Бібліологічні вісті. – 1927. – № 1. – С. 80–83.

Крип'якевич І. Найдавніші папірні на Україні (XVI в.) // Бібліологічні вісті. – 1926. – № 1. – С. 64–65.

Крип'якевич І. П. Причинки до словника українських граверів // Бібліологічні вісті. – 1926. – № 4. – С. 22–25.

Круминг А. А. Славянские старопечатные книги глаголического шрифта в библиотеках СССР // Проблемы рукописной и печатной книги. – М., 1976. – С. 101–125.

Кузнецов Э. Д. Фактура как элемент книжного искусства. – М., 1979. – 96 с.

Кузнецова Т. Я. Кадровое обеспечение национальной программы сохранения библиотечных фондов: концептуальные основы // Государственная политика в области сохранения библиотечных фондов: РНБ, материалы совещания 10–14 апреля 2000 г. – СПб., 2000. – С. 173–178.

Кукушкина М. В. Филиграни на бумаге русских фабрик XVIII – нач. XIX в. // Обзор фондов Рукописного отдела Библиотеки Академии наук. – М.; Л., 1958. – Вып. II. – С. 285–371.

Кулаковська Т. Зміцнюємо міжбібліотечні зв'язки: нарада представників Ради директорів наукових бібліотек інформаційних центрів академій наук – членів МААН і Асоціації бібліотек України // Бібліотечний вісник. – 2004. – № 2. – С. 51–52.

Кулешов С. Українська книга: межа національної приналежності // Книжник. – 1992. – № 3. – С. 32–35.

Кульженко В. Минула та сучасна техніка друкарська // Бібліологічні вісті. – 1924. – С. 125–131.

Кумпан А. Зберігання документальної пам'яті України // Вісник Книжкової палати. – 1997. – № 2. – С. 30–31.

Кунанець Н. До історії бібліотек у Західній Україні (1848–1900 рр.) // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. – Львів, 2002. – Вип. 9/10. – С. 89–98.

Кунин В. В. Ричард де Бери (Из истории книжного собирательства) // Книга. Исследования и материалы. – Сб. 16. – С. 210–223.

Кунце Х. Избранное. – М., 1983. – 312 с.

Курас І. Ф. Українські першодруки в дослідженнях вітчизняних учених // Наукові праці НБУВ. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 5–12.

Курінний П. Лаврські інтролігатори XVII–XVIII ст. // Українська книга. – К., 1926. – С. 401–435.

Куфаєв М. М. Наукові та організаційні проблеми книгознавства // Бібліологічні вісті. – 1927. – № 2. – С. 5–14.

Лабынцев Ю. А. К истории изучения и публикации текстов предисловий и послесловий к русским старопечатным книгам XVI–XVII вв. // Русская старопечатная литература XVI – первая четверть XVIII в.). – М., 1981. – Т. 3. – С. 7–11.

Лабынцев Ю. А. Книжное наследие Н. П. Румянцева – М., 2004. – 208 с.

Лабынцев Ю. А. Некоторые вопросы кирилловского книгопечатания в Супрасле // Федоровские чтения 1978. – М., 1981. – С. 168–179.

Лабынцев Ю. А. Памятники древнерусской письменности в изданиях старообрядческих типографий XVIII–XX вв. // Книга. Исследования и материалы. – 1979. – Сб. 39. – С. 173–178.

Лабынцев Ю. А. Супрасльские типографы // В мире книг. – 1978. – № 6. – С. 90–91.

Лаврик Ю. Н. Белорусские книжные инскрипции XVI–XVIII вв. // Книга и мировая цивилизация: Материалы XI Междунар. науч. конф. по проблемам книговеденя. – М., 2004. – С. 325–331.

Лавров Н. П. История книги в аспекте «Пульсирующего треугольника» // Книга в меняющемся мире: Седьмая науч. конф. по проблемам книговедения. Секция истории книги (до начала XX века). – М., 1992. – С. 68–69.

Лазаревский И. Среди коллекционеров: Третье издание. – Петербург–Берлин, 1922. – 224 с.

Лазурский В. В. Альд и альдины. – М., 1977. – 136 с.

Ласкажевська Х. Історія бібліотеки останнього польського короля (Варшава–Кременець–Київ) // Бібліотечний вісник. – 2001. – № 3. – С. 19–28.

Ласунский О. Г. История библиофильства как отрасль книговеденя // Проблемы рукописной и печатной книги. – М., 1976. – С. 53–62.

Ласунский О. Г. Редкие и ценные издания по книговедению как предмет особого библиофильского интереса // Шестая Всесоюзная науч. конф. по проблемам книговедения: Секция библиофильства. – М., 1988. – С. 10–12.

Ласунский О. Г. Русское библиофильство в современном мире // Книга и мировая цивилизация: Материалы XI Междунар. науч. конф. по проблемам книговедения. – М., 2004. – Т. 2. – С. 398–401.

Лауцявичус Э. Бумага в Литве в XV–XVIII в. – Вильнюс, 1979. – 188 с.

Лауцявичус Э. Книжные переплеты XV–XVII в. в библиотеках Литвы. – Вильнюс, 1976.

Ле Ридер Ж. Обеспечение долговечности собраний Национальной библиотеки в Париже // Библиотековедение и библиография за рубежом. – 1982. – Вып. 86. – С. 5–7.

Лебедев В. А. О книжных форматах // Книга: Исследования и материалы. – М., 1989. – Сб. 59. – С. 23–28.

Лев А. Инкунабулы Библиотеки Академии наук УССР // Советская Украина. – 1940. – 30 января. – № 24 (623).

Левин Г. Л. Состояние и перспективы ретроконверсии «Сводного каталога русской книги 1826–1917 гг.» // Библиотека в контексте истории: Мат.-лы 5-й международ. науч. конф. – М., 2003. – С. 355–360.

Левина С. С. Важная отрасль исторической библиографии: История и современное состояние библиографии нелегальной и запрещенной печати // Советская библиография. – 1969. – № 3. – С. 10–20.

Левина С. С. Нелегальный Толстой // Книга. Исследования и материалы. – М., 1978. – Сб. 37. – С. 59–69.

Левина С. С. «Сводные каталоги русской нелегальной и запрещенной печати» как источниковая база историко-книжного исследования // Федоровские чтения 1978. – М., 1981. – С. 254–260.

Левина С. С., Петрова Л. Н. Книговедческое изучение русской революционной нелегальной печати XIX ст. // Проблемы рукописной книги. – М., 1976. – С. 260–269.

Леликова Н. К. Ретроспективная национальная библиография Российской Федерации. Основные проблемы // Вестник БАЕ. – 2001. – № 2. – С. 29–35.

Леонов В. Библиотека Академии наук – первая национальная библиотека России // Бібліотечний вісник. – 2003. – № 2. – С. 46–50.

Леонов В. Библиотековедение как фундаментальная наука (постановка проблемы) // Бібліотечний вісник. – 1999. – № 5. – С. 25–30.

Леонов В. Библиотечный синдром. – СПб., 1996. – 680 с.

Леонов В. В окружении искажений // Бібліотечний вісник. – 2003. – № 2. – С. 50–54.

Лилиев Р. В. Придворне календари: история и структура // Книга и мировая цивилизация: Материалы XI Междунар. науч. конф. по проблемам книговедення. – М., 2004. – Т. 2. – С. 258–259.

Лисенко Л. В. Бібліотечні колекції і зібрання НБУВ: історіографічний аспект описання // Наукові праці НБУВ. – К., 2002. – Вип. 9. – С. 428–436.

Лисенко Л. В. Бібліотечні колекції та зібрання XIX–XX століття як об'єкт археографічного та джерелознавчого опису: Автореферат дис. ...к.і.н. – К., 2004. – 20 с.

Лисенко Л. Методика складання заголовка як основного елементу реєстраційного археографічного опису історико-культурних фондів для Державного реєстру національного культурного надбання // Бібліотечний вісник. – 2003. – № 2. – С. 30–34.

Лисенко Л. В. Наукові категорії «колекція», «зібрання», «бібліотека» як об'єкт вивчення, опису та реєстрації: до проблеми класифікації понять // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2003. – Вип. 8. – С. 216–224.

Лисенко Л. В. Створення паспортної системи на історичні книжкові колекційні фонди // Колекції пам'яток писемності та друку у бібліотечних фондах України: проблеми формування, збереження, розкриття: Матеріали наук.-практ. конф., присвяченої 100-річчю відділу рідкісних книг і рукописів ХДНБ ім. В. Г. Короленка. – Х., 2003. – С. 127–138.

Лихачев Д. С. Задачи изучения связи рукописной книги и печатной // Рукописная и печатная книга. – М., 1975. – С. 3–10.

Лихоманов А. В. Государственные реестры книжных памятников и вопросы вывоза культурных ценностей за рубеж // Вестник БАЕ. – 2000. – № 3. – С. 65–66.

Лихоманов А. В. Утраты в фондах РНБ – основные принципы и проблемы предотвращения // Петербургская библиотечная школа. – 1999. – № 4. – С. 15–18.

Літопис Національної парламентської бібліотеки України. Ч. І: 1866 – лют. 1917 р. / Гапченко П. Б., Зворський С. Л., Любаренко Л. М., Мастипан О. О. – К., 1996. – 137 с.

Логвин Г. Н. З глибин. Гравюри українських стародруків XV–XVIII ст. – К., 1990. – 408 с.

Ломонос-Рівна Г. І. Примірники львівського Апостола Івана Федорова в фондах Центральної наукової бібліотеки Української РСР // Архіви України. – 1974. – № 3. – С. 66–69.

Ломонос-Рівна Г. І. Рідкісні видання творів Коперника у фондах Центральної наукової бібліотеки АН УРСР // Вісник АН УРСР. – 1973. – № 5. – С. 93–94.

Лосієвський І.Я. Відділ рідкісних видань і рукописів Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка: історія та сучасність // Колекції пам'яток писемності та друку у бібліотечних фондах України: проблеми формування, збереження, розкриття: Матеріали наук.-практ. конф., присвяченої 100-річчю відділу рідкісних книг і рукописів ХДНБ ім. В. Г. Короленка. – Х., 2003. – С. 22–39.

Лосієвський І. Я. Зібрання інкунабул Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка // Наукові праці НБУВ. – К., 2003. – Вип. 10. – С. 63–67.

Лукашов И. В. Протонаучный этап возникновения российского библиотековедения // Библиотека в контексте истории: Мат -лы 5-й междунар. науч. конф. – М., 2003. – С. 41–47.

Лукьяненко В. И. Судьбы старопечатных русских книг // Альманах библиофила. – М., 1973. – С. 179–193.

Лукьянова Е. В. Переплетная мастерская московского Печатного двора в XVII в. по документам ЦГАДА // Книга в меняющемся мире: Седьмая науч. конф. по проблемам книговедения. Секция истории книги (до начала XX века). – М., 1992. – С. 34–35.

Луппов С. П. История книги как комплексная научная дисциплина // Проблемы рукописной и печатной книги. – М., 1976. – С. 3–11.

Луппов С. П. Основание Библиотеки Академии наук и ее первоначальный книжный фонд // 250 лет Библиотеке Академии наук СССР: Сб. докладов юбилейной научной конференции (1964). – М., Л., 1965. – С. 268–284.

Луппов С. П. Советская историография русской книги XVII – пер. пол. XVIII вв. // Советская историография книги: Сб. науч. трудов. – М., 1979. – С. 39–50.

Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника: Історич. нарис. – К., 1989. – 201 с.

Люблинский В. С. Книга в истории человеческого общества. – М., 1972. – 327 с.

Люблинский В. С. Ранняя сводка книжно-библиотечных сведений // Сборник статей и материалов по книговедению. – Л., 1965. – С. 193–230.

Люльфинг Г. Предмет «Книговедение» // Проблемы общей теории книговедения. – М., 1978. – С. 19–24.

Ляхов В. Н. Искусство книги. – М., 1978. – 247 с., 60 л. ил.

Ляхов В. Н. Искусство книги и история книги // История книги. Теоретические и методологические основы: Сб. науч. трудов. – М., 1977. – С. 54–68.

Ляхов В. Н. Очерки теории искусства книги. – М., 1971. – 254 с.

Ляхов В. Н. Теоретические проблемы искусства книги в системе книговедения // Материалы Первой Всесоюз. науч. конф. по проблемам книговедения. – М., 1971. – С. 66–71.

Ляшенко С. Цифрова колекція Британської бібліотеки // Бібліотечний вісник. – 2001. – № 4. – С. 24–26.

Мазурицкий А. Реституция книжных собраний // Книжное дело. – 1993. – № 3. – С. 54–56.

Макаренко М. О. Мистецтво книжки // Бібліологічні вісті. – 1924. – С. 94–100.

Макаренко М. О. Орнаментація української книжки XVI–XVIII ст. – К.,1926. – 65 с.

Макаренко Н. Материалы по истории гравюры на Украине // Искусство в Южной России. – 1914. – № 5–6.

Макаровський Б., Розумна Л.-Д., Макаровський А. Інструментарій для реставрації рідкісних видань // Друкарство. – 1996. – Січень–квітень. – С. 43.

Македонская Е. И. Русские библиофилы XIX века и их вклад в отечественную культуру (Шереметевы, Голицыны, Волконские) // Книжное дело: Ежегодник. – 1993. – С. 29–35.

Малахова Г. Н., Нюкша Ю. П. Влияние копирования на долговечность библиотечных фондов // Художественное наследие. – М., 1978. – № 4 (34) / ВЦНИЛКР.

Малевич Е. Н. Один из подходов к формированию страховой части библиотечного фонда страны // Формирование и использование библиотечных фондов: Сб. науч. трудов. – М., 1996. – С. 45–55.

Малеин А. И., Флеер М. Г. О редкой книге. – М.; Пб., 1923. – 48 с.

Малеїн О. Що говорять інкунабули про свою епоху // Бібліологічні вісті. – 1930. – № 1. – С. 48–57.

Мамедова Э. К. IV семинар библиотечных работников СССР и ГДР (Берлин, 17–21 ноября 1981 г.): О выявлении, сохранении, исследовании и пропаганде книжного наследия // Библиотековедение и библиография за рубежом. – 1983. – Вып. 92. – С. 79–82.

Маминова И. З. Редкие фонды Национальной библиотеки Республики Узбекистан: история создания и проблемы сохранности // Вестник БАЕ. – 2002. – № 3. – С. 16–19.

Манжух З. Коммерческая эксплуатация оцифрованного культурного наследия в библиотеках, музеях и архивах // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – 2004. – № 1. – С. 73–80.

Мантуровская Н. В., Ребрикова Н. Л. О природе образования бурых пятен на бумаге // Вестник БАЕ. – 2001. – № 1. – С. 86–89.

Маргиналии русских писателей XVIII века. – СПб., 1994. – 80 с.

Маркман Н. В. Книги з бібліотеки Стефана Яворського у фондах Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка // Наукові праці НБУВ. – К., 2003. – Вип. 10. – С. 181–187.

Маркушевич А. И. О книжных редкостях // Альманах библиофила. – М., 1973. – Вып. 1. – С. 15–23.

Маркушевич А. И. О суетности библиофилов // Книга. Исследования и материалы. – 2002. – Сб. 80. – С. 138–146.

Маркушевич А. И. Советское библиофильство // Альманах библиофила. – М., 1975. – С. 15–26.

Маркушевич А. И., Немировский Е. Л. Редкость на полке книголюба // Альманах библиофила. – М., 1981. – Вып. 10. – С. 275–279.

Мартынов И. Ф., Сыщиков А. Д. К вопрсу о предмете и методе истории книги как комплексной научной дисциплине // Книжное дело в России в XVI–XIX в. – Л., 1980. – С. 164–174.

Марущак Г. А., Немировский Е. Л. Проблемы обслуживания читателей в НИО истории книги // Труды ГБЛ. – 1983. – Т. 19. – С. 173–183.

Маслакова Н. Історія бібліотек та історичних бібліотечних зібрань України на сторінках журналу «Бібліотечний вісник» (1993–2003) // Бібліотечний вісник. – 2004. – № 2. – С. 36–48.

Маслов С. И. Библиотека Стефана Яворского. – К., 1914. – 66, XXXVIII (Оттиск из «Чтений в Историческом обществе Нестора-летописца»).

Маслов С. І. Визначення дублетів в ділянці стародруків. – К., 1936. – 13 с.

Маслов С. І. Відділ стародруків бібліотеки УАН // Вісті УАН. – 1936. – № 1–2. – С. 59–74.

Маслов С. І. Всенародня бібліотека України та стародруки // Бібліотечний збірник. – 1927. – № 2. – С. 72–77.

Маслов С. І. Друкарство на Україні в XVI–XVIII ст. // Бібліологічні вісті. – 1924. – С. 31–67.

Маслов С. І. Етюди з історії українських стародруків (I–VIII) // Українська книга XVI–XVII–XVIII ст. – К., 1926. – С. 77–154.

Маслов С. І. Етюди з історії стародруків (XI–XII) // Записки історично-філологічного відділення ВУАН. – 1929. – № 21–22. – С. 45–93.

Маслов С. І. Етюди з історії стародруків (IX–X) // Ювілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія. – К., 1927. – С. 698–719.

Маслов С. І. З історії бібліографування стародруків в половині XIX ст. // Бібліологічні вісті. – 1929. – № 2–3. – С. 26–35.

Маслов С. І. К истории изданий киевского «Синопсиса» // Сб. статей в честь акад. А. И. Соболевского. – Л., 1928. – С. 341–348.

Маслов С. І. Обсяг та план українського бібліографічного репертуару XVI–XVIII вв. // Бібліотечний збірник. – К., 1927. – № 3. – С. 60–64.

Маслова Н. В. Формирование, использование и пропаганда фонда книжных памятников в научной библиотеке МГУ // Шестая Всесоюзная науч. конф. по проблемам книговедения: Секция библиотековедения. – М., 1988. – С. 41–43.

Мацюк О. Я. Бумага изданий Ивана Федорова // Федоровские чтения 1978. – М., 1981. – С. 21–34.

Мацюк О. Я. Історія паперу в Україні. – К., 1995. – 186 с.

Мацюк О. Я. Папір та філіграні на українських землях (XVI – початок XX ст.). – К., 1974. – 295 с.

Машиночитаемая каталогизация старопечатной книги: Материалы обучающих семинаров, прошедших в Рос. нац. б-ке в рамках проекта Консорциума европейских научных б-к (CERL) в 1998–1999 гг. – СПб., 2000. – 120 с.

Медведева Е. М. Историческая повседневность в текстах богослужебных книг (к постановке проблемы) // Книга и мировая цивилизация: Материалы XI Междунар. науч. конф. по проблемам книговедення. – М., 2004. – Т. 2. – С. 71–73.

Меженко Ю. А. О портретах библиографов // Книга. Исследования и материалы. – М., 1960. – Вып. 3. – С. 420–425.

Меженко Ю. О. Бібліографія української книги, її завдання, обсяг і методи її створення // Науковий збірник Бібліотеки АН: Ч. І. – К., 1946. – С. 4–14.

Мигонь К. Наука о книге. – М., 1991. – 200 с.

Мигонь К. Проблемы исторического книговедения // Проблемы общей теории книговедения. – М., 1976. – С. 67–68.

Минаев Е. М., Фортинский С. П. Экслибрис. – М., 1970. – 238 с.

Митрофанова С. В. К концепции проекта инструкции об учете и сохранности библиотечного фонда в ЦБС // Формирование и использование библиотечных фондов: Сб. науч. трудов. – М., 1996. – С. 67–76.

Михайленко М. Про київські стародруки XVII і початку XVIII ст. (1616–1721 рр.) // Бібліологічні вісті. – 1924. – С. 83–93.

Михайлина А. В. Издания московской типографии единоверцев в составе собрания книг кирилловского шрифта НИО редких книг ГБЛ // Книга в меняющемся мире: Седьмая науч. конф. по проблемам книговедения. Секция истории книги (до начала XX века). – М., 1992. – С. 37–39.

Михайлина А. В. Переплеты книг Острожской типографии фонда кирилловской печати XV–XVIII вв. ГБЛ // Конференция по итогам научно-

исследовательской работы ГБЛ за 1986 г. и конференции молодых специалистов. – М., 1987. – С. 124–125.

Михеева Г. В. Коллекция белогвардейских листовок в фондах Российской национальной библиотеки // Восьмая науч. конф. по проблемам книговедения «Книга и книжное дело на рубеже тысячелетий». – М., 1996. – С. 292–293.

Мітченко В. Нотатки з історії українського шрифта // Бібліотечний вісник. – 1994. – № 5–6. – С. 44–48.

Модзалевський В. Л. Дещо про давніх інтролігаторів // Наше минуле. – К., 1918. – Ч. 2. – С. 181–183.

Мозгова В. Бібліотека «Волинських Афін»: (З історії бібліотеки Кременецького ліцею) // Історія бібліотечної справи в Україні: Збірник наукових праць. Третій випуск. – К., 1999. – С. 27–33.

Молодчиков А. В. Отдел редкой книги Центральной научной библиотеки АН Украинской ССР // Библиотечно-библиографическая информация библиотек АН СССР и Академий союзных республик. – 1966. – № 2. – С. 25–46.

Молчанов В. Ф. Фонд рукописей РГБ: 200 лет формирования // Девятая международ. науч. конф. по проблемам книговедения. – М., 2000. – С. 136–139.

Моргенштерн И. Г. О книговедческой подготовке библиотекаря–библиографа // Материалы Первой Всесоюзной научной конференции по проблемам книговедения. – М., 1971. – С. 96–99.

Морозова И. В. Концепция проекта (программы) «Память России» // Книжное дело. – 1997. – № 4. – С. 42–45.

Морозова И. В. Программа «Память России» в аспекте сохранения книжных памятников и расширения их использования // Государственная политика в области сохранения библиотечных фондов: РНБ, материалы совещания 10–14 апреля 2000 г. – СПб., 2000. – С. 121–126.

Мосин А. Г. Кирилловские издания литовских, украинских и белорусских типографий XVI в. в Вятской земле // Федоровские чтения 1982. – М., 1987. – С. 86–94.

Музеи книги и книжного дела: Указатель музеев мира / Сост. Т. И. Кондакова, Э. К. Мамедова, К. П. Сокольская. – М., 1986. – 275 с.

Мусихина О. М. К истории развития факсимильных изданий в России // Восьмая науч. конф. по проблемам книговедения «Книга и книжное дело на рубеже тысячелетий». – М., 1996. – С. 185–187.

Муха Л. Бібліотечні книжкові колекції та зібрання: паспортизація фондів (Для Держ. реєстру національного культурного надбання України) // Бібліотечний вісник. – 1997. – № 3. – С. 3–7.

Муха Л. Бібліотечні книжкові колекції та зібрання: походження, історія, реконструкція. – К., 1997. – 52 с.

Муха Л. В. Основні напрями вивчення історії комплектування бібліотечних колекцій та історичних зібрань НБУВ // Стратегія комплектування фондів наукової бібліотеки: Міжнародна наукова конф. – К., 1996. – С. 115–116.

Муха Л. В. Проблема створення зведеного обліково довідкового апарату на ретроспективні книжкові та рукописні фонди ЦНБ // Бібліотечно-бібліографічні класифікації та інформаційно-пошукові системи. – К., 1995. – С. 87–88.

Мыльников А. С. История книжных собраний как отрасль историко-книжного знания // История книги. Теоретические и методологические основы: Сб. науч. трудов. – М., 1977. – С. 11–21.

Мыльников А. С. Книговедение и культура // Книга. Исследования и материалы. – М., 1989. – Сб. 57. – С. 5–16.

Мыльников А. С. Книговедческие методы в источниковедении // Материалы Первой Всесоюз. науч. конф. по проблемам книговедения. – М., 1971. – С. 88–90.

Мяскова Т. Є. Заснування та комплектування Бібліотеки Університету св. Володимира (1834–1841) // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1998. – Вип. 4. – С. 292–302.

Мяскова Т. Є. Історія комплектування та сучасний склад колекційних фондів бібліотеки Київського університету св. Володимира (1834 – 1927): Автореферат дис. … к. і. н. – К.: НБУВ, 2001. – 16 с.

Навродська С. Історичні дослідження бібліотек України на зламі епох // Історія бібліотечної справи в Україні: Зб. наукових праць. – К., 1999. – Третій випуск. – С. 3–10.

Навроцька В. Як зберегти національне надбання // Бібліотечний вісник. – 1995. – № 5. – С. 26–27.

Назаревський В. Трактат Томаса Гайда // Шахіст. – 1938. – 9 травня. – № 13.

Наукова бібліотека Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова: Історичний нарис. До 185-річчя заснування. – Одеса, 2002. – 248 с. + 10 арк. кол. іл.

Наумук О. М. Русские иллюстрированные издания XVIII – нач. XIX веков. Опыт тематической классификации // Восьмая науч. конф. по проблемам книговедения. – М., 1996. – С. 188–189.

Невідомі стародруки Гутенберга // Більшовик. – 1935. – № 147 (663). – 28 червня.

Незнамова Л. Досвід роботи Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Короленка із забезпечення зберігання і доступності рідкісних видань // Бібліотечна планета. – 2001. – № 2: Додаток. – С. 6–7.

Незнамова Л., Лосієвський І. З історії фонду рідкісних видань Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Короленка // Історія бібліотечної справи в Україні: Зб. наукових праць. – К., 1999. – Третій випуск. – С. 71–76.

Незнамова Л. П., Лосієвський І. Я. Збереження колекцій рідкісних видань і рукописів ХДНБ: стан та шляхи удосконалення захисних систем // Колекції пам'яток писемності та друку у бібліотечних фондах України: проблеми формування, збереження, розкриття: Матеріали наук.-практ. конф., присвяченої 100-річчю відділу рідкісних книг і рукописів ХДНБ ім. В.Г. Короленка. – Х., 2003. – С. 107–121.

Немировский Е. Л. Актуальные проблемы работы с редкими изданиями // Сов. библиотековедение. – 1980. – № 4. – С. 71–82.

Немировский Е. Л. Библиографическая деятельность отдела редких книг // Проблемы развития научно-информационной деятельности национальной библиотеки: Вопросы библиографии: Сб. науч. тр. – М., 1979. – С. 30–46.

Немировский Е. Л. Вукол Михайлович Ундольский // Книжное дело. – 1995. – № 4–5. – С. 72–77.

Немировский Е. Л. Иллюминированный экземпляр Острожской Библии 1581 г. с рукописными дополнениями // Труды / Ин-т русской литературы. Отдел древнерусской литературы. – Л., 1985. – Т. 38. – С. 439–450.

Немировский Е. Л. К вопросу о достоверности сведений о кирилловских изданиях, сообщаемых В. С. Сопиковым // Книга. Исследования и материалы. – 2002. – Сб. 80. – С. 300–302.

Немировский Е. Л. К вопросу о предмете истории книги // Книга и культура. – М., 1979. – С. 32–50.

Немировский Е. Л. Миниатюрные книги в истории книжного дела // Книга. Исследования и материалы. – Сб. 32. – С. 159–175.

Немировский Е. Л. Мировой фонд книг кирилловского шрифта XV – первой половины XVI века // Книга и мировая цивилизация: Материалы XI Междунар. науч. конф. по проблемам книговедення. – М., 2004. – Т. 2. – С. 73–75.

Немировский Е.Л. Неатрибутированное виленское издание, вышедшее до июля 1572 г. // Румянцевские чтения. – М., 1996. – Ч. 2. – С. 225–227.

Немировский Е. Л. Новое об Иоганне Гутенберге (к 600-летию со дня рождения) // Книга и книжное дело на рубеже тысячелетий: Девятая международ. науч. конф. по проблемам книговедения. – М., 2000. – С. 132–136.

Немировский Е. Л. Первые славянские миниатюрные книги // Книга. Исследования и материалы. – Сб. 65. – С. 67–82.

Немировский Е. Л. Сводный каталог редких и особенно ценных изданий. К постановке вопроса // Редкие книги и рукописи: Изучение и описание. – Л., 1991. – С. 41–52.

Немировский Е. Л. Славянские инкунабулы и палеотипы кирилловского шрифта в книгохранилищах Советского Союза // Советское славяноведение. – 1968. – № 1. – С. 11–25.

Немировский Е. Л. Славянские старопечатные книги кирилловского шрифта в книгохранилищах Великобритании // Книжное дело. – 1993. – Ежегодник. – С. 6–18.

Немировский Е. Л. Читатель изданий Ивана Федорова: Опыт анализа владельческих записей // Федоровские чтения. – 1976. – М., 1978. – С. 55–64.

Немировский Е. Л., Виноградова О. М. Миниатюрные книги вчера, сегодня, завтра. – М., 1977. – 253 с.

Немировский Е. Л., Самородов Б. П. Шедевры и мастера. – М., 1990. – 192 с.

Нестеренко П. В. Український протоекслібрис // Наукові праці НБУВ. – К., 2000. – Вип. 3. – С. 233–244.

Нечаева Н. А. Стиль модерн в русском книжном искусстве и современность // Библиотечное дело – 2004: всеобщая доступность информации: Материалы Девятой междунар. науч. конф. – М., 2004. – С. 214–215.

Николаев Н. И. Особенности научного описания старопечатных книг // Редкие книги и рукописи: Изучение и описание. – Л., 1991. – С. 65–74.

Никонорова Е. В. Память России как ценность культуры: сохранение и актуализация // Библиотековедение. – 2001. – № 5. – С. 8–11.

Николенко А. В. Библиографический словарь русских библиофилов (1870-е – 1920-е гг.). К постановке проблемы // Книга и мировая цивилизация: Материалы XI Междунар. науч. конф. по проблемам книговедення. – М., 2004. – Т. 2. – С. 415–419.

Ніколенко Л. І. Збережемо для нащадків (Проблеми збереження рідкісних і цінних виданнь) // Бібліотека і читач на порозі XXI сторіччя: Зб. наук. праць. – К., 1998. – С. 46–50.

Новікова Г. До питання впровадження системи збереження фондів (в НБУ імені В. І. Вернадського) // Бібліотечний вісник. – 1996. – № 5. – С. 9–11.

Новікова Г. Паспорт для екологічного моніторингу книгосховищ // Бібліотечний вісник. – 2001. – № 2. – С. 27–33.

Новікова Г. Проблема екології книгосховищ // Бібліотечний вісник. – 1995. – № 5. – С. 27–29.

Новикова Г. М., Муха Л. В. Пятилетний опыт работы Центра консервации и реставрации Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского: проблемы и перспективы // Первая Казахстанская конф. «Проблемы сохранности документального письменного наследия библиотек и архивов»: док. и мат-лы. – Алматы, 1998. – С. 149–156.

Новикова Г., Скобець І. Кількісна оцінка стану фізичного збереження бібліотечних фондів (з використанням прикладної статистики) // Бібліотечний вісник. – 1996. – № 3. – С. 15–18.

Новохатський К. Є. Архівні фонди бібліотек: правові проблеми користування // Наукові праці НБУВ. – К., 2002. – Вип. 9. – С. 489–497.

Нодье Ш. Читайте старые книги. – М., 1989. – 272 с.

Нюкша Ю. П. Биологические основы режима хранения библиотечных фондов // Теория и практика сохранения книг в библиотеке. – Л., 1975. – Вып. 7. – С. 44–59.

Нюкша Ю. П. Профессионаольный терминологический словарь для консерваторов // Библиотечное дело. – 2004. – № 2. – С. 32–34.

Нюкша Ю. П., Леонов В. П. Ответственность библиотек за сохранение культурного достояния России // Библиотековедение. – 2002. – № 1. – С. 8–14.

Оглоблін О. Бібліотека Волинського ліцею // Бібліологічні вісті. – 1927. – № 4. – С. 47–59.

Одинокая Л. П. Развитие библиотековедения в Украинской ССР (1917–1941): Автореферат дис. …канд. ист. н. – Л., 1984. – 16 с.

«Одна з найпрацьовитіших установ Академії» (До 75-річчя ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН України) // Бібліотечний вісник. – 1993. – № 2–3. – С. 75.

Омельченко М. Міжнародна наукова конференція «Консервація пам'ятників культури у єдності та багатоманітті» // Бібліотечний вісник. – 2004. – № 2. – С. 49–51.

Омельченко М. М. Особливості паперу львівського Апостола Івана Федорова // Наукові праці НБУВ. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 194–199.

Омельченко Н. М., Затока Л. П. Технологические аспекты сохранности бумажного носителя информации // Библиотеки национальных академий наук: Проблемы функционирования, тенденции развития: Научно-практ. и теор. сборник. – К., 2000. – Вып. 1. – С. 136–140.

Омельчук В. Національна бібліографія України // Библиотеки национальных академий наук: Проблемы функционирования, тенденции развития: Научно-практ. и теор. сборник. – К., 2000. – Вып. 1. – С. 186–195.

Омельчук В. Національна бібліографія України: тенденції розвитку, проблеми розробки // Бібліотечний вісник. – 1995. – № 5. – С. 1–13.

Онищенко О. С. Наукове освоєння тисячолітньої літописної та книжкової спадщини (в НАН України та НБУВ) // Наукові праці НБУВ. – К., 2000. – Вип. 3. – С. 6–12.

Онищенко О. Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського – 80 років: Здобутки і перспективи // Бібліотечний вісник. – 1999. – № 1. – С. 6–9.

Онищенко О. С., Сергєєва І. А. Програма наукового освоєння і введення в культурний обіг зібрання колекцій єврейських рукописів та друкованих видань ЦНБ // Бібліотечний вісник. – 1993. – № 5–6. – С. 26–29.

Опис авторафів українських письменників (XIX – поч. XX ст.). – К.: АН УРСР, 1959. – 215 с.

Организация сохранности книжных фондов в академических библиотеках: Сб. науч. трудов. – Л., 1986. – 99 с.

Осоргин М. А. Заметки старого книгоеда. – М., 1989. – 288 с.

Отделение рукописей и славянских старопечатных книг // Отчет Московского публичного и Румянцевского музеев за 1876–1878 г. – М., 1879. – С. 1–112.

Отунье Д. Національні програми збереження документів: історія розвитку // Вісник Книжкової палати. – 2003. – № 12. – С. 44–47.

Отчет в управлении Императорскою публичною библиотекою, представленный за 1814 год. – СПб, 1815. – 65 с.

Павлуша І. А. Рукописи і стародруки на WWW-серверах національних бібліотек // Бібліотека. Наука. Культура. Інформація: Наукові праці НБУВ. Вип. 1. – К., 1998. – С. 332–336.

Павлуша Т. Електронна енциклопедія книжкової спадщини України // Бібліотечний вісник. – 1996. – № 2. – С. 3–7.

Павлуша Т. П., Костенко Л. Й. Електронний довідник з книжкової спадщини України // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2001. – Вип. 3. – С. 142–149.

Палій Д. Пам'ятки сумління // Бібліотечний вісник. – 1997. – № 1. – С. 40–43.

«Память России» в книжной культуре: Румянцевские чтения 2001 // Библиотековедение. – 2001. – № 3. – С. 129.

Панфилов М. М. Книга. Библиотека. Культура // Библиотека в контексте истории: Мат.-лы 5-й международ. науч. конф. – М., 2003. – С. 56–63.

Пашаева Н. М. Аллигат, конволют, collectanea. Несколько наблюдений по фондам ГПИБ России // Книжный мир сегодня и завтра: Десятая международ. науч. конф. по проблемам книговедения. – М., 2002. – С. 179–181.

Пашкова В. С. «Ваш каталог стане настільною книгою» // Бібліотечний вісник. – 1993. – № 3–4. – С. 69–72.

Переплетное искусство. – СПб., 1995. – 262 с.

Перетц В. Українські стародруки в книгозбірнях м. Самари // Бібліологічні вісті. – 1924. – С. 167.

Перетц В. Українські і білоруські стародруки в бібліотеці Ленінградського університету // Бібліологічні вісті. – 1924. – С. 168.

Перминова О. Консервация – это наука или … ремесло? // Библиотека. – 1997. – № 10. – С. 16–18.

Перминова О. И. Сохранность и доступность: проблемы и пути их решения // БАН: 10 лет после пожара. – СПб., 1999. – С. 38–43.

Перминова О. И. Сохранность и консервация документов: проблемы кадров // Библиотековедение. – 2001. – № 3. – С. 22–25.

Перминова О. И. и др. Новые исследования для оцифровывания (опыт РГБ) // Библиотековедение. – 2003. – № 3. – С. 60–64.

Пермінова О. Збереження і консервація документів (з досвіду Російської державної бібліотеки) // Бібліотечний вісник. – 2001. – № 2. – С. 34–37.

Перфецький Є. Друкарні та стародруки Підкарпатської Руси–України // Бібліологічні вісті. – 1926. – № 4. – С. 26–34.

Петрицкий В. А. Библиофильство и пропаганда книжных памятников // Книга. Исследования и материалы. – М., 1993. – Сб. 66. – С. 244–252.

Петрицкий В. А. Возрастание социального значения библиофильства в России на рубеже столетий // Книга и мировая цивилизация: Материалы XI Междунар. науч. конф. по проблемам книговедення. – М., 2004. – Т. 2. – С. 419–422.

Петрицкий В. А. К определению понятия «редкая книга» // Актуальные проблемы теории и истории библиофильства. – Л., 1982. – С. 21–23.

Петрицкий В. А. Социальное значение библиофильства // Книга и социальный прогресс. – М., 1986. – С. 71–78.

Петров Н. И. Старинные южно-русские гравировальные доски типографий Киево-Печерской, Ильинской, Черниговской и Почаевской // Искусство в южной России. – К., 1914. – № 3–4. – С. 89–102.

Петров С. О. Гражданське книгодрукування на Україні (XVIII – середина XIX ст.) // Книга і друкарство на Україні. – К., 1964. – С. 108–127.

Петрова Л. Н. Второе издание «Сводного каталога русской нелегальной и запрещенной печати XIX в. Книги и периодические издания» // Федоровские чтения 1978. – М., 1981. – С. 261–267.

Петрова Л. Н. Книги детей императора Николая II // Книга. Исследования и материалы. – М., 2004. – Сб. 82. – С. 338–348.

Петрова Л. Н. О формировании и сохранности фондов редких книг республиканских библиотек // Сов. библиотековедение. – 1980. – № 4. – С. 82–90.

Петрова Л. Н. Уникальный художественный переплет XIX–начала XX века. Коллекция Российской государственной библиотеки // Книжное дело. – 1994. – № 5. – С. 66–70.

Петрова Л. Н., Стародубова М. З., Толчинская Л. М., Яцунок Е. И. Проблемы сохранности книжных памятников истории и культуры // Сохранность и доступность: Тезисы докладов. – М., 1998. – С. 70–72.

Петрухно Ю. Е. Музей книги и истории библиотеки ХНАДУ // Колекції пам'яток писемності та друку у бібліотечних фондах України: проблеми формування, збереження, розкриття: Матеріали наук.-практ. конф., присвяченої 100-річчю відділу рідкісних книг і рукописів ХДНБ ім. В. Г. Короленка. – Х., 2003. – С. 138–143.

Петряев Е. Д. Издания Ивана Федорова на Вятской земле // Федоровские чтения 1983. – М., 1987. – С. 212–214.

Пиггот Е. Ф. Основные художественные стили в оформлении книги в России конца XIX – начала XX века // Книга и мировая цивилизация: Материалы XI Междунар. науч. конф. по проблемам книговедения. Т. 1. – М., 2004. – С. 309–311.

Пилипченко О. И. Библиотеки Украины на службе информационному обществу // Вестник БАЕ. – 2002. – № 3. – С. 38–40.

Пирогова Е. П. Книга гражданской печати XVIII – начала XIX века на Урале (предварительные итоги и перспективы изучения) // Книга и мировая цивилизация: Материалы XI Междунар. науч. конф. по проблемам книговедения. – М., 2004. – Т. 2. – С. 150–153.

Пихоя Р. Г. Заметки на полях Острожской Библии из собрания Уральского университета – новый источник по истории общественно-политической мысли конца XVI в. // Общественно-политическая мысль дореволюционного Урала: Сб. научных трудов. – Свердловск, 1983. – С. 20–27.

Пихоя Р. Г. Приписки конца XVI в. на листах Острожской Библии из собрания Уральского гос. ун-та // Федоровские чтения 1982. – М., 1987. – С. 21–33.

Пихоя Р. Г. Украинские книги XVI–XVII вв. на Урале // Федоровские чтения 1978. – М., 1981. – С. 75–77.

Плендерлис Д. Хранение гравюр, рисунков и рукописей. – М., 1947. – 64 с., ил.

Погребенник Ф. Рідкісний покажчик українських видань у Відні // Бібліотечний вісник. – 1994. – № 3. – С. 9–17.

Погребенник Ф. Рідкісні українські періодичні видання за рубежем // Бібліотечний вісник. – 1995. – № 6. – С. 24–25.

Подобедова О. И. О природе книжной иллюстрации. – М., 1973. – 329 с.

Подрезова М. А. Редкие издания о Тавриде в фондах Научной библиотеки Одесского национального университета // Вестник БАЕ. – 2002. – № 1. – С. 31–34.

Поздеева И. В. Записи на старопечатных книгах кирилловского шрифта как исторический источник // Федоровские чтения 1976. – М., 1978. – С. 39–54.

Поздеева И. В. Исторические судьбы дониконовской московской печати // Книга. Исследования и материалы. – М., 1994. – Сб. 64. – С. 94–119.

Поздеева И. В. Новое в деятельности Московского Печатного двора во второй половине XVII в. // Книга и мировая цивилизация: Материалы XI Междунар. науч. конф. по проблемам книговедення. – М., 2004. – Т. 2. – С. 75–79.

Поздеева И. В. Принципы выделения книг–памятников истории и культуры // Редкие книги и рукописи: изучение и описание. – Л., 1991. – С. 20–28.

Покровская З. А. Книжные памятники Первой русской революции 1905–1907 гг.: К проблеме создания коллекции НИО редких книг РГБ // Конференция по итогам научной работы РГБ за 1991 г.: Материалы. – М., 1993. – С. 83–85.

Покровская З. А. Сводный каталог русской сатирической периодики 1905–1907 гг. // Советская библиография. – 1980. – № 5. – С. 24–29.

Покровский Н. Н. Путешествие за редкими книгами. – М., 1984. – 192 с.

Полевщикова Е. В. О начальном этапе формирования коллекции старопечатных изданий в фондах Научной библиотеки ОНУ им. И. И. Мечникова // Наукова бібліотека в сучасному суспільстві: Історія, проблеми, перспективи. – Одеса, 2003. – С. 48–58.

Полегайлов О. Г. Кириличні стародруки XVI–XVIII ст. у збірці Центрального історичного архіву України (м. Київ) // Наукові праці НБУВ. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 73–82.

Полищук Ф. М. Работа с редкими изданиями в Иркутской областной библиотеке // Советское библиотековедение. – 1983. – № 4. – С. 63–67.

Положение о книжных памятниках Российской Федерации // Библиотековедение. – 1998. – № 1. – С. 15–32.

Полонская И. М. К истории русских замаскированных изданий XVIII века // 2-я Всесоюзная науч. конф. по проблемам книговедения. Секция истории книги. – М., 1974. – С. 60–65.

Полонская И. М. Международное стандартное библиографическое описание для старопечатных монографических изданий: Разработка и перспективы применения в СССР // Федоровские чтения, 1978. – М., 1981. – С. 267–273.

Полонская И. М. Опыт работы по составлению сводного каталога русской книги гражданской печати XVIII века // Советская библиография. – 1962. – № 3. – С. 63–73.

Полонская И. М. Работа отдела редких книг Гос. б-ки СССР им. В. И. Ленина в области истории книги // Всесоюзная науч. конф. по проблемам книговедения, I-я: Материалы. – М., 1971. – С. 129–133.

Полонская И. М. Русская издательская обложка и переплет XVIII века // Книга. Исследования и материалы. – 1979. – Сб. 38. – С. 152–161.

Попов П. Початки друкарства у слов'ян // Бібліологічні вісті. – 1924. – С. 13–30.

Попов П. Слов'янські інкунабули київських бібліотек // Бібліологічні вісті. – 1924. – С. 150–166.

Постернак С. Всенародня бібліотека України: До п'ятирічного ювілею // Бібліологічні вісті. – 1923. – № 4. – С. 14–22.

Постернак С. Всенародня бібліотека України при Всеукраїнській Академії наук у м. Києві. – К., 1923. – 63 с.

Починская И. В. Старообрядческое книгопечатание XVIII – первой четверти XIX веков. – Екатеринбург, 1994. – 184 с., 71 табл.

Почтовик П. Д. Первый общенациональный свод отечественной миниатюрной книги (Опыт подготовки многотомного библиографического указателя) // Шестая Всесоюзная науч. конф. по проблемам книговедения. – М., 1988. – С. 36–39.

Почтовик П. Споря с фолиантами. – М., 1992. – Т. 1. – 320 с.; Т. 2. – 315 с.

Пошебницка Е. Опыт Национальной библиотеки в Варшаве: спасение фондов, пострадавших от наводнения // Вестник БАЕ. – 2002. – № 3. – С. 20–22.

Проблема долговечности документов и бумаги. – М., 1964. – 125 с.

Проблема сохранности документальных материалов. – Л., 1977. – 112 с.

Проблемы безопасности библиотек и библиотечных фондов: Мат. Всероссийского семинара. – СПб., 1997. – 172 с.

Проблемы истории библиотечного дела: «Круглый стол» в редакции // Сов. библиотековедение. – 1989. – № 4. – С. 23–44; № 5. – С. 15–34; 1990. – № 1. – С. 8–13.

Проблемы общей теории книговедения: Сб. статей / Пер. с нем. и польского языков. – М., 1978. – 128 с.

Проблемы сохранности фондов научных библиотек: Сборник научных трудов / БАН СССР. – Л., 1988. – 159 с.

Проблемы художественного оформления современной книги (Аналитический обзор). – М., 1990. – 86 с.

Проект Положения о книжных памятниках Российской Федерации // Ориентиры культурной политики. – 1998. – № 5. – С. 88.

Прокошева Т., Селіверстова К., Шурубура А. Державна програма збереження бібліотечних і архівних фондів // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2000. – Т. 6. – С. 7–9.

Протасьева Т. Н. Первые издания московской печати в собрании Государственного исторического музея. – М., 1955. – 26, [21] с.

Прудников С. З історії розвитку реставраційної справи в Україні // Бібліотечний вісник. – 2001. – № 5. – С. 40–49.

Пятьсот лет после Гутенберга. – М., 1968. – 416 с.

Рабинович М. А. В мире миниатюрной книги. – СПб., 2001. – 254 с.

Работа с редкими и ценными изданиями в государственных республиканских библиотеках в 1980 году: Обзор. – М.: ГБЛ, 1981. – 19 с. (ротапринт).

Райко В. М. Слов'янські інкунабули й палеотипи кириличного шрифту ОДНБ ім. М. Горького // Наукові праці НБУВ. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 132–138.

Раутенберг У. Появление титула в епоху раннего книгопечатания // Книга и мировая цивилизация: Материалы XI Междунар. науч. конф. по проблемам книговедення. – М., 2004. – Т. 2. – С. 86–89.

Рац М. О собирательстве: заметки библиофила. – М., 2002. – 352.

Рева Л. Анфологіони друкарні Львівського Ставропігійського братства у фондах НБУВ // Стратегія комплектування фондів наукової бібліотеки: Міжнародна наук. конф. – К., 1996. – С. 127–128.

Рева Л. Видання Швайпольта Фіоля у фондах відділу стародруків та рідкісних видань ЦНБ // Бібліотечний вісник. – 1994. – № 3. – С. 18–22.

Рева Л. Г. Фонди кириличних стародруків у Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського // Історія бібліотечної справи в Україні: Збірник наукових праць. – К., 1997. – Другий випуск. – С. 81–86.

Ревякина Н. В., Макарова Л. М. Западноевропейская книга XV–XVIII веков в библиотеках Сибири и Дальнего Востока // Вопросы истории книжной культуры: Сб. науч. трудов. – Новосибирск, 1975. – Вып. 19. – С. 149–165.

Редкая книга: Изучение, сохранность, реставрация. – СПб., 2000. – 147 с.

Редкие книги и рукописи: Изучение и описание. – Л., 1991. – 120 с.

Редкое издание «Слова о полку Игореве» // Советская Украина. – 1938. – 27 апреля. – № 96.

Реннер П. Книгопечатание как искусство. – М., Л., 1925. – 193 с.

Репнин Ж. Правильное хранение фонда – основа его длительной сохранности // Первая Казахстанская конф. «Проблемы сохранности документального письменного наследия библиотек и архивов». – Алматы, 1988. – С. 196–201.

Репринцева Л. Друковані документи з історії України // Бібліотечний вісник. – 2000. – № 5. – С. 15.

Ретроспективная национальная библиография Российской Федерации. – СПб., 1999. – 243 с.

Ридерстад П. Хранение книг: естественный климат против искусственного. Опыт работы некоторых библиотечных хранилищ // Библиотековедение и библиография за рубежом. – М., 1987. – Сб. 114. – С. 21.

Рихлік Є. Бібліотека Ніженського інституту народної освіти // Бібліологічні вісті. – 1926. – № 1. – С. 81–82.

Рідкий екземпляр творів К. М. Батюшкова // Пролетарська правда. – 1937. – 22 травня. – № 116.

Рідкісна книга // Пролетарська правда. – 1936. – 15 грудня. – № 287.

Рідкісне видання // Пролетарська правда. – 1937. – 15 лютого. – № 37.

Рідкісне видання Аристотеля // Вісті. – 1936. – 8 люте. – № 31.

Рідкісне видання Данте // Більшовик. – 1936. – 28 лютого. – № 48/866.

Рідкісні французькі видання XVI–XVIII ст. в зібраннях Наукової бібліотеки Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 2000. – 72 с.

Рік видання – 1472 // Пролетарська правда. – 1935. – № 245/4147. – 23 жовтня.

Ровна Г. І. Пам'ятки людської думки: Рідкісні книги найбільшої української книгозбірні та її нове поповнення // Наука і суспільство. – 1968. – № 2. – С. 36–38.

Розанов И. Н. О редкой книге (по материалам личной библиотеки автора) // Книга. Исследования и материалы. – М., 1959. – Сб. 1. – С. 283–300.

Розет Р. И. Лекционный курс П. О. Ярковского по библиографии // Сов. библиография. – 1956. – Вып. 42. – С. 56–60.

Розов Н. Н. Десять веков искусства русской рукописной книги // Книга. Исследования и материалы. – М., 1988. – Сб. 56. – С. 76–88.

Розумна Л.-Д. Проблеми збереження пам'яток писемності і друку // Друкарство. – 1995. – травень–серпень. – С. 9.

Розумна Л. І., Льода Л. М. Деякі питання кліматології книгосховищ і збереження книжкових фондів // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. – Львів, 1998. – Вип. 6. – С. 116–122.

Розумна Л. І., Льода Л. М. Дослідження стародруків Івана Федорова у процесі їх реставрації // Наукові праці НБУВ. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 170–177.

Романова А. Г. Трактати з хронології в острозьких виданнях XVI ст. // Наукові праці НБУВ. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 40–44.

Романовський В. До історії папірень на Україні // Бібліологічні вісті. – 1926. – № 2. – С. 64–65.

Романовський В. Іван Федоров і друкарська справа на Волині в XVI ст. // Бібліологічні вісті. – 1924. – С. 68–74.

Романюк М. Н. Научные достижения и творческие искания коллектива Львовской научной библиотеки им. В. Стефаника НАН Украины // Библиотеки национальных академий наук: Проблемы функционирования, тенденции развития: Научно-практ. и теор. сборник. – К., 2000. – Вып. 1. – С. 24–33.

Ромашева Н. Г. Пражские издания XVI века в отделе редких книг РГБ // Книга и мировая цивилизация: Материалы XI Междунар. науч. конф. по проблемам книговедення. – М., 2004. – Т. 2. – С. 89–91.

Росовецька Т. М. Празький Passional 1495 року // Наукові праці НБУВ. – К., 2003. – Вип. 10. – С. 83–98.

Росовецька Т. М. Примірник видання «Ключа разумєнія» 1665 року Михайла Сльозки в рукописних коментарях (до реконструкції образу українського читача другої половини XVII – першої половини XVIII ст.) // Рукописна та книжкова справа України. – К., 2003. – Вип. – 7. – С. 91–103.

Рощина Т. И. Библиографический учет книжних памятников в Беларуси: проблемы и перспективы // Книга и мировая цивилизация: Материалы XI Междунар. науч. конф. по проблемам книговедення. – М., 2004. – Т. 2. – С. 335–338.

Рудакова Е. А. Историографические проблемы изучения русской религиозной православной книги // Книга в меняющемся мире: Седьмая науч. конф. по проблемам книговедения. Секция истории книги (до начала XX века). – М., 1992. – С. 48–49.

Рудь М. П. Книга – скарб народу // Наука і суспільство. – 1974. – № 1. – С. 45–46.

Рудь М. П. Проблеми книгознавства в працях вчених України // Теорія та історія радянської книги на Україні. – К., 1983. – С. 5–29.

Рудь Н. П. Редкие издания произведений К. Маркса и Ф. Энгельса в фондах ЦНБ АН УССР (1867–1923 гг.): Библиографический указатель. – К., 1979. – 76 с.

Рудь Н. П. Украинские альманахи и сборники первой половины XIX века // Книга в России до середины XIX в. – Л., 1978. – С. 131–142.

Ружицький Е. Й. Львівське палітурництво XV– першої половини XVII ст. // Середні віки на Україні. – К., 1973. – Вип. 2. – С. 138–149.

Рукавіцина Є. З фондів ЦНБ // Бібліотечний вісник. – 1994. – № 4. – С. 19.

Рукавіцина-Гордзієвська Є. В. Бібліотека київського митрополита Євгенія Болховітінова // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1998. – Вип. 4. – С. 212–231.

Рукавіцина-Гордзієвська Є. В. Колекція громадянського друку відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ // Бібліотека. Наука. Культура. Інформація: Наукові праці НБУВ. Вип. 1. – К., 1998. – С. 97–105.

Рябцева О. С. Колекція рідкісних та цінних видань з фонду української екстеріорики Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка: з історії формування та особливості складу // Колекції пам'яток писемності та друку у бібліотечних фондах України: проблеми формування, збереження, розкриття: Матеріали наук.-практ. конф., присвяченої 100-річчю відділу рідкісних книг і рукописів ХДНБ ім. В. Г. Короленка. – Х., 2003. – С. 39–47.

Савельев А. А. Особенности библиографического описания старопечатных французских иллюстрированных зданий // Редкие книги и рукописи: Изучение и описание. – Л., 1991. – С. 75–85.

Савельева Е. А. Издательство Плантена в XVI–XVII вв. // Сборник статей и материалов Библиотеки АН СССР по книговедению. – Л., 1973. – Вып. 3. – С. 408–422.

Савельева Е. А. Книги на иностранных языках, изданные на территории России в XVIII в. // Рукописные и редкие печатные книги в фондах Библиотеки АН СССР. – Л., 1976. – С. 80–90.

Савельева Е. А. О практике составления сводных каталогов редких книг // Редкие книги и рукописи: Изучение и описание. – Л., 1991. – С. 52–58.

Савельєва Є. В. Вивчення іменних фондів Наукової бібліотеки Одеського національного університету // Наукова бібліотека в сучасному суспільстві: Історія, проблеми, перспективи. – Одеса, 2003. – С. 58–64.

Савенко И. Г. Библиотека университета св. Владимира. – М., 1884. – 26 с. (Оттиск).

Савонько В. Український книжковий знак // Бібліологічні вісті. – 1927. – № 4. – С. 97.

Сазонов А. Что такое экслибрис? // Книжное обозрение. – 1994. – 12 июля. – № 28. – С. 22; 19 июля. – № 29. – С. 22.

Сак Ю. М. Інкунабули бібліотеки Ужгородського державного університету (учбовий посібник). – Ужгород, 1974. – 67 с.

Самарин А. Ю. Небольшие личные библиотеки XVIII века (Источниковедческие аспекты изучения описей) // Библиотека в контексте истории: Мат.-лы 5-й международ. науч. конф. – М., 2003. – С. 75–79.

Самодурова В. В. Научная библиотека Одеського университета в 1920-е годы // Наукова бібліотека в сучасному суспільстві: Історія, проблеми, перспективи. – Одеса, 2003. – С. 97–106.

Сапега Т. А. О проблемах создания экспозиции Музея книги Национальной библиотеки Беларуси // Книга и мировая цивилизация: Материалы

XI Междунар. науч. конф. по проблемам книговедення. – М., 2004. – Т. 2. – С. 338–341.

Сафонова Н. И. О работе с редкими и ценными изданиями // Книга. Исследования и материалы. – М., 1975. – Сб. 30. – С. 224–226.

Севастьянов А. Книга–аристократ, или что такое «библиофильское издание»? // Книжное обозрение. – 1992. – 2 октября. – № 40.

Семенова Т. А. Подготовка кадров для обеспечения сохранности библиотечных фондов // Государственная политика в области сохранения библиотечных фондов: РНБ, материалы совещания 10–14 апреля 2000 г. – СПб., 2000. – С. 179.

Сергазин Ж. Ф. Основы обеспечения сохранности документов. – М., 1986. – 238 с.

Сергеева И. А., Горшихина О Ю. Книжкові знаки як джерело вивчення історії комплексних бібліотечних фондів // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1994. – Вип. 2. – С. 106–115.

Сидоров А. А. Искусство книги. – М., 1979. – С. 21–140.

Сидоров А. А. Искусство западной книги на рубеже XIX–XX вв. // Проблемы рукописной и печатной книги. – М., 1976. – С. 235–251.

Сидоров О. О. Взаємини між Україною, Росією і Заходом в галузі оформлення книги у старий і новий час // З історії книги на Україні. – К., 1978. – С. 94–112.

Сикорский Н. М. Книга. Читатель. Библиотека: Сб. книговедческих работ. – М., 1979. – 279 с.

Симон К. Р. Избранное. – М., 1984. – С. 108–231.

Симони П. К. Опыт сборника сведений по истории и технике книгоиздательского художества на Руси, преимущественно в допетровское время, с XI по XVIII столетие: Тексты, материалы, снимки. – СПб., 1903. – XIV, [2], 307, [2], 73 табл.

Симонов Л. П. Переплетное мастерство и искусство украшения переплета: Художественные стили, чистка, исправление и хранение книг. – СПб., 1897. – XIV, 464 с., 11 вкл. л. табл.

Симонов Р. А. Библиотеки как хранилища неизученных исторических источников // Библиотека в контексте истории: Мат.-лы 5-й международ. науч. конф. – М., 2003. – С. 79–88.

Сіверська К. Б. Мистецтво оправи книг на Україні в XV–XVII ст. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1966. – С. 280–286.

Сіцинський Є. Стародруки Кам'янецького історико-археологічного музею // Бібліологічні вісті. – 1924. – С. 170–171.

Січинський В. Архітектура в стародруках. – Львів, 1925. – [10], 20 с., 13 с. іл.

Січинський В. Історія українського граверства XVI–XVIII ст. – Львів, 1937. – 94 с.

Скарби в палітурках // Радянська Академія. – 1935. – № 7. – 22 квітня. – Підп.: Н.

Скворцова О. В. Развитие взглядов на историю и современное состояние проблемы сохранения документов в библиотечном деле // Петербургская библиотечная школа. – 1999. – № 4. – С. 4–15.

Склярская А. В. Этические проблемы реставрации редкой книги // Редкая книга: Изучение, сохранность, реставрация. – СПб., 2000. – С. 99–105.

Скобець І., Новікова Г. Копіювання в бібліотеках як засіб поширення і зберігання інформації // Студії з архівної справи та документознавства. – 2000. – Т. 6. – С. 81–83.

Скобець І. Є., Новікова Г. М. Наукова експертиза фізичного стану бібліотечних фондів та її значення для програм збереження // Наукові праці НБУВ. – К., 2001. – Вип. 7. – С. 63–77.

Скрипка Л. В., Бубряк І. І., Левчик О. І., Кашеваров Г. П. Використання жорсткого гамма–випромінювання як методу термінової стерилізації рукописних книг та стародруків // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 177–188.

Слободяник М. С. Комітет для заснування Національної бібліотеки Української держави: основні напрямки і результати діяльності // Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань. – К., 1998. – С. 108–117.

Слободяник М. С. Наукова бібліотека: еволюція структури і функцій. – К., 1995. – 267 с.

Слободяник М. С. Справжнє покликання // Бібліотечний вісник. – № 3–4. – С. 72–75.

Слуховский М. И. Библиотечное дело в России до XVIII века: Из истории книжного просвещения. – М., 1968. – 127 с.

Слуховский М. И. Русская библиотека XVI–XVII веков. – М., 1973. – 252 с.

Смагулов М. А. Программа «Память мира»: основные положения и задачи // Первая Казахстанская конф. «Проблемы сохранности документального письменного наследия библиотек и архивов». – Алматы, 1998. – С. 34–40.

Смирнов А. В. Знание о книге, не ставшее книговедческим // Восьмая науч. конф. по проблемам книговедения. – М., 1996. – С. 32–34.

Собиратели книг в России / Сост. Л. М. Равич. – М., 1988. – 296 с.

Собольщиков В. Обзор больших библиотек Европы в начале 1859 года. – СПб., 1860. – 89 с.

Соколинский Е. К. Ретроспективная национальная библиография России. Вопросы сотрудничества со странами СНГ и Балтии // Вестник БАЕ. – 2000. – № 3. – С. 67–72.

Соколинський Є. К. Проблема національних репертуарів і зведені каталоги // Національна бібліографія України: стан і тендеції розвитку: Мат-ли міжвідомчої наук. конф. 12–14 квітня 1994 р., м. Київ. – К., 1995. – С. 99–104.

Соколов В. Ю. Західноєвропейські видання з астрономії XV ст. у фондах Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (історико-книгознавчий аналіз) // Вісник Книжкової палати. – 2001. – № 4. – С. 23–27.

Соколов В. Ю. Природничо-наукова книга у фондах бібліотек України XVIII ст. // Історія бібліотечної справи в Україні: Збірник наукових праць. – К., 1995. – Вип. 1. – С. 46–52.

Сокровища библиотеки Академии наук Украины // Правда. – 1937. – 28 августа. – № 237.

Солоіденко Г. Стан та перспективи розвитку бібліотечної термінології // Бібліотечний вісник. – 2002. – № 4. – С. 31–36.

Солонська Н., Ковальчук Г., Баркова О. Міжнародна наукова конференція «Львівському Апостолу – 425» // Бібліотечний вісник. – 1999. – № 4. – С. 44–51.

Сорокіна Л., Бабутіна Л. Реставрація стародруків у НБУВ // Наукові праці НБУВ. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 163–169.

Сохань П. С. Проблеми збирання та використання писемних джерел з історико-культурної спадщини України // Наукові праці НБУВ. – К., 2000. – Вип. 3. – С. 33–36.

Сохранность документов на бумажной основе. Вопросы архивной климатологии. – М., 1976. – 89 с.

Спектор У. М. Миниатюрные книги «Южно-русского издательства Ф. А. Иогансона» // Книга. Исследования и материалы. – М., 1986. – Сб. 52. – С. 123–137.

Срединський С. Теорія ритму будування книги й газети // Бібліологічні вісті. – 1930. – № 3. – С. 58–76.

Староверов А. П. 175 лет публичной библиотеке // Памятные книжные даты. – 1989. – С. 215–217.

Старущенко Г. П. Реальная модель – паспорт фонда // Библиотечное дело – 2004: всеобщая доступность информации: Материалы Девятой междунар. науч. конф. – М., 2004. – С. 131–132.

Стасенко В. Українські впливи на оформлення московських книг у XVII столітті // Друкарство. – 2000. – березень–квітень. – С. 20–21.

Сташко М. Відображення бібліотечно-бібліографічної термінології на сторінках української лексикографії та архівних документів бібліотек (кінець

XIX – поч. XX століття) // Збірник наукових праць відділу рукописних, стародрукованих та рідкісних книг імені Ф. П. Максименка. – Львів, 1997. – С. 19–25.

Степанова Е. В. Электронные библиотеки и проблема соотношения сохранности и доступности фонда редких книг // Девятая Международная науч. конф. по проблемам книговедения. – М., 2000. – С. 314–316.

Степовик Д. В. Видатні пам'ятки українського граверства XVII століття. – К., 1970. – 19 с.

Степовик Д. В. Олександр Тарасевич: Становлення української школи гравюри на металі. – К., 1975. – 135 с.

Степовик Д. В. Українська графіка XVI–XVIII ст. Еволюція образної системи. – К., 1982. – 331 с.

[Степович А.] Бібліотека колегії Павла Галагана // Бібліотечний вісник. – 1926. – № 3. – С. 87–88. – Підп.: А. Ст-ч.

Степченко О. П., Гальченко О. М. Роль Тимчасового комітету по заснуванню Національної бібліотеки Української Держави в збереженні бібліотек духовних закладів // Бібліотека. Наука. Культура. Інформація: Наукові праці НБУВ. – К., 1998. – Вип. 1. – С. 18–21.

Стефанович А. В. Роль хранителя редких и рукописних фондов (по фондам Центральной научной библиотеки Национальной Академии наук Беларуси) // Библиотеки национальных Академий наук: Проблемы функционирования, тенденции развития. – К., 2003. – Вып. 2. – С. 178–184.

Стешенко Я. Українське бібліологічне товариство // Альманах бібліофіла. – 1929. – С. 413–414.

185 лет Научной библиотеке Одесского Национального университета / / Всемирные Одесскія новости: Газета Всемирного клуба одесситов. Спецвыпуск. – 2002. – май. – 8 с.

Столова Е. Збірка екслібрисів наукової бібліотеки ЛДУ: проблеми зберігання та опису // Збірник наукових праць відділу рукописних, стародрукованих та рідкісних книг імені Ф. П. Максименка. – Львів, 1997. – С. 93–106.

Столяров Ю. М. Внесок бібліотекознавців УРСР у розвиток радянського бібліотекознавства // Бібліотекознавство і бібліографія. – Х., 1980. – Вип. 20. – С. 90–95.

Столяров Ю. Н. Библия как объект книговедческого исследования // Восьмая науч. конф. по проблемам книговедения. – М., 1996. – С. 34–35.

Столяров Ю. Н. Как сохранить библиотечный фонд (Секреты старого книгохранителя): Уч.-метод. пособие. – М., 2001. – 256 с.

Стоян Ф. В. Розвиток концепції поняття «українська книга» вченими ВБУ в 20-х роках // Бібліотека. Наука. Культура. Інформація: Наукові праці НБУВ. – К., 1998. – Вип. 1. – С. 46–54.

Стоян Ф. В., Франчук Є. І. Розвиток концепції поняття «українська книга» в бібліографічному та історико-культурологічному аспектах // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1998. – Вип. 4. – С. 64–87.

Стрішенець Н. Історія Британської бібліотеки // Бібліотечний вісник. – 2001. – № 4. – С. 3–5.

Суббота А. Проблема дезінфекції бібліотечних і архівних документів, уражених мікроміцетами // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2000. – Т. 6. – С. 114–116.

Судьбы библиотек дореволюционной России: 20–30-е гг. XX в.: Конференция, 1–3 окт. 1996 г. Тезисы сообщений. – СПб.: РНБ, 1996. – 95 с.

Суслікова Г. А. Книговедческие аспекты изучения прижизненных изданий русских поэтов начала XX в. // Книга и социальный прогресс. – М., 1986. – С. 102–109.

Тараканова О. Л. К вопросу о происхождении термина «Антикварная книга» в России // Книга и книжное дело на рубеже тысячелетий: Восьмая науч. конф. по проблемам книговедения. – М., 1996. – С. 209–211.

Тараканова О. Л. Материалы к словарю исторических терминов, употребляемых в русском переплетном деле // Букинист, торговля и история книги. – 1992. – Вып. 2. – С. 29–39.

Таранушенко С. Рідкий стародрук // Бібліологічні вісті. – 1926. – № 4. – С. 16–21.

Теория и практика сохранения памятников культуры: Сб. науч. трудов. – СПб.: РНБ, 1998. – Вып. 19. – 184 с.

Теплицкая А. В. Национальная библиография как память нации // Вестник БАЕ. – 2001. – № 2. – С. 35–37.

Тисяченко Г. Триста п'ятдесят літ тому і тепер (1574-1924) // Бібліологічні вісті. – 1924. – С. 7–12.

Титов Ф. И. Типография Киево-Печерской лавры: Исторический очерк. Т. I. – К., 1916. – 504 с.

Тищенко М. Клинцівські друкарні старовірів // Бібліологічні вісті. – 1927. – № 1. – С. 65–79.

Торбаков І. Б. Палеотипи бібліотеки Київської духовної академії (З історії фондів ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН України // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1994. – Вип. 2. – С. 116–125.

Труды / Гос. библиотека СССР им. В. И. Ленина: Т. 2. – М., 1958. – 281 с.; Т. 14. – М., 1978. – 222 с.

Тюнєєва О. Музей книги Одеської державної публічної бібліотеки. – К., 1927. – 17с.

У вінок пам'яті улюбленого педагога С. Й. Петрова (1917–1974) / Голитьбіна А. В., Доля Ж. Б. та ін. // Вісник Книжкової палати. – 1997. – № 6. – С. 30–31.

Унікуми і раритети бібліотеки УАН // Соціалістичний Київ. – 1935. – № 4. – С. 34.

Ульянинский Д. В. Среди книг и их друзей. Ч. I. – М., 1903. – 138 с.

Ульянинский Н. Ю. О библиофилии. Факты и мысли // Альманах библиофила. – Л., 1929. – С. 18–47.

Успенская С. В., Захарова И. В. Неводные методы нейтрализации кислотности документов на бумажной основе // Бібліотечний вісник. – 1994. – № 4. – С. 12–13.

Фаас І. Інкунабули Одеської центральної наукової бібліотеки // Бібліологічні вісті. – 1927. – № 2. – С. 69–90.

Фабиан Б. Книга, библиотека и гуманитарное исследование. – СПб., 1996. – 376 с.

Фабиан Б. Обеспечение сохранности – собственное мнение // Петербургская библиотечная школа. – 1999. – № 4. – С. 52–60.

Фаворский В. А. Об искусстве, о книге, о гравюре. – М., 1986. – 240 с.

Федоров В. В. Глоссы и интерполяции в «Потребнике иноческом» 1639 г. (к постановке вопроса о роли комментариев в старопечатных книгах) // Книга и мировая цивилизация: Материалы XI Междунар. науч. конф. по проблемам книговедення. – М., 2004. – С. 92–94.

Федоров В. В. Национальная библиотека и ее ответственность перед обществом в собрании, сохранении и предоставлении документов // Книжный мир сегодня и завтра: Десятая международ. науч. конф. по проблемам книговедения. – М., 2002. – С. 197–199.

Федорук В. С. Историко-культурная роль ценной и редкой книги, уникальных фондов библиотек // Роль библиотек в развитии общества: Международ. науч. конф. – К., 1989. – Вып. 1. – С. 52–54.

Флегонтова Н. Г. Рідкісні і цінні видання Бібліотеки – на службі національному відродженню України // Бібліотека і час: Ювілейний збірник до 130-річчя Національної парламентської бібліотеки України. – К., 1996. – С. 49–53.

Флеер М. Г. Редкие книги. Мысли и факты из области книжного собирательства // Малеин А. И. Флеер М. Г. О редкой книге. – М., Петроград, 1923. – С. 29–48.

Фокеев В. А. Природа библиографического знания. – М., 1995. – 352 с.

Фоменко И. Ю. О некоторых аспектах составления научных описаний для «Сводного каталога русской книги 1801–1825 гг.» // Книга. Исследования и материалы. – М., 1994. – Сб. 67. – С. 185–190.

Фоменко И. Ю. «Сводный каталог русской книги I-й четверти XIX века» и проблема воссоздания национального репертуара русской книги // Книга в меняющемся мире: Седьмая науч. конф. по проблемам книговедения. Секция истории книги (до начала XX века). – М., 1992. – С. 57–58.

Фомин А. Книговедение как наука. История и современное состояние. – Л., 1931. – 113 с.

Фонд редких книг и рукописей. Краткий путеводитель. – Рига, 1958. – 50 с.

Формування і використання бібліотечних фондів: Зб. статей. – К., 1984. – 158 с.

Фортинский С. П. Краткий обзор советской литературы о книжных знаках за 1957 и 1958 годы // Книга. Исследования и материалы. – 1960. – Сб. 3. – С. 470–480.

Фрайштат Д. М. Менахем Шольц – варшавский издатель миниатюрных книг // Книга и культура: Шестая науч. конф. по проблемам книговедения. Секция библиофильства. – М., 1988. – С. 44–46.

Франчук Є. І. Еволюція поняття «книга» як об'єкта книгознавства та джерелознавства // Український археографічний щорічник: Нова серія. Вип. 3/4; Український археографічний збірник. Т. 6/7. – К., 1999. – С. 377–403.

Фрис В. Я. Бібліографія стародруків: теорія, методика, практика // Теоретичні та організаційні проблеми формування репертуару української книги та періодики. – Львів, 1996. – С. 64–69.

Фрис В. Бібліотеки на західноукраїнських землях у другій половині XVII–XVIII ст. // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. – Львів, 2002. – Вип. 9/10. – С. 171–186.

Фрис В. Я. Про незнані в бібліографії та маловідомі видання, друковані в Україні в XVII–XVIII ст. (за матеріалами збірок Республіки Польща) // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. – Львів, 1998. – Вип. 6. – С. 126–131.

Фрис В. Я. Українська рукописна книга XVI – першої половини XVII ст.: проблема репрезентативності та відтворення цілісності // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1998. – Вип. 4. – С. 180–187.

Функе Ф. Книговедение. – М., 1982. – 296 с.

Фунтикова С. П. Администратор-фондохранитель документного фонда: профессиональные требования к нему в современных условиях // Библиотечное дело – 2004: всеобщая доступность информации: Материалы Девятой междунар. науч. конф. – М., 2004. – С. 273–274.

Харламов В. И. К вопросу об истории книги как историко-культурной дисциплине // Книга. Исследования и материалы. – М., 1986. – Сб. 53. – С. 43–51.

Харламов В. И. О некоторых дискуссионных вопросах историко-книжной науки // Книга. Исследования и материалы. – М., 1989. – Сб. 58. – С. 89–103.

Харченко Н. Письмові пам'ятки культури у фондах Державної наукової медичної бібліотеки України // Бібліотечна планета. – 2001. – № 2. – С. 25–26.

Хахалева Н. И. Как обеспечить полноту сохранения документного наследия России // Вестник БАЕ. – 2002. – № 3. – С. 9–12.

Херсонская Е. Редкая книга и печатный лист Всесоюзной библиотеки им. В. И. Ленина. – Без вых. дан. – С. 155–158 (оттиск).

Хотеев П. И. Книга в России в середине XVIII века. Библиотеки общественного пользования. – СПб., 1993. – 132 с.

Хромов О. Р. К вопросу об изучении истории внешней формы книги // Девятая международная науч. конф. по проблемам книговедения: Тезисы докладов. – М., 2000. – С. 171–172.

Хромов О. Р. Проблемы изучения цельногравированных книг в России // Книга и мировая цивилизация: Материалы XI Междунар. науч. конф. по проблемам книговедення. – М., 2004. – С. 95–96.

Хромов О. Русский религиозный лубок в XIX ст. // Книжное дело. – 1993. – № 4. – С. 84–90.

Царева Е. Н. Основне этапы изучения старообрядческой книги XVII–XVIII вв. // Книжный мир сегодня и завтра: Десятая международная науч. конф. по проблемам книговедения. – М., 2002. – С. 99–102.

Царева Е. Н. Старообрядческая печатная книга XVIII века // Девятая международная науч. конф. по проблемам книговедения: Тезисы докладов. – М., 2000. – С. 174–176.

Ценная коллекция старопечатных книг // Советская Украина. – 1939. – 24 сентября. – № 220.

Цинковська І. І., Юхимець Г. М. Науковий опис аркушевих образотворчих документів. Проблеми методики // Наукові праці НБУВ. – К., 2000. – Вип. 5. – С. 273–279.

Ціборовська-Римарович І. О. Бібліотека Вишневецького замку та її книжки у Відділі стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1998. – Вип. 4. – С. 193–211.

Ціборовська-Римарович І. О. Книжки Тульчинської бібліотеки Потоцьких (у відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ) // Бібліотека. Наука. Культура. Інформація: Наукові праці НБУВ. – К., 1998. – Вип. 1. – С. 117–121.

Ціборовська-Римарович І. О. Рідкісне видання XVIII століття друкарні Луцького домініканського монастиря у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського // Наукові праці НБУВ. – К., 2003. – Вип. 10. – С. 149–157.

Чекмарьов А. О., Жданова Р. С. Український бібліографічний репертуар: питання методики та організації // Бібліотечний вісник. – 1993. – № 1–2. – С. 21–23.

Черкашина Н. П. О сводном каталоге инкунабулов, хранящихся в библиотеках СССР // Федоровские чтения 1978. – М., 1981. – С. 105–115.

Черниш Н. И. Концепция культуры книги: исторический опыт украинского книгоиздания // Книга и мировая цивилизация: Материалы XI Междунар. науч. конф. по проблемам книговедения. – М., 2004. – Т. 1. – С. 327–329.

Черниш Н. І. Концепція культури книги: досвід XIX–XX ст. та сучасні проблеми українського книговидання // Наукові праці НБУВ. – К., 2003. – Вип. 10. – С. 273–293.

Черняева А. И. Сохранность письменного и печатного наследия – неотъемлемая часть деятельности библиотек // Библиотеки национальных академий наук: Проблемы функционирования, тенденции развития: Научно-практ. и теор. сборник. – К., 2000. – Вып. 1. – С. 125–128.

Черняк А. Я. История книги как наука (Опыт конструирования научной дисциплины) // Книга. Исследования и материалы.– М., 1989. – Сб. 59. – С. 47–59.

Чихольд Я. Облик книги: Избранные статьи о книжном оформлении. – М., 1980. – 238 с.

Чукаев А. М. Международная охрана книг и библиотек // Шестая Всесоюзная науч. конф. по проблемам книговедения. – М., 1988. – С. 29–31.

Шаймарданова З. Д. Основная Программа ИФЛА «Сохранность и консервация» (РАС), ее основные цели и задачи, деятельность региональных центров // Первая Казахстанская конф. «Проблемы сохранности документального письменного наследия библиотек и архивов». – Алматы, 1998. – С. 91–96.

Шамин А. Н. Изучение собраний инкунабулов в библиотеках СССР (К вопросу о сводном и специализированных каталогах) // Советская историография книги: Сб. науч. трудов. – М., 1979. – С. 11–23.

Шамин П. А. Географическое описание Европы и мира в немецких инкунабулах // Книга и мировая цивилизация: Материалы XI Междунар. науч. конф. по проблемам книговедення. – М., 2004. – С. 96–99.

Шамрай М. А. Альманах «Молодик» // Нові книги УРСР. – 1971. – № 7. – С. 30–31.

Шамрай М. А. Зарубежные издания I-й половины XVI века в фондах ЦНБ АН УССР // Роль библиотек в развитии общества: тезисы докладов и сообщений междунар. науч. конф. – К., 1989. – Вып. 1. – С. 59–60.

Шамрай М. Невідомі записи Лазаря Барановича // Бібліотечний вісник. – 2001. – № 3. – С. 29–32.

Шамрай М. А. Острожская Библия в фондах ЦНБ АН УССР // Федоровские чтения 1981. – М., 1985. – С. 205–208.

Шамрай М. А. Перша книга українською літературною мовою // Нові книги УРСР. – 1970. – № 33. – С. 22–23.

Шамрай М. А. Першодруки в бібліотеці Києво-Софійського собору // Роль бібліотек, монастирів … у розвитку культури України: Тези. – К., 1993. – С. 28–30.

Шамрай М. А. Провенієнції у виданнях Острозької та Дерманської друкарень (За матеріалами фонду Відділу стародруків ЦНБ АН України) // Український археографічний щорічник. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 48–53.

Шамрай М. А. Стародруки кириличного шрифту XV–XVII ст. як об'єкт джерелознавства // Наукові праці НБУВ. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 222–226.

Шанская И. А. Обеспечение сохранности редких книг в отделе рукописной и редкой книги БАН СССР // Материалы и сообщения по фондам отдела рукописной и редкой книги Библиотеки Российской Академии наук. – СПб., 1994. – С. 298–306.

Шапкина А. Е. Редкая книга. К истории вопроса (на примере Франции конца XVIII– начала XIX в.) // Книга и культура: Шестая Всесоюзная науч. конф. по проблемам книговедения: Секция библиофильства. – М., 1988. – С. 19–20.

Шапкина А. Е. Редкая книга как предмет исторического изучения (Историография. Понятийный и книговедческий анализ): Автореферат дис. ... к. и. н. – М., 1989. – 24 с.

Шапкина-Петренко А. Е. К истории возникновения и формирования понятия «редкая книга» // Книга и книжное дело на рубеже тысячелетий: Восьмая науч. конф. по проблемам книговедения. – М., 1996. – С. 225–227.

Шапкина-Петренко А. Е. Основные направления изучения редкой книги в XIX веке // Книга и книжное дело на рубеже тысячелетий: Девятая международ. науч. конф. по проблемам книговедения. – М., 2000. – С. 176–178.

Шаховская Т. К. Владельческие пометы как краеведческий источник // Книга в меняющемся мире: Седьмая науч. конф. по проблемам книговедения. Секция истории книги (до начала XX века). – М., 1992. – С. 62–63.

Шварцман М. Е. Оцифровывание как метод сохранения старых книг // Информационный бюллетень Библиотечной Ассамблеи Евразии. – 1999. – № 11. – С. 82–91.

Шварцман М. Е. Оцифровывание как метод сохранения старых книг // Память мира. Память России: Сб. инструктивных и метод. материалов. – М., 1999. – С. 114–128.

Швець Н. Засади і настанови Ф. П. Максименка у формуванні відділу рукописів і рідкісних книг // Збірник наукових праць відділу рукописних,

стародрукованих та рідкісних книг ім. Ф. П. Максименка. – Львів, 1997. – С. 6–13.

Швець Н. Примірник Краківського бревіарію 1498 р. у науковій бібліотеці Львівського університету // Збірник наукових праць відділу рукописних, стародрукованих та рідкісних книг ім. Ф. П. Максименка. – Львів, 1997. – С. 41–62.

Швець Н. Рукописні каталоги бібліотеки Гареллі // Збірник наукових праць відділу рукописних, стародрукованих та рідкісних книг ім. Ф. П. Максименка. – Львів, 1997. – С. 26–40.

Шевцов А. В. Петровская легальная политическая книга гражданской печати // Девятая международ. науч. конф. по проблемам книговедения. – М., 2000. – С. 178–179.

Шемета Ю. М. Суперекслібрис Анни-Алоїзи Острозької у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського // Наукові праці НБУВ. – К., 2003. – Вип. 10. – С. 157–171.

Шибанов П. П. Дезидерата русского библиофила / Публикация, подготовка текста, предисловие и примечание А. П. Староверова // Книга. Исследования и материалы. – М., 1989. – Сб. 59. – С. 171–181.

Шилов В. В. О теоретических аспектах проблемы безопасности библиотечных фондов // Проблемы безопасности библиотек и библиотечных фондов. – Спб., 1997. – С. 10–25.

Шимченко Ф. З. Внесок АН УРСР у розвиток українського радянського книгознавства // 50 років ЦНБ АН УРСР. – К., 1974. – С. 45–55.

Широцький К. Наше стародавнє інтролігаторство // Книгарь. – 1919. – січень, ч. 17. – С. 1031–1036.

Шицгал А. Г. Русский типографский шрифт: Вопросы истории и практика применения. – М., 1974. – 208 с., ил.

Шишко С. И. О работе с редкими изданиями в Государственной библиотеке Латвийской ССР им. В. Лациса // Сов. библиотековедение. – 1979. – № 5. – С. 84–88.

Шматов В. Ф. Белорусская книжная гравюра XVI–XVIII вв. – Минск, 1984. – 182 с.

Шмидт С. О. О классификации исторических источников // Вспомогательные исторические дисциплины. – Л., 1985. – Вып. 16. – С. 12–34.

Штельцер Е. М. Задачи отдела редких и ценных изданий Немецкой государственной библиотеки // Русско-немецкие связи в области книжного дела. – М., 1986. – С. 59–66.

Шульгіна В. Музична україніка: стратегія комплектування та дослідження // Бібліотечна планета. – 2001. – № 2: Додаток. – С. 7–8.

Шульц Ю. Ф. Книга, автор, типограф в латинской поэзии XV–XVIII столетий // Книжное дело: Ежегодник. – 1993. – С. 19–28.

Шульц Ю. Типографская марка (сигнет) XV–XVIII вв. // Книжное дело. – 1993. – № 4. – С. 91–94.

Шурубура А. К. Забезпечення збереженості документальних фондів у сучасних умовах // Наукові праці НБУВ. – К., 2001. – Вип. 7. – С. 50–62.

Шурубура А. К. Збереження документів Національного архівного фонду України – природознавча проблема архівознавства // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий зб. наукових праць. – К., 2001. – Вип. 3. – С. 34–40.

Щапов Я. Н. К истории русского книжного знака конца XV–XVII вв. // Рукописная и печатная книга. – М., 1975. – С. 85–93.

Щелкунов М. История, техника, искусство книгопечатания. – М., Л., 1926. – 480 с.

Щербаківський Д. Золотарська оправа книжки в XVI–XIX століттях на Україні // Бібліологічні вісті. – 1924. – Ч. 1–3. – С. 101–113.

Щербаківський Д. Оправа книжок київських золотарів XVII–XVIII ст. – К., 1926. – 52 с. (відбиток з «Трудів УНІК»).

Экономика издательской деятельности: последствия копирования в библиотеках и исследовательских организациях // Информатика: Экспресс-информация. – 2000. – № 18. – С. 3–7.

Экспонирование и сохранность памятников культуры и истории: Материалы 2-го обучающего семинара 21–25 окт. 1996 г. – СПб, 1997. – (Сохранность культурного наследия: наука и практика. Вып. 2).

Эрастов Д. П. Обеспечение сохранности библиотечных фондов // Редкие книги и рукописи: Изучение и описание. – Л., 1991. – С. 85–88.

Юхимець Г. М. Вчасна реставрація або … небуття // Бібліотечний вісник. – 1993. – № 1 – 2. – С. 39–42.

Яновский М. О книге: Опыт анализа понятия «книга». – К., 1929 – 186 с.

Янссен Ф. А. Автор и типограф в истории художественно-технического оформления книг // Книжное дело. – 1994. – С. 39–48.

[*Ясинський М.*] В справі української книгознавчої термінології // Бібліотечний журнал. – 1926. – № 2–3. – С. 12–16. – Підп.: Я. М.

Ясинський М. З питань книжкової культури // Нова книга. – 1925. – № 4–6. – С. 44–45.

Ясинський М.І. Українська книжка як поняття // Бібліотечний журнал. – 1925. – № 8–10. – С. 16–20.

Ясулайтис В. А. Пути перехода к новой технологии хранения, обработки и использования рукописных и старопечатных книжных памятников в ЦНБ

им. В. И. Вернадского АН УССР // Прогрессивные библиотечные технологии: организация и управление. – К., 1989. – С. 133–135.

Яцунок Е. И. Всероссийский научно-практический семинар «Проблемы создания единого фонда книжных памятников России» // Вестник БАЕ. – 2000. – № 3. – С. 63–64.

Яцунок Е. И. «Книжные памятники Российской Федерации»: аспекты реализации подпрограммы // Библиотековедение. – 2001. – № 5. – С. 12–17.

Яцунок Е. И. Концептуальные подходы к созданию Общероссийского свода книжных памятников // Библиотековедение. – 2001. – № 4. – С. 126–127.

Яцунок Е. И. На повестке дня – Свод книжных памятников // Вестник БАЕ. – 2001. – № 4. – С. 49–50.

Яцунок Е. И. Новые поступления в Фонд книжных памятников Российской государственной библиотеки // Книжное дело. – 1993. – № 2. – С. 69–71.

Яцунок Е. И. О содержании понятия «ценная книга» применительно к издательской продукции XIX–XX вв. // Книга и социальный прогресс. – М., 1986. – С. 115–121.

Яцунок Е. И. О создании музейных фондов историко-книжной тематики (к постановке проблемы) // Книга и книжное дело на рубеже тысячелетий: Восьмая науч. конф. по проблемам книговедения. – М., 1996. – С. 233–234.

Яцунок Е. И. Проблемы создания единого фонда книжных памятников страны // Книга. Исследования и материалы. – М., 1992. – Сб. 64. – С. 37–42.

Яцунок Е. И. Современная постановка проблемы сохранения книжных памятников // Девятая международ. науч. конф. по проблемам книговедения. – М., 2000. – С. 242–244.

Яцунок Е. И. Современная постановка проблемы сохранения книжных памятников и пути ее решения // Государственная политика в области сохранения библиотечных фондов: РНБ, материалы совещания 10–14 апреля 2000 г. – СПб., 2000. – С. 109–114.

Яцунок Е. И. Сохраним книжные памятники // Вестник БАЕ. – 2000. – № 1. – С. 53–59.

Berger I. E. Diatribe de libris rarioribus. – Berlin, 1729.

Bogeng G. A. E. Die Grossen Bibliophilen: Geschichte der Büchersammler und ihrer Sammlungen. – Leipzig, 1922. – B. I–III.

Delisle L. Instructions élémentaires et techniques pour la mise et le maintien en ordre des livres d'unr bibliothèque. – Paris, 1890, 4 td., 1910.

Delisle L. Instructions pour la rèdaction… d'un inventaire des incunables conservés dans les bibliothéques publiques de France. – 1886, 1910.

Denis M. Einleitung in die Bücherkunde: Th. 1–2. – Wien, 1789. – 882 S.

Dibdin T. F. Bibliomania… – London, 1876. – XVIII, 618, XXXIV p.

Ex Bibliotheca Regia Berolinensi: Schöne und seltene Bücher aus der Abteilung Historische Drucke. – Wiesbaden, 2000. – 240 S.

Henderson B. The Hand Press Book File in RLIN: the development of a European unified database // Program. – 1997. – Vol. 31. – № 3. – P. 269–280.

Hiersemann K. W. Incunabula. Wiegendrucke Deutscher, Schweizer, Italienischer, Französischer und andere Pressen, darunter ein Druck von Johann Gutenberg. – Leipzig, 1926. – 60 S.

Hirschauer Ch. Inventaire des livres rares ou curieux d'une bibliotheque // Congres international des bibliothecaires et des bibliophiles, tenu a Paris en 1923. – Paris, 1925, p. 111–116.

Kautsch K. Wandlungen in der Schrift und Kunst. – Mainz, 1929. – 41 S.

Lonchamp F. C. Manuel du Bibliophile Français 1470–1920. – Paris, 1927. – T. I (en 2 v.), II (en 2 v.).

Mc Kern D. Fitness for Purpose: The Role of Stabilization in a Collections Conservation Program // 65th JFLA Council and General Conference August 20–28, 1999.

Materyie z nauk w Liceum Wolynskiem w przrciągu roku Szkolnego wylozonych na popisu publiczne uczniom tegoz Liceum. W Miesiącu Lipcu, 1814. – W Kremiencu, 1814. – S. 111–113.

Meisner H. Seltene Bücher // Zeitschrift für Bücherfreunde. – Leipzig, 1899–1900. – S. 147–152.

Nouvelles du Livre Ancien. – 2000. – № 102.

Papers presented at the Rare Books and Manuscrpts sesssions / Consortium of European Research Libraries. – Barselona: IFLA, 1993. – 37 p.

Peignot E. G. Manuel bibliographique, ou Essai des bibliohèques anciennes et modernes et sur la connaissance des livres..., 1800.

Peignot E. G. Dictionnaire raisonné de bibliologie..., t. 1–2, suppl., 1802–1804.

Shenton H. Macro and microenvironments at the British Library // 65th JFLA Council and General Conference August 20–28, 1999.

Schmidt Ch. Un cours de bibliographie à la fin du XVIII s. // La bibliographe moderne, 1899. – A. 3. – p. 113–127.

Schmidt I.–A.–F. Handbuch der Bibliothekwissenschaft der Literatur und Bücherkunde. – Weimar, 1840.

АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ

Архів НБУВ, оп. 1.

Акт про передачу бібліотеки колишньої Духовної академії від ВІНО до ВБУ від 22 листопаду 1923 р. – од. зб. 71.

Акт від 30 травня 1949 р. про передачу Державному історико-культурному заповіднику «Києво-Печерська лавра» книг, що раніше належали йому. – од. зб. 726 (мова рос.)

Виписка з протоколу НКО «Укрнаука» № 43 від 3.X.1925 р. «Про утворення музею книги при Лаврському музеєві». – од. зб. 117.

Відділ стародруків (на 20.IX.1951). – од. зб. 774, арк. 16.

Затвердження положення про відділ рідкісних та цінних книг ДПБ УРСР. – од. зб. 761, арк. 99, 107 (Протоколи Вченої Ради за 1951 р.).

Звіт відділу стародруків за 1932 р. – од. зб. 380.

Звіт відділу стародруків за 1935 р. – од. зб. 487, арк. 28–29.

Звіт відділу стародруків за 1947 р. – од. зб. 684. – арк. 59–60.

Звіт про роботу бібліотеки за 1921 р. – од. зб. 34, арк. 2, 4 зв. (мова рос.).

Звіт про роботу бібліотеки за 1923–1924 рр. – од. зб. 86, арк. 7, 13 (мова рос.).

Звіт про роботу бібліотеки за 1924–1925 рр. – од. зб. 110, арк. 21, 22, 66, 77 (мова рос.).

Звіт про роботу бібліотеки за 1925–1926 рр. – од. зб. 124, арк. 23 (мова рос.).

Звіт про роботу бібліотеки за 1926–1927 рр. – од. зб. 181, арк. 2, 15 (мова рос.).

Звіт про роботу бібліотеки за 1928–1929 рр. – од. зб. 270, арк. 12–28.

Звіт про роботу бібліотеки за 1929–1930 рр. – од. зб. 313, арк. 16 зв., 20–29.

Звіт про роботу бібліотеки за 1932 р. – од. зб. 378, арк. 31 зв., 32.

Звіт про роботу бібліотеки за 1933 р. – од. зб. 422, арк. 53, 58.

Звіт про роботу бібліотеки за 1946 р. – од. зб. 670, арк. 71–73.

Звіт про роботу відділів і кабінетів за 1950 р. – од. зб. 743, арк. 65, 70.

Іваницький В. Про хронологічні рамки відділу стародруків. – од. зб. 65, арк. 13; од. зб. 76, арк. 4–6; зош. 2, арк. 21 зв., 22.

Іванушкін В. Невідомий твір верстату Гутенберга. – од. зб. 76, арк. 7 (мова рос.)

Інструкція про поділ книжок по відділах [1921]. – од. зб. 41, арк. 1.

Інструкція про порядок обліку інвентаря та матеріалів ВБУ [1921]. – од. зб. 41, арк. 5.

Маслов С. І. [Доповідна директору бібліотеки про цінність і вартість фондів відділу та стан його роботи] (1936 р.). – од. зб. 538, арк. 12.

Маслов С. І. Опис 13 збірників Києво-Софійської колекції (1936 р.). – од. зб. 538, арк. 9.

Маслов С. І. [Про цінні видання, що надійшли за 1932–1936 рр.]. – од. зб. 538, арк. 11.

Марковський М. Річний звіт про роботу відділу стародруків [1922]. – од. зб. 52, арк. 12.

[Норми бібліографування у відділі стародруків, 1933 р.]. – од. зб. 427, арк. 10.

Операційний план упорядкування фондів бібліотеки на 1922 р. – од. зб. 51, арк. 2 зв.

Опис матеріалів відділу стародруків. – од. зб. 76, арк. 1–3.

Орієнтовний перспективний план роботи відділу стародруків на другу п'ятирічку (1933–1937 рр.). – од. зб. 420, арк. 18.

Передмова до І ч. Каталогу інкунабул (1936 р.). – од. зб. 538, арк. 1–8.

План роботи відділу стародруків на 1948 р. – од. зб. 700, арк. 35–37.

План роботи по закінченню каталогу інкунабул БАН (1938 р.). – од. зб. 584.

План скороченої праці у відділі стародруків. – од. зб. 65, арк. 14.

Плани роботи відділів на 1935 р. – од. зб. 489, арк. 55.

Плани роботи відділів на 1951 р. – од. зб. 766, арк. 15–17.

Положення про відділ стародруків АН УРСР. Правила користування фондами. Правила внутрішнього розпорядку (1938 р.) – од. зб. 570, арк. 41–50.

Правила користування книжками та газетами з ВБУ [1922]. – од. зб. 50, арк. 7, 8.

Правила користування матеріалами відділу стародруків та підвідділу раритетів (1935 р.) – од. зб. 494, арк. 10.

[Програма проектування будівлі Публічної бібліотеки в м. Києві]. – од. зб. 738, арк. 163.

[Про доцільність розширення функцій Відділу стародруків і про розробку положення, що вважати рідкісною книгою]. – од. зб. 738, арк. 130 (Протоколи засідань Вченої Ради за 1950 р.)

[Про реорганізацію відділу стародруків у відділ рідкісної та цінної книги з приєднанням до нього фондів кабінету революційної преси] (1951 р.). – од. зб. 772, арк. 10 (Доповідна записка Президенту АН щодо реорганізації бібліотеки АН у Державну публічну бібліотеку).

Проект інструкції по улаштуванню та опису стародруків у ВБУ при ВУАН [1922]. – од. зб. 50, арк. 13.

Проспект теми «Опис колекції видань Новікова, «Типографической кампании» бібліотеки АН» – од. зб. 76, арк. 12.

Протокол № 7 засідання президії ВБУ від 13 березня 1931 р. щодо затвердження Інструкції до розподілу книжкових фондів поміж спеціалізованими відділами. – од. зб. 345, арк. 8.

Путівник по бібліотеці (1950 р.). – од. зб. 752, арк. 6, 22–24.

Рецензія на інструкцію по переінвентаризації та перевірці книжкових фондів Одеської наукової бібліотеки (1949 р.). – од. зб. 721, арк. 14–16 (мова рос.).

Річний звіт про роботу бібліотеки за 1923 р. – од. зб. 65, арк. 1, 3 зв., 12, 13 зв.

Річний звіт про роботу бібліотеки за 1931 р. – од. зб. 348, арк. 30 зв., 31, 50–52.

Розрахунок вартості робіт з обробки неупорядкованих книжкових фондів ДПБ у 1950 р. – од. зб. 722, арк. 8–15.

Стенограма I наукової конференції ДПБ, 6–7 травня 1949 р. – од. зб. 724, арк. 138–145.

Текстовий звіт бібліотеки за 1950 р. – од. зб. 742, арк. 19, 40, 46, 63.

Текстовий звіт бібліотеки за 1951 р. – од. зб. 769, арк. 16, 35, 41, 42.

Архів НБУВ, оп. 2

Барвінок В. Бібліографія бібліографії стародруків кирилівського письма. – од. зб. 19 в.

Каталог інкунабулів Бібліотеки. Склав Б. Зданевич. 27.XII.1934. – од. зб. 29.

Кордт В. Нарис з історії картографії України XVIII–XIX та XX ст. (1935 р.). – од. зб. 20.

Маслов С. І. Визначення дублетів в ділянці стародруків. – К., 1936. – од. зб. 33.

Оксіюк М. Стародруки колекції Видубицького монастиря (1930 р.). – од. зб. 8.

ІР НБУВ, ф. 33: Архів С. І. Маслова

Геппенер М. В. Схема організації групи нелегальних дореволюційних видань у відділі рукописів (1935 р.). – од. зб. 3039.

Доповідні записки у справі охорони та реставрації книжкових фондів (1937 р.). – од. зб. 3013.

[Ex-libris'и] відділу стародруків. – од. зб. 3272.

Зданевич Б. І. Інкунабули України (стан та умови вивчення, чергові завдання): Тези доповіді на засіданні НДКБ ВБУ 18 квітня 1928 р. – од. зб. 2834.

Зданевич Б. І. Правила користування матеріалами відділу стародруків та раритетів ВБУ (1931 р.). – од. зб. 3043.

Маслов С. И. Методика выделения дублетов в области старопечатных изданий: Метод. руководство (1936, 2 маш. + 2 рук. арк.). – од. зб. 2873.

Маслов С. І. Відділ стародруків (чернетка статті для путівника, 1932 р.). – од. зб. 3022.

Маслов С. І. Інструкція для роботи «Комітету Археографічної Комісії ВУАН з опису видань, що вийшли на території України в XVI–XVIII ст.» (1925 р.). – од. зб. 180.

Маслов С. І. Матеріали для подальших розділів «Етюдів з історії стародруків» (1931, 1934 рр.) – од. зб. 196, 199.

[*Маслов С. І.*] Нарис інструкції для абеткування західноєвропейських та польських видань XVIII ст. (1934 р.) – од. зб. 2989.

Маслов С. І. План роботи по складанню бібліографії літератури XV–поч. XIX ст. про Радянську Україну (1937 р.). – од. зб. 3015.

Маслов С. І. Техмінімум для библиотекаря – співробітника відділу стародруків (20 жовтня 1936 р.) – од. зб. 3012.

Миловидов В. П. Проспект наукової роботи «Бердичівська друкарня та її стародруки» (1935 р.). – од. зб. 3050.

Правила внутрішнього розпорядку відділу стародруків: 1933 р. – од. зб. 2986; 1937 р. – од. зб. 3014.

[Про нараду 19 листопада 1935 р.: Питання про раціональне переховування цінних видань, які належать Бібліотеці УАН] – од. зб. 2955, арк. 2.

Протокол наради від 23 грудня 1936 р., присвяченої обговоренню планів Бібліотеки АН УСРР на 1937 р. – од. зб. 2935.

Рапорт С. І. Маслова до директора Бібліотеки АН УСРР від 15 жовтня 1937 р. – од. зб. 2936, 3017.

Спроба оцінки стародруків та раритетів, що належать бібліотеці АН УСРР (1936 р.). – од. зб. 2955, арк. 18; од. зб. 3009.

Чернетки документів Відділу стародруків. – од. зб. 2954.

Щоденник С. І. Маслова за 1935–1937 рр. – од. зб. 3691.

Щоденник роботи відділу стародруків (1926–1935 рр.). – од. зб. 2952.

Щоденні записи С. І. Маслова за 1934 р. – од. зб. 3687, 3688, 3689.

ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИК ІСТОРИКО-КНИГОЗНАВЧИХ ТА БІБЛІОТЕКОЗНАВЧИХ ТЕРМІНІВ

АБЕТКА (від перших літер української азбуки *а*, *б*) – усі літери, що вживаються в даній мові, розташовані в певному традиційному порядку. Синоніми: *азбука*, *алфавіт*.

АБЕЦЕДАРІЙ (лат. abecedarium) – *буквар*, у якому в країнах Західної Європи (до XVIII ст.) об'єднувалися початкові відомості про рідну та латинську мови. Назва – від перших чотирьох літер латинського алфавіту.

АБОНЕМЕНТ (фр. abonner – абонувати, передплачувати щось) – форма індивідуального та колективного обслуговування читачів, за якою книжки чи журнали надаються для використання поза бібліотекою, на відміну від читальних залів. У давніх бібліотеках абонемента не існувало.

АБРЕВІАТУРА (від італ. abbreviatura, лат. abbrevio – скорочую) – у рукописних та стародрукованих книгах скорочене написання слова або групи слів. На відміну від сучасних *А*. при читанні вголос розкривається, напр.: гля – глаголя, e.g. – exempli gratia (лат. – наприклад).

АБРИС (нім. Abriß – план, креслення) – контурний малюнок або креслення, зроблений від руки. В поліграфії – контур відтворюваного зображення, виконаний спеціальною тушшю на прозорому матеріалі для перенесення на літографський камінь.

АВАНТИТУЛ (від фр. avant – перед і лат. titulus – надпис, заголовок) – перша сторінка книжкового блоку, що передує титульному аркушу. Створюється автоматично, коли титульний аркуш роблять розгорнутим на розворот, чи коли у виданні розміщують фронтиспіс. Містить деяку частину вихідних даних: видавничу марку або назву видавництва, найменування серії, епіграф, надзаголовкові дані, присвяту. Свідомо вводиться з метою розвантажити титул і зробити вхід читача до книжки поступовим і більш урочистим. Синоніми: вихідний лист, *фортитул*.

АББА (отець) – засновник монастиря (в перекладній літературі).

АВТЕНТИЧНИЙ ТЕКСТ – справжній текст оригіналу.

АВТОГРАВЮРА (від гр. autos – сам і фр. gravure – гравюра) – гравюра, в якій друкарську форму на дереві, лінолеумі або металі виконує сам художник – автор композиції.

АВТОГРАФ (від грец. autos – сам і gráphō̄ – пишу) – 1) Власноручний, звичайно пам'ятний, напис або підпис на книзі. 2) Оригінал твору, власноручно написаний його автором. До автографа прирівнюється надрукований чи набраний на комп'ютері автором або авторизований, тобто прочитаний, виправлений і підписаний автором машинопис твору.

АВТОЛІТОГРАФІЯ – літографія, зображення на камені (друкарську форму) в якій виконує сам художник, на відміну від репродукційної літографії, де друкарську форму з оригіналу художника виготовляють поліграфісти.

АВТОНІМ – справжнє ім'я автора, на противагу вигаданому імені – псевдоніму.

АВТОР – (лат. au(c)tor), особа, творчою працею якої створено твір. При описі стародруків виявлене, як правило, на першій чи останній сторінках книги в родовому відмінку ім'я автора книги наводять у називному відмінку і в дужках вказують, за можливістю, роки його життя.

АВТОРЕФЕРАТ – короткий виклад наукової праці, підготовлений його автором і надрукований для попереднього ознайомлення з твором.

АВТОРИЗОВАНЕ ВИДАННЯ – видання, текст якого схвалений автором.

АВТОРИЗОВАНИЙ ПЕРЕКЛАД – переклад, переглянутий та схвалений автором.

АВТОРСЬКА РОЗСТАНОВКА – розміщення документів у сховищі відповідно з алфавітом прізвищ авторів.

АВТОРСЬКИЙ АРКУШ – одиниця обсягу тексту та зображувального матеріалу літературного твору. Дорівнює 40 000 друкованих знаків, включаючи й проміжки між словами, або 700 рядкам віршованого тексту. В середньому становить 23–24 машинописні сторінки звичайного формату, надруковані через 2 інтервали (1,5 при комп'ютерному наборі, кегль 14).

АВТОРСЬКИЙ ЗНАК – умовне позначення початкових літер прізвища автора або заголовка документа, що складається з перших літер заголовка бібліографічного запису і дво- або трьохзначного порядкового номера, який визначається за таблицею авторських знаків. Запропонований американським бібліотекознавцем Ч. Кеттером (1837–1903) для спрощення розстановки та пошуку документів у алфавітному порядку на полиці і карток у алфавітному каталозі. Синонім: Кеттерівський знак.

АВТОРСЬКИЙ ПЕРЕКЛАД – переклад, здійснений автором твору.

АВТОРСЬКИЙ ПРИМІРНИК – 1) примірник видання, який надається авторові згідно з видавничою угодою безкоштовно. 2) Примірник твору друку, який належав авторові й має якісь речові докази, напр.: іменний примірник, примірник з автографом, з власноручними помітками, книжковим знаком тощо.

АВТОТИПІЯ – 1) поліграфічний спосіб відтворення напівтонових зображень за допомогою растра. Півтонове зображення передається системою крапок різних розмірів і однакової насиченості. В найбільш світлих місцях зображення крапки мають найменший діаметр. Поділ півтонів на крапки досягається фотографуванням оригіналу через растр, негатив копіюють на метал (цинк) і копію травлять кислотою, що роз'їдає метал у проміжках між крапками. Внаслідок цього крапки робляться рельєфними, тобто виходить форма високого друку – автотипне (растрове) кліше. 2) Відбиток із такого кліше.

АГІОГРАФІЧНА ЛІТЕРАТУРА – література, що містить описи життя церковних діячів, аскетів, святих тощо.

АГІОНІМ – псевдонім у вигляді імені святого.

АГРАФ (фр.) – коштовна застібка на книжкових палітурках у вигляді гачка або пряжки.

АДАПТОВАНЕ ВИДАННЯ – видання, в якому текст творів піддано адаптації – спрощено, скорочено з метою пристосування його до можливостей читача, недостатньо підготовленого для сприйняття цих творів у повному обсязі.

АДЕНДА (Addenda) – у старовинних книжках те саме, що додаток.

АЗБУКА (від слов'янських назв літер *аз, буки)* – 1) сукупність літер, розташованих у прийнятій для кожної мови послідовності. Синонім – *абетка, алфавіт*. 2) Книга для навчання грамоті. Синонім – *буквар*.

АЗБУКОВНИК – тлумачний словник або довідник енциклопедичного характеру зі словами та термінами, розміщеними в алфавітному порядку. Одержав розповсюдження у рукописній книжності XIV–XVII ст.

АЗБУЧНА НУМЕРАЦІЯ (ПАГІНАЦІЯ) – див. ЛІТЕРНА ПАГІНАЦІЯ.

АКАДЕМІЧНА ГАРНІТУРА – друкарський шрифт, що зберігає риси старого гражданського шрифту.

АКАДЕМІЧНЕ ВИДАННЯ – 1) найбільш повне наукове видання твору (творів) будь-якого виду літератури з ретельно текстологічно підготовленим текстом, його варіантами, редакціями, документальними джерелами; містить також ґрунтовні коментарі, великий довідковий апарат. Призначено для дослідників, готується науковими колективами. 2) Інколи академічним називають видання, опубліковане академіями.

АКАНТ – у книжковому орнаменті – візерунок з переплетеного листя.

АКАФІСНИК – церковно-богослужбова книга, збірка акафістів – похвальних пісень на честь Ісуса Христа, Богородиці чи святого, що виконуються тими, хто молиться, стоячи (назва в перекладі з грец. – не сідаю).

АКВАРЕЛЬ – барвисте зображення, виконане водяними фарбами.

АКВАТИНТА (від лат. aqua – вода та італ. tinta – тон, відтінок) – різновид гравюри, вид офорту, заснований на травленні кислотою вкритої тонким шаром асфальту або каніфолі металевої пластинки, на яку наносять зображення голкою. *А.* створює ефект малюнку тушшю, виконаного пензлем. Винайдена фр. художником Ж. Б. Лепренсом у XVIII ст. У книжковому мистецтві *А.* найчастіше використовували для відтворення пейзажів та архітектурних зображень.

АКЕФАЛІЧНА КНИГА – стара книга, початкові аркуші якої втрачено.

АКЛІМАТИЗАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ – поступова адаптація матеріальної основи документів до нових мікрокліматичних умов.

АКТИВНА ЧАСТИНА ФОНДУ – частина фонду, оборотність якої вища порівняно з іншими частинами даного фонду.

АКУТ (від лат. acutus – той, що має гострий наголос) – загострений знак над літерою, який вказує на вимову або логічний наголос.

АКЦЕНТ (від лат. accentus – наголос) – надрядковий або підрядковий знак у літери, який означає, що вона повинна вимовлятися інакше, ніж та сама літера без акценту. Напр., буква *с* перед *о* читається у фр. мові як «ка», а та ж літера з підрядковим знаком (ç) читається як «ес».

АКЦЕНТУАЦІЯ – позначення наголосів.

АЛІҐАТ (від лат. alligo – прив'язую) – самостійне видання чи рукопис, оправлений в один том (конволют) разом з іншими виданнями. Аліґати підбираються власниками бібліотеки за ознакою єдності тематики або формату, завдяки небажанню тримати на полицях тонкі, без оправ, книжки та брошури (див. КОНВОЛЮТ).

АЛОНІМ (від allos – другий, інший та onoma – ім'я) – псевдонім, який є справжнім ім'ям іншої особи.

АЛФАВІТ (від назв перших двох букв грецького алфавіту – *альфа* і *бета*, новогрец. *віта*; аналогічно: азбука – від *аз* і *буки* слов'янського алфавіту; абетка – від *а* та *б* українського) – упорядкована сукупність графічних знаків – букв, які передають звуковий склад мови.

АЛФАВІТНА РОЗСТАНОВКА – розстановка творів друку на полицях чи їх описів у каталозі за алфавітом авторів та назв (див. АВТОРСЬКА РОЗСТАНОВКА).

АЛФАВІТНЕ ПИСЬМО – фонетичне письмо, в якому кожній графемі (букві) відповідає або спочатку відповідала окрема фонема (звук).

АЛФАВІТНИЙ КАТАЛОГ – бібліотечний каталог, у якому бібліографічні записи розташовані в алфавітному порядку імен чи прізвищ індивідуальних авторів, найменувань колективних авторів або назв видань.

АЛЬБЕРТИНОВА ОПРАВА – палітурки з тонкого клесного глазурованого кольорового картону.

АЛЬБОМ (від фр. album) – книжкове зображувальне видання, основним матеріалом якого є відтворення картин, малюнків, креслень, фотознімків та ін. з пояснюючим текстом.

АЛЬБОМНИЙ ПАПІР – спеціального ґатунку цупкий білий або кольоровий папір, що йде на виготовлення альбомів.

АЛЬБОМНИЙ ФОРМАТ – формат, у якому ширина книги перевищує висоту.

АЛЬДИНИ, АЛЬДИ – видання венеціанських друкарів XV–XVI ст. Альда Пія Мануція, його сина Паоло, внука Альда молодшого, а також тестя Альда старшого Андрея Торрезанського, який керував друкарнею після смерті Альда і до повноліття сина. Загальна кількість альдин – більше 1100 видань 780 авторів, з них 64 перевидання, переважно – твори класиків античної літератури та гуманістів епохи Відродження. Типова альдина – книжка невеликого формату у видавничій шкіряній оправі, з видавничою маркою у вигляді дельфіна навколо якоря, без ілюстрацій. В *А.* вперше було застосовано курсивний шрифт (т. зв. італіка).

АЛЬКОВНЕ СХОВИЩЕ – давній устрій книгосховищ, коли книги розставляють на полицях і в шафах, вбудованих або розміщених у нішах, тобто заглиблених у стіни.

АЛЬМАНАХ – неперіодичний збірник творів та уривків з них різних авторів, що публікуються, як правило, вперше. Спочатку, з XV ст., так називалися календарі з прогнозами та пророцтвами на наступний рік; надалі *А.* містили відомості з різних галузей суспільної діяльності, з наведенням новинок, наукових досягнень, законодавчих змін та ін. Літературні альманахи найчастіше об'єднані за якоюсь ознакою – тематичною, жанровою, ідейно-художньою. Перші літературні *А.* з'явились у Західній Європі (Франції) в середині XVIII ст., в Росії – в кінці XVIII ст., в Україні – в першій пол. XIX ст. Попередники журналів.

АЛЬТЕРНАТИВНИЙ ЗАГОЛОВОК – друга частина основного заголовку твору (видання), яка з'єднана з першою союзом «або» у значенні «тобто», і яку прийнято починати з прописної літери. У бібліографічному описі розглядається як обов'язковий елемент і не опускається.

АМАТОРСЬКА ОПРАВА – індивідуальна оправа з особливо коштовного матеріалу, високохудожня за оформленням.

АНАГРАМА (гр. ana… – пере… + gramma – буква) – псевдонім, створений з прізвища шляхом перестановки літер чи (або) складів.

АНАЛИ – історико-хронологічні записи в епоху античності та середньовіччя.

АНАЛІТИЧНИЙ БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ОПИС – бібліографічний опис складової частини видання.

АНАНІМ – псевдонім, створений зворотнім порядком літер ім'я та (або) прізвища.

АНЕПІГРАФ – видання, що вийшло в світ без назви.

АНОНІМ (від гр. anonimos – безіменний) – автор, що опублікував свій твір, не вказавши свого ім'я або псевдоніма.

«АНОНІМНА ДРУКАРНЯ» – прийнята назва першої російської друкарні в Москві, що працювала в період бл. 1553–1563 рр. і випустила ряд видань (відомо 7), у яких нема вихідних відомостей.

АНОНІМНЕ ВИДАННЯ – видання, випущене в світ без імені автора, без визначення видавництва, місця, року видання. Причини приховування вихідних відомостей могли бути різними, найчастіше – прагнення уникнути переслідувань з боку влади. Своєрідним різновидом анонімних видань є підробки – містифікаторські видання, що мають фальшиві вихідні дані. Фактично анонімним є видання під псевдонімом, доки він не розкритий.

АНОНІМНИЙ КЛАСИЧНИЙ ТВІР – твір народного епосу, що видається під різними назвами, але найбільш відомий за однією, котра стала класичною.

АНОПІСТОГРАФІЧНЕ ВИДАННЯ – книга з текстом на одному боці аркуша, найчастіше написаним чи надрукованим на 1, 4–5, 8–9 і т. д. сторінках, із чистими 2–3, 6–7, 10–11 і т. д. сторінками. До *А.* книг належать сувої, а також ксилографічні книжки, складені з аркушів, віддрукованих з одного боку і склеєних чистими сторінками з середини.

АНОТАЦІЯ – коротка характеристика твору або видання, що дає читачеві уявлення про його тематичний зміст, читацьке та цільове призначення, деякі інші особливості. Друкується, як правило, на звороті титульного аркуша або на клапані суперобкладинки.

АНТИКВА (від лат. antiquus – давній) – малюнок набірного шрифту латинської алфавітної системи, в основу якого покладені графічні форми написів античної епохи. *А.* виникла в Італії у др. пол. XV ст., антипод готичної гілки шрифтів. Оригінальні малюнки шрифтів типу *А.*, що застосовуються й сьогодні, були створені видатними видавцями А. Мануцієм, К. Гарамоном, У. Кезлоном, Д. Баскервілем, Ф. Дідо.

АНТИКВАРНА КНИГА – старовинна цінна книга. У Росії термін з'явився у другій пол. XIX ст. і означав стародруковану книгу. В радянській

книжковій торгівлі *А. К.* розумілася як книга, надрукована від початків друкарства до 1850 р. Включає в себе інкунабули, палеотипи та інші давні видання, проте не є синонімом букіністичної (що потрапила в повторний обіг) чи рідкісної книги, що можуть бути чи не бути антикварними. Оцінюється методом експертизи, висновками спеціалістів. На сьогодні помітна тенденція підняти верхню межу *А. К.* до середини XX ст.

АНТИКВАРНИЙ КНИЖКОВИЙ КАТАЛОГ – каталог давніх і рідкісних видань у книжковій торгівлі.

АНТИЧНА КНИГА – книга, створена в Давній Греції та Давньому Римі за часів античності. Форма книги – сувій, пізніше кодекс. Основні матеріали – папірус, пергамен, дерев'яні дошки, намащені воском.

АНТОЛОГІЯ (від грец. anthologia, буквально – зібрання квітів) – неперіодичний збірник вибраних творів різних авторів, що представляє зразки одного жанру (казка, елегія, балада, ода та ін.), роду (поезія) в одній або багатьох літературах різних країн і народів, в літературі певної епохи, творів різних жанрів письменників одного напрямку і т. п.

АНФОЛОГІОН (АНТОЛОГІОН, АНФОЛОГІЙ) – див. МІНЕЯ СВЯТКОВА.

АПАРАТ КНИГИ – додаткові до основного тексту видання елементи, завдяки яким книжкою легше й зручніше користуватись: анотація, вступна стаття, передмова, післямова, примітки й коментарі, бібліографія, допоміжні покажчики, документи та інші матеріали.

АПОГРАФ – точна копія.

АПОКАЛІПСИС – остання частина Нового Завіту (Біблії) – Одкровення св. Іоанна Богослова, що містить пророцтва про долю (кінець) світу.

АПОКРИФИ (від грец. apokryphos – таємний) – іудейські та ранні християнські твори, з різних причин не визнані, відкинуті церквою. Протилежне Біблійному канону.

АПОСТОЛ (від грец. apóstolos – посланник) – богослужбова книга православної церкви, частина Нового Завіту. Включає діяння апостолів, написані євангелістом Лукою, що розповідають про ранню історію християнства від воскресіння Христа до 62 р. н. е., соборні послання апостолів Якова, Петра, Іоанна, Іуди, 14 послань апостола Павла, а також *Апокаліпсис*.

АПОСТРОФ (фр. apostrophe, від грец. apostrophos – звернутий в бік або назад) – надрядковий розділовий знак у вигляді коми.

АПРАКОСИ (від грец. aprakteō – не дію, не роблю) – службові збірники євангельських читань, виписок, зроблених з чотирьох канонічних Євангелій (від Матфея, Марка, Луки, Іоанна) у порядку викладення земного життя Христа.

АПРОШ (від фр. approche – наближення) – відстань між літерами чи словами на відбитку.

АРАБЕСКА – 1) Візерунковий орнамент із стилізованого листя, квітів, геометричних фігур та ін., який інколи включає й написи арабською в'яззю. 2) Збірка невеличких за обсягом літературних творів, напр., «Арабески» М. Гоголя.

АРАБСЬКІ ЦИФРИ – сучасні знаки для позначення чисел, номерів. Перенесені до Європи арабами з Індії у XIII ст.

АРКУШ – у видавничій справі та поліграфії – одиниця виміру друкованої продукції.

АРКУШ КОРИСТУВАННЯ РІДКІСНИМИ (АРХІВНИМИ, СТАРОДРУКОВАНИМИ) ДОКУМЕНТАМИ – реєстраційна форма, що фіксує видачу одиниці зберігання у користування і містить прізвище та підпис користувача, дату та відомості про цілі й характер використання.

АРКУШЕВА ФОРМУЛА – позначення складу стародрукованого видання у вигляді рівняння, в якому вказано сигнатури і рахунок аркушів чи сторінок у зшитках.

АРКУШЕВЕ ВИДАННЯ – видання на окремих аркушах.

АРМАРІЙ (ARMARIUM) – у давнину – сховище для книжкових сувоїв; у середні віки – книжкова шафа в монастирській бібліотеці.

АРТЕФАКТНА ЦІННІСТЬ ДОКУМЕНТА (від лат. arte – штучно, factus – зроблений) – цінність документа (книги), досягнута штучно зробленими власницькими, як правило, елементами, що свідчать про історію побутування даного примірника: 1) оснащення документа бібліотечними реквізитами: бібліотечними помітками, штампами (провеніенціями), за якими можна простежити долю конкретного примірника чи його легенду (термін архівознавства); 2) наявність на примірнику автографа автора, художника, видавця або власника документа (книги), дарчого напису видатної особи чи видатній особі, цінних маргінальних записів, коментарів, мистецького екслібрису, вкладних аркушів, вклейок, ілюстрацій, у т. ч. розфарбованих від руки.

АРТИКУЛ – давньоруська назва статуту чи статті закону.

АРХЕОГРАФІЯ (від грец. archaios – давній і gráphō – пишу) – спеціальна історична дисципліна, що розробляє теорію та практику видання писемних історичних джерел (організацію публікаторської роботи, виявлення та збирання історичних пам'яток, розробку методів і способів публікації, вироблення правил науково-критичного видання джерел та ін.). *А.* тісно пов'язана з філологією, джерелознавством, текстологією, книгознавством, дипломатикою, архівознавством тощо.

АРХІВ ДРУКУ – сховище, в якому збирають для постійного зберігання по одному обов'язковому примірнику всі твори друку, що виходять у країні.

АРХІВНИЙ ПРИМІРНИК – обов'язковий примірник твору друку, що зберігається вічно в архівному сховищі (в національній бібліотеці та (чи) книжковій палаті) й не підлягає звичайному бібліотечному використанню.

АРХІТЕКТОНІКА КНИГИ – мистецтво побудови книги, гармонійна й продумана просторова організація всіх її елементів: тексту, ілюстрацій, прикрас і т. п.; складова частина художнього конструювання книги; загальна композиція книги відповідно до її змісту, типу та призначення. Включає внутрішню організацію матеріалу (розбивку на розділи, рубрикацію) і зовнішнє оформлення видання: розміщення тексту та ілюстрацій, вибір шрифтів, організацію шпальт, формат, співвідношення між текстом і полями, орнаментацію, конструкцію титульної сторінки, оправи.

АСТЕРИСК (від грец. aste-riskos – зірочка) – знак у вигляді зірочки *. Вживається як знак відсилки або посилання, а також як графічний заголовок чи кінцівка.

АСТРОНІМ (від грец. astron – зірка й onima – ім'я) – псевдонім, у якому замість ім'я вжито зірочки: **, ***.

АСЮРЕ – друкарська лінійка, що дає відбиток у вигляді декількох тонких паралельних ліній, прямих чи хвилястих.

АТЕТЕЗА (від грец. athetesis – заперечення) – доказ, що твір приписувався авторові безпідставно, заперечення приналежності твору особі, яка раніше вважалася його автором.

АТЛАС – 1) зібрання карт в одній книзі. Назву введено фламандським картографом Меркатором, який дав її своєму зібранню карт (1595 р.) на честь Атласа, міфічного короля Лівії; 2) картографічне або образотворче книжкове видання, основним матеріалом якого є карти (географічні, астрономічні) або зображення, що використовуються як засіб наочного навчання чи засвоєння різних дисциплін (анатомічний, ботанічний, зоологічний, медичний, технічний *А.*).

АТЛАСНИЙ ПАПІР – папір, одна сторона якого подібна до шовкової або напівшовкової тканини з блискучою поверхнею.

АТРИБУЦІЯ (від лат. attributio – приписування) – встановлення автора анонімного твору або твору, опублікованого під нерозкритим псевдонімом. При дослідженні стародруків – встановлення вихідних даних дефектного видання або видання, що має неправдиві вихідні дані.

АУДІОВІЗУАЛЬНИЙ ДОКУМЕНТ – документ, що містить зображувальну та звукову інформацію, відтворення якої потребує застосування технічних засобів.

АФІША – аркушеве видання, що містить оповіщення про концерт, спектакль, виставку та ін. Призначена для розклеювання на стінах та в афішних вітринах.

БАЗА ДАНИХ – упорядкована сукупність даних, організованих за певними правилами, що передбачають загальні принципи опису, зберігання та обробки даних. Зміст бази даних визначається функціональним призначенням.

БАРИТОВАНИЙ ПАПІР (від гр. barus – важкий) – цупкий глянцевий папір із нанесеним на нього шаром порошку барію, каоліну або гіпсу з розчином желатину чи казеїну. Застосовується переважно для друкування ілюстрацій. Синонім – *крейдований папір*.

БАРОКО – стиль, що переважав у європейському мистецтві кінця XVI – першої пол. XVIII ст. Риси бароко в книжковому оформленні проявилися: в організації урочистого «входу» до книги: портрет автора у пишній рамці на фронтиспісі; в наявності кількох титулів, один з яких багатослівний набірний, а другий – гравійований, містить складну просторову композицію, що алегорично передає зміст книги; в наявності у книзі гравюр на металі тощо.

БАСКЕРВІЛЬ (від імені друкаря – Джона Баскервіля) – шрифт, утворений у XVIII ст., який відрізняється стрункістю та чіткістю малюнку літер.

БАСМИ (від тюрк. басма – відбиток) – 1) металеві штампи невеликого розміру, які застосовувалися для тиснення орнаментальних прикрас на оправах; 2) витиснутий орнамент на палітурках старовинних книжок.

БАСТАРДА – курсив у готичному шрифті.

БАТИРЩИК – один з робітників, що обслуговував ручний друкарський верстат. Виготовляв друкарську фарбу, розтирав її та наносив на друкарську форму.

БЕЗПЕКА КНИЖКОВИХ ПАМ'ЯТОК – сукупність правових, інженерно-технічних, організаційних і спеціальних заходів, які запобігають утраті книжкових пам'яток внаслідок викрадень, фактів вандалізму, аварій техногенного характеру, стихійних лих, інших небезпечних обставин і дій.

БЕЗШОВНЕ СКРІПЛЕННЯ – скріплення зошитів видання у книжковий блок за допомогою особливого еластичного та міцного клею.

БЕРЕГИ (ПОЛЯ) КНИГИ – вільні, незадруковані ділянки сторінок навколо набірних шпальт. Розрізняють корінцевий, верхній, зовнішній та нижній береги.

БЕРЕСТЯНІ ГРАМОТИ – пам'ятки давньоруської писемності, створені продряпуванням кириличних, як правило, літер на бересті.

БЕСТІАРІЙ (Bestiarium) – середньовічні західноєвропейські збірники, що містили оповідання з біблійних сюжетів або творів античних авторів про реальних чи фантастичних тварин.

БЕСТСЕЛЕР (від англ. best – великий, найкращий і sell – продавати) – книга, що користується найбільшим успіхом у покупців і значний тираж якої швидко розпродується. *Б.* не обов'язково є кращою за художніми чи змістовними перевагами книжкою. Часто успіху швидкого продажу сприяє добре організована рекламна кампанія або особливі обставини, що склалися на початок продажу.

БИНТИ ОПРАВИ (нім. Binde – бинт, binden – зв'язувати, оправляти книги) – у стародруках – товсті шнури або шкіряні ремінці, до яких нитками з льону чи коноплі пришивали зшитки, формуючи таким чином блок книги, і які створювали стовщення (ребра) впоперек корінця оправи.

БІБЕЛЬДРУК (від нім. Bibel і drucken) – високоякісний непрозорий дуже тонкий друкарський папір.

БІБЛЕЇСТИКА – галузь знань, що досліджує Біблію.

БІБЛІОГНОЗІЯ (від грец. biblion – книга і gnosis – знання) – застарілий термін для визначення комплексної науки про книгу, який застосовували в кінці XVIII та у XIX ст.

БІБЛІОГРАФ – фахівець з бібліографії, укладач та упорядник бібліографічних матеріалів.

БІБЛІОГРАФІЧНА ДОВІДКА – довідка, яка містить підбір (список) бібліографічних описів, що відповідають запиту. Може містити відомості про місцеперебування даного документа.

БІБЛІОГРАФІЧНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ – пошук у масиві бібліографічної інформації джерел, які відповідають даному запиту.

БІБЛІОГРАФІЧНА КАРТОТЕКА – бібліографічний посібник, реалізований у картковій формі, що містить бібліографічну інформацію. На відміну від бібліотечного каталогу може включати відомості про документи, які відсутні у фонді, не містити шифру зберігання документа чи інших відомостей.

БІБЛІОГРАФІЧНА КОНСУЛЬТАЦІЯ – відповідь на разовий запит, що містить поради щодо самостійного використання шляхів і засобів бібліографічного пошуку. Є наслідком консультування читачів біля каталогів і в цьому смислі є одиницею обліку.

БІБЛІОГРАФІЧНА КУЛЬТУРА – показник досягнутого на даному історичному етапі рівня розвитку бібліографії: забезпечення суспільних потреб бібліографічною інформацією, якості укладання та видання бібліографічних посібників, розповсюдженості бібліографічних знань у суспільстві.

БІБЛІОГРАФІЧНА МОНОГРАФІЯ – значний за обсягом бібліографічний посібник науково-допоміжного призначення, створений на основі дбайливого виявлення й поглибленого вивчення великого масиву документів, підданих первинній бібліографічній обробці.

БІБЛІОГРАФІЧНА ПРОДУКЦІЯ – сукупність бібліографічних посібників, виділених за якоюсь певною ознакою.

БІБЛІОГРАФІЧНА РІДКІСТЬ – видання, що збереглося в малій кількості примірників; у цьому смислі – вужчий за змістом синонім поняття «*рідкісна книга*».

БІБЛІОГРАФІЧНЕ ВИДАННЯ – 1) інформаційне видання, основним матеріалом якого є упорядкований перелік бібліографічних записів або текст із характеристикою видань (творів); 2) будь-який бібліографічний посібник, виданий окремо: бібліографічний каталог, огляд, список, покажчик.

БІБЛІОГРАФІЧНЕ ГРУПУВАННЯ – об'єднання бібліографічних записів у групи за заздалегідь заданими ознаками – систематичними, тематичними, предметними, хронологічними, алфавітними, видовими.

БІБЛІОГРАФІЧНЕ ПОСИЛАННЯ – короткий бібліографічний опис джерела цитати чи запозичення, а також творів або видань, які оцінюються, рекомендуються чи критикуються в основному тексті. За місцем розміщення розрізняють внутрішньотекстові (заверстані серед тексту), підрядкові, затекстові посилання.

БІБЛІОГРАФІЧНЕ РОЗШУКУВАННЯ – вид бібліографічного пошуку, пов'язаний із знаходженням відсутніх або уточненням неправильних елементів бібліографічного опису.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ЗАПИС – розгорнута бібліографічна характеристика видання, в якій бібліографічний опис доповнено тими чи іншими елементами: заголовком, анотацією, рефератом, індексами класифікації, предметними рубриками, бібліотечним шифром та ін.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ МЕТОД – система способів і правил, що забезпечують можливість вибрати з різноманітності фіксованих джерел інформації потрібні, оцінити інформаційну ситуацію, визначити основні напрями вивчення літератури. Є одним із засобів одержання нового знання. З його допомогою вчені одержують доступ до джерел інформації.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ОПИС – основна частина бібліографічного запису, що складається з набору представлених за стандартними правилами бібліографічних відомостей (елементів), які дозволяють ідентифікувати будь-яке видання (твір) і одержати більш-менш повне уявлення про нього.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК – бібліографічний посібник зі складною структурою, розвиненою рубрикацією і апаратом – передмовою, допоміжними покажчиками, змістом, списком скорочень і т. п.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОСІБНИК – упорядкована в тій чи іншій системі сукупність бібліографічних записів, що призначена для допомоги читачам у виборі та розшуку видань, творів та інших документів.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОШУК – пошук документів, що здійснюється за джерелами бібліографічної інформації.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ РЕПЕРТУАР – ретроспективний бібліографічний посібник, що містить бібліографічні записи про твори друку, видані на даній території за певний час.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК – бібліографічний посібник із простою структурою.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ УНІКУМ – 1) видання виключної рідкісності, що збереглося в єдиному примірнику; 2) примірник видання, котрий має якісь особливості, що роблять його єдиним у своєму роді. Синонім: *унікальна книга*. Див. також: БІБЛІОГРАФІЧНА РІДКІСНІСТЬ.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ВІДОМОСТІ – основні відомості про видання (твір), які коротко його характеризують (автор, назва, ким і коли видано, обсяг).

БІБЛІОГРАФІЯ (в пер. з грецької – книгоопис) – галузь науково-практичної діяльності з підготовки та доведення до споживачів бібліографічної інформації.

БІБЛІОГРАФІЯ БІБЛІОГРАФІЙ – вид бібліографії, присвячений інформації про бібліографічні матеріали.

БІБЛІОГРАФОЗНАВСТВО – наукова дисципліна, що вивчає й розробляє історію, теорію, методику і проблеми організації бібліографії.

БІБЛІОГРАФУВАННЯ – процес підготовки бібліографічної інформації.

БІБЛІОКЛАСТ – особа, що псує або нищить книжки.

БІБЛІОКЛЕПТ, БІБЛІОКЛЕПТОМАН – викрадач книжок; людина з патологічним прагненням викрадати книги.

БІБЛІОЛАТРІЯ (від грец. biblion – книга і latreia – шанування, культ) – забобонна глибока пошана до книги, шанування священних або божественних книг (Біблії, Корана), а також книжок, що начебто мають магічну, чародійну силу. У переносному значенні – пристрасть до книжок, доведена до крайньої межі.

БІБЛІОЛІТ – окам'яніла книга, що пролежала багато років у землі, вулканічній лаві тощо.

БІБЛІОЛОГІЯ (від грец. biblion – книга і logos – слово, вчення) – термін для визначення комплексної науки про книгу. Синонім – *книгознавство*.

БІБЛІОМАНІЯ (від грец. mania – безумність, божевілля) – пристрасть збирати книги, головним чином рідкісні, доведена до крайності; захоплення переступає межі розумного ставлення до мети і смислу збирання книжок.

БІБЛІОМАНТІЯ – ворожіння по тексту книги, розкритої випадково. В давнину проводилось найчастіше по тексту Біблії або Псалтиря.

БІБЛІОМЕТРІЯ (від грец. biblion – книга та metria – вимір) – допоміжна книгознавча дисципліна, що розробляє теорію та практику застосування математичних і статистичних методів стосовно писемних та друкованих пам'яток, переважно книг.

БІБЛІОНОМІЯ (від грец. nomos – закон) – застарілий термін: 1) застосований у XIII ст. канцлером Ам'єнської церкви Рішаром Фурнівалем для бібліографічного каталогу з елементами класифікації книжок; 2) запропонований О. О. Сидоровим у 1924 р. для визначення «мистецтвознавства книги».

БІБЛІОПЕГІСТ – 1) колекціонер оправ; 2) спеціаліст, знавець оправ та палітурного мистецтва; 3) застаріле – палітурник.

БІБЛІОПЕГІЯ – наука книгознавчого циклу, що вивчає оправи старовинних книжок.

БІБЛІОПОЛІСТИКА, БІБЛІОПОЛІЯ (від грец. poleo – продаю) – наука книгознавчого циклу, що вивчає теорію, історію та організацію книжкової торгівлі.

БІБЛІОПЕДАГОГІКА – термін, який активно застосовувався в 20-х рр. XX ст. для визначення науки про керівництво читанням.

БІБЛІОПСИХОЛОГІЯ – теорія, в якій розглядається психологічний вплив книги на читача, виходячи з функціональної залежності між читачем, книгою та автором. Термін був введений російським книгознавцем та бібліографом М. О. Рубакіним.

БІБЛІОСОФІЯ (від грец. sophia – знання, мудрість) – термін, запропонований італійським книгознавцем Г. К. Піло в кінці XIX ст. для визначення комплексної науки про книгу. До її складу він включав бібліологію, бібліографію та бібліотекономію.

БІБЛІОСОЦІОЛОГІЯ – термін, що активно застосовувався в 20–30-х рр. XX ст. Запропонований М. М. Куфаєвим у 1922 р. для визначення «абстрактної науки про закони книги», на відміну від книгознавства як «конкретного розуміння книги».

БІБЛІОТАФ (від грец. taphos – поховання, могила) – «той, що ховає книги» – тип власника бібліотеки, який нікому не дозволяє користуватися своїми книжками.

БІБЛІОТЕКА (від грец. biblion – книга і theke – сховище) – 1) заклад, що організує збирання, збереження та громадське користування книжками; 2) зібрання книжок; 3) приміщення для зберігання книжок.

БІБЛІОТЕКОГРАФІЯ – опис конкретних бібліотек або бібліотеки.

БІБЛІОТЕКОЗНАВСТВО – суспільна наука книгознавчого циклу, що вивчає бібліотечну справу. Включає: історію бібліотечної справи, сучасний її стан та її прогностику, закономірності формування, розвитку й функціонування бібліотечної системи, а також дисципліни, що перетинаються з іншими науками: бібліотечну педагогіку, бібліотечну психологію, бібліотечну статистику, бібліотечне право та ін.

БІБЛІОТЕРАПІЯ (від грец. biblion – книга і therapeia – лікування) – книголікування, розділ психотерапії, що здійснює лікувально-реабілітаційний вплив на хворих соматичними і психічними захворюваннями.

БІБЛІОТЕЧНА ЕСТЕТИКА – дисципліна, що розглядає прийоми та методи естетичного формування бібліотечного середовища і використання досягнень дизайну при зовнішньому оформленні бібліотеки та її інтер'єрів у інтересах читача.

БІБЛІОТЕЧНА ЕТИКА – дисципліна, що включає моральні норми, культуру, стиль поведінки бібліотечних працівників та їх спілкування з читачами.

БІБЛІОТЕЧНА КОЛЕКЦІЯ – штучно організований за певним принципом або ознакою фонд: за видами документів, способом відтворення, предметно-тематичними, хронологічними, видовими ознаками, культурологічною цінністю.

БІБЛІОТЕЧНА МЕРЕЖА – організаційна сукупність бібліотек регіону, галузі, відомства (мережа академічних бібліотек, вузівських, Міністерства культури тощо).

БІБЛІОТЕЧНА ОБРОБКА – комплекс процесів підготовки документів до наступного використання й зберігання в бібліотеці. Складається з технічної обробки (штемпелювання, зазначення інвентарного номера, шифру та ін.), обліку (запис в інвентарну книгу чи інші документи обліку) і наукової обробки (каталогізації, що включає бібліографічний опис, систематизацію, предметизацію і організацію відповідних каталогів).

БІБЛІОТЕЧНА ОПРАВА (ПАЛІТУРКА) – вид практичної палітурки, розроблений на початку XX ст., коли набули поширення громадські бібліотеки. Конструкція містить елементи, що забезпечують підвищену міцність і довговічність книги.

БІБЛІОТЕЧНА ПРОФЕСІОЛОГІЯ – бібліотекознавча дисципліна, що вивчає кадри бібліотекарів (завдання, зміст, форми й специфіку трудової

діяльності бібліотечних працівників, професійні вимоги до кадрів, спрямованість, зміст та обсяг бібліотечної освіти, професійну етику та ін.).

БІБЛІОТЕЧНА ТЕХНІКА – допоміжні засоби, переважно друкованої форми: бланки, інвентарні книги, формуляри, ярлики, каталожні картки та ін.

БІБЛІОТЕЧНИЙ ПОЧЕРК – рукописний стандартизований почерк, що нагадує друковані літери. Відрізняється великою чіткістю, простотою сприйняття. Запропонований для каталогізації у 1876 р. американським бібліотекарем М. Дьюі, перероблений у СРСР Ю. В. Григорьєвим.

БІБЛІОТЕЧНИЙ ФОНД (від лат. fundus – основа) – систематизоване зібрання творів друку та інших джерел інформації, що формуються бібліотекою.

БІБЛІОТЕЧНИЙ ШИФР – умовне позначення місця документа у книгосховищі.

БІБЛІОТЕЧНІ ЗІБРАННЯ – фонди, органічно створені фондоутворювачем. Поділяються на особові (іменні, родові, сімейні, складені на основі приватних зібрань) та зібрання культурологічних та просвітніх установ.

«БІБЛІОТЕЧНО-БІБЛІОГРАФІЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ» (ББК) – ієрархічна комбінована система бібліотечно-бібліографічної класифікації, розроблена в 1958–1968 рр. спеціалістами бібліотек СРСР. Має ряд варіантів для різних типів бібліотек. Актуалізація ББК здійснюється за допомогою доповнень і виправлень.

БІБЛІОФІЛ, БІБЛІОФІЛИ – елітний прошарок книголюбів, люди, які знаються на в історії книги, вміють оцінити її з художньої точки зору, володіють звичайно книжковою колекцією, зібраною за певним принципом, заохочують до бібліофільства інших.

БІБЛІОФІЛІЯ (БІБЛОФІЛЬСТВО) – потяг до книг, до збиральництва і глибокого вивчення рідкісних та цінних видань.

БІБЛІОФІЛЬСЬКЕ ВИДАННЯ – видання, що відрізняється від масової книжкової продукції обмеженим і, як правило, нумерованим тиражем та зовнішніми якостями, які найбільш цінуються бібліофілами: високоякісним оформленням, дбайливим поліграфічним виконанням, папером найкращих сортів та ін.

БІБЛІОФОБІЯ (від грец. biblia – книга та phobos – жах) – ненависть до книжок.

БІБЛІОХРОМ – книга, різні частини якої надруковано на папері різних кольорів.

БІБЛІЯ (від грец. biblion – книги) – зібрання давніх текстів, канонізоване релігійною традицією як Святе Письмо іудаістів та християн. Складається з Вітхого (Старого) Завіту, що визнається обома релігіями, та Нового Завіту, що визнається лише християнами.

БІОБІБЛІОГРАФІЧНИЙ СЛОВНИК – жанр бібліографічного посібника, що поєднує біографічні відомості про осіб з бібліографічною інформацією про їх твори та літературу про них.

БІОДЕСТРУКЦІЯ – руйнування (пошкодження) матеріальної основи документа під впливом біологічних факторів (грибів, плісняви, комах).

БІОЛОГІЧНІ ФАКТОРИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ФОНДУ – система заходів, яка усуває руйнівний вплив біологічних шкідників: підтримання необхідного кліматичного та санітарно-гігієнічного режиму в процесах комплектування, збереження, використання фонду; переборення допущених відхилень від режимних вимог (знепилення, просушування документів); ліквідація виявлених шкідників фонду: гризунів – дератизація, комах – дезінсекція, бактерій – дезінфекція.

БІОЛОГІЧНІ ШКІДНИКИ ФОНДУ – живі організми, що руйнують документи: гризуни, комахи, мікроорганізми, пліснява та ін.

БІОСТІЙКІСТЬ МАТЕРІАЛЬНОЇ ОСНОВИ ДОКУМЕНТА – властивість матеріальної основи документа протистояти впливу біодеструкції.

БЛІНТОВЕ ТИСНЕННЯ (від нім. blind – сліпий) – безбарвне плоскопоглиблене зображення, одержане на палітурній кришці шляхом вдавлювання в ній нагрітого до 90–120° металевого штампу.

БОГОСЛУЖБОВІ КНИГИ – див. ЛІТУРГІЙНІ КНИГИ.

БОКОВИК – заголовок чи зображення, розташовані на берегах сторінки, поза набором.

БОРДЮР – графічна орнаментальна прикраса у вигляді візерунчастої смуги, котру одержують повторенням геометричних чи стилізованих фігур. Бордюром обрамляють тексти та ілюстрації, посилюючи виразність композиції.

БРАЙЛІВСЬКИЙ ДРУК – безбарвне тиснення на зволоженому папері випуклого тексту крапками при виданні книг для сліпих. Винахід француза Л. Брайля, звідси назва.

БРАЙЛЯ ШРИФТ – рельєфно-крапковий шрифт для письма й читання сліпими, в основі якого комбінація випуклих крапок.

БРЕВІАРІЙ – 1) літургійна книга католицької церкви, що містить молитви й співи, розташовані по днях і по годинах дня; 2) збірник витягів із праць прославлених духовних письменників; 3) пізніше – збірник витягів із праць видатних авторів певної професії або спеціальності (напр. «Біологічний бревіарій»).

БРИЛЬЯНТ – найменший із шрифтів, розмір кегля дорівнює 3 пунктам (1,13 мм).

БРОКГАУЗ і ЕФРОН – в усному спілкуванні назва фундаментального енциклопедичного словника Ф. Брокгауза та І. Ефрона в 43 томах (86 півтомах), що виходив з 1890 по 1907 р. тиражем 75 000 примірників.

БРОНЗУВАННЯ – нанесення на щойно надрукований відбиток тонкого шару бронзової або алюмінієвої пудри для надання зображенню вигляду золотого або срібного покриття.

БРОШУРА – вид видання: книжкове видання обсягом більше 4, але не більше 48 сторінок. На відміну від журналу, виходить одноразово.

БУКВА – графічний знак або літера. Рядкові (мінускульні) та заголовні (маюскульні) букви розрізняють у латинському письмі з XI–XV ст., у кириличному письмі з початку XVIII ст.

БУКВАР – початковий навчальний посібник з навчання грамоті (читанню й письму). Синонім *азбуки*.

БУКВИЦЯ – у традиціях рукописної книги – перша літера слова, котре відкриває книгу, розділ, самостійну частину тексту. Виконувалась, як правило, в кольорі, оформлялася орнаментом у поєднанні з сюжетними зображеннями. Синонім – *заголовна літера*, *ініціал*.

БУК-ДИЗАЙН (англ. book design) – художнє оформлення книги (в широкому смислі).

БУКІНІСТИЧНА КНИГА (фр. bouquin – уживана старовинна книга) – 1) рукописна або друкована книга, що потрапила до повторного торгового обігу; 2) у радянській книжковій торгівлі – книга, видана в період з 1851 по 1960 рік включно.

БУКЛЕТ – аркушеве видання у вигляді одного аркуша друкованого матеріалу, сфальцьованого будь-яким способом у два чи більше згинів.

БУСТРОФЕДОН – спосіб письма в давнину, за яким рядки тексту наносили почергово то справа наліво, то зліва направо.

БЮЛЕТЕНЬ – періодичне або продовжуване видання, що інформує читачів про законодавчі, нормативні чи інші офіційні документальні матеріали, або містить узагальнюючі, оглядові і пояснюючі статті.

ВАЛОВА НУМЕРАЦІЯ – єдина порядкова нумерація випусків серійного видання від дня його заснування. Синонім: наскрізна нумерація.

ВАРІАНТ – 1) рукописи, які дещо відрізняються за змістом, формою чи мовою; 2) примірник видання, що має відмінності від інших примірників того ж видання.

ВЕДУТА (від італ. veduta) – в мистецтві XVIII – початку XIX ст. міський пейзаж (звичайно топографічно точний).

ВЕЛЕНЕВИЙ ПАПІР (від фр. vélin – кращий сорт пергамену з телячої шкіри) – щільний глянсовий папір найвищого ґатунку, схожий на пергамен, сировиною для якого в давнину служило ганчір'я.

ВЕЛИКОФОРМАТНИЙ ДОКУМЕНТ – документ (видання), формат якого потребує для зберігання нестандартних стелажів чи іншого обладнання.

ВЕНЗЕЛЬ – художньо написані ініціали, що утворюють візерунок.

ВЕРЖЕ (від фр. vergeure) – 1) при виробництві паперу вручну – нитки тонкого дроту, які паралельно й щільно прилягають одна до одної і покривають дно форми, що створює наче полотно для утримання паперової маси; 2) видиме на просвіт на папері ручного виробництва зображення щільно й паралельно розташованих горизонтальних смуг.

ВЕРСО (від лат. verto – повертаю, folio verso – перегорнувши аркуш) – у сувої – зовнішній незаповнений бік, у кодексі – зворотній бік аркуша. За наявності в книзі пагінації на версо проставляють парні числа.

ВЕРСТАННЯ – поліграфічний процес виготовлення друкарської форми, що полягає у складанні шпальт (сторінок) певного формату з гранок набраного тексту, елементів оформлення та ін.

ВЕРСТАТКА – невеличкий тристінний металевий ящичок, у якого дно, одна з бокових і опорних стінок нерухомі, а інша бокова (рухома) стінка має замок і перед початком складання встановлюється на заданий формат. Цей інструмент застосовується при ручному складанні тексту для формування рядків, які надалі виставляються на гранку.

ВЕРСТКА – відбиток зі зверстаного набору (коректура).

ВЕРТИКАЛЬНЕ РОЗМІЩЕННЯ ФОНДІВ – розміщення фондів у вертикальних багатоярусних фондосховищах.

ВЕТХИЙ ДОКУМЕНТ – документ (видання), матеріальна основа якого частково чи повністю зношена, пошкоджена чи зруйнована і подальше користування яким може призвести до його загибелі.

ВИБРАНІ ТВОРИ – вид видання суспільно-політичної, наукової, художньої літератури, що включає кращі твори автора.

ВИД ВИДАННЯ – визначення видання за певною ознакою: функціональним призначенням, матеріальною конструкцією, обсягом, читацькою адресою, знаковою природою інформації, складом тексту, періодичністю та ін.

ВИДАВЕЦЬ – особа чи організація, що має право видавничої діяльності чи отримала ліцензію на це право і проводить таку діяльність; юридична особа, що готує видання до друку і випускає його. В широкому значенні слова – той, хто видав книжку.

ВИДАВНИЦТВО – установа (державна, громадська, кооперативна чи приватна), що здійснює підготовку, випуск та реалізацію книжок, газет, журналів, нот, плакатів, електронних і комбінованих видань тощо.

ВИДАВНИЧА МАРКА – знак фірми, емблема видавця або видавництва, що, як правило, символізує його специфіку або відтворює ініціали, прізвище видавця та вказує на приналежність йому видання. Може розміщуватись на авантитулі, титульному аркуші, обкладинці чи оправі видання. Див. ДРУКАРСЬКА МАРКА, СИГНЕТ.

ВИДАВНИЧА ОПРАВА – оправа, виготовлена за розпорядженням і на кошти видавця або розповсюджувача для значної частини тиражу.

ВИДАВНИЧА СЕРІЯ – нумерована серія книжок різного змісту, якій видавець надав загальну назву й однакове оформлення.

ВИДАВНИЧИЙ КОНВОЛЮТ – книга, що складається із самостійних видань, об'єднаних видавцем або друкарем у один том, з одним титульним аркушем. У видавничі конволюти включалися окремі нерозпродані примірники видань, надруковані в різні роки різними або одним друкарем для різних видавців, або надруковані для одного видавця в різні роки чи в одному й тому ж році. *В. к.* зустрічаються серед видань XVI–XVIII ст.

ВИДАННЯ – 1) документ, призначений для розповсюдження інформації, що міститься в ньому, який пройшов редакційно-видавничу обробку, одержаний шляхом друкування або тиснення, поліграфічно самостійно оформлений, має вихідні відомості; 2) процес випуску книги, брошури, журналу тощо.

ВИДАННЯ З НУМЕРОВАНИМ ТИРАЖЕМ – видання, в якому кожному примірнику привласнюється порядковий номер, що ставиться найчастіше нумератором, зрідка – від руки або друкарським шрифтом. Використовується переважно в бібліофільських чи подарункових виданнях або у виданнях для службового користування.

ВИДАННЯ З ПАРАЛЕЛЬНИМ ТЕКСТОМ – видання, в якому вміщено однаковий текст двома чи більше мовами, або основний текст і його варіант. Іноді тексти друкуються паралельно, сторінка в сторінку, або стовпчиками.

ВИДАННЯ, ЩО ПРОДОВЖУЄТЬСЯ – видання, що виходить у міру накопичення матеріалу, без певної періодичності, однотипно оформленими, нумерованими чи датованими випусками, різними за змістом, але під однією й тією ж назвою.

ВИКЛЮЧКА РЯДКІВ – збільшення або зменшення проміжків між словами за допомогою шпацій з метою доведення рядків до заздалегідь визначеної ширини набірної шпальти (сторінки).

ВИНОСКА – примітки або бібліографічні посилання, що розміщені під основним текстом на сторінці (рос. «сноска»), або в кінці твору, за текстом (рос. выноска). З певним текстом пов'язана цифровим порядковим номером або зірочкою (астериском) на верхній лінії шрифту. В стародруках *В.* позначалися буквами латинського, грецького алфавітів чи різними знаками (+, # та ін.). За знаками *В.* у стародруках можна визначити друкарню.

ВИПРАВЛЕНЕ ВИДАННЯ – повторне видання, текст якого суттєво не змінений, проте виправлений автором з метою усунення огріхів, уточнення й оновлення фактів, формулювань тощо.

ВИПУСК – 1) частина твору, видана у вигляді самостійної друкарської одиниці; 2) назва, що часто надається номерам серій, періодичним виданням або виданням, що продовжуються.

ВИПУСК У СВІТ – вихід видання з друку.

ВИПУСКНІ ДАНІ – частина вихідних відомостей. Інформують про формат і вид паперу, на якому надруковано видання, обсяг, тираж, гарнітуру шрифту, про терміни проходження його у виробництві, назву та адресу видавництва і друкарні. Друкуються на кінцевій сторінці або в нижній частині звороту титульного аркуша.

ВИСОКИЙ ДРУК – вид друку, коли зображення передається на папір або інший матеріал рельєфними друкуючими елементами, що лежать в одній площині, а пробільні (проміжкові) елементи заглиблені й не дають відбитків. Найдавніші відбитки високого друку одержані з гравюр на дереві – ксилографії. Зразком високого друку є також спосіб друкування з набірної (складеної) форми, винайдений Й. Гутенбергом, тобто традиційне друкарство.

ВИХІДНІ ВІДОМОСТІ – дані, розміщені на титульному аркуші, обкладинці, оправі, корінці видання, кінцевій сторінці. Містять: надзаголовкові дані, ім'я, прізвище автора, назву, підзагаловкові дані, вихідні дані, випускні дані, індекси-шифри бібліотечні, макет анотованої каталожної картки, анотацію або реферат, знак охорони авторського права, міжнародний стандартний номер книги або серіального видання.

ВИХІДНІ ДАНІ – частина вихідних відомостей, що вказує на місце видання, назву видавництва і рік випуску видання. Розміщуються в нижній частині титульного аркуша.

ВІДБИТОК – зображення на папері або іншій основі, одержане при контакті з друкарською формою, вкритою фарбою, тобто шляхом друкування.

ВІДОМЧЕ ВИДАННЯ – інформаційне, інструктивне, методичне, нормативне видання, що випускається від імені відомства (підприємства, уста-

нови, організації), призначене, як правило, для регламентації діяльності цього відомства або для реклами.

ВІДРОДЖЕННЯ, Ренесанс (фр. Renaissance, італ. Renascimento) – епоха в історії культури країн Західної та Центральної Європи, а також деяких країн Східної Європи (в Італії – XIV–XVI ст., в ін. країнах – з кінця XV–XVI ст.). Знаменувалося поклонінням перед цінностями, що були створені античним світом, і прагненням відродити їх до нового життя.

ВІДСИЛАННЯ – посилання, де вказано, в якому місці тексту видання можна знайти необхідні відомості.

ВІНЬЄТКА (фр. vignette, від vigne – виноград) – графічна прикраса в книжках, журналах та ін. друкованих виданнях. Одержала розповсюдження у Франції у XVIII ст., властива стилям бароко й рококо.

ВКЛАДКА – 1) 4-сторінкова ілюстрація, що друкується окремо від тексту і вкладається у видання; 2) сфальцьований аркуш, що містить карту, схему та ін., який вкладається у видання, конверт або кишеню, прикріплені до палітурної кришки.

ВКЛАДНИЙ ЗАПИС – запис на книзі (найчастіше літургійного чи богословського змісту) про те, що вона передана в дар конкретній церкві чи монастирю від певної особи.

ВКЛЕЙКА – окремий відбиток ілюстративного матеріалу або тексту, що вклеюється між певними сторінками видання.

ВЛАСНИЦЬКА ОПРАВА – оправа, виконана на замовлення власника книги.

ВЛАСНИЦЬКИЙ ЗАПИС – запис на книзі (на форзаці, титулі, берегах сторінок та ін.), зроблений її власником, який свідчить про її приналежність.

ВНУТРІШНЯ ЦІННІСТЬ – термін, що використовується для опису історичних матеріалів, які слід зберегти в оригінальній формі, а не у вигляді копії.

ВОДЯНИЙ ЗНАК (ФІЛІГРАНЬ) – внутрішнє, видиме на просвіт зображення на папері ручного виробництва, яке одержують у процесі його відливання. Вивчає водяні знаки спеціальна історична дисципліна філігранологія. Філіграні використовують для датування рукописів і безвихідних або дефектних стародруків, а також для визначення форматів стародруків.

ВОКАБУЛА (лат. vocabulum – слово) – застарілий термін для визначення іноземного слова з його перекладом рідною мовою; заголовкове слово словникової статті.

ВОКАТА – чиста сторінка, що використовується у виданні в композиційно-ритмічних цілях.

ВОСЬМИГЛАСНИК, ВОСЬМИГОЛОСНИК, ОСМОГЛАСНИК – див. ОКТОЇХ

«ВОСЬМУШКА» – визначення формату в 1/8 частку аркуша книги в давніх описах та каталогах (ін-октаво, 8°).

ВСТАВКА – скріплення книжкового блоку з палітурною кришкою за допомогою форзаців.

В'ЯЗЬ – декоративне письмо, букви якого зв'язуються в безперервний орнамент. Застосовувалась для написання заголовків у рукописах і стародруках.

ГАЗЕТА – періодичне видання, що містить офіційні матеріали, оперативну інформацію та статті з актуальних політичних, соціально-економічних, наукових, культурних та інших питань, а також літературні твори, ілюстрації, фотознімки, рекламу. Від інших періодичних видань відрізняється форматом, обсягом і частішим виходом (щоденно, кілька разів на тиждень, раз на тиждень). Термін походить від назви італійської монети – gazzetta, за яку продавалися рукописні зведення новин у Венеції в XVI ст. Як тип видання газета закріпилася в Європі на початку XVII ст.

ГАПЛОГРАФІЯ – в рукописах та рукописних книгах помилковий пропуск переписувачем слів або уривка тексту, які в оригіналі знаходяться між двома однаковими словами.

ГАРНІТУРА ШРИФТУ – комплект друкарських шрифтів одного малюнку. Шрифти однієї гарнітури можуть різнитися за розміром – кеглем; за насиченістю (світлий, напівжирний, жирний); за шириною букв і знаків (нормальний, вузький, широкий); за нахилом по вертикалі (прямий, курсивний).

ГАРТ (від нім. Hartblei, буквально – твердий свинець) – застаріла назва друкарського сплаву.

ГЕДОНІСТИЧНА ФУНКЦІЯ БІБЛІОТЕКИ – соціальна функція бібліотеки, що сприяє формуванню естетичних ідеалів людини, одержанню естетичної насолоди від читання книжок, які надаються бібліотекою.

ГЕКТОГРАФІЯ (від грец. hecaton – сто і graphф – пишу, малюю) – спосіб друку: оригінал, написаний від руки гектографічним чорнилом або надрукований на машинці, стрічка якої просякнута таким чорнилом, притискають до еластичної желатино-гліцеринової маси. Відбиток одержують, притискаючи паперовий аркуш до поверхні маси. Прилад для гектографії – гектограф – винайдений 1869 р. в Росії М. І. Алісовим. На гектографі можна одержати до 100 копій. Гектографією широко користувалися в російському нелегальному революційному друці.

ГЕЛІОГРАВЮРА – фотогравюра, станковий вид глибокого друку, що є прототипом сучасного глибокого друку. З'явилася у другій пол. XIX ст. Відрізняється багатством відтінків, півтонів, оксамитовим виглядом глибоких тіней зображення.

ГЕНЕАЛОГІЯ (від грец. henos – рід, походження і logos – слово, вчення) – спеціальна історична дисципліна, що вивчає походження і зв'язки історичних осіб, родів і фамілій.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ КАТАЛОГ – бібліотечний каталог, що відбиває весь бібліотечний фонд, за винятком обмінних і резервних фондів. Виконує функції службового каталогу.

ГЕОГРАФІЧНА РОЗСТАНОВКА ФОНДІВ – розстановка документів за місцем їх випуску або за назвами місць, яким присвячено зміст документів.

ГЕОГРАФІЧНИЙ КАТАЛОГ – бібліотечний каталог, у якому бібліографічні записи розташовано відповідно до місця видання творів друку.

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК – покажчик географічних назв.

ГЕРАЛЬДИКА (від лат. herald – оповісник) – спеціальна історична дисципліна, що вивчає герби як історичне джерело.

ГЕРБ – знак держави, міста чи роду.

ГЕРБОВИЙ ЕКСЛІБРИС – книжковий знак із зображенням герба, найчастіше – родового герба власника книгозбірні. Синонім – геральдичний екслібрис.

ГЕРБОВИЙ СУПЕРЕКСЛІБРИС – книжковий знак у вигляді герба, витиснений на палітурці або корінці книги.

ГЕРБОВНИК – книга, що містить зображення та описи гербів.

ГЕРМЕНЕВТИКА (грец. hermēneutikē, від hermēnéuō – роз'яснюю, тлумачу), екзегетика – мистецтво і теорія тлумачення текстів, насамперед давніх (класичних античних та релігійних, особливо за часів виникнення й розповсюдження протестантизму). Термін дещо застарів, перекривається поняттям «інтерпретація».

ГІГІЄНА БІБЛІОТЕЧНОГО ФОНДУ – умови, що забезпечують тривале збереження творів друку, запобігають їх передчасному псуванню й руйнуванню від вологи, пилу, безпосередньої дії сонячних променів, шкідників, недбалого поводження. Близький термін – «консервація бібліотечних фондів».

ГІГІЄНІЧНА ОБРОБКА ДОКУМЕНТІВ – очищення документів від забруднення частками біологічного походження й пилом.

ГЛАГОЛИЦЯ – одна з двох слов'янських азбук. Назва походить від старослов'янського «глаголъ» – слово, мова. Майже повністю збігаючись з кирилицею за алфавітним складом, розташуванням і звуковим значенням

літер, глаголиця різко відрізнялася від неї формою букв. За однією з гіпотез, винайдена слов'янським просвітителем Кирилом (Костянтином). Широко вживалася в Моравії з IX ст., пізніше в Болгарії та Хорватії.

ГЛАГОЛИЧНЕ КНИГОДРУКУВАННЯ – виготовлення слов'янської друкованої книги з текстом, відтвореним глаголицею (глаголичним шрифтом). Існувало в XV–XX ст. переважно в Хорватії, а також у Венеції, Римі, в кількох містах Німеччини (для Словенії). Найдавніші друки – «Міссал» 1483 р., «Бревіарій» близько 1491 р. та ін.

ГЛАЗЕТ (фр. glace – лощений) – парча з кольоровою шовковою чи паперовою основою й витканими на ній золотими і срібними узорами.

ГЛАЗУРОВАНИЙ ПАПІР (від нім. glasieren – покривати глазур'ю, від Glass – скло) – каландрований папір різного призначення, пропущений через суперкаландр для одержання рівної гладкої поверхні. Застосовується для високоякісних друкарських робіт.

ГЛИБИНА КЛАСИФІКАЦІЇ – кількість рівнів ієрархії в системі класифікації.

ГЛИБОКИЙ ДРУК – вид друку, при якому зображення передається на папір чи інший матеріал заглибленими друкуючими елементами форми, а пробільною є відполірована металева поверхня. Найдавніший відбиток зроблено в середині XV ст.

ГЛОСА (грец. glōssa – мова) – тлумачення або переклад незрозумілого, застарілого, діалектного слова чи виразу на берегах чи між рядками рукописної або стародрукованої книги. Рукописні глоси належать, звичайно, читачам книжки. Відомі стародруки (Ф. Скорини, В. Тяпінського та ін.) з друкарським відтворенням глос.

ГЛОСАРІЙ – зібрання глос, тобто тлумачень або перекладів незрозумілих чи іноземних слів і словосполучень. Як тип видання глосарій є попередником словника.

ГЛУХИЙ КОРІНЕЦЬ – корінець палітурки, дуже близько (впритул) приклеєний до книжкового блоку.

ГОРИЗОНТАЛЬНЕ ЗБЕРІГАННЯ – розстановка книжок та інших документів у лежачому стані, а не як звичайно – стоячому. Застосовується щодо альбомів, книг і журналів великих розмірів, газетних комплектів, гравюр та інших великих аркушевих видань.

ГОТИКА, ГОТИЧНИЙ ШРИФТ – художній стиль XII–XVI ст., що завершив епоху європейського середньовіччя. Букви звужені, витягнуті по вертикалі, мають кутасті заломи, для чого змінювалось заточування пера; літери тісно наближені, інколи зливаються, створюючи лігатури. Письмо щільне, контрастне, схоже на готичну архітектуру. Перехід до друкованої

книги здійснювався в Європі в середині XV ст. також в межах готичного стилю. В Німеччині готичний шрифт продовжували застосовувати ще й в XX ст.

ГРАВЕР – майстер гравюри, різьбяр по металу, дереву, каменю та ін.

ГРАВІРОВАНА КНИГА – ксилографічна книга, друкувалася з цільних, гравірованих по дереву друкарських форм. Розрізняють анопістографічні книги, аркуші яких віддруковані з одного боку і надалі склеєні, і опістографічні – з аркушами, задрукованими з обох боків. У Європі гравіровані книжки з'явилися на початку XV ст. і тривалий час існували паралельно з книгами, надрукованими з набірної форми. На сьогодні відомо 33 назви таких книжок XV ст., що виходили в Нідерландах та Німеччині. Головна особливість – перевага зображень над текстом. У Росії гравіровані книги випускалися в XVII–XVIII ст.

ГРАВІРОВАНИЙ ТИТУЛЬНИЙ АРКУШ – титул, надрукований з гравірованої друкарської форми без набору.

ГРАВІРУВАННЯ, ГРАВІЮВАННЯ – вирізування зображення на поверхні твердих матеріалів (дерево, метал та ін.); при гравіруванні на металі застосовується також травлення кислотами. Одержаний малюнок може бути випуклим або поглибленим.

ГРАВЮРА (від фр. gravure) – 1) відбиток (на папері чи ін. матеріалі) з пластини (дошки), на якій вирізано малюнок; 2) вид графічного мистецтва, що передбачає численні способи ручної обробки дощок (гравірування) і друкування з них відбитків. Може бути авторська чи репродукційна; прикладна (зокрема, книжкова) чи станкова (естамп); висока, глибока чи плоска, які теж мають свої різновиди. На стародрукованих гравюрах зустрічаються такі короткі визначення при іменах: автора відтворюваного оригіналу – «pinx», «pinxit» – написав, зобразив; рисувальника – «del» (delineavit) – намалював; гравера – «sc» (sculpsit) – вирізав; друкаря – «imp» (impressit) – відтиснув, надрукував, або «exc» (excudit) – виконав.

ГРАВЮРА НА ДЕРЕВІ – див. КСИЛОГРАФІЯ.

ГРАВЮРА НА МЕТАЛІ – вид поглибленої гравюри, виконаної на металевій пластині, в якій малюнок поглиблюється за допомогою механічних або хімічних засобів (протравлювання кислотою). За технікою гравірування розрізняють такі види: різцева гравюра, мецо-тинто, суха голка, офорт, акватинта, пунктирна манера, лавіс та ін.

ГРАЖДАНСЬКИЙ ШРИФТ (гражданська азбука) – шрифт, введений в Росії для друкування світських видань внаслідок реформи російського письма, здійсненої Петром I у 1708–1710 рр.; першооснова сучасної кириличної графіки.

ГРАМОТИ – форма актових, справочинних, особових документів, особливо поширена в середні віки. За змістом грамоти були договірними, жалуваними, духовними, купчими; за походженням – княжі, монастирські, приватні. Кожна з грамот, залежно від змісту, мала свою назву: привілей, оренда, вольність, данина, тестамент, угода, присяга, цедула та ін.

ГРАНКА – 1) стовпчик рядків набору чи інших набірних форм довільної довжини, з яких комплектуються (верстаються) полоси (шпальти) майбутнього видання; 2) відбиток з нього, призначений для читання коректури чи розклеювання макета верстки; 3) подовжена металева дошка з бортиками для збереження, пересувки та установки набору при його обробці.

ГРАФЕМА (від грец. gráphō – пишу) – одиниця системи писемності, що відрізняється від іншої одиниці характером написання і змістом, який передає.

ГРАФІКА (грец. graphike, від gráphō – пишу, малюю) – 1) сукупність нарисних засобів того чи іншого письма, що включає графеми, розділові знаки, знаки наголосу та ін.; 2) назва технічно різних художніх робіт з виготовлення друкарської форми, що виконуються вручну; 3) аркуші з відбитками виготовлених вручну авторських форм; 4) в широкому смислі – унікальні художні зображення, виконані на аркуші паперу чи картону в техніці акварелі, гуаші, пастелі, малюнка пером, вуглем та ін.

ГРАФІТІ (італ. graffito – видряпаний) – написи на стінах будинків, металевих виробах, посуді та ін., зроблені здебільшого за допомогою гострого предмету або фарби.

«ГРИДИРОВАЛ» – старовинна форма терміну «гравіював».

ГРИФ – 1) частина вихідних відомостей про те, що видання затверджується, допускається до використання або рекомендується як офіційне, нормативне, навчальне; 2) назва організації в надзаголовкових даних, від імені якої випускається видання.

ГРОТЕСК – 1) книжковий орнамент у вигляді переплетених химерних зображень людей, тварин чи рослин; 2) друкарський шрифт давньої гарнітури.

ГУТЕНБЕРГІВСЬКІ ПРЕМІЇ – міжнародні премії імені Й. Гутенберга за видатні досягнення в галузі мистецтва й техніки друкарства, а також в галузі книгознавства. Перша *Г. П.* встановлена містом Лейпцигом у 1959 р., присуджувалась щорічно до 1990 р. художникам книги, видавництвам та поліграфічним підприємствам. Друга – заснована містом Майнцем у 1968 р. у зв'язку з 500-річчям смерті Й. Гутенберга, присуджувалась раз на три роки. 1994 р. лейпцизька та майнцська премії були об'єднані, присуджуються щорічно. Ще одна *Г. П.* заснована 1986 р. французьким книжковим клубом «Гран Лівр де Муа». Присуджується щорічно у 15 категоріях.

ДАГЕРОТИПІЯ (від імені Л. Ж. М. Дагера і грец. týpos – відбиток, зображення) – один з перших процесів одержання позитивних зображень на світлочутливих поверхнях (фотографії). Винайдена у 30-х рр. XIX ст. у Франції Л. Дагером на підставі дослідів Ж. Н. Ньєпса.

ДАЙДЖЕСТ (англ. digest – короткий виклад) – 1) видання, що містить короткий, зручний для сприйняття читачами виклад твору. Активно використовується в зарубіжній видавничій практиці; 2) періодичне видання, що містить матеріали, передруковані з інших видань у скороченому, адаптованому вигляді.

ДАРЧИЙ ПРИМІРНИК – книга, подарована бібліотеці з якимись зовнішніми ознаками дару – власноручним або друкарським написом дарувальника.

ДАТА ВИДАННЯ – вказівка у вихідних відомостях року, а в стародруках інколи і місяця та дня видання.

ДАТИ ДАВНЬОРУСЬКОГО ЛІТОЧИСЛЕННЯ – дати, що відрізняються від сучасного літочислення приблизно на 5508 років.

ДАТИ ПОЧАТКУ НОВОГО РОКУ В РІЗНІ ПЕРІОДИ ІСТОРІЇ – до 1492 р. – 1 березня, з 1492 по 1699 р. – з 1 вересня, з 1700 р. – з 1 січня.

ДАТОВАНЕ ВИДАННЯ – видання, в якому вказана дата випуску його в світ, на противагу виданню, дата випуску якого в самому виданні не зазначена.

ДАТУВАННЯ ДЖЕРЕЛА – встановлення часу створення джерела. Якщо точне датування не вдається, визначаються крайні хронологічні межі («terminus post quem» і «terminus ante quem»). Джерелами датування є прямі та опосередковані дані зі змісту й стилю книги, включаючи мову, орфографію, оформлення, присвяту, а також матеріал книги, характер друку, почерку, водяні знаки на папері та ін.

ДЕВІЗ ВИДАВЦЯ (ДРУКАРЯ) – короткий вислів, розміщений на видавничій чи друкарській марці.

ДЕ ВІЗУ (DE VISU) – (лат.) наочно, на власні очі. Термін застосовується в бібліографічній практиці для відзначення, що ознайомлення з виданням здійснено безпосередньо, а не за каталогами чи іншими джерелами інформації.

ДЕЗИДЕРАТИ (лат.) – необхідні бібліотеці документи (книги), які вона має намір придбати для заповнення лакун у фонді чи для заміни дефектних примірників.

ДЕЗІНСЕКЦІЯ – знищення різними методами комах, що пошкоджують документи.

ДЕЗІНФЕКЦІЯ – один з видів санітарно-гігієнічної обробки фондів. Може бути здійснена безпосередньо у фондосховищі.

ДЕКАЛЬКОМАНІЯ (фр. décalcomanie) – застаріла назва перебивного друку.

ДЕКЕЛЬ (нім. Deckel – покришка) – пружно-еластичне покриття на друкарському циліндрі або тиглі, що притискає папір до всіх друкуючих елементів форми в процесі друкування. Служить для вирівнювання тиску при друкуванні.

ДЕПОЗИТАРІЙ – бібліотека, яка забезпечує гарантоване зберігання й видачу за запитами користувачів фонду документів певного профілю, що формується максимально повно. Шляхи поповнення фондів – обов'язковий примірник та прийняття від інших бібліотек документів, які там не використовуються чи мало використовуються.

ДЕПОНУВАННЯ ДОКУМЕНТІВ – передача наукових праць (монографій, машинописів, дисертацій, статей, звітів) для збереження й надання користувачам в бібліотеці.

ДЕРЕВОРИТ, ДЕРЕВОРІЗ – ксилогравюра, гравюра на дереві.

ДЕРЕВ'ЯНА ОПРАВА – оправа, кришки якої виготовлені з дерева і вкриті, найчастіше, шкірою, тканиною чи іншим матеріалом.

ДЕРЕСТАВРАЦІЯ ДОКУМЕНТА – видалення матеріалів попередньої реставрації.

ДЕРЖАВНА БІБЛІОГРАФІЯ – вид бібліографії, призначеної для обліку документів, створених чи опублікованих на території певної держави.

ДЕРЖАВНИЙ РЕЄСТР КНИЖКОВИХ ПАМ'ЯТОК – юридично оформлений перелік рукописних книг, стародруків, рідкісних і цінних видань XIX–XX ст., що охороняються державою і мають особливо видатну історико-культурну значимість.

ДЕСТЬ (в десть) – позначення аркушевого (фоліо) формату книги в старих описах і каталогах, у вітчизняній практиці – 2°.

«ДЕСЯТКОВА КЛАСИФІКАЦІЯ» М. ДЬЮІ – ієрархічна система класифікації, розроблена американським бібліотекознавцем М. Дьюі (1870–1931), згодом перероблена в сучасну комбінаційну десяткову класифікаційну систему, одну з найбільш розповсюджених у світі.

ДЕФЕКТНИЙ ПРИМІРНИК – 1) примірник, у якому відсутні певні сторінки; 2) примірник, що має певні недоліки, наприклад, неправильно зброшуровані або незадруковані сторінки.

ДЕФІНІЦІЯ (лат. definitio) – коротке визначення певного поняття, котре відбиває суттєві ознаки предмета чи явища; тлумачення слова.

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО КНИГОЗНАВЧЕ – допоміжна наукова дисципліна, що займається виявленням книгознавчих джерел, розробкою методів їх вивчення та використання.

ДЗЕРКАЛЬНИЙ ВІДБИТОК – відбиток із зворотнім, «дзеркальним» зображенням.

ДИГРАФ (від грец. di – двічі, і gráphō – пишу) – писемний знак, складений із двох букв (подвійна, двозначна літера); вживається для позначення на письмі одного звуку (фонеми): польск. cz [ч], sz [ш], англ. th.

ДИЗАЙН У КНИЗІ – художнє конструювання книги.

ДИПЛОМАТИКА – допоміжна історична дисципліна, що вивчає походження, форму й зміст офіційних і приватних актових джерел (документів).

ДИПТИХ (гр. diptychos) – у давніх греків і римлян дві дощечки для письма, вкриті воском і з'єднані між собою.

ДИСЕРТАЦІЯ – кваліфікаційна наукова робота, підготовлена з метою публічного захисту на здобуття вченого ступеня, звичайно у вигляді машинопису.

ДИТОГРАФІЯ – помилкове повторення слів, словосполучень або великого фрагмента тексту.

ДІАЗОГРАФІЯ, ДІАЗОТИПІЯ – спосіб копіювання технічної документації на папері або на кальці зі світлочутливим покриттям.

ДІАКРИТИЧНІ ЗНАКИ (від. грец. diakritikós – що служить для розрізнення) – надрядкові або підрядкові (інколи – в середині рядка) знаки, що застосовуються у фонетичному та складовому типах письма і вказують на особливості вимови букви.

ДІАМАНТ – друкарський шрифт, кегль якого дорівнює 4 пунктам (1,5 мм).

ДІАПОЗИТИВ – позитивне чорно-біле або кольорове фотозображення на прозорій основі (скло, плівка).

ДІАРІЙ, ДІАРІУШ – стародавня західноєвропейська назва щоденника.

ДОВГОВІЧНІСТЬ МАТЕРІАЛЬНОЇ ОСНОВИ ДОКУМЕНТА – спроможність матеріальної основи документа тривалий час зберігати експлуатаційні властивості.

ДОВІДКОВЕ ВИДАННЯ – вид видання, головне соціально-функціональне призначення якого надавати матеріали у формі, зручній для швидкого одержання довідок різноманітного характеру. Розраховане на вибіркове читання. Підвиди: словник, довідник, довідковий посібник, енциклопедія, путівник.

ДОВІДКОВО-ДОПОМІЖНИЙ АПАРАТ БІБЛІОТЕКИ – зібрання матеріалів, що забезпечують ведення бібліографічної діяльності. Включає: довідково-бібліографічний фонд бібліографічних посібників та довідників, фонд копій довідок, систему каталогів і картотек.

ДОДАТКОВИЙ ТИРАЖ – додрукування тиражу без будь-яких змін.

ДОДАТКОВИЙ ТИТУЛ – ліва сторінка розгорнутого титулу, в окремих випадках – аркуш, що послідовно йде за основним або передує йому. Містить відомості, які або повністю збігаються з розміщеними на основному титульному аркуші, або чимось відрізняються: іншим поліграфічним виконанням, відомостями про попередні видання, відомостями про мову оригіналу, з якого зроблено переклад, відомостями про багатотомне чи серіальне видання в цілому.

ДОДАТКОВИЙ ТОМ (ВИПУСК) – том (випуск), випущений як додаток до багатотомного видання після того, як усі томи (випуски), намічені спочатку, вийшли в світ.

ДОКУМЕНТ – матеріальний об'єкт із зафіксованою на ньому інформацією, що призначена для розповсюдження в часі й просторі, у вигляді тексту, звукозапису або зображення, у тому числі в машиночитаній формі. Використовується як загальне поняття, що охоплює всі форми книг, рукописів, записів та інші класи матеріалів, які містять інформацію.

ДОКУМЕНТАЛЬНИЙ СПАДОК – окремі документи, колекції і фонди, які навмисно або ненавмисно збережені.

ДОЛЯ АРКУША – див. ЧАСТКА АРКУША.

ДОПОВНЕНЕ ВИДАННЯ – перевидання, що містить додаткові матеріали порівняно з попереднім виданням.

ДРУГИЙ ЗАГОЛОВОК – інша назва твору, вказана на титульному аркуші, непов'язана граматично з основним заголовком.

ДРУКАРСТВО – комплекс виробничих процесів, що здійснюються з метою виготовлення друкованої продукції. Термін використовують, говорячи про історію виготовлення друкованої книги (рос. аналог «книгопечатание»). Стосовно сучасного виробництва книги вживаються терміни «поліграфія», «поліграфічна промисловість».

ДРУКАРСЬКА МАШИНА – машина, призначена для багаторазового одержання однакових відбитків шляхом контактного чи безконтактного перенесення фарби з друкарської форми на папір чи інший матеріал.

ДРУКАРСЬКА МАРКА – графічне зображення, інколи доповнене ініціалами, іменем власника або назвою підприємства; монограма чи емблема, взяті друкарнею або друкарем як знак фірми, що проставляється на випущених тут виданнях. Див. ВИДАВНИЧА МАРКА, СИГНЕТ.

ДРУКАРСЬКА ФАРБА – високодисперсна система, суспензія найдрібніших твердих часток пігменту у рідкому середовищі – зв'язуючому. Зв'язуюче надає фарбі необхідних друкуючих властивостей: змочувати, прилипати й покривати тонким шаром валики фарбового апарату чи, в давнину, друкарську форму з набору друкарських літер.

ДРУКАРСЬКА ФОРМА – носій графічної інформації (тексту та зображень), призначений для поліграфічного розмноження – друкування: поверхня, на якій формуються друкарські й проміжні елементи, і котра служить засобом багаторазового відбиття на друкарському матеріалі певного зображення.

ДРУКАРСЬКИЙ ВЕРСТАТ – механічний пристрій для одержання відбитків з друкарської форми. Використовувався в друкарстві з часу його виникнення (XV ст.) до першої пол. XIX ст.

ДРУКАРСЬКИЙ ЗНАК – одиниця обрахування обсягу прозового тексту видання в авторських або обліково-видавничих аркушах, за яку приймається будь-який видимий знак (буква, цифра, розділовий знак і т. п.), а також проміжок (пропуск) між словами.

ДРУКАРСЬКИЙ ПРОЦЕС – процес багаторазового одержання однакових зображень шляхом контактного або безконтактного перенесення фарби з друкарської форми на папір за допомогою друкарських машин.

ДРУКАРСЬКИЙ СТАН – див. ДРУКАСЬКИЙ ВЕРСТАТ.

ДРУКОВАНА ВИДАВНИЧА ОБКЛАДИНКА – прикріплена до корінця і частково до корінцевого поля книги кришка з білого чи кольорового паперу з набірним або гравірованим текстом, що містить інформацію про книгу. До вітчизняної видавничої практики введена в кінці XVIII – на початку XIX ст.

ДРУКОВАНИЙ АРКУШ – одиниця обсягу друкованого видання, яка дорівнює площі стандартного паперового аркуша, що вводиться в друкарську машину. Оскільки кожна друкарська форма контактує лише з одним боком паперового аркуша, на один стандартний паперовий аркуш припадає два друкованих. Тому прийнято, що один друкований аркуш дорівнює половині стандартного паперового аркуша.

ДРУКУВАННЯ – технічний спосіб розмноження текстів чи зображень шляхом одержання багатьох відбитків з однієї форми, вкритої фарбою. Основними традиційними елементами *Д.* історично були тиснення та набір (складання).

ДУБІА (DUBIA) – 1) твори, приналежність яких певному автору вірогідна, але не вважається доведеною; 2) розділ із такими творами у книзі або часописі.

ДУБЛЕТ – повторний примірник документа одного видання. Для стародруків це поняття, як правило, не застосовується, оскільки всі примірники стародруків, особливо кириличні, дуже своєрідні, мають неповторні риси, пов'язані з побутуванням примірника.

ДУБЛЕТНІСТЬ – кількість документів одних і тих же назв у бібліотечному фонді.

ДУБЛЮРА (від фр. doublure – підкладка) – термін палітурної справи, котрий означає, що прикріплена до кришок оправи частина форзацу не паперова, а шкіряна, звичайно прикрашена тисненням. За часів середньовіччя застосовувалася в ісламських країнах, у XV–XVI ст. – в Угорщині та Італії, а в XVII–XVIII ст. у Франції. Використовувалася для прикрашання особливо цінних бібліофільських видань. Може включати тиснені золотом по шкірі орнаментальні бордюри по краях внутрішнього боку кришки та затягнуту коштовною тканиною чи пергаментом середню частину.

ДУОДЕЦІМА (Duodecima) – книга формату в 1/12 долю аркуша (12°). Паперовий аркуш утворює при цьому форматі 24 сторінки.

ЕКЗЕМПЛЯРНІСТЬ – середня кількість примірників однакових назв документів у бібліотечному фонді. Див. ДУБЛЕТНІСТЬ.

ЕКЛЕКТИКА – неорганізоване поєднання стилістично різнорідних елементів. У мистецтві книги тенденції еклектики мали широке розповсюдження в 2-й половині XIX ст.

ЕКСЛІБРИС (лат. ex libris, буквально – з книг) – книжковий власницький знак у вигляді, як правило, художньо виконаної етикетки з позначенням імені власника книги або з символічним малюнком, який приклеюють на внутрішній бік палітурки.

ЕКСПЛІКАЦІЯ (від лат. explicatio – тлумачення, пояснення) – пояснення умовних позначень, які вживаються на планах, картах, кресленнях тощо.

ЕКСПЛІЦІТ (лат. explicit – desinit, complectus est – закінчується, завершується) – у середньовічних західноєвропейських рукописних книжках та стародруках початкові слова заключного абзацу тексту книги (частини, розділу), що містять ім'я автора та назву твору. Зараз використовується для ідентифікації пам'яток.

ЕКСТЕРІОРІКА (лат. exterior – зовнішній) – документи, що вийшли за межами країни, але відносяться до неї за ознаками змісту, мови, авторської приналежності.

ЕЛЕКТРОГРАФІЯ – методи копіювання, основані на використанні електричних явищ, зокрема – *ксерографія*.

ЕЛЕКТРОННА КНИГА – сукупність даних (текст, звук, статичне і рухоме зображення) у пам'яті комп'ютера, призначених для сприйняття людиною за допомогою відповідних програмних і апаратних засобів.

ЕЛЕМЕНТ БІБЛІОГРАФІЧНОГО ОПИСУ – мінімальна структурна одиниця бібліографічного опису, що містить одну чи кілька бібліографічних відомостей.

ЕЛІТАРНЕ ВИДАННЯ – видання, призначене для вузького кола поцінювачів.

ЕЛЬЗЕВІРИ (Elzevier, Elsevier) – родина голландських типографів та видавців. Фірма існувала з 1581 по 1712 р. і сприяла розповсюдженню наукових і навчальних книг у Європі. Центрами видавничої діяльності Ельзевірів були Лейден, пізніше Амстердам. *Е.* розвивали книжкову торгівлю, зробивши її міжнародною; мали філії в різних країнах Європи. Видали загалом понад 2200 книжок і 3000 університетських дисертацій. Ввели вузький формат (в 1/12 арк.) і оригінальний шрифт. Випущені фірмою книги, створений тут малюнок шрифту і оригінальний вузький формат видань називають також *ельзевірами.*

ЕНЦИКЛОПЕДИСТИ – колектив авторів французької «Енциклопедії або Тлумачного словника наук, мистецтв і ремесел» (Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers), виданої в 1751–1780 рр. Д. Дідро та Ж. Л. Д'Аламбером.

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ (від грец. enkýklios paidéia – навчання з усього кола знань) – вид наукового або науково-популярного довідкового видання, що містить найсуттєвішу інформацію з усіх (універсальні) або окремих (галузеві) галузей знань чи практичної діяльності.

ЕПІГРАФ (від грец. epigraphē̄ – напис) – напис, який розміщується автором перед текстом твору чи його частиною. Становить цитату із загальновідомого тексту, виражає в короткій афористичній формі основну тему, ідею або настрій подальшого твору.

ЕПІГРАФІКА – допоміжна історична дисципліна, що вивчає написи (головним чином, давні й середньовічні) на твердих матеріалах (камені, металі, кераміці тощо).

ЕРАТА – список друкарських помилок і виправлень у старих виданнях.

ЕТЬЄНИ, ЕСТЬЄНИ (Etienne, Estienne, лат. Stephanus) – родина видатних французьких друкарів та видавців-гуманістів, що працювали в Ліоні, Парижі та Женеві з 1502 по 1660 р. Їх видання також називають етьєнами.

ЕСТАМП – аркушеве образотворче видання, що є відбитком з оригінального графічного твору, друкарська форма для якого виконана самим художником.

ЄВАНГЕЛІЯ (від грец. euangélion – блага вість, звістка) – ранньохристиянські твори, в яких розповідається про промови і діяння Ісуса Христа. Поділяються на 4 канонічні (від Марка, Матфея, Луки та Іоанна), тобто включені церквою до складу Нового Завіту, і апокрифічні. Вважається, що канонічні Євангелія створені в 2-й пол. I ст. До «четьєго» (для читання) типу належить т. зв. Четвероєвангеліє, або Євангеліє-тетр, у якому послідовно викладаються новозавітні події. До службового типу відносять Євангеліє

апракос, або тижневе, з уривками, розміщеними у послідовності церковних служб. Існують т. зв. тлумачні Євангелія, в яких текст супроводжується тлумаченнями. В Учительному Євангелії зібрано витяги з бесід Іоанна Златоуста, Кирила Олександрійського та ін. церковних письменників.

ЄВХОЛОГІОН, ЕВХОЛОГІОН, ЕВХОЛОГІЙ – див. ТРЕБНИК.

ЄМНІСТЬ (МІСТКІСТЬ) КНИГОСХОВИЩА – приблизна кількість томів, що можуть бути розташовані у книгосховищі без порушень нормальних умов збереження фонду.

ЖАКОНЕТ – біла бавовняна тканина, просочена крохмалем для збільшення міцності, покращення обробки та запобігання пробивання клею. Застосовується для укріплення зшитків, географічних карт, форзаців, корінців блоку.

ЖИТІЙНА ЛІТЕРАТУРА – давньоруська біографічна література, що переважно описує «життя» осіб, уславлених церквою. Див. АГІОГРАФІЧНА ЛІТЕРАТУРА.

ЖУКОВИНА, ЖУКИ – візерункова металева бляшка, набита на оправу (оклад) давньої книги з метою захисту її від тертя й псування.

ЖУРНАЛ (ЧАСОПИС) – періодичне зброшуроване друковане видання, що містить публікації суспільно-політичного, наукового і літературного характеру, ілюстрації та інше.

ЗАБОРОНЕНЕ ВИДАННЯ – видання, що вийшло в світ, але не допущене органами влади до розповсюдження.

ЗАВОД – частина тиражу видання, виготовлена окремо, наприклад, у різний час у одній друкарні, або одночасно в різних. У XVIII ст. в Росії це слово вживалося як синонім поняття «тираж» і розумілося як кількість книжок, друкованих одним набором. Цілим *З.* називався тираж в 1200 прим.

ЗАГОЛОВНА ЛІТЕРА – див. БУКВИЦЯ, ІНІЦІАЛ.

ЗАГОЛОВОК – назва літературного твору, видання, серії, що визначає його тему, ідею, тип публікації і т. п. Як елемент вихідних відомостей починає регулярно використовуватися з розвитком друкарства і появою титульних аркушів з кінця XV ст.

ЗАГОЛОВОК ОРИГІНАЛУ – заголовок оригінального твору, на відміну від заголовка перекладу, переробки, переказу.

ЗАКЛАДКА-ЛЯСЕ – див. ЛЯСЕ.

ЗАМАСКОВАНЕ ВИДАННЯ – твір друку, котрий з якихось причин, зазвичай політичних, було випущено в світ зі свідомо неправдивими вказівками на автора, видавця, дату чи місце видання.

ЗАМІННИК ОРИГІНАЛУ – копія документа, що надається користувачам замість оригіналу, котрий в силу різних обставин може бути вилучений з активного обігу.

ЗАСТАВКА – орнаментальна або сюжетна композиція невеликого розміру, що виділяє й прикрашає початок розділу книги або журналу.

ЗАСТАНОВКА – помилкове розташування документа у фонді або картки в каталозі.

ЗАСТІБКИ КНИЖКОВІ – елемент оправи стародруків. Виготовлялися зі шкіри, металу тощо. Див. АГРАФ.

ЗАТЕКСТОВІ КОМЕНТАРІ – коментарі, надруковані в кінці книги чи окремих її розділів.

ЗАФАРБУВАННЯ ОБРІЗУ – покриття обрізу книги спеціальною фарбою з метою прикрашання книги та запобігання забруднення обрізу. Може виконуватись набризкуванням, тоді обріз виглядає крапчастим.

ЗАХИСТ МАТЕРІАЛЬНОЇ ОСНОВИ ДОКУМЕНТА ВІД БІОЛОГІЧНОГО ФАКТОРА – введення до матеріальної основи документа сполук, які запобігають активізації біологічного фактора.

ЗБЕРЕЖЕНІСТЬ КНИГИ – ступінь пошкодження книги, відповідність її фізичного стану початковому вигляду.

ЗБЕРЕЖЕНІСТЬ ФОНДУ – стан фонду, що є наслідком його зберігання. Забезпечується охороною фонду від псування та крадіжок, передбачає фізичну наявність документів, їх цілісність, відсутність ушкоджень тощо.

ЗБЕРЕЖЕННЯ – частина процесу зберігання: забезпечення умов цілісності й нормального фізичного стану документів, які зберігаються у фонді. Створюється правильним утриманням фонду, дотриманням оптимальних фізико-хімічних умов зберігання засобами захисту фондів від шкідливих впливів зовнішнього середовища, вогню, води, біоорганізмів, а також охороною фондів від пошкоджень і розкрадання. Збереженню фонду сприяє гігієна, консервація й реставрація документів.

ЗБЕРЕЖЕННЯ КНИЖКОВИХ ПАМ'ЯТОК – забезпечення зберігання книжкових пам'яток у якомога повному обсязі їх первісних характеристик, важливих в історико-культурному відношенні особливостей, набутих у процесі побутування книги.

ЗБЕРІГАННЯ – процес, який забезпечує оптимальне розміщення та тривалу збереженість фондів; поняття охоплює всі дії, необхідні для того, щоби зробити документальний спадок був доступним настільки довго, наскільки це буде можливо. Включає грамотне планування бібліотечної будівлі, тобто правильне співвіднесення між собою приміщень, призначених для комплектування, обробки, збереження документів та користування

ними; контроль за навколишнім середовищем і умовами використання документів та ін. Таким чином поняття *З.* виходить за межі діяльності відділів фондоутримувачів. Вихідною передумовою *З.* є організація повного, достовірного і оперативного обліку.

ЗБІРНИК – вид видання наукових, літературних, музичних, зображувальних творів, об'єднаних загальним задумом відбиття частини творчого спадку одного (авторський) чи кількох (колективний *З.*) авторів.

ЗВОЛОЖЕННЯ ПОВІТРЯ – штучне збільшення вмісту вологи в повітрі приміщень.

ЗГАСАННЯ ТЕКСТУ (ЗОБРАЖЕННЯ) – зміна кольору матеріальної основи документа, що веде до зменшення контрастності тексту (зображення).

ЗЕРЦАЛО – розповсюджена назва давньоруських книг повчального й педагогічного характеру.

ЗМІЦНЕННЯ МАТЕРІАЛЬНОЇ ОСНОВИ ДОКУМЕНТА – введення до матеріальної основи документа речовин, що збільшують його механічну міцність.

ЗНАК ОХОРОНИ АВТОРСЬКОГО ПРАВА (КОПІРАЙТ) – складається з символу ©; імені (назви) носія авторського права (автора, видавця, журналу); року першого випуску або першої публікації. Знак розміщується в нижньому правому куті звороту титульного аркуша.

ЗНАК ПАЛІТУРНИКА – графічне зображення, іноді доповнене ініціалами або ім'ям, монограма чи емблема, прийняті палітурником як знак фірми, що проставлявся на оправах, ним виконаних.

ЗНАМЕНЩИК – рисувальник у Росії в XVII–XVIII ст., який створював оригінали для фігурних і орнаментальних гравюр, малюнки шрифтів, прописував золотом та фарбами «підносні» примірники та ін.

ЗНЕПИЛЮВАННЯ ФОНДУ – один з прийомів санітарно-гігієнічної обробки документів у фонді, спрямований на видалення пилу із застосуванням пилососів, протирання книжок ганчіркою, ватними тампонами тощо.

ЗОЛОТАРСТВО – один з видів декоративно-ужиткового мистецтва. У книжковій справі – виготовлення оправ з дорогоцінних матеріалів (золота, срібла), нерідко оздоблених коштовним камінням. До найпоширеніших технічних прийомів золотарства належать гравірування, карбування, прикрашання фініфтевими медальйонами.

ЗОЛОТИЙ ОБРІЗ – обріз книги, найчастіше верхній, пофарбований сухозліткою (рідким золотом).

ЗОЛОТИЙ ПЕРЕРІЗ (ПЕРЕТИН, ЗОЛОТА ПРОПОРЦІЯ) – гармонійне співвідношення висоти й ширини (в книзі – сторінки), приблизно рівне

5/3, точніше 8/5, 13/8 і т. п. Принципи *З. п.* вперше були використані в античному мистецтві й потім покладені в основу композиційної побудови багатьох творів світового мистецтва. Термін ввів Леонардо да Вінчі.

ЗРІЗАНЕ ПОЛЕ – поле книги, занадто зрізане при її оправленні.

ЗУСТРІЧНА ПАГІНАЦІЯ – пагінація у протилежних напрямках у книгах–перекрутках, кожна від свого титульного аркуша. У кількісній характеристиці бібліографічного опису вказують обидві пагінації, починаючи з титульного аркуша, вибраного першим для опису: 265, 218 с.

ЗШИТОК (ЗОШИТ, рос. ТЕТРАДЬ, від грец. tetrádion – четверта частина аркуша) – складова частина видання кодексного типу, одержана шляхом фальцювання друкованого аркуша по формату книги. Сукупність *зшитків* становить блок книги.

ІДЕНТИФІКАЦІЯ ДЕФЕКТНОГО ВИДАННЯ – розпізнавання, процес ототожнення примірника з певним виданням.

ІДЕОГРАМА – писемний знак, що означає ціле поняття.

ІДИ (лат. Idus – середина місяця) – 15-й день березня, травня, липня та жовтня і 13-й день інших місяців у римському календарі.

ІЗБОРНИКИ XI ст. – одні з найдавніших вітчизняних рукописних книг. Відомо два: Ізборник Святослава 1073 р., зберігається в Москві в Державному історичному музеї, та Ізборник 1076 р., зберігається в Петербурзі в Російській національній бібліотеці, іноді помилково також називається Ізборником Святослава.

ІКОНОГРАФІЧНИЙ ДОКУМЕНТ – документ, що містить переважно зображення творів живопису або фотографії.

ІКОНОГРАФІЯ (від грец. eikon – зображення і grápho – пишу) – 1) система встановлених правил побудови зображень певних осіб або сюжетів, підпорядкована в світському мистецтві етикету, в релігійному – канонічним законам зображення, виробленим на ґрунті Святого Письма та культових ритуалів; 2) сукупність (колекція) зображень осіб (портретів), сюжетів, характерних для певної епохи, напряму.

ІЛЮМІНАТОР – у середньовічних рукописних майстернях (скриторіях) художник, що здійснював відтворення ініціалів і нескладних орнаментів, виділяв кіновар'ю червоні рядки.

ІЛЮМІНУВАННЯ (від лат. illumina – освітлюю, роблю яскравим, прикрашаю) – 1) розфарбування вручну гравюр або малюнків; 2) процес виконання кольорових мініатюр та оздоблення орнаментом середньовічних рукописних книг.

ІЛЮСТРАТОР – художник, що створює ілюстрації для видань.

ІЛЮСТРАЦІЯ (від лат. illustratio – висвітлюю, наочно зображую) – зображення, яке наочно пояснює або доповнює будь-який друкований текст.

ІЛЮСТРОВАНЕ ВИДАННЯ – видання, до складу якого включено ілюстрації.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК – допоміжний покажчик, який подає алфавітний перелік осіб, що згадуються в тексті наукового видання чи в бібліографічних записах у основній частині бібліографічного посібника. ІМЕННИЙ ПРИМІРНИК – примірник твору друку, на якому друкарським способом проставлено ім'я його власника.

ІНВЕНТАРИЗАЦІЯ ФОНДУ – вид індивідуального обліку бібліотечного фонду, що здійснюється шляхом запису кожного видання до інвентарної книги бібліотеки. Інвентарні номери проставляються на титульному аркуші чи його звороті, а також на певній сторінці примірника. Переінвентаризація фондів не дозволяється. Бухгалтерське розуміння «інвентаризація» до бібліотечних фондів не застосовується; в цих випадках використовуються терміни: перевірка фонду, переоблік, перевірка наявності, звірка фонду з обліковими документами, перевірка розстановки та ін.

ІНВЕНТАРНА РОЗСТАНОВКА ФОНДУ – формальна розстановка документів у фонді в порядку зростання інвентарних номерів.

ІНВЕНТАРНИЙ НОМЕР – номер, що надається примірнику при інвентаризації.

ІНДЕКС ЗАБОРОНЕНИХ КНИГ (Index librorum prohibitorum) – перелік книжок, засуджених католицькою церквою і повністю заборонених до видання, продажу й читання. Перший зведений папський індекс було видано в Римі 1559 р., постійно перевидавався з додатками. Останнє видання 1948 р.

ІНДЕКСАЦІЯ (від англ. Index – покажчик) – система умовних позначок (літер, цифр, математичних, пунктуаційних та інших знаків), що застосовуються при систематизації документів для вираження класифікаційних ознак. Термін введений ще на початку XX ст. російськими бібліотекознавцями. Набув широкого розповсюдження, не зважаючи на хибну етимологію.

ІНДИВІДУАЛЬНИЙ ОБЛІК ФОНДУ – облік кожного окремого примірника документа.

ІНІЦІАЛ (від лат. initialis – початковий) – збільшена заголовна літера будь-якого розділу в тексті рукописної чи друкованої книги, оздоблена орнаментом, ілюстративним малюнком, зокрема, зображенням людських фігур і тварин, жанровими сценками. Синонім – *заголовна літера, буквиця*.

ІН-КВАРТО (від лат. in quarto – у четверту долю аркуша) – формат видання в четверту долю (частку) паперового аркуша, який одержують фальцюванням в два згини.

ІНКРУСТАЦІЯ – спосіб нанесення зображення на готову палітурну кришку шляхом наклеювання покривного матеріалу іншого виду, кольору чи багатокольорового відбитка. Застосовується рідко – при оформленні видань поліпшеного й подарункового типів.

ІНКУНАБУЛИ – друковані книжки раннього періоду книгодрукування, починаючи з 40-х рр. XV ст. до 1 січня 1501 р.

ІН-ОКТАВО (від лат. in octavo – у восьму долю аркуша) – формат видання у восьму долю паперового аркуша, одержаний фальцюванням у три згини. Вперше цей розмір з'явився 1501 р. у виданнях Альда Мануція і, як найбільш зручний для зберігання й перенесення, одержав широке розповсюдження.

ІНСТРУКЦІЯ (від лат. instructio – настанова, облаштування) – правила, твори друку офіційного типу у вигляді брошури, буклету або листівки, опубліковані державною або громадською організацією, установою для регулювання виробничої діяльності, користування промисловим виробом у побуті та ін. В інструкції має бути суворо нормована структура, чіткий поділ тексту на параграфи та пункти.

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ВЛАСНІСТЬ – умовний узагальнюючий термін, котрий використовується в міжнародних угодах, законодавствах ряду країн, який дозволяє об'єднувати різнорідні результати творчої діяльності. Поняття вперше введено 1967 р. Конвенцією, що заснувала Всесвітню організацію інтелектуальної власності.

ІНТЕРЛІНЬЯЖ (від лат. inter – між і linea – лінія, риска) – міжрядковий проміжок. Є необхідною умовою читабельності тексту.

ІНТЕРПОЛЯЦІЯ – вставка у рукописі переписувачем або іншою особою слів або фраз, яких не було в авторському оригіналі.

ІНТРОЛІГАТОР – палітурник. Термін був розповсюджений в Україні до кінця XVIII ст.

ІН-ФОЛІО (від лат. in folio – буквально – в лист) – формат видання в половину паперового аркуша, що одержують фальцюванням в один згин. Широко використовувався в епоху Відродження. Див. також ФОЛІАНТ.

ІНФОРМАЦІЙНЕ ВИДАННЯ – видання, яке містить систематизовані відомості про документи (опубліковані і неопубліковані) або результат аналізу та узагальнення відомостей, представлених у першоджерелах.

ІНФОРМАЦІЙНО-БІБЛІОГРАФІЧНЕ ОБСЛУГОВУВАННЯ – процес доведення інформації про твори друку та інші документи до користувачів.

ІНЦИПІТ (лат. incipit – починається) – початкові слова тексту в рукописних книгах та стародруках, які служать для їх ідентифікації.

ІРМОЛОЙ (ІРМОЛОГІЙ, ІРМОЛОГІОН, ЄРМОЛОЙ) – збірник, звичайно з нотами, церковних співів, якими починається кожна з 8 частин (пісень) Канону, що виконують на ранковому богослужінні; входить до складу т.зв. «Келійного правила» – добового циклу молитов, обов'язкових для монахів.

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ ФОНДИ – тематичні та історичні колекції, зібрання, бібліотеки, переважно ретроспективні, що мають непересічне значення для розвитку суспільства, відображають матеріальний і духовний досвід людства й національних культур.

ІСТОРІОГРАФІЯ ІСТОРІЇ КНИГИ – 1) сукупність досліджень, праць, присвячених історії книги та книжкової справи; 2) історія історії книги як наукової дисципліни.

ІСТОРІЯ БІБЛІОТЕЧНОЇ СПРАВИ – наукова дисципліна, що вивчає бібліотечну справу в умовах різних історичних періодів.

ІСТОРІЯ КНИГИ – галузь знання, яка вивчає книгу в минулому як особливе явище культури, продукт писемності і поліграфічного виробництва, та встановлює закономірності її розвитку.

ІСТОРІЯ КНИГОЗНАВСТВА – історія науки про книгу і книжкову справу.

IFLA – Міжнародна Федерація бібліотечних асоціацій та установ (International Federation of Library Associations and Institutions), заснована 1927 р., штаб-квартира в Гаазі (Нідерланди).

ISBD(A) – див. Міжнародний стандартний бібліографічний опис стародруків.

ISBN (International Standard Book Number) – див. Міжнародний стандартний номер книги.

ISSN (International Standard Serial Number) – див. Міжнародний стандартний номер серіальних видань.

КАЛАМ (араб., від гр. kalamos – тростина) – перо з очерету. З давнини використовувалось для письма.

КАЛАНДРОВАНИЙ ПАПІР – папір з високим глянцем, що утворюється при його проходженні між каландрами. Див. ВЕЛЕНЕВИЙ, ГЛАЗУРОВАНИЙ ПАПІР.

КАЛЕНДАР (від лат. calendarium – перший день місяцю) – 1) рукописний чи друкований твір у вигляді таблиці чи книжки, що містить перелік місяців, чисел, днів тижня, свят, знаменних дат, астрономічних відомостей; 2) система обчислювання часу в різних країнах.

КАЛЕНДАР ВЕЛИКОЇ ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ – введений постановою Національного Конвенту від 5 жовтня 1793 р. За початок відліку взято дату знищення королівської влади й проголошення Республіки – 22 вересня 1792 р. (звідси назва – республіканський календар). 1 січня 1805 р. був замінений григоріанським календар.

КАЛІГРАФІЯ (грец. calligraphia – красивий почерк) – мистецтво красивого письма.

КАНОНИК – церковно-богослужбова книга, збірник канонів, текстів Келійного правила.

КАНОНІЧНИЙ ТЕКСТ – 1) найбільш достовірний, науково-апробований текст; 2) текст біблійних книг, офіційно ухвалений вищими церковними органами.

КАНТИ – краї палітурки або обкладинки, що виступають за обрізи блока.

КАПІТЕЛЬ – шрифт, призначений для виділення, в якому літери по висоті очка дорівнюють рядковим, але мають малюнок заголовних.

КАПТАЛ (лат. capitellum – голівка) – бавовняна, шовкова або напівшовкова стрічка з білим чи кольоровим потовщеним краєм, яка наклеюється на верхні та нижні краї корінця книжкового блоку для його зміцнення.

КАРИКАТУРА (італ. caricatura, від caricare – перебільшувати) – вид графіки, в якому за допомогою засобів перебільшення, надмірного акцентування певних рис образу досягається викривальний, комічний або гумористичний ефект. Започаткована ще в античній культурі, пізніше набула розвитку в середньовічному мистецтві, особливо в лубку.

КАРТА (від грец. chartes – аркуш папірусу для письма) – картографічне аркушеве видання, що містить зменшене, узагальнене знакове картографічне зображення Землі чи її частин або позаземного простору і небесних тіл на площині, побудоване за певними математичними законами й передане за допомогою відповідної системи умовних знаків.

КАРТКА БІБЛІОГРАФІЧНА (КАТАЛОЖНА) – носій інформації в карткових каталогах, призначений для оформлення бібліографічного запису, при необхідності – інших відомостей. Формат картки – 75х125 мм, з отвором у нижній частині для стрижня, який утримує її в каталожній шухляді.

КАРТОГРАФІЧНЕ ВИДАННЯ – видання, більшу частину обсягу якого займають карти.

КАРТОН (фр. carton) – спресований волокнистий матеріал з поверховою щільністю більше 250 г/м². В поліграфії використовується для палітурок, матриць та ін.

КАРТОТЕКА БІБЛІОГРАФІЧНА – див. БІБЛІОГРАФІЧНА КАРТОТЕКА.

КАРТОТЕКА ДЕЗИДЕРАТ – бібліографічна картотека, що включає бібліографічні описи документів, які розшукуються бібліотекою для придбання до фонду.

КАРТУШ (фр. cartouche – згорток) – графічна прикраса у вигляді декоративно обрамленого щита чи наполовину розгорнутого сувою, на якій розміщують написи, герби, емблеми. Часто застосувався на старовинних документах, географічних картах та ін.

КАСА НАБІРНА (СКЛАДАЛЬНА), шрифт-каса – відкритий зверху широкий плаский ящик, призначений при ручному складанні (наборі) для розміщення комплекту шрифту певної гарнітури і кегля.

КАТАЛОГ БІБЛІОТЕЧНИЙ – перелік документів, що зберігаються в бібліотеці; розкриває склад бібліотечного фонду. Організується в картковій чи машиночитаній формі або у вигляді книжкового видання. Переведення каталогу з однієї форми в іншу називається конверсією каталогу.

КАТАЛОГІЗАЦІЯ – сукупність процесів, які забезпечують створення й функціонування бібліотечних каталогів. Включає формування бібліографічного запису (складання бібліографічного опису, систематизацію, предметизацію), введення даних до автоматизованої інформаційної бібліотечної системи (або тиражування каталожних карток), роботу з каталогами – організацію, ведення, редагування бібліотечних каталогів у різних формах, а також управління системою каталогів і технологічними процесами каталогізації.

КАТЕХІЗИС – церковно-богослужбова книга, в якій у формі запитань і відповідей подається короткий виклад християнського віровчення.

КВАДРАТ – одиниця довжини в друкарській системі мір, що використовується для вимірювання формату сторінки набору, пробільного матеріалу, кеглів т. зв. афішних шрифтів. Квадрат дорівнює 48 пунктам (18,048 мм).

КВАЛІОЛОГІЯ КНИГИ – наука про якість книги, яка охоплює філософські (методологічні), соціально-психологічні, технологічні, системно-технічні, математичні, економічні та інші аспекти.

КЕГЛЬ (від нім. Kegel) – розмір шрифту, що відзначається відстанню між верхньою та нижньою стінками літери. Вимірюється в пунктах або квадратах. Залежно від кегля, шрифти мають історичні назви: бриллянт, діамант, перл, нонпарель, міньйон, петит, боргес, корпус, цицеро, мітель, терція; їхній кегль відповідно дорівнює 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 14, 16 пунктам.

КЕТТЕРІВСЬКИЙ ЗНАК – див. АВТОРСЬКИЙ ЗНАК.

КИРИЛИЦЯ (звідси – кирилівський або, правильніше, кириличний алфавіт, шрифт) – одна з двох давніх слов'янських азбук, назва якої походить

від імені проповідника християнства у слов'ян Кирила (Костянтина Філософа). У *К.* застосовувались надрядкові знаки та скорочення слів з титлами. Одержала розповсюдження у багатьох слов'янських народів. Довгий час букви мали ще й цифрове значення, що певним чином позначалося в тексті. На основі *К.* склалися сучасні білоруський, болгарський, російський, сербський, український алфавіти.

КИРИЛИЧНИЙ ДРУК (в традиціях РДБ – кирилівський) – виготовлення друкованих книг з текстом, відтвореним кирилицею. Перший кириличний друкарський шрифт створений 1491 р. для краківської друкарні Швайпольта Фіоля. У XVIII ст., у зв'язку зі становленням національних мов, а також після введення в Росії гражданського шрифту, книги *К. д.* втратили властивий раніше міжнародний характер, ставши монополією церкви. Зараз термін використовують стосовно книжок, набраних т. зв. церковнослов'янським (кириличним) шрифтом.

КИШЕНЬКОВЕ ВИДАННЯ – 1) малоформатне видання, придатне для перенесення в кишені, зручне для читання в дорозі. Формат звичайно не перевищує 107x177 мм; 2) в сучасній зарубіжній книжковій практиці – масове багатотиражне перевидання твору художньої літератури в м'якій обкладинці (pocket book).

КІЛЬКІСНА ХАРАКТЕРИСТИКА – елементи, що характеризують твір друку з боку його обсягу – кількості сторінок (пагінація), аркушів (фоліація), зошитів (сигнатура), ілюстрацій, розміру (або формату), кількості випущених примірників (тираж), для багатотомних видань – кількості томів або випусків. Синонім – колація.

КІНОВАР – виготовлена зі сірчистої ртуті червона фарба, яка використовувалася в рукописних книгах епохи середньовіччя.

КІНОФОТОФОНОДОКУМЕНТИ – узагальнюючий термін, що охоплює три види аудіовізуальних документів: кінодокумент, фонодокумент, фотодокумент.

КІНЦІВКА – графічна композиція, орнаментальна або зображувальна, що завершує й прикрашає книгу або її розділ. Іноді роль кінцівки виконують рядки тексту, яким надана форма геометричної фігури, чаші та ін.

КІПСЕК (від англ. keepsake) – застаріла назва коштовного ілюстрованого видання у вигляді розкішно виданої книги чи альбому, призначеного для подарунку.

КІТЧ (нім. Kitsch) – твір мистецтва, що відзначається несмаком, вульгарністю, часто сентиментальністю та фальшивим пафосом. Прикладом у книжковій справі можуть бути яскраві незграбні лаковані обкладинки масових видань любовних романів, детективів тощо.

КЛАПАН СУПЕРОБКЛАДИНКИ – край суперобкладинки, що загинається за палітурну кришку чи обкладинку видання.

КЛАСИКА (від лат. classicus – взірцевий) – сукупність наукових праць, художніх творів, які мають світове визнання, віками зберігають своє значення.

КЛАСИФІКАЦІЇ БІБЛІОТЕЧНО-БІБЛІОГРАФІЧНІ – система понять, упорядкована за різними ознаками, що характеризують зміст і форму документів. Лежать в основі структури каталогів, картотек, застосовуються для розстановки фондів, групування матеріалів у бібліографічних посібниках, ведення обліку та статистики. Звичайно випускаються у вигляді книжкового видання, що називається таблицями (ББК, УДК та ін.).

КЛАСИЦИЗМ – один з основних напрямів у європейській літературі та мистецтві XVII та XVIII ст. Зразком для нього було класичне (давньогрецьке та давньоримське) мистецтво.

КЛАСИЧНА ГРАВЮРА (різцева гравюра) – найдавніший і технічно найскладніший різновид поглибленої гравюри на металі, переважно на міді, пов'язаний з роботою сталевим різцем (штихелем).

КЛЕЙОВЕ СКРІПЛЕННЯ – скріплення окремих аркушів у блок книги за допомогою клею. Клей наноситься на торці корінцевих зрізів аркушів.

КЛІШЕ (фр. cliché) – друкарська форма високого друку з рельєфними друкуючими елементами, призначена для поліграфічного відтворення зображувальних оригіналів.

КНИГА – 1) велика за обсягом або важлива за змістом книжка; 2) зшиті в одну оправу аркуші паперу з якими-небудь записами (бланками): Інвентарна книга, Книга обліку, Книга скарг і пропозицій; 3) давній рукописний твір у формі кодексу: рукописна книга; 4) назва літературного, мемуарного, документального твору: Книга пам'яті, Книга спогадів; 5) різновид книжкової пам'ятки: книга-герой, книга-фенікс, книга – пам'ятка історії та культури; 6) структурна частина великого літературного твору: книга друга, в трьох книгах; 7) назва складових частин Біблії: Книга Царств, Книга притч Соломонових та ін.

КНИГА СУМАРНОГО ОБЛІКУ ФОНДУ – бібліотечний документ, у якому фіксується рух фонду. Складається з трьох частин: 1) надходження; 2) вибуття; 3) підсумок кількості фонду за рік. У спеціалізованих історико-культурних відділах ведеться, як правило, самостійна *К. с. о. ф.*, що є складовою загальнобібліотечної.

КНИГАР – 1) працівник книжкової справи, книгопродавець; 2) власник книгарні; 3) бібліотекар (застаріле).

КНИГАРНЯ – книжкова крамниця, магазин.

КНИГОВИДАВЕЦЬ – власник видавництва; видавець книжок.

КНИГОГРИЗ – комаха з ряду сіноїдів, що розмножується в старих паперах, книжках; книжкова воша.

КНИГОЗБІРНЯ – те саме, що бібліотека.

КНИГОЗНАВЕЦЬ – фахівець із книгознавства.

КНИГОЗНАВСТВО – комплексна наука (або комплекс наук) про книгу як явище культури й предмет виробництва та про книжкову справу. Синонім – *бібліологія*.

КНИГОЛЮБ – людина, що багато читає, любить і цінує книжку. На відміну від бібліофіла, не обов'язково має спеціальні знання, не заглиблюється у специфічні проблеми, пов'язані з історією та мистецтвом книги.

КНИГООБМІН – передавання творів друку в постійне користування з одних бібліотек в інші.

КНИГОПРОДАВЧИЙ РЕЄСТР – розповсюджене в І-й пол. XIX ст. поряд з «книгопродавческой росписью» назва книготорговельних каталогів.

КНИГОСПАЛЕННЯ (нім. Bücherverbrennung) – публічне знищення шляхом спалення книжок, оголошених поза законом, мотивоване моральними, релігійними, світоглядними або політичними міркуваннями. Часто було виразом цензури.

КНИГОСХОВИЩЕ (фондосховище) – спеціально обладнане приміщення для утримування бібліотечного фонду в умовах нормального фізико-хімічного та біологічного режимів.

КНИГОТРИМАЧ – пристрій для підтримки книжок на полиці у вертикальному стані.

КНИЖКА – 1) неперіодичне текстове видання обсягом більше 48 сторінок у формі кодексу; 2) твір, надрукований окремим виданням; 3) документ у вигляді зшитих аркушів тексту і місцем для офіційних відміток: ощадна, залікова, трудова тощо.

КНИЖКА-ІГРАШКА – вид видання для дітей, що має оригінальну матеріально-конструктивну форму, слухові, оптичні чи рухомі елементи.

КНИЖКИ ГРАЖДАНСЬКОГО ДРУКУ – світські книжки, надруковані гражданським шрифтом, введеним Петром І у 1708–1710 рр. Термін застосовується до російських книжок, виданих до 1830 р., а також до українських видань до 1860 р. включно.

КНИЖКОВА крамниця – історичний термін, що означає приміщення з торгівельним залом, обладнане для продажу книжок та інших видань.

КНИЖКОВА ПАЛАТА – центральна бібліографічна установа України, архів національного друку.

КНИЖКОВА СПРАВА – система галузей, пов'язаних із створенням, розповсюдженням та використанням книги. Включає видавничу справу, поліграфію, книжкову торгівлю, бібліотечну та бібліографічну справу.

КНИЖКОВЕ ВИДАННЯ – неперіодичне видання у вигляді блока скріплених у корінці аркушів друкованого матеріалу будь-якого формату в обкладинці або оправі. Види *К. в.* за знаковою формою передачі змісту: книжка (текстове *К. в.*), альбом (образотворче *К. в.*), партитура (нотне *К. в.*), географічний атлас (картографічне *К. в.*) тощо.

КНИЖКОВЕ ОЗДОБЛЕННЯ – художньо-графічні елементи, що служать як прикрашанню книги, так і її архітектонічній та конструктивній організації, емоційно образній характеристиці змісту. Традиційними видами оздоблення є такі книжкові прикраси: віньєтки, заставки, кінцівки, бордюри, рамки, буквиці, мініатюри, картуш, орнамент.

КНИЖКОВИЙ АРКУШ – сторінка зі зворотом, що є основним елементом книжкового блоку.

КНИЖКОВИЙ БЛОК – комплект зшитків або аркушів одного примірника книжкового видання, скріплених у корінці, обрізаний з трьох боків і підготовлений для покриття обкладинкою чи вставляння в оправу.

КНИЖКОВИЙ ЗНАК – особистий знак власника книги; див. ЕКСЛІБРИС.

КНИЖКОВІ ПАМ'ЯТКИ – комплекси рукописних книг та стародруків, а також видатних в історико-культурному відношенні рідкісних і цінних видань більш пізнього періоду, що виділяються, зокрема, в бібліотеках, для особливого зберігання й раціонального використання. Є складовою частиною національного культурного надбання, охороняються державою і повинні бути занесені до Державного реєстру. Термін одержав розповсюдження з середини 80-х рр. XX ст.

КНИЖНИЙ – те саме, що книжковий, проте даний термін характерний для літературно-писемного викладу, не властивий живій мові.

КОДЕКС (лат. codex – обрубок дерева, згодом скріплені дерев'яні таблички для письма, вкриті воском) – 1) найбільш розповсюджена форма книги, що становить прямокутний блок сфальцьованих аркушів паперу, пергамену або іншого матеріалу, скріплених у корінці й уміщених в оправу або обкладинку; 2) в кодикології – рукописна книга.

КОДИКОЛОГІЯ (від лат. codex, род. відм. codicis – книга і грец. lógos – слово, вчення) – наукова дисципліна, що вивчає рукописні книги. Об'єкти кодикології – сучасний стан давньої книги, її оправа, записи та бібліотечні помітки, нумерація зошитів та аркушів і т. п.

КОЛЕКТИВНИЙ АВТОР – організація постійного або тимчасового характеру, що публікує свої офіційні матеріали, випускає збірники праць співробітників та інші видання, має власну назву, яка дозволяє ідентифікувати її, незалежно від масштабу діяльності та часу існування.

КОЛЕКЦІОНЕРСЬКИЙ АЛЬБОМ – альбом, змонтований з окремих аркушів їх власником, бібліотекою, музеєм тощо.

КОЛЕКЦІЯ (від лат. Collectio – зібрання, збирання) – зібрання якихось предметів або творів мистецтва (в тому числі книг, рукописів, гравюр, листівок), однорідних або об'єднаних загальною темою. Колекціонування передбачає збирання, вивчення та систематизацію матеріалу, завдяки чому принципово відрізняється від простого збиральства. Див. БІБЛІОТЕЧНА КОЛЕКЦІЯ.

КОЛЕКЦІЯ – КНИЖКОВА ПАМ'ЯТКА – організоване зібрання одиничних книжкових пам'яток або книжок, які окремо можуть і не становити цінності, але в сукупності мають властивості історико-культурного об'єкту.

КОЛЕНКОРОВА ОПРАВА – палітурки, виготовлені з оправного коленкору – фарбованої бавовняної тканини полотняного переплетення.

КОЛОНЛІНІЙКА – лінійка (тонка, подвійна, орнаментована), що розміщується зверху сторінки тексту і відділяє колонтитул від тексту.

КОЛОНТИТУЛ (фр. colonne – стовпчик і лат. titulus – напис, заголовок) – елемент апарату видання, що містить деякі дані про видання (прізвище автора, заголовок книги або журналу, статті, заголовок розділу; початкові літери або заголовки статей довідкових видань і т. п.). Розміщується на сторінці вище тексту і, як правило, відділяється від нього лінійкою.

КОЛОНЦИФРА – порядковий номер сторінки або стовпчика тексту видання, розміщуваний, як правило, зверху або внизу сторінки. Елемент апарату видання. Сукупність колонцифр утворює пагінацію видання.

КОЛОФОН (грец. kolophon – вершина, кінець) – заключні слова тексту в рукописах або стародруках, що містять всі чи деякі відомості про книгу. Іноді супроводжувалися видавничою або друкарською маркою. У рукописах, інкунабулах і деяких палеотипах колофон заміняв відсутній титульний аркуш.

КОМБІНОВАНЕ БІБЛІОГРАФІЧНЕ ПОСИЛАННЯ – бібліографічне посилання, в якому частина бібліографічного запису наводиться в основному тексті видання, а решта – у виносці або примітках.

КОМБІНОВАНИЙ ДРУК – застосування двох чи більше видів друку при виданні будь-якої друкованої продукції.

КОМЕНТАР – складова частина апарату видання, що становить зведення відомостей, які пояснюють і тлумачать факти, слова, фрагменти тексту або весь твір.

КОМІКС (англ. comics) – серія малюнків з коротким текстом. Попередниками коміксів були політичні карикатури кінця XVIII – початку XIX ст. у Великобританії та Франції.

КОМПАКТ-ДИСК, CD–ROM – оптичний диск, стирання, зміна й доповнення інформації на якому не передбачено (Compact Disk – Read Only Memory); CD–ROM призначений для читання інформації та її копіювання.

КОМПІЛЯЦІЯ (від лат. compilatio – пограбування; накопичення виписок, збирання документів) – термін, що застосовується щодо творів, які не містять власних узагальнень та інтерпретацій, а складені шляхом запозичення творів інших авторів.

КОМПЛЕКТ – усі надруковані випуски багатотомного або серіального видання, включаючи окремо видані покажчики, доповнення, додатки та ін.

КОМПЛЕКТУВАННЯ БІБЛІОТЕЧНОГО ФОНДУ – процес створення, поповнення й оновлення бібліотечного фонду.

КОНВОЛЮТ (лат. convolutus – сплетений) – штучний власницький збірник, який об'єднує в одній оправі кілька самостійних видань (книг, журналів, брошур, відбитків статей) і рукописів – аліґатів, як правило, пов'язаних тематично. Див. АЛІҐАТ.

КОНҐРЕВНЕ ТИСНЕННЯ, конґрев – рельєфне тиснення, одержання опуклого зображення на палітурній кришці товщиною не менш ніж 1,5 мм, або на тонкому картоні чи товстому папері шляхом стискування матеріалу між поглибленим нагрітим металевим штампом і опуклою матрицею. Може бути кольоровим, якщо при тисненні покласти під штамп поліграфічну фольгу.

КОНДАКАР – нотна церковно-богослужбова книга, збірка кондаків – частини акафіста.

КОНДИЦІОНУВАННЯ ПОВІТРЯ – створення та підтримання в закритих приміщеннях певних параметрів повітряного середовища (температури, вологості тощо).

КОНКОРДАНС, КОНКОРДАНЦІЇ (лат. concordantia) – перелік посилань в каталогах стародруків на відповідні позиції даного видання в головних довідниках, зі вказівкою лише на розбіжності та нові надходження.

КОНСЕРВАЦІЯ (від лат. conservatio – збереження) – 1) дії, що становлять мінімальне технічне втручання, необхідне для запобігання подальшому руйнуванню оригіналів; 2) охорона матеріальної основи видань, інших документів від природних процесів старіння й руйнування; 3) сукупність заходів, що забезпечують довготривале збереження вигляду, міцності та хімічної інертності книг, рукописів, гравюр і т. п. Включає превентивну консервацію та різні види стабілізації, наприклад, нейтралізацію кислотності, захист від мікроорганізмів, ламінування (запресування аркушів у прозорі плівки), імпрегнування (просякнення паперу закріплювальними речовинами) та ін.

КОНСТРУКТИВІЗМ – стильовий напрям у художньому оформленні радянської книги 1920-х – поч. 1930-х рр. Характерними рисами є підкреслення утилітарної конструкції книги як продукту машинного виробництва. Традиційні прикраси не застосовувалися, зображення схематично конструювалися з різних набірних знаків, чим підкреслювалась друкарська природа книги. Рух рядка перебивали літери більшого розміру, включені в два-три слова в різних рядках. Широко застосовували фотоілюстрації, в т. ч. експресивний фотомонтаж. Відкинута симетрія, замкненість сторінок, ускладнена верстка, ілюстрації інколи розміщені по діагоналі розвороту. В обкладинках активно застосовувалися прийоми плакату. На сьогодні такі видання є раритетними.

КОНТРАКЦІЇ – скорочення шляхом «стиснення» слова, тобто викидання з його складу окремих літер, із збереженням опорних у морфологічному та графічному відношеннях частин слова. Сигнал контракції – горизонтальна риска над словом – у латинських текстах в XVI – XVIII ст., як правило, ставився: epp̄us = episkopus.

КОНТРАФАКЦІЯ – друкування або розповсюдження в інший спосіб твору без погодження з автором або його правонаступником.

КОНТРОЛЬНИЙ ПРИМІРНИК – 1) примірник видання, що надається поліграфічним підприємством видавництву при виготовленні першої партії тиражу; 2) примірник твору друку, що надсилається видавництвом керівній організації для ознайомлення й перегляду до фактичного випуску видання в світ.

КОНТРТИТУЛ – ліва частина розгорнутого титульного аркуша, що містить відомості, які повністю збігаються з розміщеними на основному титульному аркуші або доповнюють їх, чимось відрізняються від них.

КОНФІСКОВАНЕ ВИДАННЯ – видання, знищене цензурою або за постановою суду. Див. ЗАБОРОНЕНЕ ВИДАННЯ.

«КОПІРАЙТ» (англ. copyright) – див. ЗНАК ОХОРОНИ АВТОРСЬКОГО ПРАВА.

КОПІЮВАЛЬНИЙ АПАРАТ – репрографічний апарат, що відтворює зображення оригіналу без використання друкарської форми.

КОПІЮВАННЯ – вид відтворення документа, при якому забезпечується тотожність форми й змісту оригінала.

КОПІЯ – документ, одержаний внаслідок точного або відносного відтворення оригіналу. Див. також ЗАМІННИК ОРИГІНАЛУ.

КОРАН – священна книга мусульман, основа релігії ісламу. Містить регламентації релігійних обрядів, моральні й правові настанови, визначає звичаї та традиції, важливі моменти укладу життя. Основним автором

Корану і засновником ісламу є пророк Мухамед (Магомет). Цілком Коран склався після смерті Мухамеда близько 633 р., у офіційній редакції Османа, третього халіфа Арабського халіфату. Складається з 114 сур (розділів). Переклад російською вперше опубліковано за повелінням Петра I у 1716 р., проте для мусульман Коран визнається лише арабською мовою.

КОРЕКТОР (від лат. corrector – той, що виправляє) – працівник видавництв, редакцій, друкарень, який виправляє рукописи перед їх передачею до друку; в друкарських відбитках виправляє помилки, допущені при складанні.

КОРЕКТУРНІ ЗНАКИ – система умовних позначок, які застосовують під час виправлення коректурного відбитка.

КОРІНЕЦЬ – закрита папером або тканиною чи шкірою торцева частина книжкового блоку, в якій скріплені його зшитки чи аркуші.

КОРМЧА КНИГА (НОМОКАНОН) – збірник правил, що регулюють відносини в середовищі духівництва, а також основи церкви з адміністративної та богослужбової практики.

КОРОТКИЙ БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ОПИС – бібліографічний опис, що включає тільки обов'язкові елементи.

КОРПУС – шрифт, кегль якого дорівнює 10 пунктам або 3,76 мм; один з найбільш розповсюджених шрифтів.

КРАЄЗНАВЧА БІБЛІОГРАФІЯ – вид бібліографії, що забезпечує потреби в інформації про документи, присвячені певним місцевостям.

КРАФТ – міцний коричневий пакувальний папір, що застосовується в бібліотеках, зокрема, для обгортання дефектних примірників стародруків, оскільки має, як правило, близьку до нейтральної кислотність.

КРЕЙДОВАНИЙ ПАПІР – папір, виготовлений, як правило, з волокон трави еспарто з покриттям з каоліну і казеїнового клею, з високо-гладкою поверхнею, яка утворюється при проходженні під тиском між двома валами. Застосовується для друкування ілюстрацій.

КРИПТОГРАФІЯ (від грец. kryptós – таємний і gráphō – пишу) – тайнопис, сукупність способів зміни звичайного письма, що застосовується з метою зробити текст зрозумілим лише для осіб, які знають ці способи: вживання іншого алфавіту, зміна знаків, умовні знаки або цифри, літорея, акровірш, написання слів у зворотному порядку.

КРИПТОНІМ – псевдонім, у якому ім'я автора замінено ініціалами, скороченим прізвищем або якимось знаком.

КРИШКА ПАЛІТУРНА – тверде покриття різної конструкції (суцільне чи складене), основна частина оправи, що захищає видання від зовнішніх впливів і є елементом зовнішнього оформлення. З'єднується з книжковим блоком за допомогою форзаців.

КРІПОСНА РОЗСТАНОВКА ФОНДУ (ЗАКРІПЛЕНЕ РОЗМІЩЕННЯ ФОНДУ) – формальна розстановка бібліотечного фонду, що полягає в закріпленні за кожною одиницею зберігання постійного місця на полиці. Застосовувалась переважно в давнину.

КСЕРОГРАФІЯ – спосіб фоторепродукування, що дає можливість швидко одержувати чіткі позитивні зображення. Синонім – електрографія.

КСЕРОКОПІЯ – копія, одержана на основі використання методу ксерографії.

КСЕРОКС – апарат для оперативного відтворення зображення на папері способом електрографії. Має декілька десятків модифікацій, названий за ім'ям фірми-виробника.

КСИЛОГРАФІЧНА КНИГА – книга, текст та ілюстрації якої виконані в техніці гравюри на дереві.

КСИЛОГРАФІЯ (від грец. xylon – дерево і gráphō – пишу, малюю) – гравюра на дереві, дереворит, один з видів випуклої гравюри. Друкарська форма (кліше) виготовляється ручним способом. Зображення відбивається з плоскої поверхні дерев'яної дошки, вкритої фарбою, від якої вільні поглиблення, вирізані між елементами зображення. Розрізняють «обрізну» ксилографію, при якій використовуються дошки поздовжнього розпилу з м'яких порід дерева, і «торцеву», де використовуються дошки впоперек розпилу з твердих порід дерева.

КУКА – рукоятка ручного друкарського стану, при смиканні за яку друкар (тередорщик) приводив у рух верстат.

КУЛЬТУРА КНИГИ – поняття видавничої практики, а також концепція гармонійної відповідності змісту книги її формі.

КУЛЬТУРА ЧИТАННЯ – складова частина загальної культури особистості, що становить комплекс навичок у роботі з книгою. Включає свідомий вибір тематики читання, його систематичність і послідовність, а також уміння знаходити потрібну літературу за допомогою бібліографічних посібників, користуватися довідково-бібліографічним апаратом, застосовувати раціональні прийоми роботи з книгою.

КУМУЛЮЮЧИЙ КАТАЛОГ – на відміну від законсервованого каталогу – каталог, ведення якого продовжується, а інформація в ньому накопичується.

КУМУЛЯТИВНИЙ БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК – посібник, що поєднує матеріали раніше надрукованих випусків.

КУПЮРА – скорочення, викидання частини тексту.

КУРІКУЛЮМ ВІТЕ (CURRICULUM VITAE) – коротка автобіографія.

КУРСИВ (нім. Kursiv) – один з видів написання друкарського шрифту з нахилом основних штрихів літер праворуч; нагадує рукописний почерк

(скоропис). Використовується для виділення певних частин набору. Вперше був застосований у виданнях Альда Мануція на початку XVI ст.

КУСТОДИ (від лат. custos, род. відм. custodis – сторож) – 1) в рукописних книгах – визначення порядкового номеру зшитка римськими або арабськими цифрами, кирилицею чи іншими знаками (у стародруках замінена сигнатурою); 2) у стародруках – перше слово або його частина, склад, з якого починається наступна сторінка; розміщувалося у нижньому правому кутку попередньої сторінки (в рукописних книгах називалося реклямант).

КЬЯРОСКУРО (від італ. chiaroscuro – світлотінь) – вид кольорової ксилографії; друкується з декількох дощок, вкритих фарбами близьких відтінків; зображення створюється градаціями світлотіні. Винайдено в XVI ст. в Італії.

ЛАВІС (фр. lavis) – техніка гравюри на металі, що була поширена у XVIII ст.: малюнок на мідну пластину наносять пензлем, змоченим у кислоті.

ЛАКУНА – прогалина у фонді бібліотеки, відсутність окремих томів, випусків або номерів в комплекті видання.

ЛАКУВАННЯ – блискуче й міцне зовнішнє покриття оправ, обкладинок. Спосіб одержав розповсюдження у 80-х рр. XX ст.

ЛАМІНУВАННЯ – припресування полімерної стрічки, нашарування реставраційного матеріалу на поверхню матеріальної основи документа за допомогою гарячого пресування.

ЛАНДКАРТА – термін, що застосовувався в Росії в давнину для визначення географічних карт. Термін «карта» закріпився лише у XVIII ст.

ЛАНДКОРДНА ОПРАВА – палітурка, обтягнута тканиною без начосу, з вигляду схожа на гладеньку бязь.

ЛАПІДАРІЙ (Lapidarium) – популярний середньовічний західноєвропейський збірник, що містив опис дорогоцінних та інших знаменних каменів із фантастичними розповідями про них.

ЛАТИНІЗОВАНЕ ІМ'Я – особисте ім'я, прізвище або прізвисько (автора, перекладача, коментатора, видавця стародруку), подані (зокрема, в бібліографічному описі) в латинській формі.

ЛАТИНСЬКИЙ ШРИФТ (ЛАТИНИЦЯ, ЛАТИНКА) – друкарський шрифт на латинській графічній основі.

ЛЕГЕНДА – 1) у картографії – пояснення умовних знаків картографічного видання; 2) в мистецтвознавстві – частина даних під ілюстрацією з відомостями про місце зберігання оригіналу, художні та технічні характеристики зображення, дату створення тощо; 3) в археографії – довідкові відо-

мості про документ: шифр, зазначення автентичності, спосіб відтворення, зовнішні особливості та посилання на попередні публікації.

ЛЕДЕРИНОВА ОПРАВА (від нім. Leder – шкіра) – палітурка, обтягнута ледерином – бавовняною тканиною зі спеціальним лаковим покриттям.

ЛЕКСИКОН – давня назва словника.

ЛЕТЮЧЕ ВИДАННЯ (МЕТЕЛИК) – видання у вигляді одного чи кількох аркушів будь-якого формату без скріплення, або невеликої брошури, що містить інформацію злободенного та оперативного характеру і тому часто не зберігається після тимчасового використання. Термін з'явився в Росії на початку XIX ст.

ЛИСТІВКА – аркушеве видання обсягом від однієї до чотирьох сторінок агітаційно-політичного чи інформаційного характеру, що відзначається актуальністю.

ЛИЦЕВИЙ РУКОПИС – рукописна книга з ілюстраціями-мініатюрами. Назва походить від давньоруського «лице» – зображення, ікона.

ЛІГАТУРА (лат. ligatura – зв'язок) – 1) знак писемності, створений шляхом поєднання елементів двох графем, напр., норв. æ; 2) поєднання двох або декількох літер, які передають один звук, напр.: нім. sch; 3) один писемний знак, що передає слово, напр., англ. &; 4) у друкарському наборі – подвійна літера, відлита разом, в одну літеру.

ЛІЛІПУТНЕ ВИДАННЯ – застарілий термін для визначення мініатюрного видання.

ЛІНОГРАВЮРА – гравюра на лінолеумі, ручний спосіб виготовлення форми високого друку. Виникла на початку XX ст.

ЛІНОТИП (від лат. linea – риска, лінія і týpos – відбиток) – набірна машина з круговим рухом матриць для відливання рядків. Винайдена 1884 р. у США О. Мергенталером.

ЛІНЬЯЖ – кількість рядків на друкованій сторінці.

ЛІТЕРА (від лат. lit(t)era – буква) – 1) брусок з друкарського сплаву, що має на одному з торців випукле вічко. Є основним друкуючим елементом текстових форм ручного або монотипного складання; 2) синонім букви.

ЛІТЕРАТУРНИЙ ЗАПИС – форма співавторства, що передбачає спільну творчу роботу фахівця в певній галузі або людини з великим життєвим досвідом і професійного літератора, спроможного надати усній розповіді або окремим записам літературної форми.

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНЄ ВИДАННЯ – видання, що містить твори художньої літератури.

ЛІТЕРНА ПАГІНАЦІЯ – позначення сторінок рядковими або заголовними літерами.

ЛІТОГРАФІЯ (грец. litos – камінь, gráphō – пишу) – 1) різновид плаского друку, за яким для виготовлення друкарської форми використовують літографський камінь – дрібнозернистий вапняк із пласкою шліфованою поверхнею. Винайдена А. Зенефельдером бл. 1798 р., застосовувалася спочатку для друкування нот і карт, згодом – для виготовлення ілюстрацій; 2) твір, виконаний літографським способом; 3) установа, що спеціалізується на друкуванні літографським способом.

ЛІТОГРАФОВАНЕ ВИДАННЯ – видання, текст та ілюстрації якого віддруковані способом літографії.

ЛІТОПИСЕЦЬ – у Давній Русі – укладач історичних творів (літописів).

ЛІТОПИСИ – основний історичний жанр давньоруської літератури XI–XVII ст. і основне джерело для вивчення давньої історії. Літописи велися за роками.

ЛІТУРГІАРІЙ, ЛІТУРГІОН, ЛІТУРГІАРІОН, ЛЄЙТУРГАРІОН – див. СЛУЖЕБНИК.

ЛІТУРГІЙНІ (БОГОСЛУЖБОВІ) КНИГИ – книги, призначені для здійснення щоденного богослужіння згідно з Церковним Уставом. Основні типи: Служебник (Літургіаріон), Часовник (Часослов), Октоїх (Осмогласник), Шестиднев, Мінеї, Каноник, Пролог, Тріоді Пісна та Цвітна, Псалтир, Євангелія і Апостол апракоси (містять тексти у порядку їх читання, починаючи з Пасхи), Требник.

ЛОГІЧНА РОЗСТАНОВКА ФОНДУ – вид розстановки бібліотечного фонду, заснований на систематизації документів за їх змістом, тематикою або предметом.

ЛОГОГРАМА (від грец. lógos – слово і grámma – буква, малюнок, писемний знак) – знак, що означає ціле слово. Напр., t° – температура.

ЛОГОТИП (грец. lógos – слово і typos – відбиток) – термін одержав розповсюдження у XVIII ст., коли з метою прискорення процесу ручного набору почали завчасно відливати як одне ціле слова, що часто повторюються; їх і називали логотипами. Зараз під логотипами розуміють прийняті зображення назв фірм.

ЛОКАЛІЗАЦІЯ (лат. localis – місцевий) – одна з проблем текстології: визначення місця написання твору або його переписування, копіювання чи видання.

ЛОМБАРДИ – однокольорові, прості за малюнком, сильно витягнуті ініціали в стародруках; майже завжди надруковані червоною фарбою.

ЛОЦІЇ – книги, що містили детальний опис водного басейну – моря, озера, річки, з характеристикою берегової лінії, рельєфу дна, небезпек та системи їх уникання.

ЛУБОЧНА КНИГА, ЛУБОК – специфічна форма книговидавничої продукції XV – початку XX ст., дешеве масове друковане видання, що становить відбиток з гравірованої на дереві (лубі) або металі картинки і супроводжується невеликим пояснювальним текстом. Див. КСИЛОГРАФІЧНА КНИГА.

ЛУЦИДАРІЙ (ELUCIDARIUS) – середньовічний західноєвропейський збірник, що містив відомості про устрій світу, Землю, різні країни, народи, тварин, запозичені з апокрифічних оповідань та інших джерел.

ЛЮКСМЕТР – прилад для контролю за світловим режимом зберігання документів.

ЛЯСЕ – стрічка-закладка в книзі, приклеєна одним кінцем – під верхнім капталом – до корінця книжкового блоку. Вкладається між сторінками книги з метою швидкого знаходження потрібного тексту.

МАГАЗИННЕ ФОНДОСХОВИЩЕ – сховище, в якому фонд розміщено більш компактно, ніж у відкритому доступі (не менше 400 од. зберігання на 1 кв. м). До таких сховищ читачів не допускають.

МАКЕТ КНИГИ – друкарська модель майбутнього книжкового видання.

МАКРОКОПІЮВАННЯ – копіювання, при якому реальне зображення на копії більше, ніж в оригіналі.

МАКУЛАТУРА (від лат. maculare – забруднювати) – 1) в друкарській практиці – браковані, зіпсовані аркуші паперу, залишки його, погано віддруковані та забруднені аркуші. Використовувалися друкарями XV–XVII ст. замість дощок або картону в шкіряних палітурках, для укріплення корінців тощо; 2) в бібліотечній та книготорговельній практиці – твори друку, які за змістом, дефектністю, некомплектністю чи іншою неповноцінністю непридатні для використання.

МАЛА ПОЛІГРАФІЯ – див. ОПЕРАТИВНА ПОЛІГРАФІЯ.

МАЛОТИРАЖНЕ ВИДАННЯ – видання, надруковане в обмеженій кількості примірників, у залежності від виду видання – від 100 до 1000 примірників. Це характерно для оперативної поліграфії, замовлених видань, наукових та спеціальних видань, призначених вузькому колу спеціалістів. Особливу групу складають книжки, надруковані в украй обмеженій кількості – 10–50 примірників, що робиться за бажанням авторів, видавців чи за розпорядженням влади. У XIX ст. малотиражні видання інколи виготовляли для вузького кола імператорської родини.

МАЛОФОРМАТНЕ ВИДАННЯ – видання, формат якого більше 100x100 мм (див. МІНІАТЮРНЕ ВИДАННЯ), але не перевищує стандартного середнього формату 128x200 мм. Малий формат має місце при стандарт-

ному паперовому аркуші 60х90 см, коли на одній сторінці аркуша вміщують 32 сторінки. Після обрізки розмір сторінки складає 107х140 мм.

МАНЖЕТ КНИГИ, манжетка (від фр. manchette) – нешерока склеєна кінцями в кільце смужка паперу, яку надягають на видання. Може об'єднувати багатотомники, прикрашати подарункові, ювілейні видання.

МАНУСКРИПТ (від лат. manus – рука і scribo – пишу) – термін, що застосовується відносно давніх рукописних книг.

МАРАШКА – дефект друку: сторонній знак на відбитку з причини попадання на друкарську форму дрібних сторонніх частинок.

МАРГАРИТ – збірник творів отців церкви.

МАРГІНАЛІЇ (лат. marginalis – той, що на краю) – 1) рукописні помітки на берегах сторінок, зроблені читачами; 2) заголовки параграфів та інших дрібних розділів тексту або короткі виклади їх змісту, надруковані на берегах сторінок. Див. БОКОВИК.

МАРГІНАЛІСТИКА – спеціальна історична дисципліна, що вивчає записи на полях, обкладинках та незаповнених сторінках рукописних та друкованих книг, які з'явилися після остаточного завершення авторської роботи над текстом або видання книги.

МАРКА ВИДАВНИЦТВА – див. ВИДАВНИЧА МАРКА.

МАРМУРОВИЙ ПАПІР – декоративний папір з "мармуровим" візерунком, який отримують зануренням паперу у посудину з водою, на поверхні якої плавають олійні фарби.

МАРОКЕНОВА ОПРАВА – оправа, вкрита тисненим сап'яном або папером, що імітує сап'ян.

МАСОВЕ ВИДАННЯ – видання, розраховане на широке коло читачів, передбачає різне цільове призначення. Повинно мати великий тираж.

МАТЕРІАЛЬНА КОНСТРУКЦІЯ ВИДАННЯ – форма видання як предмету, яка склалася історично; характеризується сумою видавничих і поліграфічних ознак, незалежних від змісту видання. До матеріальної конструкції видання включають аркуш, зшиток, блок, корінець, обріз, каптал, закладку, вкладку, вклейку, оправу, форзац, суперобкладинку, футляр тощо.

МАЦА (від італ. mazza – товста палка) – пристрій для ручного нанесення фарби на друкарську форму у вигляді обтягнутої шкірою подушки, набитої кінським волоссям, яка насаджена на дерев'яну рукоятку. Застосовувалась до поч. XIX ст.

МАЮСКУЛЬНЕ ПИСЬМО (від лат. majusculus – дещо більший) – алфавітне письмо лише з прописних (заголовних) літер. Термін застосовується переважно до латинського та грецького письма.

МЕДІЄВАЛЬ (від фр. médiéval – середньовічний) – тип шрифтів, створених друкарями XV–XVI ст., в основі побудови яких є квадрат.

МЕДІЄВІСТИКА (лат. medium aevum – середні віки) – розділ історичної науки, що вивчає середньовіччя.

МЕМОРІАЛЬНА БІБЛІОТЕКА – приватна бібліотека видатної особи, що надійшла після смерті власника до громадської бібліотеки і зберігається там у цілісному складі.

МЕМОРІАЛЬНЕ ВИДАННЯ (від лат. memorialis – пам'ятний) – збірник наукових статей, присвячених пам'яті видатного діяча науки, культури та ін., що готується найчастіше до річниці його народження або смерті.

МЕМОРІАЛЬНЕ ВИДАННЯ (від лат. memorialis – пам'ятний) – збірник наукових статей, присвячених пам'яті видатного діяча науки, культури та ін., що готується найчастіше до річниці його народження або смерті.

МЕМУАРИ (фр. mйmoires, від лат. memoria – пам'ять) – спогади про минуле, написані учасниками або сучасниками якихось подій.

МЕТРАНПАЖ – старший складальник, який верстав сторінки друкарського набору.

МЕТРОПОЛИЦЯ – міжнародна одиниця для порівняльного виміру обсягу фондів, за яку прийнято 1 м стелажної полиці, зайнятої книгами.

МИСТЕЦТВО КНИГИ – синтетичне мистецтво, що формує книгу як цілісний художньо осмислений предмет, де художні елементи взаємодіють з конструктивно-технічними та знаковими.

МІЖНАРОДНИЙ СТАНДАРТНИЙ БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ОПИС СТАРОДРУКІВ (International standard bibliographic description for older monographic publications (Antiquarian) – ISBD(A). – London: IFLA office for UBC, 1980. – 59 p.) – прийнятий IFLA і запропонований для використання міжнародним співтовариством стандарт каталогізування стародруків. На його основі в СРСР Державною бібліотекою ім. В. І. Леніна були підготовлені «Правила составления библиографического описания старопечатных изданий» (Сост. И. М. Полонская, Н. П. Черкашина). – М., 1989. – 302 с., 2-е вид., доповнене й перероблене – 2003р., якими користуються в бібліотеках на пострадянському просторі.

МІЖНАРОДНИЙ СТАНДАРТНИЙ НОМЕР КНИГИ (International Standard Book Number – ISBN) – універсальний ідентифікаційний код, який проставляється на книгах і брошурах, як правило, на звороті титульного аркуша. Складається з прийнятої в світовій практиці абревіатури ISBN та 10 цифр, об'єднаних у 4 блоки: для визначення країни, видавця, порядкового номера книги та контрольної цифри.

МІЖНАРОДНИЙ СТАНДАРТНИЙ НОМЕР СЕРІАЛЬНИХ ВИДАНЬ (International Standard Serial Number – ISSN) – універсальний ідентифікаційний код, який привласнюється певному періодичному і неперіодичному серіальному виданню і проставляється на помітному місці.

МІКОЛОГІЧНЕ ОБСТЕЖЕННЯ – комплекс заходів щодо виявлення у сховищах і на окремих документах мікроскопічних грибів та їх спор для попередження їхнього подальшого поширення й біодеструкції документів.

МІКРОВИДАННЯ (від грец. mikrós – маленький) – твір друку, в якому текст та ілюстрації значно зменшені в розмірах способом мікрофотокопіювання. Вимагає спеціальної апаратури для читання. Слід відрізняти мікровидання від мініатюрних видань.

МІКРОКЛІМАТ У КНИГОСХОВИЩІ – спеціальні атмосферні та температурні умови, що створюються у книгосховищі за допомогою кондиціонування повітря.

МІКРОКНИГА – мікрофотокопія твору друку.

МІКРОКОПІЮВАННЯ – виробництво копій, сприйняття яких можливе тільки за допомогою збільшувального пристрою.

МІКРОСКОПІЧНА КНИГА – мініатюрна книжка дуже маленького розміру, висота якої не перевищує 4 см.

МІКРОФІЛЬМ – рулонна фотоплівка, кадри якої містять мікрозображення, одержані фотографічним способом і об'єднані спільністю змісту.

МІКРОФІЛЬМУВАННЯ – сукупність процесів виготовлення, зберігання й використання мікрофільмів.

МІКРОФІША – носій інформації у вигляді прямокутної фотоплівки, на якій у певній послідовності розміщено кадри з мікрозображеннями документів.

МІКРОФОРМИ КНИГИ – видання або примірники книги зі зменшенням від 7,5 до 50 разів, найчастіше у вигляді мікрофільмів (на рулонній світлочутливій плівці довжиною не більше 300 м і послідовним розміщенням кадрів), мікрофіш і мікрокарт (на непрозорому матеріалі).

МІМЕОГРАФ (від грец. miméomai – наслідую і gráphō – пишу) – ротатор, друкарський пристрій, у якому використовується трафаретна друкарська форма. Винайдений Т. А. Едісоном (1847–1931).

«МІНЕЇ ЧЕТЬЇ» (від грец. mēnáios – місячний і давньорус. «четій» – призначений для читання) – середньовічні церковно-літературні збірники. Містять житія святих, «слова» і повчання, розташовані за місяцями відповідно до днів пам'яті кожного святого. Призначені для щоденного читання.

МІНЕЯ МІСЯЧНА – церковно-богослужбова книга, що містить тексти змінних частин богослужінь нерухомих церковних свят, які розміщені в календарному порядку за місяцями й днями.

МІНЕЯ СВЯТКОВА (МІНЕЯ ЦВІТНА) – церковно-богослужбова книга, що містить тексти змінних частин богослужінь Господніх, Богородичних

церковних свят та свят особливо шанованих святих. Синоніми: Анфологій, Трефологій, Цвітослов, Цвітна Мінея.

МІНІАТЮРА книжкова (фр. miniature, італ. miniatura, від лат. minium – кіновар, сурик) – зроблені від руки малюнки, багатокольорові ілюстрації фарбами в рукописних книгах.

МІНІАТЮРНЕ ВИДАННЯ (синонім – книжка-малятко) – видання невеликих розмірів (в різних країнах максимальні розміри різні). Найбільш прийнятними є: для видань XV–XIX ст. – 1/32 і 1/64, для сучасних видань – 75x75 мм (3'x3'), у пострадянських країнах – до 100x100 мм. Синоніми: карликова книга, ліліпутне видання.

МІНІ-ВИДАННЯ – див. МІНІАТЮРНЕ ВИДАННЯ.

МІНУСКУЛЬНЕ ПИСЬМО (від лат. minusculus – менший) – алфавітне письмо, що складається лише з маленьких, рядкових літер.

МІНЬЙОН (фр. mignonne – крихітний) – шрифт, кегль якого дорівнює 7 пунктам (2,63 мм). Застосовується для набору енциклопедичних видань, кишенькових довідників, словників і допоміжного тексту в журналах.

МІСТИФІКАЦІЇ ЛІТЕРАТУРНІ (від грец. mýstes – посвячений у таємницю і лат. facio – роблю) – літературні твори, авторство яких свідомо неправдиво приписується їх творцями чи видавцями якійсь реальній або вигаданій особі; може видаватися за твір народної творчості.

МІСЦЕ ВИДАННЯ – в бібліографічному описі стародруків назву місця видання наводять у називному відмінку, як би воно не було зазначено на книжці; за наявності двох місць видань – наводять обидва і відділяють їх крапкою з комою; за відсутності вказівки про місце видання зазначають «Б. м.» або «S. l.».

МІСЯЦЕСЛОВ – давня назва календарів з різними відомостями, виданих у вигляді книги.

МОДЕРН (югендстиль, сецессіон, ар нуво) – напрям у мистецтві на рубежі XIX–XX ст., який поставив свідому мету подолання еклектики і створення стилю, що відповідає духу Новітнього часу. В мистецтві книги відбився головним чином в її експресивній орнаментації, частково в малюнку шрифтів, ілюстраціях, а також у характерній асиметрії титульних аркушів та інших декоративно-шрифтових композицій.

МОЗАЇЧНА ОПРАВА – шкіряна оправа з прикрасами, зробленими шляхом вставок шматочків шкіри іншого кольору чи сорту.

МОЛЕСКІНОВА ОПРАВА – оправа, вкрита молескіном – товстою тканиною з невеликим начосом.

МОЛИТВОСЛОВ – церковно-богослужбова книга, що містить витяги з інших церковно-богослужбових книг: тексти деяких богослужінь добового кола, акафісти, Місяцеслов, пасхалію тощо.

МОЛИТОВНИК (МОЛИТВЕНИК) – книга, що містить тексти молитов, а також церковно-релігійні пісні, пасхалію, церковний календар тощо. Призначений головним чином для мирян.

МОНОВИДАННЯ – видання, що містить один твір. Протилежне поняттю збірник.

МОНОГРАМА – умовне зображення, складене зі сплетіння ініціалів власного імені та прізвища.

МОНОГРАФІЯ (від грец. mónos – один і gráphō – пишу) – наукове видання у вигляді книги або брошури, що містить повне і всебічне дослідження однієї проблеми чи теми і належить одному або кільком авторам.

МУЗЕЇ КНИГИ – науково-дослідні та культурно-освітні установи, що здійснюють збирання, вивчення, зберігання й експонування матеріалів про книгу, її історію. Перші демонстрації окремих раритетів (т. зв. цімелій) у стінах монастирських бібліотек належать до часів середньовіччя. Систематично бібліотеки Західної Європи почали здійснювати експонування книжок з 2-ї пол. XIX ст., коли книгосховища вперше були відокремлені від читальних залів.

М'ЯКА ОПРАВА – вид палітурки зі збільшеними кантами, котрі перекривають кромки аркушів і повністю їх закривають. Як правило, така палітурка має заокруглені кутки і застосовується для релігійних книжок.

НА ПРАВАХ РУКОПИСУ ВИДАННЯ – твір друку для обмеженого кола осіб або обмежених умов користування з поміткою на обкладинці та титульному аркуші «на правах рукопису». Не призначене для продажу.

НАБІР – набрані (складені) рядки тексту у вигляді текстової друкарської форми. Див. СКЛАДАННЯ.

НАБІРНА КАСА – див. КАСА НАБІРНА.

НАБІРНА ОБКЛАДИНКА – композиційна обкладинка, що виконана набірними (складеними) засобами з використанням шрифтів, лінійок і різних друкарських прикрас.

НАБІРНИЙ ОРНАМЕНТ – книжкові прикраси, виконані шляхом використання елементарних деталей, з яких при складанні можуть утворюватися різні зображення: бордюри, заставки, кінцівки тощо.

НАЗВА – 1) одиниця обліку обсягу фондів; 2) синонім заголовка.

НАПІВШКІРЯНА ОПРАВА – оправа, в якій кути кришки і корінець обтягнуті шкірою, а самі картонні кришки (боковини) обклеєні, як правило, строкатим папером.

НАРДЖНИКИ – властиві оправам стародавніх книг накладні елементи зі шкіри, металу чи іншого матеріалу, що кріпилися на кутках оправи для її збереження та прикрашання.

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА – бібліотека, що має статус науково-дослідної установи, займається науково-дослідною роботою в галузі бібліотечної справи, задовольняє запити читачів, пов'язані з творчою науковою діяльністю.

НАУКОВА ОБРОБКА ДОКУМЕНТІВ – сукупність процесів каталогізації, кінцевою метою якої є адекватне представлення документа в системі бібліотечних каталогів, що дозволяє його ідентифікувати, розкрити його склад і зміст в інтересах ефективного бібліографічного пошуку. До складу наукової обробки входять укладання бібліографічного опису, за необхідності – атрибуція, індексування, анотування та інші процеси.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ – тип видання класичних творів, документів, архівних матеріалів та ін., який відзначається особливою ретельністю підготовки тексту до публікації і розгалуженим апаратом (коментарями, покажчиками тощо), що сприяє поглибленому вивченню тексту.

НАУКОВЕ РЕДАГУВАННЯ – редагування творів друку з точки зору наукової достовірності викладених фактів, висновків та правильності посилань.

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНЕ ВИДАННЯ – друковане видання, що містить відомості про суттєві, актуальні проблеми фундаментальних і прикладних наук, досліджень у галузі техніки та культури, викладені у формі, доступній читачеві-неспеціалісту.

НАХЗАЦ – конструктивний елемент видання у вигляді аркуша паперу, що скріплює книжковий блок із задньою кришкою палітурки.

НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОГРАФІЯ – вид бібліографії, призначеної для обліку документів, створених чи опублікованих певним народом. Включає: документи, випущені на території, яку займає даний народ; створені уродженцями цієї території, незалежно від того, де вони проживають; випущені для даного народу поза його територією; написані мовою цього народу та ін.

НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА – головна бібліотека держави, що забезпечує ефективне використання вітчизняних і світових бібліотечних ресурсів в інтересах суспільства.

НАЦІОНАЛЬНЕ КУЛЬТУРНЕ НАДБАННЯ – вид власності держави, що поряд з іншими національними цінностями включає бібліотечні фонди, які становлять культурно-історичне значення для нації та держави, наприклад: рукописні книги, стародруки, фонд архівного друку (обов'язкові примірники), особливо цінні та рідкісні видання, колекції.

НАШАРУВАННЯ РЕСТАВРАЦІЙНОГО МАТЕРІАЛУ – зміцнення матеріальної основи документа шляхом з'єднання з реставраційним матеріалом.

НЕДАТОВАНЕ ВИДАННЯ – видання без вихідної дати.

НЕДОКУМЕНТОВАНЕ ПОСИЛАННЯ – посилання, в якому відсутня документографічна інформація, що необхідна й достатня для ідентифікації цього документа (тобто посилання без бібліографічного опису документа).

НЕКОМПЛЕКТНИЙ ПРИМІРНИК – примірник, який містить не всі томи чи випуски видання, що вийшли у світ.

НЕКРОЛОГ – стаття з приводу смерті особи з повідомленням відомостей про життя і діяльність померлого.

НЕЛЕГАЛЬНЕ ВИДАННЯ – твір друку, опозиційний у ставленні до влади, в основному пропагандистського чи агітаційного характеру, що вийшов у світ без відома владних структур, цензури, віддрукований у нелегальних (підпільних) друкарнях або розмножений способом оперативної поліграфії (літографії, гектографії, склографії тощо); розповсюджується таємно чи підпільно.

НЕНУМЕРОВАНА СТОРІНКА – сторінка, що не входить до загальної пагінації видання; сторінка з текстом, що не має колонцифри.

НЕОБРІЗАНИЙ ПРИМІРНИК – примірник з нерівними краями паперу ручного виробництва.

НЕОБРОБЛЕНИЙ ФОНД – видання, які бібліотека вважає за потрібне включити до складу оперативних фондів, але який ще не пройшов бібліотечної обробки.

НЕПЕРІОДИЧНЕ ВИДАННЯ – видання, що виходить одноразово, повторення якого не передбачається (у випадках повторення неперіодичного видання говорять про перевидання чи повторне видання): книги, брошури, листівки, образотворчі видання тощо.

НЕПОПРАВНІ ПОШКОДЖЕННЯ ДОКУМЕНТА – пошкодження матеріальної основи документа, що не можуть бути виправлені у процесі його реставрації.

НЕСАМОСТІЙНЕ ВИДАННЯ – видання, що слугує доповненням, продовженням або додатком до іншого.

НЕТРАДИЦІЙНІ НОСІЇ ІНФОРМАЦІЇ – носії інформації, використання яких пов'язано із застосуванням технічних засобів. До них належать магнітні стрічки, мікрофіші, оптичні диски тощо.

НОВЕ ВИДАННЯ – видання, що випускається даним видавництвом уперше, на відміну від перевидання.

НОВИЙ ЗАВІТ (ЗАПОВІТ) – друга частина Біблії.

НОМІНАЛ ВИДАННЯ – роздрібна ціна видання, зазначена на ньому або у видавничому каталозі.

НОМОКАНОН – збірник церковних і цивільних приписів щодо внутрішнього устрою церкви.

НОНПАРЕЛЬ (фр. nonpareille) – шрифт, кегль якого дорівнює 6 пунктам (2,26 мм). Застосовується для набору малоформатних видань, насамперед довідників, словників, бібліографії тощо.

НОРМА у поліграфії – коротка назва видання чи прізвище автора, або номер друкарського замовлення, що розміщується у лівому нижньому кутку першої сторінки кожного друкарського аркуша.

НОРМАТИВНЕ ВИДАННЯ – вид видання, що містить короткі вказівки та пояснення для введення у дію обов'язкових для посадових осіб норм, показників, вимог та правил: стандарти, технологічні карти, прейскуранти, методичні посібники, інструкції, правила тощо.

НОСІЙ ІНФОРМАЦІЇ – матеріальний об'єкт, використаний для закріплення, зберігання та передавання мовної, звукової чи зображувальної інформації.

НОТАБЕНЕ – позначка у вигляді NB, яку роблять у книзі чи в іншому документі з метою звернути увагу на позначене місце.

НОТАЦІЯ – сукупність символів (цифр, букв, знаків) і правил їх застосування для позначення класів і відносин між класами в класифікаційній системі. Синонім – індексація.

НОТНЕ ВИДАННЯ – видання, більшу частину обсягу якого займає нотний запис музичних творів з текстом чи без нього.

НОТОГРАФІЯ – бібліографія нотних видань, їх опис.

НОТОДРУКУВАННЯ – поліграфічне відтворення нотних (музичних) текстів.

НУМЕРАЦІЙНЕ (ЗА ЧИСЛОМ) РОЗМІЩЕННЯ ФОНДУ – формальна розстановка за номерами, що надаються документам у порядку їх надходження до бібліотеки. Різновиди – інвентарна та кріпосна розстановка.

НУМЕРОВАНА СТОРІНКА – сторінка, що має колонцифру.

НУМЕРОВАНЕ ВИДАННЯ – видання, кожен примірник якого має свій порядковий номер, що надрукований чи відштампований на титульному аркуші, його звороті або обкладинці. Нумерованими можуть бути видання для обмеженого розповсюдження, для службового користування або бібліофільські видання.

НУМЕРОВАНИЙ ПРИМІРНИК – примірник, який має порядковий номер, надрукований на ньому. Іноді друкується тільки знак №, а цифри проставляються нумератором чи від руки.

ОБКЛАДИНКА – зовнішнє покриття книжково-журнальних видань, звичайно з цупкого паперу, що скріплюється з книжковим блоком без форзаців. Містить, як правило, ряд вихідних відомостей і є елементом зовнішнього оформлення видання.

ОБЛІК БІБЛІОТЕЧНОГО ФОНДУ – комплекс операцій, що забезпечують одержання точних відомостей про обсяг, склад і рух фонду, а також його збереженість. Розрізняють індивідуальний та сумарний облік фонду.

ОБЛІК КНИЖКОВИХ ПАМ'ЯТОК – сукупність правил і процедур, обов'язкових для всіх фондоутримувачів, незалежно від їх відомчої приналежності, що забезпечують виявлення книжкових пам'яток, їх реєстрацію, обліково-документальне оформлення, прийняття під державну охорону.

ОБЛІКОВО-ВИДАВНИЧИЙ АРКУШ – одиниця виміру обсягу видання. Відрізняється від обсягу видання в авторських аркушах тим, що враховує ще й частини, які не є наслідком авторської праці (видавничу анотацію, передмову та ін.).

ОБМІННО-РЕЗЕРВНИЙ ФОНД – частина бібліотечного фонду, що формується для забезпечення: 1) заміни в діючому фонді тих видань, які зношуються або загублені; 2) книгообміну з іншими бібліотеками на видання, що потрібні даній бібліотеці.

ОБОВ'ЯЗКОВІ ПРИМІРНИКИ – примірники різних видів друкованої продукції, що підлягають, згідно з діючим законодавством, передаванню виробниками до відповідних державних книгосховищ, бібліотек, інформаційних центрів.

ОБРАЗОТВОРЧЕ ВИДАННЯ – вид видання, що передає інформацію, виражену головним чином засобами зображувального ряду, інколи з коротким пояснювальним текстом. За формою видання та технікою друку розрізняють аркушеві видання (зображувальні плакати, художні репродукції, естампи, листівки, прикладну графіку) та альбомні видання (зброшуровані та незброшуровані).

ОБРІЗ – три зовнішні боки блоку книги. Для прикрашання історично могли бути золоченими, пофарбованими в червоний, жовтий або інший колір, розписані під мармур і т. п.

ОБРІЗНА ОПРАВА – оправа без кантів, краї якої збігаються з обрізами книжкового блоку.

ОБСЯГ ВИДАННЯ – кількість матеріалу, що міститься у виданні. Вимірюється в сторінках, аркушах (для стародруків), а також у фізичних та умовних друкарських аркушах, обліково-видавничих чи авторських аркушах.

ОГЛАВ (зміст) – покажчик заголовків видання, що розкриває будову твору чи збірника. З'явився в друкованій книзі ще в XV ст.

ОДИНАРНИЙ ТИТУЛЬНИЙ АРКУШ – титульний аркуш, який складається з титульної сторінки та її звороту.

ОДИНИЦЯ ЗБЕРІГАННЯ – окремий документ або їх сукупність, об'єднана в один комплект, що враховується при зберіганні як елемент фонду.

Наприклад, для стародруків – конволют, що становить фізично один книжковий том, в якому зшито разом різні видання.

ОДИНИЦЯ ОБЛІКУ ФОНДУ – поняття одиничного елементу бібліотечного фонду, що застосовується для обліку документів і визначення їх сукупної чисельності. Основними одиницями обліку фонду для всіх видів видань (окрім газет) і неопублікованих матеріалів є назва і примірник; для газет – назва і річний комплект; для стародруків – назва, примірник та одиниця зберігання.

ОДИНИЧНА КНИЖКОВА ПАМ'ЯТКА – окрема книга, що має властивості цінного історико-культурного об'єкту.

ОДНОТОМНЕ ВИДАННЯ – неперіодичне видання, випущене в одному томі.

ОКЛАД – декоративне покриття палітурної кришки старовинної книги, виконане з жорстких матеріалів: слонової кістки, золота, срібла, олова, із застосуванням карбування, лиття, тиснення, кування, воронування.

ОКРЕМИЙ ВІДБИТОК – відбиток, виготовлення якого потребувало якихось змін або доповнень у наборі: переверстки, нової пагінації, додавання титульного аркуша чи обкладинки, вказівки, що книжка є відбитком з певного видання тощо.

ОКТОЇХ (грец. oktōēchos, oktō – вісім і ēchos – звук, голос), ОСМОГЛАСНИК, Восьмигласник – літургійна книга, що містить пісноспіви добових служб для всіх днів седмиці богослужіння православної церкви. Октоїхом також називають книги співів. Створення Октоїху звичайно приписують Іоанну Дамаскіну, що жив у кінці VII ст.

ОЛЕОГРАФІЯ (від лат. oleum – олія і грец. gráphō – пишу) – вид поліграфічного відтворення картин, виконаних олійними фарбами. Була розповсюджена у другій пол. XIX ст. Для одержання олеографії застосовували багатофарбовий спосіб літографського репродукування.

ОПЕРАТИВНА ПОЛІГРАФІЯ – невеликі поліграфічні підприємства чи ділянки розмножувальної техніки, які оперативно виготовляють різного роду дрібну друковану продукцію: бланки, візитні картки, невеликі брошури.

ОПИС СТРАХОВОГО ФОНДУ – основний обліковий документ для індивідуального та сумарного обліку одиниць зберігання копій страхового фонду.

ОПРАВА – міцне (тверде) покриття видання, яке містить ряд вихідних відомостей і є елементом художнього оформлення видання.

ОРИГІНАЛ (лат. originalis – початковий, первинний) – справжній твір, на відміну від перекладу, викладення, переробки, копії.

ОРИГІНАЛЬНЕ ВИДАННЯ – 1) видання, що вийшло в світ мовою оригіналу, не перекладне; 2) видання, що відзначається своєрідністю, несхоже на інші.

ОРІЄНТАЛІА (ORIENTALIA) – 1) зібрання літературних матеріалів, присвячених вивченню країн і народів Сходу; 2) бібліографія літератури чи інших джерел про країни та народи Сходу; 3) збірник художніх творів, стилізованих у східному стилі, чи на східні теми.

ОРЛОВСЬКИЙ ДРУК (від імені винахідника – І. І. Орлова) – особливий спосіб високого багатобарвного друку, що використовується для виготовлення цінних державних паперів (грошових знаків, облігацій, лотерейних квитків тощо).

ОРНАМЕНТ (від лат. ornamentum – прикраса) – візерунок, що складається з ритмічно упорядкованих елементів і використовується для прикрашання книги.

ОРФОГРАФІЯ (грец. orthographia, від orthós – правильний і gráphō – пишу) – правопис, система правил, які визначають однаковість способів передачі мови на письмі.

ОСОБИСТА БІБЛІОТЕКА – бібліотека, що належить окремій особі або родині.

ОСОБЛИВО ЦІННІ ДОКУМЕНТИ – документи, що містять інформацію про найважливіші події, факти та явища громадського життя і мають непересічне значення для науки та культури, не втрачають значення з часом, а також документи, що не мають собі рівних за вміщеною інформацією, способом її фіксації, зовнішніми ознаками. Непоправні при втраті й не можуть бути поновлені з огляду як на їх юридичне значення, так і на зовнішні ознаки.

ОСОБОВА БІБЛІОТЕКА – бібліотека, що належала певній особі, і зберігається як окремий комплекс у складі державних сховищ – бібліотек, музеїв, архівів.

ОСТРОЗЬКА БІБЛІЯ – перше повне друковане видання церковнослов'янської Біблії (церковнослов'янською мовою кириличним шрифтом). Надрукована в Острозі Іваном Федоровим 1581 р. на кошти князя К. К. Острозького.

ОСЬМУШКА – давня назва формату в 1/8 долю аркуша (ін-октаво).

ОФЕНІ (книгоноші) – торговці вроздріб у Росії до початку XX ст., що розносили по селах товари, головним чином лубочні картинки та дешеві, т. зв. народні, книжки.

ОФІЦІЙНЕ ВИДАННЯ – вид твору друку, що публікується від імені державної установи чи громадської організації і містить документи нормативно-правового характеру: закони, укази, постанови.

ОФОРТ – аркушеве образотворче видання, що становить відбиток з друкарської форми, котру одержують продряпуванням зображення на спеціальному покритті, нанесеному на метал, з наступним травленням.

ОФСЕТ – плаский друк, заснований на фотомеханічному способі відтворення текстових і графічних матеріалів, за яким фарба з друкарської форми, в якій всі елементи містяться в одній площині, під тиском передається спочатку на гумову (офсетну) еластичну поверхню, а з неї вже на папір.

ПАГІНАЦІЯ – 1) послідовна нумерація сторінок видання за допомогою колонцифр; 2) число сторінок, аркушів, стовпчиків.

ПАЛЕОГРАФІЯ (від грец. palaiós – давній і gráphō – пишу) – історико-філологічна дисципліна, що вивчає створення знаків писемності та їх розвиток, досліджує індивідуальні особливості почерків або окремих рукописів з метою визначення часу та місця створення рукописів.

ПАЛЕОТИПИ (від грец. palaiós – давній і týpos – відбиток) – друковані в Західній Європі видання першої пол. XVI ст. (з 1500 по 1550 рр.).

ПАЛІМПСЕСТ (грец. palimpsēstos, від pálin – знов і psaiō – стирати, шкребти – 1) рукопис на пергаменті, написаний зверху змитого чи стертого тексту; 2) матеріал для письма, використаний двічі, тричі чи більше за умови, що раніше написаний текст змивається чи стирається перед нанесенням нового.

ПАЛІТУРКА – сукупність палітурної кришки і всіх елементів скріплення книжкового блоку і кришки; неточна назва палітурної кришки.

ПАЛІТУРНІ МАТЕРІАЛИ – матеріали, що використовуються для виготовлення оправи, в т. ч. і палітурної кришки.

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ – рухомі і нерухомі матеріальні об'єкти, що є наслідками та свідченнями історичного розвитку народів, держав, видатних особистостей і становлять суспільно значиму культурну цінність; охороняються спеціальним законодавством.

ПАНЕГІРИК – промова, в якій із захопленням уславлюють когось.

ПАПІР – багатокомпонентний матеріал, який складається в основному зі спеціально оброблених дрібних рослинних або штучних волокон, тісно переплетених між собою і пов'язаних силами зчеплення, що створює тонкий аркуш. Винайдений в Китаї в II ст. до н. е., де в 105 р. н. е. Цай Лунь узагальнив досвід і вдосконалив спосіб виробництва. В Європу *П.* потрапив через арабів у XII ст. До кінця XVIII ст. вироблявся ручним способом з ганчір'я та різних домішок.

ПАПІРОЛОГІЯ (від слова папіруси і грец. lógos – слово, вчення) – історико-філологічна дисципліна (галузь палеографії), що займається вивченням і виданням античних текстів, написаних на папірусі.

ПАПІРОСНИЙ ПАПІР – тонкий прозорий папір, що застосовувався в книжках для запобіжного покриття розміщених у них гравюр і високоякісних ілюстрацій.

ПАПІРУС (лат. papyrus від грец. páryros) – 1) матеріал для письма в давнину. Виготовлявся в Єгипті зі серцевини очеретяної рослини з такою ж назвою; 2) давні рукописи на папірусі у вигляді сувою.

ПАРАГРАФ (грец. parágraphos, від paragráhō – пишу рядом) – писемний знак; підрозділ тексту у книзі, статті, а також в офіційних документах, що позначається знаком §.

ПАРАЛЕЛЬНА НАЗВА – основний заголовок документа іншою мовою чи в іншій графіці. Документ може мати одну чи кілька паралельних назв.

ПАРАЛЕЛЬНА ПАГІНАЦІЯ – позначення сторінок двома рядками колонцифр – за загальною пагінацією томів і за пагінацією тому, частини, випуску і т. ін.

ПАРАЛЕЛЬНЕ ВИДАННЯ – видання, що випущене поряд з іншим, ідентичним за змістом і оформленням, але кожне своєю мовою.

ПАРАЛЕЛЬНИЙ ТЕКСТ – текст, наведений у виданні двома чи кількома мовами. Друкується паралельно на сторінках розвороту чи стовпчиками на одній сторінці.

ПАРАЛЕЛЬНИЙ ТИТУЛЬНИЙ АРКУШ – додатковий титульний аркуш, що відтворює відомості основного титульного аркуша іншою мовою.

ПАСИВНА ЧАСТИНА ФОНДУ – частина бібліотечного фонду, яка з об'єктивних чи суб'єктивних причин не використовувалась або мало використовувалась читачами.

ПАСПАРТУ – 1) картонна рамка з вирізом або поглибленням посередині для розміщення гравюри, портрета чи іншого документа; 2) конструктивний елемент видання у вигляді щільного аркуша, на який клеїться ілюстрація. Приналежність бібліофільських чи подарункових видань.

ПАСПОРТ КОЛЕКЦІЇ (ЗІБРАННЯ, ФОНДУ) – обліковий документ, у якому закріплені основні характеристики певного, як правило, історико-культурного зібрання, що в сукупності становить книжкову пам'ятку: повна назва колекції, її шифр, критерії відбору та історія створення (комплектування), походження примірників, обсяг зібрання, стан збереженості примірників, умови зберігання, введення примірників та зібрання в цілому в науковий обіг (існуючі каталоги та бібліографія публікацій) та ін.

ПАСПОРТИЗАЦІЯ КАТАЛОГІВ – опис каталогів бібліотеки з вказівкою на їх обсяг, характер творів друку, що відбиті в каталогах, року, з якого ведуться каталоги, системи каталогізації або класифікації та інші відомості.

ПАСТЕЛЬ – малюнок, виконаний м'якими кольоровими олівцями.

ПАСТОРАЛЬ – художній твір, що ідилічно зображує життя щасливих пастухів і пастушок.

ПАТЕРИК (грец. Paterikŏn biblion, від patēr – батько) – загальна назва середньовічних збірників повчальних оповідань про життя християнських самітників і монахів, що прославилися благочестям і аскетизмом.

ПАТРИЦЯ (нім. Patrize, від лат. pater – родоначальник, батько) – рельєфна (випукла) форма для тиснення (на противагу поглибленій матриці).

ПАТРІОТИКА – частина бібліотечного фонду, котра містить літературу про країну, що видана в ній самій та за кордоном. Наприклад, «Україніка» («Ukrainica»), «Россика» («Rossica»), «Полоніка» («Polonica»).

ПЕЙПЕРБЕК (англ. paperback – книжка в паперовій обкладинці) – вид книжкового видання, для якого є характерним: цупка паперова чи картонна обкладинка, яскраво оформлена й нерідко обтягнута прозорою синтетичною плівкою; книжковий блок клеєний; формат невеликий, наближений до кишенькового; невисока ціна; масовий тираж. Синонім pocket book. Див. КИШЕНЬКОВЕ ВИДАННЯ.

ПЕРГАМЕН, ПЕРГАМЕНТ (нім. Pergament від грец. Pergamos – Пергам, місто в Малій Азії) – спеціально оброблена шкіра тварин, що використовувалась як матеріал для письма і в палітурній справі для виготовлення оправ книжок.

ПЕРГАМЕНТНИЙ ПАПІР – щільний, непроникний для жиру й вологи папір, що зовнішнім виглядом нагадує пергамент.

ПЕРЕВЕРСТКА – повторна верстка, процес переробки вже зверстаних сторінок набору, при якому групи рядків тексту чи ілюстрації переміщуються зі сторінки на сторінку.

ПЕРЕВИДАННЯ – видання твору (творів), що випущено повторно зі змінами чи без них.

ПЕРЕВІРКА ФОНДУ – звірка кожної одиниці зберігання фонду з документами індивідуального обліку для встановлення наявності у фонді творів друку та інших матеріалів, зареєстрованих у документації бібліотеки. Можливі види: звіряння з інвентарними книгами; з книгами шифрів чи топографічними каталогами; перевірка розстановки (наявності книжок на полиці за порядковими номерами).

ПЕРЕДМОВА – елемент апарату видання, в якому відбивається мета й особливості даного видання, принципи його підготовки, структура, характеристика проблем тощо. Видавничу, редакційну передмову слід відрізняти від авторської передмови, яка здебільшого є вступною частиною до твору.

ПЕРЕІНВЕНТАРИЗАЦІЯ в бібліотеках – проведення нової інвентаризації, з укладанням нової інвентарної книги. Проводиться у виключних випадках (війна, стихійні чи техногенні лиха та ін.) з дозволу керівної організації.

ПЕРЕКЛАДНЕ ВИДАННЯ – видання, що перекладене з іншої мови.

ПЕРЕСУВКА ФОНДУ – переміщення видань (документів), яке здійснюється в процесі організації та збереження фондів.

ПЕРЕХРЕСНІ ПОСИЛАННЯ – посилання від одного фрагмента тексту до іншого, що пояснюють і доповнюють один одне. Серед них: посилання серед тексту, від одного параграфа до іншого, від основного тексту до додатків і навпаки.

ПЕРЕШИФРУВАННЯ – написання на документах та на каталожних картках нових шифрів замість старих, які погашаються (закреслюються).

ПЕРІОДИЧНЕ ВИДАННЯ – видання, що виходить через певні проміжки часу постійною для кожного року кількістю номерів, які не повторюються за змістом, однотипно оформлені, нумеровані або датовані, мають однакову назву і, як правило, формат і обсяг. До періодичних видань належать газети, журнали, періодичні збірники, бюлетені.

ПЕРСОНАЛІЯ – видання, що містить матеріали, пов'язані з життям та діяльністю окремої особи.

ПЕРСОНАЛЬНА БІБЛІОГРАФІЯ – вид бібліографії, що має своїм безпосереднім об'єктом твори певної особи і літературу про неї.

ПЕРТИНЕНТНІСТЬ – відповідність змісту документа інформаційній потребі. Див. РЕЛЕВАНТНІСТЬ.

ПЕРТИНЕНТНІСТЬ ФОНДУ – відповідність змісту документів, що є у фонді, інформаційним потребам читачів. Див. РЕЛЕВАНТНІСТЬ ФОНДУ.

ПЕРШЕ ВИДАННЯ – перший вихід у світ твору у вигляді окремої книги як самостійного видання, з титульним аркушем і обкладинкою.

ПЕРШОДЖЕРЕЛО – документ, який використано автором у своїй роботі і на який дається посилання.

ПЕРШОДРУК – стародрукована книга: умовна назва для книжок, випущених у тій чи іншій країні впродовж деякого періоду після виникнення в ній друкарства. Найчастіше так називають книжки, що вийшли з першої друкарні даної країни. Інколи першодруками називають інкунабули й палеотипи.

ПЕРШОДРУКАР – особа, яка поклала початок друкарству в країні.

ПЕТИТ (від фр. petit – маленький) – шрифт, кегль якого дорівнює 8 пунктам (3,01 мм). Найчастіше застосовується для набору довідково-енциклопедичних видань, газет, журналів.

ПЕЧАТКА – 1) різьблене зображення емблем чи написів для одержання відбитків цих зображень на певному матеріалі; 2) відбитки цих зображень.

ПИСЕМНІСТЬ – 1) сукупність писемних засобів спілкування, що включає поняття графіки, алфавіту, орфографії будь-якої мови чи групи мов; 2) сукупність писемних пам'яток будь-якого народу, епохи тощо.

ПИСЬМО – знакова система фіксації мови, що дозволяє за допомогою графічних елементів передавати мовну інформацію на відстані й закріплювати її в часі.

ПИСЬМОВНИК – книга, що містить зразки листування як приватного, так і ділового характеру. Належить до жанру епістографії.

ПІАН – плита ручного друкарського верстата, що притискала аркуш до друкарської форми.

ПІВТОМ – одна з двох частин тому багатотомного видання, що випущена з певних причин видавничо-економічного характеру чи заради зручності користування у вигляді окремої книги під єдиним номером тому, але зі своїм підномером: т. 10, кн. 1 і т. 10, кн. 2.

ПІВУСТАВ – тип письма кирилиці, що прийшов на зміну уставу. Малюнок літер не має геометричної правильності уставу, порушується стабільність відстані між буквами, можливою є варіантність написання однієї літери та ін.

ПІГМЕНТАЦІЯ МАТЕРІАЛЬНОЇ ОСНОВИ ДОКУМЕНТА – біопошкодження, що виражається у зміні кольору матеріальної основи документа.

ПІДНОСНИЙ ПРИМІРНИК – у XVIII–XIX ст. примірники тиражу, що призначалися для вручення імператору, членам його родини чи впливовим особам. Відрізнялися оправою, ілюстраціями-вклейками, папером кращого ґатунку.

ПІДПИСНИЙ ПРИМІРНИК – примірник твору друку, що містить власноручний підпис автора.

ПІДРУЧНИК – видання, що містить систематичний виклад навчальної дисципліни (її розділу, частини), відповідає навчальній програмі і офіційно затверджене в якості даного виду видання.

ПІДРЯДКОВЕ БІБЛІОГРАФІЧНЕ ПОСИЛАННЯ – посилання, розміщене під текстом сторінки

ПІДРЯДКОВІ ПРИМІТКИ – примітки, що містять відомості, необхідні по ходу читання; розміщені знизу сторінки, під рядками основного тексту, і відділені від них проміжком з лінійкою чи без неї.

ПІДСОБНИЙ ФОНД – 1) частина бібліотечного фонду, наближена до читального залу, що складається з документів, які найчастіше замовляються; 2) у спеціалізованих відділах – фонд профільної літератури.

ПІДФОНД – відносно автономна складова частина бібліотечного фонду.

ПІДШИВКА – додаткова одиниця обліку фонду газет – комплект номерів газет, зшитих або оправлених у том.

ПІКТОГРАФІЯ (від лат. pictus – намальований і грец. grápho – пишу) – малюнкове письмо: відображення змісту повідомлення у вигляді малюнку чи послідовності малюнків.

ПІРАТСЬКЕ ВИДАННЯ, контрафактне видання (від лат. contrafactio – підробка) – твір, опублікований з порушенням прав автора чи іншого носія виключних прав на використання твору.

ПІСЛЯМОВА – елемент апарату видання, де висвітлюється історія твору, дається його тлумачення, але, на відміну від вступної статті, в розрахунку на те, що читач уже ознайомився з основним текстом видання.

ПЛАГІАТ (від лат. plagio – викрадаю) – 1) опублікування під власним ім'ям твору іншого автора без його дозволу; 2) використання в наукових і літературних публікаціях чужих текстів без посилання на відповідні джерела.

ПЛАКАТ – аркушеве видання у вигляді одного чи кількох аркушів друкованого матеріалу встановленого формату, віддруковане з одного чи обох боків аркуша, призначене для експонування.

ПЛАН-ПРОСПЕКТ ВИДАННЯ – короткий виклад змісту твору з зазначенням приблизного обсягу кожної його частини.

ПЛАСКИЙ ДРУК – спосіб друку, при якому друкуючі та проміжні елементи друкарської форми містяться в одній площині. Поділ їх засновується на різних фізико-хімічних властивостях поверхні: друкуючі елементи змащуються фарбою, а проміжні – водним розчином.

ПЛЮР – прозорий папір, що застосовується в літографії для виготовлення абрису, а в художніх виданнях – для запобіжного покриття особливо цінних, високоякісних ілюстрацій.

ПОАРКУШЕВА НУМЕРАЦІЯ – див. ФОЛІАЦІЯ.

ПОАРКУШЕВЕ ЗНЕПИЛЕННЯ ДОКУМЕНТІВ – один з видів механічної санітарно-гігієнічної обробки фонду – видалення пилу з кожної сторінки документа.

ПОАРКУШНИЙ ЗАПИС – запис на книзі, вкладний або власницький, що продовжується послідовно на ряді аркушів книги; має на меті, як правило, зафіксувати походження та приналежність примірника.

ПОВНЕ ЗІБРАННЯ ТВОРІВ – різновид зібрання творів, що включає всі відомі твори автора.

ПОВНИЙ БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ОПИС – бібліографічний опис, що включає обов'язкові та всі факультативні елементи.

ПОВТОРНЕ БІБЛІОГРАФІЧНЕ ПОСИЛАННЯ – бібліографічне посилання, що повторюється, в якому використовується скорочений бібліографічний опис.

ПОВТОРНЕ ВИДАННЯ – стереотипне видання, що здійснене одразу за попереднім.

ПОГАШЕННЯ ІНВЕНТАРНОГО НОМЕРА – операція, при якій на інвентарний номер документа ставиться штемпель з написом «погашено» або номер перекреслюють червоним олівцем.

ПОГАШЕННЯ ШТАМПА – операція, що відбувається при виключенні з фонду творів друку: штамп бібліотеки анулюється іншим штампом – «погашено».

ПОДАРУНКОВЕ ВИДАННЯ – поліпшене видання, призначене для подарунка.

ПОДВІЙНА ПАГІНАЦІЯ – пагінація документа, опублікованого двома мовами, з однаковою пагінацією для оригінала тексту та його перекладу.

ПОЗОЛОТНИЙ ПРЕС – машина для тиснення на палітурних кришках, картоні та інших матеріалах.

ПОЛДЕСТЬ (полудесть) – визначення формату книги у старих описах і бібліотечних каталогах – у половину аркуша (4°).

ПОЛЕ КНИГИ – див. БЕРЕГИ КНИГИ.

ПОЛІГРАФІЯ (грец. polygraphia, буквально – багатописання, від polýs – багато, численний і gráphо – пишу) – галузь техніки, яка включає сукупність засобів, способів і методів, створених для друкарського розмноження (тиражування) текстової та зображувальної інформації.

ПОЛІМОРФНЕ ВИДАННЯ – видання, в якому частина примірників чимось відрізняється від інших.

ПОЛІПТИХ (грец. polyptychos – той, що складається з багатьох дощечок, від polýs – численний і ptyche – дощечка) – назва від навощених дощечок, що скріплювались на зразок книги-кодексу. Прообраз сучасної книги.

ПОЛІПШЕНЕ ВИДАННЯ – видання, випущене в поліпшеному художньому оформленні та поліграфічному виконанні, з використанням оригінального макета, шрифтів нових гарнітур, на високоякісному папері тощо. Має цінність як твір книжкового мистецтва.

ПОЛІТИКА КОМПЛЕКТУВАННЯ – визначення мети, змісту та організації комплектування.

ПОЛІТИПАЖ (грец. polys – багато і typos – відбиток) – готова металева чи дерев'яна друкарська форма із зображенням – рисунком, орнаментом та ін. У XVIII–XIX ст., бажаючи прикрасити сторінку, до набору ставили таку готову прикрасу, майстерно з'єднуючи її з текстом.

ПОЛІХРОМ – видання, надруковане в декілька фарб.

ПОЛОСА НАБОРУ – частина друкарської форми, відповідна сторінці видання, що складається з тексту, ілюстрацій, колонцифри, колонтитула, сигнатури та інших елементів. Розмір полоси набору залежить від формату видання. Див. ШПАЛЬТА.

ПОЛОСНА ІЛЮСТРАЦІЯ – ілюстрація, що займає всю сторінку.

ПОМ'ЯКШУВАННЯ ШКІРЯНИХ ОПРАВ – нанесення спеціальних мастильних сумішей на оправу зі шкіри при санітарно-гігієнічній обробці фонду.

ПОНТЮЗО (фр. pontuseaux від лат. pontuculus – місток) – 1) при виробництві паперу вручну – паралельні потовщені нитки дроту, розташовані через значні інтервали, що фіксували розташовані впоперек на дні паперової форми щільно прилеглі одна до одної нитки тонкого дроту (вержери); 2) видиме на просвіт на папері ручного виробництва зображення розташованих одна від одної на певній відстані паралельних потовщених смуг.

ПОПУЛЯРНЕ ВИДАННЯ – видання, розраховане на широке коло читачів, але, на противагу масовому виданню, передбачає не будь-яку цільову направленість, а тільки задоволення потреб дозвілля, непрофесійних потреб.

ПОРОЖНІЙ (ПУСТИЙ) АРКУШ – аркуш, що входить до складу зшитку стародруку, на якому не надруковано текст. При складанні бібліографічного опису включається до обсягу видання. Міститься, як правило, на початку чи в кінці книги, проте слід відрізняти порожні аркуші, що входять до складу зшитків, від порожніх аркушів, приєднаних до примірника при оправленні.

ПОРТАТИВНЕ ВИДАННЯ – видання малого формату, набране густо, що містить великий обсяг інформації і призначене для користування в різних умовах практичної діяльності.

ПОРТОЛАН – багатоколірні морські карти, виконані звичайно на пергамені, що використовувались з XIII по XVI ст. і разом з компасом слугували мореплавцям для орієнтування.

ПОРЯДОК КОРИСТУВАННЯ ФОНДАМИ РІДКІСНИХ ДОКУМЕНТІВ – встановлені правила допуску до архівних, рукописних документів, стародрукованих та рідкісних і цінних видань і роботи з ними.

ПОСВЯТА – вказівка на особу або організацію, на честь яких автором написано, перекладено, опубліковано твір, чи яким він підноситься (дарується). У стародруках розміщувалась, як правило, на окремому аркуші (або аркушах) перед текстом книги або на титульному аркуші.

ПОСИЛАННЯ – 1) елемент апарату видання, що містить вказівки на джерело, в якому роз'яснюються чи уточнюються відомості, наведені в основному тексті видання; 2) примітка, що відсилає читача до іншої сторінки, розділу даного видання чи до іншого видання.

ПОСІБНИК – видання, призначене на допомогу практичній діяльності або на допомогу вивченню навчальної дисципліни.

ПОСМЕРТНЕ ВИДАННЯ – 1) видання твору, яке за життя автора не публікувалося; 2) перше зібрання творів, що вийшло в світ після смерті автора; 3) у широкому розумінні – будь-яке видання твору, що вийшло після смерті автора.

ПОСТАТЕЙНА ПАГІНАЦІЯ – позначення власною пагінацією сторінок статті чи іншого матеріалу в збірнику, періодичному виданні чи виданні, що продовжується.

ПОСТЕР (від англ. poster) – плакат, виготовлений засобами широкоформатного друку і призначений для розвішування чи встановлення у вітринах, на прилавках тощо.

ПОСТІЙНЕ ЗБЕРІГАННЯ ДОКУМЕНТІВ – зберігання рідкісних і цінних документів, строк якого не обмежується.

ПОСТОРІНКОВИЙ ЗАПИС – вкладний чи власницький запис послідовно на кількох сторінках старої книги, переважно по нижньому полю. Див. ПОАРКУШНИЙ ЗАПИС.

ПРАВИЛА КОРИСТУВАННЯ БІБЛІОТЕКОЮ – регламентуючий документ, що відбиває порядок і форми обслуговування читачів, перелік послуг, а також порядок стосунків бібліотеки і читачів.

ПРАВКА – всі зміни, що внесені до тексту твору автором, редактором, коректором на різних етапах підготовки рукопису до видання, а також процес внесення змін.

ПРЕДМЕТИЗАЦІЯ – вид індексування, переведення змісту документів на мову предметних рубрик.

ПРЕДМЕТНА КЛАСИФІКАЦІЯ – класифікація документів, побудована на основі розподілу предметів дослідження. Становить алфавітний перелік предметних рубрик.

ПРЕЗЕРВАЦІЯ (англ. preservation – збереження) – процеси та діяльність, які стабільно охороняють об'єкти з метою зробити їх довговічними. Для документів на паперовій основі *П.* досягається шляхом відповідної гігієнічної обробки, догляду, піклування, безпеки, підтримання кліматичних умов, ремонту й консерваційних обробок. Широкий спектр способів *П.* зводиться до вираження загальної відповідальності за зберігання колекцій. До *П.* належить також копіювання оригіналу, насамперед переведення в електронну форму. Див. ЗБЕРЕЖЕННЯ, ЗБЕРІГАННЯ.

ПРЕПРИНТ (англ. preprint, від pre – до і print – відбиток, друк) – 1) випереджаючий випуск відбитків статей чи інших друкованих матеріалів для розсилки авторам та іншим зацікавленим особам з метою прискорення розповсюдження наукової інформації; 2) видання, що випускається для обговорення спеціалістами з метою підготовки його остаточного тексту.

ПРЕСУВАННЯ (від лат. pressus – придавлений) – ущільнення зшитків, корінців книжкових блоків і блоків загалом у процесі їх обробки, а також готових видань у палітурній кришці.

ПРИВІЛЕЙ (лат. privilegium – постанова, видана на користь однієї особи) – в стародруках та інших творах друку надрукований на початку або на останній сторінці указ носія верховної влади (монарха) про надання видавцеві, друкареві, розповсюджувачу (книгопродавцю) виключного права на друкування й розповсюдження видання.

ПРИЖИТТЄВЕ ВИДАННЯ – твір друку, що вийшов за життя автора і, найчастіше, за його участі.

ПРИКЛЕЙКА – див. ВКЛЕЙКА.

ПРИМІРНИК ВИДАННЯ – кожна одиниця тиражу видання.

ПРИМІТКИ – короткі доповнення до основного тексту твору, пояснення та уточнення його. Можуть належати автору, редактору, укладачу тощо. Елемент апарату видання, розміщуються, як правило, за текстом і пов'язується з основним текстом знаком – порядковим номером або астериском.

ПРИНТЕР – електромеханічний, електростатичний, лазерний чи струмінний пристрій, який використовується для виведення текстової та зображувальної інформації з ЕОМ на папір.

ПРИНЦИП ПЕРТИНЕНЦІЇ – принцип об'єднання архівних і бібліотечних документів у групи відповідно до предметних та інших ознак (окрім ознаки походження).

ПРИНЦИП ПОХОДЖЕННЯ (ПРОВЕНІЄНЦПРИНЦИП) – принцип організації фондів, який потребує врахування походження документів, їх генетичних зв'язків з фондоутворювачами.

ПРИПИСКА ДУБЛЕТНОГО ПРИМІРНИКА – процес реєстрації дублетного примірника в каталогах бібліотеки.

ПРИПРЕСУВАННЯ ПОЛІМЕРНОЇ ПЛІВКИ – ламінування, процес скріплення тонкої плівки прозорого полімеру з відбитком чи тонким картоном для поліпшення зовнішнього вигляду та підвищення міцності друкованої продукції.

ПРИСВЯТА – 1) елемент твору чи видання у вигляді одного чи кількох рядків, що вказує, якій особі або події автор присвячує свій твір чи збірник і висловлює авторські почуття; 2) відносно самостійна частина твору у вигляді своєрідного розгорнутого звернення письменника до впливової особи, заступництва якої потребував письменник XVI–XVIII ст., з вдячністю та похвалою; іноді форма авторської передмови. Див. ПОСВЯТА.

ПРОБНИЙ ДРУК – виготовлення відбитків із зображувальних, набірних або змішаних друкарських форм для контролю якості друку до виконання тиражу.

ПРОВЕНІЄНЦІЇ – написи на давніх книгах, екслібриси та суперекслібриси, штампи, що свідчать про приналежність примірників певним особам або монастирям, бібліотекам.

ПРОКЛАМАЦІЯ – агітаційна листівка, видана друкарським чи іншим способом, із закликом до активних дій мас.

ПРОЛЕГОМЕНИ – 1) попередні знання, введення до науки; 2) у деяких бібліотечно-бібліографічних класифікаціях – вступний розділ.

ПРОЛОГ – прийнята назва книг, які містять короткі тексти житій, настанов та моральних оповідань, розташованих у календарному порядку на кожен день року.

ПРОПОВІДЬ – промова, що звернута до широкого кола слухачів і має на меті залучити їх до певного вчення.

ПРОСВІТНИЦЬКА ЛІТЕРАТУРА – 1) у вузькому смислі – твори, опубліковані діячами т. зв. Просвітництва (рос. «Просвещения») у XVIII ст. у Франції, Німеччині та інших країнах; 2) в широкому – твори, що сприяють просвітництву народних мас.

ПРОСПЕКТ – довідкове чи рекламне видання, що містить систематизований перелік товарів та послуг, призначених до випуску, продажу чи експонування.

ПРОТОГРАФ – у джерелознавстві – початковий рукопис, що лежить в основі пізніших списків (копій, редакцій тощо).

ПСАЛТИР – одна з книг Старого Завіту, збірник, що включає 150 пісноспівів-псалмів.

ПСЕВДОНІМ – вигадане ім'я, що використовується для заміни власного автором твору.

ПСЕВДОТИП, ПСЕВДОВИДАННЯ – рукописна чи друкована книга (газета, журнал тощо), титульні й вихідні відомості якої навмисно не відповідають дійсності, а також її змісту та призначенню.

ПСИХРОМЕТР – прилад для вимірювання вологості повітря та його температури.

ПУАНСОН (фр. poinçon) – сталевий штамп з випуклим зображенням букви чи знаку, яким видавлювали матрицю для відливання шрифтів.

ПУНКТ друкарський (від лат. punctum – крапка) – одиниця друкарської системи мір, яка дорівнює 0,376 мм. Пунктами вимірюється кегль шрифту, набірні лінійки та інші друкуючі елементи.

ПУТІВНИК – коротке довідкове видання з описом географічних, історико-культурних та інших відомостей, призначене переважно для туристів. Супроводжується ілюстраціями, схемами, картами. У XVIII–XIX ст. носили назви «дорожник», «дорожня книга», «бедекер» (від імені німецького книготорговця й видавця К. Бедекера), «ітінерарій», «вадемекум», «гід» тощо. Іноді путівником називають видання про установу культури, науки, бібліотеку, архів, музей.

ПЮПІТР ДЛЯ КНИГ – підставка з нахилом для розміщення книги, переважно великого обсягу.

РАРИТЕТ (нім. Rarität, від лат. raritas – рідкість, рідкісність) – синонім рідкісної книги. Термін вживається переважно в літературі, присвяченій бібліофільським проблемам.

РЕАЛІЯ (від лат. realis – матеріальний, речовий) – 1) елемент коментаря до творів переважно художньої літератури; становить пояснення до історичних фактів, подій, предметів, що згадуються в тексті; 2) згадки на титулі, в передмові чи післямові стародруків історичних осіб, переважно монархів та церковних ієрархів, які допомагають установити час видання – дефектного примірника, що не має початку чи кінця, або видання зі сфальсифікованими вихідними даними.

РЕДАГУВАННЯ (фр. rédaction, від лат. redactus – приведений до ладу) – багатоаспектне поняття, що має такі основні значення: 1) вид професійної діяльності, що пов'язана з підготовкою до випуску друкованих видань, телей радіопередач, кінофільмів; 2) складова частина видавничого процесу, змістом якої є творча робота над рукописом твору з метою поліпшення його змісту й форми; 3) приведення будь-якого документа у відповідність до загальноприйнятих або спеціальновстановлених вимог та норм. Виникнення редагування історично пов'язане з появою та розповсюдженням рукописної книги.

РЕЄСТР (лат. registrum – список, перелік, опис) – 1) перелік, список; 2) назва старих бібліографічних списків і каталогів. Давній російський синонім – «роспись».

РЕЖИМ ЗБЕРІГАННЯ ДОКУМЕНТІВ – комплекс заходів для створення належних умов зберігання документів та підтримання оптимальних санітарно-гігієнічного, температурно-вологісного та світлового параметрів зберігання.

РЕЗЕРВНИЙ ФОНД – твори друку, що не включаються бібліотекою до складу діючого фонду як дублети або з інших мотивів і зберігаються у вигляді спеціально виділеного фонду, котрий використовують для поповнення бібліотеки чи її філій, для обміну на інші видання тощо.

РЕЗЮМЕ (фр. résumé, від résumer – викладати коротко) – стислий виклад основних положень, висновків.

РЕКАТОЛОГІЗАЦІЯ – повна переробка каталогу, пов'язана із заміною каталожних карток.

РЕКЛАМА КНИГИ (фр. réclame) – елемент книжкового маркетингу, засіб стимулювання збуту книжок; інформація, що містить відомості про конкретні книги для їх популяризації. Історія книжкової реклами пов'язана з виникненням книжкової торгівлі.

РЕКЛАМНЕ ВИДАННЯ – 1) видання, цільове призначення якого сповістити споживачам про ідеї, товари та послуги від імені рекламодавця: проспекти, каталоги, буклети, листівки, афіші тощо; 2) періодичне видання, основним видом публікацій у якому є рекламні оголошення.

РЕКОМЕНДАЦІЙНА БІБЛІОГРАФІЯ – вид бібліографії, суспільне призначення якої сприяти загальній освіті, самоосвіті, вихованню й культурі читання. Термін введено на поч. XX ст. М. О. Рубакіним, а сам вид існував раніше.

РЕКОМПЛЕКТИ – 1) у букіністичний торгівлі – примірники, в яких під однією обкладинкою чи оправою з'єднано частини, зшитки, випуски різних видань. Див. КОНВОЛЮТ; 2) у XVIII–XIX ст. часто перевидавали номери та комплекти періодичних видань, що користувалися попитом; оскільки способів репрографії ще не існувало, перевидання заново набирали й випускали як рекомплекти із загальною обкладинкою, тому вони часто мають різночитання у тексті та на титулах. Див. ВИДАВНИЧИЙ КОНВОЛЮТ.

РЕКОНСТРУКЦІЯ ОПРАВИ – виготовлення нової оправи з відтворенням стилю й конструкції первинної оправи.

РЕКТО (скорочена форма лат. recto folio – на лицьовому боці аркуша) – у рукописному сувої – внутрішня записана частина; у кодексі – лицьова частина аркуша. За наявності у книзі-кодексі пагінації, на ректо проставляють непарні цифри. Якщо нумеровані лише аркуші, а не сторінки, при посиланнях за числом інколи проставляють рядкове лат. «r».

РЕЛЕВАНТНІСТЬ – відповідність змісту документа інформаційному запиту. Синонім – *пертинентність*.

РЕЛЕВАНТНІСТЬ ФОНДУ – відповідність змісту документів, наявних у фонді бібліотеки, читацькому попиту.

РЕЛЬЄФНЕ ТИСНЕННЯ – див. КОНГРЕВНЕ ТИСНЕННЯ.

РЕМАРКА – 1) вказівка автора драматичного твору на місце, час і обставини дії, а також пояснення про діючих осіб, потрібні акторам та режисерам; 2) друкарська назва підрядкових приміток.

РЕНЕСАНС – див. ВІДРОДЖЕННЯ.

РЕПЕРТУАР (фр. répertoire, від пізньолат. repertorium – список, опис) – у бібліографії – назва з XVIII–XIX ст. універсального ретроспективного бібліографічного покажчика, що містить бібліографічні записи про всі твори друку, видані на території даної країни за певний час. Основна форма – зведений каталог зі вказівкою місця зберігання окремих примірників.

РЕПРИНТНЕ ВИДАННЯ – перевидання, виконане, як правило, фотомеханічним способом. На відміну від факсимільного, є копією видання, а не примірника.

РЕПРОГРАФУВАННЯ – спосіб відтворення писемних та друкованих матеріалів із застосуванням фото, електро, магнітографічної чи іншої копіювальної апаратури.

РЕПРОДУКЦІЯ – масове відтворення художнього оригіналу поліграфічними методами в зменшених розмірах.

РЕСИСТЕМАТИЗАЦІЯ – перегляд класифікаційного рішення відповідно до змін таблиць класифікації або в зв'язку з появою нової інформації з предмета систематизації.

РЕСТАВРАЦІЯ КНИГ – відновлення експлуатаційних властивостей матеріальної основи документів шляхом відтворення втраченої форми, ділянки тексту чи зображення, чищення й збільшення міцності.

РЕСТАВРАЦІЯ КНИЖКОВИХ ПАМ'ЯТОК – відновлення форми й зовнішнього вигляду документа, що виконується шляхом очищення, відтворення, доповнення, зміцнення оригіналів з обов'язковим збереженням ознак їх автентичності. Найбільш цінні об'єкти попередньо необхідно копіювати з використанням неруйнівних методів.

РЕТРОСПЕКТИВНА БІБЛІОГРАФІЯ – бібліографія документів, виданих за певний минулий період, на противагу до поточної або перспективної бібліографії.

РЕТРОСПЕКТИВНЕ КОМПЛЕКТУВАННЯ – поповнення фонду відсутніми профільними назвами чи примірниками документів за минулі роки.

РЕФЕРАТ – короткий виклад змісту документа або його частини, що включає основні фактичні відомості й висновки, необхідні для початкового ознайомлення з документом і визначення доцільності звернення до нього.

РЕЦЕНЗІЯ – твір, що містить аналіз і критичну оцінку документа.

РИСОВИЙ ПАПІР – тонкий гладкий білий папір, вироблений із серцевини дерева Fastia Aralia Papyrifera.

РИТИНА – гравюра (застаріле).

РІДКІСНА КНИГА – 1) видання, що має певну цінність (суспільну, естетичну, наукову, художню, друкарську, історичну, мемуарну, краєзнавчу, бібліографічну) і збереглося у відносно малій кількості примірників; 2) примірник видання, що має неповторні прикмети, які відрізняють його від решти тиражу видання – підносний, іменний, розфарбований, з автографом письменника, читацькими помітками, цікавим екслібрисом, в особливій оправі, з додатковими вкладками тощо.

РІЗНОЧИТАННЯ – розходження даних титульної сторінки з даними, наведеними на обкладинці, в заголовку перед текстом та ін.

РІЗЦЕВА ГРАВЮРА – див.: КЛАСИЧНА ГРАВЮРА.

РОЗВОРОТ – дві суміжні сторінки книги.

РОЗВОРОТНИЙ ТИТУЛ – подвійний титульний аркуш, на кожній з двох сторінок якого розташовується певна група вихідних відомостей.

РОЗГОРНЕНИЙ ТИТУЛ – двосторінковий титул, текст та (чи) зображення на якому починаються на лівій сторінці (контртитулі) і закінчуються на правій, тобто розгорнені на розворот, на відміну від розворотного титулу, де кожна сторінка будується окремо.

РОЗГОРТУВАНІСТЬ – здатність книги чи брошури добре розкриватись.

РОЗДІЛЬНА ПАГІНАЦІЯ – наявність у виданні декількох самостійних посторінкових нумерацій.

РОЗКІШНЕ ВИДАННЯ – багато оформлене видання, що не завжди задовольняє вимогам мистецтва книги.

РОЗКОЛЕННЯ БЛОКА – руйнування клейового шару, що скріплює аркуші або зшитки, котре відбулося при розкритті книги чи журналу.

РОЗРЯДКА – вид друкарського виділення в тексті слів і речень шляхом збільшення проміжків (пропусків) між літерами і словами.

РОЗСТАНОВКА БІБЛІОТЕЧНОГО ФОНДУ – порядок розміщення документів на полицях книгосховищ, який визначається обсягом фонду, його призначенням, складом документів, їх форматами. Розрізняють два основних види розстановок: логічні (систематична, тематична, предметна розстановки) та формальні (алфавітна, географічна, інвентарна, кріпосна, нумераційна, форматна, хронологічна, мовна).

РОКОКО (фр. rococo) – стиль європейського мистецтва першої пол. XVIII ст., що виник у Франції. Культивує інтимне, аристократичне, вишукане мистецтво. Для книжкового мистецтва характерними є невеликого формату ошатні видання, переважно легкої поезії, щедро ілюстровані гравюрами на металі з зображеннями галантних сцен, нерідко в багатих рамках, з численними дрібними прикрасами. Оригінали для них створювали найви-

датніші художники того часу. Оправи з фарбованої шкіри з орнаментальним золотим тисненням.

РОМАНТИЗМ – літературно-художній напрям у європейській та американській культурі кінця XVIII – першої пол. XIX ст., що протистояв класицизму. Відкидав нормативність, утверджував свободу фантазії художника. В титульному наборі використовуються контрастні співвідношення різнорідних за малюнком шрифтів, некласичних пропорцій та зображень. Ілюстрації – літографія та торцева гравюра.

РОТАПРИНТ (від лат. rota – колесо, roto – обертаю, англ. print – друкувати) – друкарська машина для оперативного розмноження різних малотиражних видань способом офсетного друку.

РОТАТОР (лат. rotator, від roto – обертаюсь) – машина трафаретного друку, призначена для оперативного розмноження різної документації невеликими тиражами.

РУБРИКА (від лат. rubrica – заголовок закону, написаний червоною фарбою, від ruber – червоний) – спосіб позначення окремих частин тексту.

РУБРИКАТОР – художник, що виконував у давніх рукописах і стародруках заголовки та *буквиці (ініціали)*.

РУКОПИС – 1) твір писемності, виконаний від руки; 2) у видавничій справі – авторський текст у тому вигляді, як його представлено до видавництва (оригінал); 3) будь-який текст, написаний від руки чи передрукований на машинці.

РУКОПИСНА КНИГА – книга, в якій текст, орнаментальні прикраси та ілюстрації відтворено від руки, на відміну від друкованої книги, створення якої здійснюється одним із поліграфічних способів. До винаходу друкарства – основний спосіб фіксації й розповсюдження інформації; після винаходу друкарства продовжувала побутувати паралельно з друкованою книгою. Основні форми – сувій (рос. свиток) та кодекс; матеріали в давнину – глиняні таблички, пальмове листя, папірус, шовк, береста, пергамен, папір.

РУКОПИСНЕ ЗІБРАННЯ – комплекс рукописів (рукописних книг, документів, автографічних матеріалів), складений унаслідок збиральницької діяльності окремих осіб або установ.

РЯДОК – ряд слів, букв чи інших знаків (наприклад, нотних), розташованих на одній горизонтальній лінії.

САНІТАРНО-ГІГІЄНІЧНИЙ РЕЖИМ ЗБЕРІГАННЯ ДОКУМЕНТІВ – режим зберігання документів, який забезпечує охорону матеріальної основи документів від біопошкоджень та забруднень.

САНІТАРНО-ГІГІЄНІЧНЕ ОБРОБЛЕННЯ – комплекс заходів, що включає знепилювання, дезінфекцію та дезінсекцію документів.

САП'ЯНОВА ОПРАВА – оправа, вкрита тонкою, м'якою пофарбованою козячою (баранячою, телячою) шкірою.

СВІТЛОВИЙ РЕЖИМ ЗБЕРІГАННЯ ДОКУМЕНТІВ – режим зберігання документів, який забезпечує охорону матеріальної основи документів від шкідливих дій світла.

СВІТЛОКОПІЮВАННЯ – спосіб швидкого виготовлення копій креслень, документації, карт на світлочутливому папері.

СВІТСЬКА КНИГА – книга, зміст якої стосується мирського, громадського життя; протилежність книги духовної, церковно-службової.

СЕЙФ У КНИГОСХОВИЩІ – вогнетривке приміщення, в якому бібліотека зберігає книги та інші матеріали виключної рідкісності й цінності.

СЕРЕДНИК – орнаментальне чи сюжетне зображення посередині кришки старовинної оправи з золота, срібла, позолоченої бронзи чи міді з різьбленням, емаллю чи ін.

СЕРІАЛЬНЕ ВИДАННЯ (від англ. serial – серійний, послідовний, що виходить випусками) – видання, що виходить протягом певного часу декількома чи багатьма, як правило, нумерованими чи датованими випусками (томами), котрі мають єдину назву, однотипне оформлення й не повторюються за змістом. Серіальними є періодичні, серійні та продовжувані видання.

СЕРІЙНА ОБКЛАДИНКА – обкладинка з постійними елементами серії, що застосовується для ряду однотипних чи періодичних видань.

СЕРІЙНЕ ВИДАННЯ – 1) видання, що входить до серії, один з випусків серії; 2) те саме, що СЕРІЯ.

СЕРІЯ – спосіб упорядкування видавничого репертуару, сукупність однотипних самостійних видань, об'єднаних загальною темою, метою, читацьким призначенням, які виходять під однією назвою і в типізованому чи однаковому оформленні. Серія може бути закритою, міжвідомчою, неперіодичною (її випуски виходять через різні проміжки часу), відкритою, періодичною; може бути представлена будь-яким видом видавничої продукції – книгами, репродукціями, плакатами, марками тощо.

СИГЛА (лат. sigla, множина від siglum – абревіатура, буквене скорочення) – умовне позначення бібліотек – учасниць укладання зведеного каталогу. За допомогою сигли вказують, у якому фонді є видання, описане у зведеному каталозі.

СИГНАЛЬНИЙ ПРИМІРНИК – перший, пробний примірник книги, журналу чи іншого видання, що направляється з друкарні до видавництва для контролю і як зразок тиражу для затвердження.

СИГНАТУРА (лат. signare – позначати, вказувати) – 1) в стародруках – порядкові позначення буквами чи цифрами зшитків, у які при фальцюванні складалися віддруковані аркуші. Іноді в кінці книги наводився покажчик (registrum) сигнатур зшитків; 2) порядковий номер друкарського аркуша, що розміщується перед нормою в нижньому полі першої сторінки кожного друкарського аркуша і повторюється на третій сторінці кожного аркуша з зірочкою, набраною на верхню лінію шрифту, вже без норми.

СИГНЕТ (нім. Signet) – застаріла назва друкарської чи видавничої марки, відтвореної в книзі. Вперше розміщена німецькими видавцями Й. Фустом та П. Шьоффером у колофоні Майнцського Псалтиря 1457 р. Див. ВИДАВНИЧА МАРКА, ДРУКАРСЬКА МАРКА.

СИНОПСИС (від гр. synopsis – огляд) – 1) твір чи його частина зі зведеним, сумарним викладом різних поглядів на проблему, тему, питання, найчастіше розташованих хронологічно; 2) зведена таблиця основних поділів класифікації. Застаріле.

СИНХРОНІСТИЧНА ТАБЛИЦЯ – таблиця, яка показує події, що відбувалися водночас (в один день, місяць, рік) у різних сферах життя, в різних країнах.

СИСТЕМА БІБЛІОТЕЧНИХ КАТАЛОГІВ – сукупність планомірно організованих, взаємопов'язаних бібліотечних каталогів, що доповнюють один одного, розкривають склад і зміст фонду бібліотеки в різних аспектах.

СИСТЕМАТИЗАЦІЯ – вид індексування; включає визначення класифікаційного індексу твору друку відповідно до його змісту за таблицями певної системи бібліотечно-бібліографічної класифікації.

СИСТЕМАТИЧНА РОЗСТАНОВКА ФОНДУ – логічна розстановка документів за галузями знань.

СИСТЕМАТИЧНИЙ КАТАЛОГ (СК) – бібліотечний каталог, у якому бібліографічні записи розташовані за галузями знань відповідно до певної системи бібліотечно-бібліографічної класифікації. Розстановка карток в середині поділів може бути алфавітною чи за індексами.

СКАНУВАННЯ ЗОБРАЖЕНЬ – поелементне введення (запис) в електронну настільну видавничу систему за допомогою сканера тексту і зображень.

СКЛАДАННЯ – процес укладання рядків тексту заданого розміру для подальшого виготовлення текстових шпальт і друкарської форми, з метою відтворення даного набору поліграфічними засобами.

СКЛАДЕНА ПАЛІТУРКА – економний варіант палітурки, в якому покриття корінця й кутиків оправи виконано з більш міцного та дорогого матеріалу (наприклад, шкіри), а покриття боковинок (кришок) – з дешевого матеріалу (тканини, декоративного паперу, картону).

СКЛОГРАФ – розмножувальний апарат, у якому текст або зображення переводиться на скло, яке, будучи покрите особливою сполукою, дає відбитки на папері.

СКОРОПИС – в давнину – почерк переважно ділових документів. Характеризується безперервністю руху пера при написанні букв.

СКРИПТОРІЙ (від лат. scriptor – переписувач) – майстерня для виготовлення рукописних книжок у монастирях та при дворах можновладців.

СЛІЗУРА – смужка тканини (інколи паперу), прикріплена до форзацу.

СЛІПЕ ТИСНЕННЯ – див. БЛІНТОВЕ ТИСНЕННЯ.

СЛУВНИК – повний перелік (реєстр) назв статей (термінів), що входять до складу енциклопедичного або словникового видання.

СЛОВНИК – довідкове видання у формі впорядкованого переліку заголовних слів – назв об'єктів довідки та довідкових відомостей, що стосуються їх. Будується найчастіше за алфавітом.

СЛОВНИКОВИЙ ПАПІР – спеціальний сорт тонкого непрозорого паперу, що застосовується для друкування словників, довідників, каталогів великого обсягу та ін.

СЛОВОЛИТНЯ (шрифтоливарня) – підприємство з виготовлення шрифтів та інших друкарських матеріалів. Відділяється від друкарні з XVI ст.

СЛОВ'ЯНСЬКІ ЦИФРИ – кириличні літери з надрядковим знаком (титлом).

СЛОНОВИЙ ПАПІР – високоякісний щільний папір, колір якого нагадує колір слонової кістки. Застосовувався для друкування художніх видань.

СЛУЖБОВИЙ КАТАЛОГ – бібліотечний каталог, призначений для користування тільки співробітниками.

СЛУЖЕБНИК – книга для священика та диякона; містить порядок проведення ранкового, вечірнього богослужіння та Літургії, а також список святих, які щоденно згадуються церквою.

СОЦІОЛОГІЯ КНИГИ – наукова дисципліна, що вивчає соціальні аспекти й закономірності функціонування книги в суспільстві.

СПИСОК – 1) рукопис твору, написаний під диктовку автора чи списаний з автографа чужою, не авторською рукою – переписаний твір; 2) перелік будь-яких відомостей у виданні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ – бібліографічний список літератури, використаної автором при написанні монографії, статті або будь-якого іншого документа (кумулює, як правило, найбільш значну й цінну інформацію з теми; розташовується після основного тексту).

СПІВАВТОРСТВО – створення твору спільною працею двох чи більше осіб.

СПОСІБ ДРУКУ – різновид поліграфічного (друкарського) процесу, який характеризується особливостями формування зображення на друкарській формі і перенесенні його на матеріал, що задруковується: високий друк, глибокий друк, плаский друк.

СПРАВЩИК, СПРАВНИК – давня назва коректора.

СПРИСК – обробка обрізів давніх книжок набризкуванням, що дає крапки різних форм. Інша назва – крапчастий обріз.

СПУСКОВА ПОЛОСА – сторінка набору зі спуском, тобто пропуском у верхній частині початкової сторінки.

СРІБНИЙ ОБРІЗ – обріз книги, вкритий сріблом.

СТАБІЛІЗАЦІЯ ДОКУМЕНТА – забезпечення охорони документа від пошкоджень через використання методів обробки, які уповільнюють старіння матеріальної основи документа. Здійснюється індивідуальними та масовими методами укріплювання, дезінфекції, дезінсекції, нейтралізації кислотності, а також інкапсулюванням – розміщенням у контейнери з некислотного картону.

СТАНДАРТ – нормативний документ (підвид нормативного видання), який визначає вимоги до відповідної продукції, правила її розробки, виробництва та застосування.

СТАНДАРТИЗАЦІЯ – розробка й застосування (в даному випадку – в книжковій справі) відповідних стандартів.

СТАРІННЯ МАТЕРІАЛЬНОЇ ОСНОВИ ДОКУМЕНТА – зміни властивостей матеріальної основи документів, незалежно від умов зберігання та експлуатації документа.

СТАРОДРУК – давня друкована книга. Хронологічні межі застосування терміну в різних країнах не збігаються. Найчастіше (і в Україні зокрема) – XV–XVIII ст. Див. ПЕРШОДРУК.

СТАРООБРЯДНИЦЬКА КНИГА – 1) книга, створена старообрядницьким рухом: тексти, написані старовірами, передруки й списки християнської дониконівської (до реформи Никона в XVII ст.) православної книги тощо; 2) поняття, що визначає всю сукупність книжкових пам'яток, які використовуються в культурно-літургійній практиці старообрядцями. Старообрядницька книга створювалась з другої половини XVII ст. і пов'язана насамперед з ім'ям протопопа Авакума та його сподвижників.

СТАТИСТИКА ДРУКУ – розділ статистики, який займається збиранням, обробкою, аналізом і публікацією цифрових даних про друк.

СТАТТЯ – науковий чи публіцистичний твір у збірнику, журналі, газеті: вступна, газетна, журнальна, критична, наукова, оглядова, окрема, полемічна, редакційна, сенсаційна, словникова, передрукована та ін.

СТЕРЕОСКОПІЧНИЙ ДРУК (від грец. stereós – просторовий, об'ємний і skopéo – дивлюсь) – анагліфічний друк, поліграфічний спосіб одержання об'ємних зображень (зі стереоскопічним ефектом) на площині паперу.

СТЕРЕОТИПІЯ (від грец. stereós, тут – твердий і týpos – відбиток, зразок, форма) – виготовлення стереотипів, що становлять монолітну рельєфну копію оригінальної друкарської форми з відливного набору і кліше, зробленої в масштабі один до одного.

СТЕРЕОТИПНЕ ВИДАННЯ – повторне видання книги, надруковане без змін зі стереотипів (копій оригінальних форм високого друку).

СТОВПЧИК – частина сторінки набору, яка складається з рядків тексту одного формату, що створюють вертикальний ряд і відділені від іншого стовпчика проміжком або проміжком з лінійкою. В газетах називається ШПАЛЬТА (рос. «колонка»).

СТОРІНКА – один бік аркуша у виданні.

СТРАХОВА КОПІЯ ДОКУМЕНТА – копія, виготовлена для збереження змісту документа на випадок пошкодження чи втрати оригіналу.

СТРАХОВИЙ ФОНД – частина бібліотечного фонду на мікроносіях, яка створюється з метою збереження найцінніших творів друку та інших документів; не призначається для користування абонентами і підлягає особливо дбайливому зберіганню в безпечному місці.

СТРУМІННИЙ ДРУК – вид друку без друкарської форми, при якому друковане зображення на папері створюється струменем рідкої фарби, що скерована ЕОМ.

СУВЕНІРНЕ ВИДАННЯ – видання, розраховане за своїми цінностями (мистецько-поліграфічним оформленням) на продаж у якості подарунку.

СУВІЙ – одна з найдавніших форм книги. Становить сукупність аркушів, скріплених між собою краями і згорнутих в рулон. Текст наносили з одного боку аркушів. Відомий з III-го тисячоліття до н. е. (Єгипет). Матеріалами в різний час були папірус, шовк, шкіра, пергамен, папір.

СУПЕРЕКСЛІБРИС (лат. super – зверху, ex libris – з книг) – книжковий знак, відтиснутий на оправі книги для позначення її власника.

СУПЕРОБКЛАДИНКА (від лат. super – зверху) – елемент зовнішнього оформлення книги: прямокутний аркуш паперу чи іншого матеріалу, що несе додаткову інформацію та захищає палітурку чи обкладинку книги. Вперше з'явилася на рубежі XIX та XX ст.

СУСПЕНСІЇ – скорочення шляхом відкидання останньої частини слова. Застосовувались, насамперед, у виданнях латинського шрифту XVI–XVIII ст.

СУЦІЛЬНА ПАГІНАЦІЯ – 1) єдина порядкова нумерація сторінок у виданні, на відміну від роздільної; 2) пагінація без пропусків, тобто без ненумерованих сторінок в середині видання.

СХЕДОГРАФІЯ (застаріле) – процес писання каталожних карток.

СХОЛІЯ (грец. schólia – пояснення, тлумачення) – примітки на берегах античних та середньовічних рукописних книг, що пояснюють окремі частини текстів.

ТАЙНОПИС – див. КРИПТОГРАФІЯ.

ТВІР – результат праці; продукт творчості.

ТВІР ДРУКУ – будь-який продукт поліграфічного виробництва, одержаний шляхом друкування чи тиснення.

ТЕЗАУРУС (лат. thesaurus, від грец. thesaurós – скарбниця) – словник, у якому слова розташовані у вигляді предметно-тематичних рядів. Значення кожного слова розкривається через приклади його вживання. В друкованому виданні термін вперше було застосовано в словнику Ж. Тьєррі та Р. Етьєнна «Linguae Latinae Thesaurus» (1532).

ТЕКСТОЛОГІЯ – філологічна наука, що вивчає історію тексту писемних творів і документів.

ТЕКСТУРА – різновид готичного шрифту.

ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН ВИДАВНИЦТВА – перелік видань, запланованих видавництвом до випуску на певний рік.

ТЕМПЕРАТУРНО-ВОЛОГІСНИЙ РЕЖИМ – режим зберігання, що забезпечує охорону матеріальної основи документів від шкідливої дії температури та вологості повітря.

ТЕРЕДОРЩИК (від лат. tiratore – друкар) – працівник, що обслуговував ручний друкарський верстат.

ТЕРМІН – слово або сполучення слів, що є точним визначенням певного поняття якоїсь спеціальної галузі науки, техніки, мистецтва тощо.

ТЕРМІНОЛОГІЯ – сукупність термінів, що вживаються в певній галузі знань.

ТИГЕЛЬ – масивна металева плита друкарського верстата чи тигельної друкарської машини, що притискає папір до вкритої фарбою друкарської форми.

ТИЛЬДА – знак ~, що вживається в словниках для позначення слова або його частини при їх повторенні.

ТИПІЗАЦІЯ – у книжковій справі – розподіл видань на типи і види за певними принципами та ознаками.

ТИПОГРАФ – див. ДРУКАР.

ТИПОГРАФІКА (від грец. typographike téchne – мистецтво письма відбитками) – мистецтво розташування шрифту та інших компонентів поліграфічного набору.

ТИПОЛОГІЯ ВИДАНЬ – метод вивчення, систематизації та вдосконалення видань, що виділився в самостійну книгознавчу дисципліну.

ТИПОМЕТРІЯ – друкарська система мір.

ТИРАЖ – загальна кількість примірників друкованого видання однієї назви.

ТИРАЖУВАННЯ КАТАЛОЖНИХ КАРТОК – виготовлення тиражу картки у кількості, котра необхідна для всебічного відбиття документа в системі каталогів. Синонім – дублювання карток.

ТИСНЕННЯ – 1) у старих виданнях – всі примірники видання, виготовлені в один час або за одну операцію (див. ЗАВОД, ТИРАЖ); 2) одержання рельєфного зображення малюнку або тексту на папері чи палітурній кришці внаслідок ввидавлювання на них нагрітого металевого штампу; 3) одна з основних складових традиційного друкарства (поряд з набором).

ТИТЛО (грец. titlos, лат. titulos – напис) – у давній латинській, грецькій і слов'янській писемності, а надалі в стародруках надрядковий знак, який вказував на скорочення в написаних чи надрукованих під ним словах або на числове значення букв. Зазвичай ставилося над словами, що часто вживалися. Знайшло застосування також у криптографії та стенографії.

ТИТЛОНІМ – 1) псевдонім у вигляді зазначення професії, посади або звання; 2) вид псевдоніма, коли автор зазначає себе як творця іншого твору: «Автор Листів провінціала».

ТИТУЛ (ТИТУЛЬНИЙ АРКУШ) – початковий аркуш видання, на якому розміщуються основні вихідні відомості: його назва, прізвище та імена (ініціали) осіб, що брали участь у створенні видання, марка і назва видавництва, місто й рік видання та ін. У сувоях роль *Т. а.* виконував ярлик із назвою, прив'язаний мотузкою до сувою в кінці. В середньовічних рукописних кодексах та ранніх стародруках прообразом *Т. а.* були *інципіти* (початкові слова) та *колофони чи експліцити*. Перший повний *Т. а.* з'явився в книзі венеціанського друкаря Е. Ратдольта в 1476 р. *Т. а.* служить основою для складання бібліографічного опису. Може бути простим і подвійним.

ТИТУЛЬНЕ ВИДАННЯ – нерозпродана частина тиражу видання, випущеного в світ видавцем чи друкарем з новим титульним аркушем, який відрізняється від первісного назвою та вихідними даними або тільки вихідними даними. Такі видання випускалися, як правило, для активізації збуту книжки.

ТОМ – 1) окрема поліграфічно закінчена частина багатотомного видання; 2) частина періодичного або продовжуваного видання, що становить його окремий випуск.

ТОПОГРАФІЧНИЙ КАТАЛОГ – бібліотечний каталог, у якому бібліографічні записи розташовано відповідно до розстановки творів на бібліотечних полицях.

ТРАКТАТ – давній термін, те саме, що монографія.

ТРАНСКРИПЦІЯ (лат. transcriptio – переписування) – 1) точна передача всіх тонкощів вимови якоїсь мови, незалежно від її графічних та орфографічних норм; 2) передача іншомовних власних імен, географічних назв і наукових термінів за допомогою особливої системи знаків.

ТРАНСЛІТЕРАЦІЯ (від лат. trans – через і littera – буква) – передача однієї системи письма графічними знаками іншої.

ТРЕБНИК – церковно-богослужбова книга, що містить тексти таїнств, освячень, благословінь та вказівки щодо їх проведення.

ТРЕФОЛОГІЙ (ТРЕФОЛОЙ) – вибірка з Міней текстів святкових богослужінь (Мінея святкова).

ТРІОДЬ ПІСНА – церковно-богослужбова книга, що містить тексти змінних частин богослужінь на дні Великого посту й на підготовчі тижні до нього.

ТРІОДЬ ЦВІТНА (КВІТНА) – церковно-богослужбова книга, що містить тексти змінних частин богослужінь пасхального та післяпасхального періодів.

УВРАЖ (від фр. ouvrage – робота, праця, твір) – розкішне художнє видання великого формату, що, найчастіше, складається з гравюр.

УКЛАДАЧ – спеціаліст або колектив спеціалістів, що збирає, систематизує та/або обробляє певні матеріали для включення їх до видання.

УКРАЇНІКА (UKRAINICA) – література про Україну. Див. ПАТРІОТИКА.

УМОВНИЙ ДРУКОВАНИЙ АРКУШ – одиниця для зіставлення кількості продукції різних форматів, а також для вимірювання набору.

УМОВНИЙ ЗАГОЛОВОК – заголовок, сформульований укладачем бібліографічного опису у випадку відсутності назви на документі.

УНІВЕРСАЛЬНА ДЕСЯТКОВА КЛАСИФІКАЦІЯ (УДК) – бібліотечно-бібліографічна класифікація, розроблена Міжнародним бібліографічним інститутом в 1895–1905 рр. на основі «Десяткової класифікації» М. Дьюї.

УНІКАЛЬНЕ ВИДАННЯ – видання, що не має собі подібних, відрізняється від інших оригінальними особливостями змісту й форми.

УНІКАЛЬНИЙ ПРИМІРНИК – 1) примірник видання, єдиний у своєму роді завдяки індивідуальним особливостям, що мають наукове, історичне, художнє значення, наприклад, завдяки своєму унікальному оформленню,

з рукописними правками відомих граверів, видавців, укладачів, з помітками видатних учених; 2) єдиний примірник, що залишився з тиражу видання.

УНІФІКОВАНИЙ ЗАГОЛОВОК – найбільш розповсюджена форма заголовка анонімного класичного твору, що видавався під різними назвами.

УПОРЯДНИК – особа, що склала книгу з творів одного чи кількох авторів або зібрала з різних джерел і обробила для друку різні матеріали.

УСТАВ – тип письма кирилиці з геометрично чітким малюнком букв.

ФАКСИМІЛЬНЕ ВИДАННЯ (від лат. fac simile – роби подібне) – твір друку, що максимально точно відтворює раніш випущене оригінальне видання або рукопис, включаючи особливості шрифту, паперу, оправи. Мета факсимільних видань – зберегти й зробити доступними читачам рідкісні, унікальні чи особливо цінні в історичному або художньому плані пам'ятки.

ФАКТУРА в книзі (від лат. factura – обробка, будова) – специфічний характер поверхні, чуттєве сприймання якого входить до комплексу вражень від книги. Створюється мікрорельєфом основних поліграфічних матеріалів (пергамен, папір різних сортів, шкіра, тканини та їх замісники тощо) та різними способами їх обробки і комбінацій.

ФАЛЬСИФІКАТ – 1) підроблений (фальшивий) документ; 2) видання, що не є оригіналом, але видається за такий, виготовлений як підробка.

ФАЛЬЦ (нім. Falz – згин) – 1) місце згину друкованого аркуша при створенні зшитку в процесі фальцювання; 2) частина (у вигляді смужки) видаленого з видання аркуша, до якого замість нього підклеюють новий аркуш.

ФАЛЬЦЮВАННЯ (нім. falzen – складати, згинати) – процес укладання, згинання друкованих аркушів у такій послідовності, щоб сторінки були розміщені відповідно до їх нумерації. Внаслідок *Ф.* одержують зшитки в 4, 8, 16, 32, інколи – в 12 та 24 сторінки (залежно від формату).

ФІЗИЧНИЙ ДРУКОВАНИЙ АРКУШ – одиниця виміру обсягу друкованого видання; дорівнює половині паперового аркуша стандартного розміру. Для підрахунку обсягу видання потрібно кількість сторінок у ньому поділити на частку аркуша, тобто формат книги (розмір сторінки).

ФІЛЕТКА – інструмент, який застосовували раніше в палітурній справі для виконання позолотних робіт.

ФІЛІГРАНОЛОГІЯ (філігранознавство) – спеціальна історична дисципліна, що вивчає історію паперу та водяних знаків на ньому.

ФІЛІГРАНЬ (лат. filum – нитка, granum – зерно) – зображення чи літери, цифри з тонкої проволоки, що напаювали на дно паперової форми для

одержання на папері водяних знаків (при виробництві ганчіркового паперу ручним способом, до XIX ст.). Див. ВОДЯНИЙ ЗНАК.

ФІНГЕРПРИНТ (англ. fingerprint – відбиток пальця) – група ознак, виділених з тексту видання, що служать для визначення його унікальності. Альтернатива Міжнародному стандартному номеру книги для стародруків.

ФОЛІАНТ (нім. Foliant від лат. folium – лист, аркуш) – видання форматом у складений навпіл паперовий аркуш (ін-фоліо), за сучасними стандартами висотою від 60 до 84 см. Книги-фоліанти виходили в основному в XV–XVIII ст. У переносному смислі – будь-яка книга великого формату.

ФОЛІАЦІЯ (лат. folium – аркуш, лист) – нумерація аркушів книги.

ФОНД – у бібліотечній та архівній справі – зібрання різного роду й змісту документів, книг, часописів, літографій тощо.

ФОНДИ КНИЖКОВИХ ПАМ'ЯТОК – спеціалізовані зібрання рукописних книг та стародруків, а також примірників видатних в історико-культурному плані видань пізніших періодів або цінних колекцій, сформовані з метою оптимізації їх зберігання, вивчення й популяризації, котрі розглядаються як комплексний цінний історико-культурний об'єкт.

ФОНДОСХОВИЩЕ – книгосховище, документосховище: спеціально обладнане приміщення, що використовується для зберігання бібліотечного фонду в умовах оптимальних фізико-хімічних та біологічних режимів.

ФОНДОУТВОРЮВАЧ – установа чи особа (родина, рід), у процесі діяльності яких утворюється певний фонд документів (книг).

ФОНДОУТРИМУВАЧ – установа чи її підрозділ, що має певний фонд документів у тимчасовому чи постійному користуванні.

ФОНОТЕКА (від грец. phone – звук і theke – сховище) – частина бібліотечного фонду, що складається з фонограм, аудіокасет та будь-яких звукозаписів.

ФОРЗАЦ (нім. Vorsatz – перед набором) – конструктивний елемент видання в оправі, основне призначення якого – скріплювати, з'єднувати книжковий блок з палітурною кришкою: аркуш паперу між палітурною кришкою та блоком книги; однією половиною аркуша обклеюють внутрішній бік оправи, друга, приклеєна до блоку книги, створює перший та останній аркуш оправленої книги.

ФОРЗАЦНИЙ ПАПІР – папір підвищеної якості та міцності, призначений для виготовлення форзаців.

ФОРМАЛЬНА РОЗСТАНОВКА ФОНДУ – розстановка, в основі якої формальна ознака документів. До цього типу розстановки відносять: алфавітну, географічну, інвентарну, кріпосну, нумераційну, форматну, хронологічну, мовну. Див. РОЗСТАНОВКА БІБЛІОТЕЧНОГО ФОНДУ.

ФОРМАТ ВИДАННЯ (фр. format, нім. Format від лат. formare – надавати форму) – в стародруках визначається частками друкованого аркуша (2°, 4°, 8° та ін.). Для визначення формату стародрукованого видання варто використовувати відповідну таблицю в «Правилах составления библиографического описания старопечатных изданий» (М., 1989, С. 250).

ФОРМАТ ПОЛОСИ НАБОРУ – ширина й висота сторінки видання, зайнятої текстовою та зображувальною інформацією. Вимірюється в квадратах, а також кількістю рядків заданого кегля.

ФОРМАТНА РОЗСТАНОВКА – розстановка творів друку на полицях за їх форматами.

ФОРТА – застаріла назва титульного аркуша.

ФОРТИТУЛ (від нім. vor – перед і лат. titulus – напис, заголовок) – термін, який рідко використовується у вітчизняній книжковій практиці; означає те саме, що авантитул. Інколи розуміється як шмуцтитул.

ФРАГМЕНТ – уривок тексту або частина твору.

ФРАКТУРА – загострений вузький готичний шрифт з ламаними лініями, що був введений у XVI ст. в Німеччині.

ФРАНЦУЗЬКА ОПРАВА – суцільно шкіряна оправа, зазвичай із золотим тисненням на корінці.

ФРОНТИСПІС (фр. frontispiece, від лат. frons, frontis – лоб, передній бік і specio, spicio – дивлюсь) – ілюстрація в книзі, що розміщена зазвичай на лівому боці розвороту титульного аркуша чи перед титульним аркушем.

ФУРНІТУРА – компоненти книжкових оправ: застібки (зав'язки), жуки, наріжники, середники, функціональне призначення яких – оберігати книгу від пошкоджень і, водночас, надавати оправі своєрідного естетичного колориту.

ФУТЛЯР КНИГИ (нім. Futteral від лат. fotrum, fotrale – коробка) – картонна коробка для захисту найбільш цінних видань від ушкоджень. Може бути додатковим декоративним засобом оздоблення книги.

ХРОМОЛІТОГРАФІЯ – кольорова літографія.

ХРОМОТИПІЯ – застаріла назва кольорового друкування.

ХРОНОГРАМА (грец. chrónos – час, gramma – запис) – фраза, іноді віршована, в якій виділено заголовними літерами букви, відповідні римським цифрам. При розшифруванні ці римські цифри виписують у нисхідній послідовності і підсумовують. Підсумкова цифра містить рік видання.

ХРОНОГРАФ (від грец. chrónos – час і grápho – пишу, описую) – оповідальний жанр середньовічних історичних творів; хронологічний звід, що викладає події всесвітньої історії.

ХРОНОЛОГІЧНИЙ ПОКАЖЧИК – бібліографічний покажчик, у якому записи розташовані в хронології виходу в світ чи дат створення документів.

ХРОНОЛОГІЯ – 1) допоміжна історична дисципліна, що встановлює точні дати подій, джерел; 2) перелік найважливіших історичних подій, дат.

ХУДОЖНЄ ОФОРМЛЕННЯ КНИГИ – див. МИСТЕЦТВО КНИГИ.

ХУДОЖНІЙ АЛЬБОМ – альбом, який містить репродукції творів мистецтва та оригінальні (авторські) графічні роботи.

ЦЕНЗУРА (від лат. censura – вимоглива оцінка) – система контролю офіційної влади за змістом, випуском у світ та розповсюдженням писемних та друкованих текстів. Виникла практично одночасно з появою рукописних текстів, призначених для більш-менш масового розповсюдження.

ЦЕНЗУРНИЙ ДОЗВІЛ – вказівка на дореволюційних виданнях, яким цензурним органом або цензором і коли дозволено випуск твору в світ.

ЦЕНЗУРНИЙ ПРИМІРНИК – примірник з поміткаами цензора.

ЦИТАТА (нім. Zitat, від лат. cito – цитую, навожу як свідоцтво) – дослівний витяг з тексту якогось твору.

ЦИФРИ (лат. cifra, від араб. сифр – нуль, буквально – порожній) – умовні знаки для позначення чисел. Більш раннім був запис чисел літерами, що мали цифрове значення.

ЦИЦЕРО (від лат. Cicero – Цицерон) – шрифт, кегль якого дорівнює 12 пунктам (близько 4,5 мм). Названий так тому, що шрифтом такого розміру вперше (у 1467 р.) було надруковано «Листи» Цицерона.

ЦІЛЬОВЕ ПРИЗНАЧЕННЯ – характеристика видання з точки зору його суспільної функції (навчання, сприяння науковій роботі і т. п.).

ЦІННА КНИГА – книга, в якій поєднано цінність твору і цінність його матеріального втілення; книжки різних видів та жанрів, які завдяки своєрідності матеріального втілення або особливостям примірника, набутим у процесі побутування книжки, стають відбиттям найвищих досягнень суспільного розвитку, виступають своєрідними пам'ятками подій історичної ваги, набувають значення унікальних джерел для вивчення широкого кола явищ, а також втілюють інформацію про книжкову культуру своєї епохи.

ЦІННИЙ ДОКУМЕНТ – документ, що має наукове, історико-культурне та інше суспільне значення, визнане відповідною експертизою.

ЦІННИЙ ПРИМІРНИК – примірник видання, що має характерні особливості, котрі вирізняють його від решти тиражу: автограф відомої особи, художній екслібрис чи суперекслібрис, маргіналії, печатки, незвичайна художньо-цінна власницька оправа та ін.

ЧАСОПИС – журнал, газета (періодичні видання).

ЧАСОСЛОВЕЦЬ (ЧАСОСЛОВ) – церковна богослужбова книга, яка містить перелік усіх щоденних служб, окрім Літургії, й служить для читців та співців на кліросі.

ЧАСТКА АРКУША – частина паперового аркуша, що вказує на співвідношення розміру книжкової сторінки стародруку і друкарського аркуша в цілому: 1/2 (*ін-фоліо*), 1/4 (*ін-кварто*), 1/8 (*ін-октаво*), 1/12 (*ін-дуодецімо – «дуодець»*).

ЧЕТВЕРОЄВАНГЕЛІЄ – церковно-богослужбова книга, що включає чотири канонічних Євангелія (від Матфея, Марка, Луки, Іоанна).

ЧЕТВІРКА – формат стародрукованої книги в 1/4 долю аркуша (ін-кварто, чверть десті).

«ЧЕТЬЇ МІНЕЇ» – див. МІНЕЇ ЧЕТЬЇ.

ШАПКА – заголовок, розміщений нагорі сторінки зі спуском.

ШИРОКИЙ ШРИФТ – шрифт, у якому ширина вічка перевищує його висоту.

ШИФР БІБЛІОТЕЧНИЙ – умовне позначення місцеперебування документа в бібліотечному фонді у вигляді буквено-цифрових позначок.

ШКІДНИКИ КНИЖОК – близько 60 видів комах, а також гризунів, що годуються матеріалами, з яких створені книжки, насамперед давні – деревом, шкірою, папером, клеєм.

ШЛЯХ КНИГИ – встановлена у бібліотеці послідовність, у якій книга чи інший документ проходить всі етапи бібліотечної обробки.

ШМУЦТИТУЛ (нім. Schmutz – бруд, Titel – заголовок, титул) – 1) у стародруках – додатковий титул, який розміщують перед титульним аркушем для охорони його від забруднення й псування; 2) аркуш, який передує частині, розділу видання й містить їх коротку назву.

ШПАЛЬТА – див. СТОВПЧИК.

ШПАЦІЯ (нім. Spatium, від лат. spatium – простір, проміжок) – 1) проміжний матеріал у вигляді металевого бруска меншої висоти ніж літера, слугує при складанні для створення пропусків між словами; 2) відстань між внутрішніми краями двох картонних боків палітурної кришки, що визначається товщиною корінця книги.

ШПОН (нім. Span, Spon) – міжрядковий проміжний матеріал у вигляді тонкої металевої пластинки.

ШРИФТ (нім. Schrift, від schreiben – писати) – 1) рисунок літер; 2) друкарський матеріал у вигляді літер чи інших знаків.

ШТАМП – 1) у палітурній справі – тверда форма з рельєфним або заглибленим зображенням тексту, малюнка або прикрас для тиснення на палітурній кришці чи обкладинці; 2) вид печатки, зазвичай у вигляді прямокутника, з назвою установи, бібліотеки чи ім'ям власника.

ШТЕМПЕЛЮВАННЯ ДОКУМЕНТІВ – процес відтискування штампу чи штемпеля з назвою бібліотеки на кожній прийнятій до її фонду одиниці зберігання при початковій обробці надходжень до бібліотеки.

ЩОРІЧНИК – періодичне видання, що містить відомості за рік.

ЮВІЛЕЙНЕ ВИДАННЯ – видання, приурочене до ювілею якоїсь події, особи, організації, і, як правило, поліпшене.

ЯДРО БІБЛІОТЕЧНОГО ФОНДУ – обов'язковий мінімум найцінніших у науковому, художньому плані творів друку та інших матеріалів за галузями знань, що комплектує бібліотека, і видами видань, відповідних профілю фонду.

ЯПОНСЬКИЙ ПАПІР – тонкий, дуже м'який візерунчастий папір, виготовлений з тутового дерева.

Додаток 2

ЗРАЗОК ПАСПОРТУ КОЛЕКЦІЇ

Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського

Відділ стародруків та рідкісних видань

П А С П О Р Т
КОЛЕКЦІЇ ІНКУНАБУЛІВ

КИЇВ 2003

638

1. Повна офіційна назва зібрання: Колекція інкунабулів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

2. Хронологічні межі колекції: 1460 – 1500.

3. Фондозасновник: Всенародна бібліотека України – ВБУ (теперішня назва установи – Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського).

4. Дата формування основної частини колекції: 20–30-ті рр. XX ст.

5. Сучасне місцеперебування: Відділ стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського

6. Кількісний склад колекції: 368 од. зб. (шифри *[1]).

Серед них 70 конволютів, котрі містять 294 аліґати, з яких 239 видань інкунабульного періоду, 48 палеотипів, 4 рукописи, 1 видання 1604 р., 1 – 1599 р., 1 – 1552 р.

Назв видань – 488, разом з **томами** – 501

Примірників видань – 517, з них 35 – **фрагменти** видань. 2 видання в колекції, відбиті в друкованому та картковому каталогах як видання XV ст., згідно з атрибуцією М. А. Шамрай 80-х рр. XX ст., не є інкунабулами: № 285 за каталогом Б. Зданевича) та № 377.

7. Відомості про осіб, які формували колекцію, та коротка історична довідка про дане зібрання:

Першим організатором формування колекції інкунабулів та інших стародруків шляхом їх відбору з основних фондів був на початку 20-х рр. заступник директора ВБУ, завідуючий одночасно відділами Orientalia та Стародруків, Віктор Федорович Іваницький (1881–1960-ті рр.?), який розробив комплекс інструктивних матеріалів і безпосередньо організовував роботу, що була в руслі подібної в усіх великих бібліотеках світу. Першим дослідником інкунабулів у цей час в Києві був Павло Миколайович Попов (1890–1971), завідуючий Відділом письма і друку Всеукраїнського музейного містечка в Лаврі, котрий вивчав інкунабули не лише цього відділу, але й бібліотек Києво-Печерської Лаври, Софійського собору, Київської Духовної академії, Київського університету св. Володимира. З 1924 р. активну роботу з відбору стародруків та вивчення інкунабулів розпочинає с. н. с. ВБУ Борис Іванович Зданевич (1886–1966), який, власне, і сформував дану

[1] Певна службова інформація, що є в оригіналі паспорту, замінена в публікації знаком *. Це, власне не сам паспорт, а його модель.

колекцію, підготувавши за період з 1929 по 1940 рік до друку її науковий каталог (не був виданий тоді у зв'язку з війною). Активно підтримували його в цій справі завідуючий відділом стародруків С. І. Маслов та директор Бібліотеки з вересня 1933 по травень 1936 р. В. М. Іванушкін. На початку війни особисто Б. І. Зданевич вивіз з Києва до Уфи, куди були евакуйовані найцінніші фонди Бібліотеки, зібрання інкунабулів. Після війни воно повністю повернулося до Бібліотеки. В кінці 60-х – на початку 70-х років активно працювала над дослідженням колекції співробітник відділу Г. І. Ломоносрівна, яка підготувала до друку каталог колекції Б.І. Зданевича (опублікований 1974 р.). У 2002 р. н. с. відділу І. О. Римарович ввела описи інкунабулів до бази даних Державного реєстру національного культурного надбання.

8. Форма та обставини надходження інкунабулів до колекції:

8.1. Відбір з приватних книгозбірень і бібліотек установ та інституцій, що надійшли до ВБУ в 20-х–30-х рр. XX ст., основні серед яких:

1) *бібліотека Київського університету св. Володимира*. Надійшла 1927 р. згідно з постановою колегії Народного комісаріату освіти УСРР від 2.VIII. 1926. В її складі: книжкове зібрання останнього польського короля Станіслава Августа (65 інкунабулів), книжкове зібрання роду Яблоновських (137 інкунабулів); бібліотека Віленської медико-хірургічної академії (11 інкунабулів); бібліотека Волинського ліцею (Кременець) – 4, Віленського університету – 7, пізніші надходження до бібліотеки Університету св. Володимира («Роки» та «Відділи») – 27, бібліотека канцлера Великого князівства Литовського Й. Хрептовича – 3; бібліотека Бердичівського монастиря босих кармелітів – 4, проф. І. А. Сікорського – 3, акад. М.П. Дашкевича – 1, О. І. Лазаревського – 1. Загалом – 261.

2) *Волинський державний науково–дослідний музей* (м. Житомир, 1932 р.), до складу фондів якого, окрім 53 власне музейних інкунабулів, входили: бібліотека Станіслава Шодуара (62 інкунабула); бібліотека Житомирської римсько-католицької семінарії (31); бібліотека Волинської православної духовної семінарії (14); Волинське древлесховище (4), Житомирська гімназія (1). Загалом 165 інкунабулів.

3) *Київська духовна академія* – 12;

4) *Відділ письма та друку Всеукраїнського музейного містечка* – 20;

7) *Вінницька філія ВБУ* – 3 (1926 р.);

8) *бібліотека Києво-Софіївського собору* – 4 (1925 р.);

9) бібліотека Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря – 1 (1925 р.);

10) бібліотека Києво-Печерської Лаври – 2 (1925 р.);

11) бібліотека Київської духовної семінарії – 3.

8.2. Виявлено серед фондів ВБУ на початку її існування – 21; у післявоєнний час – 6;

8.3. Придбано: у приватних осіб 3 од., в антикварних магазинах – 2;

8.4. Вилучено 1935 р. з палітурок 2-х стародруків фрагменти 12 видань інкунабульного періоду;

8.5. Одержано в 30-х рр. XX ст. з Музею народного мистецтва – 2, Інститутів АН України – 5;

Перелік усіх попередніх власників примірників даної колекції наведено в друкованому каталозі: Каталог інкунабул / Уклав Б. Зданевич. – К., 1974. – С. 234–237. Наявність ознак попередніх колекцій та зібрань відбита там же.

9. Інформація про втрачені або передані документи.

З інкунабул, заінвентаризованих Б. І. Зданевичем на початку 1941 р., 2 книги перебували в той час на виставці (на умовах тимчасового експонування) у Волинському державному музеї: 1) Brant, Sebastian. Das Narrenschiff / Trans. lat. Jacobus Locher Philomusus; Add. Thomae Beccadelli. – Basel: Johann Bergmann de Olpe, Kal. Mart [1.III.1498]. – 4°. – 164 f. (2-й примірник у зібранні, походив з Бібліотеки університету св. Володимира, Coll. Jablonoviana, 287); 2) Schedel H. Liber Chronicarum. – Norimbergae: Antonius Koberger, 1493. – 2°. – 326 f. (примірник з Волинського державного музею). Після повернення фондів з евакуації, під час переобліків 1947 і 1948 рр., обидва примірники зафіксовані в старій інвентарній книзі відсутніми, як і в машинописі каталогу Б. Зданевича (дані документи зберігаються в архіві бібліотеки). Книга Г. Шеделя була виявлена й заінвентаризована Г. І. Ломоносс-Рівною в грудні 1967 р. Названий примірник видання С. Брандта відсутній, до друкованого каталогу 1974 р. не включений.

Ще перед війною було втрачено виокремлений разом з іншими уривками інкунабулів з оправи Біблії 1557 р. примірник невідомого видання Й. Гутенберга «Provinciale Romanum» – 10 аркушів (за записом у старій інвентарній книзі, був за наказом директора бібліотеки переданий 1 липня 1935 р. до бухгалтерії для зберігання в сейфі). Зафіксований відсутнім у листопаді 1937 р.

10. Умови зберігання та спосіб розстановки:

Інкунабули НБУВ зберігаються у дерев'яних шафах XVIII ст., замкнених на ключ. Скляні двері шаф закрито чорним папером. Спосіб розстановки...*

11. Стан фізичного збереження колекції задовільний. У 2000–2001 рр. всі примірники колекції були обстежені науковцями Центру консервації та

реставрації НБУВ. Зроблено характеристику зовнішнього стану примірників*. Детальні дані та рекомендації щодо консерваційних заходів зафіксовано у відповідному документі ЦКР НБУВ.

12. Наявність копій на інкунабули:

- Matthaeus de Cracovia. Tractatus. Dialogus rationis et conscientiae de frequenti usu communionis. – [Mainz], 1459. – 22 арк. (шифр *) – найдавніший стародрук з фондів НБУВ. Копія становить фотоксерокс, оформлений у вигляді книжки, шифр P. in. 1694);

- Provinciale Romanum // Зданевич Б. І. Provinciale Romanum: Невідоме видання Й. Гуттенберга. – К., 1941. Факсимільне видання, шифр П. 1031;

- Richardus de Bury. Philobiblon. – [Speyer J. et K. Hist, post 13. I. 1483]. – 40 арк. Фото, шифр P. in. 1943;

-Ars memorativa. – [Augsburg, J. Bämler, ca 1479]. – 16 арк. P. in. 28 – факсимільне видання, P. in. 28a – фотокопія.

- Li miraculi de la Madonna. – Venezia, [M. de Bonellis], 15. XI. 1498. – 40 арк. P. in. 1956 – фотокопія.

13. Довідковий апарат:

1. Каталог інкунабул / Укл. Б. Зданевич. – К., 1974. – 251 с., іл.;
2. Топографічний картковий каталог;
3. Абетковий каталог видань латинським шрифтом XV – XX ст.
4. Комп'ютерні бази даних: DB-2 в Державному реєстрі книжкових пам'яток України (488 записів, внесено в 2002 р.).
5. Інформація про певні примірники колекції відбито в зведеному каталозі інкунабулів світу (за алфавітом авторів і назв – до літери H): Gesamtkatalog der Wiegendrucke: Herausgegeben von der Komission für den Gesamtkatalog der Wiegendrucke. Bd. I–VIII. – Leipzig, 1925–1940; Gesamtkatalog der Wiegendrucke: Herausgegeben von der deutschen Staatsbibliothek zu Berlin. Band 8. – Stuttgart, Berlin, New-York, 1978; Band 9. – Stuttgart, Berlin, 1981–1991; Band 10. – Stuttgart, 1992–1996.

14. Бібліографія:

1. Бирюк Я. Інкунабули Центральної наукової бібліотеки Академії наук Української РСР // Архіви України. – 1965. – № 5. – С. 73–79.

2. Бондар Н. Відділ стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України // Друкарство. – 1998. – березень–квітень. – С. 4–7.

3. Бондар Н. П. Найдавніші інкунабули Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (у контексті висвітлення гутенбергівської тематики) // Наукові праці НБУВ: Вип. 10. – К., 2003. – С. 98–136.

4. Бондар Н. Першодруки НБУВ // Бібліотечний вісник. – 1999. – № 1. – С. 23–29.

5. Бровкін А., Шовкопляс І. Фонди Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського: Коротка інформація. – К., 1993. – С. 31.

6. Дубровіна Л. А., Онищенко О. С. Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: 1918–1941. – К., 1998. – С. 186–189, 258.

7. Зданевич Б. І. Нові дані до історії початків друкарства (Невідоме видання Гутенберга) // Вісті АН УРСР. – 1936. – № 10. – Ст. 9–24.

8. Зданевич Б. І. Provinciale Romanum: Невідоме видання Й. Гутенберга. – К., 1941. – 57 с., XXI арк. іл.

9. История Центральной научной библиотеки Академии наук Украинской ССР. – К., 1979. – С. 93, 99.

10. Каталог інкунабул / Укл. Б. Зданевич. – К., 1974. – 251 с.

11. Ковальчук Г. Борис Зданевич і його відкриття Provinciale Romanum // Наукові праці НБУВ. – К., 2003. – Вип. 10. – С. 67–82.

12. Ковальчук Г. І. Колекції стародруків і рідкісних видань у бібліотеках України: історія створення, проблеми обліку та інформаційного розкриття // Колекції пам'яток писемності та друку у бібліотечних фондах України: проблеми формування, збереження, розкриття. – Х., 2003. – С. 15–19.

13. Ровна Г. Пам'ятки людської думки: Рідкісні книги найбільшої української книгозбірні та її нове поповнення // Наука і суспільство. – 1968. – № 2. – С. 36–38.

14. Маслов С. І. Відділ стародруків бібліотеки УАН // Вісті УАН. – 1936. – № 1–2. – С. 59–74.

15. Маслов С. І. Всенародня бібліотека України та стародруки // Бібліотечний збірник. – 1927. – № 2. – С. 72–77.

16. Молодчиков А. В. Отдел редкой книги Центральной научной библиотеки Украинской ССР // Библиотечно-библиографическая информация библиотек АН СССР и академий наук союзных республик. – 1966. – № 2. – С. 25–46.

17. Рева Л. Г. Видання Швайпольта Фіоля у фондах відділу стародруків та рідкісних видань ЦНБ // Бібліотечний вісник. – 1994. – № 3. – С. 20–21.

18. Соколов В. Західноєвропейські видання з астрономії XV ст. у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (історико-книгознавчий аналіз) // Вісник Книжкової палати. – 2001. – № 4. – С. 23–27.

19. Шовкопляс І. Г., Сотниченко П. А., Воробей М. А. Книжкові фонди Центральної наукової бібліотеки імені В. І. Вернадського Академії наук УРСР: Короткий огляд. – К., 1989. – С. 53–55, 75–77.

39906432З

Наукове видання

Галина Іванівна Ковальчук

Книжкові пам'ятки
(рідкісні та цінні книжки)
в бібліотечних фондах

Технічний редактор
Н. Маслакова

Коректор
Н. Заболотна

Комп'ютерна верстка
Т. Павлюк

Підп. до друку 17.06.2004. Друк офс. Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 38,29.
Обл.-вид. арк. 37,43. Наклад 500 прим. Зам. 7.

Видрукувано у Науково-видавничому центрі НБУВ.
03039 Київ-39, просп. 40-річчя Жовтня, 3.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 1390 від 11.06.2003 р.

654404 (3